

**Ужгородський національний університет
Історичний факультет**

МИКОЛА ВЕГЕШ

ІСТОРІЯ І ПОЛІТИКА

Т. 2

ІСТОРІЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

**АВГУСТИН ВОЛОШИН – ПРЕЗИДЕНТ
КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ**

БУДІВНИЧІ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

ВАСИЛЬ ГРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ РОЗПОВІДАЄ...

Ужгород – 2005

УДК 9 (47) Зак
В 26
ББК 63.3 (4 Укр) 62

МИКОЛА ВЕГЕШ

ІСТОРІЯ І ПОЛІТИКА: В ЧОТИРЬОХ ТОМАХ

ТОМ ПЕРШИЙ. Сторінки історії України.

ТОМ ДРУГИЙ. Історія Карпатської України. Августин Волошин – президент Карпатської України. Будівничі Карпатської України. Василь Гренджа-Донський розповідає.

ТОМ ТРЕТІЙ. Історична наука в Ужгородському університеті. Володимир Грабовецький – історик України.

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ. Основи політичної науки. Західна геополітика в іменах. Історія, філософія, політологія і літературознавство (Рецензії різних років). Передвиборні програми, політичні звернення та прокламації. Інтерв'ю різних років (1994-2005).

Рецензенти:

Віднянський Степан Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України Національної Академії Наук України, академік Міжнародної Слов'янської академії наук (Київ)

Грабовецький Володимир Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Прикарпатського національного університету ім. В.С.Стефаника, академік Академії наук Вищої школи України (Івано-Франківськ)

Головний редактор і упорядник видання:

Токар Маріан Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології, член Спілки журналістів України (Ужгород)

До пропонованого читачам зібрання наукових і науково-популярних праць доктора історичних наук, професора Миколи Вегеша ввійшли монографії, посібники, статті, рецензії та інтерв'ю, опубліковані автором протягом 15-річної наукової діяльності (1990-2005). Окремий том містить матеріали про життєвий шлях М.Вегеша та бібліографічний покажчик його праць. Видання розраховане на широкий читацький загал.

ІСТОРИЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Вступ

Утворення Карпато-української держави – результат багаторічної діяльності українських патріотичних сил у всіх сферах суспільно-політичного життя. Однак, ми можемо не вказати, що короткочасне існування автономного, а згодом самостійного Закарпаття (Підкарпатська Русь, Карпатська Україна) співпало з гострою політичною кризою в Центральній Європі, яка мала місце напередодні Другої світової війни. Закономірно, що міжнародний фактор робив свій відбиток на суспільно-політичні процеси, які відбувалися в Європі взагалі, Чехословаччині та Закарпатті – складовій її частині, зокрема. Незважаючи на складність тогочасної міжнародної обстановки, Закарпаття вибороло автономні права й будувало свою державність у союзі з чехами і словаками.

З'ясування цих, та деяких інших проблем, об'єктивне і всебічне вивчення місця і ролі Карпатської України в контексті центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни заслуговує спеціального дослідження. Віддаючи належне авторам змістовних праць з історії Закарпаття, необхідно констатувати, що з'явилася величезна кількість публікацій, які не тільки грішать фактичними помилками, а й заполітизованістю, що нерідко призводить до спотворення загального історичного процесу і місця в ньому Карпатської України. Вперше введені до наукового обігу документи дозволяють по-новому дивитися на події піввікової давності, радикально переосмислити попередні оцінки, повернути із забуття десятки забутих імен. Становище Карпатської України наприкінці 30-х років необхідно розцінювати в двох площинах: як суб'єкта політичних процесів, що відбувалися напередодні Другої світової війни у Центральній Європі, і як один з етапів боротьби українського народу за відновлення власної державності, враховуючи при цьому той факт, що мова йде про окрему частину українських земель.

Двадцятирічне перебування в складі демократичної Чехословацької республіки створило оптимальні умови для різнобічного національно-культурного розвитку Закарпаття, хоча не варто його ідеалізувати. Завдяки активній діяльності українських партій, товариств, окремих громадсько-культурних діячів поступово зростала національна свідомість краян, які, фактично, пройшли своєрідну еволюцію від уторських русинів до закарпатських українців, самоусвідомлення своєї ідентичності, до ідеї політичної єдності з усім карпатським народом.

Ставлення Чехословаччини до Закарпаття й української проблеми загалом суттєво відрізнялося від політики щодо української ідеї інших країн Європи, перш за все Польщі. Цей факт, безперечно, сприяв у проведенні А.Волошином чіткого українського курсу, хоча й з орієнтацією на заступництво Німеччини, а автономні уряди Закарпаття одержували всебічну підтримку з боку українців Східної Галичини, європейських країн, США і Канади, які бачили в автономній державі зародок майбутньої соборної України. Існування цієї проблеми має незаперечне науково-пізнавальне значення. Невелика гілка українського народу, одержавши матеріальну і моральну підтримку української еміграції, викликавши здивування в цілому світі, здобула можливість в певній мірі проводити власну внутрішню і зовнішню політику, наслідком якої була спроба формування української державності. Такої можливості не мали українці, які знаходилися під тоталітарним режимом в СРСР, у складі Польщі та Румунії.

Актуальність даного дослідження полягає також у необхідності розв'язування тверджень сучасних теоретиків неорусинства, які ставлять під сумнів належність краю до України. Вони всіляко заперечують закономірність політичних процесів, що

мали тут місце в 1918–1919 рр. і, особливо, наприкінці 30-х років, роблять спробу довести, що ідея самостійності Карпатської України була привнесена на Закарпаття ззовні, зокрема з Галичини. Використані автором джерельні матеріали ряду вітчизняних і зарубіжних архівів аргументовано доводять всю безпідставність і псевдонауковість таких сепаратистських тлумачень. Вони, навпаки, переконують, що Карпатська Україна була творінням місцевих чинників, хоча на неї мали вплив ряд міжнародних і внутрішніх факторів.

Предметом наукового дослідження є вивчення і аналіз міжнародного становища Карпатської України, її політичного, соціально-економічного і культурного розвитку напередодні Другої світової війни. На основі численних архівних і опублікованих джерел вперше в історіографії робиться спроба комплексного дослідження всієї сукупності вищезазначених проблем.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від вересня–жовтня 1938 р., коли політичні сили Закарпаття активізували свою діяльність в боротьбі за автономні права і незабаром їх здобули, до кінця березня 1939 р. – проголошення незалежності Карпатської України та початковий період окупації краю військами гортістської Угорщини. Для того, щоб простежити закономірність і систематичність тих чи інших процесів (діяльність угорської іреденти в Закарпатті), робиться екскурс в минуле. Це стосується також емігрантської діяльності А. Волошина та окремих членів його уряду після окупації краю. Такий відхід від хронологічних рамок дослідження робиться виключно для того, щоб простежити еволюцію поглядів закарпатських політичних діячів після поразки визвольних змагань 1938–1939 рр. Незважаючи на незначний відрізок часу, який аналізується в дослідженні, саме наприкінці 30-х років у Закарпатті відбувалися події, що зробили величезний резонанс далеко за його межами. У 1938–1939 рр. український народ Закарпаття в черговий раз переконався, що тільки незалежна Україна може бути гарантом безпеки краю. Виходячи з цього, незаперечним буде твердження, що існування Карпатської України як автономної, а згодом і незалежної держави, прискорило процес воз'єднання всіх українських земель в єдиному державному механізмі.

Методологічну основу дослідження складають принципи історизму, які дозволяють об'єктивно підійти до вивчення суспільних процесів, подій і фактів. В роботі використано аналітичний, порівняльний, системний і конкретно-історичний методи. Поряд з ними паралельно застосовуються якісні та кількісні методи аналізу. Дане дослідження є багатоплановим, яке переплітається з цілим рядом конкретних дисциплін, зокрема історією міжнародних відносин, політологією, культурологією, правознавством і журналістикою.

Пропоноване наукове дослідження ставить своєю метою об'єктивно, в комплексі, висвітлити процес соціально-економічного, суспільно-політичного і національно-культурного розвитку Карпатської України напередодні Другої світової війни. Для її досягнення автор намагався розв'язати ряд конкретних завдань: проаналізувати внесок вітчизняних і зарубіжних істориків у дослідження різноманітних проблем історії Карпатської України наприкінці 30-х років, наголосити на питаннях, які вченими недостатньо вивчені, або перекручувалися та фальсифікувалися; зробити критичний аналіз джерел та мемуарної літератури про Карпатську Україну; окреслити міжнародне становище Закарпаття – складової частини Чехословаччини, акцентуючи увагу на його взаємовідносинах з Німеччиною, Угорщиною, Польщею, Румунією, Югославією, СРСР та іншими державами, висвітлити “закарпатську проблему” під час роботи конференцій у Мюнхені і Комарно та Віденському арбітражі (1938 р.); уточнити мотивацію організації автономних урядів краю на Німеччину, з'ясувавши еволюцію зовнішньополітичного курсу Третього Рейху щодо Карпатської України; показати роль організації української еміграції в підтримці національно-визвольних змагань

закарпатських українців у 1938–1939 рр.; висвітлити проблему громадсько-політичних взаємовідносин між українськими політичними організаціями Східної Галичини і урядом А.Волошина; з'ясувати роль розвитку народного господарства краю наприкінці 30-х років, наголосивши на змінах, які відбулися після прийняття рішень Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р.; показати значення і роль культурно-просвітницької праці автономних урядів, перш за все кабінету А.Волошина, в національно-культурному відродженні закарпатських українців, висвітлити розвиток освіти, літератури, театру та ряду інших культурних чинників. з'ясувати роль українських емігрантів у національно-культурному відродженні краю; простежити релігійні відносини у Карпатській Україні; дослідити вплив зовнішньополітичного фактору на внутрішньополітичне становище Закарпаття; визначити мсту і напрями політики автономних урядів у національному питанні; охарактеризувати демократичні процеси в краї, аргументувати причини відходу уряду А.Волошина від демократії та встановлення авторитарного режиму; дати оцінку збройних сил Карпатської України – ОНОКС, з'ясувати питання їх кількісного складу, озброєння, показати роль ОУН в утворенні січових загонів; показати еволюцію державно-правового статусу краю (Підкарпатська Русь – автономна держава в складі Чехословаччини, Підкарпатська Русь (Карпатська Україна) – складова частина федеративної Чехо-Словацької республіки, Карпатська Україна – незалежна держава), висвітлити державно-правову діяльність уряду А.Волошина; простежити діяльність уряду Карпатської України в екзилі, акцентуючи увагу на дипломатичних стосунках з Німеччиною та Проводом Українських Націоналістів (ПУН);

Спроба дати відповідь на вищезазвані проблемні питання дає можливість зановити суттєву прогалину в історії України, дозволяє по-новому підійти до розв'язання низки проблем вітчизняної історії. Основні результати даного дослідження викладалися автором на більш ніж тридцяти міжнародних, республіканських, міжрегіональних конференціях. Серед праць, покладених в основу цієї узагальнюючої монографії 2 індивідуальні та 5 колективних книг, понад 10 брошур, цикл тематичних статей, опублікованих в наукових виданнях України, Великобританії, Чехії, Словаччини, Румунії, США і Канади. Тема даного дослідження є одним із напрямів нашої наукової діяльності. Всього з проблем історії України і Чехословаччини міжвоєнного періоду автором опубліковано понад 300 наукових робіт загальним обсягом близько 190 друк.арк. Найповніше названа проблема знайшла своє відображення на сторінках авторських монографій “Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті” (В 2-х томах. – Ужгород, 1997) і “Закарпаття в контексті центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни” (Київ–Ужгород, 1998).

Розділ 1. Карпатська Україна в джерелах та історіографії

1.1. Джерельна база історії Карпатської України

Використавши здобутки історичної науки з досліджуваної проблеми, автор вважав одним важливих своїх завдань пошук, виявлення і введення в науковий обіг нових архівних джерел. Зокрема нами опрацьовані документи, які зберігаються в Державному архіві Закарпатської області (ДАЗО) в м.Ужгороді та Берегові, Центральному Державному історичному архіві України у Львові (ЦІА у Львові), Центральному Архіві Міністерства Державної Безпеки Росії в Москві (ЦАМДБ Росії), особистих архівах закарпатського священника Ф.Горвата і члена рєвзійної

комісії УНО М.Бандусяка. Архіві Міністерства Закордонних Справ Чеської Республіки (AMZV) і Військово-Історичному Архіві Чеської Республіки (VNA) в Празі. Державному архіві Угорщини (OL) та Військово-Історичному Архіві Угорщини (HL) в Будапешті, архівах м.Клуж і Бая Маре (Arhivele Cluj-Napoca M.J.; Arhivele statului Baia Mare) в Румунії тощо.

Найбільший науковий інтерес для нас становили фонди ДАЗО. Особлива історико-пізнавальна цінність міститься у третьому фонді під назвою "Президія уряду Карпатської України". Це сотні документів про внутрішньополітичну діяльність уряду Карпатської України, різноманітні розпорядження, директиви, постанови і звернення, а також матеріали 17-го фонду "Президія Міністерства внутрішніх справ Карпатської України", що досі вивчалися лише частково, їхній аналіз дає можливість з'ясувати такі складні питання, як діяльність угорської іреденти, відносини між чехословацьким і українським урядами тощо. У фонді 1148 під назвою "Центральна Рада в Хусті" особливу цінність являє собою справа №2, в якій міститься доповідна записка М.Бандусяка про спробу державного перевороту з метою усунення від влади уряду А.Волошина.

У другому фонді "Президія крайового управління і Президія земського уряду Підкарпатської Русі", фонді 4с/18 "Міністерство внутрішніх справ Карпатської України", фонді 63 "Цивільне управління Підкарпатської Русі" містяться цікаві матеріали про діяльність угорських агентів на території Закарпаття, численні угорські та польські листівки, в яких місцеве населення закликалось до збройної боротьби проти законного українського уряду тощо. У 72-му фонді зібрані матеріали, які дозволяють простежити участь членів товариства "Просвіта" в розбудові Карпатської України. Матеріали 19-го фонду – "Міністерство господарства Карпатської України" – дають можливість прослідкувати розвиток сільського господарства, промисловості та торгівлі, рівень безробіття, соціальне становище населення краю.

Після прийняття Закону України від 17 квітня 1991 р. "Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні" Президія Верховної Ради України (постанова від 6 квітня 1992 р.) та Кабінет міністрів України (постанова від 11 вересня 1992 р.) підтримали пропозицію Академії наук України, Служби безпеки України, Державного комітету України по пресі, Українського культурно-освітнього товариства "Меморіал" ім. В.Стуса, Всеукраїнської спілки краєзнавців про підготовку і випуск багатотомної науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією". Перетворюючи в життя вищезгадані постанови, архівно-слідчі кримінальні справи про репресованих громадян Закарпатської області післявоєнного періоду були передані з архіву Управління СБУ в Закарпатській області ДАЗО. Цей фонд, одержав найменування 2558, сконцентрував кримінальні справи на реабілітованих громадян області всіх категорій, засуджених за так звану антирадянську, антиколгоспну пропаганду, український буржуазний націоналізм, участь в діяльності уряду Карпатської України та Карпатської Січі, підпільній антирадянській організації ОУН (Закарпатській крайовій організації ОУН) та антирадянських молодіжних організаціях [308, С. 15].

Особливий інтерес викликають стенограми допитів команданта Карпатської Січі Д.Климуша, які зберігаються в фонді 2558. Вони допомагають краще з'ясувати роль опозиції, яка виникла в Карпатській Січі в лютому 1939 р. З галичан, на думку Д.Климуша, до неї ввійшли Кульчицький, Чорний, Волянський та інші. "Пригадую, що лідер опозиції Роман або Росоха одного разу прямо мені зробив пропозицію підтримувати не Волошина, а визнати вождем якогось Мельника, якого іменував вождем всього українського народу, – розповідав слідчим МДБ Д.Климуш. – Після цього мені стало зрозуміло, що опозиція не бажає керуватися статутом, а ставить перед собою значно ширші завдання, а саме: створення великої української держави

шляхом об'єднання всіх українських земель. Логічно випливає, що стояло питання про приєднання до Карпатської України галицьких земель і Радянської України, але про це відкрито опозиція не заявляла. Визнати своїм ідеологом і вождем названого Мельника я відмовився і взагалі попереджував, що "Січ" політикою займатися не може. Цим нехай займається УІЮ. Здається, Роман мені тоді прямо заявив, що "Карпатська Січ" є національною українською організацією. Після цього опозиції без моєї участі приймала якісь рішення з питань "Січі", влаштовувала мені закусіні ігриги і навіть загрожувала уряду Волошина поваленням" [1, ф. 2558, оп. 1, спр. 3742]. У фонді зберігаються оригінальні документи про підпільні організації на території Закарпаття в 1939 - 1950 рр. та про їх керівників – М.Габовду, А. Цугу, М. Ороса та ін. [1, ф. 2558, оп. 1, спр. 3733, 5386, 3893, 3895]. Матеріали ДАЗО значною мірою доповнюють документи "Особистого архіву Ф.Горвата", які теж вперше вводяться в науковий обіг. Вони характеризують соціально-економічне становище населення гірських районів, відношення його до уряду А.Волошина.

Цінним джерелом для дослідження громадсько-політичних відносин між політичними організаціями Східної Галичини і Закарпаття є матеріали 205 фонду "Прокурор апеляційного суду у Львові" ЦДАУ у Львові. В них йдеться про масові нелегальні переходи польсько-чехословацького кордону українцями Східної Галичини та судові процеси над перебіжчиками. Використані автором документи допомагають краще з'ясувати роль ОУН в організації та керівництві нелегальними переходами. У фонді 201 зберігаються листи А.Волошина до Галицького митрополита Андрія Шептицького. Зокрема, лист від 11 грудня 1942 р., в якому А.Волошин вітав митрополита з нагоди Дня св. Андрія [10, ф. 201, оп. 1т, спр. 221, арк. 91] і лист від 28 липня 1941 р., в якому А.Волошин вніс свої пропозиції щодо створення Українського Патріархату [10, ф. 201, оп. 1т, спр. 221, арк. 90]. Великий науковий інтерес викликає лист представника ЗУНР в Югославії Григорія Микитя до митрополита Андрія Шептицького про приїзд Апостольського Візитатора Джованні Дженюккі в Галичину і становище в Югославії та Підкарпатській Русі. В ньому йдеться про спроби прихильників А.Шептицького добитися переміщення Крижевацького спископа Д.Няраді на Закарпаття [10, ф. 201, оп. 46, спр. 2045, арк. 1-3].

Великий джерельний матеріал міститься у Центральному державному архіві вищих органів влади і органів управління України (ЦДАВО України), зокрема у фондах 2188 – "Начальна команда Галицької Армії Західної області УНР"; 2192 – "Диктатор Західної Облaсті УНР"; 3696 – "Міністерство іноземних справ УНР"; 4069 – "Редакція газети "Стрілець" за 1919 р. Українське бюро преси при Диктатурі ЗУНР"; 4440 – "Представництво ЗУНР у Празі 1919-1923 рр.". Серед документів Державного архіву Івано-Франківської області заслуговує на увагу фонд 2 – "Ставіславське восходське управління", в якому містяться численні документи про посилення денационалізації та колонізації місцевого українського населення та акції протесту з боку українців [2, ф. 2, оп. 11, спр. 2, 34; оп. 1, спр. 123] тощо. Заслуговують на увагу матеріали ф. 129 – "Прокурор обласного суду у м.Львові" Державного архіву Львівської області. Вищезазнані архівні фонди нами використані для аналізу історичних подій, які передували Карпатській Україні.

Важливі документи про діяльність ОУН на Закарпатті зберігаються в "Особистому архіві Івана Коршинського" [4] – активного учасника підпільного руху 40-50-х рр. в Закарпатті. Вони включають в себе листування члeнів крайового ОУН з автором та листи І.Коршинського до них. Ніде не опублікований матеріал міститься машинописі лекції підполковника МДБ СРСР Макарова "Українська буржуазно-націоналістична контрреволюція" [6].

У фонді Н-17681 ЦАМДБ Росії в Москві міститься "Особова справа Волошина", з якої почерпнуто цінні й маловідомі факти про політичну діяльність

А.Волошина у 1938–1939 рр. Президенту Карпатської України доводилось відповідати на численні запитання слідчого МДБ СРСР майора Вайндорфа. Перший допит був проведений 22 травня, після чого послідували наступні – 24 травня, 5, 9, 12, 14, 19 і 20 червня 1945 р. Понад сторінкова “Особова справа А.І.Волошина” дала змогу з’ясувати такі дискусійні питання, як мотиви орієнтації уряду Карпатської України на Німеччину, відносини між політичними силами Закарпаття і ОУН, часткову зміну орієнтації А.Волошина та членів його кабінету після окупації краю Угорщиною. А.Волошин детально описав хід переговорів з керівництвом Проводу Українських Націоналістів у Венеції (Італія) 21 липня 1939 р. Ці матеріали значно уточнили наші попередні висновки.

У дослідженні використані ксерокопії та мікрофільми докумеґтів 3-го фонду АМЗУ, одиниці зберігання (картону): 606, 620 – політичні справи; 642 – антидержавна агітація проти ЧСР; 655 – партії в ЧСР (1921–1939). В цих документах містяться важливі дані про політичну ситуацію в Чехословаччині та Закарпатті, міждержавні стосунки ЧСР з Угорщиною, Польщею, Румунією. Згадані архівні фонди характеризують політичні організації, що симпатизували Угорщині, висвітлюють діяльність українських емігрантських організацій, аналізують окремих політичних діячів краю. Цікавими у цьому плані видаються справи про античеську і антиукраїнську діяльність польських та угорських терористів, угорську іреденту на Закарпатті. Немаловажне значення мають також матеріали про роль українського населення Східної Галичини у становленні та розвитку Карпатської України.

Документи ВНА в Празі, зокрема, картони 24 – “Справа про останні події”, 23 – “Головний штаб армії” проливають світло на рівень військової підготовки збройних сил Чехословаччини до захисту кордонів країни, про оборонні бої 14–18 березня 1939 р. Вони яскраво свідчать, що чехословацька армія мала всі можливості до відбиття нападу ворога, однак планомерно відступала, виконуючи наказ генерала Л.Прхали про евакуацію. У названих картонах наводяться согні свідчень про збройні сутички між чехословацькими прикордонниками та угорськими терористами. Документи ВНА висвітлюють відносини між закарпатськими націоналістами та керівництвом Німеччини. Особливої уваги заслуговують матеріали справи “Німеччина”, які доводять, що вже з листопада 1938 р. встановилися тісні стосунки між керівництвом Карпатської Січі та німецькими службами безпеки. Карпатська Січ систематично проходила вишкіл в Німеччині, а група січовиків готувалася до ведення активних бойових дій на боці Німеччини проти Польщі.

Важливі фактичні дані про підготовку нападу Угорщини на Закарпаття знаходяться у фондах НЛ. Це, зокрема, щоденні записи угорських офіцерів про сам хід наступу, бої з чехословацькими військами та карпатськими січовиками, різноманітні військові оперативні плани. Неабиякий інтерес викликають доповідні записки угорських агентів “Коффи”, “Г” та інших про національно-визвольний рух в Закарпатті, інформативні повідомлення про діяльність “неблагонадійних” політичних діячів краю. У фондах НЛ знаходяться поіменні списки “ворогів святостефанської корони”, яких після захоплення Закарпаття мали репресувати. Угорські архівні документи аргументовано доводять, що гортисти задалегідь готувалися до репресивних дій та масових розстрілів. Це нам дає підставу переглянути висновки окремих істориків, що, нібито, репресії були викликані опором проти агресора з боку карпатських січовиків. Сотні свідчень про діяльність угорської іреденти містяться у фондах ОЛ в Будапешті. Окремі справи, віднайдені автором в румунських архівах Клужа і Бая Маре, переконують, що угорські терористи не менш активно діяли в румунських селах Закарпаття (“Залізна гвардія”, загони Геяша), що змушувало місцеве населення втікати на територію Румунії.

До джерельної бази дослідження увійшли публікації документів і матеріалів [20, 27–32, 47]. Хоча переважна їх більшість видана за роки радянської влади, проте в

них поміщені оригінальні документи, які проливають світло на зовнішньополітичну діяльність Німеччини, Польщі, Румунії, Угорщини, Італії, Югославії відносно Чехословаччини і Закарпаття. Окремі аспекти внутрішньополітичного життя краю наприкінці 30-х років відображені у збірниках документів, підготовлених вченими Ужгородського державного університету [26, 55]. В останні роки з'явилися збірки документальних матеріалів з досліджуваної теми, які дозволяють по-новому подивитися на різні сторони суспільно-політичного життя Закарпаття напередодні Другої світової війни [18, 25, 41, 42, 46]. Заслужують на увагу збірки документів про зовнішньополітичну діяльність Угорщини, видані угорськими істориками. В них містяться значний фактичний матеріал про шпигунську діяльність А.Бродія, польсько-угорські терористичні акції проти Закарпаття, ставлення Німеччини до краю, підготовку горгістів до вторгнення та окупацію ними цілого Закарпаття [56].

Окремого розгляду заслуговує щоденник відомого українського письменника і активного учасника подій 1938–1939 рр. В.Гренджі-Донського "Щастя і горе Карпатської України" [23]. Ще в жовтні 1938 р. В.Гренджа-Донський почав писати щоденник, присвячений Карпатській Україні. Тоді він не являв собою чогось єдиного, цілого, завершеного. Проживаючи в Словаччині, складав докуни розрізнені записки і вирішив їх видати окремою книжкою під назвою "Мадярські звірства". Однак цього зробити не вдалося. Словаччина стала союзником Угорщини і Німеччини в роки війни і вихід у світ таких обвинувачувальних матеріалів міг, як вважали, зашкодити "братньому" союзові угорців і словаків. Не вдалося видати цю книгу і пізніше. Втративши всі надії, В.Гренджа-Донський повністю віддав себе роботі над художніми творами. В останні роки життя він працював над романом "Сини Верховини". В 1974 р. письменника не стало. Після смерті батька його дочка Зірка Гренджа-Донська вирішила на свої кошти видати 12-томне зібрання його творів. У 8-му томі цього видання поміщено щоденник В.Гренджі-Донського "Щастя і горе Карпатської України". В передмові до нього упорядники тому й пишуть: "Ми раді, що, хоч із великим спізненням, – бо майже по 50-ох роках після цих історичних подій, – масмо можливість сповнити бажання автора й опублікувати його цінні матеріали" [23, передмова]. Мрія письменника здійснилася, але вже після його смерті.

Щоденник В.Гренджі-Донського складається з двох великих за обсягом розділів, які доповнюють один одного. У першому – "З великих днів Карпатської України" – описані події з 7 жовтня 1938 р., коли політичні сили краю вибороли автономні права, до 15 березня 1939 р., коли закінчилося останнє засідання Союму Карпатської України, на якому була проголошена незалежна держава і обрано президентом Августина Волошина. Автор у першому розділі щоденника детально описав прихід до влади А.Бродія, його аргументи і призначення Прагою прем'єр-міністром А.Волошина, соціально-економічну і політичну діяльність обох автономних урядів. На сторінках цього розділу читач знайде великий фактичний матеріал про налади угорських і польських терористів, антиукраїнську діяльність проугорської "п'ятої колонії". Письменник не замовчує також конфлікти, які виникали в українському таборі.

В.Гренджа-Донський детально описав вибори і самі засідання Союму Карпатської України. Він наводить наслідки голосування по всіх округах краю, не обминаючи жодного населеного пункту. Як відомо, із 92,5% населення, яке взяло участь у голосуванні, 92,4% – проголосували за Українське національне об'єднання, яке очолював Ф.Рсвай. "Цим успіхом можемо бути горді, – пише В.Гренджа-Донський, – ніхто не сподівався, навіть крайні оптимісти не очікували такої перемоги. Скажіть тепер, будь-ласка, чи після цього наш народ не є зрелим до державного життя?" [23]. Перший розділ завершується вторгненням угорських

гортистів у Карпатську Україну, коли “дикий азійат рішив брутально своїм брудним чоботом здавити вимріяну Волю”.

Другий розділ щоденника – “Під чоботом окупанта” – присвячений трагедії Карпатської України та її мужніх захисників. Його хронологічні рамки охоплюють період з 15 березня до кінця серпня 1939 р., коли В.Гренджа-Донський емігрував до Словаччини. Цей розділ, фактично, обвинувачує звітства угорських гонведів та терористів над місцевим населенням. Знаходячись у тягівській тюрмі, а згодом у концтаборі Вор’юлопош, В.Гренджа-Донський скрупульозно записував свідчення військовополонених, причому робив це нелегально, ховаючись від адміністрації концтабору. У другому розділі поміщені матеріали, в реальності яких сучасний читач почне сумніватись. Однак, так воно було в дійсності. Самі за себе говорять назви свідчень – “Знушення в Кривій”, “Малярський вояк полоненому вибиває око”, “Замордування учителя Дмитра Остапчука”, “Знасилування і морд жінок”, “Маляри порють черева, щоб вилазили кишки”, “Топлять січовиків живими в Тиси”, “Штаба залуза до шиї січовика”, “В державній лікарні в Кривій ранених розстрілюють кулями “дум-дум”, “Гонведи грабують, штиком видовбують золотий міст із рота” тощо. Неабияку цінність становить додаток до щоденника, в якому поміщено список загиблих січовиків. Він налічує 116 осіб [271, С. 51-53].

В чому ж сила щоденника В.Гренджі-Донського? Сила його в правдивому висвітленні подій. Він нічого не вимудує, а пише все так, як йому переказували. “Щастя і горе Карпатської України” – це не стільки книга автора, як збірник споминів багатьох людей, які пережили радість і трагедію 1939-го року. І саме тому щоденник В.Гренджі-Донського – цінне джерело для вивчення історії Карпатської України. В ньому історик наших днів може почерпнути для себе безліч фактів, яких не знайде ніде. Не випадково, що щоденник високо оцінив відомий історик П.Стерчо. Говорячи про важливість щоденника, він писав: “Ці хронікерські записки мають більшу документальну важливість від якого-небудь старовинного літопису, що на нього історики покликуються з повагою і достовірністю, бо писані вони кожного дня, коли ті події відбувалися, тому і відображені в них безпосередні враження” [23, передмова].

Архівні та опубліковані документи доповнюються матеріалами закарпатської та галицької періодики – цінним джерелом у висвітленні міжнародного, політичного, соціально-економічного та культурного становища Карпатської України досліджуваного періоду. На сторінках газети “Нова свобода”, яка видавалася в Хусті, міститься великий фактичний матеріал про стан розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі та фінансів Карпатської України. Чимало статей, репортажів і повідомлень описують внутрішньополітичне становище країни, руйнівні дії угорських і польських терористів, античеську і антиукраїнську діяльність проугорської “п’ятої колони” тощо. “Нова свобода” постійно повідомляла своїх читачів про фінансову і моральну підтримку Карпатської України українською діаспорою світу.

Перший номер українського незалежного щоденника “Нова свобода” вийшов 15 червня 1938 р. під редакцією Василя Фіриака (пізніше головним редактором призначили В.Гренджу-Донського). Газета видавалася в друкарні “Свобода”, яку очолював майбутній голова УНО Ф.Ревай. Вона була майже єдиним друкованим органом в Закарпатті, який видавався масовим тиражем. Вихід у світ першого номера газети високо оцінили відомі політичні діячі, представники освіти, науки і культури краю. Майбутній міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю.Ревай відзначив, що “справа щоденника є загальною справою нашого суспільства, не дивлячись на його партійно-політичний стаж. Наше відродження відповідно до сьогоденнішої доби в рамках демократичної республіки скорим темпом йде вперед. Народні маси освідомлюються, отже ми, що держимо руку на живчику нашого суспільного життя,

не могли не бачити, що без щоденної преси нам більше не обійтися. Пускаємо в світ "Нову свободу" й тільки одне бажало щоденникові, щоб всі українці спільними силами піддержували його" [68, 1938, 16 черв.]. На глибоке переконання головного лікаря Карпатської України М.Долиная, "мірилом культурности кожної нації є його преса. Покажи мені пресу, я тобі скажу який це народ... Ми не можемо чекати підмоги від чужих, тільки від самих себе. І я надіюсь, що весь український загал своєю жертволюбивістю підопре нашу "Нову свободу" [68, 1938, 16 черв.]. Його колега, видатний український хірург О.Фединець розмірковував: "Політикою не маю часу займатися, але розумію вагу українського щоденника, який має повстати власними силами. Це велике діло, мало щоденників є на світі, які б виходили на власні сили. Українське громадянство може бути горде на себе, що спромоглося на щоденник" [68, 1938, 16 черв.]. Вихід першого номера газети "Нова свобода" підтримали шкільний інспектор Юлій Гуснай, керівник гуцульської "Просвіти" у Рахові Михайло Марущак, директор торговельної академії в Мукачеві Августин Штефан та сотні інших.

В період існування Карпатської України великим авторитетом серед молоді націоналістичного спрямування користувався журнал "Пробосм", який періодично видавався в 1933-1938 рр. Активізував роботу по відновленню журналу і однойменного видавництва С.Росоха. "Я з'ясував докладно справу подальшого видавництва "Пробосм" і попросив зацікавлених охотників, які готові продовжити дальше видання, на окрему нараду... На нараді "Пробосм" прибуло кілька добровольців, які хоч і були зацікавлені ним і широко бажали його продовження, не мали бажання перебрати на себе відповідальність за його видання. Щоб вийти з тієї ситуації, я погодився буги в майбутньому фактичним власником видання і фінансово відповідати за подальше видання "Пробосм" [141, С. 61]. Редактором було обрано С.Росоху, а членами редколегії стали Д.Галай і С.Бреза. Насправді всю редакторську ношу ніс на своїх плечах І.Рошко-Ірлявський. На сторінках цього часопису були опубліковані статті І.Рошка-Ірлявського "По конференції у Відні – до нового життя", "В річницю смерті вождя (С.Коновалця – М.В.)", "Під прапором націоналізму", "В день іменина пана Президента (А.Волощина – М.В.)", "Перемога" та ін. [383]. Стаття "В день іменина пана Президента" була опублікована вже після поразки національно-визвольних змагань Карпатської України. Даючи оцінку діяльності А.Волощина, І.Ірлявський відзначав, що "найбільшою його заслугою, чим він наввіки записався в історію як активний член української національної революції, було те, що вже будучи головою Уряду Карпатської України, став на ґрунт українського націоналізму, прагнув і змагався під прапорами націоналістичного руху і потім, виїхавши на еміграцію, - не заломився... Нехай же цей Муж Срібної Землі – Перший Президент Карпатської України, який був вибраний її Соймом, - піде далі по прямій дорозі до ясної Мети, хай бореться далі в перших рядах за право українського народу, а ми всі будьмо йому на поміч" [383, С. 220].

Упродовж 30-х років у Східній Галичині видавалися десятки українських газет і журналів, які висвітлювали історичні події, пов'язані з Карпатською Україною. Лише один їх перелік засвідчує, що українське населення цього регіону мало широкий вибір інформації про міжнародне, соціально-економічне і внутрішньополітичне становище Закарпаття в 1938–1939 рр. Такі видання, як "Літопис Червоної Калини", "Неділя", "На переломі", "Авангард", "Жіноча доля", "Жіноча воля", "Діло", "Новий час", "Нова зоря" та ряд інших, намагалися поміщати на своїх сторінках найширшу інформацію про події за Карпатами. З нею читач матиме змогу ознайомитися дещо пізніше. Майже вся європейська п'єса кінця 30-х років прихильно ставилася до Карпатської України. Статті й повідомлення про розвиток політичних подій у краї опублікували друковані органи Великобританії, Франції, Італії, Югославії, Румунії, Ірландії, Швейцарії, Німеччини. Виняток становить угорська і польська періодика, яка

чи не найбільше помішала дезінформативного матеріалу. “Нова свобода” постійно давала свої пояснення з цього приводу.

Отже, історія Карпатської України знайшла своє відображення в архівних джерелах, опублікованих документах, щоденниках, на сторінках тогочасних газет і журналів. Архівні документи з численних фондів України, Росії, Угорщини, Чехії, Словаччини і Румунії дають відповідь на складні проблеми соціально-економічного, політичного і культурного становища Карпатської України кінця 30-х років. Значна кількість документів із архівосховищ СРСР, Угорщини, Чехії, Словаччини, Румунії, Німеччини поміщена на сторінках опублікованих збірників документів, які до сьогоденнішого часу продовжують залишатися важливим джерелом з історії Карпатської України. До такого типу джерел необхідно також віднести і унікальний щоденник В.Грснджі-Донського “Щастя і горе Карпатської України”, який нещодавно перевиданий в Україні більш масовим тиражем, ніж це зроблено в США [23].

1.2. Карпатська Україна 1938–1939 рр. у спогадах очевидців і активних учасників подій

Після окупації Карпатської України військами гортистської Угорщини її захисники смігували за кордон, де видали спогади про події кінця 30-х років. Авторами мемуарів стали не тільки відомі політичні діячі краю, міністри Карпатської України, але й рядові карпатські січовики, які брали безпосередню участь в боях. Враховуючи той факт, що з цілого ряду проблем історії краю джерельна база надзвичайно скромна, або відсутня взагалі, спогади учасників подій 1938–1939 рр. мають неопініміе значення. Разом з тим, ми змушені врахувати і те, що автори мемуарів висловлюють свої власні думки, міркування, переживання тих чи інших подій, в яких брали участь і які не завжди є об’єктивними. Історія Карпатської України була надзвичайно суперечлива і її неможливо оцінювати однозначно. Саме тому відсутня єдність думок, тверджень, точок зору з приводу подій, які розгорталися в Закарпатті наприкінці 30-х років.

За цілі десятиліття панування однопартійної системи в колишньому СРСР, учасники Карпатської України не мали можливості поділитися своїми думками про особисту участь в утвердженні Карпато-української держави та захисті її під час агресії гортистської Угорщини. Таку можливість вони одержали тільки на початку 90-х років. На противагу їм, за кордоном перші спогади з’явилися вже в 1939–1940-х роках. Піонерами в цьому відношенні стали автори збірника “Карпатська Україна в боротьбі”, який побачив світ у Відні в 1939 р. [112, 392]. Наступного року опублікував свої спогади відомий український письменник, очевидець закарпатських подій В.Бірчак [96]. Починаючи з 1939 р. опубліковано близько сотні спогадів про Карпатську Україну, які носять як загальний характер, так і висвітлюють ті чи інші ділянки роботи їх автора (участь у оборонних боях, робота Союму Карпатської України, закарпатці в еміграції тощо).

Уже з часу надання краю автономних прав (жовтень 1938 р.) у Карпатській Україні з’явилася велика кількість членів Проводу Українських Націоналістів (ПУН), який очолював полковник А.Мельник. Одним із перших прибув у Карпатську Україну Олег Кандиба, більш відомий під псевдонімом Ольжич, який тут виконував функції керівника культурної референтури ОУН. Однак, О.Ольжич не обмежувався проведенням культурно-просвітницької роботи. Він ніс відповідальність за відносини Закарпаття з українською еміграцією в Празі, був членом військового штабу Карпатської Січі. О.Ольжич повністю віддав себе Закарпаттю. Його спогади мають особливо велике значення. “П’ять місяців державного життя Карпатської України, – пригадавав він, – пробігло в нерівних та неспокійних умовах” [128, С.275]. Однак, сили молодой держави були нерівні в двобої з агресором –

гортистською Угорщиною. Близько двох тисяч захисників краю загинуло в боях, або були закатовані в фашистських таборах і тюрмах. Заарештували і О.Ольжича. Завдяки деяким впливовим закарпатським друзям, О.Ольжичу пощастило уникнути плачевної участі і його звільнили. Покинувши окуповану угорцями територію Карпатської України, він емігрував за кордон. Перебуваючи у Відні, О.Ольжич виступив з ініціативою опублікувати по свіжих слідах спогади активних учасників оборони Карпатської України. Так з'явився в 1939 р. збірник "Карпатська Україна в боротьбі", редактований О.Ольжичем, і який сьогодні являє собою бібліографічну рідкість. Хоча, необхідно констатувати, нещодавно він перевиданий львівським видавництвом "Світ" [112].

О.Ольжич був одним із перших, хто почав досліджувати історію Карпатської України в 1938–1939 рр. Цю проблему він піднімав у статтях мемуарного характеру "Вояки-будівничі" та "Український націоналізм". Необхідно відмітити, що його думки, висловлені на сторінках названих праць-спогадів, в основному поділяються дослідниками історії Карпатської України [390]. О.Ольжич детально описав процес виникнення і діяльності Карпатської Січі, яку "так названо з традицією української історії та останніх визвольних змагань" [128, С.273]. Він вірно підмітив, що Січ "поставила собі великі завдання націоналістичного виховання та військового вишколу найширших мас українського народу на Закарпатті для служби ідеї української державності" [128, С.273]. Вона швидко зростала в кількісному відношенні, бо "майже не було села на Карпатській Україні, де не повстала б своя Січ" [128, С.274]. Проте, найбільочішим питанням був брак зброї, без якої Січ "була не військовою, а тільки спортивно-виховною організацією" [128, С.274]. Саме відсутність зброї привела до кровопролитних сутичок карпатських січовиків з чеським військом, під час яких загинуло близько сотні українців, і які радикальнішим чином негативно вплинули на подальший хід українсько-чеських відносин. Однак, О.Ольжич не назвав ініціаторів цієї трагедії.

О.Ольжич довів, як важко було діяти уряду Карпатської України. Адже, не припинялися напади угорських і польських терористів, активізувала свою діяльність проугорська "п'ята колона". Негативно впливали також суперечності в українському таборі. У цьому відношенні актуальними залишаються міркування О.Ольжича, що "вся історія України – це боротьба двох сил: конструктивної, що скупчує українську потугу, щоб звернути її назавні, і руйнівної, що розпорошує її у взаємному самопожиранні та несе розбиття і розлад, а вслід за цим завжди йшло панування чужинців над Україною" [128, С.293]. Незважаючи на дію подібного роду факторів, український напрямок в краї справедливо і переконливо переміг: за УНО проголосувало 92,4 відсотки населення (О.Ольжич помилково назвав 94 відсотки – М.В.) [128, С.277].

О.Ольжич детально описав бої карпатських січовиків і студентської молоді з угорським військом на окремих ділянках фронту (Севлюш, Копаня, Королево, Свалява, Перечин, Рокосово, Іршава, Хуст). 18 березня 1939 р. виснажені в боях січовики, залишали територію краю. Переважна їх більшість вирішила перейти кордон Румунії. "В Бичкові, – писав О.Ольжич, – дня 19 березня видали румунам 273 січовиків з десятьма старшинами, з того 6 з Головного Штабу Січі. В Тячеві видано відділ 30 душ під командою старшини, що перейшов румунський кордон біля Бедевлі, і менший відділ з 15 душ, який пробивсь був на румунський бік біля Тячєва" [128, С.281]. На території Закарпаття встановився жорстокий окупаційний режим. О.Ольжич з сумом констатував, що "тюрми набито арештованими, з якими поводитися мадяри нелюдсько. Кількадесят січовиків з тячівської в'язниці та Веречанщини видано полякам, що розстріляли їх на кордоні. Найбільший відділ січовиків, виданих з Румунії, задержано в Бичкові, де їх катовано протягом кількох днів" [128, С.282]. Однак, навіть з повною окупацією краю, місцеві патріоти не

припинили боротьбу. О.Ольжич відзначив, що “в горах переходять партизанські групи січовиків, що ведуть дрібну війну з мадярами. Вся країна живе легендами про криваву боротьбу Січі та її партизанських відділів” [128, С.282].

О.Ольжич дав високу оцінку діяльності членів ОУН під час подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні. На його глибоке переконання, “державність Карпатської України завдячується тільки пляновій внутрішньо-організаційній та зовнішньополітичній акції ОУН. Тому теж все будівництво Карпатської України несе слід впливу націоналізму. Еміґрація народних мас та гарячкова праця провідного елемента створили незабутню традицію” [129, С.305]. Величезний вплив ідеології українського націоналізму на розвиток політичного життя в Карпатській Україні відзначають у своїх спогадах Д.Андрієвський, А.Дад, М.Капустянський, А.Мельник, С.Росоха [48, 87, 105, 139-142].

Спробу акумулювати своє розуміння історії Закарпаття з найдавніших часів до наших днів зробив Ю.Химинець [157-160]. На думку В.Худанича, “видання Юліяна Химинця – оригінальне дослідження, яке ліквідує значну частину білих плям в історії краю, хоч окремі роздуми, викладені в роботі, вимагають глибшого осмислення. У деяких випадках з автором можна не погодитися, але не можна йому відмовити у відвертості й об’єктивності” [160, С.377]. Деяку однобічність оцінок Ю.Химинця відзначив А.Лекар, на думку якого автор “інші питання, пов’язані з Карпатською Україною..., розглядає під кутом ОУНівської ідеології, з чого часом виходять однобічні висновки та загострені оцінки чи спостереження” [160, С.378]. Разом з тим, вважає А.Лекар, “праця д-ра Ю.Химинця не є наукова праця й тому він мав повне право йти своєю дорогою, щоб дійти до своїх висновків-спостережень” [160, С.378].

У спогадах Ю.Химинця чітко простежується історія виникнення і діяльності ОУН в Закарпатті: “З 1932 р. на Закарпатті почав оформлятися український національний рух. Він розвивався двома шляхами: легальним, що його очолив С.Росоха, видаючи часопис “Гробоем” у Празі. До цього руху належали переважно студенти університету, об’єднані в союз в Празі і Братиславі. Друга частина складалась із студентів середніх шкіл і селянської молоді. Провідником Крайової ексекютиви ОУН у 1932–1940 рр. був Юліан Химинець” [158, С.68]. У вересні 1938 р. Ю.Химинець очолив Закордонну делегацію Карпатської України, а “роль політичного й дипломатичного напівофіційного представництва справ Закарпаття взяло на себе представництво ОУН у Берліні, що офіційно діяло під назвою Українська пресова служба і було акредитовано при міністерстві закордонних справ та міністерстві пропаганди” [158, С.88]. “Наша закордонна делегація, – пригадував Ю.Химинець, – тісно співпрацювала з Українською пресовою службою” [158, С.88].

Із спогадів Ю.Химинця видно, що ОУН і Закордонна делегація Карпатської України уважно слідували за розгортанням політичних подій в ЧСР і Закарпатті. Коли 11 жовтня 1938 р. Прага призначила автономний уряд А.Бродія, пресовий відділ делегації випустив декларацію, у якій домагався для Закарпаття повної самостійності. Ю.Химинець досить детально описав свою діяльність в Берліні, де протягом жовтня 1938 р. “зустрівся з полковником Михайлом Колодзінським. У його товаристві я відвідав японське посольство і склав меморандум про наше становище. Ми просимо японського генерала підтримати нашу справу, а його особисто – відвідати Карпатську Україну. Це і сталося 15 грудня 1938 р., коли полковник Р.Ярий, японський генерал і я з дружиною поїхали з Берліна через Відень і Словаччину до Хуста” [158, С.90].

Спогади Ю.Химинця заперечують твердження окремих істориків, що між урядом Карпатської України і Закордонною делегацією не існувало ніяких контактів. “Коли 1 листопада 1938 р. прем’єр А.Волошин зі своєю делегацією прибув на Віденський арбітраж, – писав Ю.Химинець, – він одержав у своє розпорядження всі матеріали, підготовлені закордонною делегацією Карпатської України” [158, С.91]. З

листопада 1938 р. Закордонна делегація Карпатської України видала декларацію, в якій засудила рішення Віденського арбітражу. Незважаючи на трагічність прийнятих у Відні рішень, А.Волошин, писав Ю.Химинець, “послав мене 8 січня 1939 р. в Берлін, щоб я через відомі контакти, що їх мала ОУН, підготувала зустріч нашого прем'єра з Гітлером” [158, С.92]. Однак, ця зустріч так і не відбулася.

Ю.Химинець детально описав наслідки своєї поїздки в Берлін 9 березня 1939 р. На засіданні ПУНу 10 березня 1939 р. було прийнято рішення “проголосити самостійність і офіційно просити німецький уряд про охорону й допомогу” [158, С.93]. На той час ПУН і уряд Карпатської України вже добре усвідомлювали всю трагічність ситуації і знали позицію Німеччини. “Правдою є те, – пригадував Ю.Химинець, – що майже всі учасники драми Карпатської України ясно усвідомлювали: стовп, який ми забивасмо в рідну землю під гуркіт угорської канонади, хоч і ціною власного життя, буде історичним і вказівним” [158, С.94].

Ю.Химинець, на нашу думку, об'єктивно оцінив роль ПУНу в подіях 1938–1939 рр. у Карпатській Україні: “Після падіння Карпатської України майже весь уряд осів у Празі. Минуло кілька місяців, проте ніхто з уряду, насамперед Президент д-р А.Волошин, не шукав контакту з Проводом Українських Націоналістів. Через героїчну боротьбу карпатських січовиків і народу Закарпаття було здобуто особливий моральний капітал. Хоча ПУН у справі Карпатської України зробив великі зусилля (переважно дипломатичні і фінансової допомоги), однак через те, що в останній дії закарпатської епопеї відійшов в тінь, після трагедії Карпатської України він не міг приписувати собі заслуги героїчної боротьби Закарпаття” [158, С.94]. Протягом квітня-липня 1939 р. ПУН шукав нових контактів з урядом Карпатської України в еміграції. На думку Ю.Химинця, “така нагода трапилася 21 липня 1939 р., коли встановлено взаємовідносини і шляхи співпраці між Проводом Українських Націоналістів і владою Карпатської України. Це домовлення зафіксоване актом у Венеції” [158, С.94]. Однак, дане однозначне твердження не підтверджується архівними документами, про що йтиме мова нижче.

Заслугують на увагу спогади відомого закарпатського поета, редактора газети “Нова свобода” В.Гренджі-Донського, підготовлені до друку видавництвом “Карпатського Союзу” в США [103]. Спогади В.Гренджі-Донського “складаються з довгих та коротких фрагментів та статей спогадів”, з яких упорядники і дочка поета З.Гренджа-Донська “зробили цілість” [103, С.VII]. Автор спогадів висловив свої міркування з приводу наслідків конференції в Мюнхені (29–30 вересня 1938 р.), Віденського арбітражу (2 листопада 1938 р.), описав евакуацію з Ужгороду, дав оцінку діяльності автономних урядів А.Бродія і А.Волошина тощо. На сторінках спогадів В.Гренджі-Донського знаходимо відомості про боротьбу карпатських січовиків з угорськими і польськими терористами, антиукраїнську діяльність проугорської “п'ятої колони”, наводиться цікавий статистичний матеріал про соціально-економічне і культурне становище краю.

Значне місце у своїх спогадах В.Гренджа-Донський відводить виборам до Союму Карпатської України, які українці “виграли майже на повних сто відсотків... Велика наша перемога просто заголомшила противників. Чеська преса, за дуже малим виїмком, прийняла результат виборів дуже холодно” [103, С.181]. В.Гренджа-Донський вважав, що після виборів “політична ситуація може... скопсолідуватися” [103, 181]. Він яскраво описав засідання Союму Карпатської України, який “одночасно ухвалив проголошення самостійності, яка здійснювалася попереднього дня і ухвалив новий уряд” [103, 181]. Нещодавно “Спогади” В.Гренджі-Донського перевидані ужгородським видавництвом “Закарпаття” [23]. Всі шість засідань Союму детально описав і дав їм високу оцінку С.Росоха [142; 257, С.5–26].

Цінність спогадів В.Гренджі-Донського передусім у тому, що він, перебуваючи в оточенні А.Волошина, об'єктивно описав обстановку, в якій доводилося діяти

уряду Карпатської України 15 березня 1939 р. [103, С.196]. Угорський ультиматум був неоднозначно сприйнятий членами уряду Карпатської України. Перу В.Гренджі-Донського належать яскраві епізоди героїзму карпатських січовиків і молоді на Красному полі. “Коли мадярське військо почало наступати і переступило кордон, зустріло тут сильний збройний відпір самих тільки українців. Селяни, робітники, учні, студенти із шкіл, інститутів, інтернатів та майстерень масами вступали добровільно оборонити границі перед мадярами. Семінаристи, студенти торговельних шкіл біля Севлюша, Королева над Тисою та інде кляли відпір, в рукопашних боях билися як леви” [103, С.198]. Оборонні бої на різних ділянках фронту і героїзм карпатських січовиків описали у своїх спогадах М.Бандусяк, В.Ком’яті, В.Костак, Ф.Попович, С.Росоха, Ф.Сас, Є.Стахів, С.Сулятицький, Г.Яворенко, О.Волянський, Я.Голота, С.Єфремов, М.Кульчицька, І.Маргітич, С.Пал, В.Поштак, М.Чумалівський та ін. [112, 90-92, 134, 135].

У спогадах названих авторів міститься величезний фактичний матеріал, який відсутній у фондах вітчизняних і зарубіжних архівів. У цьому й полягає їх значна документальна вартість. При їх допомозі вдалося з’ясувати імена багатьох захисників Карпатської України, які донедавна були невідомими. Перелік воїнів Карпатської Січі й активістів краю, що загинули в боях проти угорських агресорів у 1939 р. або були страчені окупаційним режимом, опублікований у збірнику матеріалів науково-практичної конференції “Карпатська Січ” [390] та на сторінках колективної монографії закарпатських істориків “Вони боронили Карпатську Україну” [308]. Переважна більшість мемуаристів сходяться на тому, що Карпатська Січ, яка “була збройною формацією уряду Карпатської України, кров’ю юних бійців, героїчним опором фашизму засвідчила прагнення закарпатських українців до волі та їхню приналежність до великого українського народу. А саме це й доводило фашистських окупантів нашого краю до шаленства, яке виявилось в масових розстрілах січовиків, у репресіях проти чесних українців краю” [390, С.4].

Репресії гортистів по відношенню до місцевого населення і встановлення жорстокого фашистського режиму на території Карпатської України знайшло своє відображення у спогадах Л.Баботи, Р.Борковського, Ф.Іванчо, О.Пайкоша, С.Пала, П.Потушняка, М.Чирського, В.Гренджі-Донського, Ю.Химинця та ін. [98, 132, 134, 135, 112, 160]. У мемуарах названих авторів наводиться безліч фактів нелюдських катувань, розстрілів ні в чому не винних людей. Особливо значний документальний матеріал міститься у спогадах В.Гренджі-Донського. Відомий закарпатський письменник, який особисто провів кілька місяців у тюрмах і таборах, чітко довів, що угорський уряд нехтував елементарними юридичними правами та міжнародними угодами [103, С.199-232]. Особливо важким було становище галичан, які опинилися в угорському полоні. На перших порах, писав В.Гренджа-Донський, угорці розстрілювали всіх січовиків без винятку, а через деякий час почали формувати окремі групи із галичан і передавати останніх полякам [103]. Спогади очевидців про масові розстріли галичан на польсько-угорському кордоні записав і опублікував В.Довгей [359, С.157-164]. Про масові переходи польсько-чеського кордону українцями з Східної Галичини в Карпатську Україну наприкінці 30-х років та про їх участь в розбудові держави, писали у своїх спогадах Д.Куп’як і В.Онуфрик [118, С.196-197; 130].

Переважна більшість очевидців і учасників подій в Карпатській Україні твердять, що уряд А.Волошина користувався всебічною підтримкою населення краю, а численні сутички між карпатськими січовиками і чеським військом, зокрема ті, які мали місце в ніч з 13 на 14 березня 1939 р., були спровоковані Прагою. Більшість мемуаристів твердять, що в українському таборі не існували суперечності, а панувала загальна злагода. Однак, протилежної точки зору притримуються М.Бандусяк, Г.Божок, П.Кореневич, С.Решетило, І.Сарвадій, В.Шандор, С.Сабол (Зореслав) [90,

97, 117, 136, 145-147, 161, 143]. Вони вважають, що не чехи, а січовики, зокрема члени ОУН, виступили ініціаторами захоплення чеської зброї, що вилилося у кровопролитні бої 13–14 березня 1939 р. Названі автори вважають, що радикально настроєні керівники Карпатської Січі готували державний переворот з метою скинення уряду А.Волошина, який вважали надто ліберальним і малоенергійним. Наведені ними факти переконують у тому, що в українському таборі існували серйозні розбіжності, які значно ускладнювали і без того нелегке становище уряду Карпатської України. Оцінюючи події 13–14 березня 1939 р. в Карпатській Україні, В.Шандор справедливо відзначив: “Без огляду на те, як історія оцінить сутичку, сьогодні можемо наголосити на тому, що вона не була потрібна і не була корисною ані для чехів, ані для нас. Крім сугички смертельної зброї, був це і моральний удар для обох народів, які після 20-літнього спільного життя, завершеного федеральним державним устроєм, трагічно розлучились, чого собі напевно ні один не бажав” [161, С.335]. Згубні наслідки та викликане взаємне недовір'я показалися вже наступного дня, коли “частина відступаючої чехословацької армії відмовилася передати зброю нашій Національній обороні, яка перебирала на себе оборону краю перед агресивною Мадярщиною, спільним ворогом чехів і українців. У цім полягає трагізм створених умов, сумний результат тогочасних політичних обставин” [161, С.335].

Роздуми В.Шандора поділяє переважна більшість сучасних дослідників, зокрема, автор цих рядків. Що стосується спогадів В.Шандора, який в 1938–1939 рр. виконував функції головного представника Карпатської України в Празі, то вони містять у собі величезний документальний матеріал про міжнародне становище, соціально-економічний і внутрішньополітичний розвиток Карпатської України. В.Шандор першим ґрунтовно дослідив діяльність Представництва уряду Карпатської України в Празі, Державної Господарської Ради, Чехо-Словацького закордонного інституту, делегації УНО тощо. Наукова цінність спогадів В.Шандора полягає в тому, що їх автор використав велику кількість архівних документів, зокрема тих, які зберігаються в його особистому архіві.

Окремі аспекти історії Карпатської України знайшли своє відображення у спогадах А.Кушинського, С.Ключурака, В.Маркуся, М.Пана, А.Штефана, М.Химинця, М.Ігнатишин-Логуш, Є.Мацяха [119-121, 116, 124, 133, 168-170, 155, 156, 113, 114]. Спогади про А.Волошина, Ф.Тацинця, М.Колодзінського, З.Коссака, О.Блестіва, Д.Климпуша та багатьох інших опублікували М.Бандусяк, Г.Блестів-Корж, М.Вайда, В.Герзанич, А.Дад, А.Кушинський, В.Лар, М.Могорита, Ф.Сас, А.Штефан та ін. [191, 192, 99, 105, 106, 119, 148, 149, 168]. Оцінку діяльності членів ОУН в Карпатській Україні зробив С.Ленкавський [122]. “Міжнародна політична ситуація загострювалася, - пригадавав С.Ленкавський. - Наближалася війна. Після Австрії, Судетів – на черзі в планах Гітлера стала Чехословаччина. Для Закарпаття настав шанс будувати своє самостійне життя. Націоналістичний рух, який тут діяв здавна, але слабо, вирішив використати сприятливу політичну ситуацію, хоча рівень національної свідомості був тут досить низький (москвофілія). Після відірвання Словаччини від ЧСР – Закарпаття проголосив Самостійну Карпатську Україну (15.3.1939 р.). Зібрався перший парламент, усталено столицю в Хусті, видано перший державний закон. Твориться за ініціативою військової референтури ОУН – закарпатське військо “Карпатська Січ”, налагоджується державне життя, зростають ентузіазм карпатсько-українського населення і національна його гордість. Серед українців інших земель виринає думка, що Карпатська Україна є першим зав'язком УССД (Українська Соборна Самостійна Держава – М.В.). Одначе фальшиві союзники молодого держави (Німеччина) ціною її здобувають собі союзників для дальших своїх планів. Починається наступ мадярів на Карпатську Україну. Проти переважаючої сили ворога стає молода “Січ”, заловнена юними сміливцями, які прийшли через кордон, щоб оборонити цей зав'язок Української держави. Через

непостачання в час... зброї, закупленої організацією у чехів (вина орг. Реф. ПУН Барановського), "Січ" відступає. До боротьби дійшло на Красному Полі, яке стало для Хусгу тим, чим колись Круги для Києва. Після героїчної боротьби Карпатська Україна опиняється під окупацією нового ворога – мадярів. Загинули там полк. Михайло Гузар-Колодзінський, шеф оперативного штабу "Січі" й Зенон Коссак – крайовий військовий референт ОУН" [122, С. 77-78]. Нехай читач вибачить за дещо довгу цитату, однак С.Ленкавський в цих рядках своїй праці зробив досить об'єктивний, хоч і стислий, аналіз подій 1938-1939 рр. у Карпатській Україні.

Таким чином, спогади очевидців і активних учасників національно-визвольних змагань у Карпатській Україні наприкінці 30-х років є цінним джерелом, яке дозволяє краще збагнути різноманітні суспільно-політичні процеси, що тоді відбувались. Мемуаристи висловили свої думки про події, в яких брали участь (вибори і засідання Сейму Карпатської України, діяльність УНО, Карпатської Січі, ОУН, бої захисників Карпатської України з агресором, становище втікачів із Закарпаття, репресії гортистів проти січовиків і мирного населення тощо). У спогадах містяться величезний фактичний матеріал, який відсутній у фондах вітчизняних і зарубіжних архівів. Зокрема, мемуари В.Шандора написані з використанням важливих архівних джерел. В цьому і полягає їх значна документальна вартість.

1.3. Історія Карпатської України у працях вітчизняних дослідників

Перші праці з історії Закарпаття з'явилися ще тоді, коли молода автономна країна робила свої перші кроки. За незначним винятком, всі вони носила загальний і науково-популярний характер. Нерідко національна, всеукраїнська упередженість заважала авторам побачити проблематику Закарпаття в усій її складності й багатогранності. Найінтенсивніше вели наукову розробку історії краю дослідники із Східної Галичини і, власне, Закарпаття.

Автором цілого ряду публікацій був прем'єр-міністр Підкарпатської Русі (Карпатської України) А.Волошин. Його численні статті, інтерв'ю, звернення, які друкувалися на сторінках "Нової свободи" – офіційного органу УНО, дають нам можливість краще зрозуміти обстановку, в якій розвивалося соціально-економічне, політичне і культурне життя краю наприкінці 30-х років [303-306]. Про головні завдання, які мав вирішити автономний уряд, А.Волошин писав у статті "Про актуальні проблеми Карпатської України", яка була опублікована наприкінці 1938 р. [305, С.92-93]. Автор торкнувся таких питань, як будівництво залізничних колій, розбудова столиці Карпатської України – Хусга, розвиток народного театру, музейної справи, перенесення із Праги в Закарпаття Українського вільного університету тощо. Окремих аспектів внутрішньополітичного розвитку Карпатської України А.Волошин торкнувся в інтерв'ю газеті "Нова свобода" від 20 січня 1939 р., зверненнях "Солодкий мій народ!", "До всіх громадян Карпатської України", "До всього українського народу", "Громадяни Карпатської України", маніфесті уряду Карпатської України "До всіх громадян Карпатської України", датованих 1938–1939 рр.

Наприкінці 30-х років з'явилися перші публікації, присвячені життю і діяльності А.Волошина [103]. Відомий закарпатський письменник В.Гренджа-Донський, виконуючий обов'язки головного редактора "Нової свободи", є автором цілого ряду статей про нього [103, С.181-183; 189-190; 214-215]. Автор підкреслював, що "боже провидіння дало нам оцього нашого великана" (А.Волошина – М.В.). Не даром дав йому наш народ почесне ім'я "Батько нашого національного відродження" [103, С.215]. Перу В.Гренджі-Донського належать короткі біографічні нариси про відомих політичних діячів краю кінці 30-х років Ю.Реваля, Ю.Брашайка, М.Брашайка,

А.Штефана, Ф.Ревая, М.Долиная, С.Клочурака, В.Комаринського, Ю.Персвузника, С.Росоху та багатьох інших [103, С.214-226].

На початку 1939 р. у Львові вийшла друком перша наукова праця “Карпатська Україна: географія–історія–культура”, яка складалася з дванадцяти розділів, авторами яких були відомі вчені європейських університетів В.Кубійович, П.Біланюк, С.Пастернак, І.Федів, Я.Пастернак, М.Андрусяк, В.Сімович, Є.Пеленський, В.Витвицький, І.Гургуля [394]. “Зібрати за межами Закарпаття протягом трьох місяців (з листопада 1938 по лютий 1939) такий багатий і різноманітний, свіжий, високої достовірності фактичний матеріал, опрацювати його на належному науковому рівні справа не з легких. Сума статей, уміщених у колективній монографії, рисує дуже конкретну, досить повну, а найголовніше – об’єктивну картину про державу, яка на зламі 1938–1939 років народжувалася в серці Європи”, – відзначив сучасний дослідник П.Чучка [646, С.119]. На сторінках названої монографії зустрічаємо відомості про Карпатську Січ, боротьбу її з угорськими і польськими терористами, наслідки Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. для Закарпаття тощо. Автори книги високо оцінили результати виборів до Союму Карпатської України 12 лютого 1939р., в яких УНО “віднесло повну перемогу. Вибори ці мають значення акту самоозначення народу Карпатської України, вияву його незламної волі жити власним державним життям” [394, С.101].

Ще раніше, наприкінці 1938 р., у Львові побачила світ науково-популярна книга відомого галицького письменника В.Пачовського “Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України” [538], написана в цілеспрямованому національному дусі. Автор прослідкував історію краю з найдавніших часів до кінця 1938 р. В.Пачовський відзначив, що “продовж двох десятиліть закарпатські українці домагалися даремно автономії. Останній раз дня 3 травня 1938 р. зібралось 1100 представників, що вислали депутацію до Праги у справі автономії” [538, С.80]. Їх боротьба завершилася успіхом 11 жовтня 1938 р. (В.Пачовський помилково вважав, що 9 жовтня), коли було утворено перший автономний уряд. Необхідно погодитися з твердженням В.Пачовського, що цей уряд був “зложений... як вислід компромісу між трьома партіями: української, московільської й автономічної. До цього компромісу склонялися всі з огляду на державотворчу елітність, на основі якої могли утворити державу й забезпечити границі” [538, С.81]. До цього необхідно додати, що компромісний уряд очолював А.Бродій 11 жовтня 1938 р., а 26 жовтня його було заарештовано і новий уряд очолював А.Волошин. В.Пачовський охарактеризував останнього як лідера українського напрямку.

Автор дав оцінку мюнхенської конференції 29–30 вересня 1938 р., в ході якої було прийнято рішення про передачу Судетської області ЧСР Німеччині. На нашу думку, автор не зрозумів до кінця трагічних наслідків Віденського арбітражу, обмежившись констатацією факту, що 2 листопада 1938 р. “відділено жидівсько-мадярські міста Ужгород і Мукачів разом із Береговом від Карпатської України” [538, С.81]. “Хуст буде сполучений залізницею з західними зсміями, що належать до Словаччини, через Довгіс, Свалюя, Перечин, Снину, Гуменне та Пряшів, – писав В.Пачовський. – Ця залізниця сполучить всі поперечні залізничні шляхи, що їх п’ять йде з Галичини через Карпати” [538, С.81-82].

На сторінках галицької періодики з’явилось ряд статей про економічне і внутрішньополітичне становище Карпатської України, окремі брошури. Галицький економіст С.Храпливий опублікував працю “Карпатська Україна в числах” [627], в якій доводив, що незважаючи на певні труднощі, населення Закарпаття не відчуватиме продовольчої проблеми. За його підрахунками, Карпатська Україна була забезпечена хлібом до березня 1939 р. Окремі аспекти економічного і внутрішньополітичного становища Закарпаття піднімав О.Пріцак [554-556]. Період між лютим і березнем 1939 р. детально описав власний кореспондент львівської газети

“Діло” Р.Голіян [59, 1939, 16 лют., 19 лют., 10 лют.]. Автор дав оцінку діяльності урядів А.Бродія і А.Волошина, виборів до Сойму Карпатської України тощо.

Наприкінці 30-х років Чехословаччина взагалі, і Закарпаття зокрема, знаходилися в центрі уваги провідних членів ОУН. Уже наприкінці вересня 1938 р. О.Чесмеринський під псевдонімом “Ярослав Ориан” видав книгу “Закарпаття”, в якій відмітив: “Політично проблема Закарпаття не може бути відірваною проблемою. Вона належить до цілості і змагань 45-ти мільйонної нації. Цього мусить бути свідоме Закарпаття, і це воно мусить недвозначно дати зрозуміти світові. Тільки в рамках розв’язки всієї України лежить майбутнє Закарпаття. Так само і доля Закарпаття на ближчий час мусить вирішитися по лінії інтересів всієї української нації. Це перша передумова успішності і правильності поставлення питання Закарпаття” [516, С.8].

Наприкінці 30-х років з’явилися праці М.Колодзінського “Українська воєнна доктрина” і “Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття” [411, С.28]. Він теж не відривав Закарпаття від решти українських земель. “Наша воєнна доктрина, – писав М.Колодзінський, – має достосовуватись до політичних змагань України. В націй визвольній війні бере участь увесь нарід, тому воєнна доктрина мусить будуватись на охоплюванні цілого життя народу” [411, С.28–29]. Свою воєнну доктрину Колодзінський називав націоналістичною, бо в Україні “не може бути нічого не націоналістичного. Така доктрина дасть тверді моральні й політичні підстави для української армії” [411, С.29].

В 1938 р. М.Колодзінський завершив роботу над своєю працею “Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття”. Автор доводив, що після підписання радянсько-чехословацького договору до Закарпаття прикута особлива увага політичних і військових кіл світу. На думку М.Колодзінського, Закарпаття може стати “авія-маткою для большевицько-московської повітряної фльоти”. Виходячи з цього, даний регіон становить певний інтерес для стратегічної оборони всієї України. М.Колодзінський зауважував: “Під оглядом стратегічним Закарпаття було б нецінним для оборонної системи української держави... Сильно уфортифіковані Карпати зможуть здержати ворожий наступ зарівно з полудня, як і з заходу. В цьому випадку має для нас нецінне значення Лемківщина. З неї ми вічно будемо загрожувати полудневій Польщі. Ніякий поляк не відважиться перейти на схід від Висли, якщо поперед не буде здобутою Лемківщина, сполучена фортефікаційною системою з Перемислем і Львовом” [258, С.956]. Отже, М.Колодзінський, будучи відомим військовим теоретиком того часу, добре розумів важливе значення Закарпаття напередодні другої світової війни.

На початку 1940 р. була написана стаття О.Борканюка “Про становище Закарпатської України напередодні окупації хоргистською Угорщиною” [227, С.269–289], яка протягом тривалого часу знаходилася в рукописі. Її автор, який очолював Закарпатську організацію КПЧ, негативно відносився до політики, яку проводив автономний уряд А.Волошина. О.Борканюк твердив, що “реваї, волошини, ключураки, бродії й фенцики” зрадили український народ Закарпаття і “готувалися далі служити Гітлерові й Хорті” [227, С.269]. Автор вважав, що закарпатські комуністи були єдиною силою, яка стояла на захисті інтересів трудящих мас краю. Незважаючи на таку односторонність в оцінці подій 1938–1939 років в Карпатській Україні, О.Борканюк досить об’єктивно висвітлює такі питання, як боротьба різних політичних сил краю за автономні права, міжнародне становище ЧСР наприкінці 30-х років, наслідки Мюнхенської конференції і Віденського арбітражу для подальшої долі краю, антиукраїнська діяльність угорської агентури, зрада А.Бродія та С.Фенцика тощо.

О.Борканюк помилково твердив, що при допомозі емігрантів уряд Карпатської України почав створювати напіввійськову організацію “Січ”, в якій головні посади

дісталися агентам гестапо. Таке твердження не витримує ніякої критики. Це також стосується твердження, що "активні міністри стали виступати публічно на зборах за створення "великої соборної України", за приєднання Радянської України до так званої Карпатської України. Петлюрівські емігранти, агенти гестапо почали виховувати в "Січі" терористичні банди для здійснення терористичних акцій на Радянській Україні і в сусідніх державах" [227, С.283]. Архівні документи, які б підтвердили такі висловлювання, відсутні. Сучасними дослідниками доведено, що міф про приєднання Радянської України до Закарпаття створив Гітлер та його оточення. Що стосується А.Волошина та очолюваного ним уряду, то вони беззмінно притримувалися прочехословацької орієнтації, вважаючи, що умови для возз'єднання з рештою українських земель не створилися.

О.Борканюк вважав, що вибори до Союму Карпатської України були фальсифіковані, а "народ цими виборами був ще більше обурений, на власному досвіді переконався у шахрайстві фашистів" [227, С.287]. Рукопис статті О.Борканюка обірвався подіями 12 березня 1939 р., коли Чехословаччина, фактично, розпалася. Необхідно відзначити, що основні положення статті О.Борканюка здобули своє продовження в працях радянських істориків.

Протягом 1939 р. з'явилися перші праці, в яких робилися спроби проаналізувати короткочасний період існування Карпатської України. Масою на увазі публікації М.Добриловського, Д.Донцова, І.Карпатського [347, 362, 396]. Із встановленням в краї уторського окуляційного режиму, дослідження історії Карпатської України стало неможливим. Протягом 1940–1945 рр. не з'явилося жодної статті чи монографії.

Після возз'єднання краю з Радянською Україною на що тему було накладено табу. В працях радянських істориків, виданих в 50–80-х роках, захисники Карпатської України на чолі з президентом А.Волошином зображувалися лише чорними фарбами, а національно-визвольний рух у краї – як антинародна діяльність закарпатських націоналістів, як спроба політичних авантюристів і зрадників народу захопити владу в свої руки. Саме в такому руслі написані праці С.М.Білака, Б.І.Співака, Д.М.Буковича, М.М.Болдизжара [199-202, 218, 233, 579].

Радянський історик С.М.Білак прийшов до висновку, що УНО, яке очолював Ф.Ревай, "як і вся буржуазно-націоналістична партія, аж ніяк не виражало інтересів трудящих мас", а його програма "була наскрізь просякнута людиноненависницькою идеологією буржуазного націоналізму в економічному, політичному і культурному житті, спрямована проти Радянської України, на підготовку нового "хрестового походу" проти Радянського Союзу" [201, С. 173]. Дослідник твердив, що тільки закарпатські комуністи, "озброєні марксистсько-ленінською теорією, згуртували навколо себе прогресивні сили для боротьби за свободу під прапором антифашистського народного фронту" [201, С. 174]. Таке твердження є псевдонауковим і не відповідає історичній правді. Внутрішньополітична діяльність уряду Карпатської України зображувалася як така, що цілком проникнута "всякими обмеженнями і терором" [233, С. 41]. На думку Д.М.Буковича, результати виборів до Союму Карпатської України "були явно фальсифіковані". У фондах Державного архіву Закарпатської області відсутні документи, на підставі яких можна б було зробити подібні висновки. Усні й опубліковані спогади очевидців тих подій свідчать про протилежне.

Новий фактичний матеріал ввів Б.І.Співак у своїй монографії "Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930–1945 роках". Це, перш за все, документи Державного архіву Закарпатської області, опубліковані документи Міністерств закордонних справ Угорщини, ЧСР та Німеччини. Автор справедливо відзначив, що Мюнхен "був великою національною поразкою народів Чехословаччини" [579, С.225]. Однак, він не задовільнив імперіалістичні апетити

Угорщини й Польщі, уряди яких почали засилати на територію краю банди терористів, а для здійснення своїх задумів використовували “п’яту колоду” – профашистську агентуру. Історик аргументовано довів, що Автономно-Землеробський Союз та його керівництво в особі А.Бродія і С.Феншика проводило зрадницьку, антинародну політику. Негативно оцінюється призначення прем’єр-міністром А.Волошина, який, на думку вченого, “був давно відомий своїми зв’язками з фашистською Німеччиною і не приховував їх” [579. С.265]. Насправді, А.Волошин почав орієнтуватися на Німеччину тільки наприкінці 1938 р., сподіваючись на її покровительство. Саме А.Волошина Б.І.Співак звинувачує у всіх бідах Карпатської України. Давши досить об’єктивну оцінку Віденського арбітражу, дослідник констатував, що відразу після його закінчення, уряд А.Волошина почав “створення терористичного режиму за відомими фашистськими зразками”, а “некоронованим правителем “Карпатської України” став німецький консул в Хусті Гамількар Гофман”, який “контролював все внутрішнє життя Закарпаття” [579. С.266]. Важко погодитися з твердженням Б.І.Співака, що “зміни в галузі економіки в період правління Волошина характеризувалися значним посиленням позицій німецького капіталу” [579. С.267]. Документи свідчать, що німецькі делегації справді доволі часто відвідували Закарпаття, однак до впровадження в життя запланованих економічних проєктів справа не дійшла.

Автор проаналізував виникнення і діяльність Карпатської Січі, діяльність комуністів краю в період Карпатської України, утворення УНЮ, вибори до Сойму, які, на думку вченого, “були грубо фальсифіковані” [579, С. 276]. Б.І.Співак помилково вважав, що за уряд А.Волошина голосувало 92,8% виборців, що не підтверджується архівними документами. Історичні засідання Сойму Карпатської України вчений трактує як “зборище жалюгідних політиканів”, на якому було обрано президентом А.Волошина. До речі, історик ставить перед собою завдання “розвінчати ореол мученика та мужнього борця проти угорських загарбників”, яким пізніше намагався оточити себе Волошин [579, С.283]. Архівні джерела свідчать, що навіть після окупації краю гортистами, перебуваючи на еміграції, А.Волошин переслідував єдину мету – звільнити Карпатську Україну від Угорщини.

Праці радянських істориків 60–80-х років, як правило, зводилися до висвітлення двох проблем: 1) діяльність Закарпатської організації КПЧ наприкінці 30-х років, зокрема, ставлення закарпатських комуністів до політики, яку проводив уряд А.Волошина; 2) Закарпаття в міжнародних відносинах напередодні Другої світової війни. Історія Закарпатського крайкому КПЧ наприкінці 30-х років детально описана в працях М.Ротмана, В.Хайнаса, І.Гранчака, Б.Співака [325, 565, 579, 622]. Завершенням цієї роботи стала колективна книга “Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації” [507], в якій, однак, односторонньо висвітлювалася історія краю. Об’єктивну оцінку цим працям дали автори другого тому “Нарисів історії Закарпаття”: “У читача складалось враження, ніби на Закарпатті, крім комуністів, взагалі ніяких політичних угруповань, партій не було. Пропагандистські постулати були доведені до абсолюту... Складається враження, що вся попередня історія краю одержала своє завершення в комуністичній організації, яка “всла”, “піднімала”, “керувала”, “направляла”, одна все розуміла і була непогрішима. Сьогодні з цих робіт можна взяти для переосмислення хіба що багатий фактичний матеріал” [326].

В 60–80-х роках побачили світ праці І.Попа [547-549], А.Пушкаша [558], Ю.Сливки [575], В.Ганчина [315], П.Халуса [624], М.Швагуляка [660], в яких становище краю висвітлюється на фоні зовнішньої політики Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Румунії, Німеччини. Незважаючи на певну заідеологізованість, дослідження названих істориків необхідно розцінювати як значний вклад у розвиток вітчизняної історіографії Закарпаття.

Карпатській Україні присвячений третій розділ монографії І.Попа “Чехословацько-венгерские отношения (1935–1939 гг.)”, який охоплює період з березня 1938 р. до березня 1939 р. Автор детально зупинився на травневій кризі 1938 р. та угоді в Бледі, наслідках конференції в Мюнхені, переговорах в Комарно, Віденському арбітражі, спробах Угорщини окупувати Закарпаття наприкінці листопада 1938 р. тощо. Дослідник справедливо відзначив, що “загалом угода в Бледі не принесла Чехословащині в той час суттєвого полегшення. Політика сприяння агресору, яку проводили Англія і Франція, зайшла так далеко, що договір держав Центральної і Південно–Східної Європи на цім фоні не мав великої ваги” [548, С.148]. Даючи оцінку Мюнхенській конференції, І.Поп стверджував, що “угорські правлячі кола вважали це першим успіхом своєї ревізійністської політики, яку проводили протягом всього міжвоєнного періоду” [548, С.174]. Однак, “успіх цей був сумнівний, так як вирішення питання переходило повністю в руки Гітлера і, відповідно, будь-яка поступка повинна була компенсуватися посиленням залежності Угорщини від Німеччини” [548, С. 174].

Трагічні наслідки для Чехословащини і Закарпаття мав Віденський арбітраж, під час якого виграли тільки Німеччина. “Утримуючи в своїх руках Закарпатську Україну. – писав І.Поп, – вона могла і далі здійснювати попеременно тиск на Угорщину і Польщу” [548, С.208]. Вона, фактично, перегворилася в арбітра у Центральній Європі. Історик чітко простежив еволюцію угорсько–німецьких відносин наприкінці 30-х років, зумів дати відповідь на питання, що ж було причиною гітлерівського опору окупації Угорщиною Закарпаття наприкінці листопада 1938 р. Причина полягала в тому, вважав І.Поп, що “нацисти планували уже в той час підпорядкування і експлуатацію всієї території Чехословацької Республіки. Але це не виключало політичну маніпуляцію Німеччини з проблемою Закарпатської України в німецько–угорських, польсько–угорських і польсько–німецьких відносинах” [548, С.214].

І.Поп розглядає Закарпаття як складову частину Чехословащини. 15 березня 1939 р. свідчило не тільки про початок окупації Закарпаття, але й “нове примноження Угорської держави за рахунок втрати державної самостійності Чехословащини... Саме її кінець означав зникнення з карти Центральної Європи досить важливого, якщо не основного, опорного пункту Версальської системи в цьому районі. пункту, перейшовши який гітлерівці вже не мали в південно–східному напрямі якого-небудь серйозного противника. Угорщина стала всього тільки слухняним васалом і сировинною базою Німеччини” [548, С.229]. Хоча праця І.Попа, на відміну від багатьох публікацій його попередників, в достатній мірі об’єктивна і науково обгрунтована, однак і він не зміг обійтися від вживання таких тверджень, як “карпатоукраїнська національна єдина партія фашистського типу”, “лідер українського буржуазно-націоналістичного руху А.Волошин” тощо [548, С.200, 220].

Детальне висвітлення польсько–угорських відносин наприкінці 30-х років теж зроблено І.Попом. Прослідкувавши політику Польщі відносно Закарпаття, яка була спрямована на встановлення спільного польсько–угорського кордону, дослідник аргументовано довів, що поразка польсько–угорського альянсу була закономірною. Територіальні “наабнання” 1938 р. Польщі і Угорщини стали тою приманкою, за яку вони в підсумку заплатили втратою національного суверенітету [547, С. 197].

На величезній джерельній базі написана монографія М.Швагуляка, останній розділ якої присвячений висвітленню агресивної політики Німеччини щодо України напередодні другої світової війни. Дослідник довів, що анексія Австрії 12 березня 1938 р. різко змінила співвідношення сил між імперіалістичними державами на користь Німеччини і значно ускладнила міжнародне становище Чехословащини. Простеживши зовнішньополітичну діяльність Німеччини з вересня 1938 р., М.Швагуляк зупинився на рішеннях Мюнхенської конференції, яка свідчила про

початок розпаду ЧСР. Однак, важко погодитись з твердженням вченого, що “чехословацький уряд пішов на поступки сепаратистським елементам”, які “з радістю зустріли звістку про мюнхенську змову” [660, С.167, 174]. Доля Чехословащини не залежала від її уряду, а політичні діячі Закарпаття, зокрема А.Волошин, добре усвідомлювали весь трагізм наслідків Мюнхена не тільки для краю, але і всієї ЧСР.

М.Швагуляк детально висвітлює політику польського уряду у відношенні до ЧСР, довіши, що між Угорщиною і Польщею встановилися дружні взаємовідносини, повна солідарність з приводу Карпатської України. Варшава активно підтримувала терористичні акції гортистів, приділяла значну увагу сплановуванню спільних бойових акцій угорських і польських диверсантів. Польща постійно захищала територіальні домагання Угорщини на угорсько-чехословацьких переговорах в Комарно, під час роботи Віденського арбітражу [660, С.175-201]. Необхідно погодитись з думкою М.Швагуляка, що “після мюнхенської змови і проголошення “автономії” Закарпаття воєнно-політичне керівництво Німеччини зацікавлено складну дипломатичну гру, в яку, крім Чехословащини, були втягнуті Угорщина, Польща, Румунія та інші країни. Результатом цих політичних маневрів стало перетворення Угорщини в сателіта фашистської Німеччини, загострення угорсько-румунських відносин, зростання недовіря між Польщею і Німеччиною і різке посилення позицій Німеччини в Центральній Європі” [660, С.242]. Заслугує на увагу і висновок автора, що “підтримка Карпатської України” в перші місяці після Мюнхена, як і рішення про передачу області Угорщині в березні 1939 р., розглядалось гітлерівцями тільки в загальному плані політики, направленої на встановлення свого панування в центрально-європейському районі і підготовку наступних агресивних актів” [660, С.242-243].

Цікавою у всіх відношеннях є стаття В.Ганчина, в якій автор простежив історію Карпатської України від Мюнхенської конференції до окупації краю Угорщиною. Дослідник звернув увагу на той факт, що “хоч у Мюнхені мова йшла про вирішення питання Судетської області, голови урядів Англії, Франції, Німеччини та Італії в “Додатковому проголошенні” заявили, що зацікавлені сторони – ЧСР, Польща і Угорщина протягом трьох місяців повинні вирішити питання про долю населення польської та угорської національностей, яке проживало на території ЧСР... Таким чином, рішення мюнхенського диктату безпосередньо стосувалося і Закарпаття, на території якого у той час проживало майже 100 тис. угорців” [315, С.231]. Історик зупинився на переговорах між Угорщиною і ЧСР в Комарно, наслідках Віденського арбітражу тощо. Проте, найбільшою заслугою В.Ю.Ганчина було те, що він проаналізував нове державно-правове становище Закарпаття після Мюнхена і арбітражу 2 листопада 1938 р. Мова йде про закон від 22 листопада 1938 р., згідно з яким були “ліквідовані функції губернатора, віце-губернатора, ліквідована губернська рада та канцелярія губернатора. Вся повнога влади повинна перейти в руки сейму та крайового уряду, за винятком питань, віднесених до компетенції Національних зборів та центрального уряду” [315, С.234].

Давши правильну оцінку закону від 22 листопада 1938 р. про федеративний устрій ЧСР, В.Ганчин, разом з тим, теж не відійшов від стереотипів, які склалися в радянській історіографії з приводу оцінки діяльності автономного уряду А.Волошина. Прем’єр-міністр Карпатської України продовжував вважатися агентом Німеччини, який не приймав жодного рішення без дозволу Берліна.

Експансіоністська політика Угорщини по відношенню до Закарпаття набула ґрунтовне висвітлення в монографії А.Пушкаша [558, С.21]. Автор довів, що вже на початку 1938 р. угорська дипломатія активно втягнулася в підготовку агресії проти Чехословащини. Дослідник констатував, що після Віденського арбітражу Німеччина “формально зберегла Закарпатську Україну в формі “автономної республіки” у

рамках Чехословацької держави. Зробила вона це для того, щоб, по-перше, створити бар'єр між Польщею і Угорщиною і, по-друге, мати коридор, який би зв'язував її з Румунією" [558, С.55]. А.Пушкаш, аналізуючи архівні документи Державного архіву Угорщини, переконливо довів, що вже 18 листопада 1938 р. угорський уряд завершив підготовку до захоплення Карпатської України, однак їх спроба виявилася безспішною через опір Німеччині. Така нагода трапилася тільки в середині березня 1939 р. Вчений притримується думки, що вже в січні 1939 р. Берлін "пообіцяв Угорщині Закарпатську Україну при умові одночасного німецько-угорського наступу проти Чехословаччини", що і було незабаром здійснено [558, С.77]. У відповідь на "щедрість" Гітлера, 17 березня 1939 р. угорський уряд заявив про вихід із Ліги Націй. Безперечно, правий А.Пушкаш, коли робить висновок: "Коли перший Віденський арбітраж задовільнив алетити угорських фашистів тільки частково і гітлерівці не тільки самі, але разом з італійськими фашистами виявили протест проти спроб хортистів діяти самостійно, будапештські правителі зробили для себе висновок за необхідне підпорядкуватися Німеччині, з тим, щоб у майбутньому цінною поступок німецьким агресорам оволодіти Закарпатською Україною" [558, С.78].

Окремі аспекти культурно-освітньої діяльності уряду Карпатської України піднімалися в працях В.Гомонная [318, 319] та А.Ігната [381]. Однак, протягом 50–60-х років не з'явилось жодної спеціальної праці, в якій би аналізувалася багатогранна діяльність уряду А.Волошина в галузі освіти і культури. Численні документи свідчать, що незважаючи на короткочасність свого існування, в краї було чимало зроблено у цьому плані.

Історія Карпатської України подавалася у спотвореному вигляді і в колективних монографіях радянських вчених. Для авторів праці "Шляхом до щастя" підтримка Карпатської України світовою громадськістю розцінювалася як втручання у справи краю імперіалістичної реакції. Автори названої книги переконували, що "народ вірив комуністам, йшов за ними", а "трудящі засуджували зрадницьку діяльність націоналістів" [663, С.31]. У такому ж дусі дають характеристику Карпатській Україні автори багатомовної "Історії Української ССР". Вони твердять, що головною метою Карпатської Січі було "посилення терору проти трудящих", а уряд краю був маріонетковим і сепаратистським [379, С.557]. Архівні документи, використані автором даного дослідження, переконують, що Карпатська Січ, навпаки, була створена для захисту Закарпаття від внутрішніх і зовнішніх ворогів.

Незважаючи на псевдонауковість таких висновків, автори "Історіографії історії Української ССР" прийшли до висновку, що "в дослідженнях радянських істориків на основі конкретного матеріалу викриваються прислужництво українських буржуазно-націоналістичних організацій іноземним державам" [375, С.338]. Аналогічна оцінка працям радянських істориків дається в монографії Д.Данилюка. Вчений твердив, що "радянські історики створили ґрунтовні праці, в яких досліджується "сволоція" виникнення на Закарпатті буржуазно-націоналістичних партій всіх мастей від їх зародження до ганебного кінця" [339, С.79].

Із вищесказаного видно, що дослідження історії Закарпаття бере свій початок в 1938–1939 рр. Першими, хто зробив аналіз внутрішньополітичних процесів у Закарпатті наприкінці 30-х років були А.Волошин, В.Гренджа-Донський, І.Рогач, тобто ті, хто перебував на керівних посадах в уряді, або брав активну участь в суспільно-політичному житті краю. Протягом 1938–1939 років з'явилася перші праці про Закарпаття в Східній Галичині, які належать перу В.Пачовського, С.Храпливого, О.Пріцака, Р.Голіяна, авторів колективної монографії "Карпатська Україна: географія–історія–культура". Ставлення комуністів Закарпаття до подій 1938–1939 рр. знайшло своє відображення в узагальнюючій статті О.Борканюка, яка була високо оцінена радянськими істориками у післявоєнний час. Місце Закарпаття в

міжнародній політиці напередодні другої світової війни намагалися висвітлити керівники ОУН Я.Оршан, М.Колодзійський, Д.Донцов. Всі ці публікації носили загальний, популярний і нерідко пропагандистський характер. Для них характерна певна ідеалізація суспільно-політичних процесів, що мали місце в краї наприкінці 30-х років. Під час панування угорського окупаційного режиму в Закарпатті історія Карпатської України не досліджувалась.

Незначна кількість праць про Карпатську Україну з'явилась протягом досить тривалого проміжку часу – в 50–80-х роках. Переважна їх більшість носила загальний і описовий характер. Найбільша увага приділялась дослідженню історії Закарпатського крайкому КПЧ наприкінці 30-х років. Авторами цих праць були Б.Співак, С.Білак, В.Хайнас та інші. Вони, як правило, ідеалізували закарпатських комуністів, зображуючи їх єдиними захисниками інтересів місцевого населення, засуджуючи “українських буржуазних націоналістів” як агентів фашизму і розпалювачів другої світової війни. Заполітизованість притаманна також працям Д.Буковича, М.Ротмана, І.Гранчака, авторам цілого ряду колективних монографій та історіографічних праць.

Піддаючи справедливій критиці радянську історіографію Закарпаття, необхідно відзначити, що в 50–80-х роках з'явилися також праці, які внесли вагомий вклад у дослідження міжнародного становища ЧСР і Закарпаття в 1938–1939 рр. Їх автори – І.Поп, Б.Співак, В.Ганчин, А.Пушкаш, Ю.Сливка, М.Швагуляк та інші детально висвітлювали розвиток політичних подій від Мюнхенської конференції 29–30 вересня 1938 р. до окупації Закарпаття військами гортистської Угорщини в березні 1939 р. Досить об'єктивно досліджено угорсько-польські, угорсько-чехословацькі, угорсько-німецькі відносини наприкінці 30-х років. Незважаючи на притаманні для радянського часу стереотипи, праці названих авторів, написані на основі великого джерельного матеріалу, містять у собі висновки, які не втратили своєї актуальності і наукового значення по сьогодні.

Якщо для праць радянських істориків було притаманне замовчування, а нерідко й безпосередній фальсифікація Карпатської України, то, починаючи з 1990 р. з'явилися більш-менш об'єктивні наукові дослідження. Їх автори, аналізуючи архівні документи, які протягом десятиліть панування однопартійної системи були для них закриті, зробили спроби ґрунтовно висвітлити міжнародне, соціально-економічне і внутрішньополітичне становище краю наприкінці 30-х років. Вони намагалися по-новому оцінити події п'ятдесятирічної давності, доводячи їх певну історичну закономірність. Для праць, опублікованих на початку 90-х років, характерною стала розкутість їх авторів, можливість вільно висловлювати думки тощо.

У березні 1990 р. відбулося перше урочисте святкування річниці Карпатської України. Напередодні цієї історичної події на сторінках газет, причому теж вперше, з'явилися матеріали про неї. Вони різноманітні і прямо протилежні в оцінці тих подій. Хоча більшість дослідників почала оцінювати діяльність А.Волошина та очолюваного ним уряду позитивно, В.Пашкевич продовжував її називати агітирною і авантюристичною, тобто дотримуваясь стереотипів, вироблених у радянській історичній науці [539]. Цю чергову фальсифікацію рішуче засудили не тільки історики, але й учасники тих подій.

Через деякий час засідав “круглий стіл” вчених Ужгородського державного університету [395], який поставив за мету пошук істини, але так її і не знайшов. Важко було знайти істину тим історикам, хто її десятиліттями обливав брудом. Однак, необхідно відзначити, що під час роботи “круглого столу” в деякій мірі було переглянуто попередні оцінки історії Карпатської України. Саме тоді, 15 березня 1990 р. в Ужгороді пройшла перша наукова конференція, присвячена Карпатській Україні. Виступили українські вчені Г.Дем'ян, Ю.Сливка, П.Чучка, М.Швагуляк, Б.Якимович, учасники подій. Вони дійшли до спільної думки, що проголошення 15

березня 1939 р. незалежності Карпатської України було актом волевиявлення гілки українського народу, актом рішучим, сміливим, гідним пошани [272, С. 74].

В липні 1990 р. відбулося вшанування пам'яті президента Карпатської України А.Волошина. Цій події була присвячена наукова конференція, в якій взяли участь провідні українські вчені. Так відбувався хоч запізнілий у часі, але закономірний процес повернення А.Волошина і Карпатської України. З цього часу і почалося всебічне висвітлення історії Карпато-української держави 1938–1939 рр. Хоча переважна більшість праць вітчизняних істориків, опублікованих в 90-х роках, була присвячена передусім внутрішньо-політичному становищу Карпатської України, проте продовжувалася розробка міжнародного становища краю. Монографії, брошури і статті на цю тематику опублікували М.Болдижар, В.Галас, І.Поп, О.Богів, І.Гранчак, В.Марина, І.Гапоненко, В.Приходько, О.Гринів, О.Довганич, З.Пашук, М.Троян, С.Кульчицький, В.Лемак, І.Ліхтсї, П.Петрице, О.Росул, А.Трубайчук, В.Худанич, В.Боднар та інші.

Найповніше проблему “Закарпаття в міжнародних відносинах наприкінці 30-х років” висвітлено на сторінках “Нарисів історії Закарпаття”. І.Гранчак і І.Гапоненко довели, що в 1937–1938 роках міжнародна обстановка в Європі, особливо у Центральній та Південно-Східній, ще більше загострилася. Якщо для попередніх років був характерний уже традиційний вплив у цьому регіоні Франції та Англії, то з кінця 30-х років ініціативу в свої руки взяли Німеччина, Італія, Польща та Угорщина [327, С.264]. Давши об'єктивну оцінку результатам Мюнхенської конференції, в ході якої Чехословаччина зазнала першого відчутного удару, дослідники детально зупинилися на переговорах між ЧСР і Угорщиною в Комарно (9–13 жовтня 1938 р.). На них Угорщина сподівалася заволодіти землями, які були заселені угорцями і провести плесбицт на територіях із змішаним населенням. Безперечно, твердять автори, що “Чехословаччина не могла погодитися на такі умови” [327, С.269] і переговори завершилися безрезультатно. У вирішенні проблеми Чехословаччини, після зриву переговорів у Комарно настав новий етап. Угорщина почала готуватися до розв'язання проблеми з допомогою сили.

Трагічною сторінкою історії Закарпаття був Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р., внаслідок якого почався перший етап окупації краю гортистською Угорщиною. Працюючи в празьких архівах, М.Болдижар знайшов цікаві дані про наслідки арбітражу у Відні для Закарпаття. Автор використав значний статистичний матеріал, який свідчить про серйозні втрати малої автономної країни в основних галузях народного господарства. Проаналізувавши становище, яке склалося в краї після арбітражу, М.Болдижар справедливо писав, що “у складних умовах розбудови нового життя перед її урядом (Карпатської України – М.В.) стало надзвичайно складне завдання: максимально використати наявний господарський потенціал та створити й примножувати нові можливості. На жаль, дальший розвиток політичних подій не дав можливості проявитися молодому уряду у вирішенні проблем господарського будівництва” [222, С.296].

Міжнародне становище Карпатської України ще більше ускладнилося наприкінці 1938 – на початку 1939 рр. Автономна Підкарпатська Русь (Карпатська Україна) у міжнародних відносинах знаходилася в центрі уваги І.Гранчака і В.Приходька [330, С.318–327]. Автори праві, коли твердять, що події кінця 30-х років яскраво засвідчували, що Закарпаттям цікавилися не лише сусідні країни, але і великі держави Європи – Німеччина, Італія, Англія, Франція, США. Дослідники простежили пронимецьку орієнтацію уряду А.Волошина, який розраховував лише на її заступництво, проаналізували ставлення до Закарпаття Угорщини, Польщі, Румунії. І.Гранчак і В.Приходько, навівши безліч фактів дипломатичної і військової підготовки нападу Угорщини на Закарпаття, підсумували, що гортисти висунули

“не тільки ініціаторами захоплення Підкарпатської Русі, але й ліквідації Чехословаччини як держави” [330, С.327].

Окремі аспекти міжнародного становища Карпатської України напередодні Другої світової війни висвітлили О.Довганич, З.Пашкуй і М.Троян [358]. Вони намагалися з'ясувати проблему, чим же Закарпаття привертало до себе таку посилену увагу з боку великих європейських держав. На сторінках їх спільної монографії описано наслідки Мюнхенської конференції, переговорів у Комарно, Відеського арбітражу, значна увага звернута на масові факти втручання Угорщини у внутрішні справи ЧСР, яке проявилось у засиланні загонів угорських і польських терористів. Дослідники піддали критиці твердження окремих угорських істориків і політичних діячів (А.Уллейн-Ревіцькі, І.Кертес, Д.Шуйок, М.Каллаї), що “саме весною 1939 року угорська зовнішня політика проявила свою самостійність і Угорщина незалежно від Німеччини загарбала Закарпатську Україну. Незаперечні історичні факти переконливо свідчать, що окупація Закарпаття Угорщиною була здійснена за згодою фашистської Німеччини. Закарпаття було віддане Угорщині як плата за вступ останньої до анτικοінтернівського пакту” [358, С. 23-24]. О.Довганич, З.Пашкуй і М.Троян одними з перших описали вторгнення угорських військ на територію краю і опір їм з боку захисників Карпатської України. Більш детально це питання висвітлено в працях І.Гранчака, І.Гапоненко [328]. Історики І.Поп, П.Петрише та І.Ліхтей, на основі нових архівних документів, передусім матеріалів військово-історичного архіву в Празі, простежили евакуацію чехословацьких військ в ніч з 14 на 15 березня 1939 р. Вони довели, що попередні звинувачення чехословацьких прикордонників в тому, що вони “боягузливо утікали”, “озброювали малярську національну армію”, “не виконали свій обов’язок по захисту республіки” тощо є безпідставними [551, С.42]. Після проголошення 14 березня 1939 р. незалежності Словаччини і окупації Чехії і Моравії німецькими військами в ніч з 14 на 15 березня, справедливо вважають науковці, “захистити з юридичної точки зору не було що. Залишалось здійснити організовану евакуацію, якій перешкождали угорські війська” [551, С.42-43], що і було зроблено.

В центрі уваги вітчизняних істориків знаходилися відносини Карпатської України з Німеччиною і Румунією [252, 275, 440]. Автори розглянули українсько-німецькі економічні і політичні відносини, дали аналіз публікаціям у німецькій періодиці 1938–1939 рр. карпато-української проблеми, зробили спробу з’ясувати мотиви орієнтації уряду А.Волошина на Німеччину. Вона “була єдиною країною, яка обійняла Карпатській Україні своє покровительство. Враховуючи той факт, що жодна з великих країн того часу цього не робила, політичну орієнтацію кабінету А.Волошина на Німеччину слід вважати оправданою і такою, що була спрямована на забезпечення територіальної цілості кордонів молодой держави” [275, С.18].

Місце Карпатської України в політиці країн Центральної Європи наприкінці 30-х років намагалися висвітлити О.Богів, О.Гринів, С.Кульчицький, І.Поп, А.Трубайчук, В.Худанич, І.Гранчак, В.Галас, В.Боднар [203-207, 333, 430, 546-550, 599, 631-633]. Незважаючи на те, що з цілого ряду питань названі автори притримуються різних, інколи протилежних, поглядів, однак всі вони сходяться на тому, що історію Карпатської України необхідно висвітлювати як складову частину єдиної ЧСР, принаймні до 15 березня 1939 р.

В.Худанич піддав критиці твердження окремих істориків, що уряд А.Волошина сприяв розпаду і розчленуванню Чехословаччини. “Насправді ніхто так не боявся зникнення ЧСР, як уряд Карпатської України. Навколо неї були ворожі країни: Угорщина, Польща, які прямо зазіхали на наш край. А.Волошина задовільняло становище триєдиної федеративної Чехословаччини. Усім було ясно, що розпад ЧСР – це одноразово і трагедія Карпатської України” – твердить історик [640, С.127]. Однак, важко погодитися з думкою В.Худанича, яку він наводить в своїй іншій

статті, що "український національно-визвольний рух на Закарпатті, уряд А.Волошина ставили собі за мету не тільки зберегти Карпато-Українську державу, але й допомогти усім українцям в їх змаганнях за створення соборної Української держави" [631, С.60]. Протилежної точки зору притримується І.Поп, який вважає, що "говорити про "український континуїтет" подій в краї на межі 1938-1939 рр., тисячолітня історія якого і політичні проблеми ХХ ст. не мали ніякого зв'язку з проблемами Наддніпрянської України, більш ніж натяжка. Ці події були складовою частиною європейської передвоєнної кризи, розпаду Версальської системи, до якої східна Україна, як адміністративна частина СРСР, не мала ніякого відношення. Інша інтерпретація цих подій є тільки суб'єктивною уявою провінційних мрійників, що не витримує найменшої позитивістської критики" [550, С.11]. На думку І.Попа, "гасла з приводу т. зв. "українського П'ємонту" в Карпатах в 1938-1939 рр., гідний провінційної театральної сцени епохи романтизму, не міг викликати гострої негативної реакції у Варшаві, Будапешті, Бухаресті та Москві і бажання негайно ліквідувати небезпечне для них вогнище, що саме себе таким прокламувало" [550, С.11].

Відкидаючи як необгрунтовані вищеназвані твердження істориків, вважаємо, що уряд А.Волошина дійсно бажав воз'єднання краю з рештою українських земель, однак, будучи політиком-реалістом, прем'єр розумів, що в умовах, які склалися наприкінці 30-х років, це є нереальним. Саме тому Волошин добивався єдиного – збереження автономних прав у складі федеративної Чехословаччини [297, С.15]. У відповідях на запитання слідчого НКВС в Лефортовській тюрмі 19 червня 1945 р. А.Волошин заявив: "Добре пам'ятаю тільки те, що Мельник запропонував мені і решті членам делегації погодитися на приєднання території Карпатської України до решти українських земель, тобто до Галичини і Радянської України для створення "Самостійної України"... На позицію Мельника я згоди не дав і відповів, що моя ціль полягає в тому, щоб удалити угорців з території Карпатської України і зберегти автономію" [297, С.23].

Окремої уваги заслуговує монографія В.Задорожного і О.Богіва "Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 р. - березень 1939 р.)" [206], у передмові до якої автори скромно зауважили, що присвятили свою працю лише окремим питанням міжнародного становища Підкарпатської Русі (Карпатської України) у 1938-1939 роках. "Ми не претендуємо на висвітлення цілісної картини цього становища, - констатують О.Богів і В.Задорожний, - а лише намагаємося звернути увагу на окремі аспекти тодішньої міжнародної ситуації, яка зробила значний вплив на історію Закарпаття наприкінці 1930-х років. І, навпаки, як це і звичайно є, підкарпатські (карпатоукраїнські) події стали детермінантою зовнішньої політики малих і великих європейських держав" [206, С. 5]. Якщо раніше історики розглядали події в Карпатській Україні у зв'язку з загальною чехословацькою кризою, то автори монографії вирішили звернути більше уваги саме на ті аспекти міжнародних європейських відносин, які конкретно торкалися карпатських явищ 1938-1939 рр. Ця сторона питання і становить наукову новизну монографії О.Богіва і В.Задорожного, роблячи її актуальною для сьогоденного дня.

У першому розділі монографії – "Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) і політика європейських держав у дослідженнях іноземних істориків" - дається глибокий і неупереджений аналіз широкого масиву історичної літератури з досліджуваної авторами проблеми. Автори запропонували свою періодизацію зарубіжної історіографії, з якою необхідно погодитись. Праці іноземних істориків умовно поділені на кілька груп. До найбільшої відносяться дослідження європейських дипломатичних відносин напередодні Другої світової війни. У цих працях історія карпатської автономії розглядається переважно у контексті

німецької, угорсько-польської, німецько-угорської, античехословацької зовнішньої політики. До другої групи праць відносяться історичні огляди міжнародних відносин 20-30-х років ХХ ст. Дослідження історії Закарпаття першої половини ХХ ст. складають третю групу. До останньої умовної групи вчені зараховують праці, присвячені різним аспектам української проблематики. О.Богів і В.Задорожний дали об'єктивну оцінку працям визначних зарубіжних істориків В.Крала, І.Фляйшхауер, В.Сегон-Ватсона, У.Шірера. Б.Гарта, М.Адам, М.Козмінського, Ж.-Б.Дюрозеля та багатьох інших. На пресликий жаль, поза увагою авторів залишилися ряд фундаментальних праць В.Косика, який теж торкався досліджуваної проблеми. Загалом, можна погодитися із висновком, що "зарубіжні дослідники більше уваги приділили саме зовнішньополітичному аспекту закарпатської автономії 1938-1939 років. Аналіз цих досліджень дозволяв стверджувати, що в межах історіографічної школи тої чи іншої країни оцінка карпатоукраїнських (підкарпатських) подій не була сталою, а зазнавала певної еволюції протягом 40-90-х років ХХ ст." [206, С. 7-19].

У другому розділі – "Проблема автономії Підкарпатської Русі у політиці європейських держав (травень - жовтень 1938 року)" - акцентується на причинах затримки чехословацьким урядом надання краю автономних прав, аргументовано доводиться, що Автономно-Земледільський союз, очолюваний А.Бродієм, займав яскраво виражену проугорську позицію, що й призвело до падіння першого автономного уряду. Аналогічну позицію займала Руська національна автономна партія, очолювана соратником А.Бродія С.Фенциком. Можна погодитися з мотивацією призначення А.Волошина прем'єр-міністром уряду Підкарпатської Русі. Авторі справедливо відзначають, що від середини жовтня 1938 р. у середовищі українофільської течії на Підкарпатті складається пронімецька зовнішньополітична орієнтація. О.Богів і В.Задорожний наводять чотири причини орієнтації уряду А.Волошина на Німеччину. По-перше, відносна пронімецька орієнтація як Чехо-Словацької держави взагалі, так і її федеральних елементів у постмиунхенській період і особливо з часу президентства Е.Гаха. По-друге, потреба зовнішньої міцної протидії угорським, та польським домаганням щодо підкарпатської території. По-третє, наявність з боку Німеччини, хоч і неширих кроків у підтримку українських визвольних змагань. По-четверте, наявність пронімецьких традицій серед частини організацій української діаспори, які встановили контакти з українським рухом на Закарпатті [206, С. 304-305].

На жаль, у цьому розділі автори допустилися прикрої помилки, коли відзначили, що "11 жовтня Чехословаччина була проголошена федерацією" [206, С.27]. Загальновідомо, що 22 листопада 1938 р. чехословацький парламент змінив Конституцію ЧСР від 29 лютого 1920 р., доповнивши її постановами про федеративний устрій. Тоді ж була прийнята окрема Конституційна грамота Підкарпатської Русі, згідно з якою край вважався федеративною частиною ЧСР. Завдяки прийняттю цього Закону, юридичний статус Закарпаття далеко переходив рамки автономії, визначеної в Сен-Жерменському мирному договорі та чехословацькій конституції 1920 р. У третьому розділі монографії О.Богіва і В.Задорожного аналізується робота угорсько-чехо-словацької делімітаційної комісії (листопад 1938 - березень 1939 рр.). Розділ побудований на значній кількості архівних документів, значна частина з яких введена до наукового обігу вперше. Архівні документи доповнюються статтями з "Нової свободи" та періодики європейських країн і Східної Галичини. Варто погодитися з міркуваннями авторів, що "якби віденські угорсько-чехо-словацькі кордони проіснували довгий час і делімітаційні угоди вступили б у повноцінну дію, то результати роботи делімітаційної комісії мали б великий вплив на подальші закарпатські події" [206, С. 45]. Однак, до цього справа не дійшла.

Четвертий розділ монографії присвячений впливу закарпатських подій 1938-1939 років на українців у Польщі та Румунії. Розділ насичений багатьма архівними документами, основу яких становлять матеріали Центрального державного історичного архіву у Львові. Опрацювання та узагальнення різного роду джерел дозволило О.Богіву і В.Задорожному зробити ґрунтовні висновки, які розділяють більшість сучасних фахівців з історії Карпатської України. Якщо раніше в історіографії акцент робився на вплив галичан в розвиток карпатоукраїнських подій, то автори монографії зуміли простежити також зворотні процеси. “Карпатоукраїнська автономія, - відзначають дослідники, - вплинула на активізацію українських політичних партій і організації Галичини у боротьбі за українську автономію... Одночасно падіння Карпатської України і вороже ставлення до неї офіційної Польщі привело до зростання впливу підпільної ОУН як у Галичині, так і на Буковині” [206, С. 74]. Заслуговує на увагу твердження, висловлене на сторінках монографії, що “українське політичне лобі було ослабким, щоб вплинути на ворожу політику Варшави щодо Карпатської України. Всі українські заходи в Польщі стали лише свідченням солідарності, виявом свого ставлення до карпатоукраїнських подій, моральною їх підтримкою” [206, С. 74].

Монографію завершує розділ, в якому з'ясовується вплив карпатоукраїнського (підкарпатського) фактору на зовнішню політику Радянського Союзу у період чехословацької кризи 1938-1939 рр. Дана проблема вперше піднімається в українській історіографії, і уже один цей факт заслуговує уваги. Розглядаючи зовнішньополітичну діяльність СРСР крізь призму карпатоукраїнського фактору, О.Богів і В.Задорожний умовно виділили кілька періодів. На першому (травень-жовтень 1938 р.) підкарпатським питанням Москва цікавилася лише у межах проблеми угорської національної меншини. На другому (кінець 1938 р.) формується негативне ставлення радянських офіційних кіл до української автономії, відбувається певне потепління польсько-радянських відносин на антиукраїнському ґрунті. На початок 1939 р. припадає, на думку дослідників, третій період, коли спостерігаються перші риси радянсько-німецького зближення по мірі відмови Берліна від активної підтримки українського руху. Завершуючи монографію, О.Богів і В.Задорожний дуже слушно відзначають, що “у період чехословацької передвоєнної кризи, у значній мірі під впливом закарпатського фактору, формуються два головні пріоритети європейської політики СРСР напередодні Другої світової війни: недовіра до західних демократій та пошук реальних шляхів до зближення з фашистською Німеччиною” [206, С. 90].

У 1999 р. побачила світ колективна монографія “Закарпаття під Угорщиною 1938-1944 рр.”, серед авторів якої були відомі дослідники історії Карпатської України В.Худалич та О.Довганич [370]. В.Худалич у розділі “Розчленування Чехословаччини й окупація Закарпаття Угорщиною. 1938-39 рр.” відзначив: “Зовнішній фактор визначався тим, що сусідні держави мали територіальні претензії щодо Чехословаччини. Це, зокрема, були вимоги Угорщини щодо своїх співвітчизників, які жили у південній частині Закарпаття і Словаччини. Угорщина ще в 1922 р. не хотіла примиритися з реальністю, що в результаті поразки у Першій світовій війні вона втратила владу над значними територіями, поставила перед собою завдання про ревізію Тріанонського мирного договору і відновлення великої Угорщини, в дійсності, загарбання усіх територій, якими володіла до 1918 року. Її союзниця мала також вимоги супроти ЧСР щодо Тешіна і підтримувала ідею спільного угорсько-польського кордону за рахунок окупації Угорщиною Закарпаття” [370, С. 13]. Необхідно погодитися з твердженням В.Худалича, що “наприкінці 30-х років на Закарпатті постає ще один центр західноукраїнського національного життя. Отже, крім зовнішнього тиску на ЧСР, вирішальною державности на Закарпатті сприяв і внутрішній фактор. У кінці 30-х років в ЧСР загострилися і міжнаціональні

відносини. Кризу в цих відносинах спричинили вимоги судетських німців стосовно приєднання Судетської області ЧСР до Німеччини” [370, С. 14]. Правий В.Худанич, коли констатує, що “незадоволення національного політикою “сдиного” чехословацького народу висловили і словаки. Вони рішуче виступили проти чехословакізму і вимагали своєї рівної участі в розбудові ЧСР. Словацькі лідери мали значну підтримку з боку гітлерівської Німеччини, яка використовувала їх для розчленування ЧСР” [370, С. 14]. Отже, події 1938-1939 рр. допомагають нам краще зрозуміти суперечності в ЧСР наприкінці 80-х років уже минулого століття.

Таким чином, вітчизняними істориками опубліковано чимало праць, в яких висвітлено міжнародне становище Карпатської України наприкінці 30-х років. Це дало змогу зробити певні теоретичні узагальнення, прослідкувати уроки Карпатської України. Ужгородські історики В.Галас та І.Поп вважають, що “можна по-різному оцінювати цей історичний феномен (проголошення Карпатської України – М.В.) – від триумфу до трагедії і фарсу. А втім в історії все набагато складніше. Карпатська Україна – це і успіх, і надія, і трагедія одночасно. Успіх – німецької дипломатії і військової стратегії... Трагедія – для Закарпаття, яке знову стало розмінною монетою в руках сильних політичних і державних націй і вже вкотре змушено було споконгувати чужі гриші” [312, С.116]. На думку І.Гранчака, “проголошення суверенітету Карпатської України хоч і йшло в руслі політики гітлерівського блоку поділяти Чехословаччину, але було вимушеним кроком, історично виправданим. Проголошуючи незалежність Карпатської України, А.Волошин відображав потяг українського населення краю до свободи” [326, С.338-339]. В. Худанич переконаний, що “утворення Карпато-української держави стало логічним завершенням довгого процесу самостійницьких змагань закарпатських українців самовизначити себе як органічну частину українського народу. Саме існування в 1938–1939 рр. Карпатської України як держави сприяло тому, що про неї заговорив світ. Карпатська Україна в той час була єдиним кляпчиком української землі, на якому творилась своя українська державність і, певна річ, була предтечею сучасної суверенної Української держави” [631, С.62].

На нашу думку, оцінюючи сам акт проголошення незалежності Карпатської України, необхідно враховувати, що на нього вплинули два фактори: 1) міжнародний, тобто спроба Німеччини розколоти і послабити єдину і сильну ЧСР; 2) прагнення українців Закарпаття жити державним життям. Віддавати перевагу одному з цих факторів, означає недооцінювати інший. Такий підхід буде одностороннім і однобічним у з’ясуванні досліджуваної нами проблеми.

Аспекти соціально-економічного та культурного розвитку Карпатської України досліджували М.Болдижар [213-216], В.Мицанин [496], М.Тиводар [595], М.Вегеш [250], В.Гомонпай [317], Д.Данилюк і М.Кляп [340], В.Зілгалов [372, 373], І.Ліхтей [450], М.Палінчак [530, 531], П.Федака [610-613], І.Хланта [625], О.Хланта [626], С.Віднянський [300, 301], Н.Бенько [198] та ін. Досліджуючи соціально-економічне становище Закарпаття після рішень Віденського арбітражу, вітчизняні дослідники довели, що воно значно погіршилось. М.Болдижар зробив аналіз різних груп населення за родом занять. Ці дані дозволили М.Болдижару “конкретніше аналізувати специфіку трудових ресурсів і їх потенційні можливості у розбудові народногосподарського комплексу краю” [213, С.101]. Серйозні втрати мали всі основні галузі народного господарства, перш за все, транспорт і зв’язок, мінімальними були й ресурси краю в сільському господарстві. Вчений констатував, що найбільші надії уряд покладав на розвиток лісового господарства і селесдобування.

Незважаючи на складність міжнародного становища і негативний вплив рішень Віденського арбітражу, продовжували розвиватися промисловість, сільське господарство і торгівля Карпатської України. Фактично, тільки лісове господарство і

видобуток солі продовжували залишатися прибутковими галузями промисловості. Саме ліс повинен був становити переважну частку закарпатського експорту за кордон. Робилися спроби реорганізувати і централізувати лісове господарство, провести його націоналізацію [284, С.12-13]. Певне місце у структурі промислового виробництва посідали підприємства хімічної промисловості, в розвиток яких робилися спроби залучити іноземний капітал. Немаловажну роль в реалізації державних планів Карпатської України відводилися розвитку електрифікації, харчової промисловості.

Українськими істориками зроблено аналіз життєвого рівня закарпатських українців, акцентується на головних завданнях уряду Карпатської України восени 1938 р., які полягали передусім у забезпеченні народу продуктами харчування. Були скасовані окремі податки, виділені додаткові кошти [250, С.29-36]. Дається аналіз розвитку медицини, страхування населення, боротьби уряду з безробіттям та інфляцією. Використаний дослідниками джерельний матеріал дає підставу вважати, що автономна держава не мала можливості нормально функціонувати.

Після Віденського арбітражу уряд Карпатської України змушений був перенести столицю з Ужгорода в Хуст. М.Болдижар вважає, що на початку 1939 р. його населення досягло 30 тис. чоловік [213, С.102]. Уряд Карпатської України, продовжуючи наївно вірити обіцянкам Гітлера захистити цей маленький клатчик української землі, розробив проєкти розбудови Хуста. Це викликало широкі підтримку українців, які проживали в різних країнах світу. У працях вітчизняних істориків наводяться конкретні факти з цього приводу [269, С.160]. Економічне життя Ужгорода дослідив М.Гиводар. За його підрахунками в 30-х роках в Ужгороді нараховувалося 18 тис. працездатного населення, а з окупацією міста угорськими військами його покинуло 7376 чоловік, переважно урядовців і технічної інтелігенції чеської, словацької і української народності [595, С.125].

Сільське господарство Карпатської України теж уповільнило темпи свого розвитку після рішень Віденського арбітражу, адже від краю до Угорщини відійшли найбільш родючі землі півдня країни, що різко погіршило продовольчу ситуацію. Однак, вважають дослідники, Закарпаття ще до 2 листопада 1938 р. відчувало продовольчу кризу. Головним завданням уряду Карпатської України було прогодувати населення. Неспроможність вирішити цю проблему власними силами змусила А.Волошина шукати допомоги за кордоном. У працях В.Марини, М.Вегеша та ін. досліджено економічні переговори уряду Карпатської України з Німеччиною та Румунією, внаслідок яких почалися поставки кукурудзи, бартерний обмін закарпатських лісу і солі на продукти продовольства і промислові товари [252, 275, 468].

Хоча вітчизняними істориками не написано спеціальних робіт з проблем культурного розвитку краю в 1938-1939 рр., однак дані питання неодноразово ними піднімалися. П.Федака детально дослідив діяльність товариства "Гросвіта", яке відіграло чи не вирішальну роль у національному самоусвідомленні українців Закарпаття. Проаналізувавши наукову, видавничу і виховну діяльність названого товариства, дослідник підсумував, що "без щоденної самовідданої праці просвітян, їх невпинних і невтомних зусиль в утвердженні і поширенні поміж широкими верствами суспільності національної свідомості ми не мали б ні тріумфальних виборів до Сейму Карпатської України 12 лютого 1939 р., ні безприкладного в історії засідання Сейму Карпатської України 15 березня 1939 р., ні повторення карпатськими січовиками і студентською молоддю героїзму і трагедії Крут - на Красному полі під Хустом та в інших місцевостях Карпатської України, ні чисельної молоді порослі, яка пізніше у важких умовах мадярського, а відтак тоталітарного комуністичного режимів на материнській землі та в країнах поселення українців у всьому світі усіма доступними засобами боролась за майбутнє України, за її

незалежність і соборність” [612, С.17]. Погоджуючись з такою оцінкою ролі товариства “Просвіта”, необхідно також відзначити, що в 1938–1939 рр. його члени почали діяти менш активно, що пояснювалось багатьма факторами соціально-економічного і політичного плану [296, С.13–19].

Розвиток освіти Закарпаття знаходився в центрі уваги В.Гомонная, М.Кляп, В.Зілгалова, С.Віднянського та ін. істориків і педагогів. Дослідниця М.Кляп відзначила, що в 1938 р. на Закарпатті нараховувалось 803 народні школи, тобто в 3 рази більше, ніж в 1920 р. [402, С.353]. Різко зростала кількість гімназій, семінарій тощо. Автор наводить цікавий статистичний матеріал про розвиток шкільної освіти в середовищі національних меншин краю. Дослідниця високо оцінила внесок у розвиток педагогіки краю А.Волошина, Ф.Погушняка, Ю.Боршоша-Кум'ятського, О.Маркуша та ін., піддаючи критиці твердження окремих вчених, що провідні кадри в освіті Закарпаття становили пришельці. На глибоке переконання М.Кляп, “основу складали місцеві педагоги, корінні жителі краю” [402, С.359]. Розвиток шкільної освіти серед національних меншин Карпатської України досліджували Г.Павленко, В.Марина, Ф.Куля [428, 429, 468, 526]. Після окупації краю Угорщиною в березні 1939 р., “школи національних меншин, в тому числі і німецькі, закрились” [526, С.54]. В.Гомонная вважає, що з приходом гортістів, “докладались максимальні зусилля, щоб змадяризувати і фашизувати українську цивільну молодь” [317, С.31-32]. В.Гомонная розглянув педагогічні погляди О.Маркуша, Ю.Боршоша-Кум'ятського, А.Волошина та ін., діяльність яких припадає на період існування Карпатської України.

В часи існування Карпатської України уряд, очолюваний А.Волошином, неодноразово піднімав питання про перенесення Українського вільного університету з Праги в Хуст. До речі, між відомими культурними діячами краю і вченими УВУ протягом десятиліть існували тісні стосунки. Їх вивченням займалися С.Віднянський, В.Пагірча, В.Зілгалов та ін. [300, 301, 372, 373, 527]. В.Зілгалов описав діяльність О.Ольжича, О.Блестіва, Р.Голяна, В.Старосольського, які в свій час студіювали в УВУ і внесли вагомий вклад у розбудову Карпатської України [373, С.161]. Інститут історії України Національної Академії Наук України видав монографію С.В.Віднянського “Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921-1945 рр.)”. УВУ посправньому запрошував тоді, коли його було переведено в Прагу. Це був найбільш плідний період в історії УВУ. Саме Прага на початку 1921 р. стала основним центром української еміграції. В 1921 р. до Праги прибули 6 тисяч чол., в 1923 - 23 тис., 1924 - 20 тис., 1925 - 25 тис., 1932 - 10,5 тис., 1936 - близько 9 тис., 1939 - 8 тис. [300, С.18]. Автор довів, що в 1921 р. з 5209 зареєстрованих емігрантів-українців 52,4% були селянами, 12,4% - робітниками, 32,4% - представниками інтелігенції, по 1,4% - торговцями і землевласниками. Вік 82,6% українських емігрантів коливався між 15 і 34 роками. Майже половина мала закінчену середню, фахову і вищу освіту. Найбільше емігрантів було з Галичини - 40,9%, Правобережної (29,9%) і Лівобережної (19,3%) України, а також з Буковини (2,9%), Бессарабії (0,8%), Кубані (0,7%) і деяких інших регіонів Країни [300, С. 19]. Серед викладачів УВУ зустрічаємо імена видатних українських вчених О.Колесси, В.Біднова, І.Горбачевського, Д.Дорошенка, С.Рудницького, І.Панькевича, В.Щербаківського, Д.Антоновича та багатьох інших. У 1939-1945 рр. викладачем, а згодом ректором УВУ працював видатний закарпатоукраїнський культурно-освітній і громадсько-політичний діяч, президент Карпатської України Августин Волошин. До цього йому було присвоєно звання почесного доктора права [300, С. 65].

Чіткими і розважливими є висновки автора монографії. “Український вільний університет, - пише С.В.Віднянський, - був заснований насамперед з огляду на потреби міжвоєнної еміграції і діяльність за межами рідного краю його керівництво

вважало тимчасовою, готове в будь-який сприятливий момент перейти на українську землю, туди, де він найбільше потрібний. Але сталося так, що протягом майже чвертї столїття (1921-1945 рр.) місцем його перебування стала Прага, де він тривалий час лишався єдиним українським університетом в свїті, хоч і недержавним, приватним, але вільною всеукраїнською вищою школою і водночас науковою установою. З початку діяльності в Празі УВУ перебував у центрі культурно-наукового життя української еміграції в Чехословаччині" [300, С. 67-68]. Необхідно погодитися з висновком автора, що "УВУ успішно виконав поставлені на нього завдання, здобув авторитет й міжнародне визнання" [300, С. 68].

Літературні процеси в Карпатській Україні досліджували М.Кляп, І.Хланта, О.Мишанич [293, 492, 625]. Названими авторами висвітлено творчість В.Грецижі-Донського, Ю.Борилюша-Кум'ятського, А.Патруса-Карпатського, С.Сабола (Зореслава), О.Маркуша, Л.Дем'яна, Ф.Потушняка, Ф.Могіша, М.Рішка, І.Ірлявського, О.Ольжича та ін. Зверталася увага на перебування в краї наприкінці 30-х років і вказано на великий вплив на літературне життя Закарпаття О.Олеса, У.Самчука, С.Черкасенка, Ю.Горліса-Горського, Є.Маланюка, М.Аркаса, М.Чирського, М.Михалевича. Ужгородські вчені Д.Данилюк і М.Кляп досліджували розвиток науки в Закарпатті [340, С.361-372], І.Ліхтей – періодичну пресу [452], І.Ліхтей, В.Керцман і Н.Керцман – діяльність громадських організацій [453], І.Поп [552] та М.Тиводар [595, С.142-159] – будівництво та архітектуру. Окремі аспекти релігійного життя в Карпатській Україні піднімали в своїх працях М.Палінчак, М.Болдижар, І.Ліхтей, К.Панас, О.Хланта, Н.Бенько [530, 531, 450, 198, 534]. Знаходилися в центрі уваги дослідників взаємовідносини А.Волошина і митрополита А.Шептицького [192].

Найповніше вітчизняними дослідниками вивчена проблематика внутрішньополітичного становища Карпатської України з жовтня 1938 р. до середини березня 1939 р. В центрі уваги українських істориків знаходилися такі питання, як 1) боротьба різних політичних сил за автономні права і прихід до влади першого автономного уряду А.Бродія; 2) заміна кабінету А.Бродія автономним урядом А.Волошина; 3) політична діяльність А.Волошина в 1938–1939 рр.; 4) політичні партії та об'єднання часів Карпатської України; 5) вибори до Союму Карпатської України та оцінка рішень першого українського парламенту в краї; 6) виникнення і діяльність Карпатської Січі; 7) ОУН і Карпатська Україна; 8) вплив на внутрішнє становище краю нападів угорських і польських терористів, античеська і антиукраїнська діяльність проугорської "п'ятої колонії"; 9) участь українців Східної Галичини в розбудові Карпатської України; 10) оцінка подій 13–14 березня 1939р.; 11) матеріальна і моральна підтримка уряду Карпатської України світовою громадськістю; 12) оборонні бої карпатських січовиків, репресії гортистів проти місцевого населення, становище біженців з Карпатської України, діяльність уряду в еміграції; 13) історичні постаті Карпатської України; 14) преса про Карпатську Україну; 15) Карпатська Україна і ідеологія політичного русинства.

Наприкінці 30-х років українці Закарпаття нарешті здобули автономні права. Аналізуючи розгортання політичних подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні, М.Болдижар зробив висновок, що "вони розгорталися надзвичайно швидко і бурхливо. У боротьбі за надання давно обіщаної автономії особливу активність проявили політичні партії "руського" та "українського" напрямів, і ця боротьба завершилася певними політичними наслідками: такої автономії було досягнуто" [213, С.86]. Такий висновок автора слід розцінювати як зовсім новий підхід до вивчення політичних сил, які спричинилися до здобуття краєм автономних прав. Якщо радянська історіографія приписувала цю перемогу виключно закарпатським комуністам, то зарубіжна – місцевим націоналістам на чолі з А.Волошином. Обидва

вищеназвані твердження не можуть вважатися достовірними, а є неповними і односторонніми.

М.Болдижар і В.Лемак [219] детально зупинилися на зусиллях представників американських русинів об'єднати обидві народні ради – русофільську і українську (гравель 1938 р.), що незабаром і було зроблено. Значного успіху в цьому відношенні було досягнуто в червні 1938 р., коли об'єдналися в один блок аграрна партія і Автономно-Землеробський Союз. Необхідно погодитися з твердженням істориків, що “консолідація найвпливовіших політичних партій краю мала велике значення для досягнення автономії” [219, С.39-40]. Після цілого ряду переговорів, 21 вересня 1938 р. вперше у Підкарпатській Русі представники обох орієнтацій підписали спільну декларацію з вимогою автономних прав. 8 жовтня 1938 р. із представників обох орієнтацій була створена Народна Рада Карпатської Русі, а 11 жовтня перший автономний уряд очолює А.Бродій. Його діяльність знаходилася в центрі уваги М.Болдижара, В.Лемака, В.Ганчина, В.Разгулова, В.Худанича, В.Боднара, Б.Якимовича та ін. [213, 221, 224, 313, 560, 640, 669, 670]. Якщо В.Разгулов [560] ідеалізує А.Бродія, зображуючи його захисником інтересів корінного населення, то переважна більшість істориків однозначно вважає прем'єра Підкарпатської Русі платним агентом Угорщини, який працював на її розвідку під псевдонімом “Берталон”. В.Лемак відзначав, що А.Бродій “намагався посягнути питання про чехословацько-угорський кордон із питанням регулювання русинсько-словацького кордону і вимагав одночасного вирішення їх: мовляв, якщо ви все таки віддаєте частину Підкарпатської Русі, то поверніть нам те, що забрали у 1919 році, тобто заселену русинами Пряшівщину. Інакше, заявив він, ми проведемо плебісцит під міжнародним контролем” [438, С.89-90]. В.Лемак вважає, що саме запланований А.Бродієм плебісцит став головною причиною його арешту 26 жовтня 1938 р. В.Худанич і В.Боднар притримуються думки, що арешт А.Бродія був пов'язаний з постійним використанням гасел автономії, з допомогою яких той намагався розчленувати Чехословаччину [640, С.124]. Архівні документи свідчать, що ідея проведення плебісциту з'явилася не в А.Бродія, а була запропонована йому угорським урядом. Виходячи з цього, вважаємо, що необхідно погодитися з твердженням В.Худанича, В.Боднара та ряду інших дослідників.

Призначення А.Волошина прем'єр-міністром та діяльність очолюваного ним уряду досить повно висвітлені в працях вітчизняних істориків. Проте, вчені, нерідко переслідуючи не стільки наукові, як політичні цілі, по-різному оцінюють його. На думку М.Болдижара, на призначення А.Волошина прем'єр-міністром мали вплив ряд факторів, зокрема, висока освіченість, прочехословацька орієнтація і підтримка цієї кандидатури прем'єром Словаччини Й.Тісо [213, С.81-82]. Вважаємо, що думка Й.Тісо з цього питання не мала вирішального значення. Суть полягала в тому, що русофільський напрям в особі А.Бродія і С.Фенцика себе не оправдав, а єдиним сильним напрямом залишився український, який і уособлював А.Волошин. Тобто, його призначення прем'єр-міністром було законним. М.Болдижар, В.Худанич, В.Лемак та деякі інші дослідники вважають, що А.Волошин був якразним представником українського напрямку, хоча і не висував через несприятливу міжнародну обстановку ідеї про воз'єднання краю з Україною.

Позитивно оцінюючи проукраїнську спрямованість уряду Волошина, історики відзначають, що сформувавши свій кабінет виключно з українських політичних діячів, прем'єр-міністр Карпатської України посилив проти себе опозицію в особі русофілів. Таке повне відхилення А.Волошина від досить масового руху, яким був русофільський, було несправданим і помилковим [284, С.15]. Неоднозначно оцінюється орієнтація уряду А.Волошина на Німеччину. В.Галас та І.Поп твердять, що Німеччина була близька Карпатській Україні “по ідеї, духу і психології” [312, С.16]. І.Гранчак вважає, що А.Волошин “відображав потяг українського населення

краю до свободи. Але його вимушена орієнтація на фашистську Німеччину все ж була помилковою" [326, С.339]. М.Болдижар у своїй монографії "Закарпаття між двома світовими війнами" наводить резолюцію Всеамериканського Карпатурського Народного Конгресу 11–12 лютого 1939 р., в якій було засуджено пронімецьку орієнтацію кабінету А.Волошина [213, С.134]. Вважаємо, що необхідно погодитися з твердженнями тих дослідників, які пишуть, що у 1938–1939 рр. "це було ні одного керівника європейської держави, який би не підтримував дипломатичних відносин з Гітлером. Не був винятком і Волошин" [640, С.124].

У працях вітчизняних істориків дається неоднозначна оцінка підготовці і проведеному виборів до Союму Карпатської України. Р.Офіцинський, вивчаючи листівки з часів Карпатської України, констатував, що на початку 1939 р. в Закарпатті точилася боротьба в усіх сферах суспільного життя. Особливо відзначалася "четверта влада" – преса. Проте важлива роль, окрім підричних видань, відводилась і наочній агітації – плакати, листівки, буклети, панно тощо [523, С.130]. Тексти цих листівок були співзвучні терористичним акціям союзників – угорських і польських диверсантів 1938–1939 рр. Р.Офіцинський підкреслив, що "інтенсивно працював ідеологічний апарат і Карпатської України" [523, С.131]. Українські дослідники довели, що листівкова пропаганда особливо посилилась напередодні виборів до Союму, адже "уряд доклав усіх зусиль, щоб за короткий час переконати населення в необхідності голосувати за УНО, хоча протилежної політичної сили не було, а вибори проходили на безальтернативній основі" [250, С.56].

Аналізуючи результати виборів до Союму Карпатської України 12 лютого 1939 р., М.Болдижар пише, що вони "пройшли на задовільному рівні" і їх наслідки "можна вважати достовірними" [213, С.93]. В іншому місці цей же автор робить протилежний висновок: "вибори до Союму Карпатської України... були проведені з цілим рядом юридичних порушень, а їх результати – фальсифіковані" [213, С.127]. В.Лемак вважає, що вибори "вперше в краї після приєднання до Чехословаччини з форми демократичного волевиявлення перетворилися у відвертий політичний фарс. Особливо яскраво про це свідчать той факт, що в 187 населених пунктах Закарпаття були підняті білі прапори – у тих селах, за повідомленням властей, 98% голосуючих підтримали УНО". Інакше і не могло бути, твердить автор, бо "за кілька днів до виборів усі виборчі комісари були викликані до окружних секретаріатів УНО, де стримували усні інструкції щодо проведення намічених заходів 12 лютого" [442, С.313]. В.Лемак змушений був визнати, що архівних підтверджень його думки не існує, бо "протоколи цих нарад не велися" [442, С.313]. Дослідник повністю довіряє журналістській інформації, яка свого часу просочилася на сторінках закордонних видань. Ще відвертіше заявляє В.Разгулов: "Вони (історичні факти – М.В.) переконливо говорять, що вибори в Союз Карпатської України 12 лютого 1939 року були шлюком сфабриковані. Депутати, які зібралися 15 березня 1939 року на першу сесію Союму, не мали морального і юридичного права приймати доленосні рішення, які стосувалися інтересів всіх країн" [559].

Переважає більшість сучасних дослідників притримується протилежної думки. Позитивно оцінюючи наслідки голосування, В.Худанюк і В.Боднар, разом з тим, відзначили, що "підготовка і сам хід виборів до Союму не були демократичними, навпаки, була використана система тоталітарних держав, де у виборах виступала тільки одна партія. Чи потрібно було обмежувати опозицію? На нашу думку, демократія виграла б від того, якщо б у виборах взяла участь і опозиція, тим більше, що це не дуже зміщило б співвідношення сил у самому парламенті. Виграш був би в тому, що перед світовою громадськістю був би продемонстрований демократизм новоствореної держави" [640, С.126].

Істориками також зроблені спроби з'ясувати причини відходу А.Волошина від демократії: "Важке внутрішньополітичне становище карпатського уряду, на яке

одночасно впливали... внутрішні і зовнішні фактори, а також невлесненість А.Волошина у всебічній підтримці всього населення краю, змусили його піти на певне згортання демократичних процесів. Воно проявилось у забороненні всіх політичних партій і створенні єдиної партії – УНО, що свідчило про авторитарний характер влади у Карпатській Україні. Мали місце також закриття окремих видань, товариств, відкриття концтабору, до якого потрапляли як відкриті вороги, так й інакомислячі” [250, С.78]. На нашу думку, відхід уряду А.Волошина від демократії пояснювався необхідністю створення оптимальних умов для консолідації всіх патріотичних сил Закарпаття і проведення соціально-економічних перетворень в краї. Грунтовні праці про діяльність окремих партій і об’єднань періоду Карпатської України опублікували М.Болдижар і Р.Офіцинський та ін. [213, 214, 308, 521, 524]. Згортання демократичних процесів знайшло своє відображення в працях М.Болдижара [213], М.Вереша [250], В.Лемака [439], В.Худанича і В.Боднара [640]. Названі дослідники високо оцінили рішення Союму Карпатської України 15 березня 1939 р., хоча відзначили, що вони мали більш символічне значення, ніж являлися свідченням реальної політики.

“Якщо б А.Волошин не проголосив незалежність Карпатської України, – відзначив І.Грачак, – то угорські правителі могли оголосити її “нічийною територією” і захопити як колишні землі “свято-степанської корони” [326, С.338]. На думку М.Болдижара “боротьба за самостійність Карпатської України проходила в умовах гострої передвоєнної політичної кризи, а Закарпаття межувало з країнами, що мали до нього свої чіткі плани” [213, С.96]. Історик вважає, що на шляху боротьби за незалежність нашого багатостраждального краю були окремі елементи триумфу, – здобуття автономії, проголошення самостійності, – але значно більше на цьому було трагедії. Про перевагу трагедії над триумфом писали В.Галас та І.Поп [312, С.16]. Скептично відносячись до акту проголошення А.Волошином незалежності, названі історики, разом з тим, підкреслили, що “незважаючи на те, що суто національна державна ідея методично руйнувала і руйнує локальну самобутню закарпатську державність – вона несла в собі і позитивний заряд” [312, С.17]. Однак, В.Галас та І.Поп вдаються до політиканства, коли заявляють: “Закарпаття по крупинці збирало і збирає безцінний державотворчий досвід (мається на увазі і досвід Карпатської України – М.В.), який рано чи пізно неминуче реалізує в історичній перспективі” [312, С.18]. Автори звинувачують закарпатців у відсутності політичної волі, що вирило в них комплекс державної несповноцінності. Аргументовану критику таким ґлинауковим твердженням дав у своїх працях О.Мишанич [489-491, 493]. “Створення Карпатської України у 1939 р. з її законом про українську мову, – відзначав він, – було природним наслідком розвитку національної свідомості населення краю, що мав свої особливості і був виявом внутрішніх сил і бажання народу” [493, С.11]. З такими міркуваннями необхідно погодитися.

Внутрішньополітичне життя Карпатської України ускладнювали постійні напади угорських і польських терористів, антиукраїнська і античеська діяльність проугорської “п’ятої колонії”. Вітчизняними істориками опубліковано чимало праць з даної проблеми. Вони не тільки фіксують факти, але й наводять конкретні приклади організації урядом боротьби з терористами через посилення охорони кордонів, збільшення кількості прикордонників, формування відділів Карпатської Січі тощо. Висвітлюється робота місцевої поліції, яку очолював Ю.Білей, простежується її співробітництво з чехословацькими прикордонниками. Автори праць аргументовано довели, що напади терористів, як і діяльність проугорських елементів, не припинялися аж до вторгнення угорських військ на територію краю в березні 1939 р.

Виникнення і діяльність Організації Народної Оборони Карпатська Січ досліджували В.Гачин, М.Болдижар і В.Лемак, Ф.Попович, П.Годьмаш, В.Пагіря, В.Пальок, Ф.Фрідманський, О.Хланта, В.Худанич, Б.Якимович, М.Вереш [213, 221.

244, 247, 308, 350, 634, 637, 670]. Названі автори висвітлювали такі питання, як виникнення, кількісний склад і озброєння Карпатської Січі, боротьбу січовиків з угорськими і польськими терористами, участь Січі в захисті краю під час угорського вторгнення тощо. Разом з тим, відзначимо, що дослідники не притримуються спільної думки з цілого ряду питань. М.Болдижар і В.Лемак акцентують увагу на фактах активного втручання січовиків у справи уряду Карпатської України, організацію ними арештів, проведенні погромів та інших акцій [213, 135]. Праця вищезгаданих авторів побудована так, щоб із всієї суми джерел вибрати ті, які зображують діяльність січовиків у виключно несприятливому плані. Відкидаючи різноманітні спроби фальсифікації окремих сторін історії Карпатської Січі, історики відзначають, що неможливо заперечити того факту, що саме вона першою в Європі дала бій фашизму, а саме тому імена карпатських січовиків навіки будуть вкарбовані в історію визвольних змагань українського народу за свою державність [247, С.17].

Позитивно оцінюючи діяльність Карпатської Січі, українські історики намагалися також з'ясувати деякі дискусійні питання. Це, передусім, спроба січовиків захопити чеську зброю в ніч з 13 на 14 березня 1939 р., участь окремих керівників організації в підготовці змови проти уряду Карпатської України тощо [294, С.186-190, 439]. Дискусійними залишаються питання кількісного складу Карпатської Січі. З цього приводу наводяться різні цифри – від 2 до 10 тисяч чоловік [247, С.3-6].

Ряд праць вітчизняні історики присвятили участі ОУН в подіях 1938–1939 рр. у Карпатській Україні [245, 264, 265, 571, 572]. Об'єктивності ради, необхідно відзначити, що члени ОУН відіграли неоднозначну роль у розвитку політичних подій кінця 30-х років. Окремі його члени взяли активну участь у спробі державного перевороту, а штаб Карпатської Січі, за винятком М.Колодзінського-Гузара і З.Коссака-Тарнавського, залишив територію краю й емігрував за кордон. Цей факт мав немаловажне значення для подальших політичних стосунків між Проводом Українських Націоналістів та урядом А.Волошина на вигнанні [308]. Однак дана оцінка не перекреслює той великий вклад, який внесли провідні чини ОУН у налагодження стосунків уряду Карпатської України з численними українськими організаціями Європи, США і Канади, про що неодноразово писали дослідники [273, С.48-60]. Дану проблему чомусь обминули своєю увагою автори другого тому "Нарисів історії Закарпаття", який побачив світ в 1995 р.

Державно-правову діяльність уряду Карпатської України досліджували М.Болдижар, В.Лемак, Ю.Ганчип [213, 220, 221, 225, 313]. Проаналізувавши функціонування судової системи Карпатської України, М.Болдижар і В.Лемак зробили висновок, що "система судів того часу не виступала незалежною судовою владою" [220, С.292]. Дане твердження мотивується тим, що "по-перше, перестав діяти основний принцип законності, що полягає у положенні: тільки суд може позбавити громадянина належних йому конституційних прав і свобод...", а "по-друге, судові функції здійснювали й окружні начальники, представники виконавчої розпорядчої влади. Такий стан речей робив судову систему фактично "зайвою". Це не могло не привести до свавілля і політичного переслідування з боку чиновників" [220, С.292]. Автори переконані, що "створення жорсткої вертикальної структури виконавчої влади та обмеження громадян у їх конституційних правах свідчать про ознаки авторитарного політичного режиму" [220, С.293]. Ці думки поділяють і деякі інші дослідники [312]. На правотворчу діяльність Ради Міністрів Карпатської України, вважають М.Болдижар та В.Лемак, впливали зовнішні (ОУН, сусідні держави й Німеччина, українська діаспора) та внутрішні (етнокультурна і політична орієнтація населення) фактори. Тому вона не була прагматичною, а інколи мала яскраве ідеологічне забарвлення.

Оцінюючи рішення Союму Карпатської України з юридичної точки зору, В.Лемак справедливо відмітив, що прийняті на ньому державотворчі акти “мали статус конституційних і визначали форму нового державного утворення” [313, С.316]. З таким твердженням необхідно погодитися, адже проголошення незалежності Закарпаття свідчило про кінцевий розпад федеративної Чехословаччини. Діяльність Союму та уряду припинилася відразу після проголошення Карпатської України незалежною державою, оскільки край був окупований Угорщиною [313, С.150].

13 березня 2003 р. в Закарпатському інституті імені Августина Волошина МАУП проходили наукові читання, присвячені 64-й річниці Карпатської України на тему “Автономний статус – важливий етап на шляху державотворення Карпатської України і сучасність” [485], в роботі яких взяли участь В.Бедь, В.Худанич, П.Федака, О.Довганич, О.Чужа, М.Болдижар та О.Хлант. В центрі уваги дослідників була проблематика державно-правового статусу Карпатської України. Дослідниця О.Чужа констатувала: “Оцінюючи правотворчу діяльність уряду Августина Волошина в галузі державно-правових відносин, зазначимо, що цей напрямок політики був пріоритетним. Саме він був покинаний наповнити реальним змістом права краю як суб’єкта федерації у складі Чехословацької республіки. Проблеми соціально-економічного та культурного розвитку краю в основному залишалися в розмовах, дискусіях та в розробці проєктів” [485, С. 28]. Необхідно погодитись із дослідницею, що “створення жорсткої вертикальної структури виконавчої влади вело до обмеження конституційних прав громадян, особливо права на захист” [485, С. 28]. Цікаві думки висловила О.Чужа з приводу реорганізації всієї судової системи Карпатської України. “Аналіз функціонування судової системи дозволяє констатувати, - вважає автор, - що система судів того часу не виступала незалежною судовою владою, судочинство істотно відрізнялося від судової процедури домюнхенського періоду. По-перше, перестав діяти основний принцип законності, що полягає у положенні: тільки суд може позбавити громадянина його конституційних прав і свобод. У розпорядженні про створення концтабору від 18 листопада 1938 р. недвозначно вказувалося, що до нього будуть направлятися особи, проти яких “не можна виступити судовим шляхом”. По-друге, судові функції здійснювали й окружні начальники, представники виконавчо-розпорядчої влади. Такий стан речей робив судову фактично “зайвою”. Це не могло не привести до снавілья і політичного переслідування з боку чиновників” [485, С. 28]. З приходом на територію Закарпаття угорських військ “однією з форм виховання закарпатського населення в “святостефанському дусі” було інтернування та відправка його в робочі та концентраційні табори. Уже в перші місяці окупації всі тюрми і навіть окремі будинки у багатьох містах і селах були переповнені” [485, С. 30].

М.Болдижар, справедливо вважаючи Карпатську Україну “безумовно унікальним явищем в історії державності України” [485, С. 39], разом з тим, підсумував: “На п’ятому та шостому засіданнях Союму розглядалося питання створення уряду самостійної Карпатської України. Питання про обрання уряду відкритим голосуванням було практично вирішено уже на п’ятому засіданні Союму, але щоб вигримати формальні дії щодо прийняття закону ч. 2 про обрання уряду Карпатської України було проведено ще й шосте засідання, на якому відбулося друге і третє читання законопроекту ч. 2. Він був прийнятий одностайно. 15 березня 1939 р. о 18 год. 42 хв. Закінчила свою роботу перша сесія Союму Карпатської України. Основними підсумками її роботи були: прийняття закону (Конституції) про проголошення самостійної Карпатської України і затвердження її державної форми – Карпато-Української республіки, вибори президента цієї держави, затвердження основних державних символів та обрання уряду республіки. Такими, з нашої точки зору, є основні правові аспекти проголошення Карпатської України. На жаль,

Карпатська Україна відбулася лише на етапі проголошення. Інвазія проти неї чужоземних держав перешкодила її діяльності та розквітові" [485, С. 44].

"Самостійність Карпатської України має для нас велике значення як в зовнішньому, так і у внутрішньому аспектах, - відзначив В.Худанич. - Про Україну заговорили всі народи світу. А період державного будівництва Карпатської України консолідував закарпатців і став величезним фактором їх політико-державницького дозрівання. Він доказав, що Закарпаття належить українському народові, що Закарпаття - це земля Української держави" [485, С. 10]. В.Худанич проводить паралелі між Карпатською Україною кінця 30-х років і нашими днями. "Розглядаючи Карпатську Україну з точки зору минулого і сучасності, - твердить вчений, - цілком правомірним є твердження, що вона, Карпатська Україна, навіки увійде в історію, що події 1938-1939 рр. будуть записані в історичні аннали України" [485, С. 11]. На думку О.Хланті, "досвід діяльності Карпатської України використовувався згодом Народною Радою Закарпатської України (НРЗУ), створеної на основі рішень першого з'їзду народних комітетів 26 листопада 1944 року" [485, С. 50].

На початку 90-х років істориками опубліковано чимало праць про участь українців Східної Галичини в обороні Карпатської України. Їх оцінки, знову ж таки, прямо протилежні - від визнання заслуг галичан в подіях кінця 30-х років, до відкритого перекручення фактів, а то й фальсифікації. Нехтуючи архівними документами, М.Макара заявляє, що "в 1938-1939 рр. тутешня державність творилася за задумом і під диктовку Берліна руками націоналістичної еміграції, стараннями якої автономна Підкарпатська Русь перетворилася у Карпатську Україну, яка без відома більшості населення мала стати "зародком самостійної соборної України" під гаслами національної ідеї ("нація понад усе"), національної винятковості, місіонерства, що в таких умовах виявилось справою ілюзорною, точніше - авантюрою" [462, С.101]. Із вищесказаного видно, що галичани в оцінці М.Макари є авантюристами, які нав'язали закарпатцям ідею незалежності, хоч ті її не хотіли. На думку М.Болдижара, українська еміграція тільки "рвалася до активної політичної діяльності" і не бажала "займатися господарською діяльністю" [213, С.102].

Про роль галичан в подіях 1938-1939 рр. у Карпатській Україні вони сулять всього з одного джерела, згідно з яким галичан Закарпаття цікавить рівно настільки, наскільки воно може бути базою для здійснення великоукраїнських ідей. Безумовно, названий документ відображає далеко не всі форми багатогранної діяльності українців Східної Галичини в подіях кінця 30-х років у Карпатській Україні. Публікації вітчизняних істориків довели, що українці Галичини взяли участь в підтримці Закарпаття. Солідарність галичан проявилася у різноманітних акціях протесту проти окупації Карпатської України, чимало з них виявили бажання особисто допомогти молодій автономній державі. Ця допомога вилилася у масові переходи польсько-чеського кордону, до яких польський уряд віднісся негативно [240, 243, 292]. Неселгальні переходи кордону, в той же час, укладали становище Карпатської України, яке і без того було складним [250, С.105].

Галичани разом із закарпатцями взяли активну участь в безнадійному захисті Карпатської України. Чимало їх загинуло в боях, або потрапили до уторських тюрем і концтаборів. Сотні галичан були розстріляні поляками на гірських перевалах [243, 308]. Українськими істориками проведена певна робота по вивченню публікацій української преси Східної Галичини про розвиток подій кінця 30-х років у Закарпатті [266, 267]. Українську пресу Закарпаття і європейську періодику досліджували Г.Божук, М.Болдижар, В.Задорожний, І.Ліхтей, П.Петрище [208, 210, 273, 452, 541]. Опрацьовані вченими матеріали української і зарубіжної періодики допомагають краще з'ясувати тогочасну обстановку і розширити наші знання про Карпатську Україну. Сприйняття суспільно-політичних процесів у Закарпатті різноманітними

організаціями української діаспори в США і Канаді досліджували М.Болдижар і В.Лємак, М.Палінчак [213, 219, 530].

В українській історіографії зроблені спроби описати оборонні бої захисників краю проти агресії угорських військ [244, 245, 328, 352, 358], наводяться статистичні матеріали про кількість жертв, масові репресії проти місцевого населення [308, 403], описано становище біженців з Карпатської України [250, 251]. Серед монографічних досліджень про репресії відомих діячів Карпатської України радянськими органами влади заслуговує на особливу увагу праця О.Довганича “В тенетах “Смерішу”. Репресовані діячі Карпатської України: статті і нариси” [354]. Героями нарисів О.Довганича є А.Волошин, Ю.Брашайко, С.Ключурак, Д.Климпуш, М.Долинай, Ю.Персвужник, Ф.Ревай та Е.Бачинський. У зв’язку з окупацією Карпатської України угорськими військами у березні 1939 р. вони опинилися в еміграції. Але це не допомогло. Після визволення Закарпаття і Праги більшість з них були арештовані радянською контррозвідкою “Смеріш”, засуджені за так званий український буржуазний націоналізм, а то й без суду відправлені в табори ГУЛАГу.

Вітчизняні вчені опублікували праці про А.Волошина в еміграції [282, 297, 522]. Хоча деякі аспекти цих проблем знайшли своє відображення в українській історіографії, однак їх важко вважати дослідженими остаточно. На нашу думку, це пояснюється браком архівних джерел, адже угорські окупанти не вели обліку своїх жертв. Це ж стосується відомостей про діяльність членів уряду Карпатської України в еміграції. Відомо, що після окупації краю Угорщиною, правлячі кола Німеччини не цікавилися долею Закарпаття. Доказом цього є той факт, що дослідниками не віднайдено жодної відповіді Гітлера на численні меморандуми А.Волошина.

На відміну від публікацій радянських істориків, на початку 90-х років спостерігається новий підхід до висвітлення окремих постатей часів Карпатської України. Переважна більшість з них присвячена її президенту – А.Волошину. У ньому контексті заслуговують доброго слова публікації останніх років, що з’явилися з-під пера М.Болдижара, В.Задорожного, В.Туруничі, І.Чаварги, В.Ганчина, В.Гомоняка, Г.Дем’яна, О.Коляничука, М.Литвина, К.Науменка, О.Мишанича, П.Чучки, М.Олашина, В.Пагірі, І.Підкови, Р.Шусти [213, 214, 221, 270, 277-279, 297, 344, 345, 413, 434]. Окремі автори слушно переглядають свої висловлювання про А.Волошина, що мали місце в попередніх працях. Так, приміром, М.Болдижар справедливо визнав, що А.Волошин “для свого часу була освічена і авторитетна у своїх колах людина” [213, С.33]. Переважна більшість дослідників сходиться на тому, що А.Волошин більше зробив як педагог і науковець, ніж політичний діяч. На думку вже згаданого вище М.Болдижара, А.Волошин “ніколи не займався розробкою проблем самостійності Карпатської України, тим більше, утворенням на її основі Великої України за рахунок приєднання Радянської України, Галичини, Буковини тощо. Разом з тим, аналіз документів однозначно підтверджує, що такі ідеї йому постійно і досить активно нав’язувалися різними емігрантськими силами” [213, С.106]. Погоджуючись в деякій мірі з такими міркуваннями історика, вважаємо помилковим його твердження, що “незважаючи на участь А.Волошина в діяльності різних організацій..., він не готувався до політичної кар’єри і ніколи не мріяв про неї” [213, С.105]. “Чітко усвідомивши уже в зрілому віці свою національну приналежність і ставши прем’єром автономного уряду, – писав М.Болдижар, – Волошин прагнув домогтися кращого життя для свого народу, утвердити справжню самоуправу та автономію у краї. Але, в цей же час, прем’єр не завжди проявляв твердість, рішучість і самостійність, піддавався впливу різних політиків, які намагалися використати його авторитет для своїх інтриг” [213, С.116]. Та незважаючи на це, “Августин Волошин – колоритна постать в історії нашого краю” [213, С.115].

Авторами змістовного нарису про А.Волошина є О.Мишанич і П.Чучка. Вони, об’єктивно підійшовши до оцінки А.Волошина як політичного діяча, відзначили, що

президент "і вснародно обраний Сойм розуміли своє трагічне становище. але вони свідомо пішли на засідання..., щоб не підкоритися угорсько-фашистській окупації... Не можна докоряти й А.Волошину, ні його уряду за те, що сталося в березні 1939 р. Карпатська Україна яка займала це останнє місце в міжнародних відносинах, опинилася у сфері інтересів багатьох країн – Німеччини, Радянського Союзу, Польщі, Угорщини, Чехословаччини" [495, С.16]. Заслуга А.Волошина в тому, вважають дослідники, "що в умовах іноземного поневолення зумів консолідувати закарпатських українців на боротьбу за свою державність. утвердити українську національну ідею за Карпатами. Від подій 1938–1939 рр. на Закарпатті, в епіцентрі яких був А.Волошин. розпочинається новий відлік історії закарпатських українців, який завершився у 1991р. проголошенням незалежності Української Держави" [495, С.36].

Вітчизняними істориками опубліковані нариси про В.Гренджу-Донського, М.Колодзінського, С.Ключурака, П.Стерча, І.Рогача, М.Шимоню, М.Брацпайка, О.Ольжича, Ф.Тацинця, О.Борканюка, Д.Климуша, О.Блистіва, С.Сфремова, Д.Няраді, І.Григу, Ю.Химинця, А.Штефана, А.Бродія, Є.Врецьону, З.Коссака, У.Самчука та ін. [246, 258, 263, 283, 296, 308, 317, 348-352, 361, 431, 450, 454, 464].

Проблематика Карпатської України найшла відображення на сторінках фундаментальних узагальнюючих праць з історії України. С. Віднянський у окремому розділі монографії "Уряди України у ХХ ст.", опрацювавши великий джерельний та монографічний матеріал, підсумував: "Отже, протягом півроку в Карпатах існувала українська держава двох типів. Від 11 жовтня 1938 р. до 14 березня 1939 р. Підкарпатська Русь – Карпатська Україна була автономною частиною федеративної ЧСР. 14-18 березня 1939 р. Карпатська Україна заявила про себе світу як незалежна держава. При оцінці цієї історичної події важко не погодитися із твердженням дослідників, що акт проголошення Карпатської України самостійною, незалежною державою "був більше результатом спонтанного і стихійного характеру, який став можливим у зв'язку з певними об'єктивними причинами: політичною кризою в Європі, розпадом Чехословаччини, проголошенням самостійності Словаччини тощо". Більше того, через агресію та окупацію Угорщиною, здійсненими за згодою недавнього "покровителя" Карпатської України – Німеччини, молода незалежна держава, так і не розпочавши свою діяльність, припинила своє існування. Однак, незважаючи на це, вона залишила слід в історії боротьби українського народу за національну державність. Виникнення Карпатської України як держави також зайвий раз продемонструвало перед усім світом, що Закарпаття – українська земля, де живуть українці, які бажають мати свою соборну державність разом зі своїми кровними братами на інших українських землях" [605, С. 288].

Автори колективної монографії "Нариси з історії дипломатії України" справедливо відзначили, що "Третій райх використав Карпатську Україну як пішака на шахівниці агресії й без вагань пожертвував нею, щоб повернути на свій бік Угорщину та заспокоїти Кремль, наляканий можливістю якогось П'ємонту. Напередодні Другої світової війни Захід був байдужим до України, а Радянський Союз і Німеччина вбачали в ній лише плацдарм і джерело ресурсів. Однак прецедент правонаступництва держави й фермент відродження давали підставу сподіванням на майбутнє за сприятливіших обставин" [506, С. 484].

Отже, на сьогоднішній день зроблено чимало щодо дослідження актуальних питань історії Карпатської України. Вже один той факт, що вітчизняними істориками опубліковано кілька сотень ґрунтовних праць, свідчить про такий висновок. Але час заспокоєння ще не настав, попереду чимало роботи. Цікаві думки з цього приводу висловив С.Федака: "На сьогодні ж Карпатська Україна ставить перед нами більше загадок, аніж дає чіткі відповіді. І головна з них – чому процес державотворення

перервався на самісінькому піднесенні? Абсолютно жодна з досі пропонованих відповідей на це sacramентальне питання не здатна задовільнити прискіпливого дослідника. Падіння Карпатської України не пояснюється до кінця ні позицією Німеччини (власне – особисто Гітлера), ні так званою економічною нежиттєздатністю Карпатської України, ні збройною перевагою гортійців, ні нереалізованістю власного військового потенціалу. Інтуїтивно відчувається, що причина носить комплексний характер. Але яке співвідношення мають різні її складники? При яких інших співвідношеннях першопричина Карпатська Україна могла уникнути ліквідації? Чи існували реальні можливості для зміни цього співвідношення на користь Карпатської України? Яку ціну за це довелося б заплатити? Це тільки частина запитань, викликаних лише одним – останнім актом карпато-української драми. Загалом же усіх актів було дуже багато, і кожний з них порушує своє коло запитань та історичних загадок, які виводять нас на головну проблему сучасної світової історіографії – проблему альтернативності історичного процесу” [615, С. 4-5].

Таким чином, перші праці з історії Карпатської України з’явилися ще наприкінці 30-х років, тобто тоді, коли існувала автономна, а згодом незалежна Карпато-українська держава. Однак їх важко вважати науковими. Як правило, вони носили популярний характер. У розвитку вітчизняної історіографії Карпатської України необхідно виділити два етапи. Якщо для першого (40–80-ті роки) – характерне замовчування і відверта фальсифікація історії Карпатської України, то на початку 90-х років українські дослідники намагалися по-новому оцінити події кінця 30-х років.

Тематика праць радянських істориків, опублікованих в 40–80-х роках, надзвичайно бідна і одностороння. Фактично, в центрі уваги дослідників знаходилися тільки діяльність комуністів Закарпаття і міжнародне становище краю напередодні другої світової війни. Разом з тим, незважаючи на заповільненість робіт І.Лоба, Ю.Сливи, М.Швагуляка та інших вчених, ними опрацьована значна кількість джерел, на основі яких об’єктивно досліджено угорсько-польські, угорсько-чехословацькі та угорсько-німецькі відносини наприкінці 30-х років та місце в них Закарпаття.

Переломний момент у дослідженні Закарпаття припадає на початок 90-х років, коли відбулося засідання “круглого столу” вчених Ужгородського державного університету і були опубліковані перші праці з досліджуваної проблеми. Їх автори в значній мірі переглянули попередні оцінки історії краю. Заслужують уваги праці М.Болдижара, І.Гранчака, В.Лемака, В.Худанича, В.Боднара та інших дослідників. Найповніше історію Карпатської України висвітлено на сторінках другого тому “Нарисів історії Закарпаття”.

Серед проблем, які знайшли висвітлення в працях вітчизняних істориків, необхідно назвати такі, як “Закарпаття в міжнародних відносинах наприкінці 30-х років”, “Внутрішньополітичне становище Карпатської України”, “Соціально-економічний і культурний розвиток краю в 1938–1939 рр.”. Українськими вченими зроблені спроби проаналізувати державно-правовий статус Карпатської України, висвітлити діяльність автономних урядів А.Бродія і А.Волошина, Карпатської Січі, Українського Національного Об’єднання тощо.

Цілий ряд проблем залишаються дискусійними. Серед них – події 13–14 березня 1939 р. в Карпатській Україні, зокрема збройні сутички між січовиками і чехословацьким військом, спроба державного перевороту, роль провідних чинів ОУН в обороні краю, оцінка виборів до Сойму, їх результатів. Неоднозначно оцінюється також підтримка уряду А.Волошина різноманітними організаціями української діаспори США, Канади, європейських країн. У працях українських істориків, опублікованих протягом 90-х років, не з’ясовано в кінцевому підсумку

таке складне питання, як кількість жертв захисників краю під час першого періоду угорсько-гортистської окупації.

Отже, вітчизняними істориками проведена значна робота по дослідженню історії Карпатської України, зібрано й узагальнено значну кількість історичних джерел, на основі яких показано бурхливі процеси складного політичного життя краю протягом короткого часу. Однак ряд питань, зокрема соціально-економічне становище Закарпаття наприкінці 30-х років, культурний розвиток краю, охарактеризовані спорадично, описово, або зовсім не згадані. Погребують нової оцінки міжнародні відносини наприкінці 30-х років в Європі і визначення місця в них Закарпаття. Фактично, праць, у яких би йшлося про різнобічну характеристику міжнародного становища, соціально-економічних, внутрішньополітичних і культурних процесів у Закарпатті немає. Назріла необхідність комплексного дослідження історії краю 1938–1939 рр.

1.4. Зарубіжна історіографія Карпатської України

Вагомий внесок у дослідження історії Закарпаття зробили зарубіжні вчені. Хоча більшість їх праць має переважно мемуарний характер, однак у них використано велику кількість джерел, невідомих вітчизняним історикам. Для цілого ряду цих праць характерна певна ідеалізація подій, в яких автори брали безпосередню участь. Однак ми не маємо права не враховувати той факт, що “лише там можна було писати вільно” [342, С.65].

Одна з перших праць, в якій йдеться про Карпатську Україну, належить перу німецького вченого, що перебував у дипломатичній місії консула Німеччини в Хусті Г.Гофмана, Аксела Шмідта [708]. Для радянських істориків популярна праця А.Шмідта “Україна. Країна майбутнього” була нічим іншим, як черговою спробою фальсифікувати історію України. На думку М.Швагуляка, А.Шмідт був відвертим прихильником і пропагандистом загарбницьких планів Німеччини щодо України і бачив завдання своєї книги в ознайомленні німецької громадськості, щоб вона була краще підготовлена до участі у вирішенні української проблеми, ніж в роки першої світової війни [660, С.70–71]. Важко погодитись з твердженням М.Швагуляка, що праця А.Шмідта відкрито висловлювала головну мету фашизму – “перетворити Україну в свою колонію і використати її як плацдарм для продовження агресії далі на схід” [660, С.74].

А.Шмідт не писав книгу на замовлення німецької офіційної влади, про що яскраво свідчать як передмова, так і весь зміст книги. “Коли у листопаді минулого року (1938 – М.В.), – писав А.Шмідт, – до мене звернулося видавництво “Reimar Hobbing” з проханням написати книжку про Україну, українське питання було гарячою темою... Останнім часом в емігрантських газетах за кордоном появляються принизливі матеріали про її колишні території – Галичину і Карпатську Україну, які є гарячими точками на карті Європи” [429, С.82]. В ході написання книги А.Шмідт радився з професорами Українського вільного університету І.Мірчуком та З.Кузелею, що теж свідчить про її проукраїнський зміст. Необхідно погодитись з думкою сучасного українського літературознавця Ф.Кулі, що “книжка Аксела Шмідта дала німецькомовному читачеві достатньо цілісну яву про історію України, її культуру, життя і боротьбу українського народу в історичному аспекті майже за тисячоліття” [429, С.83].

А.Шмідт простежив історію Карпатської України в загально-українському ракурсі. Об’єктивно оцінивши наслідки Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. для Закарпаття, він відзначив, що навколо краю вміло плели інтриги Польща, Угорщина, Німеччина, СРСР, а “коли Словаччина стала “незалежною”, а Чехія підпала під протекторат Німеччини, Карпатська Україна повисла в повітрі” [708, С.187]. А.Шмідт розумів, що уряд Карпатської України, перебуваючи в політичній

ізоляції, змушений був подбати про захист кордонів краю. Для цього і формуються загони карпатських січовиків, які “були необучені військовій справі, але сповнені обов’язку і духу захищати волю, свою державність” [708, S.187]. Праця А.Шмідта побачила світ у червні 1939 р., тобто вже тоді, коли Карпатська Україна була окупована військами гортистської Угорщини. Але, не дивлячись на це, автор писав: “Карпатська Україна була сповнена бажання, доказуючи волю і стремління українців, в майбутньому бачити і створити свою власну державу” [708, S.188].

Книга А.Шмідта була не єдиною, яка побачила свого читача наприкінці 30-х років, і яка розвічувала міфи про терор, голод, хаос, які, ніби-то, панують у краї. В середині березня 1938 р. до Хусту прибув кореспондент італійської газети “Стампа” Тідо Тонеллі. Після зустрічі з А.Волошином і ознайомлення з ситуацією, він у своїх кореспонденціях спростував ці наклепи [429, С.82]. За підрахунками сучасних дослідників, з жовтня 1938 р. по 20 березня 1939 р. у зарубіжній пресі з’явилося більше 80 кореспонденцій про Закарпаття, зокрема в пресі Німеччини, Франції, Італії, Англії [429, С.83]. На нашу думку, їх було значно більше.

В 30–40-х роках з’явилися праці Г.Бальрайха, Краузе-Серволи, М.Корскі та інших авторів [677, 687, 692], в яких давалася оцінка подіям 1938–1939 рр. у контексті загально-європейського історичного процесу. Популярний характер носить праця М.Чулукідзе “Україна” [717], яка з’явилася на німецькому книжковому ринку в лютому 1939 р., тобто ще до виборів у Карпатській Україні. Були завершені цілий ряд науково-популярних видань, зокрема, “Карпатська Україна”, “Українська література на службі своєї нації”, що свідчило про актуальність “української проблеми” [252, С.15]. В 1939 р. з’явилися перші праці про Карпатську Україну в США [436, 694, 710] і Англії [718]. Свої думки з приводу короткочасного існування Карпаго-української держави виклав С.Росоха [707]. Вищеназвані автори високо оцінили сам факт утворення незалежної Карпатської України, однак для них є характерним односторонній підхід до цього унікального явища. На відміну від них, у проугорському дусі написані роботи керівника терористів М.Козми і Т.Ортугая [690, 702]. Вони намагалися виправдати експансіоністську політику гортистської Угорщини стосовно краю. Угорський дослідник В.Балог-Бері ідеалізував діяльність М.Козми [184].

Оригінальні думки висловив у своїй праці, яка була опублікована в березні 1939 р., професор Клузьського університету (Румунія) Д.Софронія [711]. Автор влучно підмітив, що українці в Чехословаччині дещо не вчасно почали висувати свої вимоги, бо країна, починаючи з травня 1938 р., перебувала в глибокій кризі [711, S.46]. Якщо до цього додати, що в результаті Віденського арбітражу Карпатська Україна втратила свою південну частину, а в середині держави готувалася “змова”, то результат мав би бути закономірним – загибель. Д.Софронія справедливо писав, що “рутенська проблема” налякала Варшаву, яка боялася піднесення національно-визвольної боротьби з боку українців Галичини. Українські депутати в польському парламенті вимагали негайної автономії для території, на якій проживають українці” [711, S.48]. Лояльність, яка була характерна для румунського уряду відносно Чехословаччини наприкінці 30-х років, персважає і в працях сучасних румунських істориків, зокрема авторів “Історії Румунії між 1918 і 1981 роками” [686].

В 50–90-х роках дослідження з різноманітних проблем історії Закарпаття з’явилися в Німеччині, Франції, Угорщині, Польщі, Чехії, Словаччині, колишній Югославії, США і Канаді. Помітною сторінкою німецькомовної історіографії про Україну і Закарпаття є праця Н.Коцауера “Карпатська Україна у поміжвоєнний період” [689]. Автор більш-менш детально описав перебіг політичних, економічних та культурних подій в міжвоєнний період, зокрема, історію німецьких поселень на Закарпатті.

Чільне місце історія краю посідає у праці німецької дослідниці з Бонна І.Фляйшхауер [620]. Автор розглядає історію Закарпаття через призму підписання ралянсько-німецького пакту про ненапад 1939 р. “В лютому 1939 р. Гітлер, як видно, – пише І.Фляйшхауер, – тимчасово відстоював намір використати так звану Закарпатську Україну в якості пропагандистського і воєнного засобу захоплення Ралянської України. В березні він відкрито поступився нею в нагороду за приєднання до ангікомітгернівського пакту угорському регенту Хорті... З свого боку Хорті за згодою Гітлера вимагав в ультимативній формі відторгнення Закарпатської України від Чехословаччини” [620, С.93]. Дослідниця довела, що ралянський уряд, завдяки проникненню своєї агентури через групу Шульце-Бойзена-Харнака (“Червона Капелла”), був добре поінформований із планами Гітлера відносно Чехословаччини і Закарпаття. Москва знала про виступ Гітлера 8 березня 1939 р., в якому “кашлер перед широкою аудиторією виклав свої плани на найближчий час. Він оголосив про окупацію решти території Чехословаччини гітлерівськими військами не пізніше 15 березня і уточнив подальший хід: на черзі була Польща” [620, С.94]. Оптимістичну доповідь Й.Сталіна на XVIII з’їзді ВКП(б), де йшлося і про Карпатську Україну, І.Фляйшхауер оцінила як таку, що свідчила про переборення радянським диктатором почуття страху.

В центрі уваги німецького дослідника Д.Злепка знаходилися польсько-угорські відносини з жовтня 1938 р. до 15 березня 1939р. [720]. Дослідник проаналізував міжнародне становище ЧСР після мюнхенської конференції у вересні 1938 р., зупинившись на територіальних вимогах Угорщини щодо Закарпаття. Автор приділив увагу Віденському арбітражу та його наслідкам, підсумовавши, що захопленням Ужгорода, Мукачєва і Берегова Угорщина не задовільнилася [720, С.70-97]. Не одержавши згоди Берліна на повну окупацію Закарпаття, Угорщина разом з Польщею почала проводити спільні терористичні акції [720, С.98-137]. Д.Злепка детально проаналізував роботу дипломатії Угорщини, Польщі, Чехословаччини і Німеччини до 15 березня 1939 р., коли німецькі війська окупували Чехію та Моравію, а угорські – Карпатську Україну [720, С. 138-160].

Значний джерельний матеріал міститься у статті Д.Злепка “Українське питання у 1938–1939 роках і Третій Райх”, опублікованій у 1994 р. [374]. Автор довів, що “теорія Велико-України” виникла в листопаді–грудні 1938 р. з ініціативи Німеччини. “Українську проблему” вивчали спеціальний відділ зовнішньополітичного управління НСДАП “Схід” та Міністерство закордонних справ Німеччини. Радник МЗС Німеччини Альтенбург офіційно доручив німецькому Інституту зовнішньополітичних досліджень та гамбурзькому Інституту зовнішньої політики цю проблему [374, С.251]. Д.Злепка констатує, що названі Інститути не завжди встигали за розвитком зовнішньополітичного курсу Німеччини. “Коли в кінці листопада, – пише автор, – інформації Льоша і Коха (про Карпатську Україну – М.В.) лежали на столі у Альтенбурга, ситуація змінилася: на той час уже були вказівки не підтримувати контактів ані з українцями, ані з їх організаціями” [374, С.253]. Тобто, наприкінці листопада 1938 р. дискусія про Карпатську Україну як німецьку ідею Г’емонту Великої України затихла.

Д.Злепка наводить цікаві факти про співробітництво керівництва Карпатської Січі з абвером, про діяльність ОУН (Р.Ярий, Ю.Химинєш.) [374, С.260-261]. Автор приділяє значну увагу висвітленню реакції уряду А.Волошина на призначення чеського генерала Л.Прхали міністром Карпатської України. Вчений писав, що “призначення Л.Прхали стояло на порядку денному під час зустрічі державного секретаря М.Долилая у Берліні 20 січня 1939 р. з Альтенбургом” [374, С.272]. Отже, призначення Л.Прхали не відбулося без участі Німеччини. Керівні чини абверу висловлювали різні думки, нерідко протилежні, відносно ставлення Німеччини до Карпатської України [374, С.302-304]. Із величезного фактичного матеріалу.

введеного до наукового обігу Д.Злепком, видно, що Німеччина використовувала ідею створення Великої України на базі Карпато-української держави, бо цього найбільше боялися СРСР, Польща і Румунія, де проживали українці [374, С.250–251].

Близькими до праць Д.Злепка, перш за все, за обсягом використаних джерел, є роботи Й.Госніша [684, 685]. Вчений проаналізував вересневу кризу 1938 р. в Чехословаччині, територіальні претензії Польщі до Словаччини, хвилювання Будапешту з приводу ідеї створення польсько-словацької федерації. Він висвітлив хід і наслідки Мюнхенської конференції, переговорів у Комарно, Віденського арбітражу. Й.Госніш ввів до наукового обігу документи про спроби окремих політичних діячів ЧСР передати Закарпаття Угорщині, мотивуючи цей крок тим, що існування краю в обрізаному вигляді є нерентабельним. На думку Й.Госніша, зміни в уряді Карпатської України, які планувала провести Прага, повинні були привести до порозуміння між ЧСР, Польщею і Угорщиною [684, S.253]. Однак, до цього справа не дійшла. Описуючи вторгнення угорських військ на територію краю, Й.Госніш підкреслив, що Будапештом володіло так само велике прагнення заволодіти рештою території Закарпаття, що горстиська армія одержала наказ відкинути румунські частини в разі потреби [684, S.263-265]. Окремі аспекти історії Карпатської України та діяльності А.Волошина піднімали німецькі історики І.Жегуц та М.Лабунька [364, 434].

Угорська історіографія Карпатської України бере свій початок з кінця 30-х років. У 1938–1939 рр. Закарпаття відвідали окремі угорські кореспонденти. В лютому 1939 р. поїздку здійснив власкор угорського друкованого органу “Уй Гірск”, підсумком подорожі якого була серія статей під назвою “Від Праги до Хуста”. Автор писав про господарські труднощі краю, невідрадий стан автобусного сполучення, відсутність товарів у хустських крамницях [272, С.49]. Угорські засоби масової інформації фальсифікували результати виборів до Сойму, доводили, що “українська організація Січ тримає в постійному страху населення, що ця організація з найбільшою злістю накинулася після виборів і проти угорців, і на тих “автохтонів”, які в виборах голосували проти влади Волошина [272, С.49]. Вже тоді з’явилися перші праці угорських істориків і політиків, написані в шовіністичному дусі [682, 683, 713, 715]. Думки угорських авторів кінця 30-х – початку 40-х років в деякій мірі співзвучні з твердженнями сучасних вчених Й.Богліка і Д.Дупки [678].

Змістовним є дослідження угорського історика Д.Ранкі [705]. У його праці акцентується увага на зусиллях Угорщини щодо проведення плебісциту в Карпатській Україні, наслідках Віденського арбітражу, переговорах між Німеччиною і Угорщиною 15 жовтня 1938 р. у зв’язку з прагненням останньої захопити Закарпаття. Автор зупинився на політиці урядів Югославії і Румунії – членів Малої Антанги – по відношенню до ЧСР. Д.Ранкі першим ввів до наукового обігу ряд джерел, зокрема ультиматум міністра закордонних справ Угорщини І.Чакі до чехословацького уряду з вимогою негайної капітуляції [705, 368-369 old]. Праця Д.Ранкі, написана на основі великого джерельного матеріалу, з об’єктивних позицій висвітлює міжнародне становище ЧСР і Закарпаття напередодні другої світової війни. Соціально-економічні і культурні умови розвитку Закарпаття в перші місяці угорської окупації дослідив Л.Тілковскі [716].

Окремі питання історії Карпатської України знайшли висвітлення в працях О.Русина [566]. Простежуючи угорсько-українські відносини, вчений відзначив: “Історія угорсько-українських відносин багата прикладами щирих добросусідських взаємин, але у 1938–1939 роках їх такими назвати не можна. Суть у тому, що тоді взаємини між цими двома країнами будувалися з допомогою сили, підкріплювалися різними імперськими теоріями. Угорщина намагалася зміцнити позиції за рахунок слабших сусідів. Свої цілі вона намагалася “обґрунтувати” історичними та геополітичними мотивами, першусім несправедливістю Тріанонського миру.

Зразком державності проголошувалася святостефанська держава, у якій усі підкорялися угорцям, вважалися християнами” [566, С.146–147].

Проаналізувавши угорську пресу кінця 30-х років, О.Русин підсумував: “Взяття Карпатської України, “героїзм”, “доброту”, братерство гонимців, роїдцшштвардїцив, чорносорочечників угорські газети описали широко, а страдання населення Карпатської України у цій бійні, становище населення після “прилучення” до Угорщини забуто цілком” [566, С.157]. О.Русин детально описав бої карпатських січовиків з угорськими гонседами і початковий етап окупації краю. 17 березня 1939 р. угорські війська вийшли на новостворений польсько-угорський кордон, а 18 березня закінчилося “визволення Русинів” [390, С.109]. За підрахунками дослідника, тільки 14 березня 1939 р. загинуло 120 січовиків. В іншому місці, посилаючись на документ, О.Русин пише про 4500 розстріляних бійців Карпатської Січі [390, С.110]. Ця цифра, безумовно, перебільшена. Ввівши до обігу значний архівний матеріал, передусім із фондів угорських архівів, О.Русин підсумував, що для Німеччини “Закарпаття було необхідне як територія, через яку гарантовано і безперерійно можна постачати всім необхідним антирадянський фронт війни” [390, С.111].

Великий вклад у дослідження історії зовнішньополітичної діяльності Угорщини наприкінці 30-х років внесла відома угорська дослідниця М.Адам [173, 174, 674-676]. Нею опубліковані невідомі раніше архівні документи, які проливають світло на цілий ряд проблем історії Закарпаття. Дондавна вони залишалися дискусійними. М.Адам довела, що починаючи з 8 жовтня 1938 р., тобто ще до надання Закарпаттю автономних прав, Німеччина була проти угорської окупації краю [173, С.78]. Вона вважала, що проукраїнська політика уряду А.Волошина відродила в кривників Третього Рейху надії на можливість створення ідеї “Великої Соборної України”, для якої Карпатська Україна могла стати П’смонтом [173, С.91]. Переконавшись, що Німеччина виступає проти окупації краю Угорщиною, остання добивалась, принаймні, нейтралітету з боку Берліна [675, 94 old]. М.Адам детально описала угорські плани щодо окупації Закарпаття. Вся надія, згідно них, покладалася на терористів, які повинні були своїми акціями викликати замішання в краї, а заздалегідь створений “Руський Народний Комітет” мав попросити військової допомоги. Акцію дали згоду підтримувати польські збройні сили [675, 97 old].

Аналізуючи зовнішню політику Угорщини відносно Закарпаття, М.Адам висвітлювала також угорсько-італійські, угорсько-німецькі та угорсько-польські відносини наприкінці 30-х років. У її працях йдеться про угорсько-чехословацькі переговори в Комарно (жовтень 1938 р.), які не увінчалися успіхом для Угорщини [676, 754–765 old]. На основі достовірних архівних джерел дослідниця довела, що попередник А.Волошина А.Бродїй працював на угорську розвідку, хоча йому важко було вільно діяти через пильність чехословацької служби безпеки [676, 833 old]. Що стосується його ідеї приєднати до Підкарпатської Русі Пряшівщину, то вона теж зароджувалась в Будалешті. Угорщина також вимагала від А.Бродїя домогатися самовизначення краю в складі ЧСР [676, 774–777 old]. М.Адам опублікувала угорський ультиматум відносно Закарпаття, адресований уряду Чехословаччини.

Історія Закарпаття в контексті другої світової війни займає чільне місце в праці відомого вченого із Сорбоннського університету (Париж, Франція) В.Косика [419]. “І проголошення автономії Карпатської України відбулося у той момент, – відзначав дослідник, – коли західна дипломатія займалася згодами про найближчі плани Гітлера й засоби захисту західноєвропейських країн від можливого конфлікту. Оскільки переважала думка, що Німеччина кинеься на завоювання України, то автономія Карпатської України розцінювалась як німецька ідея, перший етап на шляху завоювання Радянської України” [419, С.59]. В.Косик переконливо довів, що надання Закарпаттю автономних прав найбільше перелякало Угорщину і Польщу, які

почали підготовку до встановлення спільного кордону [419, С.60]. Становище Карпатської України різко погіршилось після Віденського арбітражу.

В.Косик чітко простежив сволоцію політики Німеччини відносно Карпатської України. “За наказом фюрера, – констатував історик, – Німеччина все більше віддалялась у справі Карпатської України... Угорщина не відкинула ідею анексувати Карпатську Україну й пропагувала негайну окупацію власними силами” [419, С.60-61]. Угорщина розробила детальні плани нападу на Карпатську Україну з метою повної її окупації. Німеччина дала згоду тільки в середині березня 1939 р. В.Косик дав оцінку Карпатської Січі, ОУН в подіях 1938–1939 рр. у краї. На основі німецьких архівних документів В.Косик довів, що ОУН займала антинімецьку позицію, включаючи й Карпатську Україну [419, С.70]. Про роль ОУН в розвитку політичних подій кінця 30-х років у Закарпатті писали З.Книш, Ю.Пундик, М.Плав'юк [404–406, 544, 557]. Якщо Ю.Пундик і М.Плав'юк ідсализують діяльність ОУН в Карпатській Україні, то М.Турянниця вважає, що вони, оунівці, були авантюристами і відіграли згубну роль в житті краю, прискоривши падіння української влади [601, 602]. Ряд історичних нарисів присвячено відомим діячам ОУН, що діяли в Карпатській Україні – М.Колодзінському, З.Коссаку, Є.Врецьоні та ін. [309, 316, 412, 421].

В американській історіографії авторами праць про Карпатську Україну є П.Р.Магочій, І.Лисяк-Рудницький, В.Маркус, П.Стерчо, В.Шандор, М.Пап та ін. Амриканський вчений, який викладає в Торонто, П.Р.Магочій – автор фундаментальної монографії “Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948)” [456]. Дослідник, об'єктивно проаналізувавши міжнародну ситуацію кінця 30-х років у Європі, відзначив, що “рік 1938 був фатальним для Чехословацької Республіки. Німецька загроза, що ставала дедалі більшою, відколи до влади прийшов Гітлер, у вересні, коли було підписано Мюнхенську угоду, така стала згубою для країни. Ця угода була першим етапом розпаду Чехословаччини. Отже, на національну проблему й політичний розвиток Підкарпатської Русі почали значно впливати зовнішні події” [456, С.142]. Безперечно, міжнародний фактор суттєво впливав на розгортання політичних подій в краї, де політичні сили русофільського і українського напрямів добилися довгоочікуваної автономії.

П.Р.Магочій чітко довів, що “під час неспокійних місяців автономії серед великої частини місцевого населення значно виріс авторитет і вплив українофільської орієнтації. Тим часом, коли такі русофіли, як Бродій і Фенцик та русинофільські греко-католицькі клірики, як-от єпископ Стойка і прелат Олександр Ільницький, прихилилися до Угорщини, українофіли здебільшого зоставались лояльними підданими Чехо-Словаччини і противились усім угорським та польським інтригам проти батьківщини. Оскільки представники українофільської орієнтації проповідували виразні антиугорські погляди, вона швидко поширилась, надто серед молоді” [456, С.148]. З такими думками варто погодитись. Це стосується також твердження історика, що “повернення угорців невдовзі поклато край такому розвитку: нова адміністрація докладала всіх зусиль, щоб затерти будь-які сліди зв'язку краю та його народу з українським рухом” [456, С.148].

П.Р.Магочій високо оціняв результати виборів до Союму Карпатської України 12 лютого 1939 р., які “виявилися надзвичайно втішними для українофілів”. і “пройшли в спокійній поважній атмосфері, без залякувань і підкупу” [456, С.147]. Що стосується проголошення А.Волошином незалежності, то вона на думку вченого, “швидше була символічна, ніж справжня. Край був покинутий прзьким урядом, який і сам припинив існування, а також і Гітлером, що змінив свої плани щодо України і не мав потреби в цій, тепер неважливій карпатській території” [456, С.148].

Загалом об'єктивно оцінюючи події 1938–1939 рр. у Карпатській Україні, П.Р.Магочій здивовано зауважує, що “автономний уряд, надто після листопада,

вважав себе представником не окремої національності, а радше частиною української нації” [456, С.148]. Не маючи можливості заперечити факту формування національної свідомості закарпатських українців, П.Р.Магочій, разом з тим відмічає, що “по суті, оборона політичної структури, що склалася на той час, і протести проти зазіхань угорських ревізіоністів аж ніяк не конче свідчили про свідомі українські погляди частини місцевого населення” [456, С.148]. Приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини, завершене в березні 1939 р., було другим важливим етапом ревізіоністської політики Будапешта. Однак, справедливо відзначає П.Р.Магочій, “майже за шість років панування угорського режиму не пощастило завоювати довіри місцевого населення” [456, С.150].

На думку П.Р.Магочія, “події в Карпатській Україні теж спричинилися до відчуження американських русинів. Коли після мюнхенської угоди у вересні 1938 року Чехословаччину перетворено на федеративну республіку і Підкарпатська Русь нарешті здобула довгождану автономію, американські русини спернули раділі. Але коли в листопаді того ж року до влади прийшов уряд о. А.Волошина, який переіменнував Підкарпатську Русь на Карпатську Україну, американські русини зовсім відчужилися. Незадоволення українською орієнтацією Волошина було таке велике, що провідні американо-русинські організації не висловили протесту, токи Угорщина захопила Підкарпатську Русь у березні 1939 р.” [456, С.151]. Такий підхід, на нашу думку, є надто прямолінійним і однобічним. П.Р.Магочій багато зробив для дослідження історії Карпатської України в бібліографічному плані [696-699].

У 1994 р. українське видавництво “Основи” та Інститут державного управління і місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України видали двотомник І.Лисяка-Рудницького “Історичні сесі”, до якого ввійшли основні праці відомого американського дослідника історії України. На сторінках цієї великої за обсягом праці (1127 с.), вчений не залишив поза своєю увагою історію Закарпаття кінця 30-х років. Перші праці І.Лисяка-Рудницького про Карпатську Україну з’явилися вже в 1939 р. Відразу по свіжих слідах трагедії Карпатської України, 30 березня 1939 р., часопис “Нація в Поході” опублікував його статтю “Карпатській Україні” [445].

Студіюючи історію в Колумбійському університеті протягом 1951–1953 рр., І.Лисяк-Рудницький збирав матеріали для великої за обсягом праці про Карпатську Україну, однак так і не встиг її завершити. Загє він опублікував змістовну статтю “Карпатська Україна: народ у пошуках своєї ідегпичності” [444]. Автор дав оцінку монографії П.Р.Магочія “Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948)”, охарактеризував основні напрями в суспільно-політичному житті Закарпаття, динаміку націотворних процесів у краї тошо.

На думку І.Лисяка-Рудницького, пошуки закарпатськими русинами своєї національної ідентичності досягли найвищої точки у 1938–1939 рр., коли їхній край, офіційно перейменований на Карпатську Україну, здобув автономну державність у складі сфедералізованої Чехословаччини. Карпатська Україна, як автономна, а згодом самостійна держава, проіснувала всього п’ять місяців. Однак, незважаючи на це, як писав вчений, “короткий період автономії мав один тривкий і несорботний ефект: народні маси на Закарпатті перейнялися українською національною свідомістю” [444, С.468]. Якщо ряд сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників звинувачують А.Волошина в тому, що він послав юнаків на вірну смерть, то І.Лисяк-Рудницький відзначив: “...не буде перебільшенням сказати, що це “хрещення вогнем” остаточно скріпило українську національну ідентичність цього краю” [444, С.469]. Піддаючи критиці П.Р.Магочія, історик однозначно стверджує: “Магочій не зміг оцінити вирішального значення подій 1938–1939 рр. для формування національної ідентичності... Таку хибну інтерпретацію можна порівняти з відображенням у викривленому дзеркалі: усі предмети на місці, але їхні пропорції

спотворені” [444, С.469]. З такими думками І.Лисяка-Рудницького важко не погодитися.

Серед дослідників історії Карпатської України особливе місце посідає наукова спадщина відомого американського історика, уродженця Закарпаття, П.Стерча.

Він – автор кількох десятків праць з історії Карпатської України [583-592]. Хоча головна увага ним зверталася на висвітлення міжнародного становища Закарпаття, однак П.Стерчо також детально проаналізував внутрішньополітичний розвиток краю, зокрема, руйнівний вплив на нього безперервних нападів угорських і польських терористів, яскраво описав захист молодого країни від військ агресора, доводячи, що репресії проти її захисників були грубим порушенням міжнародних правових норм. Автор наводить поіменний список загиблих оборонців краю, великий статистичний матеріал, окремі документи.

Монографія П.Стерча “Карпато-українська держава...” – символічний літопис Карпатської України. Значна частина його праці висвітлює події з жовтня 1938 р. до другої половини березня 1939 р., тобто від надання краю автономних прав до окупації Закарпаття військами гортистської Угорщини. Аналізуючи міжнародне становище Карпатської України, П.Стерчо довів, що долю краю вирішував не уряд А.Волошина, а “сильні світу цього”, зокрема Німеччина. Даючи оцінку Карпатській Україні, вчений стверджував: “П’ятимісячне існування Карпато-української держави, хоч навіть у федерації з чехами і словаками, в загальному мало колосальне значення не тільки для карпатських українців на даному відтинку часу, але й вирішило раз і на всі часи приналежність Закарпаття до України. Для загальної української справи ці події прислужилися тим, що при їх наявності небувало актуалізовано ідею визвольної боротьби, і то не тільки в усіх родах світової преси. Події в Карпатській Україні поставили українську проблему у даному відтинку часу в позицію найважливішої проблеми міжнародної політики багатьох держав” [587, С.221].

Монографія П.Стерча написана на великому джерельному матеріалі. Сам автор писав про це в передмові: “При написанні своєї праці автор користувався 21 збірником публічних документів, 25 творами, що користувались публічними документами, 8 статистичними творами, 85 джерельними матеріалами, 139 книжками, 14 брошурами, 2245 статтями та вістями і 9 неопублікованими джерелами” [587, С.16]. Недоліком праць П.Стерча є ігнорування соціально-економічних проблем, а без їх аналізу, на нашу думку, неможливо з’ясувати економічні і політичні можливості Карпатської України. Це стосується відповіді на цілий ряд дискусійних питань. У монографії відповіді на них немає. Незважаючи на це, праці П.Стерча внесли вагомий вклад у дослідження історії Карпатської України. Тому не можна погодитися з твердженням авторів колективної монографії “Историография истории Украинской ССР”, що його публікації були покликані применшити роль трудящих краю у визвольній боротьбі [375, С.351]. На нашу думку, дослідник, навпаки, дещо навіть перебільшив їх роль.

Карпатська Україна в планах Німеччини і СРСР знаходилася в центрі уваги американського дослідника М.Пала [535]. Аналізуючи виступ Й.Сталіна на XVIII з’їзді ВКП(б) 10 березня 1939 р., вчений констатував, що “ця декларація Сталіна відкрила широко двері до порозуміння між Третім Рейхом і Радянським Союзом. Кілька місяців пізніше, 23 серпня 1939 року, підписаний у Москві договір, на базі якого Гітлер і Сталін стали союзниками і розпочали другу світову війну проти західного демократичного світу. Іронія долі призначила Карпатській Україні відіграти історичну роль між Сходом і Заходом” [535, С.215]. Незважаючи на цей зговір, вважає М.Пал, “збройна боротьба Карпатської Січі, в якій взяли участь крім закарпатців сини і дочки земель Соборної України в обороні своєї рідної держави, ще раз засвідчила перед байдужим світом, що український народ ніколи не зречеться

своїх природних і Богом даних прав бути господарем на своїй, потом і кров'ю зрошеної землі” [535, С.214–215].

Оригінальні думки висловив у своїх працях В.Шандор [649-656]. Він першим зробив спробу дати відповідь на такі дискусійні питання, як бої карпатських січовиків з чеським військом 13–14 березня 1939 р., мотиви орієнтації уряду А.Волошина на Німеччину, суперечності в українському таборі, зокрема, підготовка змови з боку молодих націоналістів проги карпато-української влади. “Із зміною політичного статусу Карпатської України на сфедеровану державу, – писав В.Шандор, – змінилася позиція і роль українців у державі. Із національної позиції (за першої республіки) українці стали провідним державно-творчим чинником з обов'язком діяти не тільки з позиції держави, але й на власну відповідальність. Цю зміну у федеративній Чехо-Словащині не усвідомили собі декотрі карпатські діячі на провідних постах у Хусті. Неправильно зрозуміли її і декотрі наші брати з Галичини. Певним чеським колам одночасно було тяжко зрозуміти і погодитися з думкою, що український уряд став у Карпатській Україні повноправним езекутивним органом” [653, С.70]. Що стосується конфронтації відносин з чехами, то, на глибоке переконання В.Шандора, “вона не була потрібна і не була корисною ані для чехів, ані для нас” [653, С.72]. Відступаючи чеські війська відмовилися передати зброю січовикам і, фактично, Карпатська Січ опинилася віч-на-віч з агресором. У цьому й ‘полягає трагізм створених умов, сумний результат тогочасних європейських політичних обставин” [653, С.72].

На науково виважених фактах, широких узагальненнях і роздумах про велич і трагедію Карпатської України, написані праці відомого американського політолога та історика, професора університету ім. Лойоли в Чикаго, головного редактора “Енциклопедії української діаспори” В.Маркуся [469-483]. У центрі зацікавлень дослідника знаходилися такі питання, як боротьба закарпатських українців за надання краю автономних прав, виникнення і діяльність Карпатської Січі, реакція організацій української діаспори на розвиток політичних подій в Карпатській Україні, угорська окупація Закарпаття і репресії гортистів щодо його населення, діяльність А.Волошина тощо.

В.Маркусь зробив аналіз державно-правового статусу Закарпаття наприкінці 30-х років. На думку вченого, “утворення автономного уряду Закарпаття в жовтні 1938 р. та конституційне оформлення нового юридичного статусу Карпатської України як державного утворення в рамках другої Чехо-Словацької Республіки за конституційним законом з 22 листопада того ж року стали милевими стовпами на шляху політично-державного становлення українського народу Закарпаття” [480, С.33]. Що стосується юридичного статусу Карпатської України з жовтня 1938 до березня 1939 рр., то він “далеко переходив рамки автономії, визначені в Сен-Жерменському договорі та чехословацькій конституції з 1920 р. Він наближався до федеративної моделі міждержавних та понаддержавних структур. Очевидно, це була своєрідна модель федералізму, бо перебувала ще в процесі свого розвитку” [480, С.33–34].

Проголошення незалежності Карпатської України, глибоко переконаний В.Маркусь, було природним і закономірним явищем. Закарпатці дійшли до “свого повноцінного дозрівання від “народу-племени” і “terra incognita” до самоусвідомлення своєї ідентичності, до програми державного оформлення та ідеї політичної єдності з усім українським народом й українською державою. Хочеться підкреслити, що цей шлях вів Закарпаття “від угорських русинів до Соборної української держави” [473, С.22]. Що стосується окупації краю угорськими військами, вважає В.Маркусь, що найважливішим її результатом було те, що “населення, а насамперед українське, але також і жидівське та румунське, позбулося решток симпатій, які дехто міг мати в 1930-х рр. до давньої Угорщини, до “старих

добрих часів". Угорська репресивна політика і зухвалість, часто сліпий, угорський шовінізм, підтримуваний і групою ренегатів серед місцевих людей, викликав у всіх прошарках населення глибоке антиугорське наставлення, що виявилось в діях активного руху опору. Закарпатці скоро почали розглядатися за альтернативами – незалежною Україною, відновленням Чехословаччини чи за комуністичною Росією... Епізод 1938-1944 рр. і його фінал повинен стати доброю лекцією для наших південно-західних сусідів. Але чи той урок історії Угорщина, навчена гірким досвідом, зуміє прийняти й погодитися з новою дійсністю на Сході Європи?!" [370, С. 220-221].

Визначним здобутком зарубіжної, зокрема американської, історіографії є видання багатотомної "Енциклопедії Українознавства", на сторінках якої чимало місця відведено історії Карпатської України. Її автори стисло висвітлили такі питання, як наслідки Віденського арбітражу для Закарпаття [299], Організація Народної Оборони Карпатська Січ [335], політичний статус Карпатської України [391, 424, 664]. В "Енциклопедії Українознавства" поміщені невеликі статті про окремих діячів Карпатської України [193, 230-232, 363, 401]. Біографічні нариси про А.Волошина, М.Долина і Ю.Ревая опубліковані в збірнику "Бойківщина" [606-609]. Нарис про життєвий шлях В.Гренджі-Донського видала З.Гренджа-Донська [331].

Канадський історик О.Баран – автор цілого ряду праць, в яких намагався з'ясувати взаємовідносини між українцями і чехами в складі єдиної федеративної держави та окупацію краю військами гортистської Угорщини [187-189]. Скрупульозне опрацювання празьких архівів дозволило О.Барану стверджувати, що "чехо-словацький уряд кінцем 1938 року вповні підтримував уряд Карпатської України, який, зі свого боку, залишився до кінця відданим чехо-словацькій федерації. То правда, що карпатські українці мріяли також про свободу і незалежну велику Україну, але в тому часі хотіли бути з чехами, які найбільше допомогли в культурному, економічному та національному розвитку малого Закарпаття" [189, С.47]. Відносно ставлення американських українців до уряду Карпатської України, то на глибоке переконання вченого, підкріплене достовірними джерелами, таку місію виконував "один із найбільших ворогів карпатоукраїнського уряду з 1938 року... завзятий русофіл галицького походження др. Олексій Юліанович Геровський" [189, С.41].

Аналіз міжнародної ситуації, яка склалася наприкінці 30-х років, дав можливість О.Барану зробити висновок, що "Карпатська Україна в 1939 році не мала жодної можливості про існування. Вона стала тільки пйонком на шахівниці всьохдержав Європи" [188, С.136]. "Малярська агресія, – твердить дослідник, – була не тільки несправедлива, але і нечесна. Маляри, апробуючи ноту Третього Райху, обіцяли, що вони не будуть переслідувати представників Карпатської України. Але цієї обіцянки вони не додержали" [188, С.136]. О.Баран описав проугорську діяльність Й.Камінського, О.Льницького, М.Демка, С.Фенцика, Ю.Марини. Що стосується угорського уряду, то він обіцяв закарпатцям автономію зразка 1918 р., однак так її і не дав [187, С.12]. Загальну характеристику політичних процесів у Карпатській Україні зробили канадські історики О.Субтельний і А.Жуковський [593, 365].

Релігійні відносини в Карпатській Україні досліджував відомий історик історії церкви із Риму А.Пекар. В монографії "Нариси історії церкви Закарпаття" він зробив аналіз розвитку православного руху в краї, охарактеризував становище греко-католицької церкви після Віденського арбітражу, коли вона була поділена між Угорщиною та Чехословаччиною. А.Пекар яскраво описав діяльність апостольського адміністратора в Карпатській Україні єпископа Д.Няраді, якого підтримала "подавляюча більшість духовенства" [540, С.157]. Мукачівського єпископа О.Стойку А.Пекар охарактеризував як "оборонця народніх прав", діяльність якого "останеться

бодай частинно загадковою, доки не будуть доступні архівні матеріали цієї доби" [540, С.151]. Біографічні нариси про єпископів Д.Няраді та О.Стойку А.Пекар помістив у своїй праці "Спископи Мукачівської Єпархії" [703]. Його перу належить також біографія єпископа П.Гойдича [704]. У статті "Мукачівська єпархія і Галицька митрополія" А.Пекар констатував, що Угорщина робила все для того, щоб Мукачівська єпархія не ввійшла до складу Галицької митрополії. Лише за короткий проміжок часу між 1937 і 1939 рр. Мукачівська єпархія була безпосередньо підпорядкована Апостольському Престолові, а влітку 1939 р. вона знов опинилася під владою угорського митрополита-примаса [540, С.402].

Польський історик М.Войциховський [719], розглядаючи німецько-польські відносини в 1933–1938 рр., довів, що в травні 1938 року вони не були настільки дружніми, щоб Польща мала який-небудь вплив на Третій Рейх. Автор простежив основні етапи зовнішньої політики Польщі, акцентуючи увагу на відносинах з Югославією і Румунією, які намагалися притримуватись нейтралітету. М.Войциховський детально описав зближення між Угорщиною і Польщею, яке, на думку правлячих кіл цих країн, мало завершитися встановленням спільного кордону. Польща, вважає автор, радила угорському уряду постійно тиснути на ЧСР. Що стосується Угорщини, то вона не завжди знайомила Варшаву із своїми планами.

Польський дослідник М.Козмінський [691] розглянув польсько-угорські відносини напередодні другої світової війни. На думку вченого, зміцненню співробітництва Польщі з Угорщиною сприяв аншлюс Австрії і підготовка Німеччини до розчленування Чехословаччини. Польща поступово відмовлялась від своїх попередніх планів відносно Словаччини. М.Козмінський наводить свідчення польського консула у Відні, згідно з яким між ОУН і військовим командуванням Рейху встановилися тісні стосунки. У праці М.Козмінського йдеться про боротьбу Польщі та Угорщини за створення спільного кордону, який був не чим іншим, як "особистою інтригою К.Кані" [691, С.184].

Різноманітні проблеми історії Закарпаття піднімалися в працях дослідників Чехії та Словаччини. Переважна більшість чеських і словацьких істориків справедливо вважає, що Мюнхенська конференція 29–30 вересня 1938 р. перетворилася в трагедію Чехословаччини. "Питання про капітуляцію чехословацьким урядом, – вважає В.Крал, – було принципово вирішено 29 вересня", а фактично, "між 19 і 21 вересня" [423, С.330–331]. На думку В.Крала, Е.Бенеш "не вважав мюнхенську угоду історичною поразкою; він наївно вірив в обіцяні Заходом гарантії, а відповідно, в можливість дальнішого існування республіки в урізаному вигляді" [423, С.332]. У монографії "План Зет" В.Крал детально описав план нападу Німеччини на Чехію, який завершився її окупацією [422].

Великий фактичний матеріал міститься в монографії Ф.Лукеша [695]. Автор зробив глибокий аналіз ходу і наслідків конференції в Комарно, Віденського арбітражу, висвітлив ставлення до Карпатської України Румунії, Італії, Польщі, Угорщини, Німеччини. Діяльність А.Бродія і С.Фенцика, вважає Ф.Лукеш, які саботували переговори з Угорщиною, давала привід останній до окупації Закарпаття. Під час підготовки до окупації території краю в листопаді 1938 р., уряд Польщі намагався "залишитись в тіні" [695, С.139]. Дослідник детально зупинився на ідеї створення спільного польсько-угорського кордону і висвітлив позицію Німеччини відносно нього. Цікавими є міркування Ф.Лукеша про відносини між урядом ЧСР і Карпатською Україною. Він вважає, що в Празі боялися викликати незадоволення Німеччини, а тому Р.Беран взяв на себе зобов'язання придушити націоналістичний рух в Карпатській Україні. Цю місію повинен був виконати генерал Л.Ірхала. Історик висловив думку, що празький уряд зондував ґрунт в Польщі і готовий був до покращення відносин з Угорщиною [695, С.242–243].

Р.Квачек досліджував відносини Чехословаччини з країнами Малої Антанти – Румунією та Югославією. Історик зробив аналіз переговорів країн Малої Антанти з Угорщиною, висвітлив відносини Німеччини з Румунією і Югославією, конференцію в Бледі [693, S.427-430]. Чеськими і словацькими істориками неодноразово піднімалась проблема об'єднання Пряшівщини з Карпатською Україною. Ще в серпні 1937 р. у Прячеві відбулися збори культурно-освітніх діячів Пряшівщини, які висловили бажання “жити в автономній Закарпатській Україні”. Збори надіслали чехословацькому урядові меморандум, однак відповіді не отримали. Безуспішною була і спроба 10 травня 1938 р. Дану проблему піднімав І.Ванат [237-239]. Політичний розвиток ЧСР від вересневої кризи 1938 р. до середини березня 1939 р., акцентуючи увагу на становищі Закарпаття, дослідив Л.Сушко [712].

Словацький дослідник Я.Кокоска простежив стосунки ОУН з Німеччиною, зокрема описав зустріч керівництва Карпатської Січі з А.Мельником і німецьким консулом Г.Гофманом в Персчині (листопад 1938 р.) [688, S.120]. М.Мушинка [501-503] і Т.Беднарджова [195, 196] опублікували історико-біографічні нариси про А.Волошина і С.Ключурака. В центрі уваги істориків колишньої Югославії знаходились питання взаємовідносин між Карпатською Україною та українцями Югославії. Про це писали Р.Мизь, В.Паплацко, М.Цап, Я.Олеяр, Д.Латяк [435, 488, 537, 641, 511]. Названими дослідниками ґрунтовно висвітлені матеріали про Карпатську Україну, які друкувалися на сторінках української періодики Югославії, робіться висновок, що югославські українці зробили все для того, щоб втікачі з Карпатської України мали все необхідне для нормального існування під час свого перебування в Загребі, Руському Керестурі, Шіді.

Таким чином, історія Закарпаття знаходилася в центрі уваги дослідників Німеччини, Франції, Угорщини, Польщі, Чехії, Словаччини, Ватикану, колишньої Югославії, США і Канади. Переважна більшість їх праць присвячена висвітленню міжнародних відносин напередодні другої світової війни і місця в них Чехословаччини та Карпатської України. Зарубіжними істориками доведено, що Мюнхенська конференція, а згодом Віденський арбітраж, мали згубні наслідки для Чехословаччини. Міжнародний фактор впливав на внутрішньополітичний розвиток краю. Характеризуючи його, зарубіжні дослідники роблять висновок, що Карпатська Україна не мала жодних можливостей існувати як незалежна держава. З цілого ряду проблем історії Карпатської України зарубіжні вчені не притримуються спільної думки. Перш за все це стосується оцінки подій 13–14 березня 1939 р., коли набула кульмінації конфронтація у відносинах між українцями і чехами. Проголошення незалежності Карпатської України зарубіжною історіографією зображується як з одного боку, вплив міжнародного фактору, так, з другого, зростання національної самосвідомості закарпатських українців. Сам акт проголошення незалежності 14 березня 1939 р. був більш символічним, ніж свідченням реальної політики. У працях дослідників зарубіжжя відображено державно-правовий статус Закарпаття, роль церкви в суспільному житті краю. Однак, ними проігноровано, за незначним винятком, соціально-економічний розвиток Закарпаття в 1938–1939 рр., а культурне життя краю висвітлюється тільки в загальних рисах. За кордоном, поки-що, не видано дослідження, в якому б робився комплексний аналіз соціально-економічних, політичних і культурних процесів у Карпатській Україні наприкінці 30-х років.

Із вищесказаного випливає, що історіографія історії Карпатської України бере свій початок з кінця 30-х років, коли з'явилися перші праці. Їх авторами були українські, німецькі, американські дослідники та вчені інших країн. Історія Карпатської України була суперечливою, а тому неоднозначність і суперечливість притаманна для перших публікацій про неї. Автори, залежно від своїх політичних переконань, по-різному давали оцінку історії виникнення і діяльності карпато-українського уряду. Одні з них його ідеалізували, інші, навпаки, називали

авантюристичним і таким, що привів закарпатських українців до національної трагедії.

З приходом радянських військ в Закарпатську Україну і встановленням радянської влади, на історію Карпатської України було накладено заборону. З'являлися тільки праці, в яких розв'язувався "український буржуазний націоналізм" в особі А.Волошина, Ю.Рева, братів М. і Ю. Брашдайків, С.Ключурака. Більш-менш об'єктивні дослідження почали з'являтися тільки на початку 90-х років, коли перед науковцями відкрилися архіви і вони могли вільно висловлювати свої думки. Протягом другої половини 40-х–80-х років не було надруковано жодної об'єктивної праці про внутрішньополітичні процеси кінця 30-х років у Закарпатті. Виняток становлять, хіба-що, дослідження міжнародних відносин в 1938–1939 рр. У цьому плані вітчизняними істориками зроблено чимало. Вони проаналізували Мюнхенську конференцію і Віденський арбітраж 1938 р., довівши весь трагізм їх наслідків для Чехословаччини і Закарпаття. Незважаючи на значну джерельну базу цих досліджень (використані архівні фонди Німеччини, Угорщини, Чехословаччини, Польщі), однак міжнародна ситуація кінця 30-х років у Європі зображувалася виключно на фоні зовнішньополітичної діяльності СРСР – єдиної країни, яка, на глибоке переконання авторів, хотіла миру в світі.

Період другої половини 40-х – 80-х років у розвитку історіографії Карпатської України можна вважати застійним. Цього не можна сказати про праці зарубіжних істориків, які мали можливість вільно висловлювати свої погляди на те чи інше суспільно-політичне явище. Праці про Карпатську Україну з'явилися в Німеччині, Франції, Польщі, Угорщині, Чехії, Словаччині, Ватикані, колишній Югославії, США і Канаді. Їх авторами були, в основному, уродженці Закарпаття, які в свій час емігрували за кордон.

Зарубіжні історики внесли значний вклад в дослідження історії Карпатської України. Вони детально проаналізували міжнародні відносини напередодні другої світової війни, показали місце в них Чехословаччини і Карпатської України. Їх праці написані на основі величезної джерельної бази архівних і опублікованих матеріалів. На жаль, це не відноситься до дослідження ними соціально-економічного і внутрішньополітичного становища Закарпаття, що необхідно пояснювати браком архівних джерел, які знаходяться в Україні. На нашу думку, брак цих матеріалів і призводить до певної ідеалізації суспільно-політичних процесів, які відбувалися в краї. Для переважної більшості зарубіжних дослідників Карпатська Україна – держава, де все населення щиро підтримувало українську політику А.Волошина, бажаючи якнайшвидшого проголошення незалежності. Ними обходяться, або замовчуються, такі дискусійні питання історії Карпатської України, як суперечності між українцями і чехами, конфронтація в самому українському таборі, яка згодом переросла у спробу здійснення державного перевороту проти законної влади. У цьому плані виняток становлять, хіба-що, праці В.Шацдора, В.Маркуса, Й.Сарвадія та деяких інших дослідників.

На початку 90-х років побачили світ перші дослідження історії Карпатської України, написані з об'єктивних позицій. З того часу опубліковано понад триста праць. Їх автори підійшли з нових позицій до характеристики суспільно-політичних процесів у краї наприкінці 30-х років. Ними були опубліковані монографії, науки і науково-популярні статті, в яких зроблено спробу висвітлити різні аспекти соціально-економічного, політичного і культурного розвитку Карпатської України. Вітчизняні дослідники не обійшли такі проблеми, як державно-правова діяльність уряду А.Волошина, роль церкви в суспільно-політичному житті краю. Багато зроблено для з'ясування дискусійних питань, встановленню вірогідної кількості жертв захисників краю, діяльності уряду Карпатської України в еміграції. Поряд із узагальненням великої кількості архівних документів, вітчизняними істориками

широко залучаються мемуари (опубліковані й усні), які є цінним джерелом у з'ясуванні складних історичних процесів наприкінці 30-х років.

Даний історіографічний огляд дає можливість стверджувати, що вітчизняними і зарубіжними істориками зроблено чимало в плані дослідження історії Закарпаття. Однак, як видно з наведеного матеріалу, комплексного і сюжетного аналізу вітчизняної та зарубіжної літератури з основних проблем історії Закарпаття ще не проведено, маються лише окремі фрагментарні праці з обмеженим, нерідко поверховим, діалогом проаналізованих питань. Прийшов час підготувати дослідження історії Карпатської України, в якому б робився комплексний аналіз міжнародного становища, соціально-економічного, внутрішньополітичного і культурного розвитку Закарпаття наприкінці 30-х років.

Розділ 2. Історичні передумови Карпатської України

Карпатська Україна виникла наприкінці 30-х років, однак українці Закарпаття впевнено йшли до неї протягом всього міжвоєнного періоду. Міцні підвалини майбутньої державності були закладені на закарпатському ґрунті ще у вікопомних 1918-1919 роках. Отже, зробимо невеличкий екскурс в минуле... У ніч із 4 на 5 жовтня 1918 р., побачивши безнадійність свого становища, кайзерівська Німеччина просить Антанту про негайне укладення перемир'я на суші, воді та повітрі. 27 жовтня міністр закордонних справ Австро-Угорщини звернувся до неї з таким же проханням, і вже 3 листопада Австро-Угорщина капітулювала.. "Клаптика монархія", як справедливо називали цю державу, розпалася, і на її руїнах виникли молоді незалежні держави.

Під кінець ХУІІІ ст. більшість українських земель потрапило під владу Росії. Поза російським кордоном залишилися тільки західні землі — Галичина, Буковина та Закарпаття. Від часу свого виникнення в 1867 р. Австро-Угорська монархія була справжньою тюрмою для українського населення цих земель. За словами видатного українського вченого І.П. Крип'якевича: "Україна ввійшла в період бездержавності й мусила пристосовуватися до життєвих форм, які накинули їй чужі імперії". Та яким би важким і принизливим не був гніт непрошених гостей, український народ зберіг у собі прагнення до волі, незалежності. Після розпаду Австро-Угорщини виникла сприятлива можливість для створення Соборної Української держави.

Щоб урятувати монархію від остаточного розпаду, австрійський уряд 16 жовтня 1918 р. в своєму маніфесті проголосив утворення федеративної держави в якій "кожне плем'я на області, яку воно заселює, творить свій власний державний організм" [425, С. 134]. Необхідно погодитись із сучасним дослідником М. Кугутяком у тому, що "царський маніфест уже не міг відвернути загибелі" [425. С. 134]. 18 жовтня Українська парламентарна репрезентація скликала у Львові Установчі збори (Українську Конституанту), які проголосили себе Українською Національною Радою з повноваженнями парламенту. Її статут, прийнятий у Львові 18 жовтня 1918 р., констатував:

"1. Українська Національна Рада є Конституантою тієї частини українського народу, яка живе в австро-угорській монархії, на цій її етнографічній території.

2. Українська Національна Рада має право та обов'язок:

а) виконати в хвили, яку признає за відповідну, іменем українського народу австро-угорської монархії, його право самовизначення та рішати про державну долю всіх областей, заселених тим народом;

б) підприняти всі постанови та заходи адміністративного характеру, щоби своє рішення під а) перевести в життя.

3. Українська Національна Рада складається:

а) з членів Палати Панів австрійської Державної Ради української народності;
б) з усіх українських послів до австрійської Державної Ради з Галичини і Буковини;

в) з українських послів Краєвих Союмів;

г) з відпоручників партійних організацій з усіх українських областей, по трьох із кожної партійної організації.

4. Скликує Українську Центральну Раду й проводить на її засіданнях кожночасний голова Української Парламентарної Репрезентації, а у випадку його перешкоди, той, кого голова Української Парламентарної Репрезентації до цього уповноважить.

5. Важніші публічні заяви підписують іменем Української Національної Ради: голова Української Парламентарної Репрезентації, члени Палати Панів, президії усіх українських клубів парламентарних і соймових та по одному відпоручникові кожної партійної організації" [38, С. 92-93].

19 жовтня 1918 р. в "Прокламації", проголошувалося: "Стоячи на становищі самовизначення народів, Українська Національна Рада, як конституанта, постановляє:

1. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини — творять одну цілу українську територію.

2. Ця українська національна територія уконституюється оцим як українська держава. Постановляється поробити приготовані заходи, щоби рішення це перевести в життя.

3. Взивається всі національні меншини на цій українській області, — при чім Жидів признається на окрему національність, щоби уконституювалися й негайно вислали своїх представників до Української Національної Ради в кількості, відповідаючій їхньому числу населення.

4. Українська Національна Рада виготовить конституцію для утвореної тим способом держави, на основах: загального, рівного, тайного й безпосереднього права голосування з пропорціональним заступництвом, із правом національно-культурної автономії та з правом заступництва в правительстві для національних меншин.

5. Українська Національна Рада жадає, щоби зорганізована оцим у державу українська територія мала безумовно своїх заступників на мировій конференції.

6. Теперішньому австро - угорському міністрові заграничних справ гр. Бурянові відмовляється права пересправляти іменем тієї української території" [38, С. 93-94].

Будь-яка монархія, доживаючи свої останні дні, а Австро-Угорська не була винятком, робить усілякі спроби, щоби утриматися на загарбаних землях. Не викликало жодних сумнівів, що без зброї не обійтиса. Голова галицької делегації Української Національної Ради доктор К. Левицький дав згоду сотнику Д. Вітовському взяти владу в Львові у свої руки. Яскраво змалював образ Дмитра Вітовського його соратник Д. Палійв: "Літ тридцяти, середнього росту, кременної постави, високе чоло, великі розумні очі. Один із гарячих провідників молоді, визначний член радикальної партії, у війні сотник Легіону УСС, комендант сотні й один із найкращих провідників стрілецьтва. Сотня Вітовського була національно самостійницьким центром усього стрілецьтва. Всі гляділи, що робить сотня Вітовського, що говорить Вітовський. Якийсь час він був на Волині, де надзвичайно заслужився на полі українського шкільництва. На Україні, в часи побуту там австрійського війська, був політичним референтом при ХХУ корпусі, згодом комендантом куреня УСС. У стрілецьтві займав Вітовський місце його духовного провідника. Але офіційного, вищого становища він не міг добитися. Ще до війни він був політично підозрілий і через це позбавлений старшинського ступеня. Серед

українського суспільства Дмитро Вітовський був незвичайно популярний. Усі його любили й поважали, тому те дивно, що особу Вітовського в'язали з визвольним самостійницьким рухом. Тільки він одинокий мав далі стати керманцем революції..." [104, С. 60-61].

Заключна нарада Української Генеральної Команди відбулася 31 жовтня. Її детально описали автори фундаментальної "Історії українського війська" Б.Гнатевич та О.Думін: "... Генеральна Команда уклала план захоплення столиці. Ввечір зібралися в "Народному Домі" втаємничені в змову старшини. До присутніх промовив сотник Вітовський, указав їм на вагу хвилини, обговорив вигляди акції і розділив завдання. В декого з присутніх виринув сумнів, чи пересбрати владу вдасться, ал сотник Вітовський не допустив до дискусії на цю тему й заявив, що год. 4 ранку 1 листопада відділи мають приступити до виконання поставленого їм завдання... Точно в 4 години українські відділи приступили до акції в місті" [385, С. 469-470].

П.Мірчук у своїй книжці "Перший листопад" писав, що "... в 4 години ранку 1 листопада 1918 року почався збройний виступ..., до ранку було занято ратуші, намісництво, команду площі, головну пошту, австро-угорський банк, залізничні станції та ще декілька важливих будинків" [126, С. 31]. На львівській ратуші замайорів український прапор. Це вже була перемога. Австрійський генерал Гуйн передав усі повноваження Дацикевичеві, а останній — делегації Української Національної Ради. Однак, це вже була формальність. У повстанні взяло участь не більше 1500 чоловік. Необхідно погодитися з авторами "Історії українського війська", що "переворот персядено надзвичайно вміло, і взагалі ціла акція робила вражіння добре підготовленої, хоч, сказати правду,— це була імпровізація. Та вона вдалася..." [385, С. 471]. Переможні повстання мали також місце в Коломиї, Золочеві, Станіславові та інших містах Галичини. Міста на українсько-польському пограниччі захопили поляки [104, С. 175-404].

1 листопада 1918 р. Українська Національна Рада видала "Прокламацію до українського населення Львова", "Волею українського народу. — говорилося в ній, — утворилася на українських землях бувшої австро-угорської монархії Українська Держава. Найвищою державною владою Української Держави є Українська Національна Рада. З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла владу в столичному місті Львові і на цілій території Української Держави..." [280]. Того ж дня була видана відозва Української Національної Ради до всього українського народу:

"Український Народе !

Голосимо тобі вість про твоє визволення з віковічної неволі. Від пині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави.

Дня 19 жовтня твоя волею утворилася на українських землях бувшої австро-угорської монархії Українська держава і її найвища власть, Українська Національна Рада.

З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла владу в столичному місті Львові і на цілій території Української Держави..." [280].

Незважаючи на порівняно мирний перехід влади в Галичині до рук Української Національної Ради, незабаром мали місце ряд сутичок з польськими військами. "Українських військ було замало, - писала Н.Полонська-Василенко, - і тому 6 листопада О.Назарук та М.Шухевич прибули до Києва просити у Гетьмана допомоги" [545, С. 510]. 9 листопада Українська Національна Рада оголосила про створення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) на чолі з головою Секретаріату К.Левицьким. На думку вже названої Н.Полонської-Василенко, "замість єдиної Української Держави з'явилися дві, і на цьому багато втратили обидві частини" [545; 334, С. 155-164]. До цього необхідно додати, що таке рішення

Української Національної Ради пояснювалось складністю міжнародної обстановки і внутрішніми суперечностями між гетьманом П.Скоропадським і В. Винниченком, який готував проти гетьмана повстання.

13 листопада 1918 р. Українська Національна Рада схвалила Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель колишньої австро-угорської монархії, який являв собою тимчасову конституцію:

“Артикул I. Назва.

Держава, проголошена на підставі права самонизначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 19 жовтня 1918 року, обнимаюча весь простір бувшої Австро-Угорської монархії, заселений переважно українцями, має назву Західно-Українська Народна Республіка.

Артикул II. Границі.

Простір Західно-Української Народної Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої Австро-Угорської монархії — то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини та з українськими частинами бувших угорських столиць (комітатів): Сплиц, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Мармарош, — як вона означена на карті австрійської монархії Карла барона Черніга.

Артикул III. Державна суверенність.

Отся державна територія творить самостійну Західно-Українську Народну Республіку.

Артикул IV. Державне заступництво.

Права влади іменем Західно-Української Народної Республіки виконує весь її народ через своє заступництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього тайного і пропорціонального права голосування без різниці пола. На сій основі мають бути вибрані установчі збори Західно-Української Народної Республіки. До часу зібрання установчих зборів виконує всю власть Українська Національна Рада і Державний Секретаріат.

Артикул V. Герб і прапор.

Гербом Західно-Української Народної Республіки є Золотий Лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Державна печатка має довкола гербу напис: “Західно-Українська Народна Республіка” [19, С. 96].

Немаловажне значення мало прийняття Тимчасового Закону про адміністрацію Західно-Української Народної Республіки:

“Українська Національна Рада на предложення державного секретаріату ухвалила тимчасовий закон про адміністрацію в республіці.

1. Всі закони і розпорядження бувшої Австро-Угорської монархії, оскільки вони не супротивні державності Західно-Української Народної Республіки, зостаються аж до зміни в повній їй на основі їх мається вести далі адміністрацію держави.

2. Всі урядовці й державна служба бувшої Австро-Угорської держави, коли зложать писемне визнання, що виконуватимуть службу іменем Західно-Української Народної Республіки, остаються аж до дальшого зарядження на своїм дотеперішнім урядовім становищі.

3. Ті адміністраційні уряди, які знаходяться в області Західно-Української Народної Республіки, підлягають державному секретаріатові у Львові, який видає рішення в тих справах, які підлягають бувшому австро-угорському міністерству.

4. Начальним повітовим органом політичної адміністрації є повітовий комісар, якого призначає й усуває державний секретар внутрішніх справ. Своєю владою обнімає цей комісар область усього політичного повіту. Він захищає інтереси української державності і протидіє всяким змаганням, направленим проти неї.

5. У справах публічної безпеки повіту підлягають повітові коменданти жаңдармерії українському державному повітовому комісарові.

6. Український державний повітовий комісар пазначає аж до переведених громадських виборів у тих громадах, де зараз є потреба усунути дотеперішніх начальників громади.

7. Суди, пошти, телеграфи, залізниця, саліни, й домени вийняті з під влади українських державних повітових комісарів” [36, С. 116].

1 грудня 1928 р. було підписано попередній договір між ЗУНР і УНР у Фастові. В ньому було чітко заявлено, що “Західно-Українська Народна Республіка... має тверді наміри злитися найближчим часом в одну велику державу з Українською Народною Республікою, тобто виражає намір перестати існувати у вигляді окремої держави, а замість того ввійти зі своєю територією в Українську Народну Республіку” [280]. Новостворена держава займала біля 70 тис. км кв і зосереджувала 6 млн. населення [425, С. 139].

Перший уряд ЗУНР очолив доктор Кость Левицький, Лонгин Цегельський — внутрішні справи, доктор Василь Панайко — закордонні справи, доктор Сидір Голубович — судові справи, Олександр Барвінський — освітні та віросповідні справи, полковник Дмитро Вітовський — військові справи, доктор Степан Баран — земельні справи, Антін Чарницький — працю і суспільну опіку, доктор Іван Коровець — здоров’я, Іван Мирон — шляхи, доктор Степан Федак — харчові справи, Ярослав Литвинович — торгівлю і промисли, Олекса Пісецький — пошту й телеграф, доктор Іван Макух — громадські роботи. У січні 1919 р. був створений новий уряд ЗУНР. До нього ввійшли: доктор С.Голубович — голова і секретар фінансів, торгівлі й промислу, доктор І.Макух — внутрішні справи, полковник Д.Вітовський — військові справи, доктор В.Панайко — закордонні справи, І Мирон — шляхи й телеграф, С.Бурачинський — судові справи, доктор А.Артимович — віросповідальні справи та освіта, І.Мартинець — земельні справи, М.Козаневич — праця, доктор Л.Цегельський — без портфеля. 13 лютого полковник В.Курманович зайняв посаду Д.Вітовського, а 10 березня доктор Лозинський замінив доктора Цегельського. Першим президентом ЗУНР було обрано Євгена Петрушевича.

ЗУНР, як вважають сучасні дослідники, “будувалась на загальнодемократичних принципах, які були взяті за основу розвитку західноєвропейських держав. За силою національного руху західні українці не поступалися цим державам. Вони зуміли створити працездатний управлінський апарат, славу України Галицьку Армію, яка за організованістю та дисципліною не поступалась європейським арміям” [467, С. 36]. ЗУНР всла нерівносильну польсько-українську війну, яку можна поділити на окремі етапи. На другому (березень-квітень 1919 р.) війна переросла у сутичку між українцями Галичини і польським військом. 60-тисячна армія генерала Йозефа Галлера відкинула УГА до річки Збруч. 16 липня військові відділи УГА переправилися через Збруч у Східну Україну. Так закінчилася зброяна боротьба ЗУНР, а попереду була боротьба дипломатична. Делегацію УНР на Паризькій мирній конференції 1919 р. представляли: Г.Сидоренко — голова, В.Панайко — заступник, О.Шульгин та А.Марголін — члени делегації. Окрему делегацію у галицьких справах представляли М.Лозинський та Д.Вітовський. Однак, завдання, які були поставлені перед делегацією УНР на конференції, вона не виконала: територія ЗУНР була передана на 25 років під владу Польщі. “Головною причиною цього, — писав сучасний історик В.Яблонський, — було несприятливе міжнародне становище. Жодна з реальних тогочасних зовнішніх сил не була зацікавлена в існуванні державної України” [668, С. 50-51]. З таким твердженням варто погодитись.

Політичні сили Закарпаття досить швидко відреагували на проголошення ЗУНР, наводячи стосунки з його урядом. Наслідком цих контактів і стала поява Українських січових стрільців на Закарпатті. Однак, вони не вперше з’явилися на

теренах нашого краю. УСС були напіввійськовими (парамілітарними) товариствами, які існували у Галичині ще напередодні Першої світової війни. Засновані К.Трильовським у Львові при Українському січовому союзі, вони займалися організацією військового вишколу молоді. Перший осередок "Січі", заснованої у 1900 р. К.Трильовським, знаходився у с. Завалля на Снятинщині. З його ініціативи було написано "Статут", на основі якого 18 березня 1913 р. у Львові відбулися перші збори "Товариства Українських Січових Стрільців". Осередки товариства вишикали як окремі секції при місцевих "Соколах" та "Січах". В січні 1914 р. у Львові виникла студентська організація "Січові Стрільці II". Це товариство мало вже в липні 277 членів, поділених на 8 чет [298, С. 312-313].

В 1914 р. у Галичині існувало 94 осередки товариства УСС [361, С. 975]. У складі австрійської армії, що діяла на російському фронті під час Першої світової війни, діяла окрема українська військова частина. У серпні 1914 р. Головна Українська Рада у Львові створила Бойову управу УСС, яка звернулася до австрійського уряду з проханням дозволити сформувати Легіон українських січових стрільців. Загалом до УСС зголосилось 28 тисяч галичан. Основна маса галичан – понад 100 тис. – була мобілізована на італійський фронт. Під командуванням М.Галушинського 3 серпня 1914 р. новобранці прийняли у Стрию присягу й відбули на доукомплектування у с. Страбичево і Горонда поблизу Мукачєва [361, С. 400]. Це був перший прихід УСС на Закарпаття.

Причина появи УСС на Закарпатті пояснювалася захопленням російськими військами Львова. На новому місцеперебуванні січових стрільців була проведена реорганізація. Військо поділили на 2 з половиною курені. Перший курінь (командувач М.Волошин) і третій півкурінь (С.Шухевич) разом з головним штабом розмістилися в Горонді, а другий курінь, очолюваний Г.Коссаком, обрав своїм місцем перебування сусіднє село Страбичево [361, С. 301]. У вищезазначених населених пунктах Закарпаття січові стрільці, мешкаючи у селянських хатах, проходили військовий вишкіл, хоча відчувався брак офіцерських кадрів та зброї.

"Тут, на Закарпатті, - писав дослідник історії УСС С.Ріпецький, - вперше стрінулися УСС із низами українського народу, як його рідне військо. Зустріч була несподівана та цікава, бо дуже мало знали українці інших областей про цю забуту частину України. Тут пізнали УСС нового ворога українського народу, що століттями гнобив та визискував закарпатських українців та кинув їх в положення затурканого, нужденного, нікому незнаного гірського племені. Стрілецьтво зразу зацікавилось життям своїх закарпатських братів, зблизилась до селянських родин, сілничувало та боліло із-за їх національної несвідомості, та весь війсьній від зайнять час присвячувало освідній роботі між селянами, головню молододу, яка найскорше зблизилась до стрілецьтва" [562, С. 81-82]. З ініціативи диригента М.Гайворонського, який очолював хор січових стрільців, у Страбичеві було проведено святковий концерт. Не випадково, що "стрілецькі співи були засвоєні в цілій околиці" [562, С. 82].

Українська преса неодноразово писала про успіхи пропагандистських та національно-культурних акцій УСС на Закарпатті. Кореспондент "Вісника Союзу Визволення України" писав у статті "З Угорської України": "Де УССтрільці стояли довше, нав'язувалися ближчі зносини з місцевою молододу, заводилися сходини та співи. Молодь радо перебирала українські народні і патріотичні пісні, й мені траплялося декілька разів почути від угорсько-українських парубків і дівчат: "Ще не вмерла Україна", "Гей там на горі Січ іде" і т.д. В Чинадієві місцева молодь присвоїла собі цілий січовий репертуар, і коли ми пробували там в якийсь час по Січових Стрільцях, то думали, що живемо в якімсь свідомім галицькім чи буюківськім селі" [562, С. 153].

Подібний матеріал помістив на своїх шпальтах часопис “Сеньйорська Ватра”: “Безперечно важливий крок у пробудженні Карпатської України наліжить Українським Січовим Стрільцям. Понад дві тисячі свідомого вояцтва УСС складалися у великій більшості з молоді із середньою і високою освітою. Вони в 1914 р. опинилися в селах Карпатської України, де були розмішені по селянських хатах. Через безпосередній зв’язок з населенням, жили з ним, відвідували недільні Богослуження, організували добрі хори і вели щиросердечні розмови. Все це робило велику національну пропаганду, і не одному, вже змядаршеному українцеві, відкрилося правдиве українське серце. Пам’ять про УСС залишилася тривка і добра. Коли в 1925 році в Лугах, коло Сваляви був пластовий табір і одного дня запрошено на ватру довоколишнс населення, від селян чули ми про УСС, як гарних хлопців, що йшли битися за Україну” [562, С. 153].

Значний вплив галичан на закарпатських українців відзначив Ю.Химинєць: “Національну свідомість закарпатців значною мірою підняло перебування українських січових стрільців на Закарпатті від 1914 до кінця квітня 1917 р. Більші або менші формації УСС побували в карпатських селах та містах. Стрільці гостювали в селянських хатах, розмовляли з селянами, гралися з їхніми дітьми, вчили молодь народних і патріотичних пісень, в неділю ходили до церкви... Вони були розміщені в Паланку, поблизу Мукачева. У замку, на його великій, відкритій терасі зібралося 29 квітня 1915 р. близько тисячі стрільців, чимало гостей з близької околиці, щоб віддати честь Тарасові Шевченкові. Промову виголосив д-р Володимир Старосольський, співавши українські пісень. Свято справило велике враження на присутніх” [160, С. 45]. Найкращі спомини про четара січових стрільців Дудинського, який із своєю частиною розквартирувався в Хусті, збереглися у іншого відомого громадсько-політичного діяча Закарпаття А.Штефана [170, С. 99]. У нього склалися доброзичливі відносини з колишнім директором гімназії в Рогатині М.І.Алущинським, який в роки Першої світової війни теж був членом УСС [170, С. 282]. Відомий закарпатський письменник В.Гренджа-Донський у своїх “Споминах” відзначав, що після січових стрільців на Волівщині залишилося дуже багато українських книжок – “белетрії, календарів та співаників” [23, С. 380].

Із Закарпаттям пов’язано виникнення преси Українських січових стрільців. Мова йде про журнал “Новініада”. редактором якого був Р.Купчинський, а художником В.Розумович (за іншою версією – О.Курилас). Журнал вийшов у 1915 р. в одному примірнику, написаному від руки. обсягом 21 сторінку, форматом звичайного учнівського зошита. Він побачив світ на Закарпатті, у невеликому селі Замкова Паланка, де стояв кіш УСС [320, С. 62]. Весь зміст журналу – це віршований нарис про стрільця Новіну, його стрілецькі будні та “любовно-воснну” пригоду, зпідки і назва часопису, - “Новініада”. Короткий зміст нарису є наступним: на Закарпатті Л.Новіна познайомився з Маргіткою, покохав її. Дівчина відповіла взаємністю. Та прийшла пора їти “на шанці”. Новіна прощається з коханою, сатирично описане їхнє розставання, прощання з друзями і “бандою” (січовиками – Авт.) та її керівником, “вуйком грубим”. Історія написання поеми досі не була відома, як, зрештою, і зміст самої пости [320, С. 62-63].

Повноцінного вишколу так і не відбулося, бо вже 10 вересня 1914 р. сотня В.Дідушка вийшла до Верещьких. 17 вересня Горонду залишила сотня О.Семенюка. Наприкінці вересня стрілецькі сотні вступили в перші бої з російськими козачими частинами в районі Верещького і Ужодзького перевалів. Це було перше бойове хрещення УСС, хоч вони і зазнали великих втрат та були знову змушені відійти до Карпат. 28 вересня залишки сотні О.Семенюка зібралися в с. Великий Березний [385, С. 302-303]. У повідомленні австрійського генерального штабу від 9 жовтня 1914 р. відзначалося, що “Українські Січові Стрільці відзначилися при відкиненні ворога з Карпат” [385, С. 314].

Поступово лінія фронту перемістилася з Бескиду на Закарпаття. Сотні були поділені на двадцятки. Австрійське командування робило все для того, щоб ці нечисельні угруповання УСС викочати до своїх військових частин. Не бажаючи підпорядковуватись австрійцям, двадцятки січових стрільців пробивалися до Волівця, де на той час перебувала Головна Команда УСС. Окремі двадцятки перейшли горами до Волового, але поблукавши деякий час в горах, теж перебравлися до Волівця та Горонди [385, С. 304-306]. На початку жовтня всім загонам УСС, які були розкидані на Закарпатті, наказали зібратися в Чинадієві. 7 жовтня курінь Г.Коссака попрямував до Версцьких, а півкурінь виїхав через Ужок до Турки.

Коли австрійські війська під натиском переважачих сил росіян відійшли в гори Закарпаття, на УСС було покладено функції розвідувально-стежної служби. "Зимовий похід у закарпатських горах був для УСС найважчий за весь час війни, - твердять автори "Історії українського війська". - Цей похід подобав по стороні австрійського фронту на малу війну. Австрійське командування, маючи на карпатському фронті дуже слабкі сили та, не маючи ніяких запасів в заплілі, могло врятувати загрозливе становище тільки таким способом воюючи. В цьому допомогло йому малодоступне гористе й лісисте поземелля та, як сказано, жива стежна діяльність, у якій на фронті корпусу Гофмана й деяких сусідніх груп головну роль відіграли УСС. Їх стежі, ведені звичайно сміливими і підприсмчливими провідниками, перейшли всі верхи і звори, всі долини, потоки й села між Лавочним і Свалявою на сході, та між Висоцьким і Волосянкою на заході, обабіч давньої галицько-мадярської границі" [385, С. 311].

Необхідно погодитись з авторами цитованої праці, що "у важкому зимовому поході молоді стрільці видали зі себе найбільш енергії і здоров'я, напружили всю силу тіла й волі, щоб відповідати завданню, яке на них покладено. Правда, не раз і не два Стрілецтво, після втрати батьківщини, огортала зневіра, нераз доходили до голосу слабодухи, але молодечий запал не вигасав і переборював голос "холодної розваги". Стрілецтво вийшло з цього походу фізично ослаблене, але з новим боевим досвідом, із задовільням виконаного обов'язку для рідної справи і з німбом слави незрівняних стежників" [385, С. 311].

Сотник К.Гутковський зібрав залишки УСС й 25 жовтня 1914 р. виїхав із ними до Хусту. Це був район південно-східної карпатської групи генерала Пфлянцера-Бальтіна, з якої пізніше зорганізували 7 армію. В Хусті сотня залишилася до половини січня 1915 р., виконуючи сторожову службу в місті та його околицях. Тут К.Гутковський поповнив сотню добровольцями-гуцулами, зодягнувши її та озброївши. Він прагнув пробитися на Гуцульщину й там сформувати з гуцулів більший відділ, однак ці спроби не увінчалися успіхом. У березні 1915 р. він помер на запалення легенів [385, С. 315]. УСС поповнювалися закарпатцями і в інших населених пунктах Закарпаття. Так, близько 400 новобранців влилося до січового курся, який стояв у Замковій Паланці поблизу Мукачева [385, С. 317].

Ще задовго до розвалу монархії Габсбургів, в 1915 р. А.Штефан за дорученням А.Волошина поїхав до Відня і мав розмови з відомими українськими політичними діячами С.Петрушевичем, К.Трильовським, Л.Бачинським, С.Смаль-Стоцьким. У своїх спогадах він так передав розмову з К.Трильовським: "Ми хочемо обновили Галицько-Волинську державу під назвою Західно-Українська Республіка. До неї мають належати Галичина, Волинь, Буковина та Угорська Україна.

— А що з Києвом ?

— Само собою, ми хочемо з'єднання всіх українських земель, до матері, до Київської Русі в одну державу. Але в Київській Україні ситуація є непевна, і тому звуку треба відсунути на пізніше.

— Не думаю, що в Мароморощі будуть лобити Україну без Києва.

— Соборну Україну проголосимо, коли на те прийде час. А Ви в Угорській Україні говоріть про Соборну країну, тобто відразу про Київ ..." [170].

Цей факт ми навели не тільки тому, щоб підтвердити тезу про контакти між представниками краю і Великої України ще задовго до 1918-1919 рр. Робимо це ще з однієї причини: окремі вчені твердять про рантову зміну орієнтації А.Волошином в 1919 р. Як видно, він вже в 1915 р. дотримувався орієнтації на Україну.

На початку 1918 р. в багатьох містах і селах Закарпаття було помітне політичне піднесення. Відбувалися мітинги, збори селян, на яких люди обговорювали наболілі питання. Всі думали над тим, яка ж доля чекає їх у недалекому майбутньому. Серед активних діячів краю, борців за возз'єднання з Великою Україною виділявся Степан Ключурак — у майбутньому президент Гуцульської Республіки, міністр господарства і військових справ Карпатської України. Активно діяли Михайло і Юлій Брашайки та ряд інших. Делегати від Закарпаття не змогли прибути до Львова на засідання Української національної ради 19 жовтня 1918 р., але вислали привітання з нагоди цієї історичної події. Газета "Українське слово" повідомляла: "Відпоручники угорських Українців, не могучи прибути на наради, прислали письмо з привітом для Укр. Національної Ради та з бажанням щоби найблизша будучність принесла й угорським Українцям визволене з мадярської тюрми, в якій поруч інших народів стогне частина укр. народу..." [75, 1918, 22 жов.]. Це звернення закарпатців на Національних Зборах 19 жовтня було виголошене С. Бараном. "Ви, наші рідні браття, - читасмо в зверненні. - повинні стати з нами і з'єднати з собою. Наш нарід дожидає спасення, щоби раз вже виволодитися від ярма другого народа" [36, С. 93]. В цьому документі вперше задекларовано єднання Закарпаття з іншими українськими територіями Австро-Угорщини.

На Закарпатті відбувалися складні політичні процеси, йшла боротьба різних політичних сил, різних думок. Угорський уряд намагався утримати в своїх руках що частину української землі, відірвану від Великої України. Він обіцяв різним народностям найширші права, включаючи право на самостійність. З цією метою міністр закордонних справ Угорщини Оскар Ясії почав переговори з урядами Словаччини та Румунії, однак вони не увінчались успіхом. На території краю в листопаді 1918 р. виникли три Народні Ради — Пряшівська, Хустська і Ужгородська. Спочатку вони були на різних позиціях: перші дві притримувались української орієнтації, Ужгородська Рада домагалася часткових поступок від Угорщини — введення до коматетів українців-наджупанів, в школах навчання українською мовою, заснування української кафедри в Будапештському університеті. Угорський уряд, забувши колишнє принизливе ставлення до підкарпатських русинів і боячись ускладнень, почав виконувати свої обіцянки. Орест Сабов, Микола Кутка і Емілій Зомборський були призначені ужанським, березьким і марамороським жупанами.

У грудні 1918 р. проугорськи настроєні збори в Будапешті проголосили своє довір'я новій владі. В той же час члени Хустської Ради — брати Юлій і Михайло Брашайки, Степан Ключурак, Микола Долинай — опротестували це рішення. 26 грудня уряд Угорщини прийняв так званий "Закон про Руську Крайну", згідно з яким Закарпаттю надавалася автономія, яка була обмеженою, бо військова справа залишалася в компетенції угорських властей. "Ся автономія була лише на папері, бо мадяри в дійсності не хотіли видати владу (інтегріт) до рук руського міністра" — так писав закарпатський дослідник Іриней Кондратович [416, С. 107]. Однак, зупинившись на "Законі" більш детальноше:

"1. Українській нації на Угорщині дається у внутрішній управі, судівництві, народнім шкільництві, народній освіті, в виконанні її релігії й уживанні її мови повне право самовизначення, якого напрям визначатимуть розпорядження цього закону.

2. З частин комітатів (повітів) Мармарош, Угоча, Берг і Унг, заселених українцями, твориться, під назвою "Угорська Україна", автономна правна країна.

Правно-державне упорядкування країни, залюднених українцями в комітатах Земплєн, Шарош, Абань-Торно, Сєпєси, остається аж до складання мира в завіщенні.

Границі Угорської України визначить аж до остаточного рішення міжнародної конференції - провізорична комісія, зложена з заступників Угорської народної й Української країн.

3. Угорська Україна провадить всі свої автономні справи власними органами. В справах спільних з Угорською народною республікою працюють спільні органи. Спільними справами є: закордонні справи, військо, фінанси, державне громадянство, законодавство в приватній і карній праві, а далі госполарські справи, справи руху й соціально-політичні справи.

4. Законодавчі органи Угорської України є:

а) в автономних справах — Українські Народні Збори;
б) в спільних справах угорський спільний парламент, де Угорська Україна має відповідне число заступників.

5. Правуючими органами Угорської України є:

а) міністерство Угорської України;
б) на чолі міністерства стоїть міністр для Угорської України, що відповідає їй перед Українськими народними зборами й перед спільним парламентом. В спільних справах є він рівноправним членом угорського правительства, а в автономних — найвищим урядовим органом. Його заступником є: державний секретар (Місєс осідку міністерства — Будапєшт).

6. На чолі губернії стоїть губернатор Угорської України. Осідком губернії є Мункачів. Він стоїть під доглядом і контролем міністра для Угорської України.

7. Українські національні збори обираються загальним, тайним, рівним і безпосереднім голосуванням.

8. В Угорській Україні запевнена культурна автономія неукраїнським народам.

9. Всі державні ґрунти, копальні й ліси переходять в посідання законного заступництва Української нації.

10. Цей закон переведе угорське народне правительство в порозумінні з міністром для Угорської України: воно видасть також переходові зарядження. Про фінансове покриття цього закону піклується міністр фінансів, що укладає з міністром для Угорської України бюджет.

11. Цей закон входить в життя днем оголошення. Будапєшт, 21 студня (дєсєбєря) 1918 року. Михайло Каролі, Дєнис Берінкей, Барна Буца, Ернєст Гарамі, Оскар Ясїй, Жигмонт Кунфі, Мартин Льоваші, Франц Нагі, Вінцєнт Нагі, д-р Павло Шєндє" [35, С. 115-116].

У ці складні для Закарпаття часи, коли вирішувалася його доля, найбільш радикальною була Хустська Рада. Саме вона встановила нові зв'язки з урядом ЗУНР і через своїх кур'єрів, зокрема Дмитра Німчука, передавала інформацію до Станіславава. Відбувалися також відвідування представниками ЗУНРу Закарпаття. В газеті "Нова свобода" були опубліковані спогади одного із помічників президента ЗУНР Є.Петрушевича д-ра Йосипа Дудикевича. Наприкінці 30-х років він виконуватиме обов'язки голови Української Національної Ради у Воловому, а з приходом угорських військ емігрує за кордон. Наведемо кілька місць з його споминів: "На засіданні приймає президент д-р Петрушевич делегацію Угорської України. Сейчас, чи радше бігом авдієнції дістаю приказ у през. Петрушевича, де застаю обох делегатів, з якими мене знайомить президент.

— Ви служили в Сиготі довгий час?

— Так, пане президентє.

— Поїдьте з делегатами Угорської України до Сигота, там має бути засідання першої Народної Ради. Поінформуйте, яка ситуація. Їдьте як приватна особа, але якщо треба виступити офіційально, виступіть. Одно лишє, в мундирі старшини не

щте, щоб не попали в конфлікт з мадярськими урядами...” [68, 1939, 1 січ.]. Після розмови з президентом “ми всі перейшли до секретаря військових справ — Вітовського... Я познайомився ближче з моїми майбутніми товаришами подорожі, пересбрався в цивільну одягу, а ввечері коло год. 7 повіз нас поїзд на Яремче, Ворохту до Ясіня... Коло 4-ї рано зайхали до Сигота” [68, 1939, 1 січ.].

Капітуляція Австро-Угорщини в Першій світовій війні, розпад її як єдиного державного організму створили сприятливі умови для активізації національно-визвольних змагань закарпатських українців. Пробуджені революційними подіями з довголітньої летаргії закарпатські українці на народних маніфестаціях рішуче вимагали воз’єднання із своїми одноплемінниками по той бік Карпат у єдиній незалежній національній державі. Особливої інтенсивності цей рух набув у 1918 р. в Ясіню, де утворилась Гуцульська Народна Рада, яка незабаром проголосила республіку.

Хоча Гуцульська Республіка проіснувала недовго, та й кінеш її був трагічним, однак, саме вона стала предтечею Карпатської України кінця 30-х років. Під час революційних боїв 1918-1919 рр. формувалася свідомість закарпатських українців, яка досягла своєї кульмінації напередодні Другої світової війни. На Гуцульщині, у найбільш революційному куточку нашого краю, найсвідоміша частина карпатських русинів недовозначно заявляла, що хоче жити разом із усім українським народом у єдиній Українській Соборній державі.

Ідея створення республіки виникла в принципі стихійно. Після повернення до Ясіня колишніх воєнків австро-угорської армії почали створюватися загони міліції. Очолити їх довірили колишньому офіцеру Степанові Ключураку, який мав неабиякий авторитет серед своїх краян. Додамо, що в цьому куточку краю були розквартировані угорська жандармська станція, прикордонна міліція. Ясінянські патріоти після обговорення ситуації (а вона була незрозумілою), вирішили розбродити місцеву угорську жандармерію, а на місце угорського старости призначити українця Дмитра Іванюка. Роззброєним угорцям дозволили вільно від’їхати з Ясіня.

Вже на перших порах свого повстання ясінянці, очолювані С.Ключураком, виявилися дисциплінованими: було взято під охорону все майно, гроші, які зберігалися в сільській касі тощо. В Ясіню запроваджувався новий порядок, починалося нове життя.

Розпад великої Австро-Угорської імперії призвів до можливості вільного, незалежного розвитку Австрії та Угорщини. Що стосується останньої, то її уряд, про що вже говорилося вище, обіцяв широкі автономні права закарпатцям. До Ясіня прибув окружний начальник тодішньої потиської (рахівської) округи Степан Тиводар, за походженням українець. Він приніс “радісну звістку, що угорська влада нібито готує закон, який дасть русинам автономію (мова йде про закон № 10 “Руська Крайна”). Навіть поверхове знайомство з цим законом свідчить про значимість поступку, на які погодився піти новий угорський уряд. А як на нього зреагували ясінянці? Антін Кушинський писав, нібито в Ясіню С.Тиводару заявили, що народ виявив бажання приєднатися до України, а тому ніяких угорських радників присилати не потрібно [120, С. 23].

8 листопада 1918 р., у день святого Дмитра, відбулися збори всього населення Ясіня. До речі, жодного контролю за їх ходом не було. Відкрив збори і привітав присутніх Дмитро Іванюк, попросивши керувати ними С.Ключураку. Виступ його був надзвичайно емоційним, патріотичним й діловим. “...Я певнісний, — говорив С.Ключурак, — що між членами ради не буде опору, у всіх нас є одна мета, одна ціль — з’єднатися зі своїми кровними братами українцями, з’єднатися з Україною. Але щоб ніхто не сумнівався у цьому, я ставлю це питання на голосування: “Хто за з’єднання з Україною, хай піднесе руку !” [116, С. 106]. Жодного голосу проти не було. Перед присутніми також виступили місцеві активісти В.Климпуш, Д.Іванюк,

К.Ришук. Іван Марусяк запропонував прийняти рішення про відокремлення від Угорщини і зв'язатися з Галичиною. Результатом зборів було обрання місцевої ради із 42-х членів. За пропозицією С.Клочурака щойно створена організація дістала назву "Українська Народна Рада в Ясіно".

Після виборів Рада зібралася на перше засідання, під час якого були обрані люди на ряд важливих посад: Микола Сабатюк — секретар Ради, Дмитро Іванюк — староста, Юрій Кабалуок — заступник старости, Степан Клочурак (молодший), Дмитро Іванюк, Микола Сабатюк, Юрій Падотяк, Степан Клочурак (старший), Іван Дахтовський, Василь Климпуш, Іван Марусяк, Юрій Кабалуок, Іван Тимчук, Кирило Ришук, Степан Бондарюк — члени "Головної управи". Ці 12 осіб і були фактичними керівниками громадсько-політичного життя в Ясіно. На засіданні Ради було вирішено доручити С.Клочуракові передати урядові ЗУНР рішення ясінянських гуцулів про воз'єднання з Україною. Народна Рада створила ряд комісій, голови яких були зобов'язані звітуватися перед Головною управою. Ось їх склад: Іван Пасулько — шкільна комісія, Іван Тимчук — лісова, Степан Колочурак (батько) — лісових робіт, Василь Климпуш — торгівельна, Юрій Кабалуок — харчова, Дмитро Іванюк — адміністративна, голова ради, військова.

Між Народною Радою Ясіня і урядом ЗУНР встановилися тісні стосунки, які ні на мить не припинялися. Необхідно відзначити, що один із членів делегації — Євген Пуза, був старшиною армії ЗУНР. Він попросив у секретаря Народної оборони Західної України полковника Д.Вітовського військової допомоги. Той заявив, що ЗУНР готова допомогти, але тільки тоді, коли гуцули сформують власні військові частини. Є.Пуза запропонував створити Гуцульську народну оборону. Однак для того, щоб це здійснити, належало ліквідувати угорську військову залозу в Ясіні [170, С. 217]. За порадою Д.Вітовського, делегати із Ясіня зустрілися з окружним комендантом Коломиї, від якого довідалися, що планується військова експедиція на Закарпаття. Військові відділи УГА повинні були вирушити зі Станіслава на Стрий, а далі — на Мукачів. Домовилися, що друга група буде організована в Коломиї і її направлять через Ворохту на Ясіня. Тим часом румунські військові частини вже рухалися у напрямку Мараморш-Сигета. Їх належало випередити. Саме з цим і пов'язане прискорення походу галицьких січовиків [54, С. 426].

6 січня 1919 р. в окружній команді в Коломиї, за цілковитої таємниці, було організовано відділ (до групи увійшли поручик Петро Зволинський, чотарі Євген Лоповецький, Юрій Циганко, Степан Забачинський). Відправлення групи призначили на 7 січня — перший день Різдва Христового [110, С. 10]. В завдання групи входило: захопити Ясіня, сформувати відділ добровольців-гуцулів і рушити на Мараморш-Сигет, захопити його, об'єднатися зі Станіславською групою військ, яка мала вийти на Мукачів. Всі червоні угорські загопи на лінії Ясіня-Сигет потрібно ліквідувати. "Зранку 7-го січня, — пригадував очевидець, — усі зійшлися в казармі 36-го полку ім. гетьмана Мазепи і почали готуватися до відправлення. Групи складалися з трьох старшин, шістьох підстаршин, чотирнадцятьох стрільців та двох ясінянських гуцулів, які повинні були виконувати обов'язки провідників і зв'язківців. Разом — 25 чоловік, озброєних карабінами, пістолетами й ручними гранатами. Тимчасову команду над групою перебрав чотар Забачинський. Того ж вечора група виїхала до Ясіня" [110, С. 12].

За домовленістю з ясінянською делегацією і військовими з Коломиї, повстання було призначено в ніч із 7 на 8 січня. Звечора 7 січня — в перший день Різдва — ясінянці, як годиться, колядували. Переходячи від однієї хати до іншої, група "колядників" остаточно узгоджувала організаційні моменти. Приблизно в той же час група, що приїхала з Коломиї, розбріла прикордонників в Лазенщині — за 7 км від Ясіня. Залишивши там невелику залозу, решта групи вирушила до Ясіня. Об'єднавшись, обидві групи напали і обеззброїли угорських солдатів, що охороняли

залізничну станцію та інші об'єкти. Повстанці захопили казарму і заарештували солдатів, що були в ній. Скільки було заарештованих? Дослідники і мемуаристи наводять різні цифри. Сучасний дослідник М.Болдижар пише про 500 уторських солдатів і офіцерів, Ю.Химинець — про 250, а А.Кушинський твердить, що в полон потрапило 187 вояків на чолі зі своїм капітаном.

Відразу після захоплення повстанцями Ясіня — 8 січня 1919 р. оголошено про збройний наступ проти уторців із метою звільнення території Потисся аж до Сигету. Організацію добровільних частин узяв на себе Іван Климпуш. Того ж дня прибуває поручик Зволинський, якого зустрічають із військовими почестями. Далі події розгорталися так: 9-го січня з Косова прибуває сотня галицьких стрільців з двома кулеметами під командуванням поручика Миколи Сасвича та чота з Коломиї під проводом хорунжого Білецького. Прибуває поручик Воробець і очолює тактичний провід. Чотар Герасимович бере на себе організацію пропаганди.

Війська виступили 14 січня. Після короточасних сутичок захопили ряд населених пунктів, у тому числі й Рахів. Під час боїв появилися втрати в українському війську (один чоловік загинув, а кілька січовиків були важко поранені). Надвечір, 14 січня, до вже визволеного Рахова прибув із Коломиї ешелон із двома польовими гарматами під командуванням поручика Ярослава Гафтуняка. В Рахові залишено невелику військову залогу під командуванням підхорунжого А.Перги. а основні війська рушили далі. Вранці, 15 січня, захоплено Требушани (нині Ділове) і Великий Бичків. Українське військо наблизилось до Мараморощ-Сигета. Відзначимо, що населення цього регіону привітно зустріло повстанське військо. Зокрема, біля села Вільховатого передовий відділ зустрів групу місцевих жителів на чолі з священиком, які рухалися їм назустріч. Значна частина місцевих приєдналася до повстанців, за що священик їх благословив [170, С. 218].

Після звільнення В.Бичкова там відразу почали формуватися добровільні гуцульські частини, які мали вирушити у напрямку на Хуст. Однак, до цього справа не дійшла: завадили трагічні події 17 січня. Місто Мараморощ-Сигет було, практично, здано українським військам без бою. На залізничному вокзалі гурт студентів-українців зустрів повстанські війська пісню "Ми, гайдамаки". Під звуки військової сурми піднісся на вокзалі український прапор, гарне жовто-блакитне полотно, що його подарувала група колодійської інтелігенції [120, С.7]. Провід війська перебирає поручик Денис Маєр-Михальський. Він намагається піти на дипломатичне зближення з румунами. Для цього вступили в телефонні переговори. Поручик Гран, ад'ютант командуючого румунської бригади, повідомив, що 17 січня румуни вишлють парламентаріїв для порозуміння в справі Сигета і взагалі відносно взаємин між румунськими і українськими військами. Саме тому українським воякам було дано наказ не стріляти при наблизенні парламентаріїв.

Проте, в ніч на 17 січня, двотисячне румунське військо напало на наполовину менше українське, яке, до того ж, не було готовим до бою. Ці події досить детально описані очевидцями. Степан Забачинський пригадував: "Я брав участь у експедиції на Підкарпатті з сигітською групою сотника Дениса Маєра-Михальського, яка виїхала з Коломиї. В складі тої групи була і сотня утрово-українських гуцулів-добровольців під команду чотаря Поповецького, одна сотня гуцульських стрільців. С.Забачинський правив нею, та кілька батарей артилерії... Після захоплення Сигету в цьому старовинному українському місті було встановлено українську владу. 17 січня з боку Надь-Бані розпочали наступ румуни. Оскільки виразний наказ Окружної команди в Коломиї і Забороняв у разі наступу румунів вводити з ними в конфлікт, і зобов'язував увійти з ними в переговори, група не розпочала бойових дій... З румунами не можна було домовитися, і тому на наказ одного зі старшин групи поручика Воробця група почала виготуватися до відвороту. Ввечері 17 січня група виїхала залізничним транспортом із Сигету. В дорозі до станції Мігеш-Комори

румунські почали обстріл транспорту. Почався бій, в результаті якого потрапили в румунський полон 20 старшин та приблизно 400 стрільців. Загинули тоді четар Поповецький, четар Гадоталюк, були ранені поручик Воробець, четар Посацький, четар Ковач, хорунжий Циганюк. Полонені перебували 9 місяців у румунській неволі, звідти 14 жовтня 1919 р. за дозволом румунської влади переїхали на Україну 19 старшин і 320 стрільців..." [11, С. 12].

Необхідно констатувати, що учасники тих подій дають різні трактування, зокрема, про Сигетський похід. Так, учасник тієї ж виправи поручик Степан Глушко пригадував: "Дня 12 січня 1919 року одержав я наказ Окружної військової команди до виїзду на Карпатську Україну для підтримки поручика Віктора Воробця. Виїхав з мостою сотнею також сотник в напрямі на Сигіт. Моїм завданням було роззброєння мадярських жандармів, які зовсім не робили ніякого опору. Наші відділи зайняли Сигіт 16 січня 1919 року. Команду міста передали команди групи мені. Вночі з 16 на 17 січня почався бій з румунами. Наші частини направлялися на залізничну станцію. Тут ми зустріли сотника Д.Маєра-Михальського, який був командантом цілої групи. За приказом В.Воробця почався відступ і вагонування до від'їзду. Наказ був для мене незрозумілий. Сотник Маєр-Михальський і сотник Сасвич зайняли місце біля машиніста. Коли ж ми виїхали із Сиготу, румуни розпочали обстріл нашого транспорту. Як виявилось далі, частини залізничної колії були зірвані. В результаті бою біля 200 стрільців вбитих чи ранених, інші потрапили в полон. У полоні румуни трактували нас, як більшовиків, пограбували й відібрали одяг, чоботи, гроші. По кількомісячному перебуванні в полоні нас звільнили і відставили на Дністер..." [54, С. 426].

Про цю експедицію згадує і сотник Микола Алиськевич. Він пише, що "дня 14 грудня 1919 року в часі, коли Секретаріат був у Тернополі, вислали його як представника уряду з дорученням полковника Д.Вітовського до Будапешта. Завдання полягало в закупці зброї, амуніції, одягу в обмін на нафту. Наслідком місії був підписаний договір, на основі якого угорський уряд мав доставити 20 млн. набоїв для рушниць, 500 кулшетів, значну кількість гарматних набоїв, взуття, тощо. Одночасно сотник Алиськевич склав заяву про взаємний ненапад та дотримання мирних відносин стосовно угорського уряду. Повертаючись до Тернополя, він не застав уже там Державного Секретаріату, який перебрався до Станіслава. Під час засідання Ради Державних Секретарів подав звіт про результати переговорів у Будапешті. На Раді була присутня делегація селян із Закарпаття, яка звернулася зі скаргою про жорстокість угорців у краї. Делегати від Закарпаття зпросили військової допомоги. Полковник Д.Вітовський був проти військового втручання в Закарпаття, аргументуючи це браком відповідних частин. Голубовський не залучував виправи українських військ на Закарпаття й дотримувався думки, що по злуці з Наддніпрянською Україною братам закарпатцям треба допомогти. Однак остаточного рішення прийнято не було" [86, С. 32].

Д-р Лонгин Цегельський пише, що С.Голубович на домагання полковника Д.Вітовського скликав у січні 1919 р. Раду Державних Секретарів, на засіданні якої заявив, що українські війська перейшли Карпати, громлять угорські залоги, зайняли цілі повіті. "На засіданні зчинилася нечувана буря: мовляв, полковник Вітовський розпочав на власну руку світову війну. Щоб вийти з цієї ситуації, Л.Цегельський, як секретар закордонних справ, порадив вислати до Будапешта нову делегацію із заявою, що ця експедиція на Закарпаття не є ворожим проявом стосовно угорців, а тільки пресентивним заходом проти осади країни чехами і румунами. Зредаговано відповідну ноту та вислано з нею до Будапешта отця Рожанковського і Гната Цегельського..." [54, С. 426]. Із вищесказаного видно, що відомості з приводу відступу українських військ на Закарпатті суперечливі. Ми не можемо відкидати і той факт, що галицькі січовики з'явилися в нашому краї без відома Є.Петрушевича.

Наприкінці грудня 1918 р. під час переїзду з Відня через Будапешт, С.Петрушевич мав розмову з тодішнім прем'єром Угорщини графом М.Каролі. Відносно Закарпаття останній визнав принцип самовизначення народів, а Петрушевич зі свого боку погодився займати нейтральну політику і передати вирішення "закарпатського питання" мировій конференції [170, С. 218].

Які наслідки для українського війська мала ця експедиція? Ю.Химинець писав, що 41 чоловік загинули, а 400 потрапило в полон. Його думки в основному поділяє С.Забачинський. Сучасний дослідник В. Піпаш-Косівський доводить, що наслідком нічного бою 17 січня було те, що із 1000-го українського війська тільки 170 чоловік благополучно повернулося до Ясіня, а решта загинули або потрапили в полон. А.Кушинський пише про 60 убитих і 30 поранених. Щодо стосується преси Східної Галичини ("Нове життя", "Народ", "Надністерські вісті", "Покутський вісник", "Стрілець"), то вона не наводить причин невдачі, а обмежується констатацією факту: ("...румуни перейшли в наступ"). Незважаючи на короткочасність свого існування, у діяльності Гуцульської Республіки простежуються окремі елементи державотворення. З ініціативи С.Ключурака та його соратників у Ясіня і околицях організовується адміністрація, яка бере на себе контроль і керівництво 20 тисячами населення. Гуцульська Республіка стала маленькою самостійною одиницею зі своєю радою парламенту — Гуцульською Народною Радою. Всі справи республіки обговорювали на засіданнях Ради, які були відкритими. Владу Гуцульської Республіки було поділено на чотири секції:

- секція військових і зовнішніх зв'язків (голова - С.Ключурак заступники — В.Климуш і Д.Німчук);
- секція внутрішня (М.Іванюк, комендант міліції М.Могарнюк);
- секція господарська (Тимчук, підсекція лісова — С.Ключурак - батько);
- секція харчова (Ю.Кабалюк) [503].

Військовим комендантом і головою Гуцульської Народної Ради був Степан Ключурак. Військо мало відзнаки української армії. У ньому існувала досить сувородисципліна, а тому грабунки не зафіксовані. В.Гренджа-Донський писав, що за дрібні конфлікти, сварки, пиятику тощо староста М.Іванюк судив винуватців на кількагодинну чи кількаднівну примусову суспільно-корисну працю [332]. Внутрішня секція піклувалася також про культурно-освітні проблеми гуцулів. У школах навчання велося українською мовою, було організовано хор, який виступав на вечорах. Найважливішим завданням господарської, лісової та харчової секцій було накормити близько 20 тисяч населення. Лісова секція видавала дозвіл на рубку лісів. Завдяки С.Ключуракові до Ясіня прибували вагони з кукурудзою, цукром, що суттєво покращило матеріальне становище селян.

Гуцульська Республіка проіснувала до 11 червня 1919 р., тобто до тих пір, коли румунські війська увійшли до Ясіня. Багатьох членів Ради заарештували. Така доля спіткала і Степана Ключурака. Його батька румуни вивели по селу і нещадно били, від чого він невдовзі помер. В.Климуш і Д.Німчук швидко дісталися до Галичини. Румуни господарювали в Ясінях більше року і відійшли тільки 30 червня 1920 р., коли чехословацька адміністрація перебрала цілу Мараморощину, за винятком Сигета та 14 сіл в його околицях, що відійшли до Румунії. Та, незважаючи на окупацію румунами Гуцульщини, місцеве населення продовжувало боротьбу в партизанських загонах. Один із дослідників національно-визвольних змагань західних українців писав, що "ясіньська Гуцульська Республіка в горах утрималась і давала про себе знати своїми войовничими виступами впродовж п'яти місяців" [671, С. 101]. Необхідно додати, що чимало гуцулів вступили до УГА і в її рядах брали участь у національно-визвольних змаганнях українського народу.

У 1939 р. гуцули прийняли рішення щороку увічнювати і урочисто відзначати день проголошення Гуцульської Республіки, без існування якої не могло бути і

Карпатської України. Загальновідомим є і той факт, що уряд А.Волошина, за заслуги гуцулів у боротьбі за незалежність краю, дозволив скликати Сойм у Рахові і тільки в силу об'єктивних обставин цього не сталося. Немає сумніву, що Гуцульська Республіка залишила помітний слід в історії визвольної боротьби закарпатських українців.

21 січня 1919 р. в Хусті відбулося засідання Всенародного Конгресу українського населення Закарпаття, який обрав Михайла Брашайка своїм головою. Роботу Конгресу детально описали очевидці. Один із них писав: "Голова зборів д-р Михайло Брашайко... запитав народ: "Куди ми хочемо прилучитися? До Угорщини? Чи. може, до Чехословаччини? Чи до України? — До України! — закричали делегати" [158, С. 33]. Для більшості закарпатців Україна була державою, де жили брати по крові з древньою столицею Києвом. А. Штефан у своїх споминах так висловився з цього приводу: "Київ — святість, про яку не вільно було голосно говорити, хіба в чотири очі з Богом, Київ — це таїна, недосяжна, незрозуміла, але наша. Тайна, схована в глибині душі, щоб не знайшла її профанна цікавість. Ця тайна довго-довго дозрівала в душах. І коли дозріла — стала словом. Могутнім словом. Воно потрясло всією Карпатською Україною. Було це 21 січня 1919 року в Хусті" [170].

В офіційній радянській історіографії протягом десятиліть було прийнято вважати (інша точка зору вважалася єретичною), що делегати конгресу вимагали возз'єднання з Радянською Україною. На наш погляд, таке твердження не витримує ніякої критики, бо на той час радянська влада встановилася тільки в Харкові. Хоча ми не відкидаємо і того факту, що представники Закарпаття відвідали голову цього уряду Х.Раковського [623]. Не можна вважати науковим також твердження окремих істориків, що трудящі краю вимагали приєднання до України, де селяни ділять поміщицьку землю, бо не одні більшовики прийняли "Декрет про землю". Тут нам у пригоді може стати виступ Л.Троцького перед агітаторами, які направлялися на Україну. Говорячи про труднощі боротьби з Петлюрою, він доводив у чому вони полягають: "Петлюра був покритий славою... віддачі трудовому селянству України всіх земель без викупу і негайного скликання Трудового конгресу" [280].

Однак, повернемося до Хустського Конгресу. Ю.Химинець писав: "Потім Михайло Брашайко говорив: Ясно, що збори бажають злуку Угорської Русі з Українською Державою. Щоб було всім нам видно, що це воля більшості народу, прошу щоб той делегат, чи ті делегати, які мають іншу волю, голосилися до слова.

— Голосіться до слова,— кричали делегати,— ми вас вислухаємо чесно і без гніву. У залі було тихо. Ніхто не голосився. Заговорив знову Михайло Брашайко: однозгідна воля всенародних зборів: з'єднати Угорську Русь з Соборною Україною.

— Слава! Слава! Слава! — вирвалося з уст делегатів. Усі встали і зачали співати "Вже воскресла Україна, і Слава і Воля..." [158, С. 33-34].

Та навіть у таку урочисту для трудящих мить, коли було прийнято історичної ваги документи, не обійшлося без проагурської пропаганди. А.Штефан описав один досить дивний епізод, який, на нашу думку, є доказом того, що прийняття такого рішення було волевиявленням всього народу: "Конгрес закінчився... Делегати поспішали додому. Раптом настав крик. Селянин, одягнений по-марамороськи, гукав: — Нам не треба України! Тисячу років ми жили в Мадярщині! Нам не треба України! Делегати окружили крикуна: Хто ти? Чи ти здурів? Чому не говориш на Конгресі? Міцні руки охопили його руки і шию. Прибігли і хустські делегати. і пізнавши його, крикнули: "Це наймит, слуга мадярів, куратор Куртяк! Треба його витверезити!" Селянські делегати кинули його в рів при дорозі, пообертали його в студений воді з розтаяного снігу і тоді наказали йому: "Біжи додому, чорте! Висушися і навчися розуму! Бо буде гірше." Лишили його і старий Куртяк в ганьбі потягнувся додому" [170].

Газета "Руська Краина" детально описала роботу Хустського Конгресу у статті Вишнянського (ймовірно, це псевдонім А.Волошина – Авт.) "Народний Собор в Хусті". Головним редактором був А.Волошин, відповідальним редактором — В.Желтвай, а помічником редактора — о. Емілій Бокшай. Стаття "Народний Собор в Хусті" так описувала цю знаменну подію: "На 21-го январа бив виданий держати еден собор до Мукачсва... Но народ еднако так голосив, ож хоче совітоватися о своїх ділах. і сяк 21-го январа подержали Собор в Хусті.

По 9-ом часі біла служба в церкві. Делегати свої свідоцтва. Поставили у ряд і на переді з застави (фани) українськи (синьо-жовгі) несли. Начинали з Богом. Уже на улиці похажували калапи і заспівали Ідарю небесний... І сяк делегати рушилися до Церкви. По пути сміло заспівали: — Вже воскресла Україна... У церкві так било як на огнусті. Повно людей о одушевленний "Господи Помилуй". По службі священик Паркані посвятив заставу коло церкви. Далє рушилися до горожанської школи. На Собор. Засідання отворив д-р Юлій Бращайко. Он чудно било чути слова "не хочемо бити слугами чужих народов!". Засідання отворивши, за председателя выбрали сдиногласно д-ра Михайла Бращайка. Но лєдвє узвався председатель, коли Іван Волошук голосним словом закричить: Где хочемо стати? — До України!

Сяк голосили делегати всі, числом 420, из 150 сел. Протоколи вели Михайло Тиводар и Василь Осипчук. По виборам уже розпалилися делегати. Уже наголосно кричали: Пешт нам не треба, йдемо до Києва. Кєдь о дескотром ділє много радилися и переговорювали, доста било заголосити: "Най буде так, як є у Києві". Тогда уже всі в сдино кричали: "Най буде так, як у Києві". И уже о том ділє и прорішили. Выбрали Раду і делегатов до Мировой Конференції. Собор скончився як уже заходило сонце. На конце пойшли коло церкви и там всі присягнулися на украинську заставу (фану). На соборі сдиногласно виповіли, аж хотяг стати до України" [72].

Після довгих років замовчування, а то і облиття брудом цієї славної події в житті краян, наводимо без скорочень "Протокол писаний 21-го януара (січня) 1919 в Хусті на всенародніх зборах угро-руського народу, котрі відбулися в гімнастичній залі державної горожанської школи":

1. Всенародні Збори Угорських русинів-українців з дня 21-го януара 1919 року висказують з'єднати всіх русинів-українців з комітатів Мараморош, Угоча, Берєг, Земплин, Шаріш, Спіш и Абауй-Торна і прилучення русинами-українцями заселених земель до Соборної України. Просячи, щоб нова держава при виконуванню (переведенню) сеї злуки узглядяла особливе (окремішенє) положення угорських русинів-українців. Для того Всенародні збори заявляють, що руський-український нарід Угорщини X (десятий) закон про руську країну даний в Будапешті з року 1918-го не признають законом, бо повстав без його волі і без заступництва народу.

2. З огляду на повисше рішення постановляють збори, що руський народ не пішлє послів своїх до угорського парламенту.

3. Всенародні збори просять, чтобы українські війська засіли землі, заселєні русинами-українцями на Угорщині, і чтобы засмотрели населєния, живучє серед тяжких харчових відносин, поживою.

4. Всенародні збори вітають всі визвольні народи австро-угорської монархії: Чехословаків, Югославян, Румунів, Поляків і Німців.

5. Дальше вітають збори мадярськє народнє правительство на демократичних основах, що признало право самоозначєния (саморозпоряджєния) народів і не ужинало ніяких насильств проти політичного організованя єго правдивой волі.

6. Дальше висказують збори подяку всім державам Антанги і її союзникам, що боронили демократичний їх рух і вибороли пригноблєним народам свободу і просять, чтобы помогли здійснити ухвалу (поставу) всенародних зборів.

7. Народні збори вибирають для ведення справ русько-українську народню Центральну Раду із сто членів і уповноважують її заступати русинів на Угорщині все і всюди де сього потрібно проти інших народів і зробити все, що кожного часу в інтересі русько-українського народу вважає за потрібне.

...Із комітетів Мараморош, Угоча, Берег і Унг по постановленню легітимаційної комісії в'єдне (разом) 420 правильно і достовірно легітимованих (оправданих) послів явилися. А понеже вибори відбулися так, що від кождих 1000 душ вибрано одного посла, на зборох 420.000 жителів — отже абсолютна більшість угорських українців була заступлена.

... Президія і члени Центральної Народної Ради зложили під русько-українськими прапорами отсю божбу (присягу): “Божуся одному живому і Всемогущему Богу, що права русько-українського народа боронити, нарід заступати і волю його сповнити буду. Так ми Боже помагай”.

По сему одногосно вибрано Центральну Народну Раду. Предсдатель: Др. Михайло Брашайко. Заступники пред. Ємеліян Невицький, духовник з Уяку (Шаріш), Євген Пуза, сотник із Ізи і Іван Волошук, господар з Нанкова” [1, ф. 1148, оп. 1, спр. 3, арк. 11-13]. Дошільним буде нагадати і факт, про який в нашій літературі мало згадується, в тимчасовій конституції Західно-Української Народної Республіки від 13 листопада 1918 року Закарпаття було проголошено складовою частиною цієї республіки. Отже, де-юре Закарпаття стало складовою частиною України, хоч де-факто влада останньої не була поширена на територію нашого краю. Для визнання де-юре Закарпаття складовою частиною України служило рішення Всезакарпатського з'їзду в Хусті від 21 січня 1919 року.

Сформували делегацію, щоб ознайомити з рішенням зборів київську владу. Тут радянські історики замовчували факти. Вони твердили, що “на зборох в Хусті була вибрана делегація, яка повинна була поїхати в Київ і передати рішення про возз'єднання Закарпаття з рештою України... Однак, як тільки делегація поїхала до Станіслава, їй перегородили шлях петлюрівці і білополяки” [487, С. 114]. Радянські історики так і не з'ясували, чи знали про хустське рішення в Києві. До столиці, звичайно, хустські делегати не дійшли, зате в Станіславі побували. А чи знав Київ про прийняте рішення? У розмові з онуком Ю.Брашайка, який проживав в Хусті, ми дізналися про записи діда, які збереглися. В них зафіксовано факт, що Ю.Брашайко від імені делегатів Конгресу вислав до Києва телеграму. Сучасні історики, досліджуючи це питання, зробили висновок, що “... уже в 1918 році делегація закарпатських селян побувала у Станіславі й вела переговори про возз'єднання нашого краю з УНР” [280].

Закарпатська делегація у складі Євгена Пузи, Івана Климчуша і Степана Ключурака побувала у Станіславі й була прийнята Головою Національної Ради Є.Петрушенічем. Через деякий час перед присутніми виступив С.Ключурак: “Ми діти одного українського народу, після майже тисячолітнього розмежування зійшлися на нинішніх зборох, щоб в братерській згоді вирішити долю нашого народу. Нас не розмежували ні ріки, ні високі гори, ані далекі простори... Я щасливий, що мені... припала велика честь, від імені угорських українців я можу передати вам їхню тверду волю, приєднати до України землю, на якій вони споконвіку живуть, як невід'ємну частину України” [116, С. 128-129].

В Універсалі Директорії Української Народної Республіки про об'єднання земель українських говорилося: “Однині воедино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України — Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України...” [35, С. 95-97].

30 січня 1919 р. часопис “Закон і право” опублікував історичні документи свята злуки УНР і ЗУНР. На сьогоднішній день вони становлять собою бібліографічну рідкість. В часописі вміщені Грамота Української Національної Ради про об’єднання ЗУНР з Великою Україною від 16 січня, вже згадуваний Універсал Директорії від 22 січня, а також резолюція, декларація і універсал Трудового Конгресу України від 28 січня. У всіх цих документах Угорська Україна вважається складовою частиною Соборної Української держави. Представник від Закарпаття, згідно з Універсалом Трудового Конгресу, мав входити до складу Директорії — найвищого органу УНР [35, С. 102-103]. У зверненні Трудового Конгресу України до народів усього світу було чітко заявлено, що “український сорокамільйонний народ хоче вільним увійти в сім’ю народів світу й стати нарівні... Український народ не допустить, щоб хтось інший накидав йому свою волю. Ні силою міжнародних комбінацій, ні силою заліза ніхто не зможе примусити його зріктися своєї суверенності і свого права самому завести лад на своїй землі згідно з власним бажанням” [35, С. 102-103].

Міжнародне становище молодого УНР було надзвичайно важким. 26 січня 1919 р. князь Фюрстенберг в листі до Відня так описав тодішнє становище УНР: “...Сьогодні мілітаривне положення с того роду, що навіть дальше існування України як самостійного і незалежного державного організму є під сумнівом...” [545, С. 119]. Хоч гірка, але правдива істина. Через 13 днів після Свята злуки у Київ вступили більшовицькі війська. Різка змінилася обстановка на Закарпатті. На початку 1919 р. делегація в складі А.Волошина, П.Легези і М.Кондратовича приїхала в Будапешт до представника чехословацького посольства Мілана Годжі, щоб обговорити питання про приєднання Закарпаття до Чехословащини. Тепер, коли виникла небезпека для Закарпаття бути поділеним між окремими державами, цей крок слід вважати виправданим. А.Волошин рішуче просив чехословацький уряд захистити край від територіальних окупаційних зазіхань ряду держав, зокрема Румунії. Згода була дана, а вже 12 січня в Ужгороді з’явився чехословацький легіон. Зайняли вони і Пряшівщину. Чехословацький історик Іван Шлепещький цей акт розцінював як помилку І.Жатковича — майбутнього губернатора Закарпаття. На його думку, “...кінцевим наслідком дружньої, але хитрої розмови професора Масарика з наївним політиком доктором Жатковичем явився наказ, згідно з яким чехословацькі війська передчасно зайняли Пряшівщину, тобто руську територію між ріками Попрад і Уж, чим і встановили “тимчасову” демаркаційну лінію між Словакією і Карпатською Руссю” [62, 1946, №5-6, С. 32].

В липні 1918 р. “Американська Руська Народна Рада”, яку очолював Микола Чопей, вимагала самостійності для окремих українських жуп, а 23 жовтня українці Закарпаття були прийняті до Середньоевропейського Демократичного Об’єднання (СЄДО). В складі якого знаходилися чехи, словаки, поляки, українці, румуни, югослави та інші народи. Представником від Закарпаття в Філадельфії був Г.Жаткович. Включення до СЄДО було першим кроком Закарпаття до своєї державності. Ставши членом Унії, українці Закарпаття набули наче юридичного права самовизначення. Конвенцію про приєднання Закарпаття до Чехословащини підписав Т.Масарик, як голова Унії і представник Чехословащини. Хоча, більшість закарпатських емігрантів висловилися за приєднання до Чехословащини. - писав П.Стерчо, - “серед американських русинів уже тоді було бажання злуки Закарпаття з Україною... з 1089 всіх делегатів 732 голосували за ЧСР, 310 - за Україну, а 10 — за Росію... Треба визнати, що 310 голосів за злуку з Україною — це поважна кількість” [587, С. 19].

Президент-визволитель, як будуть пізніше називати Т.Масарика, добре розумів, що голосів закарпатських емігрантів явно недостатньо. 31 січня 1919 р. до Ужгороду прибув посол Масарика Фердинанд Писецький, який ознайомив членів Ужгородської Ради з меморандумом американських українців про приєднання

Підкарпатської Русі до Чехословаччини. С. Клочурак писав, що “про угоду наших емігрантів в США з д-ром Масариком ми в той час нічого не знали. У нас, особливо у Східному Підкарпатті, крім орієнтації на Україну, іншої орієнтації не було” [116, С. 165]. Не припинялися стосунки з урядом УНР. 29-30 квітня – 1 травня 1919 р. в Станіславові проходив з'їзд угорських українців. Місцева преса повідомляла: “На з'їзд прибуло 35 заступників з різних угро-українських комітетів. З'їзд відкрив голова угро-української секції товариства “Молода Громада” д-р К.Кисілевський. До президії вибрано заступників всіх областей УНР: д-ра Бращайка з Закарпатської України... Від Угорських українців відповіли на привіт Климпуш та д-р Бращайко, який висловився, що недалеким той час, коли всі території України злучаться в одну соборну Україну.” [71]. Словацький дослідник М.Мушинка, який нещодавно опублікував резолюцію з'їзду, розшукану в архіві, відзначає: “Наперекір шаленій антиукраїнській пропаганді, 29 квітня 1919 р. ... у Станіслав прибули 162 делегати від 62-х громад Закарпаття. З'їзд, який очолювали Михайло Бращайко та Кость Кисілевський, тривав три дні – від 29 квітня до 1 травня 1919 р. Всі делегати черговий раз підтвердили волю закарпатських українців з'єднатися з Україною в соборній державі. Після закінчення з'їзду закарпатську делегацію прийняв президент Західно-Української Народної Республіки Євген Петрушевич (1863-1940), якому голова У(Р)ЦІР в Хусті М.Бращайко урочисто вручив резолюцію з'їзду з проханням передати її Головному Отаманові Армії Української Народної Республіки Симону Петлюрі та на її підставі домогтися на Мирній конференції в Парижі приєднання Закарпаття до України” [504, С. 49].

Резолюція, ухвалена одноголосно з'їздом закарпатських українців в Станіславові 1 травня 1919 р., була підписана М.Бращайком та І.Волошуком від Закарпаття та К.Кисілевським і І.Ставинським від Галичини. У чотирьох її розділах йшлося про наступне:

“I. З'їзд закарпатських українців в Станіславові дня 29-30 квітня – 1 мая 1919 р. шле Українській Армії на руки Головного Отамана Симона Петлюри привіт і щиру подяку за героїську оборону самостійності Української Народної Республіки.

II. 1. З'їзд закарпатських українців згідно з постановою Всенародних Зборів Закарпатських українців в Хусті з 21 січня 1919 р. обстоює з'єднання усіх українських земель в одну державу в формі Народної Республіки і протестує рішучо проти наїзду чужинців на територію Закарпатської України.

2. З'їзд звертається до провідників Соборної України, щоб она внесла протест проти цього наїзду до Держав Порозуміння.

3. З'їзд взивас усіх Українців Закарпаття, щоб спільно боролися за самостійність Української Держави та за дійсне прилучення своєї області до тої Держави.

4. З'їзд звертається до всіх Українців Придніпрянщини, Галичини і Буковини з зазивом домогити Закарпатській Україні в її боротьбі за визволення з ворожого ярма.

5. З'їзд звертається з проханням до Високої Директорії, Міністерії Української Народної Республіки та Секретаріату Західної Области У.Н. Республіки поспішити якнайскоріше з видатною помічю в організації Закарпатської України та з харчами для голодуючого населення.

6. З'їзд домагається, щоби допустити до місії на Паризьку конференцію двох заступників закарпатських українців і уможливити їм якнайскорше виїзд до Парижу.

III. 7. З'їзд стверджує konieczність організації кооператив на Закарпатській Україні та просить Дніпро-Союз, як центрально споживчих товариств, прийняти своєю діяльністю Закарпатську Україну.

IV. 8. З'їзд просить Високу Директорію, зглядно Міністерство Народної Освіти заопікуватися народною освітою в Закарпатській області, а саме:

- а) призначити на народну освіту в Закарпатській Україні відповідний фонд;
- б) подбати о відповідну шкільну книгу, як також о книжочки загальноосвітнього змісту та часописів для народа;
- в) установити стипендії для образования учнів кандидатів із Закарпатської області.

9. З'їзд висказує подяку Молодій Громаді і єї утро-українській секції за дотеперішню хоссну діяльність в організації культурно-освітнього життя на Закарпатпо та просить Секцію:

- а) щоби дала почин до створення окремої інституції, яка би зайнялася організацією закарпатських Українців в ширшій розумінні;
- б) щоби припильнувала ухвал з'їзду" [504, С. 51].

Необхідно погодигись із твердженням М.Мушинки, що «для історії Закарпаття Резолюція З'їзду закарпатських українців у Станіславі має виняткове значення. В революційному 1919 році цей з'їзд був останньою спробою возз'єднання Закарпаття з незалежною Україною» [504, С. 50]. Слід також відзначити, що, незважаючи на труднощі, Велика Україна допомагала Закарпаттю харчами. З ініціативи С.Петлюри на Гуцульщину були відправлені декілька вагонів хлібної муки. На білих мішках великими літерами було написано "Україна". Як пригадував С.Ключурак, "місцеве населення довго зберігало ті міхи, як доказ багатства на Україні. Уряд УНР за надіслані харчі не вимагав ніякої плати: то був дар України гуцулам" [116, С. 170].

8 травня 1919 р. в Ужгороді відбулося об'єднання Пряшівської, Ужгородської і Хустської Народних Рад, на основі яких виникла Центральна Руська Народна Рада. На її засіданні було прийнято рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини на правах автономії. Виступаючи на засіданні Ради, М.Брашайко недовозначно заявив, що «420 делегатів із всіх частин Карпатської України вирішили приєднати Угорську Русь до України. Цю злуку неможливо здійснити внаслідок несприятливих воєнних подій. Але це серце і душу народу не змінить». Більшість політичних діячів Закарпаття, як і весь народ, розцінювали включення краю до Чехословаччини, як тимчасове явище.

Таким чином, тільки неможливість возз'єднати Закарпаття з Україною привела до того, що стало можливим включення краю до Чехословацької Республіки. Це визнав й історик-русофіл Аллойс Раушер: "План встановлення незалежної України впад, а разом з ним бажання і вимоги Хустської народної ради..." [561]. Уже згадуваний П. Стерчо підкреслив, що "закарпатські українці, по програних визвольних змаганнях України, вибрали ЧСР тільки як менше зло в порівнянні з Мадярщиною та Румунією, як на той час одинокі виходи. Але це сталося — і це мусимо підкреслити, — під тиском, а не зі ширкої волі народу" [587, С. 22]. До цього ж слід додати, що президент Т.Масарик обіцяв надати Закарпаттю найширші права. М.Кондратович, автор популярної закарпатської історії, писав, що "... подкарпатські русини, як автономна одиниця самовільно приключаються к чесько-словенської республіці з тим, що руська автономна країна в заграничних, воєнних і фінансових справах спільно управляється, а в прочих ділах управляє самостійно, своїми урядами і своїм Сеймом..." [416, С. 109].

Прийняте 8 травня в Ужгороді рішення сточленна делегація на чолі з А.Волошином передала президенту Чехословаччини Т.Масаріку. Дане питання обговорювалося на Паризькій мирній конференції. Відомий український історик Ілько Борщак, маючи доступ до архівних матеріалів, що залишилися після закінчення конференції, по свіжих слідах написав змстовну працю "Карпатська Україна у міжнародній ірі". В ній вміщено документ, який свідчить про те, що навіть у майже неможливих і безнадійних умовах делегація УНР була до кінця вірна рішенню злуки і заявила рішучий протест спробам відірвати Закарпаття від Соборної України:

“Вимагаючи комітетів Мараморош, Угочо, Берегово, Ужгород, Зсмплєн, частина Сепеш, український народ виходить з таких засновків:

1. Абсолютна більшість всієї людності— українці.
2. У минулому ця територія належала до Галицько-Волинського князівства.
3. Усі 100 членів Ради, скликаної 21 січня в Хусті, у один голос рішили прилучитися до Великої України...
4. Українські війська згідно з бажанням людності, вже зайняли частину названої території” [280].

Цікаві думки з приводу правомірності воз'єднання Закарпаття з ЗУНР висловив відомий український історик О.Карпенко: “Отже, формально ніби все втримано: Закарпаття – складова частина Української Держави (ЗУНР). І все ж цього було недостатньо для норм міжнародного права, бо досить нагадати, що з ХІ ст. Закарпаття входило до складу Угорщини, і навіть коли в лютому 1918 р. під час Берестейських мирних переговорів делегація Української Центральної Ради зажадала повернення його до складу України, угорський міністр закордонних справ граф Оттокар Черліні і його німецький колега Ричард фон Кюльман цілком чітко заявили, що про це не може бути й мови. Отже і УНРада, і українські політичні лідери Закарпаття відчували недостатню легітимність Акта від 19 жовтня щодо Закарпаття. Потрібна була постанова більш представницького органу, який репрезентував би волевиявлення якщо не всього, то хоча б переважної більшості населення краю. Тим паче, що звідусіль надходили відомості про бажання закарпатців бути в складі єдиної України, тож Акт про прилучення Закарпаття до Української Держави, утвореної 19 жовтня 1918 р., міг розглядатися лише як важливий крок до цього” [371, С. 147].

Польський вчений П.Журавський-Гравський писав, що “можливості української делегації обмежував той факт невизнання її мирною конференцією за репрезентанта карпаторуської людності, а її ноти не поміщені в матеріалах... Представником людності Підкарпатської Русі визнано в Парижі карпаторуську делегацію з Жатковичем на чолі” [366, С. 135]. Численні спроби української делегації не принесли успіху, бо Верховна Рада вже 16 серпня категорично вирішила — Закарпаття опиниться в межах Чехословаччини. 10 листопада 1919 року на конференції в Сен-Жермені це питання було вирішено остаточно.

Що стосується приходу українських військ на Закарпаття, то з цього приводу є цілий ряд доказів. Дослідник історії УСС-УГА Л.Шанковський небезпідставно вважає, що в січні 1919 р. відбулися три військові експедиції на Закарпаття, які “мали завдання обсадити цю українську землю та прилучити її до ЗО УНР. Накази перевести такі експедиції дістали Окружні Команди в Коломиї, Стрию й Самборі”. Під впливом революційних подій в краї та переговорів у другій половині грудня 1918 - першій половині січня 1919 р. уряду ЗУНР з делегаціями Ясинянської народної ради та Гуцульської республіки туди стали надсилатися, поряд із продовольством, військове спорядження та військові інструктори. Сформована в Коломиї з чотирьох сотень гуцульських стрільців ударна група під командою Д.Масра-Михальського зайняла Ясіня, Рахів та Сигіт, але невдовзі зазнала поразки від переважаючих румунських військ. Вона була передислокована на українсько-румунський кордон в район Чорногора-Яблуницький перевал, а наприкінці травня розформована в Станіславоні.

Майже в той самий час стрийська стрілецька група під командуванням Я.Небилова 18 січня 1919 р. прибула до Лавочного, а 20 січня увійшла до Мукачевя. В ніч на 21 січня їх роззброїла угорська поліція, й галичани повернулися до Стрия. Крім того, спрямований 18 січня з Самбора на Ужгород підрозділ сотника І.Молсція (70 крісів) наступного дня був затриманий біля Волосянки чеськими військами, які вже до цього зайняли західну частину Закарпаття” [371, С. 273].

У 1937 р. львівський журнал “Літопис Червоної Калини” опублікував спогади Івана Молеція. Автор публікації писав: “17 січня 1919 р. повідомив президент ЗУНР д-р Євген Петрушевич Чехословацьку Республіку, що українські війська займуть Закарпатську Україну. І вже 18 січня дістав я наказ зайняти комітат і місто Ужгород (Унгвар)... Просив я одного куреня, 5 старшин, 4 скорострільні... вдалося стягнути з різних команд, що були під ту пору в Самборі, 65 (!) стрільців; 4-ох скорострільів з одним скорострільом (!)... Ось ціла збройна сила, що мала персвести почесну виправу й прилучити Ужгородську землю... Відповіли мені чехи, що вони є окупаційною армією Антанті і мають мандат на окупацію цілого українського Закарпаття. Окупація проводиться з наказу маршала Фоша. Залізничний шлях Ужок — Ужгород і ріка Уж це демаркаційна границя їх окупаційної території і цієї границі вони боронитимуть... Вкінці чехи зрдагували мені письмо, що кінчалось вже не наказом, але просьбою, щоб я покинув їх окупаційну територію. Письмо підписав комендант І куреня 31 полку окупаційної армії рйтмайстер Кноблох (Волосянка. 19.01.1919). Стрільці переночували в возах... Чергового дня раненько повідомив я стрільців, що вже вертасмось. Здивувалися дуже... Дня 10.01.1919 р. верталася окупаційна частина на свої першій позиції” [127].

Можна багато наводити причин невдач військових експедицій УГА на Закарпаття, однак необхідно погодитись з авторитетною думкою Л.Шанковського, що вони «були недбайливо підготовані й переведені недостатніми силами. Генезу цих експедицій сьогодні трудно роз'яснити, бо й не відомо, в кого зродився їх плян та хто дав наказ виконати”. Дослідник вважає, що ініціатива належала Д.Вітовському та С.Голубовичу — впливовим діячам ЗУНР. Саме Д.Вітовський “поставив перед доконианій факт, мовляв українські війська перейшли Карпати й саме знаходяться на Закарпатті, де займають повітові осередки”. Необхідно визнати, що військові експедиції УГА на Закарпаття не могли принести користі жодній із сторін. З одного боку, ці походи галицьких військ завдали шкоди самій УГА, яка значно поступалася в озброєнні та кількості особового складу, а тому не могла серйозно протистояти угорським, а згодом чехословацьким військам. По-друге, вирішення подальшої долі Закарпаття перейшло до рук міжнародних чинників, зокрема Мирної конференції в Парижі. Отже, військові акції УГА на Закарпаття нсобхідно розцінювати як ініціативу окремих впливових діячів ЗУНР та бажання допомогти радикальною настроєм тамтешнім політичним силам в питанні воз'єднання краю з Україною.

Отже, після розвалу Анстро-Угорської монархії, на Закарпатті посилювся рух за воз'єднання з Україною. Однак, необхідно визнати, що спочатку на цих позиціях стояли тільки прелставники Хустської народної ради на чолі з М.Брашайком та найбільш революційного кучотку на Закарпатті — Гуцульщини. Поряд з найукраїнською мали місце проугорська та прочехословацька орієнтації, остання з яких, врешті-решт, персмогла. Її перемога пояснюється багатьма факторами, головний з яких полягав у поразці визвольних змагаль українців, зокрема ЗУНР. Необхідно відзначити, що значний вплив на формування національної свідомості закарпатських українців робили галичани. Є всі підстави стверджувати, що перебування на території краю військ українського січового стрілецтва, а згодом УГА, привертали увагу закарпатців до загальноукраїнських проблем, формували більш чітке ставлення до Соборної України, ідея якої викристалізувалася в 1918-1919 рр. Українська ідея на Закарпатті швидко прогресувала, що й вилилось у вікопомні рішення 21 січня 1919 р., коли 420 делегатів від усіх кучотків Закарпаття прийняли на Всезакарпатському конгресі в Хусті рішення про воз'єднання з Україною. Особливо послідовними в проукраїнській орієнтації були тогочасні лідери українства в Закарпатті брати Михайло і Юлій Брашайки та голова Ясінянської народної ради Степан Ключурак. Закарпаття (Угорська Русь, Карпатська Русь, Закарпатська Україна) фігурувало у всіх основних документах ЗУНРу, в тому числі й у

Конституції УНР. Разом з тим, необхідно визнати, що лідери ЗУНР-УНР нерідко видавали бажане за дійсне. Вирішення закарпатської проблеми було передане міжнародним інстанціям, які визначилися однозначно: край повинен ввійти до складу шойноутвореної Чехословаччини. Діяльність делегацій ЗУНР і УНР на Паризькій мирній конференції була формальною, з якою, фактично, не рахувалися тогочасні провідні держави.

Розділ 3. Карпатська Україна у міжнародних відносинах

3.1. Початок “міжнародної гри”: від Мюнхенської конференції до Віденського арбітражу

Наприкінці 30-х років у Центральній Європі виникла гостра міжнародна криза. Фашистські Німеччина та Італія готувалися до нового поділу світу. Над Європою нависла небезпека виникнення Другої світової війни. У складному становищі опинилася Чехословаччина, до складу якої входило Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь. З другої половини 30-х років відбувався прискорений процес мілітаризації Угорщини. Ця країна, що межувала із Закарпаттям, постійно висувала агресивні плани щодо краю. Отже, внаслідок суспільно-політичних обставин склалось так, що Закарпаття, яке знаходилося в центрі Європи, незмінно входило у сферу інтересів різних держав.

29–30 вересня 1938 р. в Мюнхені проходила конференція за участю Німеччини, Італії, Франції та Великобританії, яка своєю безсоромністю перевершила все, що мало місце після Першої світової війни. На ній вирішувалась доля Чехословацької Республіки, хоча представників цієї країни на конференцію не допустили. Відзначимо, що ідея ліквідації Чехословаччини визрівала вже давно. “Як я дізнався від моїх дипломатичних колег, – розповідав на Нюрнберзькому процесі колишній консул США в Берліні Д.Мессерміт, – фон Папен у Відні і його колега фон Макензен в Будапешті вже в 1935 р. відкрито пропагували ідеї повного розчленування і кінцевого приєднання Чехословаччини...” [20, С.48]. Це підтвердив у своєму листі від 1 серпня 1936 р. до міністра закордонних справ Угорщини К.Кані угорський посол в Німеччині Д.Стояї: “Нам слід зосередити всі сили на Чехословаччині. Гітлер визнає, що у відношенні до Чехословаччини у нас цілі співпадають, однак здійснення їх він намічає на більш пізній час. Він ненавидить чехів” [20, С.52]. Під час розмови з К.Канею прем’єр-міністр Пруссії Г.Герінг 11 жовтня 1936 р. однозначно заявив, що “Німеччина ніяким чином не змінить своїх планів відносно Чехословаччини” [20, С.53].

Керівник відділу “Абвер-1” Ганс Піксенброк записав у своєму щоденнику: “Коли в 1936 році я одержав призначення в Управління Аусланд/Абвер при Військовому міністерстві, завдання, які стояли перед абвером-1 були сформульовані наступним чином: 1. Організація основних розвідоперацій в країнах: Франція, Чехословаччина, Польща, Англія, Росія, Іспанія (громадянська війна). 2. Організація другорядних розвідоперацій в країнах: Бельгія, Швейцарія, Югославія, Румунія, США. 3. Країни, в яких заборонено проводити розвідоперації: Австрія, Італія, Угорщина, Фінляндія, Естонія, Японія, Болгарія. 4. Всі решта країн інтересу не викликали і розвідоперації на їх території не проводились. В той час вермахт знаходився на початковій стадії формування, тому головним об’єктом розвідки були армії суміжних країн – Польщі та Чехословаччини... Зростаюча кількість і направленість завдань однозначно вказували на наміри Гітлера і ОКВ окупувати Чехію. Розвідоперації пройшли в цілому успішно, поскільки нам вдалося завербувати в прикордонній області велику групу агентів із числа судетських німців і призначити

до чеської армії фольксдойче (етнічних німців). Для посилення розвідоперацій на території Чехії були додатково створені відділення абвера у Відні та Нюрнбергу. Відділ "Абвер-1" у Відні був укомплектований відбірними когнитивом, поскільки стійкі родинні зв'язки між судетськими німцями, австрійцями і чехами відкривали широкі можливості для проведення диверсійно-розвідувальних операцій абвера в цьому регіоні..." [457, С. 59-61].

Погляди верховолів Німеччини цілком підтримував міністр закордонних справ Італії Г.Чіано: "Італія не шукає якої-небудь угоди з Прагою, хоч прямих протиріч між двома країнами не існує. Одним словом, у відношенні Прати Рим повністю розділяє позицію Німеччини" [20, С.59]. Під час відвідин Гітлера Італії напередодні Мюнхенської конференції, чехословацька проблема була затронута тільки одного разу, та й то досить поверхово. Але було відомо, що Муссоліні принизливо висловлювався про Чехословаччину. Ніби готуючи країну до реалізації німецьких планів, дуче в своїх промовах підкреслював необхідність розгляду чехословацького питання і його вирішення. "Якщо Чехословаччина опинилася сьогодні в ситуації, яку вона і сама могла б визначити як делікатну, - заявив Муссоліні в одній з таких промов, - то це тільки тому, що вона була - можна сказати, вже була - не просто Чехословаччиною, а Чехо-німецько-польсько-угорсько-карпато-україно-Словаччиною" [624 а, С. 149]. Муссоліні, варто констатувати, не бажав втягувати Італію у війну, до якої вона була не готова. Йому цілком підходила позиція посередника під час вирішення чехословацького питання. Про це зізнався у розмові з Г.Чіано. Муссоліні наказав своєму послові в Берліні Аттоліко негайно піти на прийом до Гітлера, щоб запевнити фюрера, що Італія залишається на боці Німеччини, запропонувавши, разом з тим, відкласти військову мобілізацію на двадцять чотири години [624 а, С. 150].

Керівники Третього Рейху, будучи добре обізнаними з прагненнями Угорщини повернути свої "віковічні території", постійно штовхали Будапешт до активних дій проти Чехословаччини. "Нігілістичне покоління угорців, - заявляв Г.Герінг, - повинно задовільнятися експансією тільки в одному напрямі (чехословацькому - М.В.), щоб повернути відторгнуті угорські території" [20, С.64]. Гітлер теж радив Угорщині "не розпінати свою політичну силу в різних напрямках, а спрямувати її в один бік, а саме в сторону Чехословаччини" [20, С.67]. Хоча акценти в зовнішньополітичній стратегії Німеччини в різні періоди будуть змінюватися, однак це не впливатиме на спрямування загальної лінії фашистів стосовно Чехословаччини. 30 травня 1938 р. Гітлер видав директиву про підготовку до воєнних дій проти Чехословаччини. План нападу на неї отримав кодову назву "Грюн". Згідно з ним, "Чехословаччина у найближчому майбутньому повинна бути розгромлена в результаті воєнних дій... Необхідно негайно провести всі приготування... Уже в перші 2-3 дні може бути створено таке становище, яке покаже... всю безперспективність чеського воєнного становища, а для тих держав, які мають територіальні претензії до Чехословаччини, буде стимулом до негайного нападу на неї. У цьому випадку слід розраховувати на виступ Польщі і Угорщини" [20, 97].

Однак, необхідно відзначити, що не всі високі чини Третього Рейху поділяли думки Гітлера. Найрадикальнішу антигітлерівську позицію займав Франц Гальдер, який з 1 вересня 1938 р. замінив на посаді начальника генерального штабу сухонутних військ Людвіга Бска. Він разом з статс-секретарем Вайцзеккером вів переговори з англійськими політиками щодо протидії планам Гітлера відносно Чехословаччини. Проте Н.Чемберлен ніяк не міг збагнути, як Ф.Гальдер бажав заручитися підтримкою Великобританії, виступаючи всупереч політичним цілям і намірам власного керівництва [578, С. 50-51]. Шеф абверу Вільгельм Канаріс теж належав до тих людей, які чітко усвідомлювали те, що насильницьке вирішення німецького питання в Судстах приведе до війни в Європі. Він намагався зробити все

для того, щоб відвернути цю небезпечку від Німеччини і Європи. Відомо, наприклад, що В.Канаріс сприяв відносно поміркованому напрямку серед судетських німців, на чолі яких стояв Генлейн, на протидію екстремістському націонал-соціалістичному крилові, яким керував Карл Герман Франк [172, С. 176-177].

В.Канаріс, маючи давні контакти з відповідними службами Угорщини та Італії, намагався переконати їх у необхідності мирного вирішення судетського питання. До речі, між абвером і угорською розвідкою існувало співробітництво, яке включало в себе також нагляд за Чехословаччиною, Східною та Південно-Східною Європою. Особисті зв'язки Канаріса в Угорщині незабаром вийшли за межі військової сфери в політичну. До осіб, з якими в Канаріса були довірливі відносини, відносився також міністр закордонних справ К.Каня. Напередодні судетської кризи восени 1938 р. Канаріс разом з полковником генерального штабу Тіпльськірхом відвідав Будапешт з метою застерегти Угорщину від участі в так званому "широкому вирішенні" чехословацького питання, тобто ліквідації Чехословаччини силою зброї. Аналогічну роботу провів Канаріс в Італії, однак суттєвих успіхів його ініціатива не принесла [172, С. 184-185]. В.Канаріс добре розумів, що найбільше залежало від Великобританії, а тому був розчарований поступливою позицією Н. Чемберлена.

Розчарувався у Великобританії також впливовий чиновник Міністерства внутрішніх справ Німеччини, а згодом німецький віце-консул в Цюриху Ганс Бернд Гізевіус. "Починаючи з травня 1938 р., - пригадував він, - від нас неодноразово йшли чіткі вказівки на те, що Гітлер говорив про Судетську область, а в дійсності думав про захоплення Чехословаччини і робив у даному напрямі серію подальших, незвичайних по формі та змісту, кроків. Не пізніше 5 вересня у англійського уряду повинні були зникнути останні сумніви на рахунок того, яке вирішальне значення має його тверда позиція. Коли криза почала наближуватися до кульмінаційної точки, через Ламанш з відому Гальдера полетів наш останній емісар, щоб відкрито повідомити про наші плани державного перевороту" [101 а, С. 296-297]. Однак, Н. Чемберлен, двічі відвідавши Гітлера перед конференцією, фактично сприяв поділу Чехословаччини.

Отже, не всі високі чини Німеччини поділяли експансіоністські плани Гітлера. Ймовірно, знаючи про це, Гітлер доклав чимало зусиль, щоб привернути більшість генералітета на свою сторону. Е.Манштейн пригадував, що наприкінці серпня 1938 р. Гітлер "виступив перед нами з майже двогодинною промовою, в якій виклав причини, які змусили його негайно перейти до вирішення чехословацького питання. До найбільш важливих із них він відніс дискримінаційні міри властей відносно німецької національної меншини і ту загрозу для Німеччини, яку буде являти Чехословаччина у випадку війни. Далі він завів розмову про загальну військово-політичну обстановку і, зокрема, про те, що проблеми з пересозбросненням англійської армії та внутрішньополітичні труднощі у Франції не дозволять двом великим європейським державам виступити на захист Чехословаччини. Гітлер також нагадав про дружню позицію Муссоліні, яку той продемонстрував під час приєднання Австрії до Німеччини, а також про те, що ні Польща, ні Угорщина не захочуть допомагати Чехословаччині по тій простій причині, що вони самі претендують на частину її території. На думку фюрера, не слід чекати і втручання в події Радянського Союзу, поскільки, по-перше, Червона Армія ще не відійшла від недавньої "чистки командного складу", і по-друге, Польща не пропустить російські війська через свою територію" [123 а, С. 281-282]. Й. фон Ріббентроп теж вважав, що "пригнічення німецької меншини в Чехословаччині зовсім не було видумкою Адольфа Гітлера. Воно почалося ще в 1918 р. Після взяття нацистами влади в 1933 р. воно, поза всяким сумнівом, посилювалось, а культурне життя німців у Чехословаччині все більше урізувалось" [136 а, С. 146]. І взагалі, заявляв Ріббентроп, "чехословацького народу як такого не було ніколи - ні до, ні після 1918 р. Навпаки, мова йшла про

багатонаціональну державу з різними народними групами, до яких належали крім чехів німці, угорці, поляки, русини, карпатські українці та словаки. Штучне утворення, яким була Чехословаччина, створена в 1919 р. із таких гетерогенних елементів, з самого моменту свого виникнення тяготіло до розпаду і могло зберігатися тільки в результаті сильного тиску чехів” [136 а, С. 145-146]. Симпатизував судетським німцям, яких в Чехословаччині налічувалось близько грех мільйонів, майбутній англійський прем'єр-міністр Уінстон Черчілль. Під час зустрічі з Конрадом Генлейном У.Черчілль підтримав його намагання до автономії, але категорично виступив проти передачі Судетів Німеччині [562 а. С. 206].

Ідеологічне обґрунтування загарбницьких планів Гітлера здійснював його міністр пропаганди Йозеф Геббельс. Оправдуючи справедливість намірів фюрера відносно Чехословаччини, Й.Геббельс неодноразово повторював історію про божественне провидіння, яке охопило Гітлера. “В ту спекотну неділю, - говорив він, - фюрер стояв на трибуні на Замковій площі в Бреслау, а перед ним проходили колони фізкультурників. І ось тоді коли йшла колона молоді з Судетської області, вона раптом зупинилась і стала стіною перед трибуною. Ці люди приїхали здалеку, щоб побачити улюбленця обличчя, і ніщо не могло змусити їх піти геть. Плакаючі жінки оточили фюрера, бажаючи торкнутися його руки. Звучали спонтанні слова зобов'язаності; промови переривались сльозами. Фюрер схвилювався цією сценою, і він вирішив допомогти цим змученим людям. Він вирішив їх проблеми всього за кілька місяців, підписавши Мюнхенську угоду”. Однак, Геббельс не сказав про одну важливу деталь: ще за кілька місяців до спортивного свята в Бреслау Гітлер уже прийняв рішення про поділ Чехословаччини [229. С. 232]. Історики Е.Брамштедте, Г.Френкель і Р.Манвелл відзначали, що завдяки Геббельсу “Гітлер був представлений як добрий і мудрий державний діяч європейського масштабу” [229, С. 233].

Таким чином, план нападу на ЧСР почав розроблятися в німецькому генеральному штабі задовго до початку конференції в Мюнхені. Генерал-фельдмаршал Еріх фон Манштейн пригадував, що влітку 1938 р. ОКХ повідомило його що в разі конфлікту з Чехословаччиною саме він виконуватиме обов'язки начальника штабу армії, яка розквартирується на баварсько-чехословацькому кордоні [123 а, С. 279]. Г.Гімлер разом з Гейдріхом створили диверсійно-десантний загін СД, який повинен був слідувати за німецькою армією, щоб “забезпечити безпеку політичного життя і національної економіки”. За чотири дні до Мюнхенського договору, коли виторгнення в Чехословаччину здавалося вже вирішеною справою, Г.Гімлер повідомив Генлейна, що він із своїм корпусом ополчення буде підпорядковуватися йому особисто. Тоді ж до кордону були підтягнуті шість батальйонів охорони із загонів “Мертва голова” без санкції верховного командування, яке відмінило його накази Генлейну і дало інструкції про те, що вояків СС повинні контролювати військові. Наказ закінчувався вказівкою, що всі “людальші міри повинні узгоджуватися між верховним головнокомандуючим армії та рейхсфюрером СС” [229, С. 108-109].

Гітлер намагався приховати свою кінцеву мету відносно Чехословаччини, заявляючи, що він хоче тільки визволити судетських німців, яких, ніби-то, в ЧСР дискримінують. Для припинення цього він вимагав від Великобританії і Франції “натиснути” на Чехословаччину. Остання повинна була відмовитись від території, на якій проживає німецьке населення. Обстановку в Судетах загострювала фашистська “п'ята колона”, яка систематично організовувала різноманітні інциденти. Події розгорталися з калейдоскопічною швидкістю. 18 вересня 1938 р. Великобританія і Франція підготували ультиматум Чехословаччині. 19 вересня його вручили, а коли її уряд 20 вересня його відхилив, то 21 вересня послідував другий ультиматум. Президент Чехословаччини Е.Бенш опинився у складному становищі. З одного

боку, Великобританія і Франція наполягали на обов'язковому прийнятті ультиматуму, а з другого, власний народ вимагав покладати надії на своїх союзників, які були закріплені договорами [376, С.334–339]. В той же час лорд Е.Галіфакс був переконаний в протилежному: "В даний час ніякі європейські комбінації не можуть відвернути подальшого Чехословаччини" [308]. Звичайно, це було сказано тільки у вузькому колі. Чехословаччину далі переконували, що Судети – це останнє, на що претендує Гітлер.

Конференція в Мюнхені, як писав радянський посол у Великобританії І.Майський, проходила "з швидкістю кулеметної черги: вона почалася в першій годині дня і закінчилася в 2 години 45 хвилин 30 вересня, включаючи час на сніданок, обід і інші необхідні перерви. Раніше ніж в 13 годин доля Чехословаччини була вирішена. І не тільки доля Чехословаччини" [123, С. 366]. Швидкості роботи конференції здивувався навіть Герман Герінг: "В дійсності все це пройшло досить просто. Ні Чемберлен, ні Даладзь в кінцевому рахунку не були зацікавлені в тому, щоб жертвувати чи ризикувати чим-небудь для врятування Чехословаччини. Це було ясно для мене як день. Доля її вирішилась в основному протягом трьох годин. Потім три години пішли на суперечку з приводу слова "гарантія"... Час від часу Даладзь одобрював те, що говорив Гітлер. Ніякого заперечення проти чого б то не було! Я був просто вражений, як легко все вдалося Гітлеру... Коли він почав вимагати, щоб деякі військові заводи Чехословаччини, які знаходилися за кордонами Судетської області, були переведені на судетську територію, шойно вона нам відійде, я чекав вибуху, але не послідувало навіть писку. Ми отримали все, що хотіли... Вони навіть не настоювали на тому, щоб проконсультувати чехів, хоча б для форми. Наприкінці засідання посол Франції у Чехословаччині сказав: "Добре, тепер мені потрібно передати приговор засудженням". Ось і все... Довга суперечка з приводу слова "гарантія" була вирішена тим, що Гітлеру надали право гарантувати решту частини Чехословаччини. Всі чудово розуміли, що це означає" [488 а, С. 55-56]. Ця конференція була першим етапом того, про що говорив Гітлер ще 28 травня 1937 р. на надзвичайній нараді всіх вищих керівників своєї імперії: "Моє незмінне рішення – стерти Чехословаччину з карти" [308]. Представникам ЧСР оголосили результати конференції як вирок, який не підлягає обговоренню.

Мюнхенська конференція завдала дійсно жорстокого удару по Чехословаччині. Остання втратила половину важкої промисловості, 66% кам'яного вугілля, 70% електросенергії, 70% чорної металургії, 86% хімічної промисловості, 80% текстильної промисловості [272, С.11]. Фактично, "те, що залишилось від роздавленої і розколотої країни, лежало тепер біля ніг Гітлера" [272, С.12]. Згідно з офіційною статистикою, "Чехословаччина мала 140.400 квадратних кілометрів і 15.3 мільйонів громадян. З того відступила Німеччині 28.200 км. кв. і 3.6 млн. жителів" [68, 1938, 2 лист.]. Мало того, що Чехословаччина втратила п'яту частину свого територіального простору і майже четверту частину населення, але загрожуючою була і та обставина, що Прага знаходилася в 40 км від німецького кордону. Мюнхенська конференція завдала сильного удару по обороноздатності Чехословаччини. Цим актом Великобританія і Франція позбулися сильного союзника, бо Чехословаччина мала 45 дивізій, 1582 літаки, 469 танків, 5700 гармат. Німці це добре розуміли, і коли розробляли план "Грюн", то планували направити на Чехословаччину 39 дивізій. Франція забула про свою особисту безпеку, що в 1940 р. вміло використав Гітлер, захопивши її за декілька днів.

Як Мюнхенська конференція була оцінена в правлячих колах союзників Чехословаччини? Реально мислячий англійський політик У.Черчілль, відмічаючи великі прорахунки свого уряду, заявив, що "ми (Великобританія – М.В.) без війни потерпіли поразку, наслідки якої будемо відчувати дуже довго. Ми пережили страшний етап нашої історії, коли було порушено рівновагу Європи... Не думайте,

що це кінець. Це тільки початок розплати. Це тільки перший ковток, перше частування цієї гіркої чаші, яку нам будуть підносити рік за роком” [599 а, С. 256]. Виступаючи у Веймарі, Гітлер вказав на свого острівного ворога: “Якби містер Черчілль менше мав справ із зрадниками а більше з німцями, він побачив би, що береться за немислиму справу, бо я можу запевнити що людину, яка ніби живе на Місяці, що в Німеччині нема сил, які прогистоять режиму, - тільки сили націонал-соціалістського руху, його лідери і захисники” [605 а, С. 262]. Фюрер попередив, що, якщо Черчілль повернеться до влади, Німеччину чекатиме війна.

Парламент Великобританії 366 голосами проти 114 одобрив Мюнхенську конференцію. Проти голосували лейбористи, 30 або 40 консерваторів, незгідних з урядом в оцінці Мюнхена, і в їх числі Черчілль, утримались при голосуванні. Чехословацька криза, на думку німецького посла в Лондоні Г.Діркссена, розглядалася у Великобританії “скоріше як стихійна катастрофа, яка пройшла досить гладко і за яку не ніс ніхто відповідальності” [599 а, С. 257]. “Мюнхен був найбільш правильним, – передавав настрої англійських правлячих кіл посол Польщі в Лондоні Рачинський, – якщо не єдиним, виходом із відчайдушного становища” [28, С.86–87]. Міністр Уолтер Елліот писав наступного дня після парламентських дебатів: “Будучи членом кабінету, я відповідаю за те, що ми слабші за Німеччину. Нема сенсу подавати у відставку: це не звільнить мене від відповідальності. Це жахливий вихід – ирелевантний злочин і величезний скандал, за які ті, хто їх визнав, будуть справедливо прокляті і, вважаю, коли-небудь справедливо покарані... Але це не відводить мене від відповіді на відчайдушне питання: якщо би я міг стерти цю угоду і повернути нас у вечір вівторка, повторив би я те ж саме? При сьогоднішньому стані наших сил – і британських і французьких – не можу сказати, що не зробив би цього. А тому я приймаю Мюнхенську угоду. Саме тому переглядати її я не буду й у відставку подати не можу” [562 б, С. 312].

У французькій палаті депутатів із 600 парламентаріїв тільки 75 засудили Мюнхенську конференцію. Доля Чехословаччини мало кого хвилювала. “Після Мюнхенської угоди, - констатувала французька професор Жак Нерс, - Англія (30 вересня 1938), а потім Франція (6 грудня 1938) підписали з Німеччиною пакти про ненапад. Це означало повну перемогу пронимецького курсу Франції і підтвердження військово-стратегічних доктрин Третьої Республіки. Після підписання декларації Бонне офіційно повідомив французьких послів і посланників, що віднині німецька політика “орієнтується на боротьбу з більшовизмом, Німеччина проявляє свою волю до експансії на Схід” [178 а, С. 76]. Хоча, французькі політики не повністю вірили, що Гітлер дотримуватиметься Мюнхенської угоди. Для більшої впевненості наприкінці вересня 1938 р. населенню навіть було роздано декілька мільйонів противогазів. Саме після цього Ш. Де Голль писав Полью Рейно: “Події з разючою чіткістю показують вашу правоту... Мій полк готовий до бою. Що стосується мене, то я не здивуюся наближенню великих подій в історії Франції...”. 29 вересня, коли вже почалася конференція в Мюнхені, на питання одного офіцера: “Що ж тепер робити?” – де Голль спокійно сказав: “Воювати” [178 а, С. 75].

Посол США в Парижі У.К.Булліт ще 27 вересня 1938 р., тобто за два дні до початку конференції, повідомляв у Вашингтон: “Я вважаю на 95% вірогідним, що в п'ятницю вночі почнеться війна...” [272, С.12]. Війна поки-що не почалася, однак Мюнхенська конференція не стала холодним душем для адміністрації США. 5 жовтня Франклін Делано Рузвельт писав Н.Чемберлену: “Я повністю поділяю вашу надію, що сьогодні вперше за багато років існує величезна можливість встановити новий порядок, заснований на справедливості й законі. Офіційно уряд США одобрив результати Мюнхена... Декілька днів тому я хотів убити Гітлера і відрізати власний ніс. Сьогодні я дружньо налаштований до носу і не відчуваю більше бажання умертвити фюрера” [670 а, С. 260]. З 12 по 30 вересня дев'ята студія радіокомпанії Сі-

бі-ес провела 85 передач, у більшості випадків прямих із Європи. Мільйони і мільйони біля приймачів жахалися істеричних промов Гітлера... Вони гостро відчували свою безпомічність і відчуття страху... Висновки: опитування журналу "Форчун" показало, що тільки 11,6 відсотків вважали мюнхенську угоду схвальною, 76,2 відсотки повірили – США візьмуть участь у війні в Європі (півтора року перел цим – тільки 22 відсотки). Сі-бі-ес задоволено підтвердила підсумок: радіо тепер не тільки розповсюджує новини, але й виступає як соціальна сила" [670 а, С. 260-261].

Свої думки щодо наслідків Мюнхена висловив американський дипломат Джордж Кеннан: "Моя інтерпретація мюнхенської кризи значно відрізнялась від інтерпретації більшості західних лібералів. Крім того, я не вірив у готовність СРСР прийти на допомогу Чехословаччині, навіть якщо б це зробила Франція. Радянські лідери розуміли, що закономірні опасіння поляків і румунів за свою територіальну цілісність не дозволять їм пропустити через свою територію великі радянські військові сили. Тому, якщо б Франція і Англія почали війну, основний тягар бойових дій довелося б, на мою думку, все рівно нести їм" [115 а, С. 66]. На глибоке переконання Д.Кеннана, "Чехословаччина, в кінці кінців, центральноєвропейська країна, і її долі, так чи інакше, пов'язані з основними силами, які діють в цьому регіоні. Загальноовизнано, що руйнування тієї міри єдності, яка існувала в період імперії Габсбургів, мало в цьому районі негативні наслідки для всіх зацікавлених сторін. Тепер виникли нові сили, які намагалися здійснити інтеграцію там, де два десятиліття панували сепаратизм і роз'єднаність. Тепер відбулося залучення Чехословаччини в орбіту дії цих сил... Але цей процес призвів не тільки до втрати Чехословаччиною самостійності, але й відповідальності. Більше того, він не торкнувся серця країни. Що найважливіше, збережено для майбуття молоде покоління, дисципліноване і уміле, яке довелося б принести в жертву у випадку, якщо б віддали перевагу романтичному, але безнадійному опору, а не принизливому, але дійсно героїчному реалізму" [115 а, С. 67].

Разом з тим, адміністрація Ф.Рузвельта почала збільшувати свій військовий потенціал. В січні 1939 р. послідувало додаткове асигнування півмільярда доларів військовому відомству. В наступні місяці – весною 1939 р. в Сполучених Штатах нарешті почали переглядати "Закон про нейтралітет". У травні держсекретар Хелл висловив намір уряду дозволити державам, які ведуть бойові дії, купляти зброю в США [605 б, С. 74-75].

В разі анексії фашистською Німеччиною Чехословаччини, перед Третім Рейхом відкривалася пряма дорога на Польщу, яка могла стати плацдармом для нападу на СРСР. Це було на руку Великобританії і Франції. Зрозуміло, що Радянський Союз не міг цього допустити, добре розуміючи, чим може для нього обернутися ліквідація Чехословаччини, а тому все робив для того, щоб допомогти їй. Можливо, що ця допомога не була широю, а звичайною спробою вижити у вкрай складних міжнародних умовах. За десять днів до Мюнхенської конференції Е.Бенеш звернувся до уряду СРСР з листом, в якому просив відповісти на питання, чи буде СРСР дотримуватись своїх союзницьких обов'язків. Вже 20 вересня радянський уряд дав позитивну відповідь. Якщо раніше СРСР заявляв, що надасть допомогу Чехословаччині тільки при тій умові, коли це зробить і Франція, то тепер він пішов на поступки: "СРСР надасть Чехословаччині військову допомогу навіть і без участі Франції при умові, що сама Чехословаччина буде захищатися і попросить у нього допомогу" [272, С.9]. Це ж підтвердив у розмові з радянським послом у Великобританії І.Майським народний комісар закордонних справ М.Литвинов: "Найважливіше, як поведуть себе чехи... Якщо будуть битися, ми допоможемо озброєною рукою". 25 вересня 1938 р. СРСР повідомляв у Париж, що відповідно до договору війська готові до захисту Чехословаччини.

Як свідчать архівні матеріали. міри, які проводив СРСР по захисту Чехословаччини, були великомасштабними: 26 червня 1938 р. – термінове формування шести армійських і одної кавалерійської груп; 23 вересня – приведення до бойової готовності одного танкового корпусу, 30 стрілецьких і 12 авіаційних бригад. Потім ще 17 стрілецьких дивізій, управління трьох танкових корпусів, 22 танкових і трьох мотострілецьких бригад, 34 авіаційних баз. Крім того, в бойову готовність був приведений другий ешелон військ, який складався з 30 стрілецьких і 6 кавалерійських дивізій, 2 танкових корпусів, 15 окремих танкових бригад, 34 авіаційних баз. До збройних сил було призвано із запасу в загальній кількості близько 300 тисяч чоловік. Директиви були направлені в Київський, Харківський, Білоруський, Московський, Калінінський і Ленінградський військові округи [178 а, С. 73]. У заявах уряду СРСР про Підкарпатську Русь не говорилося нічого. Мова йшла про Чехословаччину загалом. Однак, захист цілісності Чехословаччини був і захистом інтересів Закарпаття, на яке посягала Угорщина [327, С.267]. Уряд СРСР 23 вересня 1938 р. повідомив Варшаву, що якщо польська війська перейдуть кордон Чехословаччини, то Радянський Союз вважатиме розірваним радянсько-польський договір від 25 липня 1932 р. [31, С.525–526]. В Польщі розцінили заяву СРСР як пряму підтримку Чехословаччини [31, С.527]. Радянський Союз рішуче засудив рішення конференції в Мюнхені.

Необхідно погодитись із думкою Л.Безименського, що СРСР найбільше втратив від наслідків Мюнхена. Він завдав “великий удар по його міжнародному престижу. Знову країна відтіснялася на окраїну світової політики. Не був використаний і механізм військового співробітництва з Заходом. СРСР втратив хорошого партнера – Чехословаччину” [196 а, С. 169]. Разом з тим, Мюнхен змусив СРСР докорінно поміняти свою зовнішньополітичну орієнтацію, що й привело згодом до заключення сумнозвісних договорів між Сталіним і Гітлером 1939 р. Такий хід подій передбачав радник німецького посольства в Москві Вернер фон Тіппельскірх: “Те, що Сталін із невдачі радянської політики зробити персональні висновки, здається нам згідно нашого досвіду... Якщо направитись у область політичних спекуляцій, то напрошується думка, що радянський уряд повинен переглянути свою політику. В першу чергу це стосується відносин з Німеччиною, Францією і Японією. Що стосується нас, то могло б стати можливим більш позитивне ставлення Радянського Союзу до Німеччини, хоча би через те, що Франція в якості союзника знецінена, а Японія займає агресивну позицію... Так чи інакше, я не вважаю абсурдною ідею, що нинішні обставини створюють вигідні можливості для нової, більш масштабної економічної угоди з Радянським Союзом” [196 а, С. 169]. Безперечно, він не помилявся.

Керівництво Чехословаччини добре усвідомлювало весь трагізм свого становища. Під час вручення Мюнхенських вимог німецьким повіреним у справах в Празі А.Генке, чехословацький міністр закордонних справ К.Крофта заявив, що для Чехословаччини “це катастрофа, яку ми не заслужили. Ми підпорядковуємось і будемо прагнути забезпечити своєму народові спокійне життя. Не знаю, чи одержать ваші країни користь від цього рішення, прийнятого в Мюнхені, але ми у всякому випадку не останні. Після нас така ж доля чекає інших” [28, С.318]. Чехословацький дипломат Г.Масарик підсумував, що “Чехословацька Республіка в кордонах 1918 р. перестала існувати” [28, С.314–315]. Виконуючи рішення Мюнхенської конференції, 1 жовтня 1938р. чехословацькі війська “почали уступати з призначеної судето-німецької полоси... Німецьке військо переступило одночасно границі Чехословацької Республіки. До Німеччини прилучаються: 1 і 2 жовтня Воляри, Вищий Брод. 2 і 3 жовтня Подмокли, Дечін, Фрідлянд, Великий Шанов, Шлужнов, Румбурк, Ворисдорф, 3, 4, 5 жовтня Хеб, Карлові Вари, Кадань, Якилнов, Маріанські Лазні.

Тахов. Ниден. Фалькнов. Аш, Краслице, Франтішкове Лазне, 6 і 7 жовтня Крнов, Брунталь, Фривальдов, Яворнін" [68, 1938, 4 жов.].

З 1 жовтня 1938 р. державним комісаром територій, які відійшли до Німеччини, був призначений К.Генлейн. Того ж дня на засіданні уряду ЧСР була розглянута нота польського уряду від 30 вересня 1938 р., яка в ультимативній формі вимагала "відступлення частини Тешинської області. Розваживши всесторонньо польські домагання, чехословацький уряд не міг інакше поступити, як прийняти польські пропозиції з огляду на важке міжнародне становище Чехословаччини, створене Мюнхенським договором" [68, 1938, 4 жов.].

Хоч у Мюнхені і не розглядали питання про Підкарпатську Русь, але його рішення дуже негативно вплинули на долю краю. 29 вересня 1938 р. було прийнято "Доповнення до угоди, підписаної в Мюнхені між Німеччиною, Великобританією, Францією і Італією", в якому констатовалося, що "як тільки буде врегульоване питання про польську і угорську меншини в Чехословаччині, Німеччина і Італія зі свого боку нададуть Чехословаччині гарантію" [47, С.159]. При умові, "якщо протягом найближчих трьох місяців проблема польської і угорської національних меншин в Чехословаччині не буде врегульована між зацікавленими урядами шляхом угоди, то ця проблема стане предметом подальшого обговорення наступної парадн голів урядів чотирьох держав, які присутні тут" [47, С.160]. Рішення Мюнхенської конференції означало першу серйозну перемогу угорської дипломатії в боротьбі за рєвїзїю кордонів, що безпосередньо стосувалося і долї Закарпаття [327, С.268]. 1 жовтня 1938 р. регент Угорщини М.Гортї писав Гїтлеру про відчуття щирого задоволення з приводу того, що в Мюнхені "досягнуто мирну угоду з питань, які мають вирішальне значення, і що законні вибори Угорщини в принципі будуть визнані обґрунтованими" [20, С.108].

Угорська дипломатія провела значну роботу напередодні Мюнхена. Начальник канцелярії міністерства закордонних справ Угорщини І.Чаки під час телефонної розмови 15 вересня 1938 р. давав інструкції угорському послові в Німеччині Д.Стояї: "Якщо при ліквідації Чехословацької справи буде допущена дискримінація на шкоду Угорщині, то угорський уряд буде готовий на все, і в цьому випадку він розраховує на підтримку Німецької імперії" [20, С.101]. 17 вересня Д.Стояї в листі до міністра закордонних справ Угорщини К.Канї передав пропозиції Г.Герінга. Згідно з ним, Угорщина повинна "офіційно вимагати права самовизначення для угорської меншини в Чехословаччині, звернутися до чеського уряду і відповідним іншим урядам із зверненням, подібним тому, яке зробив Генлейн, провокувати збройні сутички, страйки, відмови від явки на призовні пункти, бо тільки серйозні інциденти можуть привернути увагу західних держав до угорських вимог, зробити все, щоб зарубїжна прєса бїльше займалась угорським питанням" [20, С.101–102]. Угорський посол в Польщі А.Хорї переконавав Варшаву, що "Угорщина у випадку розпаду Чехословацької прєтендус на історичні кордони. Мій уряд вважає це питання справою вирішеною" [20, С.26].

Польща постійно захищала інтереси Угорщини перед Німеччиною. "У відношенні угорських вимог, – писав польський посол в Німеччині Ю.Лїпський, – я спеціально видїлив питання про Закарпатську Русь, зробив акцент на стратегїчний момент по відношенню до Росїї (мається на увазі СРСР – М.В.), на комунїстичну пропаганду, яка проводиться на цїй території і т.д. У мене склалося враження, що канцлер дуже заїкався цїєю проблемою, особливо коли я йому сказав, що протяжність польсько-румунського кордону невелика і що завдяки спільному польсько-угорському кордону через Закарпатську Русь ми створили б бїльш міцний бар'єр протї Росїї. Крім того, я вказав відносно Закарпатської Русї, що територія ця, на яку Словаччина не прєтендус, була дана Чехословацькій тїльки як мандат, що

населення її знаходиться на дуже низькому рівні і сильно змішане і що найбільшу зацікавленість в ній має Угорщина” [28, С.211].

29 вересня 1938 р., тобто перед самим початком конференції в Мюнхені, Б.Муссоліні заявив, що “сьогодні для Угорщини буде вдалий день. Як тільки ми покінчимо з питанням про судетських німців., я негайно поставлю на порядок денний угорські і польські претензії, вимагаючи їх негайного задоволення на тій же основі, як це буде зроблено у відношенні німецьких претензій” [20, 105]. “Якщо не вдасться їх реалізувати, – повідомляв І.Чакі, – то він (Муссоліні – М.В.) буде настоювати на їх здійсненні на протязі суворо визначеного проміжку часу – на протязі місяця. Якщо і ця мінімальна програма не пройде, то, сказав він, піднявши голос, виступайте... Поставте світ перед здійсненим фактом” [20, С.105].

Отже, Угорщину активно підтримувала в її домаганнях Італія. Це не могло не вплинути на Гітлера, який у розмові з прем'єр-міністром Великобританії Н.Чемберленом 22 вересня 1938 р. заявив, що від Угорщини свого часу “була відібрана велика територія, в результаті чого майже один мільйон угорців проти своєї волі живуть в Чехословаччині” [28, С.204]. 1 жовтня 1938 р. представник СРСР в Чехословаччині С.Александровський повідомляв НКЗС СРСР, що “в Мюнхенській угоді Гітлер підписався під рішенням дати три місяці для врегулювання питання про польську і угорську меншини і зробити його предметом обговорення чотирьох держав, якщо не буде досягнуто чесько-польську угоду” [28, С.243].

Виконуючи рішення Мюнхенської конференції, міністр закордонних справ Чехословаччини К.Крофта 1 жовтня 1938 р. звернувся до угорського посла в Празі Я.Ветштейна з нотою, в якій пропонував “якнайскорше створити мішану чехословацько-мадярську комісію експертів для розгляду проблеми мадярської меншини в Чехословаччині. Ця комісія мала б приготувати і внести проєкт про поладнання тої проблеми” [68, 1938, 5 жов.]. 3 жовтня 1938 р. Угорщина підготувала ультимативні вимоги до уряду Чехословаччини, які останній мав прийняти: 1) негайно звільнити політичних в'язнів угорської національності; 2) негайно демобілізувати і відпустити додому воїнів угорської національності; 3) створити місцеві загони для охорони життя і майна населення. Командування загонів змішане; 4) ...передачі Угорщині 2–3 чехословацькі прикордонні міста, які мають бути зайняті угорськими військами. На Заході такими містами мають бути Комарно, або Парканьана, або Упойшаг, або Чоп, або Берегово; 5) ...угорський уряд пропонує почати безпосередні угорсько-чехословацькі переговори в Комарно в четвер 6-го числа цього місяця в 4 години пополудні. Угорську делегацію буду очолювати особисто я (К.Каня – М.В.)” [20, С.11]. Одночасно з цим А.Бродію 6 жовтня 1938 р. було запропоновано “ні в якому разі не піддаватися обіцянкам чехів”, а твердо стояти на “позиції самовизначення з плебісцитом” [20, С.112; 56, 144–145, 104 old]. Празький проєкт вирішення проблеми національних меншин полягав у тому, “щоб чисто мадярську етнічну територію віддати Мадярині”, а що стосується плебісциту, то він “відкидається як нерезальний і зайвий, бо на територіях, на яких за думкою мадярської влади мав би бути проведений плебісцит, уже давно не має мадярської більшості” [68, 1938, 28 жов.]. Про проведення плебісциту в Ужгороді, Мукачеві і Севлюші (Виноградіві) не могло бути і мови.

На таких позиціях стояли урядові делегації Чехословаччини та Угорщини напередодні конференції в Комарно, яка проходила з 9 по 13 жовтня 1938 р. Угорська дипломатія, маючи підтримку фашистських держав на чолі з Німеччиною, висунула важкі для Чехословаччини умови: негайно повернути землі, заселені угорцями (брався за основу перепис 1910 р., коли кількість угорців значно перебільшувалася), провести плебісцит на територіях із змішаним населенням, надати право на самовизначення всім іншим народам [327, С.269]. “На випадок сповнення цих мадярських домагань, – повідомляла “Нова свобода”, – до

Мадярищини припало б... 400 тисяч словаків і 80 тисяч українців, отже словацько-українська меншість у Мадярищині була б більшою, ніж мадярська в Чехословаччині" [68, 1938, 16 жов.].

Переговори в Комарно не принесли ніяких позитивних результатів. Вони були зірвані з вини Угорщини. Чехословаччина не могла прийняти угорські умови, бо під час перепису 1910 р. "комісари мадярської влади вписували до рубрики мадярської народності усіх, що вміли говорити по мадярськи, притім однак вписували й релігію" [68, 1938, 29 жов.]. 14 жовтня 1938 р. представники угорської делегації офіційно заявили, що Угорщина "переговори перериває, бо на основі чехословацьких передумов не може їх далі вести" [68, 1938, 15 жов.]. Після зриву переговорів у Комарно настав новий етап у вирішенні "чехословацької проблеми". Угорщина, звинувативши Чехословаччину у небажанні йти на поступки, звернулася до Італії та Німеччини, щоб ці країни виступили арбітрами. Великобританія і Франція заявили про свою незастійливість даною проблемою. Б.Муссоліні порадив угорцям "негайною потою вимагати термінового скликання конференції чотирьох великих держав, вказавши, що нема ні маленьких надій на відновлення безпосередніх двосторонніх переговорів, і підкресливши, що затримка з вирішенням питання створить загрозу миру" [20, С.114]. До цього Б.Муссоліні додав, що "при першій же вимозі літаки (італійські – М.В.) будуть негайно перекинуті в Угорщину. Вони знаходяться в повній готовності, і до Будапешта їм потрібно півтори літніх години" [20, С.115]. У розмові з новим міністром закордонних справ ЧСР Ф.Хвалковським Гітлер "висловив свій жаль, що досі ще не було вирішено питання мадярської меншості в Чехословаччині" [68, 1938, 16 жов.]. У розмові з послом Угорщини в Берліні Д.Стояї І.Герінг намагався заспокоїти угорців і "висловив впевненість, що Угорщина і без війни поверне свої території" [20, С.115]. Засідання арбітражної комісії було призначено на 2 листопада 1938 р.

Напередодні арбітражу Угорщина покладала великі надії на свого агента А.Бродія, який, очолюючи уряд Підкарпатської Русі, повинен був запросити угорські війська з метою окупації всього Закарпаття. Аналогічної точки зору притримувався польський уряд. На думку угорського посла в Польщі А.Хорі, "одною із формул... могла би бути заява про те, що русинське населення попросило ввести в Русинську область одночасно угорські і польські війська. Таку акцію можна було б швидко підготувати чи організувати. Можна вибрати і таке рішення: угорські війська, які ввійдуть в Русинську область, звернуться за підтримкою до польської армії. Про це, звичайно, потрібно буде раніше домовитися" [20, С.133]. Однак, чехословацька контрозвідка уважно стежила за кожним кроком прем'єр-міністра [674, 833 old; 59, 1938, 22, 25 жов., 19 лист.]. 27 жовтня 1938 р. А.Бродій був заарештований, а А.Волошин, який очолив новий кабінет, чітко притримувався антиугорської орієнтації. Нове призначення Праги переконало Угорщину, що від А.Волошина годі чекати жодних територіальних поступок, не говорячи вже про передачу всього Закарпаття. А.Волошин прибув 2 листопада 1938 р. до Відня, однак участі в роботі арбітражної комісії не приймав. Варто погодитися з В.Гренджою-Донським, що закарпатську делегацію "не на те закликали, щоб з ними радитися, але щоб їм доручити готовий присуд" [23, С.163].

Текст першого Віденського арбітражного рішення від 2 листопада 1938 р., підписаного міністрами закордонних справ Німеччини та Італії, передбачав: "1. Області, які відходять від Чехословаччини до Угорщини, вказані на карті, яка додається. Встановлення кордону на місці повинна зробити угорсько-чехословацька комісія. 2. Евакуація відходящих областей Чехословаччини і їх передача починається з 5 листопада 1938 р. і повинна бути закінчена до 10 листопада 1938 р. Окремі етапи евакуації і передачі, як і інші формальності, повинні бути негайно визначені угорсько-чехословацькою комісією. 3. Чехословацький уряд повинен потурбуватися

про те, щоб евакуйовані області були передані в повному порядку. 4. Окрім питання, які виникатимуть із територіального відступлення, особливо питання громадянства і оптації, повинні вирішуватися угорсько-чехословацькою комісією. 5. Угорсько-чехословацька комісія повинна також прийняти більш конкретні рішення про захист як осіб угорської національності, що залишаються на території Чехословаччини, так і осіб угорського походження у відступлених областях... 6. Оскільки при передачі Угорщини може бути вчинена шкода і виникнуть труднощі економічного характеру і техніки зв'язку в областях, які залишилися за Чехословаччиною, угорський королівський уряд, зі свого боку, у домовленості з чехословацьким урядом зробить все можливе для усунення подібних труднощів" [20, С.120]. При умові, якщо угорсько-чехословацька комісія не зможе вирішити спірні питання, то вони стануть предметом обговорення Німеччини та Італії [20, С.121].

Згідно з рішенням арбітражної комісії, новий угорсько-чехословацький кордон проходив по лінії населених пунктів Бовтрадь, Малий і Великий Гут, Яношово, Квасово, Оросіво, Керестури, Вілок, Берегово, Йовря, Ужгород, Радванка, Дравці, Великі Гесвіці, Холмець, Велика Добронь, Баркасово, Жиятино, Ключарки, Мукачєво, Форнош, Нове село, Вишні Ремети, Шалаанки, Матієво, Чома, Чорний Ардів [68, 1938, 11 лист.]. За повідомленням "Нової свободи", яке ґрунтувалось на даних офіційної статистики, "територія Чехії зменшилася на 33%, Моравії на 36%, Словаччини на 21%, а територіальні втрати Підкарпаття... становили 12%" [68, 1938, 15 лист.]. Чехословацька Республіка "відступила Німеччині 28.200 кв. км., Польщі біля тисячі кв. км., Мадярищині коло 12.000 кв.км. Нинішня республіка буде мати около 100.000 кв.км." [68, 1938, 8 лист.]. До Угорщини відійшло 171.711 населення, з яких 33.324 були українцями, 16.463 чехами і словаками, 82.179 угорцями [161, С.262].

Віденський арбітраж торкнувся п'яти закарпатських округів – ужгородського, мукачівського, берегівського, севлюшського та іршавського. Підкарпатська Русь втратила міста Ужгород, Мукачєво і Берегово з прилеглими до них районами. В ужгородському окрузі до Угорщини перейшло 22 населені пункти, в яких проживало 10.719 українців і 18.687 угорців, у мукачівському – 15 населених пунктів (12.153 українці і 12.253 угорці), у севлюшському – 18 сіл (3.471 українці і 8.752 угорці), у берегівському – 40 населених пунктів (6.343 українці і 40.962 угорці), в іршавському – єдиний населений пункт с.Шаланки, в якому проживало 648 українців і 1525 угорців [161, С.74-75]. Необхідно погодитися з твердженням П.Стерча, що "Чіано й Ріббентроп своїм рішенням з 2 листопада 1938 р. в Відні порушили етнографічні принципи, бо віддали Мадярищині два міста, тобто Ужгород і Мукачів з релятивною більшістю українського населення, як також 13 сіл з абсолютною більшістю українського населення, з-поміж яких у 4-ох селах мадяри не становили ані одного відсотка населення. Крім того віддали Мадярищині чотири села з релятивною більшістю українського населення" [587, С.76]. В Баранинцях, наприклад, проживало 77% українців, у Йоврі – 62%, в Дравцях – 93%, в Кориттянах – 72%, в Квасові – 85%, у Вишніх Реметах – 92%, у Нижніх Реметах – 93%, в Чепі – 67% [587, С.76].

Згідно з рішеннями Віденського арбітражу була створена спільна чехословацько-угорська демілітаційна комісія, при якій діяли 11 підкомісій. Вони вирішували проблеми загально-політичні, військові, територіальні, етнографічні, фінансові, народногосподарські, торговельні, правові [587, С.259]. До спільної чехословацько-угорської комісії були делеговані два українці, два словаки та один чех [68, 1938, 21 груд.]. Карпатську Україну представляли Ю.Брацький і М.Долинній. Функції експертів виконували Й.Ірковський, Л.Махачек і В.Примич. Між представниками Карпатської України та Угорщини була досягнута домовленість про перепусткову систему, вивіз майна з окупованої Угорщиною території. "Рухоме майно, – повідомляла "Нова свобода", – можна буде вивозити протягом двох місяців

рахуючи від дня, коли буде розпочатий залізнично-комунікаційний рух між обома державами" [68, 1938, 24 груд.]. Комунікаційна лінія повинна була почати діяти 9 січня 1939 р. Евакуацією, яка завершилася 10 листопада 1938 р., керували В. Комаринський, Д. Німчук і В. Гренджа-Донський [103, С. 165].

Віденський арбітраж завдав відчутного удару по Чехословаччині та Карпатській Україні, хоча Угорщина так і не добилася повної окупації краю. Його наслідком було створення нового угорсько-чехословацького кордону. Карпатська Україна продовжувала залишатися у складі Чехословаччини, що перешкоджало утворенню спільного кордону між Угорщиною і Польщею. Це викликало в Будапешті явну прохолоду стосовно Берліну. Що стосується Чехословаччини, то її прес-ср-міністр Р. Беран, виступаючи по празькому радіо, заявив: "Прага, Братіслава і Хуст погоджуються вповні в поглядах на нашу закордонну політику, яка залишався такою, як її започаткував міністр закордонних справ др. Ф. Хвалковський. Ми наладнаємо в скорому темні тривкі добрі відносини до усіх сусідів. Ми переконані, що співпраця з ними принесе нам користь... Бажаємо також щоби устійнення границь довело до видагнішої співпраці з Польщею... Це саме відноситься й до Малярщини. Сусідня Румунія і теж Югославія виявили нам у важких і болочих для нас часах шире співчуття і симпатію... Недання заява італійського міністра закордонних справ графа Чіано скріплює мене в надії, що в теперішній міжнародній ситуації є для нас дійсно пригожі моменти. Щиро бажаємо, щоб прийшло до тривкого мирного порозуміння між великодержавами, бо хочемо удержувати найкращі взаємини з західноєвропейськими великодержавами та З'єднаними Державами" [68, 1938, 7 груд.].

Президент Чехословаччини Е. Гаха (Е. Бенеш емігрував у Лондон – М. В.) теж закликав чехів, словаків і українців "рука в руку співпрацювати на відбудові держави" [68, 1938, 27 груд.]. Змушена була погодитися з рішенням арбітражної комісії і влада Карпатської України. У маніфесті "Український народі Підкарпаття!", прийнятому Українською Центральною Народною Радою 17 листопада 1938 року, вказувалось: "З болем у серці сповіщаємо Тебе, що на вимоги Малярщини дві великі держави, які створили арбітражну комісію для полагодження спору за границі молодішої нашої Підкарпатської Держави, приділили Малярщині великий шматок нашої споконвічної землі спільно з містами Ужгород, Мукачєво та Берегово. Опираючись на фальшиву статистику наших ворогів, вони відірвали від живого тіла українського народу багато сіл і міст, де живе переважаюча більшість українців-русинів... Наші представники на міжнародній конференції у Відні змушені були погодитися на умови, що їх запропонувала арбітражна комісія" [68, 1938, 17 лист.].

Віденський арбітраж свідчив про поглиблення політичної кризи Чехословаччини, яка, фактично, опинилася перед державною катастрофою. Після 2 листопада 1938 р. більш-менш визначилися у ставленні до неї окремі європейські країни. Угорщина і Польща почали ще більш інтенсивніше співпрацювати у напрямку створення спільного кордону, проводячи постійно терористичні акції. Якщо Угорщина відкрито вимагала захоплення всього Закарпаття, то Польща і Румунія намагалися оволодіти окремими територіями в Словаччині та Карпатській Україні. Великобританія і Франція, які обіцяли Чехословаччині гарантії недоторканості її кордонів після Мюнхенської конференції, фактично, усунулися від "чехословацької проблеми" і займали нейтральну позицію. Було очевидним, що їх цікавить тільки одне – спрямування фашистської агресії на Польщу і підготовка там плацдарму для нападу на СРСР. Аналогічну позицію займали США. Що стосується Німеччини та Італії – головних арбітрів у Європі, то ці країни розраховували притягти на свій бік нових союзників. Такими повинні були стати Угорщина і Румунія при умові, якщо будуть максимально задоволені їх вимоги.

Яким буде подальший розвиток політичних подій в Європі, вирішальною мірою залежало від Німеччини. Це добре розуміли всі керівники європейських держав. Усвідомлював це і уряд Карпатської України. Уже з перших днів свого прем'єрства А.Волошин почав орієнтуватися на Німеччину – єдину велику країну, яка обіщала йому своє покровительство. Німецький уряд, заграючи з кабінетом А.Волошина, заявив про відкриття найближчим часом в Хусті свого консульства. Це робилося для того, щоб тримати під своїм контролем розвиток політичних подій у краї. А.Волошин сподівався, що призначення Г.Гофмана консулом “не якась подорож з цікавості, але с студійною дорогою, яка буде мати свої конкретні наслідки для нашого краю, для нашого народу і для дальшої політики Німеччини супроти нас” [1, ф.3, оп.1, спр.45, арк.1].

Необхідно відзначити, що уряд Німеччини кілька разів відкладав відкриття свого консульства в Карпатській Україні. Зокрема, ще 19 листопада 1938 р. міністр закордонних справ Німеччини Й.Ріббентроп повідомляв радника цього міністерства Е.Вермана: “Згідно з наказом фюрера й до нового наказу необхідно проявити стриманість у словацькому і карпато-українському питанні. З цієї причини пресі були дані інструкції нічого не публікувати про події у Карпатській Україні. Крім того, питання про створення генерального консульства в Хусті відкладається” [419, С.459]. Радник посольства Німеччини в Польщі Р.Шеліга констатував, що “побоювання Польщі, а саме, що Німеччина має намір зробити з Підкарпатської Русі зародок Всеукраїнської держави, немає ніякої підстави. Німеччина вже дала розпорядження, спрямовані на те, щоб не створювати таке враження. Підкарпатська Русь збереже свою незалежність у рамках Чехословаччини і не гратиме ніякої ролі в міжнародній політиці” [419, С.472]. Уряд фашистської Німеччини все-таки відкрив у Хусті своє консульство. Закарпатцям було дозволено виїжджати на заробітки в Німеччину, що, в деякій мірі, зменшило безробіття. Уряд А.Волошина так захопився цією пропозицією, що навіть 6 березня 1939 р., тобто за 8 днів до окупації краю уторськими військами, вирішував питання про виготовлення 10 тисяч закордонних паспортів [1, ф.17, оп.2, спр.383, арк.19]. Наївно вірячи гітлерівським обіцянкам про допомогу, А.Волошин просив Г.Гофмана “передати... славному вождеві німецького народу... нашу щирю подяку і сердечний привіт” [1, ф.3, оп.1, спр.45, арк.2].

Із вищеведеного можна зробити висновок, що уряд Карпатської України чітко притримувався пронімецької орієнтації, переслідуючи при цьому єдину мету: зберегти територіальну цілісність краю, захистити його населення від агресії фашистської Угорщини. Зроблене нами твердження підсилюють матеріали “Особистої справи А.І.Волошина”, яка знаходиться в Центральному Архіві Міністерства Державної Безпеки Росії в Москві. Даючи відповіді на запитання слідчого МДБ майора Вайндорфа, А.Волошин однозначно заявив, що “уряд Підкарпатської Русі ставив завдання створення автономної Закарпатської України і орієнтувався на фашистську Німеччину, тобто в останній мірі ми бачили силу, яка може забезпечити недоторканість території Карпатської України. Хочу відзначити, що становище Німеччини на той час як арбітражної держави змусило уряд Підкарпатської Русі просити Німеччину про охорону кордонів проти окупації краю угорцями” [11, Н-17681, л.10].

Відомо, що частина німецького генералітету радила Гітлеру зберегти самостійність Карпатської України. Радник управління міністерства закордонних справ Німеччини Е.Клейст зізнався, що “весь час намагався захистити Закарпатську Україну. Я вказав на значення, яке вона має для Німецьких планів на Сході. Я підкреслював, що обурення українців Німеччиною буде величезне, якщо ми віддамо Закарпатську Україну Угорщині. Нарешті, я вказав, що ми можемо раптово розірвати стосунки з українцями після того, як пробудили в них, особливо з утворенням Закарпатської України, великі сподівання як на допомогу, так і на підтримку з боку

Німеччини” [419, С.471]. У 1937 р. відбулася зустріч В.Канаріса з головою Проводу Українських Націоналістів С.Коновальцем. Адмірал обіцяв допомогти йому в підривній роботі та пропаганді. Канарісу запам'ятався полковник Коновалець, а коли той у 1938 р. загинув під час терористичного акту, організованого радянськими спецслужбами, Канаріс постійно пригадував “цю чудову людину” [302 а, С. 314].

У проведенні А.Волошином пронімецької політики певну роль відігравала українська націоналістична еміграція, зокрема, прихильники І.Полтавця-Остриниці та гетьмана України в екзилі П.Скоропадського. 25 жовтня 1938 р. Організація Українського Вільного Козацтва, очолювана полковником І.Полтавцем-Острининою, що знаходилася у Франції, писала в листі до А.Волошина: “Гадаємо, що перестанете плекати стару невдалу московсько-антагтську політику, а станете на шлях добросусідського порозуміння з Німеччиною” [1, ф.3, оп.1, спр.42, арк.1]. Що стосується названої організації, то наприкінці 30-х років вона переродилася в невелику націонал-соціалістичну групу, повністю прийнявши фашистську ідеологію і практику [432, С.63; 59, 1938, 20 лист.; 64, 1939, Ч.5]. Певну роль у зближенні уряду А.Волошина з Німеччиною також відіграли керівні чини ОУН. Ця організація бачила в Німеччині рятівника Галичини від польського гноблення. Саме на їх прохання в краї з'явилися німецькі військові радники, які спричинилися до формування місцевих збройних сил. Не викликає жодних сумнівів, що між ОУН і німецькими спецслужбами існували тісні стосунки. Про це мова йтиме нижче.

3.2. Угорські та польські терористи в Карпатській Україні

Позиція Німеччини щодо Карпатської України змусила уряд Угорщини дещо призупинити свої агресивні плани. Однак, це не означало, що вона відмовилася від свого наміру організувати вторгнення в Закарпаття. Будапешт “в даний час, – писав угорський посол в Польщі А.Хорі міністру закордонних справ Угорщини К.Кані, – вважає можливим досягнути своїх цілей з допомогою дипломатичних засобів” [20, С.134]. Польща теж, хоч її збройні сили були готові до ведення бойових дій по всьому фронту, розуміла, що “воєнне втручання... в значній мірі зашкодило б справі, ніж принесло б їй користь” [20, С.134]. Угорщина продовжувала покладати надії на те, що “русинський уряд... попросить нас вести угорські війська з метою підтримання порядку на ще зберігнійся русинській території” [20, С.135]. Від Польщі вимагалось тільки “підсилити дії диверсійних загонів”, а на випадок “операції в Русинській області угорський генеральний штаб просив тільки підтримки з боку одної польської дивізії” [20, С.135].

Угорські приготування до вторгнення на територію Карпатської України не припинялися ні на мить. М.Козма зробив запис у своєму щоденнику 17 листопада 1938 р.: “20-го вночі русинська область все ж буде нашою” [20, С.136]. Добре розуміючи, що окупація Закарпаття угорськими військами приведе до встановлення спільного польсько-угорського кордону, Німеччина рішуче виступила проти агресії. 18 листопада 1938 р. Е.Верман висвітлив перед угорським керівництвом позицію Німеччини, яка вважала “подібний крок з угорського боку ризикованим”, який може призвести до серйозних ускладнень. Е.Верман нагадав, що “новий чехословацько-угорський кордон був встановлений рішенням Віденського арбітражу на основі національного принципу” [20, С.140]. Вслід за цим послідували німецька й італійська ноти міністру закордонних справ Угорщини К.Кані [20, С.140–142], на які Будапешт відповів меморандумом від 22 листопада 1938 р. Згідно з ним Угорщина була готова до співробітництва з Німеччиною, а її уряд заявив про намір вступити до ангікомітгернівського пакту [20, С.142–143] і вийти з Ліги Націй [20, С.142]. Отже, спроба Угорщини окупувати Закарпаття 20 листопада 1938 р. закінчилася для неї повним крахом. Необхідно було шукати інші шляхи. Угорський посол в Польщі А.Хорі 25 листопада 1938 р. виклав свої думки з приводу взяття “Русинської

області... шляхом закриття всіх до єдиного шляхів сполучення при допомозі підривних акцій. Шляхом пропаганди підготувати населення до плібескиту і одночасно енергійними дипломатичними акціями створити необхідні для цього умови” [20, С.144].

Політика Німеччини стосовно Карпатської України, зокрема її реакція на спробу окупації краю Угорщиною, зробили великий політичний резонанс в Європі. Скидалося враження, що Третій Рейх дійсно хоче використати Карпатську Україну як П'ємонт для об'єднання навколо неї всіх українських земель. 6 грудня 1938 р. Д.Ллойд Джордж у розмові з І.Майським висловив думку, що “план Гітлера полягає в тому, щоб забрати “коридор” і Силезію, відгорнути від Польщі її українську частину та приєднати її до Закарпатської України й створити з цих двох частин васальну Українську державу на зразок Чехословаччини. Такою є найближча мета. У більш далекому майбутньому, можливо, Гітлер думає здійснити акцію проти Радянської України”. Подібні думки висловили представники міністерства закордонних справ Великобританії. Начальник французького генерального штабу генерал М.Гамлен вважав, що “найбільш вірогідною і найближчою метою німецької експансії буде Україна”. Посол Франції в Німеччині Р.Кулондр писав 15 грудня 1938 р. міністру закордонних справ Ж.Бонне: “В оточенні Гітлера говорять про таку операцію, яка повторила б у більш широких масштабах операцію в Судстах: проведення в Польщі, Румунії і СРСР пропаганди за надання незалежності Україні... І центром руху стане Закарпатська Україна... Таким чином, Чехословаччина... слугить реїху у вигляді тарана для пролому воріт на Сході” [28, С.267].

Безперечно, ідея створення соборної України на базі Закарпаття зароджувалась в Берліні. Однак, існували також і інші міркування з цього приводу. На думку народного комісара закордонних справ СРСР М.Литвинова, “галас навколо української проблеми створений, чесно кажучи, не так німецькою пресою, як пресою інших країн, зокрема Англії і Франції. Цілком можливо, що всім цим керували з Берліна” [419, С.472]. На глибоке переконання повноважного представника СРСР у Франції Я.Суріна, “Бонне і його оточення зітхнуть з полегшенням, якщо німці справді нападуть на Україну” [28, С.270]. Галас, піднятий європейською пресою з приводу Карпатської України, в деякій мірі насторожив Угорщину і Польщу. Будапешт був готовий піти на будь-які жертви, щоб тільки одержати дозвіл Берліна на повну окупацію Закарпаття. 27 грудня 1938 р. міністр закордонних справ Угорщини І.Чакі повідомив угорські місії у Вашингтоні, Парижі і Лондоні про намір вийти з Ліги Націй [20, С.147]. Варшава теж побоювалась, що Карпатська Україна “може одного дня розвинути в огнище такої тривоги для Польщі, що польський уряд буде примушений взяти до уваги втручання, яке може призвести до дальших комплікацій. Це головна причина, чому Польща змагає до спільного кордону з Угорщиною” [30, С.11].

Якщо раніше Угорщина акцентувала увагу Німеччини на необхідності встановлення польсько-угорського кордону, то на початку 1939 р. вона заявила про потребу приєднати Закарпаття з економічної точки зору. І.Чакі в листі до угорського посла в Німеччині Д.Стояї 26 лютого 1939 р. писав: “Поясніть (Німеччині – М.В.), що Карпатська область має для нас важливе значення не для встановлення спільного з поляками кордону, а тому, що ми не хочемо допустити винищення лісів так званим українським урядом. Таким чином, ми прагнемо не до заволодіння Карпатським хребтом, а до того, щоб Русинська область до верхнього кордону лісів входила до складу Угорщини” [20, С.156]. Тобто, Закарпаття розглядалося в Будапешті як сировинна база, складова частина Угорщини, яка тимчасово відірвана від свято استفанської корони. Заступник міністра закордонних справ Угорщини Я.Верле повідомляв І.Чакі, що Й.Ріббентропу “до цих пір... здавалось, що ми

добиваємось Русинської області по політичним мотивам, і він не знав, які життєво важливі інтереси зв'язують нас з краєм" [20, С.158].

Протягом всього міжвоєнного періоду Чехословаччина мала дружні стосунки з Югославією. Що стосується Угорщини, то вона постійно намагалася з допомогою питання про національні меншини ізолювати Чехословаччину від її союзників – Югославії і Румунії. Чехословацько-югославські відносини зазнали відчутного удару після Мюнхенської конференції, коли, фактично, настав кінець існуванню Малої Антанти як політичного союзу Чехословаччини, Югославії і Румунії. Окремі балканські країни по-різному відчули на собі наслідки Мюнхена. Що стосується Югославії, то вона все більше ставала об'єктом відкритого тиску з боку фашистської Німеччини. Необхідно погодитись з міркуванням Шандора В., що "у період першої республіки Карпатська Україна відігравала поважну стратегічну роль як зв'язок до держав Малої Антанти – Румунії та Югославії. У новім укладі сил вона втратила своє первісне значення" [161, С.218].

Не дивлячись на такі зміни в світовій політиці, уряд Югославії рішуче виступав проти угорських зазіхань на Закарпаття. Це стосується і югославської періодики. "Населення цього краю, – повідомляло "Време", – не хоче вертатись під мадирське панування, яке лишило сумні спомини. Підкарпатські українці запевняють свої права в союзі з чехами і словаками" [273, С.56]. Уряд Югославії вимагав, щоб Німеччина та Італія не підтримували ідею спільного угорсько-польського кордону [68, 1938, 15 жов.]. Югославський щоденник "Політика" підтримав прихильну позицію Румунії щодо Карпатської України [68, 1938, 29 жов.]. Ставлення народів Югославії до Закарпаття видно із статті "Сербі, хорвати й словінці з нами!", опублікованій на сторінках "Нової свободи" [68, 1938, 3 жов.].

Румунія, як і Югославія, лояльно ставилася до Карпатської України, принаймні до тих пір, поки існувала федеративна Чехословаччина. Не випадково А.Волошин, переконавшись у безнадійності захисту Карпатської України власними силами, здійснив спробу домовитися з урядом Румунії про присиднання краю до неї. Мотивація була така: в Румунії проживають українці – наші рідні брати. Румунія постійно виступала із звинуваченням на адресу Угорщини, яка проводила шалену радіопропаганду по відношенню до Закарпаття. Зовнішньополітичний курс Румунії визначався такими основними моментами: 1) лояльність румунського уряду до Чехословаччини; 2) бажання зберегти з нею нормальні економічні та політичні взаємини; 3) неприхильність до військового посилення Угорщини; 4) недовір'я до запевнень Будапешту щодо Трансильванії; 5) небажання браги участь в політичних комбінаціях, спрямованих проти Німеччини [273, С.58].

Румунія до кінця виконувала союзницькі зобов'язання щодо Чехословаччини. Доказом цього є підписання договору про поставки кукурудзи в гірські райони Закарпаття. Однак, це не означало, що румунський уряд не мав інтересів до Чехословаччини. Як тільки стало відомо, що ЧСР перестала існувати як держава, Румунія висунула свої вимоги. Посол Угорщини в Румунії Л.Бардоші повідомив І.Чакі, що 16 березня 1939 р. міністр закордонних справ Румунії Г.Гафенку "послався на свої попередні повідомлення про те, що румунський уряд до останніх подій змінив свою позицію, яку він займав в Галаці в питанні про Русинську область. Румунія також має свої інтереси на русинській території. Це відноситься до прикордонних сіл, населених румунами, і до території, через яку проходить залізнична лінія Мараморощ–Сигет–Коломеа" [20, С.158].

Міжнародне становище Карпатської України значно ускладнювали безперервні напади угорських і польських терористів. Іще у вересні 1936 р. відбулася зустріч Гітлера з регентом Угорщини М.Горті, яка "започаткувала пізнішу співпрацю німецько-угорських політичних і військових сил" [158, С.89]. Однак на перших

порах Берлін не давав згоду на відкриту інтервенцію і угорський уряд обмежився засиланням терористичних груп на міста і села Карпатської України.

1 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Угорщини Б.Імреді таємно доручив колишньому міністру внутрішніх справ М.Козмі сформувати диверсійні загони для підривної роботи на Закарпатті. “В половині одинадцятій, – писав М.Козма в своєму “Щоденнику”, – мене викликали Імреді і попросив взяти на себе політичне керівництво акцією в Русинській області, здійснення пропаганди там і керівництво повстанцями. Він прийняв всі мої пропозиції і погодився на використання, якщо цього вимагатиме обстановка нелегальних і насильницьких засобів” [20, С.108]. Разом з І.Гаяшем М.Козма створив “гвардію обірванців” (“Саботчопот”) у складі 600 чоловік [579, С.256]. Ще у вересні 1938 р. терористичні загони почав створювати С.Фенцик. Банди чорносорочечників були сформовані в Берегові, Мукачеві та Радванці. Окремі їх загони, до яких також залучали вихованців “Руського скауту”, очолювали С.Крайняк, Б.Балецький, В.Рєберка [579, С.258].

М.Козма був переконаний, що ведення “малої війни” слід доручити будь-якому “колишньому атаману розбійницької ватаги” [579, С.257]. Щось подібне читасмо в іншому місці “Щоденника”: “Негайне вирішення русинського питання настільки важливе з точки зору майбутнього Угорщини, що заради цього я готовий піти на будь-який ризик, якщо потрібно, то стати до стінки” [24, С.220]. Діяльність терористичних загонів М.Козма розглядав виключно в альянсі з поляками. “Я запропонував Імреді, – писав він 4 жовтня 1938 р., – щоб Чакі, я чи хто-небудь інший негайно вилетів у Варшаву для безпосереднього обговорення з поляками політичної сторони питання, для організації зустрічі наших людей, які досягнуть польської кордону, для обговорення питання про розміщення і можливе використання направленого сюди загону в 100–200 чоловік – чисельність залежить від бажання польської сторони – і, нарешті, для організації польської добровольської акції і співробітництва з ними” [20, С.109].

Пропозиція М.Козми була схвалена зустрінуто у Варшаві. 7 жовтня 1938 р. посол Угорщини в Польщі А.Хорі повідомляв міністра закордонних справ країни К.Каню, що поляки “рекомендують негайно почати широкий саботаж в Русинській області... Я домовився про подібні акції з польського боку – з допомогою агентів. Але до цих пір поки я не зможу послатися на серйозні акції саботажу з угорського боку, всі мої зусилля виявляться марними” [20, С.112–113]. Польський генеральний штаб активно включився в роботу. 10 жовтня 1938 р. угорський воєнний аташе в Польщі Б.Лендзель доповідав начальнику генштабу Угорщини, що “в Мукачєво й Ужгород під керівництвом офіцера будуть направлені, як мені здається, солдати дійсної служби в цивільному одязі. Чисельний склад загонів буде відповідати нашим планам... По іншим дорогам вони направлять в Русинську область патрулі, які складатимуться із добровольців, з метою здійснення вибухів та інших підривних дій. Польська сторона активізує свою діяльність, коли угорські підривні загони розгорнуть бойові операції. Для координації дій вони просять щоденно інформувати їх про обстановку” [20, С.113].

Поява угорських терористів зафіксована в першій половині жовтня 1938 р. У щоденнику В.Гренджи-Донського є такий запис: “вчорашнього дня, ранком о 4-й годині, в нашій країні з'явилися малярські терористи. Біля станції Беія напали на боржавський залізничний міст, вбили одного вояка, що там був на сторожі, пошкодили міст екразитом і напали на потяг число 1108. Вбили також начальника станції, ограбили подорожніх, кілька наших вояків полонили і відвели з собою. Подалися в берегівські винниці та ліси” [24, С.23]. Першу появу угорських терористів В.Гренджи-Донський відносить до 10 жовтня 1938 р. Аналогічної точки зору притримується також П.Стерчо: “Вночі з 9-го на 10-го жовтня 1938 р. перша група “Рондьош Гарди” приїхала до пограничної місцевості Гарпи, а звідти через

зв'язок мукачівського мадяра Мікловша Ерделі перейшла кордон на річці Боржаві і вдерлася в Карпатську Україну" [592, С.16]. Українські вчені О.Довганич, З.Пашкуй і М.Троян вважають, що перші угорські терористи у складі 12 чоловік з'явилися на території Закарпаття 5 жовтня 1938 р. [358, С.14]. Однак архівних документів, які б підтверджували цей факт, не виявлено.

Із зашифрованої телеграми міністра закордонних справ Угорщини К.Кані послу в Польщі А.Хорі видно, що станом на 12 жовтня 1938 р. угорцям "вдалося закинути в Русинську область приблизно 750-800 чоловік. Після сутичок і актів саботажу, що мали місце вчора і позавчора, чехи буквально пагубно закрили кордон" [20, С.113]. 14 жовтня 1938 р. угорські терористи були вдруге зафіксовані в околицях Берегова. В сутичці з ними загинув чеський жандарм А.Риган, родом із села Дубриничі [24, С.28]. Однак, свосчасно підійшло підкріплення і терористи змушені були відступити. Урядова газета "Нова свобода" повідомляла про появу 300 озброєних терористів поблизу Мужієва [68, 1938, 20 жов.], а 21 жовтня 1938 р. біля Волівця [24, С.34].

Напади угорських терористів почастишали після Віденського арбітражу. Командуючий 12 чехословацької дивізії доповідав, що 3 листопада 1938 р. "між 3 і 5 годинами відбувся напад терористів на с.Косино... По терористах було відкрито вогонь з автоматичних пістолетів і кулеметів, використано ручні гранати. Під час нападу загинув четник-аспірант... Терористи використовували кулі "дум-дум" [17, і.с.5349, картон 23]. Того ж дня угорці повторили напад, під час якого були поранені п'ятеро чехословацьких прикордонників" [17, і.с.5349]. 4 листопада два терористи відкрили вогонь у Косинському Верху. Вони були озброєні ручними гранатами і автоматичними пістолетами. Під час перестрілки три чехословацькі прикордонники отримали легкі поранення [17, і.с.5349]. 5 і 6 листопада знову зафіксовані збройні інциденти на угорсько-чехословацькому пограниччі, в ході яких один чеський воїн був важко поранений. 9 листопада угорські терористи, озброєні автоматичними пістолетами і ручними гранатами, здійснили новий напад на чехословацьких прикордонників у Косині. В сутичці загинув чеський підстаршина і п'ятеро чоловік були поранені [24, С.73]. 11 листопада загін із двадцяти угорських терористів був атакований чехословацькими військами в районі с.Підгор'яні. Чехословацька сторона втрат не мала [17, і.с.5349]. 17 листопада відбито напад тридцяти угорських терористів поблизу Страбичова [17, і.с.5349]. 21 листопада вони з'явилися в Малому Давидкові, а 22 листопада в Шаланках чехословацькими прикордонниками були заарештовані два терористи, озброєні кулеметом і автоматичними пістолетами [17, і.с.5349].

25 листопада 1938 р. почалася перестрілка в районі с.Хлумець, південніше Ужгорода. Того ж дня угорських терористів було обстріляно поблизу Ракошина [1, ф.3, оп.1, спр.32, арк.1-3]. Наступного дня були затримані кілька "затятих терористів" на чолі з Міхалом Гімро [1, ф.3, оп.1, спр.44, арк.1]. Угорські терористи ще не раз з'являлися в цьому селі. Начальник мукачівського окружного управління доповідав 28 листопада 1938 р. Президії крайового управління в Хусті, що "цивільне населення зробило напад на охорону 4/86 роти, розміщеної в дворі угорської школи в Ракошині, стріляли із автоматичних пістолетів" [1, ф.211, оп.1, спр.42, арк.20]. Напад організували Тор Бака Іржі, Тор Бака Йозеф, Мольнар Ян, Олександр Тар, Штефан Геза Тор, які були заплідрені в тому, що зв'язані з угорськими терористами в Мукачеві. Під час сироби втекти, троє терористів були вбиті. Слідство встановило, що в Ракошині була організована місцева дільниця "Сабатчопот", яка підтримувала тісні зв'язки з Мукачевом і одержувала звідти зброю [1, ф.211, оп.1, спр.43, арк.20].

Протягом грудня 1938 р. озброєні угорські терористи регулярно здійснювали напади на населені пункти Карпатської України. 6 грудня під час перестрілки з чехословацькими прикордонниками загинув один терорист в с.Богдан [17, і.с.5349]. 7 грудня тридцять терористів з Ужгороду напали в с.Довге. По них було відкрито

вогонь з кулеметів і рушниць, використано гранати. Втративши одного чоловіка збитим, вони відступили в ужгородському напрямку [17, і.с.5349]. 8–9 грудня по закарпатським прикордонним пунктам було випущено вогонь з території, окупованої Угорщиною. Жертв не було [17, і.с.5349]. 10 грудня зафіксовано новий напад на с.Довге, а 12 грудня – на с.Горяни [17, і.с.5349]. Під час нападу шістьох терористів на населені пункти Вербовець і Олешник 13 грудня був важко поранений чехословацький прикордонник, якому довелося ампутувати ногу. З боку терористів втрат не було [17, і.с.5349]. 21 грудня перестрілка з терористами в Радванському лісі тривала до світанку [17, і.с.5349]. 23 грудня терористи здійснили напад на с.Горяни, а 24 грудня – на с.Барвінкош [17, і.с.5349]. 25–29 грудня угорські літаки кілька разів пересікали повітряний простір Чехословаччини, однак до нападу справа не дійшла [17, і.с.5349]. 30–31 грудня група угорських терористів здійснила кілька нападів на с.Макарієво [1, ф.17, оп.2, спр.319, арк.1]. Один із них детально описала “Нова свобода”: “Чотири мадярські терористи ввійшли до хати й питали чи в хаті не мешкають фінанси. Переглянули цілу хату, але так нічого не нашли. Зараз як вийшли з хатчини, кинули 6 ручних гранат, потому зачали стріляти 20 хвилин. На вистріли мадярських терористів відповіла наша сторожа СТОС (прикордонні підрозділи – М.В.) вистрілами з легкого кулемету” [68, 1939, 12 січ.].

В.Комаринський, який очолював відділ преси і пропаганди в уряді Карпатської України, писав до Президії міністерства внутрішніх справ: “Голошу, що в останні днях знову починають занепокоючу роботу на границях мадярські терористи. не є то родовиті терористи мадяри, але се є з одної сторони утікачі-дезертири з нашої армії, а з другої сторони приклонники Др.Фенцика, Бродія і Демка, які втекли з нашої території до Мукачєва. Після вичислення є таких людей в Мукачєві около 300” [1, ф.17, оп.2, спр.319, арк.2]. Отже, мова йде про терористичні загони, які почали формуватися на захопленій Угорщиною закарпатській території. Згідно з даними чехословацької служби безпеки, 1 січня 1939 р. в Ужгороді перебувало 6000 терористів, готових до проведення диверсійних акцій на території Карпатської України [17, і.с.5349].

5–6 січня 1939 р. “мадярські терористи самі випроковували інцидент і напали на нашу пограничну сторожу. Ведучим цих терористів був колишній районний поліційний інспектор Білик Ференц, далі Басараб Ференц, Чулак Тодор і Шелебі Міклош. Басараб, Чулак та Шелебі переступили границю біля Підмонастиря – вони мали намір зайняти чехословацьку пограничну сторожу і наступати далі... Терористів, організованих до цього нападу було 350, майже всі мадяри, з них 50 походило прямо з Мукачєва, інші з околиці” [68, 1939, 3 лют.]. Подібні події мали місце в околицях Ужгорода. На прикордонну сторожу напала група угорських терористів на чолі з Іштваном Калмаром [68, 1939, 3 лют.]. Необхідно відзначити, що більшовицька газета “Правда” відмічала на своїх сторінках “найменші сутички, що в цей час проходили на нових чехословацьких кордонах на території Закарпаття” [329, С.221].

Великий бій мав місце 6 січня 1939 р. в с.Росвигово. Терористів нараховувалось від 200 до 250 чоловік. Бій тривав дві години, після чого терористи повернулись на свою територію. Чехословацькі прикордонники втратили одного фінансового стражника, одного четника, шестеро були поранені, а семеро пропали безвісти. Які мали втрати терористи – з’ясувати не вдалось [17, і.с.5349]. 16 січня “напали мадярські терористи на сторож СТОС коло Барвінкоша. Було 60–80 осіб. По них вистрілено від Баранинець із тяжкого й з легких кулеметів. Натовп переступив демаркаційну лінію, а то 1 км в напрямі на Бараниниці. На нашій стороні були ранені два поліцісти” [1, ф.3, оп.3, спр.56, арк.5]. Аналогічні сутички мали місце 2 січня 1939 р. в с.Барбово [1, ф.17, оп.2, спр.319, арк.1]. 7 січня терористи напали на чехословацький підрозділ СТОС в Кам’яниці [17, і.с.5349].

Угорські терористичні загопи постійно поповнювалися новими людьми. При цьому використовувалися різні методи, нерідко примусові. “За достовірними свідченнями, – повідомляв начальник севлюшського окружного управління Президію управління Підкарпатської Русі, – угорці і далі зараховують в особливі формування “Сабатчопот” і навчають осіб, завербованих на тутешній території демобілізованих вояків і біженців з цієї території, яких хочуть використати для того, щоб викликати безпорядки на нашій території. Так було з’ясовано, що 14 листопада 1938 р. в с.Вишній Шарл у цьому окрузі прийшли два угорські вербувальники Вилмош Пап і Лайош Югас, які, як вони сказали, були уповноважені угорськими властями завербувати на тутешній території 500 чоловік для угорського війська. Далі було з’ясовано, що багато молодих людей, між ними біля 30 призовників, які в цьому році повинні вступити на військову службу, втекли в Угорщину, де їх взяли на військове навчання. Демобілізований вояк Вамош із Севлюша розповідав тут, що угорські солдати били його за те, що він відмовлявся вступати в так звані “Сабатчопот” [1, ф.3, оп.3, спр.73, арк.18]. “В селі Хлумці, – доповідав місцевий начальник жандармерії, – Вінце Гортвай та його 10-ти літній син... переписували по хатам осіб... При складанні списку Гортвай питав людей, чи визнають вони себе угорцями, у випадку позитивної відповіді селяни самі записували своє ім’я в список. Мету проведення перепису Гортвай нікому із записаних не сказав” [1, ф.43, оп.1, спр.73, арк.18].

Англійський журналіст Гендерсон писав, що в “околиці Шаланки, 12 миль на схід від Бергова, чехословацька армія взяла в полон 297 угорських терористів, в тому числі 26 офіцерів, 62 підофіцерів, одного аспіранта, чотирьох чехословацьких громадян мадярської національності, а решта були мадярські ревізіоністи. Зібрані в них документи вказували на те, що терористи були вислані генштабом міністерства війни. Допит терористів доказав, що полонені були зібрані і вишколені в Кішварді близько Тянїбанда, і є під командою поручника Іштвана Гєша... В Рутенії є розсіяних коло 2000 мадярських терористів...” [161, С.155].

Станом на 10 лютого 1939 р. угорські терористи 22 рази здійснювали напади на кордони Карпатської України [68, 1939, 25 лют.]. Відзначимо, що не тільки ті сутички, в яких брала участь Карпатська Січ. Директор поліції Карпатської України Ю.Білей, даючи інтерв’ю газеті “Нова свобода”, заявив, що “у самому Хусті наші українські хлопці зловили двох мадярських терористів” [68, 1939, 21 лют.]. Рядові терористи всіляко заохочувались і нагороджувались своїми керівниками. “Терорист одержує денно 3,5 пєнє, за напад 50 пєнє” – повідомляла “Нова свобода” [68, 1939, 3 лют.]. Доказом масовості терористичних нападів на Карпатську Україну є той факт, що Державною прокуратурою у Великому Березному станом на 25 лютого 1939 р. було ув’язнено 345 угорських терористів [1, ф.3, оп.2, спр.17, арк.3; 59, 1938, 16 жов.]. Після оголошення амністії, їх всіх відпустили [1, ф.3, оп.2, спр.17, арк.4].

В жовтні 1938 р. зафіксовано появу польських терористів. 27 жовтня вони здійснили спробу висадити в повітря міст поблизу Жорнави [24, С.44], а наступного дня напали на міст у Вучковому [24, С.71–72]. У бою з ними загинув чеський жандарм Калчік і кілька закарпатців, зокрема, Й.Лой. В с.Торунь польські терористи вбили синевирця І.Костя [24, С.72]. 10 листопада 1938 р. Пресова служба Карпатської України повідомляла, що польські терористи “затягнули до Польщі Ярослава Весєнького, Вячеслава Ракоса і Цїріса, членів прикордонної сторожі, про яких й досі невідомо, чи живуть” [1, ф.3, оп.2, спр.5, арк.8]. “Нова свобода” повідомляла, що “фінансова дирекція в Хусті, посередництвом влади Карпатської України, дипломатичною дорогою домагатиметься, щоб польські уряди випустили на волю наших оборонців границь” [68, 1939, 18 лют.]. В ніч з 18 на 19 листопада 1938 р. “кількадесят польських терористів в околиці Нижніх Верєцьок (Нижніх Воріт – М.В.) напали на нашу прикордонну сторожу. По перестрілці прогнано їх в

напрямку польської границі. Терористи полишили одного мертвого і кілька ранених” [68, 1938, 25 лист.]. Напади польських терористів були зафіксовані 2, 3, 13, 15, 16, 18, 19, 22 листопада 1938 р. Постраждали жителі прикордонних з Польщею сіл Торунь, Присліп, Н.Студений, Синсвирська Поляна [68, 1938, 20, 25 лист.; 24, С.77–93].

Із телефонограми угорського посла в Польщі А.Хорі міністру закордонних справ Угорщини К.Кані від 9 листопада 1938 р. випливає, що поляки мали сумнів з приводу звуження боротьби проти Чехословаччини тільки до терористичних акцій. “Читання про Русинську область, – писав А.Хорі, – слід вирішити швидко і самим корінним чином. Можливо, що ми можемо досягти цілі виключно з допомогою повстанських загонів. Але що відбудеться, якщо вони будуть розгромлені? Чи задовільнить нас констатація того факту, що наші спроби не вдалися? Не виключено, що наші повстанські акції будуть відбиті ударом по регулярним угорським військам” [20, С.133].

Терористичні акції завдавали великої моральної і матеріальної шкоди. Лише польські терористи станом на 25 листопада 1938 р. завдали збитків на суму 277500 кч. [1, ф.3, оп.3, спр.65, арк.1]. Жителі с.Торунь повідомили свій уряд, що “дня 5.XII наложили терористи скразит (вибухівку – М.В.) під нотарський уряд (убиток 3400 кч. частково покрився на 1500 кч.), але 22.XII уряд знову був з усіх сторін обстріляний терористами на протязі 2 год. В будову кинули 3 гранати – шкода 5 тис. кч.” [1, ф.4с/18, оп.1, спр.45, арк.1]. Майже після кожного їх нападу були людські втрати. Тільки за кілька днів листопада 1938 р. на польсько-чеському пограниччі загинули “3 вояки, 2 четники, 1 фінансовий стражник, 1 піднотар, 2 дітей” [1, ф.3, оп.3, спр.65, арк.1]. 28, 29 і 31 листопада польські терористи тричі здійснювали напади на с.Вучкове. Січовиками були затримані особи польської національності Богдан Сенчак та Рудольф Пес [17, і.с.65735/38]. Ці та інші факти знайшли відображення в доповідних записках працівників чехословацької служби безпеки. У них фіксувалися озброєння, фінансування та рівень фінансового вишколу терористів [12, і.с.2012, кап.655]. Напади польських терористів не припинялися також в січні–лютому 1939 р. Так, на с.Присліп “напало 10 польських терористів і зайняли пошту. Будинок пошти збомбардували ручними гранатами і забили поштового урядника Калину. Разом з збомбом своїм боронила пошту пані Калинова. Шматки гранати розірвали їй груди і голову” [1, ф.3, оп.3, спр.159, арк.9].

Карпато-українська влада, даючи відповідь на ноти протесту польського посла, в яких її звинувачували у сприянні антипольській пропаганді на території краю, постійно наводила факти руйнівної діяльності польських терористів. 13 листопада 1938 р. у Нижньому Студеному, при переході кордону був вбитий терорист, при якому знайшли “пістоль со значком “Церба”, коробочку на сигарети, шкіряний нулярес, в нім 50 кч., 1 пол. злотий і 15 польських грошей” [68, 1938, 25 лист.]. 15 листопада 1938 р. у затриманих польських терористів відібрали ручні гранати польського зразку, годинниковий механізм для запалювачів, запальники з надписом “Краків”, польські сигарети, шоколад [68, 1938, 20 лист.].

23 листопада група закордонних журналістів відвідала закарпатські села Вучковс, Торунь, Присліп, Синсвирську Поляну, які найбільше постраждали від польських нападів. До складу цієї делегації входив також німецький консул Г.Гофман, який “усе оглянув, сфотографував не тільки місця нападів, але і речі та зброю терористів, яку залишили на місцях” [24, С.87]. 27 листопада 1938 р. “Нова свобода” повідомляла: “Влада Німеччини сьогодні вислала ноти малярській й польській владам, у яких... протестує проти вислання терористів польським генеральним штабом з Осмолоди на Карпатську Україну” [68, 1938, 27 лист.]. Необхідно відзначити, що чехословацький уряд приділяв значну увагу захисту кордонів краю. Нерідко проводились спільні бойові операції загонів СТОС і Карпатської Січі по знешкодженню терористичних груп. Одна з таких операцій

завершилася розгромом групи Йозефа Према [592, С.17]. Така ж доля спіткала угруповання Ернеста Берзевітці. Були взяті в полон 24 старшини, 62 підстаршини; понад 200 рядових терористів.

Страждали не тільки населені пункти, де проживало виключно українське населення. Активізувалися напади угорських терористів на румунські села Марамороша. Активну позицію займав "Орден хоробрих", який ще в 1920 р. заснував М.Горгі. Із багатьох організацій цього плану найгіршу репутацію мали так звані "вільні загони", яких очолював уже згадуваний Геяш [714, Р.49–52]. Основним завданням цих банд було знищення неугорського населення на цій території, а їх програма була викладена в брошурі Дечо Чаба, опублікованій у 1939 р. В ній говорилося, що угорська нація є найяскравішим представником монгольської пануючої раси, яка знає тільки перемогу, і в жилах якої кипить кров Атілли, Арпада і Чінгісхана [714, Р.39]. "Я не чекаю, – писав Д.Чаба, – коли прийде помста. Не чекаю! Я нищу кожного волоха, який мені з'явиться на дорозі. Кожного знищу! Я не буду зволікати. Занчало вночі села – волоські села. Поріжу шаблею все населення, отрую всі колоди і навіть знищу дітей у колисках, взагалі знищу цих пелюдів! Не буде ні для кого винятку!" [714, Р.38]. Один із лідерів партії "схрещених стріл" Минау ще у 1938 р. наголошував, що "націонал-соціалізм Угорщини має як ціль забезпечити перевагу Угорщини по всій течії Дунаю" [13, пр.546, vol.282, Р.290–291].

Серед терористичних банд особливо небезпечним був загін, який очолював Нодь Мігалі "з підрозділу Унгвар" [714, Р.204]. Він, як і його підопічні, добре володів українською та румунською мовами. Напади угорських терористів тримали в постійному страхі місцеве населення. Зафіксовані численні випадки, коли люди втікали на територію Румунії, зокрема до міста Тиргу-Муреш [714, Р.340]. Становище погіршилося ще більше, коли ця територія була окупована Угорщиною. Архівні документи свідчать про постійні репресії проти місцевого населення, в яких активну участь брали терористи [13, пр.8546, vol.122, Р.65]. Зафіксовані факти знущання над людьми, які не володіли угорською мовою [13, пр.8546, vol.122, Р.180]. У відповідь послідували протести проти фашистського режиму, зокрема, у Великому Бичкові [13, пр.8546, vol.122, Р.181]. Отже, банди терористів проникали і в населені пункти Мараморошу, де проживало румунське населення. Їх дії нічим не відрзнялися від тих, що й у центральній частині Карпатської України.

Робилися спроби підсилити прикордонні війська. В.Комаринський пропонував "усі сторожі... конечно скріпити, а то: на відтинку межі Залужом і Мукачевом о 30 людей, а між селом Старим Давидковом і Чомонником о 20 людей" [1, ф.17, оп.2, спр.319, арк.1]. Встановилися нормальні стосунки між командантом волівських січовиків С.Фігурою і чехословацькими прикордонниками. Були укріплені сторожові загопи в селах Торунь, Присліп, Синсвірська Поляна. "В половині листопада, – пригадував І.Яворенко, – прибули до Торуня січовики під командою... інженера Волянського. В тому часі склад гарнізону вагався між 20 і 25 людьми... Поділено гарнізон на три групи... Кожна група числила по 6–7 людей, маючи лиш по одному крісові і револьверові та 6 гранат на групу. Терористи, мабуть поінформовані місцевими шпигунами і своєю розвідкою про наш приїзд, не відважувалися більше нападати на околиці, які ми захищали" [392, С.102]. Однак, з останнім твердженням важко погодитися. Хоча напади польських терористів не були такими масовими, однак вони не припинялися.

Оголошувалися додаткові набори до жандармерії. 5 лютого 1939 р. "Нова свобода" опублікувала оголошення, в якому повідомлялось, що "до жандармерії Карпатської України буде прийнято більше жандармів на пробу" [68, 1939, 5 люг.]. Умови прийняття до жандармерії були слідуочі:

- 1) має красву приналежність до Карпатської України,
- 2) є бездоганний, повноправний та душевно спосібний,

- 3) переступив 21, а не досяг 35 року життя,
- 4) є нежонатий або бездітний вдовець,
- 5) є тілесно сильний і здоровий та є найменше 165 см високий,
- 6) знає досконало українську мову в слові і письмі,
- 7) докаж, що має найменше скінчену народну школу,
- 8) має військове вишколення, виконав військову службу зі зброєю, на протязі найменше такого часу, який військовий закон приписує для нормальної прецензійної служби.

До прохання (просьби) треба приложити проголошення, підписане двома свідками, що на випадок прийняття до жандармерії, зобов'язується кандидат служити в жандармерії чотири роки" [68, 1939, 5 лют.].

За нашими підрахунками, тільки в лютому–березні 1939 р. написали заяви з проханням зарахувати їх до жандармерії 278 чоловік [1, ф.17, оп.2, спр.1–320]. Виявляли таке бажання навіть представники інтелігенції. М.Буксар, який працював вчителем у с.Завосино (округ В.Брезний), писав: "Нині вся безпека нашої молодої держави є в руках жандармерії, а якраз в кадрі жандармської старшини нема синів українського народу, яких так треба для удержання безпеки супроти ворогів активних по границях, так пасивних – пропаганди" [1, ф.17, оп.2, спр.87, арк.1–2]. У такій формі відбувався процес українізації жандармерії. Хоча, необхідно відзначити, що проходив він досить повільно. Станом на лютий 1939 р. "всіх жандармів у Карпатській Україні є біля 900, з того українців 106" [68, 1939, 2, лют.]. Були випадки преміювання людей, які затримали терориста. 17 листопада 1938 р. начальник канцелярії Президії Карпатської України М.Ладанчик видав наказ про вснагородне озаявлення населення з рішенням уряду про "виплачення нагороди за зловлення чужих терористів" [1, ф.3, оп.3, спр.43, арк.2]. В лютому 1939 р. будь-якій людині, яка "беспесночостовим органам передасть або визрадить агента-провокатора, або терориста з чужої держави, буде виплачена нагорода 500 кч." [1, ф.3, оп.3, спр.43, арк.3].

Уряду Карпатської України за порівняно короткий відрізок часу вдалося переконати населення в необхідності вснародного захисту кордонів краю. Житель с.Синевирська Поляна І.Лобода писав у листі до батька: "Ти, няньку, стій на своїому місці і борони наші границі від мадярів, а ми тут в околиці будемо уважати на наших зрадників та безошадно нищити польських бандитів... Поодинокі польські бандити в день ховаються у наших лісах, а вночі роблять своє диявольське діло" [68, 1938, 20 лист.]. Загони самооборони були створені у всіх без винятку селах, які межували з Польшею.

Незважаючи на вжиті заходи по боротьбі з нападами угорських і польських терористів, А.Волошин добре розумів всю їх небезпеку. Саме з цієї причини він видав наказ про тимчасове закриття кордонів. В ньому, зокрема, говорилося: "В цілі забезпечення спокійного проведення виборів... запираю з негайною правосильністю всі демаркаційні лінії до Королівства Мадяричини й до Республіки Польської. Це запертя... триватиме до дванадцяти години понеділка 13 лютого 1939 р." [1, ф.17, оп.2, спр.319, арк.6] Напади терористів не припинилися з жовтня 1938 р. до березня 1939 р. В.Грєнджа-Донський писав, що вони "стероризували і перестрашили народ" [24, С.108]. А.Волошин заявив, що "виправи терористів не є в інтересі доброго суцільного співжиття та що є діянком рішучо незвичайним в історії міжнародних зносин" [1, ф.3, оп.1, спр.9, арк.2]. Змушений він був також визнати, що "Карпатська Україна не в силі відбити їх напади" [1, ф.3, оп.3, спр.156, арк.1]. Після вторгнення горлицьських військ на територію Карпатської України, терористи масово впливали до угорської армії і брали безпосередню участь в репресіях не тільки проти карпатських січовиків, але й мирного населення краю.

3.3. Кінець “великої гри”

15 березня Гітлер перейшов до виконання плану по повній ліквідації Чехословаччини. До речі, план військової операції “Грюн” був затверджений німецьким генеральним штабом ще 21 жовтня 1938 р. В ньому, зокрема, вказувалося: “Вирішення питання щодо решти частини Чехії. Повинна бути забезпечена можливість в будь який час розгромити решту частину Чехії, якщо вона, наприклад, почне проводити політику, ворожу Німеччині. Підготовчі міроприємства, які з цією метою слід провести вермахту, за своїм обсягом будуть значно меншими, ніж у свій час для плану “Грюн” (мається на увазі перший варіант – М.В.); але вони повинні тому при відмові від планомірних мобілізаційних міроприємств забезпечувати постійну і суттєво більш високу готовність. Організація, дислокація і ступінь готовності передбачених для цього з’єднань уже в мирний час повинні бути розраховані на напад таким чином, щоб позбавити Чехію навіть якої-небудь можливості планомірної оборони. Мета полягає в швидкій окупації Чехії та ізоляції Словаччини. Підготовчі міроприємства повинні проводитись таким чином, щоб одночасно можна було здійснити план “Охорона кордонів на заході” [196 а, С. 212-213].

6 березня 1939 р. Гітлер прийняв рішення остаточно ліквідувати Чехословаччину [30, С.35]. “Після здійснення запланованих територіальних змін, – вважав радник міністерства закордонних справ Німеччини Е.Клейст, – ми будемо мати в своїх руках Угорщину, Румунію і Югославію” [30, С.36]. 13 березня Й.Тісо був викликаний в Берлін для зустрічі з Гітлером. У розмові брав участь Й.Ріббентроп, який згодом передав її зміст: “Моя тодішня адресована Тісо репліка, що мова уже йде не про дні, а години, протягом яких Словаччина повинна прийняти рішення, була викликана поступившим на час бесіди повідомленням про переміщення угорських військ на словацькому кордоні та про найближчим часом вступ Угорщини в Карпатську Україну, який, як відомо, послідував уже 14 березня. Необхідно було не допустити воєнного конфлікту чехів і словаків з Угорщиною. Коли Тісо повернувся до Братислави, словацький ландтаг в першій половині дня 14 березня проголосив незалежність Словаччини. Наступного дня, 15 березня, Тісо направив Гітлеру прохання взяти Словацьку державу під свій захист. Цей договір про захист був ратифікований 23 березня” [136 а, С. 157]. Проте не все було так просто, як описав Й.Ріббентроп. Не обійшлося без погроз. 13 березня Гітлер сказав Й.Тісо, що його країна буде віддана Угорщині, якщо він і надалі буде хитатися [302 а, С. 324].

Аналогічним чином Гітлер поступив з президентом Е.Гахою. “Я відвідав Гаху, - пригадував Й.Ріббентроп, - відразу ж після його приїзду в Берлін і почув від нього: він впевнений у тому, що доля Чехословаччини – в руках фюрера, і вірить, що в його руках вона надійна. Потім Гаха вже вночі був прийнятий в Імперській канцелярії, і Адольф Гітлер пояснив йому, що намірний зайняти Богемію і Моравію. Я мав тривалу бесіду з міністром закордонних справ Хвалковським, який, враховуючи хід подій, що відбулися, приєднався до нашої точки зору. Крім того, Гаха ще до підписання угоди заручився по телефону згодою свого уряду. Якого-небудь протесту з чеського боку висловлено не було, і Гаха дав вказівку зустріти німецьку армію дружнім чином. Вступ німецьких військ і окупація пройшли згодом без будь-яких інцидентів” [136 а, С. 158].

12 березня Угорщина одержала згоду Берліну на окупацію всього Закарпаття. М.Горті негайно вислав Гітлеру привітальну телеграму, в якій дякував за подарунок, “бо ж ця життєдайна територія для Малярщини... фактично є справою життя” [20, С.158]. 14 березня А.Волошин проголосив самостійність Карпатської України, сповістивши про своє рішення міністерство закордонних справ Німеччини. На прийняття такого рішення вплинули фактори міжнародного характеру, зокрема,

скутчення угорських військ на кордонах з Карпатською Україною і проголошення самостійності Словаччиною, що свідчило про державний розпад ЧСР. “Для кожного політичного спостерігача, – писав В.Шандор, – мусило бути в той час ясно... що на випадок проголошення повної незалежності Словаччини доля федерації була приречена, а Карпатська Україна могла б знову опинитися під угорською окупацією” [649, С.93]. Трагедія Чехословаччини породжувала трагедію Карпатської України. Отже, Союз Карпатської України починав свою роботу тоді, коли доля країни вже була вирішена. В листі до міністра закордонних справ Франції Ж.Бонне французький посол в Німеччині Р.Кулондр повідомляв, що “Закарпатська Русь... звернулася до Берліна з проханням про захист. Однак гітлерівські керівники залишаються глухими до закликів цієї країни, яка зв’язала з ними всі свої надії... Закарпатську Україну окупують угорські війська” [30, С.44–45].

Згідно з розробленим планом нападу, наступ угорських військ проходив у трьох напрямках. Група військ “Схід” наступала на Королево–Хуст–Рахів–Ясіня, група військ “Центр” – на Іршаву–Білкі–Довге–Нересниця–Свалява–Нижні Верцькі, група “Захід” – на Перечин–Великий Березний–Ужок. Частина сил була перекинута в Турянську долину – Тур’я Ремети – Порошково [328, С.330–331]. Завдяки оперативності угорської розвідки Будапешт мав досить чітку уяву про розташування чеських військових частин, технічних засобів і навіть гірських дивізій [16, К–184, tetel 3733, 18 old]. Угорським генштабом була підготовлена “Економічна, соціальна і географічна довідка про Закарпаття”, в якій вказувався національний і віковий склад населення, система управління, зафіксовано національний склад військових частин, названі населені пункти, в яких побутує угорська мова [16, К–184, tetel 3733, 21 old]. Напередодні вторгнення був розроблений детальний план забезпечення тилу наступаючих угорських військ [16, К–184, tetel 3529, 18 old.].

За підрахунками П.Стерча, “в загальному для бою в Карпатській Україні було підготованих 12 дивізій, з чого 12 березня на самому відтинку Мукачів–Ужгород було вже сконцентровано три бригади піхоти, дві бригади кавалерії та одна бригада моторизованих частин... Крім того на захід від Ужгороду, біля словацького кордону було також сконцентровано дві бригади піхоти... В той саме час поляки сконцентрували свої три дивізії” [587, С.212–213]. Підготовкою і ходом військової операції в Карпатській Україні безпосередньо керував начальник гарнізону в Ужгороді генерал Олойш Билді під зверхністю командуючого 7-ої угорської армії генерал-лейтенанта Ференца Сомботчелі. Першим перейшов в наступ 14 березня 1939р. 12-ий велосипедний батальйон, яким командував підполковник Онгол Бенді [15, Т. gy. 3095, Nov. parlo, 60/88, 1–3 old].

Угорський архівний матеріал свідчить про велике моральне піднесення, яке панувало у військових частинах напередодні вторгнення. Майор Іван Нярі писав у звіті міністерству оборони Угорщини про хід “березневої операції”: “Всі ми відчували, що починається нове життя. Це було темно, але під стінами замку (Мукачівського – М.В.) починався щасливий день угорської історії. Тріанон захитався. Символічно, що саме тепер прибув наказ про початок наступу. Радістю наповнились угорські серця, коли славний витязь Олойш Билді оголосив тривогу і видав розпорядження... Головний напрям героїчної дороги мав пролягти по низовині Латориці на Веречанський перевал, де знаходився святий тисячолітній угорський кордон. Вибрані угорські частини готувалися до боротьби...” [16, К–184, tetel 3733, 25 old].

Угорські війська перейшли в наступ по всій демаркаційній лінії. Незважаючи на високу дисципліну, яка панувала в чеських збройних силах, для загонів СТОС угорський напад був дещо несподіваним, хоча важко погодитись з твердженням, що “чеська армія виявилася небоєздатною” [328, С.328]. “Оскільки погроз про захоплення Підкарпатської Русі Угорщиною, – звітував один з офіцерів СТОС, – що

їх усно висловлювали угорські прикордонники війнам СТОС, розповсюджували у листівках, було за останній час багато, то їх ніхто серйозно не сприймав. Вказувались навіть дати наступу мадярів, але вони ні разу не були здійснені. Ось чому таким “вістям” більше ніхто не вірив... На ділянці роти “Ракошино” за кілька днів до початку окупації мадярські офіцери частіше оглядали в супроводі патрульної служби демаркаційну лінію між Горондою і Росвиговом. В листопаді розповсюджували листівки, в яких місцеве населення закликалось бути готовим до вступу угорського війська з метою окупації території до р.Латориці. Повідомлення подібного роду повторювались кожний день, тому вони розглядались як частина пропагандистської компанії, що мала послужити деморалізації місцевого населення і підруву позицій тодішньої влади Підкарпатської Русі. Адже було нелогічним, щоб супротивник наперед розголошував про свої агресивні наміри. Тому на все це реагували ми тільки підвищеною увагою. Можна допустити, що і головне командування не мало точних даних про задуману операцію, тому події, як на Підкарпатській Русі, так і в Словаччині, в Чехії та Моравії розвивались так швидко, що стали справжньою несподіванкою” [17, і.с.5597, karton 24].

Угорське вторгнення стільки разів відкладалось, що дещо несподіваним виявився наказ про наступ і для гортистської армії. Підполковник О.Бенді скаржився, що як можна переходити в наступ, коли 35% особового складу його батальйону мали тільки шеститижневий стаж військової підготовки [16, К–184, tctel 3733, 28 old]. Причому, такий стан справ був у переважній більшості угорських військових частин. На це звернув увагу і М. Горті в листі до Гітлера. Про раптовість оголошення наказу про наступ свідчить і той факт, що “угорські військові частини, розміщені в колишніх казармах 36-го піхотного полку в Ужгороді, які знаходяться прямо на демаркаційній лінії, виходили з будівлі за білого дня в день нападу на очач воїнів СТОС, відходили до мосту, а вже там шикувалися до нападу” [16, К–184, tctel 3733, 25 old]. Близька відстань до чехословацьких позицій не дозволила угорцям діяти так, щоб бути непоміченими. Про це пізніше зізнався угорський полковник В.Андор, який командував 24-ю піхотною бригадою, розквартированою в Ужгороді [16. К–184, tctel 3733, 28 old].

Довідавшись про початок угорського наступу, генерал 12-ї чехословацької дивізії Л.Прхала звернувся в Будапешт з вимогою про негайне припинення тросування угорських військ до Карпатської України. Уряд Угорщини відповів, що виконати цю вимогу технічно неможливо. На думку польського посла в СРСР В.Гжибовського, “угорські війська повинні були вчора вночі (15 березня – М.В.) дійти до польського кордону” [32, С.424]. Свідчення посла В.Гжибовського в основному підтверджуються угорськими джерелами. 14 березня угорська армія, не зустрічаючи сильного опору з боку чехів, наближувалась до Верчанського перевалу. Просуванню військ, як писав учасник походу, “заважав сніг, що місцями досягав 20–30 см, але також те, що ми знаходилися на висоті 250 метрів над рівнем моря. Це дуже уповільнювало темпи, бо кожні 7 км ми змушені були зупинятися на відпочинку... До перевалу дійшла половина полку” [16, К–184, tctel 3733, 29 old]. Ці втрати можна пояснити тільки несприятливими кліматичними умовами і великою кількістю недосвідчених у військовому відношенні новобранців. Чеська армія опору не робила. 15 березня 1939 р. о 14 годині угорські війська вступили в Нижні Ворота, де їх зустріла “група людей... (безумовно, прихильників Угорщини – М.В.) із слозами радості на очач” [16, К–184, tctel 3733, 30 old]. Вони вітали “угорських гонведів-визволителів”. Біля 15-ї години “ми вийшли на Верчанський перевал і встановили угорський прапор. На перевалі була виставлена почесна польська варта, яка віддала нам честь... Ми мали намір золотими буквами викарбувати імєна всіх, хто дійшов до кордону і зайняв свою одвічну територію” [16, К–184, tctel 3733, 30 old] –

писав очевидець. Так відбулося встановлення угорсько-польського кордону, якого так домагалися Будапешт і Варшава, хоч він і виявився недовготривалим.

Зовсім інакше склалась ситуація на демаркаційній лінії Шаркаль–Лалово–Кольчино–Росвигово–Серсденс–Доманинці. Ці рубежі захищали роти СТОС “Доманинці”, “Ракошино”, “Кольчино”, взводи “Підмонастир–Монастир”, “Лалово”, “Залуж”, “Макарьово”. “Шаркаль” [17, і.с.5597, carton 24] які були добре озброєні. Перші сутички з агресором свідчили про те, що чеські війська є цілком боєздатними і готові до відбиття ворожого нападу. Зокрема, 14 березня між 6 і 7 годинами ранку “почалась атака мадярів в напрямі сіл Горонда–Страбичово, а також на східну частину села Чомопин... З мадярської сторони перевага була в 4 рази, не враховуючи велику кількість терористів. Командир взводу Заїчек із своїми людьми захищався в Чомопині так же, як старший стражмістр Волни в Страбичові, а в Горонді верхній стражмістр Раділ. Взаємодія між ними була такою, що позиції вдалось утримати цілий день і тільки відсутність боєприпасів заставила їх надвечір відступити за р.Латорицю” [17, і.с.5597, carton 24].

Близько 6 години “почалась атака мадярів у напрямі Росвигово–Підмонастир–Монастир. Пости і патрулі відійшли за мур монастиря, який був добре підготовлений до захисту. Цей взвод уже перебував у стані бойової готовності, бо знав про атаку мадярів у Підгорянах. Мадярська піхота атакувала монастир з заходу та півдня і підійшла на відстань досягу ручних гранат. Ними вона і була закидана і понесла великі втрати. Всі, хто не залишився лежати, втекли, як результат, атака була припинена на 2 години” [17, і.с.5597, carton 24]. 15 березня взвод “Шаркаль”, хоч і був ізольований від решти військ, “взяв у полон 11 мадярських солдат, при цьому кулеметним вогнем знищив частину мадярського взводу (кулеметник Ваньга)” [17, і.с.5597, carton 24]. Угорці зазнали великих втрат в районі сіл Лавки, Пістрялово і Ромочівця [328, С.331]. Не вдалося угорським військам з першого разу захопити села Дравці, Баранинці, Часлівці та Коритняни. 80 угорських кавалеристів, які перейшли в наступ на с.Лалово, теж були відкинуті назад [17, і.с.5597, carton 24]. В районі Перечина чеські прикордонники підбили угорський танк [16, К–184, Сtel 3733, 30–31 old]. Поблизу Невизького невеликий загін СТОС організував крутову оборону, а тому горстином довелося використати проти нього важку артилерію. Бій тривав до третьої години ночі. [16, К–184, Сtel 3733, 30–31 old].

Такий стан справ тривав до 17 год. 30 хв. 14 березня, тобто до тих пір, коли генерал Л.Прхала оголосив наказ про “евакуацію чеських військових частин і державних службовців з Підкарпатської Русі” [17, і.с.5597, carton 24]. З цього часу чеські війська, фактично, припинили опір, залишаючи один населений пункт за іншим. Заради історичної правди необхідно відзначити, що їх відступ був вміло організованим і дисциплінованим. Ситуацію ускладнив і той факт, що 15 березня о 17 годині надійшла звістка про вступ німецьких військових частин у Прагу [16, К–184, Сtel 3733, 37 old]. Це свідчило про те, що Чехословаччина як державний організм перестала існувати, тобто обороняти не було що. Чеські війська думали про те, якби скоріше покинути територію краю. В Перечині 15 березня “чеський офіцер просив, щоб ми (угорці – М.В.) тимчасово припинили військові дії до 22 години. Нам було зрозуміло, що вони хотіли виграти час. Це було для них важливо не з військової точки зору. Чехи намагалися побільше вивезти... Звичайно, ми не могли прийняти їх прохання. Наступ продовжувався...” [16, К–184, Сtel 3733, 40 old]. Звіти командири СТОС свідчать про те, що чехи спалювали військовою документацію, вивозили амуніцію, запаси зброї, гроші. І це робилося тоді, коли Карпатська Січ опинилася вічна-віч перед переважаючими силами агресора.

Відчувалося, що чеське військо не чинитиме опору. 14 березня 1939 р. за Мукачвово на р.Латориці угорський генерал О.Биллі зустрівся з майором чеської армії Т.Меліхером. “Коли два командири побачили один одного, – згадує очевидець,

– міцно обнялися і дружньо потисли один одному руки. Ми таке чули, що ці два командири ще за часів Монархії були однокурсниками в Вінсрноштальській військової академії. Факт, що наш дальший наступ не зустрів відпору з боку чехів [390, С.107]. Воїни рот і взводів СТОС відходили з Карпатської України трьома напрямками: більша частина через Словаччину, з польського кордону від Ужжа до Волівця – через Польщу, а частини розміщені на схід від Сваляви – через Хуст і Тячево – до Румунії [17, і.с.5597, cartop 24].

14 березня 1939 р. А.Волошин вивел в Берлін три телеграми, в яких просив допомогти захистити Карпатську Україну. [161, С.338]. Жодних відповідей не послідувало. Того ж дня, біля 19 години, угорці вручили представнику Карпатської України в Празі В.Шандору ультиматум, в якому вимагали: “1) звільнити мадярів, що інтерновані в Карпатській Україні (Рутенії); 2) припинити переслідування мадярів у Карпатській Україні та уможливити їм вільно організовуватися; 3) видати зброю мадярській місцевій гвардії; 4) влаштувати, щоб чесько-моральське військо відійшло з Карпатської України протягом 24 годин; 5) гарантувати повну охорону життя і свободи мадярів у Карпатській Україні” [161, С.339–340]. Уряд А.Волошина відхилив ультиматум. Прем’єр-міністр Карпатської України був переконаний, що угорці вторглися на територію краю без відома Німеччини. До речі, Прага теж відхилила угорський ультиматум, мотивуючи своє рішення тим, що Карпатська Україна 14 березня стала незалежною державою.

15 березня німецький консул Г.Гофман вручив А.Волошину заяву міністерства закордонних справ Німеччини, в якій говорилося, що Берлін “наступаючим військовим частинам Мадящини на широкому фронті проти Карпатської України радить не ставити опір. Як справа стоїть, уряд Німеччини, на жаль, не в стані взяти на себе захист” [161, С.338–339]. Уповноважений у справах Німеччини в Празі А.Генке теж радив “не ставити опір мадярам, бо німецька армія пересувається на кордоні Карпатської України і все полагає” [161, С.340]. Наприкінці дня 15 березня А.Волошин покинув Хуст, і, не давши наказу вести збройну боротьбу, емігрував за кордон. Він хотів розв’язати конфлікт шляхом переговорів. Саме цим диктувалися його телеграми урядам Німеччини, США, Румунії, звернення до всіх демократичних держав. Його спроби не увінчалися успіхом.

Угорській армії протистояла Карпатська Січ, в керівництві якою відбулися зміни. За відсутності Д.Климуша, військовий міністр Карпатської України С.Клочурак призначив командантом Карпатської Січі полковника С.Єфремова. Що стосується С.Клочурака, то наказу про його призначення на посаду військового міністра в архівах не виявлено. Відомо, що газета “Нова свобода” 16 березня 1939 р. опублікувала склад уряду Карпатської України, в якому С.Клочурак займав посаду міністра з господарських питань. Можливо, що відсутність архівних матеріалів пояснюється тим, що ситуація в краї різко мінялася і уряд не мав часу займатися такими формальностями. Сучасний біограф С.Клочурака М.Мушинка вважає, що призначення його військовим міністром було закономірним і логічним [503, С.104]. З таким твердженням необхідно погодитись, адже С.Клочурак мав військово-офіцерське звання, а в період існування Гуцульської республіки доклав чимало зусиль для створення боєздатних збройних сил. Однак, у ситуації яка склалася, врятувати становище було неможливо.

15 березня, коли угорські війська групи “Схід” рухалися в напрямі на Хуст, з’ясувалося, що попередній штаб бездіяв і доводилось починати все з початку. Це стосується і нового штабу, який, за словами сучасника, “власитиво в часі боїв проти мадярів не існував” [145, С.29]. Виняток становив тільки полковник М.Колодзінський, який почав спішно формувати січові загони. За його наказом “частини в силі одного полку... займають становище при битій дорозі на Краснім полі й далі вздовж залізничного насипу” [145, С.30]. Очевидець і активний учасник

тих подій Й.Сарваді писав, що “в бою... на Краснім полі взяло участь наблизько 1600 юнаків” [145, С.31; 60, 1939, Ч.4; 64, 1939, Ч.6]. Фактично, перед добре озброєним агресором опинилися учні гімназій, яких вивів на Красне поле їх вчитель Я.Голота. Зупинити просування ворога вони були не в змозі. Підкріплення теж не надходило, бо мобілізаційний заклик з великим запізненням дійшов до окремих округів. Житель с.Лозянське, що на Міжгірщині, В.Пилипчинське розповідав, що місцева команда Карпатської Січі тільки під вечір 15 березня дізналася про вороже вторгнення. “По короткій обороні (півгодини), – писав Я.Голота, – відступили січовики на лінію Копаня-станція і міст на Тиси. Тим часом мадяри вели наступ на село Копаню. Біля 12 год. прийшла з Хусту одна сотня січовиків на поміч і разом з тим, що були в лінії, пішла в протинаступ. Їх одначе відбили, головню артилерійським вогнем... Головний наступ мадярів ішов по шляху в напрямі Хусту” [392, С.140]. Гімназист В.Поштак писав, що “мадяри половили багато семінаристів. Юду, й коло десять інших. Всіх розстріляли...” [392, С.139].

16 березня 1939 р. о 5 годині почався уторський наступ на Королево. “Я позиції боронив, – пригадував поручник І.Чучка, – але Королево впало о 10-й годині. З Королева повернула решта жнивих січовиків під команду проф. Голоти, й я вже мав около 150 січовиків та розмістив 15 січовиків, 1 скоростріл праве крило, Рокосово; 15 січовиків, 1 скоростріл ліве крило, залізничний міст через Тису (Королево), решту вздовж залізниці Рокосово–Королево. Мадяри наступали дуже сильно. Також з літаків та гармат нас обстрілювали. Я просив поміч з Хусту майже кожної години, і все мені обіцяно, що поміч по дорозі... В 14-й годині мадяри нас обхопили з обох боків і я був примушений дати наказ до відступу в напрямі Хуста... Перед Хустом забезпечив моги, а при тім дістав наказ ще держати 24 години. Я бачив, що це є неможливо” [392, С.134–135]. Бої на окремих ділянках фронту описали І.Рогач і М.Чумалівський [392, С.121–122].

Січовики, знекровлені в боях, відступали. 17–18 березня рештки загонів залишали територію Карпатської України. С.Стахів, учасник подій, писав, що воїни “були розбиті морально, голодні брели пригнічені, близько 600–700 бійців. Перейшли біля Мараморош–Сигета вранці, о 5 годині, у суботу 17 березня 1939 року” [150]. Румунські власті передали їх в руки уторців. Поручник Карпатської Січі О.Волянський писав, що румуни передали уторцям 273 чоловік, в тому числі шість старшин [392, С.11]. Аналогічні події описав Ю.Химинець [158, С.104]. Однак, існує чимало свідчень, коли румуни прихильно ставилися до відступаючих січовиків. Керівництво торговельної академії на чолі з А.Штефаном прийняло рішення про перехід словацького кордону.

Опубліковані й усні спогади очевидців аргументовано доводять жорстокість гортистів на окупованій території. В окремих із них міститься перелік жертв угорського терору. Необхідно відзначити, що нерідко трапляються суттєві перебільшення. Й.Терся піше, що поблизу Торунського перевалу тільки поляки розстріляли 3421 січовиків. Причому, це було зроблено протягом 21 липня 1939 р [393, С.5]. Таке твердження не підтверджується очевидцями тих подій. За уторськими джерелами, лише протягом 16–17 березня 1939 р. січовики втратили близько 200 чоловік убитими і майже 400 було поранених. У полон потрапило близько 300 захисників. Втрати уторців – 37 убитих і 134 поранених [328, С.335].

Сучасні дослідники Г.Божук і В.Зілгалов вважають, що загальні втрати захисників Карпатської України обчислюються в межах від 3 до 5 тисяч чоловік [209, С.288]. Ці дані теж не слід вважати точними, бо детальні обчислення не проводились. Пошукова робота в цьому напрямку повинна вестися на державному рівні у всіх районах Закарпатської області. Проведена в окремих районах області пошукова робота дає можливість стверджувати, що кількість жертв гортистського терору не перевищує 1 тисячі чоловік. Активний учасник подій 1938–1939 рр. М.Бандусяк

прийшов до висновку: якщо в бою з чехами полягло біля 150 бійців, а в бою угорцями на Красному полі 143 бійці, то виходить загальна цифра 293. Як врахувати, що відбувалися масові розстріли на кордоні і по різних місцевостях, ймовірно, що число жертв становить біля 1 тисячі чоловік. На сьогоднішній день відомі прізвища 151 січовика, які полягли в боях, або були закатовані в угорських концтаборах і тюрмах.

Таким чином, 15 березня 1939 р. Чехія і Моравія були окуповані німецькими військами, а 18 березня територію Карпатської України залишили її останні захисники. “В зв’язку з трагічними подіями в Чехословаччині, – говорилося в записці посла ЧСР в Радянському Союзі, – я вважаю потрібним скласти мої повноваження. Згідно моєму переконанню, зайняття німецькою армією чехословацької території здійснено було шляхом грубого обману і шагстажу проти існуючого конституційного порядку і проти істинної волі чехословацького народу” [32, С.426]. Уряд СРСР рішуче засудив окупацію Карпатської України військами Угорщини. “Дії німецького уряду, – говорилося в ноті народного комісара закордонних справ СРСР послу Німеччини в цій країні, – послужили сигналом до грубого вторгнення угорських військ в Карпатську Україну і до порушення елементарних прав її народу” [32, С.428]. Президент ЧСР Е.Бенеш, який ще в жовтні 1938 р. емігрував за кордон, в Лондоні створив емігрантський уряд, який визнали США, СРСР, Великобританія і Франція. Але ще важливіше те, що жодна з союзних держав не визнала Мюнхенської угоди або будь-яких інших міжнародних договорів, що восени 1938 р. ділили територію Чехословаччини [456, С.151]. Доводиться тільки жалкувати, що прозорі для великих держав наступило тільки в 1940 р.

Під час окупації Карпатської України військами гортістської Угорщини А.Волошин та ряд членів його уряду емігрували за кордон. “У зв’язку з окупацією угорськими військами Закарпатської України, – розповідав А.Волошин під час допиту в Лефортові 24 травня 1945 р., – я втік в м.Прагу за маршрутом: із Хуста в Клуж (Румунія) – Темешуара (Румунія). Потім поїхав в Югославію – в Белград, де пробув 4 дні. Із Белграда поїхав до м.Загреб, де пробув 7 днів. З м.Загреб переїхав до курортного містечка Югославії Цирквениця, де пробув 11 днів. Опісля знову повернувся в м.Загреб і звідти через м.Відень переїхав в м.Берлін, де пробув півтори місяця. З Берліну поїхав до Праги в травні 1939 р.” [11, Н-17681, л.11-12]. Карпатську Україну також покинули Ю.Ревай, А.Штефан, С.Росоха, І.Рогач, В.Комаринський та ін.

В “Особовій справі А.І.Волошина” знаходяться два листи до керівників гітлерівської Німеччини (Меморандум уряду Карпатської України в екзилі до Й.Ріббентропа від 30 листопада 1939 р. і Меморандум до Гітлера від 11 липня 1941 р.). З опрацьованих матеріалів очевидно: опинившись на вигнанні, провідні діячі українського напрямку залишались стійкими прибічниками соборності, робили максимально можливе, аби світ не забув кривди, заподіяної на Закарпатті 1939–1941 рр. До цього додамо, що емігрантський уряд А.Волошина не тільки інформував Німеччину про ситуацію в Карпатській Україні, але й пропонував свої шляхи виходу із становища, яке склалося після приходу угорців. Так, у Меморандумі від 30 листопада 1939 р. А.Волошин, Ю.Ревай, С.Клочурак і А.Штефан висунули ідею об’єднання Карпатської України з Словаччиною. Вони переконували Й.Ріббентропа, що в результаті такого політичного державного союзу стабілізується становище Німеччини [11, Н-17681, л. 75–76], однак територіальні втрати матиме Угорщина. А.Волошин та його соратники запропонували також технічну сторону вирішення цієї проблеми. Вони вважали, що “до останнього врегулювання державного статусу Карпатської України її територія повинна бути зайнята німецькою армією. Для визначення державної приналежності Карпатської України з допомогою плебісциту вирішити чи залишиться Карпатська Україна в Угорщині, чи утворить зі

Словаччиною федерацію. Право голосу мають усі громадяни, що проживали до 4 листопада 1938 р. на території Карпатської України. Враховуючи ворожий настрій населення Карпатської України до Угорщини, український уряд упевнений, що плесбісит виїєс би рішення утворити федерацію зі Словаччиною” [11, Н-17682, л.76]. Керівники Карпатської України відповіді на цей Меморандум не одержали. Що стосується Меморандуму до Гітлера від 11 липня 1941 р., то в ньому намічений план побудови соборної української держави [11, Н-17682, л.94-96]. І на нього уряд Німеччини не відповів. Нєобхідно відзначити, що уряд Карпатської України цими двома Меморандумами не обмежився. Відомо, що аналогічні документи були направлені в Берлін 27 травня і 15 жовтня 1940 р., 12 березня 1941 р. Безперечно, що вони змогли б пролити доволі світла на дотичні проблеми.

Таким чином, наприкінці 30-х років у Центральній Європі різко загострилася міжнародна обстановка, насувалася друга світова війна. Мюнхенська конференція 29-30 вересня 1938 р. завдала відчутного удару по Чехословаччині. Вона, як і Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р., фактично, свідчили про початок державного розпаду ЧСР і були прелюдією до повної окупації країни Німеччиною та Угорщиною в березні 1939 р. Ці рішення були першим значним успіхом угорської дипломатії на шляху проведення в життя її ревізійної зовнішньої політики. Розпад ЧСР став можливий завдяки політиці сприяння агресії, яку проводили Великобританія і Франція. Нейтральну позицію займали США. Спроба СРСР допомогти Чехословаччині не увінчалася успіхом.

Політика Німеччини стосовно Карпатської України пройшла певну еволюцію. Спочатку вона не погоджувалась на повну окупацію Закарпаття Угорщиною, боючись встановлення спільного польсько-угорського кордону. Тільки переконавшись, що Угорщина має намір вийти з Ліги Націй і вступити до антикомінтернівського пакту, Берлін дав згоду на ліквідацію Карпатської України. Уряди Румунії і Югославії лояльно відносились до політики, яку проводила Чехословаччина. Свої територіальні претензії до ЧСР Румунія висунула тільки тоді, коли Угорщина вторглась на територію Закарпаття і доля федерації була вирішена.

Уряд Чехословаччини змушений був прийняти постанови міжнародних конференцій вересня – листопада 1938 р. Це стосується і карпато-українського уряду. Протягом всього короткочасного існування Карпатської України її уряд, фактично, не проводив власної зовнішньополітичної діяльності. Проголошення незалежності Карпатської України було актом вимушеним, на який суттєво вплинув міжнародний фактор. Виникнення самостійних Словаччини і Карпатської України свідчило про завершення державного розпаду федеративної Чехословаччини. В цьому і полягала головна мета зовнішньополітичного курсу фашистської Німеччини.

Величезної матеріальної шкоди Карпатській Україні завдали постійні напади угорських і польських терористів, які переслідували єдину мету: дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію в краї. Під час цих нападів нерідко страждало цивільне населення, гинули люди. Діяльність терористичних загонів слід розцінювати як складову частину угорсько-польського плану на встановлення спільного кордону. Поява терористів змусила чехословацький і український уряди докласти чимало зусиль для організації оборони своїх кордонів. Вживалися різні методи для унеможливлення нападів терористичних банд: створювалися додаткові загопи на кордонах, розширювався штат жандармерії, виплачувалися премії за зловлення терористів тощо. Ці міроприємства привели до якісних змін, внаслідок чого диверсійні акції були значно обмежені, хоча продовжувалися до останніх днів існування Карпатської України. Значну роль у боротьбі із загонами терористів відіграла молода Карпатська Січ. Вона нерідко співпрацювала з чехословацькими прикордонниками, що теж мало позитивні наслідки.

14 березня 1939 р. війська горгистської Угорщини вторглися на територію Карпатської України, а наступного дня німецький вермахт окупував Чехію і Моравію, залишивши Словакчину незалежною державою, але з орієнтацією на Берлін. Такий розвиток політичних подій свідчив про остаточну ліквідацію Чехословаччини. Це не могло не вплинути на хід бойових дій протягом 14–18 березня 1939 р. Архівні документи свідчать, що чеські війська чинили опір агресору тільки 14 березня. З 15 по 18 березня тривав планомірний і організований відхід чеських збройних сил з Карпатської України. Справжній бій, незважаючи на велику перевагу ворога, дала тільки Карпатська Січ. Однак, це скоріше був акт відчаю, ніж реалістичною політикою. Уряд Карпатської України, добре розуміючи неможливість захисту краю збройним шляхом, намагався розв'язати питання мирним, дипломатичним шляхом. А.Волошин та члени його уряду до останніх днів сподівалися на протекторат з боку Німеччини. Не відійшли вони від пронимецької орієнтації навіть після окупації Карпатської України Угорщиною. Їх наміри не увінчалися успіхом. Окупація Карпатської України була засуджена урядом СРСР. Цю стосується великих європейських країн і США, то вони тільки в 1940 р. визнали, що всі рішення міжнародних конференцій, які восени 1938 р. ділили Чехословаччину, вважаються недійсними.

3.4. Організації української еміграції і Карпатська Україна

Наприкінці 30-х років у різних країнах світу проживало біля 55 мільйонів українців. “Найбільше живе їх за нашими Карпатами, – повідомляла “Нова свобода”, – українці живуть крім Підкарпаття на різних землях у такому числі: в Великій Україні (УРСР) – 41 млн., в Галичині (Польща) – 8 1/2 млн., в Чехословаччині – 650 тис., в Буковині й Бессарабії (Румунія) – 2 1/2 млн., в США – 1 млн., в Канаді – 300 тис.” [68, 1938, 28 серп.]. Після 1925 р. остаточно кристалізувалися осередки української еміграції в Європі. “Перше місце зайняла Прага, після неї Варшава, втретє значиня Відень. Постають нові осередки: Берлін і Париж. Слабші зкупчення української еміграції – це Румунія, Болгарія, Бельгія, Швейцарія, Англія, Італія, Туреччина, Латвія, Фінляндія. Чисельно на першому місці стоїть українська еміграція в Польщі й Франції” [190, С.572].

Починаючи з 80-х років XIX ст. галицькі та закарпатські селяни переселялися за океан. “Українці або особи українського походження до війни (другої світової – М.В.) приблизно були так розподілені в Америці між різними її країнами: Сполучені Штати Північної Америки – 700–800 тис., Канада – 300–400 тис., Бразилія – 50–60 тис., Аргентина – 50 тис., інші американські країни – 10–20 тис.” [424, С.174]. Із наведеного статистичного матеріалу видно, що українська діаспора в кількісному відношенні становила собою значну силу, від якої теж певною мірою належало майбутнє Карпатської України. Виходячи з цього, нема нічого дивного, що уряд А.Волошина, який опинився в скрутному становищі, звернувся до українців зарубіжних країн з проханням про допомогу. Необхідно відзначити, що “більшість представників трудової еміграції та їх керівників щиро і від душі бажали своїм землякам щасливого, вільного розвитку, звільнення від багаточисного чужоземного поневолення, всіляко підтримували їх боротьбу за автономію та політичну незалежність. Разом з тим, серед емігрантів були і ті, що, виражаючи інтереси меншості, плели навколо Закарпаття різні політичні інтриги, проводили антинародну діяльність і, зблокувавшись з реакційними силами в “старому світі”, привели наш край до трагедії напередодні другої світової війни” [213, С.74]. Ці думки, висловлені сучасним дослідником М.Болдижаром, дають можливість констатувати, що політичні події 1938–1939 рр. у Карпатській Україні оцінювалися різними організаціями української діаспори неоднозначно.

22 грудня 1938 р. “Нова свобода” опублікувала звернення представників української діаспори, в якому пропонувалося створити “Національний фонд Карпатської України”. “Треба користатися з того великого зриву, – говорилося в зверненні, – який охопив український народ у цілому світі. Всі хотять нам допомогти. Нашою повинністю є організувати що так потрібну акцію й чим скоріше її урухомити. До Хусту вплинуло вже багато різноманітних плянів, додаємо до них ще один: “Закладім Національний фонд”. Закладім його ще сьогодні і сповістим про це увесь український світ. Будувати Карпатську Україну є обов’язок цілої нації. Не хвалімся, що нас багато – похвалімся тим, що ми вміємо робити!” [68, 1938, 22 груд.].

Існували тісні відносини між урядом Карпатської України і різними політичними партіями, об’єднаннями і товариствами 9 країн [589, С. 188]. В США Карпатську Україну підтримували “Організація Демократичного Відродження України”, “Молоді Українські Націоналісти”, “Комітет Оборони Карпатської України”, “Український Червоний Хрест”, “Закордонна делегація Карпатської України”, “Об’єднані Українські Організації Америки”. В Канаді – “Українське Національне Об’єднання”, “Українська Стрілецька Громада”, “Об’єднання Українок Канади ім. Ольги Басараб”, “Молоді Українські Націоналісти”. В Чехословаччині – “Комітет Оборони Карпатської України”, “Центральний Союз Українських Організацій ЧСР”. В Німеччині – “Українське Національне Об’єднання”. У Франції – “Український Народний Союз”. В Аргентині – “Організація Демократичного Відродження України”. В Бразилії – “Український Хліборобський Союз”. На Далекому Сході – “Українська Національна Колонія” в Харбіні. При налагодженні стосунків Карпатської України з політичними організаціями української діаспори значну роль відігравав закордонний ПУН, зокрема відділ, який очолював Я.Барановський.

Українську діаспору в США можна умовно поділити на дві основні групи – власне проукраїнську, яка виступала за федерацію закарпатців з чехами і словаками, а згодом підтримала діяльність уряду А.Волошина в напрямі розбудови суверенної держави, і – московфільську, яка нерідко переходила на проаустрьські позиції. Тому не дивно, що різноманітні організації закарпатської діаспори в США по-різному відносилися до політики, яку проводив автономний уряд А.Волошина.

22 жовтня 1938 р. “Нова свобода” опублікувала повідомлення “Українці з Америки протестують”, в якому говорилося: “Представники українських організацій в Злучених Державах Північної Америки заперестували перед дипломатичними представниками великодержав, учасників конференції в Мюнхені, проти спроб Мадярщини збільшувати свою територію коштом території підкарпатських українців” [68, 1938, 22 жов.]. 23 жовтня 1938 р. американські українські організації видали “Маніфест”, в якому вимагали: “1)Цілковито незалежну державу Карпатську Україну, до котрої треба прилучити Пряшівщину та Спіш; 2)протест проти замірів сусідів; 3)негайне пропущення українських політичних в’язнів; 4)передання війська та жандармерії Українському проводу; 5)стягнення українських військ на Карпатську Україну для охорони границь” [68, 1938, 23 жов.]. З “Маніфестом” були ознайомлені уряди всіх великих держав. До активної підтримки Карпатської України неодноразово закликав американський священик О.Невицький: “Виконайте свій обов’язок супроти свого народу й своєї землі. не розбивайтесь на різні партії і групи, але вступайте до одного єдиного національного табору, під один провід” [160, С.247].

“Організація Демократичного Відродження України” (далі – ОДВУ), що діяла в Нью-Йорку, взяла на себе збір коштів для закарпатського населення. При допомозі ОДВУ представники карпато-української еміграції в США організували “Комітет Оборони Закарпаття”, який пізніше було перейменовано в “Комітет Оборони Карпатської України” (далі – КОКУ). Він почав свою діяльність у такому складі: В.Бень (голова), М.Бень, О.Данканич (заступники голови), Ю.Габола, А.Кость

(секретарі), Т.Палоні (фінансовий секретар), П.Ікалович (скарбник), І.Боришкевич, Ю.Боришкевич, М.Данканич (контрольна комісія). Почесним головою КОКУ було обрано О.Невицького [587, С.95]. На думку П.Стерча, “цей Комітет поставив був собі за мету вирвати збаламучених закарпатських українців Америки з полону мадяро-москвофільства і, скерувавши їх по лінії народних інтересів, з'єднати їхню піддержку для справи визволення Карпатської України” [587, С.95].

КОКУ виступив ініціатором проведення цілого ряду віч в Нью-Йорку, Філадельфії, Детройті, Клівленді, Чикаго, Рочестері, Нью-арку, на яких були прийняті резолюції в обороні Закарпаття. На віче, проведеному 9 жовтня 1938 р. в Філадельфії, було започатковано збір коштів для Карпатської України. Тоді вдалося зібрати 152.50 американських доларів [587, С.71–72]. КОКУ разом з “Об'єднаними Українськими Організаціями Америки” рішуче засудили рішення Віденського арбітражу. З приводу цієї події Л.Мишуга, який представляв другу організацію, заявив, що “присуд, виданий у Відні дня 2 листопада 1938 року Роз'ємною Комісією в справі границь Закарпаття, порушує ті етнографічні принципи, які лягли в основу міжнародної конференції в Мюнхені та які повинні були бути застосовані супроти населення Закарпаття. Рішення Роз'ємної Комісії є великою кривдою для Карпатської України і для цілого українського народу. Супроти цього американські українці цього рішення не визнають і проти нього протестують” [587, С.96].

Продовжувався збір коштів для потреб Карпатської України. У своєму лютовому номері за 1939 р. “Нова свобода” помістила статтю “Українці в Америці для Карпатської України”, в якій відзначила, що “українська еміграція за кордоном, головню в Америці й Канаді турбується нашою долею та старається нам допомогти. Майже кожного дня приходять пожертви, що для нас зібрані наші брати за морем. Для розбудови Карпатської України буде треба багато мільйонів і тому нам дуже дорога братерська поміч закордонних українців” [68, 1938, 13 лист.]. Після чергового засідання, яке відбулося в січні 1939 р., ОДВУ прийняла ряд постанов на користь Карпатської України. “Одним з важливіших рішень було вислаги в Карпатську Україну одіж, взуття і інше, – писав професор Мінесотського університету О.Неприцький-Громовський в листі до провідника УНО Ф.Рева, – Центральна управа ОДВУ вже вислала для Карпатської України 117 великих пакунків. Деякі з них ваять по 350 кілограмів. Є в них взуття, одіж, шкіра та чоботи і інші речі. Кожий пакунок є заадресований на ім'я прем'єра А.Волошина посередництвом Черноного Хреста. В пакунках є приблизно 400 тисяч штук одягу. Це значить, що майже на кожного українця в Карпатській Україні припаде по одній парі одіж” [68, 1939, 4 лют.]. ОДВУ організувала також компанію по збиранню медичних приладів та препаратів, ліків. Планувалося весною організувати на Закарпатті масові туристичні поїздки.

5 січня 1939 р. українці в США переслали для закарпатського населення “126 великих пакунків одіжі й обуві. Цікаво додати, що персвіз кораблем з Нью-Йорку до Гамбургу мав коштувати по найнижчим тарифі 1680 доларів, але за допомогою американсько-чехословацької палаги досягнуто дарового перевозу цих великих пакунків” [68, 1939, 23 лют.]. Уряд Карпатської України повинен був тільки довести ці речі з Гамбургу до Хуста. Газета “Нова свобода” інформувала своїх читачів, що “незадовго буде висланий з Америки в Карпатську Україну другий транспорт річей для нашого населення” [68, 1939, 23 лют.]. Організації українців у США націоналістичної спрямування розглядали утворення Карпатської України як етап у відродженні соборної України. На їх думку, українська держава на Закарпатті “у відповідну хвилину зіллється воедино з Українською Великодержавою в Києві” [588, С.94]. Розпад Чехословаччини ними не розцінювався як щось трагічне, адже “на місце сьогоднішньої ЧСР мають постати три самостійні держави: Чехія, Словаччина і Закарпатська Україна. Річ ніяк не фапастична, – коли існує Люксембург, Андорра

й Ліхтенштейн – і то на довшу мету, то чому не має постати Українська Закарпатська Держава, – на якийсь час, поки не злучиться з Кисвом?" [588, С.93].

Заради історичної правди необхідно констатувати, що серед закарпатської діаспори в США було чимало русофілів і мадяронів, які негативно відносилися до А.Волошина та політики, яку проводив його кабінет. На них робив ставку угорський уряд у своїх притязаннях на Закарпаття. Відомо, що в жовтні 1938 р. міністерство закордонних справ Угорщини передало генеральному консулу в Клівленді 10 тисяч доларів для реваншистської пропаганди серед американських русинів [213, С.131]. До цього додамо, що й уряд Карпатської України не все зробив для того, щоб до закарпатців, які проживали в США, першочергово доходила правдива інформація про розвиток політичних подій в краї. З цього приводу заслуговують уваги слушні міркування В.Шандора: "Світ нами цікавиться далеко більше, ніж це можна спостерігти в світовій політичній пресі чи літературі. Тут у них помітно загальне тенденційне замовчування ваги й значення української проблеми, особливо нашими сусідами та їх союзниками, які ще й досі претендують на територію України. Українською проблемою світ цікавиться і знає про неї, на жаль, часто з чужих, ворожих нам джерел більше, ніж від нас самих" [161, С.239].

Відзначимо, що представники русофільства в США теж спричинилися до боротьби закарпатців за автономні права. Під час конгресу підкарпатських русинів, який проходив у лютому 1937 р. в Нью-Йорку, було прийнято ультиматум до чехословацького уряду з вимогою здійснення автономії Закарпаття протягом 60 днів. Цей ультиматум повинен був вручити один з лідерів русофільства і мадяронства в краї С.Фенцик прем'єр-міністру ЧСР М.Годжі [213, С.71]. Значну роботу провела на Закарпатті делегація, очолювана О.Геровським напередодні формування першого автономного уряду А.Бродія, про що мова йтиме нижче. Ставлення русофілів до краю різко змінилося після призначення прем'єр-міністром А.Волошина. 15 січня 1939 р. учасники віче в Асконі заявили протест "проти насильственої українізації Карпатської Русі, яку проводить теперішній уряд за наказом Берліна і за допомогою українських емігрантів" [213, С.132]. Учасники "Лемко-Союзу" на своєму віче, яке відбулося 22 січня 1939 р. в Едсоні (штат Альта), засудили "владу патера Волошина", виявили бажання приєднати Карпатську Русь до Радянської Росії [213, С.133]. Засудив політику уряду А.Волошина і Всеамериканський карпато-руський Народний Конгрес 11–12 лютого 1939 р. в Нью-Йорку. Однак, необхідно погодитися з М.Болдижаром, що "конгрес все таки не мав "всеамериканський характер", хоча і репрезентував близько 50 тисяч емігрантів [213, С.134]. Відкрита проугорська орієнтація лідера "Карпато-руського Союзу" в США викликала незадоволення навіть у середовищі його членів, зокрема тих, що притримувались прочехословацької орієнтації. 7 березня 1939 р. у Пітсбурзі проходив форум цієї організації, який засудив проугорський курс керівництва. "Більше того, – писав В.Лемак, – із залу засідання "попросили" вийти О.Геровського, за ним пішов і І.Поп" [437, С.65]. Про позицію, яку займав "Карпато-руський Союз" за часів О.Геровського, писав у своїй праці П.Р.Магочій [456, С.146].

20 березня 1939 р. в Нью-Йорку відбулося чергове віче, на якому було засуджено "гітлерівських агентів серед українського народу в Америці, що, прикрившись націоналізмом, компрометують українців перед американським демократичним народом заявами та деклараціями, що при допомозі Гітлера український народ йде до створення своєї держави" [213, С.135]. М.Болдижару, який цитує цей документ, безперечно, відомо, що уряд А.Волошина не мав жодного вибору стосовно орієнтації. Що ж стосується цитованої ним резолюції, то вона була прийнята вже після трагедії Карпатської України, тобто тоді, коли розгубленість була притаманна не тільки українцям США, але й галичанам. Вважаємо, що учасники

віче, приймаючи цей пункт резолюції, намагалися, перш за все, засудити фашизм взагалі та його експансіоністську політику.

Українська еміграція в Канаді теж заявила про свою готовність допомогти Карпатській Україні. Особливу активність проявляли члени організації УНО. З її ініціативи був створений "Допомоговий Комітет Карпатській Україні" (далі ДККУ) з центром в Саскаутані. На середину січня 1939 р. ДККУ зібрав 325 122 долари [68, 1939, 11 січ.]. Надійшла також допомога від "Братства українських католиків" у Канаді – 7500 доларів, а з приватними висилками доходило до 100 000. Загалом українська еміграція в Канаді планувала перерахувати Карпатській Україні 150 000 доларів [68, 1939, 19 січ.]. "Українська Стрілецька Громада" в Саскаутані вислала в Карпатську Україну 5200 доларів [210]. У березні 1939 р. ДККУ в Канаді звернувся до українських фермерів з відозвою допомоги Закарпаттю зерном. Поряд з цим українці Канади провели збіркову акцію "Паска для Карпатської України" [68, 1939, 12 берез.].

На початку 1939 р. в найбільшій радіостанції Сан-Пауло (Бразилія) відбулося свято Карпатської України. Його учасники вислухали промову, описла чого "вдбувся концерт артиста М.Немоловського, в програму якого ввійшли українські пісні". Газета "Карпато-українська свобода", що видавалася в Празі, завершила інформацію словами: "Хоч віддалені далеко від рідного краю – вірні сини карпаторуські і з інших земель українських радіють успіхам, що їх здобула собі Карпатська Україна" [210]. Не залишилися осторонь і українці Далекого Сходу. Тут збір коштів проходили від часом "Жертуйте для Карпатської України". "Нова свобода" навела цитату із "українського журналу "Далекий Схід", який видавався в Харбіні: "Правління Української Національної Колонії Манчу-Ді-Го постановило асигнувати на допомогу Карпатській Україні 200 ман. доларів" [68, 1939, 11 берез.]. Всього на Далекому Сході зібрани кілька тисяч маньчжурських доларів для Карпатської України.

Відчутною була і допомога українців, які проживали в країнах Європи. Одним із головних центрів української еміграції продовжувала залишатися Прага. За підрахунками С.Віднянського, в 1939 р. до Праги прибуло 8 тисяч емігрантів. Вік 82.6% українських емігрантів коливався між 15 і 34 роками. Майже половина мала закінчену середню, фахову і вищу освіту [300, С.19]. Що стосується закарпатських українців, то станом на листопад 1938 р. в Празі проживало 700 чоловік [68, 1938, 1 лист.]. Вони були об'єднані в організації "Просвіта", "Українська Робітничка Академія", "Союз Підкарпатських Українських Студентів" і "Союз Молоді".

1 листопада 1938 р. "Нова свобода" опублікувала звернення українських емігрантів у Празі, в якому підкреслювалось, що "найвищим і найавторитетнішим органом організованого українського суспільства" є УЦНР в Ужгороді [68, 1938, 1 лист.]. Автори звернення пропонували вживати назви "українець", "Карпатська Україна", негайно створити "Національний фонд" і перевести в його користь грошові збірки на всіх землях, де живуть українці, приділяти більше уваги "процесу освідомлення широких мас населення. Не повинно бути сьогодні міста, ні села, ні оселі, де постійно не було б української літератури, лепочки, преси й живого слова пропагандистів" [68, 1938, 1 лист.]. Звернення українців Праги зробило величезний резонанс у ЧСР. "Ми мусимо допомогти, хоч ми й самі бідні, ще біднішим, – писав у статті "Не сміємо залишити народ Підкарпатської України" П.Богач, – не сміємо тому залишити той простий і працюючий народ, що визначається надзвичайною здібністю до життя та хоче з "закасанними руками" спасати голе існування й сласти від голоду своєї родини" [68, 1938, 21 лист.].

На початок 1939 р. в Празі почав видаватися тижневик "Карпато-українська свобода", матеріали якого друкувалися латинськими літерами, а в кожному його номері була двосторінкова вставка з публікаціями українською мовою. У ній поряд із висвітленням подій, які відбувалися безпосередньо в Карпатській Україні,

друкувалися відгуки на них, подавалися матеріали про українське питання взагалі [210]. У Празі діяв Радіожурнал, який готував радіопередачі на Закарпаття та інші країни. Після призначення А.Волошина прем'єр-міністром, при Радіожурналі була утворена українська секція, до якої ввійшли М.Русинко (голова), Е.Штефан (заступник) та М.Ігнагишин-Логуш (диктор) [161, С.245]. “Українська секція, – писав В.Шандор, – передавала вісті сім разів у день та вела багату культурну програму. Карпатоукраїнські радіопередачі пересилались через радіостанції: Братислава–Банська Бистриця–Прага, а було їх чути і в Галичині. Вони інформували про події на Закарпатті та спростовували атаки ворожої нам, головню мадярської та польської преси і радіо. Хоч українська секція не була чисельною, зате виконувала надзвичайно важливу національну роль уже тому, що була українською” [161, С.245–246].

Більш детальноше роботу української секції Радіожурналу описала її диктор М.Ігнагишин-Логуш: “Українські радіопередачі з Праги мали таку програму: вісті – шість разів на день, по десять хвилин кожна; тричі на тиждень – у понеділок, середу і п'ятницю – по 20 хвилин, і щонеділі – 45 хвилин. Отож протягом кількох місяців вісті читали ми о 10.15 ввечері, а вже о 7-й ранку я була перед мікрофоном. Тричі на тиждень передавались вісті на коротких хвилях для Північної Америки, які надсилались о першій годині ночі. Часто мені доводилось почувати в будинку радіо, де я мала кімнату на такі випадки. До цього всього кожного дня ми мали телефонний зв'язок з Хустом, щоб звідати одержати найновіші вістки, а коли була якась важлива подія, то й кілька разів на день... Для чужих пресових агентств одержані з Хуста важливі вісті ми негайно перекладали англійською, французькою та німецькою мовами... Під час виборів до першого Союму Карпатської України 12 лютого 1939 року протягом цілого дня нам виділено було п'ять хвилин щогодини для подання результатів виборів. Упродовж цілого дня ми мали постійний телефонний зв'язок із Хустом і знали, в якій місцевості досягнуто 98-відсоткову перевагу в голосуванні, внаслідок чого вивішували там білі прапори” [113].

Завдяки радіопередачам з Праги світова громадськість одержувала інформацію про життя в Карпатській Україні. Українська проблема в радіопередачах постійно висувалася на передній план. Такий стан справ занепокоїв Радянський Союз, який “посередництвом новозбудованих восьми радіостанцій в Радянській Україні вирішив вести боротьбу в ефірі проти чехословацької радіостанції, що виходить українською мовою та наголошує українську проблему. Про це повідомив до Праги амбасадор Чехо-Словаччини у Варшаві д-р Юрій Славік” [161, С.246].

Українська еміграція в Чехословаччині провела збіркову акцію на допомогу Карпатській Січі, яка “закінчилася дуже добрим успіхом. На всі випущені збіркові листи субскритовано 150 комплектів одностроїв (150 шапок, плащів, блюз, краваток, ременів, черевик та 300 пар білля). Решту грошей прислано готівкою” [68, 1939, 8 берез.]. Українці Праги, Брно та інших міст зібрали 100 тисяч кч. “Нова свобода” опублікувала листа учнів української гімназії в Морджанах (біля Праги) до УЦПР. Він закінчувався надією, що “на Ваш заклик відозвуться й інші українські діти, розсіяні по цілому світі”. Успішному проведенню збіркових акцій сприяла активна діяльність колишніх членів Директорії УНР А.Макаренка та Ф.Швеця, які встановили близькі контакти з Представництвом Карпатської України в Празі. “Протягом моєї діяльності в Празі, – пригадував В.Шандор, – праяккі українці та українці з усієї Чехії часто відвідували нашу установу (Представництво Карпатської України в Празі – М.В.), приносили різні проекти для використання в Карпатській Україні. Їх потрібно було розглядати та оцінювати. Декотрі з проектів були дуже актуальні і корисні, і ми їх передавали в Хуст” [161, С.352].

Серед пропозицій, які надійшли на адресу А.Волошина від українців Чехословаччини, були такі, як приєднання Пряшівщини до Карпатської України, перенесення з Праги в Хуст Українського вільного університету, відкриття

українських навчальних закладів тощо. Відзначимо, що багато з них не знаходилось в компетенції уряду краю. 15 листопада 1938 р. А.Волошин прийняв делегацію з Пряшівщини, очолювану учителем А.Коленком. "...Дивимось на Пряшів як на новий центр. – сказав А.Волошин. – Будемо переговорювати, щоб по можливості чим більше зискати для нас. Ми все зробимо, щоб Ви могли дістатись туди, куди Ваша природа, мова й віра тягне. Не падайте духом, ми про Вас думаємо та для Вас працюємо. Є мова про це, щоб до часу управлінняся границь іменувати державний секретаріат при Братиславі. Кандидат нами ще не предложений. Хочу тут договоритися з прашівцями в цій справі" [68, 1938, 17 лист.]. Делегати висловили потребу відкриття української гімназії в Межилаборцях.

Український вільний університет в 1938 р. присвоїв А.Волошину звання почесного доктора філософії. "Є це незвичайне відзначення нашого заслуженого батька українського народу за його більш як сорокалітню працю на полі культурнім, котра нині увінчалася великими успіхами!" – повідомляла "Нова свобода" [68, 1938, 1 лист.]. Несподарово ставилося питання про перенесення УВУ до столиці Карпатської України. "Український вільний університет, – відзначив С.Віднянський. – був заснований насамперед з огляду на потреби міжвоєнної еміграції і діяльності за межами рідного краю його керівництво вважало тимчасовою, готове в будь-який сприятливий момент переїхати на українську землю, туди, де він найбільше потрібний" [300, С.140–142]. Перенесення УВУ в Карпатську Україну стало неможливим через несприятливу міжнародну обстановку і окупацію краю гортистськими військами.

Українці Франції першими зреагували на заклик УЦНР і уряду прийняти 'принцип збірки піввідсоткового національного датку із заробітної платні" [587, С.108]. В березні 1939 р. у "Фонд розбудови Карпатської України" з Франції надійшло 85000 франків. Аналогічно поступили українські робітники у Франції, які "тяжко працюють в вугільних копальнях і самі много не заробляють..." [68, 1938, 14 груд.]. З нагоди 20-ої річниці проголошення ЗУНР українське товариство "Просвіта" в французькому місті Шаузі-ле-Руа "влаштувало 27 листопада 1938 р. Академію, на якій зібрано для наших інвалідів 33 франки 75 сантимів та на потреби Карпатської України 232 франки" [68, 1938, 6 груд.].

Цікавилися становищем краю українці Бельгії. "Наші підкарпатські робітники працюють в копальнях Бельгії, – писала "Нова свобода", – де заробляють аж 60–70 кч. денно. Є й такі, що живуть там вже десять літ, але все цікавляться подіями на рідному Підкарпатті... Всі говорили, що "державний народ" мав би бути більшим паном на своїй землі, ніж є тепер" [68, 1938, 9 верес.]. 13 листопада 1938 р. на ім'я А.Волошина надійшла привітальна телеграма від "флямандців-приятелів України, які засилають найсердечніші граюляції з нагоди повстання української карпатської держави. Правда перемогла" [68, 1938, 17 лист.]. Для українця з Італії М.Товга "найбільшим нашим скарбом є вільна Карпатська Україна! Карпатська Україна є як один ланцюг котрого вогнива творимо ми, українці. Ланцюг, щоби не розірвався, мусять бути всі вогнива здорові, сильні. Карпатська Україна, щоб була сильна, мусить викинути всі погані "вогнива" і замінити їх здоровими, сильними й свідомими горожанами, які б не підлягали жадній ворожій пропаганді в некористь нашої Української національної держави. Мусимо злутитись так сильно, як сучь злучені вогнива один до другого, тоді наша Карпатська Україна стоятиме на певних ногах" [68, 1938, 16 груд.]. В лютому 1939 р. Карпатську Україну відвідали шведські журналісти, які хотіли переконатись в тому, що на території краю "планує повний порядок і тишина" [68, 1939, 2 берез.]. Невдовзі після їх візиту шведське благодійницьке товариство "Радда Бернск" вислало комісару опіки над втікачами в Празі В.Шаидору 6 посилок вагою 150 кг. [68, 1939, 2 берез.].

За даними румунського перепису населення, проведеного в 1931 р., в Бесарабії проживало 600 тисяч українців, а на Буковині – 300 тисяч [68, 1938, 23 жов.]. Уряд Карпатської України постійно стежив за становищем в Румунії. На сторінках закарпатської періодики зустрічасмо відомості про те, що “румунська влада... цими днями (8 серпня 1938 р. – М.В.) занялась випрацьованням румунського народностового статуту. Статут має уіормувати життя мадярської, німецької (саської), української й російської національної меншостей. Головні точки статуту є: 1) заборонення винародовлювання; 2) вільне користування матірною мовою в урядях, церквах, у самоуправних установах; 3) національність дитини визначають родичі при запису до матрики; 4) свобода культурних організацій національних меншостей” [68, 1938, 23 жов.].

“Українці в Румунії радіють нашим успіхам” – під такою назвою “Нова свобода” опублікувала листа з румунського міста Бистриця. “Всі українці, – говорилося в ньому, – де б вони не жили, стежили вже давно за подіями в Карпатській Україні. Українці в Румунії тішаться, що бодай наші брати в Карпатській Україні здобули собі повну свободу й можуть жити на своїй землі вільним життям і завести в себе порядки, які найбільше відповідають потребам українського народу” [68, 1938, 27 груд.; 80, 1938, 11 decembrie; 81, 1939, 7 ianuarie; 84, 1939, 19 ianuarie]. Немаловажним фактором у лояльному ставленні румунського уряду до краю була активність української національної меншини. 16 жовтня 1938 р. бухарестське радіо повідомляло, що “українці в Румунії розвивають живу діяльність проти прилучення Підкарпаття до Мадярщини. У цій акції висуваєгься між іншим аргумент, що прилучення Підкарпаття до Мадярщини може скріпити мадярські ревізіоністичні тенденції у відношенні до Семигороду, що його з трьох боків охоплюватиме мадярський кордон. Українська акція стремить до викликання в Румунії настроїв, що були би противні мадярським планам” [68, 1938, 16 груд.; 77, 1938, 24 octombrie; 78, 1938, С. 264, 270; 83, 1938, 28 poembrie]. З цього повідомлення стає зрозуміла головна причина лояльного ставлення Румунії до Карпатської України – загроза угорської близькості до румунського кордону.

У Відні діяв “Допомоговий Комітет Карпатській Україні”, який очолювали О.Левницька та О.Грицай. Після окупації Закарпаття Угорщиною ДККУ очолив голова крайового ОУН Ю.Химинець, а його активними помічниками були М.Химиниць, Панькевичівна М. і Р.Гарас. “Першою і найважливішою справою для нас – пригадувала М.Химинець, – було прийняти транспорт, зареєструвати біженців. Здорових треба було відвезти на “Шобер Плац” у Відні, де вони чекали на виділену їм прашо або на виїзд до Праги чи Братислави. Хворими треба було турбуватися окремо. Ця проблема стала дуже актуальною, коли в травні 1939 р. почали прибувати в яні з концентраційного табору Вор’юлопоз з Угорщини. Велика частина їх була так сильно покалічена й побита, що потребувала стаціонарного лікування. Я заопікувала хворими й дітьми. Хворих і покалічених з угорського концентраційного табору пошастило розмістити в місцевих шпиталях та санаторіях” [155, 156]. Від самого початку ДККУ у Відні діяв спільно з Закордонним ПУНОм та Головним Командуванням німецької армії. На думку голови ДККУ Ю.Химинця, “у тому часі це був майже єдиний спосіб, щоб відіслати наших людей з мадярської неволі” [158, С.283]. Завдяки активній діяльності членів ДККУ, із Відня в Чехію і Словаччину вдалося перевезти біля 900 чоловік, а 52 дітей перевели до української гімназії в Морджанах.

В Югославії проживало чимало українців, “які ще за Марії Терезії забрались з негостинної пряхівської верховини та осілись на родючих ланах Бачки, в Керестурі” [68, 1938, 20 лист.]. 30 липня 1938 р. газета “Нова свобода” взяла інтерв’ю в редактора “Руських новин” і “Рідного слова” в Керестурі М.Фірака, з якого можна зробити висновок, що українці в Югославії мали всі умови для свого національно-

культурного розвитку. Так, на 40 тисяч русинів-українців в Бачці припадало 1200 примірників газети "Руські новини", а для галичан і буковинців, які проживали в Боснії, виходило 800 примірників "Рідного слова". В Керестурі діало культурно-освітнє товариство "Просвіта", існувала своя друкарня, де видавалися згадані часописи. На глибоке переконання М.Фірака, "всі бачванці є національно свідомі, хоч говорять шарішським діалектом! Вони даліше стоять від наших шарішан!" [68, 1938, 30 листг.]. Редакцію "Нової свободи" обурило публікація в словацькому часописі "Словенські Глас", в якій говорилося, що українці Югославії "виставлені там на небезпеку винародовлення" [68, 1938, 9 верес.]. "Хоч трохи запізно пригадали собі словацькі шовіністи наших бачванських братів, – писала "Нова свобода", – все ж таки треба нам бути приготованими на спробу непрошеного словацького засягу до нашого життя у Бачці" [68, 1938, 9 верес.].

Українці Югославії з радістю зустріли вістку про надання Закарпаттю автономних прав і спробу уряду Карпатської України вести самостійне державне життя. У статті "Бачванські українці Карпатській Україні" "Нова свобода" повідомляла: "Незалежність їхньої давньої батьківщини викликала серед бачванських українців велику радість. Свою радість з тої причини вони хочуть заманіфестувати не лиш словами, але й ділами і тому орган бачванців, що виходить в Руській Керестурі, "Руські новини" зважає до збірки в користь своїх братів в Карпатській Україні" [68, 1938, 6 груд.]. "Зацікавлення справами і потребами Карпатської України в Югославії почало зростати з дня на день, – писав С.Мацяк, – попри американські й канадійські долари попливли не менш щедро, хоч і не в таких розмірах, югославські динари. На жаль, ще не встигли закінчити збірку, як громом вдарила глуха звістка про те, що малярські наїзники вдарили на Срібну Землю – карпатську українську державу" [514, С.396–397].

Українці Югославії боляче сприйняли звістку про зраду А.Бродія, якого "арештовано і на домагання чехословацької влади здійснено віденською поліцією рєвізію в помешканні Бродія у Відні. Рєвізія показала, що він був агентом малярського уряду" [68, 1939, 1 січ.]. У кількох номерах хорватського часопису "Грватська стража" поміщено звернення А.Волошина до українського народу. Югославська періодика привітала прагнення уряду створити український університет в Карпатській Україні [68, 1939, 5 січ.], а загребське радіо відзначало 1 березня 1939 р.: "Українська справа в світі набуває щораз більшого значення та зацікавлення. Особливою точкою зацікавлення є Карпатська Україна" [68, 1939, 3 берез.].

Із спогадів В.Шандора видно, що він від імені уряду Карпатської України повідомив югославський уряд про акт проголошення незалежності [161, С.337]. Однак, на той час це був більш символічний акт, ніж реальна політика. Доля Карпатської України була віршсна. 25 березня 1939 р. "Рідне слово" на всю першу сторінку винесло напис: "Геройська боротьба за свободу Карпатської України з малярськими наїзниками". У тексті статті зустрічаємо такі підзаголовки, як "Кривава боротьба з малярами", "Словаччина самостійною державою", "Чеська держава не існує", "Перші жертви", "Народна влада і УНО", "Нова влада", "Сойм проголосив самостійність" і "Героїчна боротьба з малярами" [488, С.125]. "Українці в Карпатській Україні, – повідомляло "Рідне слово", – боролись за Правду і Справедливість! На нас ворог витяг меч. Він через се умре, а ми воскреснемо!" [488, С.125]. У "Рідному слові" з'явилися статті під назвами "Кров'ю писана історія Карпатської України", "Студенти в перших рядах", "Свідомі селяни в борні", "Живими додоум не вернемо", "У Білках усі гімназисти впали", "Бої карпатських січовиків у середущій Карпатській Україні", "Будучність Карпатської України", "Ганебна роля генерала Прхали" [488, С.125–126]. Про Карпатську Україну помістили великі статті "Руський календар" та різноманітні періодичні і книжкові видання українців Югославії [537, 491]. Доказом прихильності українців Югославії

до Карпатської України було доброзичливе ставлення до представників уряду А.Волошина та рядових біженців, які в трагічні дні 1939 р. змушені були покинути територію краю. Галицький журнал "Жіноча воля" помістив коротке повідомлення: "О. Др. А. Волошин святкував Великдень в Югославії" [60, 1939, Ч.5]. У цій країні він відвідав міста Белград, Загреб і Цирквеницю [11, Н-1768], л.11-12].

На прохання Д.Няраді жителі Руського Керестура дали притулок 200 емігрантам з Карпатської України [511, С.427]. Що стосується Д.Няраді, то він вже в 1939 р. був призначений папським адміністратором у Карпатській Україні і "визначався своїм патріотизмом, який був розбіжний з досить виразним мадяризмом частини духовництва". Виконуючи прохання Д.Няраді, українські патріоти в Югославії зробили все можливе, щоб біженці з Карпатської України почували себе як вдома. "Моє завдання, – пригадавав М.Ковач, – було зорганізувати харчування та приміщення в хатах, і знайти засоби дальшого витримування наших рідних гостей. І ми не помилилися. Ціле село (Руський Керестур – М.В.) прийняло біженців, як справді своїх рідних. Мені допомагали селяни, учні, члени товариства, всі. Зорганізовано збирання продуктів, харчів тощо... І не лиш у Р.Керестурі, але й по селах і містах, де жили наші люди..." [408, С.324]. За підрахунками М.Ковача, до Руського Керестура прибуло 189 чоловік, переважно інтелігентів.

Закарпатську інтелігенцію в Руському Керестурі гідно представив відомий театральний діяч краю Ю.А.Шерегії, який приїхав на запрошення М.Фірака [167, С.325]. Я.Олеяр писав, що Ю.Шерегії написав шість п'єс [512, С.363]. За період з 23 квітня по 18 червня 1939 р. театр "Нова сцена" поставила вистави "Запорозький скарб" і "Сорочинський ярмарок", які "йшли в користь нашої української закарпатської еміграції" [167, С.324]. 13 серпня 1939 р. в Міклошевцях актори театру поставили народну драму Суходольського "Хмара", а 29 жовтня 1939 р. – драму Ю.Грома "На порозі охрещення Русі" в Керестурі. В листопаді 1939 р. Ю.Шерегії одержав дозвіл на перебування в хорватському місті Шіді. "Югославський період" в житті і творчості Ю.Шерегії був досить плідним. Як пригадавав пізніше режисер, він "написав... це драму з життя бачванців "Невічани" і "Пан", п'єски з селянського життя в 4 картинах... Обидві вийшли друком в "Календарях" в Руському Керестурі й Дервенті (1940 та 1941 рр.)" [167, С.324]. Д.Латяк, оцінюючи перебування "Нової сцени" в Югославії, відмічав, що "хоч вони в Руській Керестурі не жили тривалий час, однак залишили глибокий слід в оживленні театального життя між югославськими русинами" [435, С.181]. Вистави Ю.Шерегії "ще й сьогодні згадують старші жителі Руського Керестура" [512, С.363]. Відомий режисер також навчав і українським народним танцям у руських місцевостях Бачки, Срему та Славоні.

Віденський арбітраж завдав не тільки непоправного удару по всіх провідних галузях господарства, але, фактично, залишив автономну українську державу без висококваліфікованих фахівців. Карпатська Україна втратила 78 146 (45,11%) землеробів і працівників лісового господарства, 31 350 (18,10%) працівників промисловості і ремісників, 17 658 (10,11%) працівників торгівлі і фінансових органів, 7 177(4,14%) працівників транспорту, 19 754 (11,40%) працівників цивільної служби, вільних та солдатів, 19 148 (11,06%) інших [213, С.101]. В країні майже не залишилося власної інтелігенції.

Такий стан справ не витримував ніякої критики. Уряд Карпатської України доклак чимало зусиль, щоб залучити до праці в народному господарстві країни висококваліфікованих фахівців. певну роль у цьому відношенні відіграло Українське емігрантське бюро в Карпатській Україні, що виникло 10 грудня 1938 р. Бюро провело на перших порах значну роботу по розшуку спеціалістів, яких залучили до праці в різноманітних галузях народного господарства. Уряд Карпатської України встановив для них високі зарплати. Так, К.Осауленко з Праги, одержав платню 1500 кч., інженери Г.Руденко, А.Пасічний, В.Франтик по 1200-1500 кч., професор

В.Мельник – 1200 кч [1, ф.3, спр.145, арк.32–34]. Через деякий час бюро “в основному займалося наданням карпатоукраїнського підданства частині націоналістичних елементів. Наявність такого підданства давала можливість отримувати чехословацьке громадянство і таким чином вільно проводити свою діяльність” [213, С.88]. М.Болдижар вважає, що “особливого впливу на громадський розвиток краю залучені кадри не справили” [213, С. 89], з чим неможливо погодитись.

На прізвище А.Волошина надходили сотні листів, автори яких просили дозволу прем’єра на одержання громадянства, висловлювали бажання працювати на благо розвитку Карпатської України. Листи писали фахівці з різних галузей знань, доля яких закинула за межі України. Переважна більшість листів надходила від колишніх воїнів УГА, членів ОУН, які в свій час емігрували за кордон, намагаючись уникнути польського і більшовицького терору. Колишній полковник царської армії Ф.Юр’єв, який проживав у Німеччині, просив прийняти його на роботу у галузі юриспруденції. Він мав вищу військову і юридичну освіту, тривалий час працював суддею, слідчим, прокурором [1, ф.3, оп.1, спр.56, арк.5]. С.Федоров у листі до А.Волошина перерахував усі посади, що посідав протягом життя: “доктор права, інженер-економіст, воєнний та морський воздухоплаватель, полковник війська Кубанського Армії Української та інженерних військ бывшего російського флоту та морського відомства” [1, ф.3, оп.1, сир.54, арк.2]. Однак дозволу прийхати в Карпатську Україну він не одержав.

10 грудня 1938 р. до міністерства закордонних справ ЧСР надійшов лист від М.С.Павленка, який на той час проживав в Ірані. Він пропонував свої послуги як випускник Харківського сільськогосподарського інституту і спеціаліст по меліорації. “Коли країна має надбність у фахівцях, я радо прибуду на Ваш дозвіл” [1, ф.3, оп.1, спр.56, арк.1] – писав він. А.Волошин відповідав: “В нас много безробітних, евакуація, може пізніше буде краще?” [1, ф.3, оп.1, спр.56, арк.2]. Запропонував свої послуги автономній країні харків’янин Б.Тесленко, який з 1937 р. проживав в Ірані. Він був відомим вченим. В 1932 р. Б.Тесленко захистив дисертацію і здобув ступінь доцента кафедри іранської філології. Водночас був членом-кореспондентом Всеукраїнської Наукової Асоціації Сходознавців і брав участь у двох дослідних експедиціях до країн Середньої Азії. Активна наукова діяльність не заважала Б.Тесленку не менш активно займатися політичною діяльністю в рядах нелегальної ОУН [1, ф.3, оп.1, спр.36, арк.5].

Запропонували свої знання і досвід відомі архітектори, що проживали у різних країнах світу. Так інженер і архітектор з Праги С.Дзидз надрукував у “Новій свободі” статтю “Де має бути столиця Карпатської України”, в якій доводив за необхідне “столицю... вибудувати такою, аби була гідна тої назви та була гордістю українського народу” [68, 1939, 15 лют.]. Автор статті писав про неабияке значення географічного місця розташування Хуста, адже “столиця знаходиться при головних шляхах, які його сполучатимуть зі світом внутрішнім та зовнішнім” [68, 1939 15 лют.]. Мав бажання допомогти Карпатській Україні автор першої книги про українську архітектуру М.Шумницький, який з 1921 р. проживав у Франції. В листі до А.Волошина він писав, що зробить все від нього залежне, “аби Хуст перетворився у велике модерне місто” [1, ф.3, оп.3, спр.173, арк.53].

Випускник Української Господарської Академії в Полебрадах П.Манченко подав прохання “о іменування до помічної вчительської служби на Карпатській Україні” [1, ф.17, оп.2, сир.369, арк.2]. Виявили бажання працювати на благо краю В.Акіндінов з Поділля [1, ф.17, оп.2, сир.344, арк.1], Г.Шолудька з Харбіна [1, ф.17, оп.2, сир.345, арк.1], А.Бібіков з Києва [1, ф.17, оп.2, сир.346, арк.1]. Ю.Городяннин-Лісовський брав активну участь в боротьбі проти більшовиків, а в 1924-1931 рр. “відсидів в большевицькій тюрмі” [1, ф.17, оп.2, сир.372, арк.1]. Яка в нього була

професія – невідомо. О.Красицький, що проживав у Відні, писав А.Волошину: “Слідкуючи за відењськими радісними звітами про події на Закарпатті, збулася знову у мене надія. Іще раз послужити нашому пешасному народові і моїми скромними силами хоч і мікроскопічно причинитись до воскресення належних йому прав” [1, ф.3, оп.2, спр.52, арк.4]. І таких прикладів можна навести чимало. Вони свідчили про те, що українці доля яких закинула в різні куточки світу, широ хотіли допомоги Карпатської України у складний для неї час. Однак, у переважній більшості, А.Волошин відповідав відмовою. На прохання Фершмана, він відписав: “Не можемо Вашу просьбу прихильно полагодити” [1, ф.3, оп.3, спр.87, арк.17]. Інженеру М.Григор’єву теж було відмовлено у зв’язку з тим, що “вільних місць в державній службі досі нема” [1, ф.3, оп.3, спр.87, арк.17]. Отже, незважаючи на брак висококваліфікованих кадрів, уряд Карпатської України робив ретельний відбір із великої кількості бажачочих прислужитися молодій автономній державі.

Таким чином, уряд Карпатської України встановив стосунки з багатьма організаціями і товариствами української діаспори, які організовували збір коштів, продовжували харчування та надавали іншу матеріальну допомогу закарпатському населенню. Особливо відчутною була фінансова допомога, яка регулярно надходила з США та Канади, зокрема, від ОДВУ, ДККУ, УНО тощо. Разом з тим, необхідно констатувати, що українська еміграція за океаном була досить різношерстною. Що стосується закарпатців, то вони, як правило, представляли два табори – русофільський та народноєвський (український). Якщо перші підтримували утворення автономного уряду А.Бродія, то останні з радістю зустріли звістку про його повалення і призначення прем’єр-міністром А.Волошина – яскравого представника українського напрямку в краї. Цим пояснюється різноманітність підходів до оцінки самого утворення Карпатської України та політики, яку проводив її уряд. Не залишилися осторонь українські організації країн Європи і Азії. Значну роботу провели різноманітні “Допомогові комітети”, які діяли в Празі та Відні. Підтримка уряду Карпатської України проявилася в сотнях листів, які постійно надходили на адресу А.Волошина. Їх автори висловлювали бажання працювати на благо молодій автономній країні, бути причетними до її розвитку.

Із вищенаведеного матеріалу випливає, що короткочасне існування Карпатської України припало на той період, коли в Центральній Європі різко загострилася міжнародна обстановка, а світ знаходився напередодні другої світової війни. Чехословаччина перебувала в центрі суперечностей, які наростали з кожним днем. Великобританія і Франція поступово втрачали керівні позиції в Європі, які займали протягом всього міжвоєнного періоду. Натомість Німеччина перетворилася у головного арбітра, з якою змушені були рахуватись керівники урядів всіх європейських столиць. Заручившись підтримкою Італії, Берлін все робив для того, щоб ліквідувати Чехословаччину. Однак, здійснення цих намірів було можливе тільки в тому випадку, якщо Третій Рейх задовільнить територіальні претензії Угорщини, Румунії і Польщі. Ліквідації Чехословаччини також сприяла угодовська політика Великобританії і Франції, уряди яких, фактично, заохочували агресора. Нічим не допоміг Чехословаччині нейтралітет США. Спроба СРСР допомогти збройним шляхом і тим самим відвернути спільний угорсько-радянський кордон, не увінчалася успіхом.

Чехословаччина ліквідовувалась кількома етапами. Рішення Мюнхенської конференції і Віденського арбітражу (вересень–листопад 1938 р.) свідчили не тільки про початок її розпаду, але й значно ускладнили міжнародне становище Карпатської України – складової частини федеративної Чехословаччини. Яка на той час здобула автономні прана. Рішення цих конференцій слід розцінювати, перш за все, як значний успіх угорської дипломатії в здійсненні її рваншистських планів щодо Закарпаття. Однак, навіть наслідки Віденського арбітражу, внаслідок якого від

Карпатської України до Угорщини відійшли південні райони, не заловивши Будапешт. Угорщина вимагала приєднання всього Закарпаття. Переконавшись, що Німеччина поки-що не погоджується на анексію Карпатської України, Угорщина почала організовувати терористичні акції. У цьому плані вони мали надійного союзника в особі Польщі, яка домагалася встановлення спільного з Угорщиною кордону, а він був можливий тільки в результаті остаточної ліквідації Чехословаччини. Незважаючи на спроби урядів ЧСР і Карпатської України захистити прикордонні райони, напади угорських і польських терористів завдавали великої матеріальної і моральної шкоди, вкрай негативно впливали на внутрішньополітичне становище краю.

А.Волошин, очоливши уряд автономної Карпатської України, на відміну від свого попередника А.Бродія – платного агента Угорщини, з перших днів почав орієнтуватися на Німеччину – єдину країну, яка йому обіцяла протекторат. Необхідно стверджувати, що альтернативи він не мав. Проукраїнська позиція уряду А.Волошина на якомусь етапі була вигідна Німеччині, яка здійснювала галас з приводу утворення найближчим часом Соборної української держави, П'ємонтою якої могла стати Карпатська Україна. Такою політикою Німеччина, по-перше, вводила в оману уряд А.Волошина, а, по-друге, шантажувала Угорщину, Польщу і навіть Радянський Союз. Необхідно відзначити, що ідея створення Великоукраїнської держави на базі Карпатської України, панувала також в середовищі певних політичних сил українського спрямування, зокрема ОУН. Солідарність галичан із національно-визвольною боротьбою закарпатських українців проявилася в різноманітних акціях протесту проти польсько-угорського альянсу, масових переходах польсько-чеського кордону юнаками і дівчатами з Галичини, бажанні галичан із зброєю в руках захищати кордони краю. Їх влад в оборону Карпатської України важко переоцінити.

Незважаючи на короткочасність свого існування, Карпатська Україна перебувала в центрі уваги багатьох європейських країн, прогресивні сили яких співчували національно-визвольній боротьбі закарпатських українців. Утворення Карпато-української держави було радо сприйнято українцями, яких доля розкидала в різні куточки світу. Українські емігранти створювали різноманітні “Допомогові комітети”, “Національні фонди допомоги Карпатській Україні”, організували збір коштів, медикаментів, продовольства. Все це свідчило про те, що в українському народі не вмерла надія на відродження української держави. В Карпатській Україні вони бачили зародок майбутньої Соборної України. Українці США, Канади, країн Європи і Азії розцінили вторгнення угорських військ в Карпатську Україну як поправлення прав українського народу на самостійне державне життя.

Угорська агресія на територію Карпатської України не зустріла серйозного опору з боку чеських військ. Справа полягала не в босездатності збройних сил Чехії. Це пояснювалося тим, що Чехословаччина як держава вже не існувала. Протягом 15–18 березня 1939 р. чеські війська планомірно і дисципліновано покидали територію краю, залишивши слабоозброєних січовиків віч-на-віч з агресором. Фактично, Карпатська Січ першою в Європі дала бій фашизму, хоча стримати просування ворога, звісно, не могла. 18 березня гортисти окупували територію краю. Єдина країна, яка заявила протест проти окупації Карпатської України – СРСР. На жаль, нам невідомо, як сприйняли триумф і трагедію краю в Радянській Україні. Там існував жорсткий командно-адміністративний режим і будь-які прояви співчуття до національно-визвольних змагань закарпатських українців, були небезпечними й такими, що могли привести до масових репресій.

Розділ 4. Соціально-економічне становище Карпатської України (1938–1939 рр.)

Вирішення соціально-економічних проблем в 1938–1939 рр., коли Закарпаття здобуло автономні права, стало вимогою часу. Однак сам факт падання краю чехословацьким урядом автономії зовсім не означав, що його господарство розвиватиметься тепер самостійно. За двадцять років входження краю до складу Чехословаччини, його економіка тісно пов'язана з економікою інших земель федерації. А тому важко погодитися з твердженням урядової газети “Нова свобода”, що “розбудова Закарпаття повинна бути розглянена в комплексі економічних питань цілої України [68, 1939, 5 берез.]. Про це могла йти мова тільки в перспективі.

23 грудня 1938 р. була утворена при чехословацькому уряді Державна Господарська Рада (далі – ДГР), як дорадчий орган уряду ЧСР для справ господарських, соціальних і фінансових. ДГР мала 65 членів, які були обрані на три роки. В.Шандор писав: “Чехи мали 45 членів, словаки – 15, а українці – 5, а саме В.Тегзе, С.Ключурак, Л.Романюк, М.Бабота і В.Шандор. Головою ДГР первісно був д-р Годач, якого початком січня 1939 року замінив Ян Батя. Обов'язок репрезентувати Карпатську Україну та старатися здобувати потрібні кредити для Карпатської України в ДГР доручено В.Шандору” [161, С.168].

Чимало проблем виникло перед урядом під час складання бюджету Карпатської України в лютому 1939 р. Голова Українського національного об'єднання (далі – УНО) Ф.Ревай змушений був визнати, що у “бюджеті виявляються недобори”, які “мають покриватися із спільного бюджету” [68, 1939, 26 лют.]. Загальнодержавний бюджет федерації ЧСР на 1939 р. визначався в сумі 3 млрд. 190 млн. кч., а бюджет окремих частин федерації: чеський – 5 млрд. 900 млн. кч., словацький – 2 млрд. 370 млн. кч., український – 550 млн. кч. Зобов'язання окремих федеративних територій до центрального державного бюджету становили: Чехія – 70%, Словаччина – 24%, Карпатська Україна – 26% [161, С.169]. “У цій початковій стадії, – пригалаував В.Шандор, – Карпатська Україна фінансово не була самостійною, тому була відказана на допомогу Чехії. Завдяки Янові Баті, його розумінню проблем федерації та вагомості проблеми державності України і для чеського народу, Карпатська Україна дістала потрібні кредити від чехів” [161, С.169].

Уряд Карпатської України у такому стані речей звинувачував Прагу, а закарпатським фінансовим фахівцям було доручено встановити суму грошей, які продовжують надходити до спільної скарбниці в Празі. За підрахунками В.Гренджі-Донського, який мав досвід роботи в Підкарпатському банку, “всі прибутки карпато-українського господарства не виносять ані ста мільйонів, тоді, коли видатки перевищують триста мільйонів корон” [23, С.186]. Гренджі-Донський вбачав вихід із складного становища у переході на стару систему збирання податків і скорочення персоналу урядників. Його пропозиція “знизити самим собі платні на половину, не тримати жодних високих платень”, була прикладом самопожертви, але не могла бути підтримана широкими верствами населення [23, С.186].

Соціально-економічне становище Закарпаття особливо погіршилося після того, як в ході Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. від краю були відібрані і передані Угорщині міста Ужгород, Мукачево, Берегово з прилеглими до них районами. За підрахунками М.Болдижара “від Підкарпатської Русі... було відібрано територію площею 1523 квадратних кілометри. На цій території знаходилось 97 населених пунктів і 26056 будинків. У них проживало 173 233 чоловік, з яких 164 370 громадян Чехословаччини та 9963 чол. інших” [213, С.100]. “Нова свобода” 15 листопада 1938 р. повідомляла, що “Чехія зменшилася о 33%, Морва о 36%, Словаччина о 21%, а територіальні втрати Підкарпаття виносять найменше, бо лиш

12%. Щоправда, втратило Підкарпаття три великі міста” [68, 1938, 15 лист.]. На думку оптимістично настроєної редакції, “міста жили з околиць, а не околиці з міст. Життя витворить у нашій краї нові торговельні центри, але Мукачів і Ужгород будуть мертвими” [68, 1938, 15 лист.].

Основним багатством краю залишався ліс. За даними статистики у 1937 р. було вирубано різного дерева в Закарпатті 86243000 м³ вартістю 25847000 кч., а в Словаччині відповідно 95069000 м³ і 30044000 кч. Статистичні дані за 1938 р.: у Закарпатті вирубано 133811000 м³ вартістю 34683000 кч., а в Словаччині 154557000 м³ вартістю 41862000 кч. [161, С.169]. За статистичними даними на січень 1939 р. на території краю нараховувалося 336617 га державних, 185324 га приватномасткових, 64449 га урбаріальних, 2188 га церковних, 17313 га селянських лісів. Промисловий вік лісу на цей час складав 62 роки, а ліси, вік яких перевищував 100 років, складали 29.7% [213, С.103]. В лісовому господарстві працювала значна частина населення краю. “Частина населення працює при вирубуванні дерева, – писала “Нова свобода”, – а другі при маніпуляції на складах, наложуванні на вагони, плавленні тощо” [68, 1938, 27 лист.].

Ліси займали більше половини площі, а точніше “біля 55% цілого простору в нових кордонах. Щорічний приріст дерева цих лісів оцінюється в 2000000 куб. метрів, але х того лише біля 30% дерева придатного для оброблювання, а 70% на паливо. Ліси забирають лише 8% усієї кількості робочих рук – приблизно 8 робочих днів на 1 га щорічно, тому їх соціальне значення в порівнянні з їх площею дуже мале” [68, 1939, 14 січ.]. На Закарпатті переважали букові породи дерева. К.Подольак у статті “Лісове господарство Карпатської України в числах” твердив: “Аж до теперішньої доби рахувалося, що перевага буку в нашій країні є великою невигодною. При порівняно малій ужиточності й відбуту букового дерева, та при великих запасах в інших землях, бук не був деревом великого попиту. На сьогоднішня справа стоїть так: запаси твердого дерева листових пород (головно буку) в більшості європейських держав вичерпані, а тому збільшився попит на бук. Карпатська Україна в міжнародних колах деревної та будівельної промисловості вважається багатим об’єктом величезного запасу цінного твердого дерева. Нашій державі відкриваються перспективи. раціонально і конструктивно використати за добру ціну запаси дерева буку” [68, 1938, 21 груд.].

В листопаді 1938 р. Дирекцію державних лісів і мастків було евакуйовано з Ужгороду до Буштина, а згодом до Перечина. Сюди входили перечинський, великоберезнянський та веречанський округи [68, 1938, 28 лист.]. Щорічно кошторис перечинської, буштинської та рахівської дирекцій лісів становив близько 80–90 млн.кч. [68, 1938, 27 лист.]. На початку 1939 р. на засіданні уряду стояло питання про створення єдиного державної дирекції лісів у Буштині. Їй мало підлягати 30 лісових управ [68, 1939, 13 січ.]. Буштинно перетворювалося у головний центр лісового господарства. Для своїх потреб його кривництво почало спорудження трьох будинків вартістю 80000 кч. [68, 1939, 23 січ.].

22 лютого 1939 р. обговорювалося питання нової організації всіх державних лісів у Карпатській Україні, головним пунктом якого постало проведення націоналізації і реорганізації управ лісів. Після проведення реорганізації персонал скорочувався на 20% [68, 1939, 11 січ.]. Реформи в лісовому господарстві передбачали будівництво нових тартаків, фабрик по виробництву меблів, паперу. Ще одним завданням, яке виникло перед урядом, було врегулювання торговельних питань з частинами федерації, пошук нових ринків збуту. 11 грудня 1938 р. Голова Української Національної Ради у Воловому Й.Дудикевич писав до Президії влади Карпатської України, що “більшу част лісових маніпуляцій застановлено, а ціла торгівля деревом застановлена. Там перестали всі зарібки, які були джерелом доходів

для тутешнього населення, а кадри безробітних з дня на день зростають” [1, ф.3, оп.3, спр.73, арк.38]. Й.Дудикевич застерігав уряд від вибуху народного невдоволення: “Ми вже пережили кризу 1932/33 років, зокрема, кризу торгівлі деревом і бачили на свої очі невдоволення широких мас населення, що втратили були спроможу виживляти себе і свої родини” [1, ф.3, оп.3, спр.73, арк.39].

Розбудова лісового господарства потребувала інвестицій. Вони мали вкладатись у зміцнення промислових підприємств та на удосконалення комунікацій, необхідних для транспортування деревини. Такі транспортні середники були збудовані на ріках Карпатської України. На будівництві греблі в Богдані-Луги працювало 235 робітників [68, 1938, 28 черв.]. Це раніше подібна гребля була споруджена на р.Теребля, що дало змогу сплавати дерево водним шляхом.

Безперечно, сплав лісу водним шляхом був вигіднішим і дешевшим, аніж перевезення його машинами чи кіньми, однак мав і негативну сторону, бо при сплаві сильно руйнувались родючі прибережні ґрунти. Синевирський священник Ф.Горват скаржився в дирекцію лісної управи в Буштині, що під час спорудження греблі на Чорній ріці “заплавили водою більше чим 3 з половиною угров земель власности наших господарей” [7]. На думку Й.Дудикевича ріка щороку “спричинюють селянам мільйонові шкоди” [68, 1939, 7 берез.]. У своїй статті “Як забезпечити власників прибережних піль при сплавлюванні дєрєва” Дудикевич запропонував вихід із проблеми: “...лиш той купець має право жадати дозволу на сплавлювання, який нєред дотичним єднанням обезпечить береги, і то в такий спосіб, щоб нормально всяке пошкодження берегу було унеможливлене” [68, 1939, 3 лют.].

У січні 1939 р. почалися великі роботи в державних лісах. Однак, безсніжна зима ускладнювала вивіз дерева. Так, приміром, у районі управи державних лісів Чорна Вища, Чорна Нижча, Німецька Мокра й Брустури вирубали щороку біля 80–100 тисяч кубічних метрів м’якого дерева і 10–15 тисяч твердого [68, 1938, 28 лист.]. Отже, ситуація, що склалася у лісовому господарстві, поступово стабілізувалась. Лише мізерна кількість лісів відійшла до Угорщини в результаті Віденського арбітражу. Ужгород постійно відчував нестачу палива.

Прибутковою галуззю промисловості стало добування “білого золота” – солі. Щорічно в солотвинських копальнях видобувалося 174 тис. тонн солі вартістю 56 млн. чеських крон. [59, 1939, 14 лют.]. “Кожен знає, – писала “Нова свобода”, – що солі із солотвинських копалень вистачало для цілої Чехословаччини, отже для 15 мільйонів мешканців” [68, 1939, 7 лют.]. У солекопальнях працювало близько 800 робітників і службовців. Але і в цій галузі господарства Карпатської України були свої проблеми, зокрема “комунікаційні труднощі стяжують експорт нашої солі до других частин федерації” [68, 1939, 10 берез.]. Ужгород постійно відчував брак солі, від чого її ціна була досить висока. Так, 1 кг солі в місті коштував 3 кч. [68, 1938, 22 груд.].

Значною підмогою у вирішенні проблеми зайнятості трудового населення були, звичайно, підприємства хімічної промисловості. До речі, на території Карпатської України існувало кілька великих фабрик хімічного виробництва – “Бантлін” в Перечині (210 робітників), “Сольва” в Сваляві (700 робітників), “Клотільда” у В.Бичові (400 робітників), “Вулкаї” у Чинадієві по виробництву сірників (100 робітників), у Кобилецькій Полянці по виробництву металу (200 робітників), парові пили в Тячеві “Вігорлат” (150 робітників), в Богдані “Падрус” (100 робітників), на різних фабриках фірми “Латориця” у Сваляві, Чинадієві, Серенцівцях, Фрід’єшові працювало біля 2 тис. чоловік [213, С.104].

Власником фірми “Сольва” була “на 90% Чеська банка Уніон в Празі, а на 10% – фірма “Латориця” в Сваляві. Фірма “Сольва” перенесе свою централу із Праги до Сваляви, але це тільки станеться в місяці березні по Загальних зборах Акційної

Спілки" [1, ф.19, оп.3, спр.546, арк.1] – повідомляв уряд М.Різдорфер. Цікавим у цьому аспекті видається статистичний матеріал про національний склад урядників і робітників фірми "Сольва" станом на 1 грудня 1938 р.: "Стан урядничий: жиди – 42%, німці – 25%, чехи – 21%, маляри – 10%, українці – 0%; Стан підурядничий і майстрів: жиди – 16%, німці – 10%, чехи – 11%, маляри – 35%, українці – 22% хорвати – 4%, поляки – 2%; Стан робітників в хімічній фабриці: українці – 65%, чехи – 2%. словаки – 9%, хорвати – 2%, німці – 9%, маляри – 10%, поляки – 1%, жиди – 4%; Стан робітників у пилі: українці – 67%, чехи – 1%, словаки – 10%, хорвати – 0,5%, німці – 1%, маляри – 5%, поляки – 0,5%, жиди – 4%; Стан робітників у лісових маніпуляціях і залізницях: українці – 82%, словаки – 2%, німці – 5%, маляри – 6% жиди – 5% [1, ф.19, оп.3, спр.546, арк.2].

Із вищенаведеного цифрового матеріалу видно, що всі керівні посади належали євреям та іноземцям, а серед урядників "Сольви" не було жодного українця. Проте, вони значно персажали у важких і шкідливих для здоров'я галузях.

Уряд Карпатської України вів постійні консультації з представниками іноземних підприємств про експорт своїх товарів. Так, зокрема, йшлося про експорт сірників до Великобританії. Однак виявилось, що чинадівська фірма "Вулкан" була зв'язана "партельовою умовою до 31 грудня 1947 р." [1, ф.19, оп.3, спр.913, арк.2] і до цього часу не мала права експортувати свою продукцію у будь-яку країну. 19 січня дирекція фірми "Батя" в Зліні "подала міністерству народної оборони в Празі прохання про дозвіл на вивласнення потрібної земельної площі катастру громади Пасіка та Свалява для видобування великого промислового об'єкту" [1, ф.19, оп.3, спр.752, арк.1]. Частину потрібних земель фірмі "Батя" вирішила віддати фірма "Латориця". Окружний начальник повідомляв міністерство господарських справ Карпатської України 20 січня 1939 р., що "уже десь 50% власників землі добровільно передають свої землі фірмі "Батя" [1, ф.19, оп.3, спр.752, арк.4]. Однак, запланований промисловий об'єкт, внаслідок політичних баталій, не розпочинали будувати.

Певні позитивні зрушення відбулися у харчовій промисловості. В лютому 1939 р. столицю Карпатської України відвідали представники великого промислового концерну "Густав Саш" з Відня. Вони запропонували побудувати на Закарпатті три свої фабрики. Дві фабрики по переробці овочів планувалось спорудити в околицях Буштина, або Тячева, а фабрику по переробці м'яса – неподалік від Хусту. Акцентувалось на тому, що "передминулого року вивезено з самого Тячева на 5000 вагонів яблук до цілого світу", а з побудованої фабрики "...сотки наших робітників з Тячівщини будуть мати постійну роботу" [68, 1939, 25 лют.]. З огляду на це "Нова свобода" оптимістично писала: "Господарське життя в Карпатській Україні починає рухатись і є надія, що вже цього року буде тут збудовано декілька нових фабрик" [68, 1939, 25 лют.].

У Закарпатті діяло 20 фабрик по виробництву спирту, однак після Віденського арбітражу і ця галузь харчової промисловості зазнала значних втрат. Якщо виробництво вина (в гектолітрах) в старих межах становило 123473, 68, то в нових кордонах воно скоротилось до 27809, 74, втрати становили 85663, 95 [213, С. 103]. "Із півтреті мільйона овочевих дерев, – писав В.Гренджа-Донський, – лишилось нам після передачі малярських околиць 2.016.902 дерев, в тому півмільйона сливок і майже мільйон яблунь. Збір винограду мали ми двісті тисяч квінталів, осталося нецілих п'ятдесят чотири" [24, С.102].

В Підгорянях діяла одна на весь край пивоварня. Тут працювало біля 120 робітників. В пивоварській продукції Карпатська Україна не мала втрат. Згідно з повідомленням "Нової свободи" про розвиток пивоваріння, статистичні дані виглядають таким чином: "5.600 – цілкова спроможність продукції (у квінталах); 4.460 – спотребування ячменю для продукції солоду (у квінталах); 3.224 – продукція

солоду (у квінталах); 70.000 – річний виріб продукції пива (в гектолітрах); 3.995 – зужитковання солоду (у квінталах); 75 – зужитковання хмелю (у квінталах)” [68, 1939, 8 берез.].

Але у найгіршому стані знаходилися транспорт і зв'язок Карпатської України. Без цих артерій господарське життя країни було неможливе. “Нова свобода” повідомляла, що в районі державних залізниць в Хусті є 365255 м нормальнорозходових (ширококоліїних – М.В.) і 101486 узкорозходових колій. Щодня їдять приблизно 60 особових і вантажних поїздів” [68, 1939, 21 лют.]. Віденський арбітраж завдав непоправного удару по карпатських залізницях. “Країна порвана, пошарплана, перервана і головна залізнична лінія поздовж країни зі заходу на схід. Залишилися тільки лінії поперечні, але вони не були ніяк сполучені. В залізничному транспорті становище катастрофальне. З Перечина до Севлюша залізницею не доберешся, хіба що автомашиною, чи возом або пішки. Виглядає так, що це навмисне відірвані найбагатші врожайні райони, великі центри торгівлі і с'якого-такого промислу” [103, С.168]. 9 грудня 1938 р. В.Гренджа-Донський записав у своєму щоденнику: “Відчуваємо брак залізниць... Один журналіст спитав, що будемо робити без залізниць? Будемо возити волами, як наші діди возили, але і тоді нашу державність не пустимо... Албанія взагалі не має залізниць (здається, тепер шось трохи будують), але за те живе державним життям” [24, С.102].

Через втрату залізниць доводилося вирішувати транзитні поставки возовими (груповими) дорогами. Бюлетень Пресової Служби Карпатської України повідомляв, що станом на 10 листопада 1938 р. “довжина карпато-українських шляхів є така: 1)державних шляхів – 484 км; 2)краєвих – 518; 3)залізничних сполучень – 6; віцінальних – 840” [1, ф.3, оп.2, спр.10]. Висловлювалася надія, що “...щього року (1939 – М.В.) вибудується та добудується багато км шляхів нових”, а “за кілька років буде ціла Карпатська Україна перекреснена сіткою добрих битих доріг” [68, 1939, 19 лют.]. За даними уже згадуваної газети “Нова свобода”, довжина автобусних ліній становила близько 390 км [68, 1939, 21 лют.]. Наприкінці січня 1939 р. в Хусті відбулась нарада, на якій об'єдналися в єдиний уряд комунікцій виконавчі органи залізниць і пошт. Директором новоутвореного міністерства було призначено інженера Бородайкевича, який кілька років до цього працював у дирекції залізниць у Празі.

Вирішення питання транзиту українських поїздів через територію Угорщини було життєво необхідним і його потрібно було вирішити першочергово. В меморандумі Української Центральної Ради і Карпатської Січі в Королеві до Президії влади Карпатської України підкреслювалось, що “Королеві над Тисою було вузлом залізної дороги і мало великий рух. Тепер внаслідок втрати головної залізничної лінії Прага–Ясіня, стається пустим і без жодного руху” [1, ф.19, оп.3, спр.493, арк.2]. Без залізниць не міг функціонувати й основний промисел краю – деревний. Німецький часопис в Братиславі “Гренцбот” надрукував статтю “Карпатська Україна під натиском”, в якій описувалась ситуація, яка склалася на залізницях: “Народне господарство Карпатської України є залежним у великій мірі від правильного залізничного переїзду через Мадярщину. Одиночний залізничний шлях, що зв'язує ту країну зі заходом, веде по устійненні нових кордонів через малярську територію і стоїть під малярською контролею. Дорога через Польщу є від довшого часу перервана так, що проїзд через Мадярщину став життєвим питанням для Карпатської України” [68, 1939, 8 лют.].

Угорщина, згідно з рішенням Віденського арбітражу, була зобов'язана надати Карпатській Україні переїзд через її територію до 10 січня 1939 р. Однак, мучацький угорсько-чеський інцидент на кордоні дав привід угорському урядові відкласти виконання договору. У лютому 1939 р. в Хусті проходили переговори за участю Угорщини, Словаччини і Карпатської України. В першу чергу мова йшла про

залізничні товарні тарифи. Угорці запропонували знижені від 15 до 5% тарифи на товари з Карпатської України. В першу чергу мова йшла про дерево, сіль, худобу і вугілля [68, 1939, 5 берез.]. Одночасно велися переговори з представниками федерації. На переговорах, що проходили 23–25 лютого 1939 р. “були порушені справи персональні, спільний тариф, розділення залізничної каси, постачання рейок порогів і іншого залізничного транспорту” [68, 1939, 26 лют.].

Частина залізниць пролягала через румунську територію. Так, з Хусту до Ясіни можна було проїхати поїздом тільки через територію Румунії. Пропонувалося будувати залізницю за межами Карпатської України, бо “без залізничних шляхів, які б вели лиш через нашу територію, ми довго не обійдемося” [68, 1939, 25 лют.]. Починаючи з 9 лютого 1939 р. почала діяти залізнична комунікація між Ужгородом і Ужом через Кам’яницю. Необхідно зауважити, що ці починання вимагали значних коштів. Проект бюджету залізничного шляху з Великих Лучок до Червеньова мав обійтися в 1.700.000 чеських крон [1, ф.3, оп.3, спр.77, арк.11].

В результаті угоди з Угорщиною із Ужанщини через Ужгород–Чоп–Севлюш до Хусту з початку березня 1939 р. мав розпочатися постійний рух прямого поїзда “Ужанщина буде мати сполучення на скорий поїзд Ясіня–Прага, через Перчин–Кам’яницю–Ужгород–Бановці–Лєгіня–Міхаломи–Костолани. На скорий потяг Ясіня–Прага переступлять подорожуючі з Ужанщини в Сланці”, – повідомляла “Нова свобода” [68, 1939, 23 лют.]. На початку березня 1939 р. з угорським урядом було погоджено про транзитний переїзд другого поїзду по угорській території – Хуст–Прага. Угорська і українська сторони домовилися також про рух пасажирського поїзда Тересва–Костолани і міжнародного рейсу Будапешт–Мукачєво–Лалочне–Львів [68, 1939, 7 берез.].

Вирішувались справи і про рух поїздів всередині країни. В лютому 1939 р. почала діяти залізнична комунікація Севлюш–Кушниця, а також сполучення Чинадієва і Севлюша через Батево [68, 1939, 23 лют.]. Великі надії покладалися на залізну дорогу Пряшів–Малий Березний–Свалява–Хуст, будівництво якої мало розпочатися весною 1939 р. [68, 1939, 9 лист.].

Не менша увага приділялась будівництву автомобільних доріг та налагодженню руху по них. Карпатська Україна мала взяти участь у будівництві автостради “Захід–Схід”, початок якої планувалось на весну 1939 р. На цій більш як тисячкілометровій автостраді 175 кілометрів припадало на Закарпаття [201, С.169]. Початок її був у Берліні, далі Дрезден–Цінвальд–Тепліц–Шенав–Терезин–Прага. Звідти через Ігнаву–Злін–Жіліна–Пряшів–Вранов–Гумєнне–Снина до Ублі. Далі по території Карпатської України через Малий Березний–Поляну–Сваляву–Довге–Хуст–Тячів до румунського кордону. Будівництво дороги по території Закарпаття мало обійтися у 3,5 млрд.кч. [68, 1938, 22 лист.]. Підготовчі роботи повинні були розпочатися у листопаді 1939 р.

У січні 1939 р. уряд Карпатської України запланував будівництво комунікації Великі Лучки–Червеньою–Кайданово, а також Червеньою–Зняєво–Нове Давидково–Великі Лучки–Ракошино. Потребувала негайного будівництва дорога Гукливе–Сойми–Келечин [68, 1939, 19 січ.]. На ній постійно працювали місцеві жителі й члени Карпатської Січі, які щодня заробляли по 20–25 кч. [68, 1939, 26 лют.]. Аналогічні заробітки були на будівництві лінії Липча–Свалява та Велика Копаня–Коропєць, на яких працювало кілька тисяч робітників [68, 1939, 4 лют.].

Найбільш відсталими були гірські райони країни, зокрема, села Волівського округу. 24 лютого 1939 р. Волівщину відвідав міністр внутрішніх справ і голова Господарської Ради Ю.Ревай. В приміщенні окружного уряду відбулася нарада, на якій “...була обговорєна ціла низка найпскучіших питань Верховини” [68, 1939, 26 лют.]. Одним із таких питань була проблема доріг в окрузі. Голова Української

Національної Ради Воловогого Й.Дудикевич та її секретар М.Скира запропонували негайне будівництво "так званої північної магістралі на відтинку Келечин–Пилипець–Границя", а також будівництво поперечної дороги Волове–Лозянське–Кушниця [1, ф.3, оп.3, спр.73, арк.38]. На думку керівників Волівського округу, ця будова "мала б першорядне значення господарське, туристичне і мілітарне не лиш для волівського округу, але і цілого Підкарпаття [1, ф.3, оп.3, спр.73, арк.38]. Ю.Ревай відвідав також гірські села – Лозянське і Прислоп. На той час у Лозянському проживало близько півтори тисячі чоловік. Сільська громада вирішила побудувати власними зусиллями і за власні кошти міст через р.Ріку. Для цього кожний житель села мусив працювати кілька днів на будівництві даремно – "піші робітники 5 днів, робітники з кіньми 3–4 дні" [68, 1939, 26 лют.]. Будівництво моста мало обійтись в 40000 кч. Аналогічна ситуація була в Прислопі. Село було розділено на дві частини, а дороги, яка б з'єднувала їх не було. На будівництві дороги в Прислопі планувалося вкласти 45000 кч.

Уряд Карпатської України розраховував на те, що країна у найближчий час стане притягальною силою для туристів із західних держав. Він наївно вірив, що Карпатська Україна "могла би бути раєм для туристів" [1, ф.3, оп.2, спр.7, арк.7]. З приводу цього "Нова свобода" писала: "Крім того, через нашу країну встине одна з найгарніших гірських доріг в справі піднесення туристичного руху, то є бита дорога з Волосянки на Верещьки–Воловсь–Лопушанка–Німецька Мокра–Околи–Ясіня [68, 1938, 9 лист.]. Однак, необхідно констатувати, що багато проєктів залишилися тільки на папері. На їх проведення в життя не вистачало ні коштів, ні часу.

У віданні дирекції пошти Карпатської України знаходилося 66 поштових урядів із 510 службовцями. Після Віденського арбітражу до Угорщини відійшли 211 поштових службовців, а з втраченої території – 248 [68, 1939, 24 лют.]. В.Гренджа-Донський писав, що "пошта все це не наша, хоч вона є найважливішою... Пошмістри чехи, люди ворожо настроєні тільки те й роблять, що на кожному кроці саботують. Ви просто не можете заговорити з ким-небудь телефонічно, щоб не довідалась Прага" [24, С.160]. Ці зауваження відомого українського письменника підтверджуються архівними документами. Українська Національна Рада в Рокосові 1 листопада 1938 р. просила міністерство пошти і телеграфу Карпатської України "замінити нотаря чеської народності (національності – М.В.), який займає дві функції, нотарську і пошту", а "на його місце поштове просимо вас назначити нашу дівчину... Марусю Барзул" [1, ф.19, оп.3, спр.116, арк.5]. Округна Національна Рада в Хусті вимагала звільнити з роботи чеха Й.Сегмілера, який "ніяк не має охоти у нас урядувати, а до українців теж не з пошаною відноситься" [1, ф.19, оп.3, спр.116, арк.2]. І таких прикладів можна навести чимало.

Незважаючи на саботаж чеських чиновників, проводилася певна робота по відкриттю нових поштових урядів і до роботи в них залучалися українці. Найближчим часом намічалось відкрити поштові установи в Невицькім, Кольчній, Кривій та Колочаві [68, 1939, 24 лют.]. На лютій 1939 р. було налагоджене телефонне сполучення із західними землями республіками. Тут були проведені 3 телефонні і 2 телеграфні лінії. "На лінії ці вжито 784 кілометрів дроту, – відмічала "Нова свобода", – ці праці коштували біля 1,5 мільйона крон" [68, 1939, 24 лют.]. Цієї в січні 1939 р. між Угорщиною і Карпатською Україною було досягнуто згоди про відновлення телефонного сполучення на лініях Ужгород–Перечин, Ужгород–Хуст, Мукачівно–Свалява, Дебрецен–Хуст [68, 1939, 28 січ.].

Однією з невідкладних проблем, яку необхідно було вирішити найближчим часом була електрифікація. Територія Карпатської України була електрифікована лише частково. Навіть такі великі села, як Білки, Довге, Поляна, Неліпино, Руське Поле, Ракошино, Давидково, Вишній Коронець, Зняцєво та ряд інших не мали

електричного світла [68, 1939, 11 січ.]. Селам, які знаходилися далеко від електричних ліній, розраховувати на швидку електрифікацію не доводилось. Планувалось використати енергію води не тільки при сплаві лісу, але й для виробництва електросенергії. На річках Терєбля і Ріка намічалось побудувати електростанцію. Використовуючи різницю висот, впустивши Терєблю через тунель в Ріку, "повстане такий спадистий водопад, якого нема в Європі, цей водопад, без вугілля, без дров, може поганяти таку електрарню, яка буде в силі освітлювати, крім нашого краю, пів Румунії, всю північну Малярщину, а навіть Східну Словаччину" [68, 1938, 9 лист.]. За розробку цього проекту взялися німецькі інженери, ошак справа так і не зрушила з місця. В Хусті було організовано товариство "Карпатські електрарні", яке мало малі електростанції в Ясіні та Воловому. Завдяки цьому товариству почалася електрифікація сіл Довге, Дубове, Поляна, Неліпино, Голубине, Ракошино, Давидково [68, 1939, 2 лют.]. В 1939 р. повинна була почати діяти електростанція в Оноківцях [68, 1939, 11 січ.].

Велика увага приділялася розробці корисних копалин. Ще влітку 1932 р. спеціалісти з Чехословаччини провели дослідження багатств Волівщини і видали брошуру з цього приводу [68, 1939, 12 січ.]. В 1938–1939 рр. районний нотар з Волового Яромір Томачек запропонував знову повернутися до цієї проблеми. У своїй статті "Використання наростного багатства Волівщини", автор припускає, що "у волівській окорузі знайдуться дуже корисні джерела" [68, 1939, 13 січ.]. "Для практичного використання зістають до диспозиції: цеглярська глина, вапняк та вапно, дорожний камінь, кремнь..., а головню мінеральні джерела" [68, 1939, 13 січ.]. Цегельна глина піддавалася аналізу в Празі і з'ясувалося, що найцінніші її поклади є в Синевирі та Воловому. Я.Томачек вбачав на цій основі відкриття нових промислів, зокрема, по виробництву скла, кераміки, будівельних матеріалів. Поклади вапняку, які знаходяться біля Голятина, могли б забезпечувати цілу окозку цим матеріалом. Йшла мова про їх експорт за кордон.

Значна увага приділялася також мінеральним джерелам, які знаходяться у Воловому, Соймах, Вишньому Бистрому і Келечені. Робилися спроби піддати ці джерела хімічному аналізу [68, 1938, 26 лист.]. Поклади вапняку в районі Нересниця–Гашичі, як вважали фахівці, "при невідповідній розробці й примітивному способі випалювання, звичайно не можуть дати ані відповідної якості вапна, ані достатньої кількості" [68, 1938, 27 лист.]. Тут же знаходилися і поклади сировини, придатної для виробництва цементу, який ввозився в Карпатську Україну із Словаччини. Економічна розбудова краю вимагала великої кількості вапняку й цементу, а випалювався вапняк дровами. Планувалось, що в майбутньому для виробництва цих необхідних для будівельної промисловості факторів буде використовуватися вугілля. У долині Тересви були виявлені поклади мармуру [68, 1938, 27 лист.].

На кінець 30-х років припадає активізація кооперативного руху в Карпатській Україні, розвивається торгівля. Закарпатські вчителі виступили ініціаторами створення кооперативів у селах Драгово і Березово. "Нова свобода" повідомляла 25 червня 1938 р., що "в Березові вже лівроку існує заорганізована кооператива й вона дуже гарно розвивається. З початку треба було поборовати тяжкі перешкоди з боку торговців-конкуренців, але всі перешкоди були поборені й селянство зрозуміло велику перевагу кооперативу. Золотарево може похвалитися тим, що вже другий рік має кооперативу. Маса місячно понад 10000 короп обороту. Виникла кооператива в Крайнікові" [68, 1938, 25 черв.].

"Важливим моментом у відновленні народної торгівлі, – писав невідомий автор статті "За розбудову торгівлі", – є поширення сітки тижневих базарів (торгів) по наших великих селах та збільшення числа вже існуючих місячних та річних торгів.

Скільки наше селянство витрачає часу та енергії на те, щоб продати пару яєць, чи щось собі купити. Ідуть за 1215 км, а деколи й далі до тих купців, що мали б обслужити своїх клієнтів, що сидять в сусідньому селі на базарі. При розбудові такої торговельної системи, яка між іншим всюди практикується, наше селянство заощадить і час і гроші. Добрий тижневий базар, це прибуток для громадської каси й для місцевих господарів. Коротко: поширення тижневих базарів, увільнення приватної торгівлі, організація кооперативних підприємств на місцях, змінить сучасний неприродний стан і піднесе наше село не лиш економічно, але й культурно. Там, де с живий товарний обмін, там пульсує нове життя, там зростає добробут і цвіте культура. В цьому напрямі перспективи у нас дуже широкі й приваблюючі” [68, 1938, 20 груд.].

22 листопада 1938 р. в Хусті відбувся річний торг. Згідно тогочасної статистики, на торг було приведено “368 волів, 671 коров, 168 бичків, 208 яловиць, 77 телят, 103 вівці та кіз, 409 вепрів, 110 поросят, 386 коней. З цього продано: 26 волів. 53 корови, 26 бичків, 22 яловиці, 10 телят, 12 овець і кіз, 107 свиней, 34 коні. Ціни були: 1 пару волів можна було купити за 1250–3000 корон, корову за 650–2300 корон, яловиці за 400–1200 корон, теля за 120–350 корон, вепря на заріз за 300–1150 корон, коня за 100–3500 корон, вівці за 20–120 корон. І після цього торгу ціни м’яса в Хусті стались незмінні” [68, 1938, 20 груд.].

26 грудня 1938 р. в Сєвлюші проходили збори членів Крайового Дружнього Союзу, які принесли перемогу кооперативній ідеї в Карпатській Україні. До президії Союзу були обрані: головою о.Бартоломей Балтович (Заріччя), членами: д-р Едмунд Бачинський, д-р Юлій Брашайко, Семєн Медвідь (Тур’я Ремети), д-р Юрій Камаринський, окружний начальник, Іван Гнатенко (Білки), Михайло Боршош (Кальник), Василь Могіш (Скотарське), Микола Москаль (Колочава), Іван Ревай (Сєвлюш), Микола Мандрик, Іван Клепуш (Ясіня). До надзірної ради ввійшли: Михайло Марущак (Великий Бичків), Іван Деак, управитель школи (Теребля), Дмитро Шадей (В.Студений), Іван Грига (В.Верещьки), Віго Бекерт (Білки) і Співак (Вишково) [68, 1938, 27 груд.].

Уряд Карпатської України доклав всіх зусиль для створення оптимальних умов для розвитку зовнішньої торгівлі. 23 січня 1939 р. до Праги прибув референт Міністерства господарства в Хусті М.Бабота – ініціатор торговельних переговорів з урядами Німеччини і Угорщини. 25 січня М.Бабота і В.Шандор зустрілися з уповноваженим представником державного секретаря Німеччини Кеплера. “Ми щойно виходили на міжнародну торговельну арену й не були в стані зразу відповідати на великі вимоги, ставлені Німеччиною на спосіб “швидко, швидко” [161, С.193] – пригадував В.Шандор. М.Бабота постійно тримав у курсі справи уряд А.Волощина. Так, 25 січня 1939 р. він телефонував із Праги: “1)Скільки і якого дерева продасть Карпатська Україна Німеччині в рамках німецько-чехословацького торговельного договору в 1939 р.? 2)Скільки і якого дерева Карпатська Україна зможе продати Німеччині понад Прагою приділений контингент? 3)Прийняти німецьку делегацію (лісовиків) “Форст Комісіон”. 4)Чи дозволимо їм відкрити філію німецького банку в Братиславі під патронатом Дрезденського банку? 5)Заснувати німецько-українську торговельну спілку” [161, С.184–185].

18–20 лютого в Празі проходила міжнародна конференція у справі заключення торговельного договору з Румунією. Делегацію Карпатської України очолював В.Шандор. Сторони зійшлися на тому, що Карпатській Україні необхідні 2500 вагонів кукурудзи, однак Румунія може поставити 1500. Українська делегація просила поставки 600–700 вагонів олійних рослин, а поставки бензину і нафти повинні були залишитися в попередній кількості [161, С.185]. 24 лютого румунська делегація знову відвідала Прагу і підписала торговельний договір з Карпатською Україною. В.Шандор високо оцінив цю угоду. “Ми дістали від Румунії кукурудзу по

дешвій ціні, ніж та, яку нам пропонувала Угорщина. Під час переговорів румунські представники звернули нашу увагу на те, що угорці відмовляли їх від заключення з нами торговельного договору, мовляв, у Карпатській Україні ведеться сильна українська пропаганда проти Румунії за Буковину" [161, С.187–188]. Вирішальну роль у налагодженні торговельних відносин з Німеччиною і Румунією відіграли члени Представництва Карпатської України в Празі В.Шандор, О.Матковський, В.Орелєцький, Г.Статник, М.Рідлова, Й.Скала [161, С.160].

Отже, незважаючи на надання краю автономних прав, його економіка була тісно зв'язана з економікою інших земель федерації. В першу чергу це стосується промисловості Карпатської України. Відчутного удару по ній наніс Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р., коли від краю відійшли до Угорщини найбільш розвинуті у промисловому відношенні райони країни. Найменших втрат зазнала харчова промисловість, зокрема, виноробство. Після рішень арбітражної комісії у Відні країна втратила майже всі залізничні комунікації, що, фактично, паралізувало інші галузі промисловості. На території краю діяли великі фабрики хімічної промисловості. Залучався іноземний капітал, зокрема, чеська фірма "Бата" і австрійський концерн "Густав Саш". Значна увага приділялася будівництву нових залізничних і автомобільних комунікацій, робилися кроки у напрямку покращення діяльності пошти, телефонних і телеграфних ліній. Уряд Карпатської України розробив цілу програму електрифікації країни. Розвивалася торгівля, як внутрішня, так і зовнішня, відкривалися кооперативи. Однак, більшість проектів не були втілені у життя через брак часу і коштів.

Офіційна статистика Чехословащини ділила територію Закарпаття на дві продуктивні зони – підгір'я і верховину. До орної зони відносилися перечинський, великоберезнянський, сваявський, волівський, хустський, тячівський і рахівський округи, а до збіжжєвої – всі решта округів. За підрахунками професора В.Доманицького "сільськогосподарські площі в пашному районі – біля 40%, у збіжжєвому – біля 70%" [68, 1939, 14 січ.].

Після Віденського арбітражу від краю до Угорщини відійшли найбільш родючі землі півдня країни, що різко погіршило продовольчу ситуацію в Карпатській Україні. Необхідно відзначити, що Закарпаття ще до рішень арбітражної комісії відчувало продовольчу кризу. 20 жовтня 1938 р. депутат чехословацького парламенту П.Коссей з його трибуни заявив, що "на Верховині велика нестача кукурудзи і що тільки той має кусень хліба, кому врожай надав на короткий час... кукурудзи і картоплі" [1, ф.3, оп.3, спр.72, арк.7]. Щось подібне читаємо в листі Ф.Горвата до І.Цмигала в Прагу: "...Дуже тяжко люди живуть, а я туй єсмь уже много годов священником. І мені никто нич не платитє жадну дань, ани одну корону.., а я і не прошу, бо вижу что бідують" [7]. В.Гренджа-Донський, описуючи гірське село Майдан (Волівський округ), писав, що "Майдан – Богом і людьми забите село, бідне, поневолене нещасне... Українське населення живе по горбах, не живе, а животіє, бо верховинська земля по беріжках бідна, пісна, зродиться хіба овес і "булі" (картоплі)" [24, С.120]. Члени окружної Ради Нижнього Бистрого писали до Президії влади Карпатської України: "Наше село іسرерживає тяжку господарську кризу... Люди не мають можливости заробити найменшого гроша" [1, ф.3, оп.3, спр.178, арк.115]. Бюлістєнь Пресової Служби Карпатської України повідомляв 9 березня 1939 р., що "в окрузі Волове господарська ситуація населення невідадна" [1, ф.3, оп.3, спр.499, арк.198]. Про важку долю закарпатських селян писала газета "Нова свобода": "...Найгірше селяни бідують там, де не є лісових або інших пращ; тут селяни місяцями не мають де заробити кусник хліба. Одним із таких округів є Іршавщина. Тут місяцями немає майже піякої праці, а села перселюднені безземельними селянами. Вони заробляють де-небудь декілька корон при працях

земледільських, а особливо сезоною, їхня праця є живна. А як цей їхній заробіток цього року (1938 р. – М.В.) виглядає? Господарів, які наймають на працю, є небагато, а робітників є надбубок (до місцевих прибули ще гуртки робітників з Верховини). Отже працюють вони за наділ, за кожний 19-ий й 20-й сніп. Це перевести на грошеву вартість, то такий робітник від ночі до ночі заробить 6–7 кч. денно [68, 1938. 21 лип.].

Про важке становище закарпатських селян писав голова американської делегації в краї русофіл О.Геровський: "...Руські селяни жили в такій нужді, що її важко навіть описати. Там був вічний голод, вічне недоїдання. Там ми бачили молодих людей, яким було вже вісімнадцять років, з великими головами і малими тулубами, як у дванадцятирічних дітей, блідих і слабких. Коли ми їх питали, чому вони не ростуть, відповідь була завжди одна і та ж: як мені рости, коли я не бачу хліба? Коли ми їхали по Карпатській Русі, був місяць травень. До нового врожаю було ще далеко. Ми ходили по хатах і дивилися в комори. Ми просили людей показати нам, які в них запаси. У більшості випадків у них вже не було нічого крім невеличкої купки напівгнилого картофеля" [260, С.92]. Про відсталість сільського господарства говорив в інтерв'ю "Новій свободі" землевласник із Баранинців Й.Данко: "Загальна слаба в нас господарка. Слаба поміч господарям, хоч селянство уважається основою держави. Біда і тіснота виганяла колись наших людей за море. Многі й тепер пішли б, якби лише можна. Многі йшли б світ за очі! Сьогодні маєте на продаж повно отаких кутчих господарств і в самих Баранинцях, що їхні власники радше хотіли їх позбутися й іти за простих робітників, бо надмірні податки нищать нас і не дають нам дихати. Біда, що на ті господарства нема купців" [68, 1938, 30 черв.].

Сільське господарство Карпатської України вимагало негайних реформ. 19 листопада 1938 р. Українська Центральна Рада в Хусті видала "Маніфест до українського народу", в якому були накреслені головні пункти господарської програми уряду. На перший план висувались проведення земельної реформи, піднесення і розвиток хліборобства, піднесення тваринництва і молочарства" [24, С.83], з наближенням весни у "Новій свободі" все частіше публікувалися статті, в яких головна увага приділялась посівним роботам, покращенню врожайності ґрунтів. "Першою нашою турботою є, щоб цієї весни орна земля не залишалася неосіяною, щоб орна і посівна площі не зменшилися, а навпаки – в порівнянні з минулим роком розширилися" [68, 1939, 17 лют.], – закликала газета. Багато земель, зокрема пасовища, майже не використовувалися у сільськогосподарських цілях, а тому "кожний господар, кожне село, кожний округ має стреміти до того, щоб цього року якнайбільше таких площ було розорано й обернено під культури кукурудзи, збіжжя, соняшника, орниз рослин тощо [68, 1939, 17 лют.].

Закарпатські фахівці пропонували різні варіанти виходу з кризи. Невідомий автор статті "Що необхідно зробити для поліпшення сільського господарства?", опублікований у "Новій свободі", пропонував: "1)Передусім, слід спитати всіх наших інженерів агрономії, які охоча працювати над поліпшенням сільського господарства, призначити їх у окремих районах для плянної праці у тому напрямі. 2)Треба при допомозі їх належно дослідити – і то протягом якнайкоротшого часу – дійсний стан нашого сільського господарства для того, щоб на основі того дослідження можна було скласти для кожного села, чи катастру, відповідний плян поліпшення. 3)Необхідно, де треба, провести комасашію (зцілення порозкидуваних клаттиків землі) та припинити дальше її розроблювання до відповідної виміри площі засіву, вистачальної для рентабельності господарства. 4)Обов'язково перевести плянову меліорацію (відводнення) на ґрунтах, де є надбубок води і вогкості. Ґрунтки, що надаються до садження овочевої деревини чи засіву сільськогосподарських культур, слід управити в терасовидний спосіб та забезпечити тереси чи спади стоками

надмірної води. щоб не забирала зі собою гноїв та не пошкоджувала терас і культур.

5) Менше придатні площі для хлібових рослин і садовини, слід належно упорити для плекання кормових трав на випас худоби.

6) Лісові площі слід упорити окремо, а головню повичищувати від лому та суховиння, а головне – на зрубаних місцях дбати про новий поріст.

7) В кожному катастрі, а в крайньому випадку, коли б це було неможливо, то бодай на кілька сіл, треба завести взірцеві під кожним оглядом сільські господарства пересічно виміру, яким би кермував інженер агрономії та яке було б наглядним прикладом для інших господарів, а сам інженер міг би все бути дорадником для них у справах поліпшення їх господарства.

8) Для розширення фахових знань з ділянок агрономічних наук і для фахового вишколу так молодих господарів, як і дорослих, необхідно закладати фахові сільськогосподарські школи та улаштовувати курси та наради, а час від часу, сільськогосподарські вистави.

9) Рівночасно слід звернути особливу увагу, з огляду на характер країни, на поліпшення тваринної продукції та зпращовання її за продукти, що надаються для кращого переховання чи експорту, а тому й збуту. Проблема збуту сільськогосподарської продукції – окреме завдання, дарма, що тісно зв'язане з питанням раціоналізації (поліпшення) сільського господарства.

10) Для плянового та успішного переведення всіх цих завдань, необхідно перевести доцільну земельну реформу та закласти спеціальний сільськогосподарський банк, який би перебрав на себе фінансування нашого сільського господарства. Сум, що будуть витрачені на це поліпшення, не доводиться шкодувати, оскільки воно напевне дасть і відповідний ефект у формі збільшення та поліпшення самої продукції, а тим самим і – підвищенням загального культурного рівня нашого населення. Рівночасно з тим напевно зростуть і прибутки нашої державної скарбниці, бо-ж кращі господарі охоче платитимуть і більші податки. Зо зубожих господарів великого хосна сподіватись не можна. І, нарешті, остання вимога: 11) Плеканню сільського господарства слід присвяжити окремий, фаховий журнал (місячник чи кварталник), який стежив би за тою справою, як вона розвивається в цілій нашій державі та поза нею” [68, 1938, 8 туд.].

В лютому 1939 р. хліборобський відділ міністерства господарства замовив 10 агонів конюшини для посівних робіт [68, 1939, 26 лют.]. Фахівці шукали шляхи локащення врожайності ґрунтів. Інженер Т. Краснокутський виклав свої думки на сторінках “Нової свободи” у статті “Дещо про збільшення врожайности та родючості ґрунтів”. Автор вважав, що ґрунти “на яких родиться кукурудза, ячмінь та фасоля, можна покращити шляхом: 1) мсліорації, 2) переведення головної оранки восени, а не навесні, як є до цього часу, 3) щорічно поглиблювання орної верстви на рахунок підґрунтя так довго, щоб ораниця мала не менше, як 25 см завглибшки, 4) правильне збереження гною та належного його заорювання, 5) введення в сівозміну метеликових рослин і в першу чергу люцерни і конюшини, 6) заведення правильного сівозміну” [68, 1939, 5 берез.].

Ще одним завданням, яке потрібно було вирішити автономному уряду, було проведення земельної реформи. Намічались чотири пункти для здійснення цієї справи: 1) деполітизувати уряд земельної реформи, 2) централізація уряду, 3) вирішити причини місцевого характеру (географічні особливості краю), 4) збільшити кількість українців на відповідних посадах [68, 1939, 4 лют.].

Аграрна реформа, яку проводив уряд Чехословаччини, не задовільнила закарпатських селян. “Наші селяни, – писав О. Геровський, – одержали тільки маленьку частину тих земель, які чеський уряд відібрав від угорських панів. Із земель, які чеський уряд роздав, на кожного одержавшого землю, прийшлося в середньому по: 3,5 га кожному чеху, 3,5 га кожному єврею, 1,4 га кожному угоршю, 1,2 га кожному німцеві, 1,1 га кожному руському” [260, С.99]. Проведення реформи

сільського господарства в Карпатській Україні з нетерпінням чекали селяни краю, особливо бідняки. Вони сподівалися, що “рідна влада допоможе їм в їх тяжкому положенні й проголосить: “Нова земельна реформа для безземельних і малоземельних” [68, 1939, 25 лют.]. Реформа так і не була проведена, хоч робилися спроби її здійснити. Уряд покладав великі надії на великі маєтності господарства, зокрема, маєток графа Шенборна, однак з’ясувалося, що “чехи, ...замість дати маєток під земельну реформу, виорендували його чужим підприємцям аж на ...99 років” [24, С.183]. В лютому 1939 р. уряд Карпатської України “призначив півмільйона корон на харчеву акцію бідних дітей” [24, С.190]. Однак, ця поміч не могла суттєво поліпшити становище.

Неспроможність вирішити продовольчу проблему власними силами змусила уряд А.Волошина шукати допомоги за кордоном. Вивчалися можливості обміну лісу і солі на зерно з Німеччиною і Угорщиною [213, С.87]. Почалися поставки кукурудзи з Румунії. Закарпатська делегація, яка побувала в Румунії, звітувалася 28 грудня 1938 р. перед карпатським урядом: “Ми згодилися з одною умовою, що кукурудза не сміє бути за жадну ціну дорожча, ніж дотепер, т.е. 1 кг за 1 кч., щоби населення не мало жодних скарг і парікань у цьому напрямкові... щоби кукурудзи було достатком для населення” [1, ф.3, оп.3, спр.76, арк.49]. Протягом жовтня Румунія зобов’язалася поставити на Закарпаття 220 вагонів кукурудзи, а в листопаді 1938 р. – 250. [68, 1938, 29 жов.]. Тоді ж було досягнуто домовленості з румунським урядом, що закарпатські селяни “можуть з Румунії купувати й без ціла та заборон переносити кукурудзу й інші харчові продукти до наших сіл краю” [68, 1938, 9 лист.].

Велике значення у господарському житті Карпатської України відіграло тваринництво і птахівництво. Тваринництво було найголовнішою ринковою галуззю господарства країни, а для жителів Верховини майже єдиним джерелом прибутків. Продукти тваринництва в 1930 р. оцінювалися в сумі близько 500 млн. кч. щороку, а в нових кордонах вони б коштували біля 400 млн. кч. [68, 1939, 7 берез.]. За даними тогочасної статистики кількість худоби в Карпатській Україні до і після Віденського арбітражу складала: “Перед відступленням частини території був стан такий: рогатої худоби 216.928, коней 39.600, свиней 81.740, овець 105.100, кіз 25.739. По відступленні нашої території Мадярщині виглядає стан худоби так: рогатої худоби 172.261, коней 28.355, свиней 52.171, овець 93.591, кіз 11.509” [68, 1939, 28 січ.]. Велика рогата худоба експортувалася до Чехії і Моравії.

Отже, і ця галузь народного господарства краю зазнала втрат. Особлива увага в Карпатській Україні приділялася вирощуванню коней. В Тур’я Реметах діяв державний жеребчинець (консферма), де вирощували породистих коней (гуцульські, англійські повнокровні і півкровні, арабські півкровні) [68, 1939, 4 лют.]. Тур’я Реметський жеребчинець постійно постачав гуцульських коней для потреб чехословацької армії.

Бюлетень Пресової Служби Карпатської України повідомляв таку цифру бджолярів – 2.824 [1, ф.3, оп.3, спр.159, арк.10].

Рибальство ніколи не відіграло у Карпатській Україні торгово-господарської ролі. Рибу ловили тільки для власного споживання. У газеті “Нова свобода” було поміщено замітку “Про наше риболовство”, в якій констатувалося: “Ми маємо тепер 27 гектарів рибників, в яких плекається риба. Перед відступленням території Мадярщині, мали ми 40 гектарів рибників. Отже, тут виявляється втрата досить значна” [68, 1939, 4 берез.].

Важливою галуззю сільського господарства було садівництво. Воно щорічно давало від 2.600 до 6.135 вагонів садовини. Найбільшу питому вагу в цій галузі становили яблука, щорічний урожай яких становив 95–354 тис. метричних соткарів, а вартість їх оцінювалась в межах від 6 до 20 млн. кч. [68, 1939, 14 січ.]. Важливе місце

в агропромисловому і торговому комплексі займало вирощування слив, волоських горіхів, груш, черешень, морелі, вишень. Значних втрат після Віденського арбітражу зазнало виноградарство. Фаховий референт міністерства господарства Г.Цебро-Дубровський відмічав, що площа виноградників зменшилася на 50%, а вина високої якості залишилися в Середнянському, Виноградівському, більшій частині Ужгородського і Мукачівського округів [68, 1939, 11 січ.]. Виноградарство в нових кордонах давало продукцію на суму 42 млн. кч. [68, 1939, 14 січ.]. У цій галузі пропонувалось провести деякі реформи:

- Засадити південну частину Закарпаття виноградною лозою.

- Побудувати винні сховища у Виноградіві замість тих, що відійшли до Угорщини в Берегові.

- Проводити реалізацію продуктів виноградарства шляхом кооперативної торгівлі.

- Забезпечити виноградарів посівним матеріалом з державних розсадників в Буштині та Ужгороді, а в разі необхідності побудувати новий розсадник в околиці Середнього [68, 1939, 11 січ.].

Г.Цебро-Дубровський підготував новий проект виноградарського закону, який збирався запропонувати для розгляду Сеймом Карпатської України.

Слабше було розвинуте городництво, хоча й воно займало в сільському господарстві не останнє місце. В.Доманицький відзначав, що "городництво р.1932 охоплювало 1834 гектари землі, дві третини площі городів під капустою, одна шоста під цибулєю, а решту культур (огірки, часник, морква) припадала також одна шоста площ городів" [68, 1939, 14 січ.]. В.Доманицький був переконаний, що "є блискача можливість для продукції теплолюбивих городніх культур, солодкої паприки, синіх баклажан, помідорів тощо та для створення на цьому овоче-консервної промисловості" [68, 1939, 14 січ.]. Особливу увагу пропонувалось звернути на культуру сої. У Великій Бакті на дослідній станції було встановлено, що тут можуть дозрівати навіть пізні сорти сої.

Таким чином, Віденський арбітраж завдав відчутного удару по сільському господарству Карпатської України. Після втрати родючих районів Закарпаття, для уряду Карпатської України найголовніше завдання полягало в тому, щоб харчувати місцеве населення. У цьому відношенні робились певні спроби: проводились акції допомоги, закуповувалась кукурудза з Румунії, розглядалося питання про обмін лісу і солі на зерно з урядами Німеччини і Угорщини. Однак, необхідно відзначити, що активна політична діяльність і бар'єр цілої низки зовнішніх факторів не дали можливості уряду серйозно зайнятися проблемами народного господарства.

Першочерговим завданням уряду Карпатської України восени 1938 р. було забезпечити населення продуктами харчування. Без вирішення цієї проблеми нормальне функціонування державних інститутів було б неможливе, а реформи, які передбачалось провести, були приречені на невдачу. Особлива увага приділялась гірським районам, звідки найчастіше надходили тривожні сигнали. Урядова преса констатувала, що "Верховину забезпечено харчовими засобами на цілу зиму. Цієї зими не сміє бути харчових турбот й труднощів ніде на Верховині" [68, 1938, 25 лист.]. Безперечно, було далеко не так, як повідомляла газета, однак гірські райони були, в деякій мірі, захищені від голоду.

Для того, щоб населення краю змогло "легко перенести зимову пору", уряд Карпатської України пішов на відміну деяких податків [68, 1938, 9 лист.]. Прийняття такого рішення не стосувалось сплатників аліментів, публічних податків, даней, оплат і мита [68, 1938, 20 лист.]. Ці, так звані, екзекуційні збори, були скасовані до вересня 1939 р.

На початку лютого 1939 р. міністерство господарства додатково виділило 300000 кч. для проведення акції надання допомоги найбільшому населенню

Закарпаття [68, 1939, 8 лют.]. Це стосувалося, в основному, жителів гірських районів. “Знищення нужди і бідноти, – наголошувала газета “Нова свобода”, – є завданням в першу чергу правильною національно-господарською політикою, поруч із розумною і справедливою політикою соціальною та дошільною політикою культурно-освітньою” [68, 1939, 26 лют.]. Під правильною національно-господарською політикою розумілось, перш за все, “впливати на зміну соціальної структури населення, а напруги уможливлення українцям виконання всіх господарських функцій в промисловості, торгівлі, фінансових установах, транспорті, комунікації, в керівництві сільського господарства та лісництві” [68, 1939, 26 лют.].

Відбулися певні зрушення в страхових установах Хуста. Автор статті “Як господарюють в соціальній установі”, що була опублікована в газеті “Нова свобода”, писав, що основні посади перейшли до українців і їх заробітна плата становить 500 кч. [68, 1939, 4 берез.]. В жовтні 1938 р. уряд краю видав розпорядження про створення Краєвого уряду робітничого забезпечення. Він повинен “рішуче перекладати забезпечення проти ушкоджень і приготувати праці для осамостійнення, або відповідне заступництво і в інших галузях забезпечення” [68, 1939, 11 січ.]. Однак, цей уряд так захопився очищенням своїх рядів від “чужонаціонального елемента”, що нерідко забував виконувати свої головні обов’язки.

Для страхування населення в Карпатській Україні “існувало 6 асекуровень: робітничка каса хорих, Перша празька, каса хорих приватних урядовців, лікувальний фонд, каса залізничників та священиків” [68, 1939, 9 берез.]. Директор красового робітничого забезпечення Д.Німчук вніс пропозицію скоротити кількість асекуровень до двох [68, 1939, 9 берез.]. Це пояснювалося нестачею коштів на їх утримання. До одної мали належати особи, “що підлягають старечому і інвалідному забезпеченню. До другої каси хорих належать особи, що підлягають пенсійному забезпеченню, приватні і державні урядовці” [68, 1943, 9 берез.]. Бюлетень Пресової Служби Карпатської України інформував, що ці “каси мають 26 тисяч членів, 72 урядників і приблизно 50 лікарів” [1, ф.3, оп.2, спр.7, арк.5]. У галузі страхування були значні труднощі із приміщеннями. В результаті Віденського арбітражу, на угорській території залишилися: в Ужгороді – недобудований будинок вартістю 2 млн. кч., власний будинок вартістю 500 тис. кч.; в Мукачеві – новий будинок вартістю 2.500 кч. [68, 1939, 18 лют.].

В середині лютого 1939 р. в Будапешті проходили переговори між представниками Словаччини, Угорщини і Карпатської України. Закарпатську делегацію представляли Д.Німчук і Ю.Манівчук. На переговорах “було досягнуто zasadної угоди про аскураційне, соціальне і пенсійне забезпечення” [68, 1939, 25 лют.]. Мова йшла, в основному, про біженців із території, окупованої Угорщиною. 4 січня 1939 р. уряд призначив В.Шандора “комісаром за Карпатську Україну при Установі для опіки над біженцями в Празі” [1, ф. 19, оп.3, спр.797, арк.1].

11 січня 1939 р. у всі округи надійшла роз’яснювальна записка уряду Карпатської України, в якій, зокрема, говорилося: “Вільна спілка добровільної опіки над втікачами” з метою заопікування дітьми та родинами втікачів із забраних через останні події земель” внесла пропозицію “координувати чинність всіх установ, що опікуються втікачами, бути дорадчим органом влади та представником різних чужоземних установ-координатцій при грошових допомогах для річової допомоги втікачам” [1, ф.19, оп.3, спр.797, арк.4]. Окружним урядом було запропоновано подати заяви громадян через Міністерство господарств Карпатської України Міністерству соціальної опіки в Празі. “В проханні треба подати висоту жаданої допомоги та кількість втікачів в окрузі. Допомогу можна жадати за час до 1 червня 1939 р. [68, 1939, 1 берез.] – передавала “Нова свобода”. Представник Карпатської України в Празі В.Шандор кілька разів звертався до уряду краю з проханням прискорити виготовлення списків втікачів. 20 січня 1939 р. він просив “заслати

негайно списки збігців; на основі котрих можу вимогти належну нам допомогу... Поки не буду мати ані числа, ані списку збігців, не pomoже жадна інтєрвенція" [1, ф.19, оп.3, спр.797, арк.18]. Однак, окружні уряди соціальної опіки проявляли дивну пасивність.

Уже в жовтні 1938 р. уряд Карпатської України зіткнувся ще з однією складною проблемою, яку негайно треба було вирішити – безробіттям. Кількість безробітних постійно збільшувалася за рахунок галичан, які нелегально переходили польсько-чеський кордон, втікачів з території, окупованої Угорщиною, а також через припинення окремих видів робіт. Професор В.Доманицький вважав, що "по селах Карпатської України існує хронічне, ніким не ресестроване, але грізне за своїми розмірами і наслідками безробіття" [68, 1939, 14 січ.]. Осип Данчик з Тячева писав у Міністерство комунікацій і публічних робіт, що "місцеве населення сидить без роботи" і, що необхідно, "дати працю многим робітникам" [1, ф.19, оп.3, спр.697, арк.2]. А тому важко погодитися з інформацією Бюро Пресової Служби Карпатської України, що "безробіття... дійшло майже до мінімуму – 1507 осіб, а незабаром зовсім зникне" [1, ф.3, оп.2, спр.6, арк.10].

Одночасно проходила реєміграція в пошуках роботи до країн Західної Європи, США і Канади. Цей процес уряд зупинити не міг, хоч вимагав, щоб "ані корона нашого робітника не відпливала в чужі краї, але служила господарському та соціальному піднесенню нашого краю" [68, 1939, 11 січ.]. Автор статті "Охорона народнього ринку праці" Ю.Гончарів-Гончаренко справедливо писав про необхідність "дати роботу хто бажає працювати і примусити до праці тих, хто бажав би уникнути її і жити на чужий рахунок. Для цього мусимо розбудувати так раціонально нашу господарку, щоб кожний, чи то духовний робітник, чи фізичний, знайшов для себе працю у себе дома..." [68, 1939, 8 берез.]. З такою метою і створювалося єдине для цілої країни посередництво праці. Необхідно відзначити, що уряд Карпатської України не міг створити умови, при яких би зникло безробіття. Є всі підстави вважати, що вони не тільки зменшувалося, а навпаки, швидко зростало. Саме тому, уряд Карпатської України розпочав переговори з урядом Німеччини і урядами деяких інших країн про можливість для закарпатців виїжджати на заробітки за кордон. Домовленість була досягнута.

5 січня 1939 р. Міністерство господарства Карпатської України телеграфувало ведучому окружному уряду посередництва праці в Хусті Отто Гаску: "Транспорт робітників в числі 110 душ від'їжджає дня 8 січня 1939 р. до Німеччини... Вашим обов'язком буде закупити за виінкасовані від робітників гроші залізничні білети за половину ціни на особовий проїзд до Братислави, а доглянути, аж всі робітники всядуть в порядку до поїзду, який виїжджає з Пряшева в 21.05 год." [1, ф.19, оп.3, спр.500, арк.2].

15 січня 1939 р. до Праги прибула на переговори німецька делегація в складі д-ра Редігера, Й.Лега і Й.Тетцеля. Чехію представляв д-р. Ян Врабец, Словаччину – д-р. Й.Кашовіц, а Карпатську Україну – В.Шандор. За домовленістю, всіх робітників, що направлялися на роботу до Німеччини, мала бути 41 тис. (Словаччина – 20 тис., Карпатська Україна – 4 тис., Чехія – ренгу) [161, С.174].

16–17 січня 1939 р. в Хусті відбулося засідання делегацій Німеччини, Чехії. Словаччини і Карпатської України, на якому обговорювалося питання прийняття на роботу закарпатців. Представник делегації краю В.Шандор звітувався в Міністерстві господарства країни: "17 січня 1939 р. я подав німецькій делегації голошене мені число 4000 робітників, котрих влада може дати Німеччині. Зачим не масмо кваліфікованих робітників, будуть прийняті наші робітники, як сезонів... Видатки, зв'язані з паспортами і дорогою на границі Німеччини наші, місце після умови – несуть робітники самі, а від німецької границі, по перебранню робітників, несе Німеччина. Платня робітникам і інші вигоди є як у їх власних робітників" [1, ф.19,

оп.3, спр.500, арк.10]. А.Волошин вагався, чи варто відпускати таку велику кількість дорослого населення напередодні виборів до Союму Карпатської України, коли їх голоси будуть необхідні.

20 січня 1939 р. Німеччина звернулася до представника уряду Карпатської України в Празі з проханням направити на працю закарпатських дівчат. Той негайно інформував про це Міністерство господарства: “Кілько дівчат могло би від’їзати на працю до Чехословаччини і Німеччини як служниці в роботах (вік від 18 до 30 літ). До Німеччини можуть від’їхати лиш ті дівчата, які вміють хоч трохи по-німецьки” [1, ф.19, оп.3, спр.500, арк.3].

Німеччина неодноразово зверталася до уряду Карпатської України з проханням дозволити їй “переводити приймаючи на працю сама по наших селах” [1, ф.19, оп.3, спр.500, арк.10]. Уряд А.Волошина відповідав відмовою: “Оскільки ходить о приймаючи робітників по наших селах самою делегацією, вважаємо цей поступ за невідповідний і недоцільний. Набір робітників переведуть наші посередники праці” [1, ф.19, оп.3, спр.500, арк.11]. Незважаючи на заборону, мали місце випадки самостійного вербування німецькими агентами людей на працю до Німеччини. 21 лютого 1939 р. Міністерство внутрішніх справ в Хусті зафіксувало такий випадок в районі Синевирська Поляна – Синевир. Реакція уряду була обережною: “Прохаємо сейчас казати діло розслідити і зробити відповідні зауваження, звертаємо лиш увагу, щоби це було переведено обережно, щоби і людей тим не побурити, шо уряди перешкоджають в посередниченню праці, а дальше, щоби агенти не могли оправдано на нас жалуватися” [1, ф.19, оп.3, спр.500, арк.36]. 31 січня 1939 р. “певний серб Юрій Бальозо, желізничар з Королева над Тисою вербує земледільських робітників до Америки... проводить цю акцію для якогось підприємця в Празі” [1, ф.19, оп.3, спр.500, арк.28].

В лютому 1939 р. уряд Карпатської України готував нові партії людей на працю до Німеччини. 27 лютого німецьке Міністерство праці потребувало “50 родин з дітьми на земледільські роботи до Саксонії. Мешкання даром та платня 1200 марок” [1, ф.19, оп.3, спр.499, прк.43]. Всі заробітчани повинні були пройти медичний огляд у австрійського лікаря. Такою була вимога Німеччини.

Планувалося відправлення до Німеччини нової партії в кількості 5000 чоловік. До першої групи мали ввійти “200–300 вільних хлопців і дівчат в віці від 14 до 18 років, які мають від’їхати як хліборобські помічники до Німеччини. Услів’я: мешкання і страва даром та місячно 15–20 марок готівкою. Додому сміє кожний післати з того 10 марок” [1, ф.19, оп.3, спр.499, арк.43]. 27 лютого 1939 р. представники Німеччини просили підготувати списки людей з конкретно визначених професій: “земледільські робітники, цегольнянські робітники, робітники в каменоломнях, будівельні робітники, гірники, лісові робітники, робітники без професій” [1, ф.19, оп.3, спр.500, арк.17]. Відбір робітників лісу повинен був бути зваженим і раціональним. Висловлювалось прохання, “щоби не забрали случайно робітників з тих околиць, де будуть їх потребували самі для праці в лісах” [1, ф.19, оп.3, спр.500, арк.17]. Ще 13 січня 1939 р. 75 робітників від’їхало на працю до Чехословаччини [1, ф.19, оп.3, спр.500, арк.25].

Отже уряд Карпатської України приділяв значну увагу по направленню робітників на сезонні роботи до Німеччини і Чехословаччини. Однак, необхідно відзначити, що і в цьому аспекті відчувалась пасивність окружних урядів, які зривали рейси, не встигли виготовити відповідну кількість паспортів. 23 січня 1939 р. А.Волошин телеграфував у Тячево: “Розслідіть і висвітліть зараз, чому паспорти не були в часах готові, чим потерпіли матеріальну шкоду наведені робітники, а моральну шкоду карпато-український уряд” [1, ф.19, оп.3, спр.500, арк.8]. Аналогічна ситуація склалася в Сваляві [1, ф.19, оп.3, спр.500, арк.9]. Міністерство господарства Карпатської України звинувачувало тячівську місцеву владу в пасивності і

безвідповідальності: "Округ, який виказує в статистиці найвищу кількість безробітних в Карпатській Україні, не дав собі праці з тим, щоби приготувати до відослання малу квоту робітників... своїм поступованням привів він 5-6 многолітніх сімей прямо до трагічного положення... Просто незрозуміла байдужість Вашого уряду до такої важкої справи" [1, ф.19, оп.3, спр.500, арк.68].

Однак, були й інші причини затримки робітників краю на працю до Німеччини. 21 лютого 1939 р. Гжановицький повідомляв міністра внутрішніх справ Ю.Ревак "Можливо, що провадження акції висилки робітників до Німеччини перебрала "Прага" і захоче її переведити так, що найперше вичерпає свій контингент, пізніше словацький, а ми могли б прийти на чергу, можливо за десять місяців. Просимо, щоб Ви при нагоді свого чергового заїзду до Праги прибрали одню справу з п.Шашвором та іншими компетентними чинниками" [1, ф.19, оп.3, спр.599, арк.22].

У складному становищі знаходилася медицина Карпатської України. Особливо відчувалась нестача кваліфікованого медичного персоналу. Ця проблема дала про себе знати після Віденського арбітражу. Здоровельний референт Карпатської України М.Мандзюк, який замінив на цій посаді д-ра Пінту, 8 грудня 1938 р. повідомляв А.Волошина, що "евакуація з окупованої території була нагля (швидка - М.В.), не було можливості зтягнути з цих колоній всіх приналежних до нашої держави" [1, ф.19, оп.3, спр.599, арк.8]. Із 305 лікарів в Карпатській Україні залишилися лиш 132, з яких 50 українців, 24 руських, 10 чехів, 41 євреї та 8 інших [213, С.102]. Необхідно погодитися з твердженням М.Болдичара, що "більшість лікарів залишилася в лікарнях міст Ужгорода, Мукачєва та Бєрєгова" [126, С.102].

Не в кращому стані знаходилися лікарняні приміщення. М.Мандзюк 21 грудня 1938 р. так описав умови в одній з лікарень: "Тєспєрїшнє приміщення лічниці в Кривій не відповідає найелементарнішим вимогам санітарним... На однім ліжку лежать по два хорі оперовані пацієнти. Такий стан справ в медицині є далі нетерпимий, а з огляду людськості прямо злочинний" [1, ф.3, оп.3, спр.101, арк.1, 2].

Незважаючи на такий стан справ у медицині, робилися певні спроби для її поліпшення. Представники від Карпатської України Д.Німчук і Ю.Манівчук взяли участь у переговорах між Чехословащиною і Угорщиною у справі налагодження медичного обслуговування [1, ф.3, оп.3, спр.623, арк.2, 3, 4, 5]. Газета "Нова свобода" постійно поміщала на своїх сторінках оголошення: "Українські дівчата, що мають скончену горожанську школу, не старше 20 років, які рефлексують на місця доглядачок хорих в лічницях, най зголошують до здоровельного ресорту при Міністерстві господарства і комунікацій в Хусті" [68, 1939, 12 січ.]. У Севлюші намічалось відкрити курси для павчання акушерок [68, 1939, 2 лют.]. На початку 1939 р. на території Карпатської України діяло лише 60 аптек, що було недостатньо для більш ніж півмільйонного населення краю. Відчувався гострий дефіцит і фармацевтичних кадрів [213, С.102]. Не вистачало лікарняних приміщень. "В Карпатській Україні є 9 лічниць, з яких 5 створено вже нашою народною владою. В лічницях є недостаток дипломованих сестер і з тої причини треба буде створити двохлітню фахову школу для сестер" [68, 1939, 2 лют.] - писала "Нова свобода".

У надзвичайно короткий відрізок часу були споруджені лікарні в Дубовому, Великому Березному, Воловому та Рахові. Тривало будівництво лікарні в Сєвляїві [68, 1939, 21 лют.]. Лікарня в Рахові була розрахована 100 ліжок, у Великому Березному - на 40-60 ліжок [68, 1939, 23 лют.]. На будівництво лікарень в Рахові, Великому Березному і Воловому уряд асигнував 5 млн. кч. [68, 1939, 17 лют.]. Ці звершення високо оцінив В.Гренджа-Донський, однак важко погодитися з його твердженням, що "що болячку (відсутність лікарень - М.В.) наш уряд одним махом віддав" [24, С.86]. Медицина продовжувала залишатися без кваліфікованих фахівців і належного медичного обладнання. Можливо, саме тому, залишилося без уваги прохання жителів села Ізки в Міністерство здоров'я 12 листопада 1938 р.

замінити місцевого лікаря Зінбера, який “зовсім не розуміє нашої української мови... і не користується в нас довір'ям в обсягу свого лікарського знання і практики” [1, ф.19, оп.3, спр.116, арк.9]. Замінити його не було ким.

Фактично, найкраще оснащеною на території краю, була лікарня в Севлюші (Виноградові). Спочатку головним лікарем працював С.Рокитський [68, 1938, 13 серп.]. Становище суттєво покращилося із приходом на цю посаду видатного карпатського хірурга О.Фединця. В інтерв'ю газеті “Нова свобода” він заявив: “В теперішній Карпатській Україні, крім севлюської, нема порядно заведених лікарень. Перед нами, лікарями, велике завдання, то ж нас – українців – тут ще замало, нас жде велика праця. Севлюську лікарню хотів би я змодернізувати, насамперед докінчити новий хірургічний павільйон на 120–140 ліжок, який через два-три місяці може бути не тільки лікарня, а просто санаторія прекрасного парку. Гроші на роблять трудношів, бо на те грошей масмо і пляни готові, тільки його перевести. Відтак, неодмінно потрібно зробити в лікарні каналізацію, що знов дало б 250–300 робітникам на літо працю. Мусимо подбати про лікарню, бо сьогодні не масмо куди помістити ліпших пацієнтів” [68, 1938, 13 серп.].

На думку лікаря А.Окопенка, на кожну тисячу населення припадало 4–4,5 хворих, крім того 1,5–2 психічних епілептиків [68, 1938, 24 груд.]. У своїй статті “До організації психіатричної опіки”, опублікованій в “Новій свободі”, він доводив: “Щодо Карпатської України, то беручи на увагу особливо тяжкі умовини життя її населення, наприклад поширення алкоголізму, туберкульозу, сифілісу, кретинізму та взагалі захворювання щитної залози, пауперизм, низький рівень соціальний та санітарний..., мусимо взяти вищий індекс поширення цих хвороб, отже можемо прийняти загальне число душевнохворих на Карпатській Україні найменше 2500 або й 3000 душ, крім того 700 або й до 1000 психічних епілептиків... Треба забезпечити на кожних 10 тисяч населення бодай 20 ліжок, крім того для психічних епілептиків бодай на □ їх числа. Отже, ми мусіли би влаштувати 1000–1500 ліжок чисто психіатричних та 200–250 ліжок епілептичних” [68, 1938, 24 груд.].

Немаловажне значення в Карпатській Україні відволюється розвитку туризму. Інженер М.Загриновський закликав: “Будуймо в горах туристичні стежки, здорові та гігієнічні хати і готелі для притягнення чужих і своїх туристів в наші прекрасні гори Карпати” [68, 1939, 25 лют.]. Для кращої організації туристичного руху систематично проводилися наради. Одна із таких нарад відбувалася в березні 1939 р. В ній взяли участь 29 делегатів з Міністерства комунікації, торгівлі і всіх залізничних дирекцій краю” [68, 1939, 11 берез.]. “При правильному використанні чужинецького руху в Карпатській Україні можна рахувати в році 1939 приблизно на 20 тисяч гостей при добрій пропаганді, – писав П.Фленько. – Якщо можемо дати їм можливість витратити гроші їй добре їм послужити, забезпечимо більший прибуток селянам, чим вони мали за працю на малярській низині... Мусимо старатися, поправляти всі недостатки: робімо кроки до організації готельництва й готельних спілок для будови готелів і хат, підготовляймо закон про чужинецький рух, котрий принесе певні і ясні напрямні. Хочемо вже в найближчому часі організувати кельнерську школу в Празі для синів Карпатської України, зорганізуємо в різних місцях краю курси для провідників чужинців, приготуємо напрямні для організації постачання харчів і збуту домашнього промислу” [68, 1938, 21 груд.]. На жаль, Карпатська Україна не мала навіть найселементарніших умов для того, щоб привернути до себе увагу туристів.

Рівень життя населення краю погіршувався. Негативним було і те, що постійно підвищувалися ціни на продукти, хоча заробітна плата майже залишалася без змін. 26 лютого 1939 р. В.Гренджа-Донський записав у щоденнику: “Хуст невдячний. Ціни і будинки парцель вже підскочили удесятеро, за помешкання деруть сьому шкуру, всі продукти купуємо за всяку ціну” [24, С.192]. Члени Української

Національної Ради в Нижньому Бистрому у зверненні до уряду Карпатської України скаржилися, що "не дивлячись на загальне підвищення цін життєвих продуктів, фірма Розенбліт і Грос робітничу платню не виплатила" [1, ф.3, оп.1, спр.13, арк.] Величезних розмірів набула спекуляція.

Отже, соціальне становище закарпатського населення в 1938–1939 рр. було важким, незважаючи на спроби уряду його покращити. Справжнім лихом для населення краю було безробіття, підвищення цін на продукти харчування. Завдяки відправці окремих партій робітників на працю до Німеччини, кількість безробітних не зменшилася, хоча ця проблема, через пасивність окружних властей, так і не була вирішена. У важкому становищі знаходилася медицина краю. Відсутність кваліфікованих кадрів, лікарняних приміщень, робили її примітивною і важкодоступною. Уряд Карпатської України проводив певну роботу по поліпшенню страхування і пенсійного забезпечення населення, піклувався про втікачів з окупованих територій, приділяв значну увагу розвитку туризму тощо. Однак, більшість задухів уряду не були проведені у життя.

Розділ 5. Суспільно-політичний розвиток Карпатської України напередодні Другої світової війни

5.1. Проголошення автономії. Політична діяльність автономних урядів

А.Бродія і А.Волошина (вересень–жовтень 1938 р. – березень 1939 р.)

8 травня 1919 р. Центральна Руська Народна Рада прийняла в Ужгороді рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини на правах автономії. Цим актом була виконана вимога американських русинів, які 18 листопада 1918 р. на своїх зборах у Скрегтоні висловились за включення краю до складу Чехословацької Республіки. 18 листопада 1919 р. І.Брєйха був призначений тимчасовим адміністратором Закарпаття. Згідно з "Генеральним Статутом" чехословацький уряд зобов'язувався надати Підкарпатській Русі, як тоді називали наш край, найширші автономні права.

Працький уряд постійно зволікав з виконанням своїх обіцянок, мотивуючи тим, що закарпатці, мовляв, ще не "дозріли" до самостійного життя. Перший шаг автономії був реалізований тільки 8 жовтня 1938 р. Це була перемога всіх політичних сил краю, як русофільського, так і українського напрямів, які протягом всього міжвоєнного періоду активно боролися за автономні права. Кінець вересня 1938 р. слід розцінювати як вирішальний момент у взаємовідносинах вищезазначених напрямків. Необхідно відзначити, що ще 2 вересня 1938 р. представники русофілів і народовців підписали декларацію, на яку чехословацький уряд не відрешував. Вимоги, які оголосив Е.Бачинський, передбачали приєднання Пряшівщини до Підкарпатської Русі, надання фінансової допомоги верховинським округам і персональну заміну представників в урядових установах [560, 26 сент.].

21 вересня 1938 р. в Празі відбулися переговори, в яких взяли участь Е.Бачинський, І.П'єщак, П.Коссей, С.Фенцик, А.Бродій, Ю.Фелдешій, П.Жидовський, Ю.Ревай. Всі вони були депутатами Чехословацького парламенту [161, С.152]. Годі ж Закарпаття відвідала делегація американських русинів у складі І.Пола, І.Янчишина і О.Герояського, яка "мала допомогти парламентарним представникам обох груп вирішувати актуальні політичні проблеми краю. Делегація, однак, не представляла Американських Русинів греко-каголиків, які становили більшість русинів в США" [161, С.151]. Саме тому ця делегація не виконала поставлених на неї завдань.

На початку жовтня 1938 р. переговори між представниками двох напрямків були підновлені з метою створення автономного уряду Підкарпатської Русі. На засіданні 7 жовтня 1938 р. була прийнята постановою про те, що членами уряду можуть бути тільки депутати пражського парламенту й сенату. Необхідно погодитися з твердженням В.Шаптора, що це було зроблено “з розрахунком забезпечення успіху в уряді, бо москвофіли переживали” [161, С.152]. Того ж дня представники русофільського блоку запропонували проєкт децентралізації державної і виконавчої влади, який складався із восьми пунктів. 8 жовтня в Ужгороді була створена Національна Рада Підкарпатської Русі, до якої ввійшли Й.Камінський, В.Гомічков, М.Демко (Центральна Руська Народна Рада), А.Волошин, Ю.Брашайко, Д.Німчук (Перша Українська Народна Рада), А.Бродій, Ю.Фелдешій (Автономно-Землеробський Союз), Е.Бачинський, П.Коссей (Республіканська Землеробська партія), С.Фенцик (Руська Національно-Автономна партія), Ю.Ревай (Соціал-Демократична партія), І.П'єшак (Автономно-Землеробський Союз Пряшівщини), П.Жидовський (Республіканська Землеробська партія Пряшівщини) [560, 20 янв.]. Отже, до складу Національної Ради Підкарпатської Русі ввійшли представники всіх основних політичних сил краю.

На першому засіданні Ради був прийнятий Меморандум, який закінчувався вимогою негайно прийняти закон про Підкарпатську Русь. 8 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Чехословаччини Я.Сирови звільнив з посади губернатора краю К.Ірабаря і призначив І.Парканія. Останній в черговий раз наголосив на головних вимогах Національної Ради Підкарпатської Русі. Тим часом представники двох напрямків обговорювали кандидатури на посади міністрів Підкарпатської Русі. Ю.Ревай запропонував запросити по троє членів з обох рад. Пропозицію прийняли. Українську делегацію очолив А.Волошин, москвофільську – Й.Камінський.

Аналогічні суспільно-політичні процеси відбувались у Словаччині. 6 жовтня 1938 р. лідери Словаччини зібралися в Жиліні і вимагали автономних прав. 7 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Я.Сирови задовільнив їх прохання і Й.Тісо був призначений прем'єр-міністром Словаччини. Необхідно наголосити, що Я.Сирови, згідно 60 параграфу Конституції Чехословаччини, був повірений виконувати під час відсутності Е.Бенеша (сміграв 5 жовтня 1938 р. – М.В.) президентські функції.

11 жовтня 1938 р. сформувався перший автономний уряд Підкарпатської Русі, який очолив А.Бродій – лідер русофільського напрямку в краї. Міністрами були призначені Е.Бачинський і Ю.Ревай [1, ф.3, оп.1, спр.38, арк.1]. Слідом за ними міністерську посаду зайняв С.Фенцик, а А.Волошин та І.П'єшак стали державними секретарями. До першого автономного уряду ввійшло четверо представників русофільського і двос – українського напрямку. Необхідно погодитися з думкою сучасних дослідників, що співвідношення два до одного на користь представників русофільства, реально відображало співвідношення між двома головними політичними силами в краї [213, С.79].

Призначення А.Бродія прем'єр-міністром теж не стало несподіванкою, бо очолюваний ним напрям займав домінуюче становище в суспільно-політичному житті Закарпаття протягом всього міжвоєнного періоду. Необхідно також констатувати, що Автономно-Землеробський Союз (далі – АЗС), очолюваний А.Бродієм, від початку свого утворення в 1923 р., постійно на перший план висував головне політичне завдання – здобуття автономії, що було чітко зафіксовано як в програмі, так і в назві партії [213, С.26]. У своїй статті “Ми, автономісти, будемо нову вільну автономну Підкарпатську Русь”, опублікованій у 1935 р., А.Бродій писав: “Коротко скажу чого ми, автономісти, хочемо і за що боремось: Підкарпатська Русь в її етнографічних кордонах від Попраду до Тиси, як вказано в Сен-Жерменському мирному договорі і Конституції Чехословацької Республіки... Повинні ми знати те, що жити і утриматись в великій сім'ї народів вдасться нам

тільки так, якщо в нашому краї, на своїй рідній землі володіти і господарювати будемо ми самі. За це ми боремось до цього дня. Сьогодні влада на нашій землі знаходиться не в наших руках, і ми бачимо і відчуваємо те, що наслідки нашої праці ми зберегти для себе не можемо. Тому ми боремось за автономію. Кожний знає, вже і відчуваєте, що так, як до цих пір було, далі бути не може ні по Божому, ні людському, ні по природному праву" [560, 20 янв.].

АЗС, очолюваний А.Бродієм, різко зростає у кількісному відношенні. Наприкінці 30-х років він нараховував від 5 до 7 тисяч членів. Із року в рік зростає авторитет АЗС серед населення краю. Так, наприклад, під час виборів у парламент Чехословаччини в 1924 р. АЗС одержав 21161 голос (8,4% від усіх виборців), в 1925 р. – 28799 голосів (11,6%), в 1929 р. – 48509 голосів (18,2%), в 1935 р. – 44982 голоси (13,9%) [560, 31 авг.].

А.Бродій користувався авторитетом навіть серед частини виключно українського населення гірських районів. Синсвирський священник (округ Волове) Ф.Горват в листі до власника "руської" друкарні Ю.Фелдшера захоплюно писав про виступ Бродія у своєму рідному селі: "Наш народ, будучи довольно насичен пустими обіянками, а притом воодушевлений річчою депутата пана Андрея Бродія у нашом селі, до того взволновался, що на днях заявили публично на собранію соц. дем. посланця Ф.Рева: "Ми уже жадних чеських партій не потребуємо, ай будеме ся держати автономно-земледельческого союза" [7].

Автономний уряд А.Бродія провів три засідання (15, 18, 22– 23 жовтня 1938 р.). На першому засіданні 15 жовтня 1938 р. були розглянуті і затверджені основні органи управління, які складалися із 9 міністерств, було констатовано, що в жовтні 1938 р. на Підкарпатську Русь завезено із Румунії 170 вагонів кукурудзи. На другому засіданні С.Фендик прозвігувався про пророблену роботу під час переговорів по встановленню кордону із Словаччиною, а Ю.Ревай зробив доповідь про заборону вивозу державного і приватного майна з території краю. Обговорювалися також питання надання амністії, співробітництва з Німеччиною тощо. В центрі уваги третнього засідання була внутрішньополітична ситуація в Закарпатті, зокрема, обговорювалося питання про розумне відреагування на угорський ультиматум щодо південних територій краю.

З ініціативи А.Бродія була створена комісія, до якої ввійшли відомі закарпатські вчені П.Сова, Г.Геровський, М.Кондратович, М.Бескид та І.Паньківсич, перед якими ставилося завдання науково довести, що Закарпаття – русинська земля і цим самим "парировать малярские требования" [1, ф.3, оп.1, спр.40, арк.3]. 23 жовтня 1938 р. відбулося продовження третього засідання уряду А.Бродія, на якому прийняли рішення: "Область руських на півдні Карпат, відзначена мирними договорами як автономна одиниця, становить одне невіддільне ціле, частини якого мішно зв'язані як тисячолітньою історією, так і тисячолітніми економічними умовами і братерським співжиттям її корінного автохтонного населення... Цілість і невіддільність цієї області визнали також і великі союзні і співдружні держави в міжнародних і мирних договорах, змінити політичне становище і приналежність якої вважаємо можливим тільки в її цілості без відторплення її південної частини від північної і навпаки. можна виключно тільки на основі права самовизначення всього корінного автохтонного населення по демократичним принципам: всенародним голосуванням" [650, 26 сент.]. 22 жовтня 1938 р. кореспондент львівської газети "Діло" – органу УНДО Галичини – Р.Голіан взяв інтерв'ю у А.Бродія [59, 1938, 20 жов.]. А.Бродій і керівництво АЗС вели подвійну гру, орієнтуючись на Угорщину, що викликало незадоволення представників українського напрямку. Газета "Нова свобода" звинувачувала А.Бродія у сприянні антиукраїнським виступам. Прем'єр-міністр запевняв, що провокації будуть припинені, однак вони продовжувались. Мали місце випадки застосування сили [24, С.30].

Досить швидко з'ясувалося, що А.Бродій вже тривалий час працював на Угорщину під кличкою "Берталон" [213, С.81]. Чехословацька контррозвідка уважно слідкувала за діяльністю А.Бродія. Начальник Президії поліцейського управління в Ужгороді Герр ще 4 січня 1933 р. доповідав Президії крайового управління Підкарпатської Русі, що "редактор Бродій має великі зв'язки з закордонном., він постійно зустрічається з представниками угорських опозиційних сил в Ужгороді" [1, ф.3, оп.2, спр.6, арк.3]. 17 жовтня 1938 р. Ю.Ревай попередив міністра закордонних справ ЧСР Ф.Хвалковського про зв'язки А.Бродія з Угорщиною. Внаслідок цього празький уряд заборонив А.Бродію виїзд в Будапешт для переговорів з Угорщиною. Міністр внутрішніх справ ЧСР Я.Черний твердив, що відомості з нарад міністерської ради потрапляють до угорського посольства в Празі [161, С.155]. Чехословацький уряд звинуватив А.Бродія в порушенні "Закону про охорону республіки" і його заарештували. 26 жовтня 1938 р. бюлетень Пресової Служби Карпатської України повідомляв, що "у Бродія найшли мапу Карпатської України, на якій він сам розділив половину мадярам, а половину полякам та багату грошей" [1, ф.2. оп.1, спр.209, арк.28].

Необхідно погодитися з твердженням сучасного словацького вченого І.Ваната, що "у передміюхенській Чехо-Словаччині політичний русинізм став родочим ґрунтом іредентських автономістичних політичних партій Бродія і Фенцика, які діставали підтримку з Угорщини і Польщі" [239, С.20]. Дослідник вважає, що на представників русофільського напрямку після окупації краю Угорщиною опирався гортіївський режим. Доказом такого твердження є той факт, що після окупації краю угорськими військами, А.Бродій представляв Закарпаття в угорському парламенті. Фінансування угорським урядом А.Бродія підтверджується опублікованими 1959 р. в Будапешті документами [239, С.10–11]. На запитання слідчого НКВС 13 січня 1945 р., "що Ви одержали від угорського уряду за своє співробітництво з ними?", А.Бродій відповів: "...Я одержував заробітну плату депутата парламенту – 1500 пєнгє, міністерську пенсію 1369 пєнгє в місяць" [560, 20 янв.]. Відставка і арешт А.Бродія викликали протести з боку його прихильників, які переросли у масові демонстрації [24, С.48]. Що стосується соратника А.Бродія С.Фенцика, то йому вдалося втекти в розміщене неподалік польське посольство, а потім переїхати до Угорщини.

Таким чином, Андрій Бродій, як і весь очолюваний ним напрямок, пройшов своєрідну еволюцію. Протягом 20–30-х років він був прогресивним явищем в суспільно-політичному житті краю, бо відображав прагнення народу до рівності в складі Чехословаччини. Починаючи з кінця 30-х років, він займав чітку проугорську орієнтацію, хоча його лідери продовжували публічно виступати за єдність Чехословаччини.

Після арешту А.Бродія новим прем'єр-міністром чехословацький уряд призначив А.Волошина – лідера українського напрямку в краї [1, ф.3, оп.3, спр.47, арк.12]. Він у присутності міністра Е.Бачинського, чеського генерала О.Сватєка і віце-губернатора краю О.Бєсхиди склав присягу на вірність Чехословацькій республіці. У виголошеній 26 жовтня 1938 р. промові А.Волошин заявив, що забезпечить "народам Підкарпатської Русі їх культурні, національні та господарські здобутки... без різниці національної та релігійної" [1, ф.3, оп.3, спр.47, арк.9]. 27 жовтня 1938 р. в газеті "Нова свобода" було опубліковано звернення Української Народної Ради "До всіх українців по цілому світі! До всіх українських партій, організацій, груп, товариств в Галичині, Буковині, Бєсарабії, Наддніпрянській Україні, Канаді, Сполучених Державах Америки і взагалі до українців, де б вони не проживали", яке свідчило про чітку українську спрямованість уряду А.Волошина: "Ми віримо, – говорилося у зверненні, – що великий 50-мільйоновий український народ підійме й надалі своє велике слово і не допустить, щоб наші віковічні вороги, наклали на нас пуга, знов садили нас в тюрми" [68, 1938, 27 жовк.]. Це звернення

було розцінене українцями, зокрема в Галичині, як заклик до допомоги. Почалися масові демонстрації у Львові, Станіславі, Коломиї. Були зафіксовані перші нелегальні переходи кордону.

А.Волошин сформував новий уряд виключно з представників українського напрямку. Виняток становив, хіба-що, Е.Бачинський. Це викликало велике незадоволення серед представників протилежного напрямку як у краї, так і за його межами. Секретар АЗС в Пряшеві В.Данча у листі до А.Волошина висловив сумнів про можливість спільних дій двох напрямів. Відповідь Волошина була одностайною: "Ми хочемо в згоді жити й з тими людьми – членами нашого роду, що голосять себе до руського табору, коли вони думають це щиро. значить, коли вони почувають себе ширими слов'янами. Але з людьми, що під покришкою руськості хочуть прилучити нас до Мадярщини й агітують за тим прикличенням явно, або через так зв. плєбісцит, не хочемо мати нічого спільного" [1, ф.3, оп.3, спр.41, арк.1]. А.Волошин закликав до співробітництва представників русофільства, але його заклик мав декларативний зміст. Не маючи своїх людей у складі уряду, русофіли на запропоноване співробітництво не погодились. Вважаємо, що повне відвернення А.Волошина на практиці від такого масового напрямку, яким був русофільський, було неоправданим і помилковим. Замість того, щоб прийняти компромісне рішення, прем'єр-міністр посилив проти себе опозицію.

Уже з перших днів свого прем'єрства А.Волошин почав орієнтуватися на Німеччину, сподіваючись на її покровительство. Станом на 13 лютого 1939 р. німецька національна меншість в краї становила 8714, або 1.60% населення [1, ф.3, оп.2, спр.8, арк.1]. А.Волошин все робив для того, щоб німецьке населення не відчувало ніяких проблем. Він навіть видав розпорядження, згідно з яким "всім громадянам німецької народності без огляду на їх державну приналежність розвело організуватися в "Німецькій партії" по засадам національно-орієнтаційним й організувати всі у цій партії зивкли партійні органи, якож і носити дзнаки і прапори з гаковим хрестом" [1, ф.3, оп.1, спр.45, арк.4]. Інженер ..Ольдофреді, як представник німецької національної меншості, 27 січня 1939 р. був включений до списку майбутніх послів українського парламенту Закарпаття [24, С.144].

Уряд Карпатської України робив усе для того, щоб відносини між українцями і чехами, які проживали в краї, залишалися добросусідськими. Перед Міністерством внутрішніх справ Карпатської України А.Волошин поставив завдання, "щоби у найкоротшому часі між українським народом і чеським урядництвом настали знову нормальні, приятельські відносини" [1, ф.3, оп.3, спр.64, арк.60–62]. Відзначимо, що їх значно погіршила агітаторська пропаганда проугорської "п'ятої колонії" в краї, про що мова йтиме нижче. Призначаючи А.Волошина прем'єр-міністром, чехословацький уряд покладав на нього великі надії, як на поміркованого політичного діяча, сподіваючись на його нейтралітет у внутрішній політичній боротьбі, яка не припинялася в краї. А.Волошин добре це усвідомлював, коли закликав місцеве населення виконувати "правильно свої повинності в межах Чехословацької Республіки" [1, ф.3, оп.3, спр.47, арк.9]. Навіть у наказі про запровадження в краї української мови, пропонувалося також поміщати написи чеською або словацькою мовами [1, ф.3, оп.3, спр.10, арк.5]. Отже, призначення А.Волошина прем'єр-міністром не привело до радикальних змін в українсько-чеських відносинах.

Станом на лютий 1939 р. в краї проживало 8,5 тисяч чеських чиновників (разом із сім'ями – 15 тисяч). Необхідно погодитися з сучасними дослідниками, що переважна більшість із них "вороже ставились до влади А. Волошина і всього українського"; [203, С.126] боячись процесів українізації. Члени Української національної ради у Великій Копані скаржилися А.Волошину на місцевого

коменданта жандармерії Й.Кріжа, який “робить великі неприємності в нашій селі, агітував і ще є і днесь підбурює населення проти одной кандидатської листи” [1, ф.3, оп.2, спр.28, арк.1]. На вимогу жителів В.Копані покинути село, Й.Кріж відповідає: “Я пуйду з Копане, але сще мусім забіт двадцят неб тшіцет українцу” [1, ф.3, оп.2, спр.28, арк.1]. В с.Довге весь “склад учительства є ворожий українській нації” [1, ф.3, оп.3, спр.55, арк.32]. В.Гренджа-Донський писав, що “чехи, не тільки що на кожному кроці провалють сабогажі, але навіть відкрито агітують. Комендант жандармерії в Буштині відкрито говорить, що з приходом українського уряду буде населенню гірше” [24, С.117]. Жителі с.Білки скаржилися А.Волошину на місцевого коменданта жандармерії Богача, який “є запеклим чеським шовіністом, що все ворожо ставився і ще й нині ставиться до української справи” [1, ф.17, оп.2, спр.21, арк.3]. Автори скарги звинувачували Богача в провокативних діях: “...Хтось болотом обкидав чеський надпис на бувшій чеській захоронці, де тепер знаходиться управа... Болотом були обкидані і вік на канцелярії управи. Пан комендант скоро по обкиданню болотом надпису появився в касарні Січі і заявив, що цей вчинок зробили січовики... Підозріваємо, що це було навмисно приготовано, щоб нас випровокувати і очернити, що ми виступаємо проти чехів” [1, ф.17, оп.2, спр.21, арк.4].

Отже, переважна більшість чеських чиновників вороже відносились до українського уряду, що справляло негативний вплив на розвиток українсько-чеських взаємин. Однак, необхідно відзначити, що нерідко ініціаторами античеських заходів виступали також січовики. Юрист М.Бандусяк у зверненні до слідчої комісії Президії УЦНР писав, що особистий секретар А.Волошина І.Рогач “закликав січовиків розбивати вікна., зривати чеські прапори. Внаслідок такої вихови січовики біглися з вояками і поліцією” [1, ф.1148, оп.1, спр.2, арк.3]. Виступи І.Рогача послужили сигналом до дій. Житель с.Колочава М.Шимоня розповідав, як місцеві січовики у спілці з галичанами, скинули чехословацький прапор і замінили його українським. Інцидент був з’ясований мирним шляхом. Інший активний учасник подій 1938–1939 рр. Й.Сарвадій писав про античеські дії окружного начальника в Рахові Солом’яного, який наказав до 21 березня 1939 р. замінити чеські надписи українськими. “Місцева команда Січі, – писав Й.Сарвадій, – однієї ночі самочинно позривала чужомовні надписи, що спричинило непорозуміння з урядом. Цей почин д-р Фришцин прилюдно згнів, – січовики втручаються у не свої справи. Коли д-р Фришцин був у міністерстві шкільництва в Хусті, запрошено його до Головної Команди Січі, де накинули йому на голову капі й побити так, що навіть ребра поломили” [145, С.14].

З вищесказаного випливає, що конфронтацію у чесько-українські стосунки вносили обидві сторони. Чехи не сприймали українську владу та її рішення, а українці намагалися позбутися “опіки”, нерідко використовуючи для цього різні методи, іноді такі, які суперечили чехословацькій конституції. Уряд А.Волошина не завжди мав змогу контролювати політичну ситуацію в краї. Українсько-чеські відносини різко загострилися після призначення чеського генерала Л.Прхали третім міністром Карпатської України. Уряд А.Волошина розцінив це рішення чеської влади, як втручання у внутрішні справи автономної держави. 20 січня 1939 р. А.Волошин у листі до Л.Прхали писав: “Це порушення автономних прав К.У. (П.Р.) викликало велике обурення між карпато-українським населенням. Свідчать про це стихійні демонстрації, які дуже згіршили дотепер на загал добрі відносини між карпато-українським населенням і чеським урядництвом К.У. ...Співпраця з Вами у правительстві К.У. (П.Р.) за цих обставин є неможливою” [1, ф.3, оп.3, спр.64, арк.42, 44].

Демонстрації проти призначення Л.Прхали українським міністром в багатьох населених пунктах вилилися у масові акції протесту. Жителі с.Вучаково вислали на ім’я УЦНР “Маніфест про життя, або смерть”, в якому вимагали відкликання Л.Прхали, а та кож звільнення із службових посад всіх чехів [1, ф.3, оп.3, спр.178,

арк.42]. Надійшов протест із с.Торунь: “Раз здобутої волі ціною нашої крові чехам не дамо. Лише по наших трупах нас всіх чехи можуть посягнути на нашу волю” [1, ф.3, оп.3, спр.178, арк.48]. Негайного відкликання міністра-чеха вимагали жителі Колочава, Річки, Великого Студеного та інших закарпатських гірських сіл [1, ф.3, оп.3, спр.178, арк.44, 106, 115]. Необхідно відзначити, що окремі представники уряду роз’їжджали по селах і закликали народні маси до актів протесту проти призначення Л.Прхали українським міністром. 5 лютого 1939 р. чеським капітаном Новосалом був заарештований Кость Ліневич “за спробу агітувати в Доманинцях. Звинувачений в розповсюдженні листівок проти Прхали” [1, ф.3, оп.3, спр.10, арк.3]. Справа закінчилася компромісно: Л.Прхала виконував обов’язки міністра транспорту.

Із вищесказаного видно, яким було ставлення уряду Карпатської України до чеського і німецького населення, яке проживало на території краю. А.Волошин намагався проводити таку національну політику, щоб всі національні меншини почували себе як вдома. Доказом цього є ставлення карпато-українського уряду до єврейського населення. За підрахунками сучасних дослідників, на час горгистської окупації в Закарпатті проживало понад 100 тисяч євреїв, не рахуючи не встановленого числа тих, хто перед окупацією встиг перебратися в Словаччину і Чехію [461, С.14]. 28 грудня 1938 р. А.Волошин прийняв делегацію єврейських національних меншин (складали 12% всього населення), керівники яких заявили про свою лояльність до влади. У відповідь на це прем’єр-міністр заявив: “Я до живів, які шанують свою релігію і національність, завжди ставився прихильно. Конституція держави не була змінена так, щоб забезпечувати для всіх громадян федеративної держави однакові права... А щодо культурних потреб жидівського населення, то вони будуть по можливості сповнені” [461, С.16]. Однак, необхідно погодитися з твердженням М.Макари, що волошинське оточення не поспішало виконувати ці цілі. Однією з форм переслідування євреїв угорським окупаційним режимом було видворення їх з краю, зокрема тих, що народилися на території Західної України і Польщі і не мали угорського підданства. Ця акція розпочалася відразу після встановлення на Закарпатті окупаційного режиму. Про це свідчать численні приклади з кримінальних справ євреїв.

Наприкінці 30-х років Чехословаччина була державою, в якій мали можливість айжно функціонувати понад тридцять різноманітних політичних партій та об’єднань. Всі вони представляли два основні напрями – русофільський і народовецький (український). Однією з найбільш впливових була крайова організація Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ), з якою тісно співпрацювали “Об’єднання трудового селянства”, “Червоні профспілки”, “Лівий фронт” та “Союз друзів РСР”. Всі вони стояли на прорадянських позиціях. Близькою до комуністичної була Соціал-демократична партія, хоча вона так і не пішла на зближення з нею. На яскраво виражених русофільських і проугорських позиціях стояли АЗС і Руська національно-автономна партія. На українських соборницьких позиціях перебували УЦНР, фракція аграрної партії, Християнсько-народна партія, культурно-освітні організації “Просвіта”, “Гласт” та інші. Такий стан справ існував до 25 жовтня 1938 р., коли празький уряд прийняв рішення про розпуск політичних партій.

Незважаючи на таке рішення чехословацького уряду, партії та об’єднання продовжували діяти. Фактично, найбільше від цього постраждали тільки закарпатські комуністи. 25 жовтня 1938 р. віце-губернатор краю А.Бескид видав розпорядження про призупинення діяльності крайкової КПЧ [142, С.34–35]. 2 листопада 1938 р. начальник ужгородської поліції доповідав у Прагу, що згідно з розпорядженням “були проведені обшуки в секретаріатах і на квартирах керівних діячів партії в Ужгороді, на Радванці і в Доманинцях”, в результаті чого “знайдено і конфісковано письмовий матеріал, печатки, посвідчення і партійні значки. Ці речі

були забрані в поліцейське управління” [1, ф.3, оп.4, спр.12, арк.1]. Приміщення крайкому КПЧ були “замкнені й опечатані” [1, ф.3, оп.4, спр.12, арк.2].

У 1938 р. закарпатських комуністів нараховувалось чотири тисячі (працювали в 261 первинній організації 18 окружних комітетів), а в 1939–1941 рр. вони нараховували тільки 61 чол. Переважна більшість членів крайкому КПЧ емігрували в Радянській Союз [213, С.123]. А.Волошин не збираєсь відновляти діяльність цієї партії, навпаки, в краї посилюєсь антикомуністична пропаганда. З ініціати́ви закарпатських націоналістів у Карпатській Україні 10 лютого 1939 р. було утворено “Товариство боротьби з комунізмом”. На установчих зборах цієї організації було обрано провід у такому складі: Ю.Персвужник (голова), М.Долиной (заступник), Ю.Химниць (секретар) [1, ф.3, оп.4, спр.12, арк.3]. “Ціллю товариства, – говорилось в Статуті, – є боротьба з комунізмом і марксизмом на всіх ділянках національного життя і у всіх його формах, та ліквідація наслідків большевицько-марксистського виховання. Не може бути прийнята в члени особа, яка належала до товариства, основаного на марксистській ідеології в останніх трьох роках” [1, ф.3, оп.4, спр.13, арк.13].

Закарпатські комуністи, загалом, негативно ставилися до уряду, очолюваного А.Волошином. “Рєваї, волошини, рогачі, росохи з українськими білобандитами – мерзотні зрадники свого народу, які запродались найліпшому ворогові за миску сочевиці, – писав лідер закарпатських комуністів О.Борканюк. – Ці мерзотні слуги Гітлера хочуть гнати закарпатських трудящих у братовбивчу війну проти українського народу, перш за все, проти Радянської України, щоб допомогти німецьким імперіалістам перетворити українські землі в свою колонію” [213, С.93]. Звичайно, що в цих словах не було і долі істини. Разом з тим, між комуністами і політиками уряду А.Волошина було чимало спільного, зокрема, спільна боротьба за українську мову, освіту і культуру, участь рядових комуністів у загонах Карпатської Січі тощо. Недоліком комуністів було те, що вину за складність соціально-економічного і політичного становища краю, вони намагались покласти на владу Волошина, групу Рєвая і “українських білосмігрантів” [142, С.49]. Цим самим, вони теж сприяли до дестабілізації внутрішньополітичного становища Карпатської України.

20 січня 1939 р. уряд Карпатської України, “виходячи зі становища громадського спокою і порядку та з того, що діяльність політичних партій, існуючих в Карпатській Україні (Підкарпатській Русі), яких діяльність була припинена, зарожує громадській (державній) безпеці, вирішив розв’язати і розпустити всі політичні партії, що виявили діяльність до появи вищенаведеного розпорядження чехословацького уряду. Наслідки розв’язання і розпуснення політичних партій... наступають зараз після оголошення. Майно розв’язаних політичних партій, що становило їх фонд, буде ліквідовано, а залишок дістається державній скарбниці” [142, С.50]. Закарпатська преса цей крок уряду розцінила як вияв політичної мудрості: “Політична система Карпатської України не знає партій. Всі політичні партії були розпущені й зліквідовані. Політичне керівництво й провід Карпатської України належить Українській Народній Раді. Це є орган політичної консолідації й концентрації національних сил Карпатської України. Це не є політична партія, хоч і складаєсь з активних людей всіх бувших національно-українських партій. В цім органі не панує жадна доктрина, тут панує лише українська державотворча ідея...” [213, С.93]. Такий відхід від демократії урядом пояснювався не зовсім аргументовано: “Народ уже прозрів. Щоб не роз’сдинили його вороги, позбувся всякого партійництва” [1, ф.3, оп.2, спр.5, арк.5, б].

Розпускаючи всі політичні партії, А.Волошин дав дозвіл “заложити політичну партію під назвою “Українське Національне Об’єднання” (УНО)” [1, ф.3, оп.2, спр.5, арк.7]. Приймаючи рішення про розпуск політичних партій, уряд Карпатської

Україні допустився грубої юридичної помилки, адже це означало, що з парламенту і сенату Чехословаччини автоматично виключалися всі депутати розпущених політичних партій. На думку представника уряду Карпатської України в Празі В.Шандора, "все це можна було здійснити іншим способом. Уряд мав скликати всіх представників політичних партій, їхніх послів і сенаторів, представити їм план, яким способом хоче упорядкувати політичне життя краю та пред'явити їм програму нової політичної партії "Українське Національне Об'єднання". Вони до того мали зайняти своє становище. Політичні партії та їхні представники, посли й сенатори, що прийняли б платформу нової партії, включались би партійно до УНО від імені своїх партій, чим би стали послами й сенаторами нової партії і зберегли б свої мандати в Празі" [161, С.158]. Становище не врятувало і те, що 6 лютого 1939 р. уряд Карпатської України новим розпорядженням змінив своє попереднє рішення. Зміна полягала в тому, що первісне розпорядження про розв'язання політичних партій не відноситься до аграрної, соціал-демократичної, народно-соціалістичної та християнсько-народної партії. Саме представники названих партій і становили кістяк УНО.

24 січня був імпровізований центральний провід УНО, який очолював голова УЦНР Ф.Ревай. Інші керівні посади в партії були поділені таким чином: М.Тулик – заступник, А.Ворон – генеральний секретар, І.Рогач – секретар, В.Гренджа-Донський – редактор преси УНО, В.Комаринський – референт пропаганди, М.Бабота і М.Бандушак – контролери, А.Штефан, М.Брацайко, І.Невицька, С.Росоха, Ю.Пазуханич, М.Долинай, С.Ключурак, В.Лар, Д.Німчук, М.Марушак, Д.Попович, І.Книпуш, М.Гупаловський – члени центрального проводу УНО [1, ф.3, оп.2, спр.6, арк.8]. З початку свого заснування УНО, за словами В.Гренджа-Донського, почало видавати безліч закликів, які скоріше були наказами [1, ф.3, оп.2, спр.13, арк.168]. 27 січня 1939 р. центральний провід УНО сформував список кандидатів у посли до Сойму Карпатської України, до якого ввійшли 32 особи [481, С.26]. На думку сучасника, підбір кандидатів був зроблений поспішно і невдало. "Майбутній Сойм має розв'язати чимало питань, – писав В.Гренджа-Донський, – має ухвалити низку колючих потрібних законів політичного, культурного, фінансового і господарського характеру – а нема тут спеціалістів" [24, С.168]. Зате переважна більшість із них була членами УНО.

Утворення УНО свідчило про те, що уряд Карпатської України не зміг повністю відмовитися від існування партій. По-друге, це свідчило про певну самостійність української влади, яка розпорядженням про утворення УНО порушувала попередні рішення празької влади.

Уряд Карпатської України максимальну увагу приділяв пропагандистській роботі, яку детально описав С.Росоха [142, С.31–40]. Листівкова пропаганда особливо посилювалась напередодні виборів до Сойму. Всі листівки закликали голосувати за УНО. В одній із них говорилося: "Тату, не забудь, що 12 лютого (февруара) будемо голосувати... Скажи і мамі, щоб дала свій голос. Тату, не забудь, що листу веде прем'єр-міністр др. Августин Волошин і міністр Юліян Ревай. Уважаймо, щоб не запропастили Рідний Край і тяжко злобугу свободу" [68, 1939, 15 лют.]. "Громадяни! Українці – Українки!" – твердила інша листівка, – на чолі кандидатки стоять: Батько Прем'єр о.Августин Волошин та міністр Юліян Ревай. Ви вірите цим людям? Так! Кожний має це сказати у неділю 12 лютого 1939 р." [68, 1938, 25 лист.].

Необхідно відзначити, що окремі політичні сили зробили свої кандидатські списки до Сойму. Так, зокрема, поступили депутати празького парламенту від колишньої аграрної партії і "Група підкарпатських русинів", але Центральна виборча комісія відмовила їм у цьому [640, С.128]. Цей акт уряду А.Волошина слід розцінювати як суттєве порушення елементарних демократичних прав місцевого

населення. Уряд докладав усіх зусиль, щоб за короткий час переконати населення в необхідності голосувати за УНО, хоча протилежної політичної партії не було, а вибори проходили на безальтернативній основі. Складалося враження, що уряд і найближчим часом не допустить утворення нових партій. Ця ідея проходить червоною ниткою через переважну більшість листівок. “Ти вже об’єднався, говорилося в одній із них, – і ніколи вже більше не смієш розбиватися на партії та групи” [1, ф.3, оп.3, спр.64, арк.163].

Вибори до Союму були призначенні на 12 лютого 1939 р. Голосування мало проходити на основі Виборчого Закону Чехословацької Республіки, який проложував діяти на території краю. Зауважимо, що “Легітиміційний листок про вибори” передбачав покарання “як провину тяжкою в’язницею від одного до шести місяців: коли дехто відбирає виборцями листу кандидатів без його виразного дозволу, або коли йому очеркує в листі кандидатів” [1, ф.3, оп.3, спр.64, арк.164]. Цей запобіжний захід уряду не застеріг від порушень закону про вибори в поодиноких округах.

Очевидець писав, що “результат недільних виборів... був так надзвичайно успішний і для українського народу та українців взагалі корисний, що заскочив своєю несподіванкою не тільки ворогів, але і приятелів Карпатської України” [1, ф.4с/18, оп.1, спр.34, арк.1]. Із 92,5% населення, що взяло участь у виборах, 92,4% проголосувало за УНО. Вибори пройшли на завзятельному рівні без значних порушень, а їх наслідки можна вважати достовірними [1, ф.17, оп.2, спр.376, арк.1]. Бюлетень Пресової Служби Карпатської України так передав враження німецького журналіста: “Мені доводилося переїжджати через багато сіл, в яких мав білий прапор (тобто, 98% проголосувало за УНО – М.В.). Я бачив, як селяни з захопленням в очі дивилися на той шматок полотна та гляділи на мене, немов би хотіли сказати: “Видиш нашу гордість, чужинце”. Ви повинні гордитися національною свідомістю Вашого простолюддя” [1, ф.3, оп.3, спр.64, арк.163]. Свідчення очевидців переконують у великому політичному піднесенні, яке було під час виборів. Житель с.Колочава, що на Міжгірщині, М.Шимоня розповідав: “Колочава уся проголосувала за УНО. Стільки було людей, що їх ланцюг в одному кінці села починався, а в другому закінчувався. Все було покрите синьо-жовтими знаменами. і здавалося, що Колочава – одне велике синьо-жовте полотнище” [7]. Подібну ситуацію описали очевидці подій Е.Медвідь, М.Липей, А.Субота, В.Цюка, В.Цех та багато інших. Закарпатці, які проживали в Бельгії, вислали своє привітання, а також просили “приєднати їх голоси” [7].

Необхідно відзначити, що цілий ряд населених пунктів віддали більшість голосів проти УНО. Зокрема, так зробили жителі сіл Іза, Гудя, Вербоєць, Смоловолиця, Руські Комарівці, Великі Лази, Буковець, Душино, Пасіка, Вишня Розтока. Більше двох тисяч голосів проти УНО було зафіксовано в столиці Карпатської України – Хусті. Це є свідченням того, що люди могли вільно висловлювати свою думку. В той же час воно доводить, що українська ідея встановлювалася в безкомпромісній боротьбі протилежних одна одній сил.

Згідно з Конституційним Законом №328 від 22 листопада 1938 р., що узаконював автономний статус краю, передбачалося проведення виборів і Союму Карпатської України. В ньому так визначалися хронологічні рамки проведення першого крайового парламенту: “Союм Карпатської України буде вибраний найпізніше в квітні 1939 р. та скликаний в місяць до виборів президентом республіки до міста, яке означає карпато-українська влада” [1, ф.3, оп.4, спр.12, арк.4]. Уряд А.Волошина планував відкриття Союму провести в Рахові 2 березня 1939 р., однак президент ЧСР Е.Гаха сесії на той день не скликав. До цієї урочистої події була навіть випущена спеціальна поштова марка. Невдалою була також спроба провести відкриття Союму 9 березня в Хусті. Е.Гаха дозволив скликати Союм

Карпатської України на 21 березня 1939 р., але на прохання А.Волошина він змінив дату на 15 березня. Члени уряду Карпатської України, як правило, звинувачували Прагу у постійному відкладенні Союму. Однак, необхідно відзначити, що згідно з Конституційним Законом від 22 листопада 1938 р. з боку чехословацьких властей юридичних правопорушень не було.

14 березня 1939 р. А.Волошин проголосив самостійність Карпатської України, сповістивши про своє рішення міністерство закордонних справ Німеччини. Представникові при уряді Чехословаччини В.Шандору було запропоновано “виконати акт незалежності в Празі, а ми тут зробимо, що буде треба” [161, С.269]. На прийняття такого рішення, безперечно, вплинули фактори міжнародного характеру, зокрема, проголошення самостійності Словаччини і вторгнення угорських військ на територію Карпатської України. Названі фактори свідчили про державний розпад ЧСР. Шістьом засіданням Союму, які проходили протягом трьох годин одного дня, випала доля бути історичними, бо на них були прийняті історичної ваги документи – про незалежність, державний устрій, назву, мову, прапор, герб і гімн Карпатської України. Тасмним голосуванням був вибраний президент. Ним став А.Волошин, за якого проголосували всі послы.

Соим проходив у той час, коли угорська армія вже вторглася на територію Карпатської України. Молода незалежна держава так і не розпочавши свою діяльність, припинила своє існування. Однак, незважаючи на короткочасність свого існування, саме виникнення Карпатської України як держави ще раз продемонструвало перед усім світом, що на Закарпатті живуть українці, які бажають мати свою державність разом з своїми братами з Великої України. Це підтверджується “Проголошенням Всеукраїнської Народної Ради до всього українського народу”, прийнятому 10 лютого 1939 р.: “Народе Український... кріпко віримо, що у новім великім бою нація Українська героїчно переможе і станє твердою стопою на тисячолітніх горах Золотоверхого, сонцем свободи осяяного, святого Києва!” [1, ф.3, оп.2, спр.32, арк.4]. Червоною ниткою ідея соборності всіх українських земель проходить у меморандумі делегації Карпатської України до канцлера Німеччини від 24 жовтня 1938 р. “Карпатська Україна, – говориться в ньому, – складова частина території українського народу. Тому її населення усвідомлює свої обов'язки, що постають перед ним у даний момент не лише стосовно своєї країни, але також стосовно всього українства” [1, ф.3, оп.3, спр.14, арк.1]. Однак, цим намірам не суджено було збутися.

Отже, внутрішньополітичний розвиток Карпатської України з вересня 1938 до середини березня 1939 рр. був неоднозначним, суперечливим і складним. Найбільшим успіхом політичних сил краю було здобуття автономних прав у складі федеративної Чехословаччини. Заміна кабінету А.Бродія урядом А.Волошина свідчила про радикальну зміну політичної орієнтації. Починаючи з жовтня 1938 р. А.Волошин та очолюваний ним уряд, взяв чіткий курс на українізацію всього суспільного життя Карпатської України. Український уряд Закарпаття чітко притримувався орієнтації на Німеччину – єдину країну, що гарантувала безпеку кордонів краю.

Важливою віхою в житті закарпатців були вибори і засідання Союму Карпатської України – першого українського парламенту в краї. Незважаючи на історичність прийнятих Союмом рішень, вони виявилися формальними, бо окупація Угорщиною Карпатської України, не дала можливість втілити їх в життя.

Важке внутрішньополітичне становище Карпатської України, на яке одночасно негативно впливали внутрішні та зовнішні фактори, а також невпевненість А.Волошина у всебічній підтримці всього населення краю, змусили його піти на певне згортання демократичних процесів. Воно проявилось у забороні всіх політичних партій і створенні єдиної партії – УНО, що свідчило про авторитарний

характер владі у Карпатській Україні. Відхід уряду А.Волошина від демократії пояснювався необхідністю створення оптимальних умов для консолідації всіх патріотичних сил Карпатської України і проведення соціально-економічних перетворень в краї.

5.2. Організація Народної Оборони Карпатська Січ – збройні сили Карпатської України

На листопад 1938 р. припадає утворення Організації Народної Оборони Карпатська Січ (ОНОКС), хоча перші січові загони ще на початку 30-х років почав формувати Д.Климуш з Ясіня. У міжвоєнній Чехословаччині не могло бути і мови про існування двох, паралельних одна одній армій, а тому, Січі були звичайними проіпожежними і культурно-просвітніми товариствами, як і в сусідній Галичині. Необхідно також відзначити, що в 20–30-х роках не було і потреби створювати паралельні чехословацькій армії українські збройні сили, адже вона справедливо вважалася однією із наймодерніших і найбоєздатніших у Європі. Наприкінці 30-х років різко загострилася міжнародна ситуація. Безперервні напади угорських і польських терористів, ангіукраїнська діяльність проугорської “п’ятої колони”, бажання допомогти чехословацьким військам захистити територію краю, змусило уряд А.Волошина прискорити процес створення місцевих збройних сил.

“Назву Карпатська Січ, – писав один з ініціаторів створення організації Л.Прияк – треба завдячувати групі українських пластунів, а в першу чергу ініціаторові наради в справі створення якоїсь відповідної обставинам організації інж. Євгеніві Кульчицькому, знаюмому пластунові” [244, С.147]. Є.Кульчицький згодом пригадував: “До Хусту я приїхав з початком листопада 1938 р... Зараз на другий чи третій день я скликав до дому радника Рубиновича моїх давніх добрих друзів. Це були самі пластуни, крім мене були: Рубинович, Забавський, Блістів, Сич. Пап. Я тоді подав короткий огляд положення й зробив висновок, що нам треба подумати про якусь організацію півмілітарного характеру для оборони національних інтересів Карпатської України, як аналогію я навів УСС-ів” [244, С.147]. Вирішили назвати нову військову організацію Карпатською Січчю, підготували її Статут. Підготовлені матеріали повинні були бути затверджені міністром внутрішніх справ. Труднощі виникли відразу, як тільки проект Статуту ліг на стіл В.Комаринському, який очолював відділ преси і пропаганди. Останній заявив, що Статут має бути значно доопрацьований, а також необхідно змінити назву організації. “По довгих переговорах, – продовжує Є.Кульчицький, – ми врешті усталили текст Статуту й остаточно прийняли назву “Організація Народної Оборони Карпатська Січ” [244, С.147–148].

9 листопада 1938р. в Хусті відбулися установчі збори ОНОКС, на яких було прийнято Статут організації. В ньому так визначалася головна мета Карпатської Січі: “Оборона державних і національних інтересів Підкарпатської Русі та плекання оборонного духа в українському громадянстві... краю, поборювання протидержавної пропаганди та всестороння підтримка правительства І під-карпатської Русі, зокрема для удержування ладу та безпеки” [1, ф.3, оп.1, спр.19, арк.9]. Керівництво січовими відділами здійснювала Головна Команда, що перебувала в Хусті. За пропозицією С.Пала-Пугача командантом Карпатської Січі було обрано Д.Климуша. До штабу організації ввійшли І.Роман, І.Рогач, С.Росоха. Що стосується двох останніх, то вони навіть не служили в армії. Однак цей штаб був суто політичним, бо ще існував військовий, сформований з досвідчених військових фахівців. Рішення установчих зборів Карпатської Січі було затверджено міністром внутрішніх справ Карпатської України Ю.Реваєм 10 листопада 1938 р.

Що ж являла собою Карпатська Січ в структурному відношенні? Головними органами Січі були Головна Команда і Рада у відповідності із Статутом. Команду

очолював командант, який мав двох заступників і двох членів команди. У компетенції вищих органів Карпатської Січі було керівництво організацією та розпорядження її майном. Рада складалася із команди і референтів (керівників секцій). Існували референтури організації і зв'язку, пропаганди, преси та морального виховання, інструкторсько-оборонного навчання. При Головній Команді діяли адміністративний секретаріат і ревізійна комісія. Члени організації ділилися на: а) дійсні, які були прийняті командою в члени організації; б) благодійні, які надавали організації матеріальну або моральну підтримку; в) почесні, які мали заслуги перед українським народом. Благодійних і почесних членів назначала рада. Крім членів були і кандидати в члени організації. Члени Карпатської Січі мали право брати участь у всіх заходах, що проводилися організацією, користуватися активними і пасивними виборчими правами, а також носити формений одяг, знаки і зброю. Вони повинні були дотримуватися Статуту, беззаперечно виконувати накази команди і відбувати покарання. Низові організації Карпатської Січі поділялись на відділи. Кілька їх складали куш. За званнями керівний склад поділявся таким чином: старший сівочик, десятник, сотник і атаман. Посади, які вони займали, були такими: гуртковий, провідник, кошовий, член ради і командант. Члени і посади позначались на рукавах і головних уборах форменого одягу. Керівний склад приймав присягу у присутності команданта.

Сучасними дослідниками наводяться різні дані про кількісний склад Карпатської Січі. За нашими підрахунками, тільки у Волинському окрузі (тепер Міжгірський район) нараховувалося близько однієї тисячі сівочиків. Відзначимо, що станом на 30 листопада 1938 р. крім команди Карпатської Січі у Воловому, аналогічні підрозділи були засновані в Іршаві, Великому Березному, Перечині, Рахові, Середньому, Тячеві і Хусті. У кожному з названих округів до команд Карпатської Січі масово вливалася молодь, однак лише лічені одиниці пізніше взяли участь у боях з угорським військом. Кількість вишколених сівочиків, або так званих дійсних членів Січі, не перевищувала двох тисяч [250, С.54].

Найбільш безсватні військові частини Карпатської Січі знаходилися в Хусті. Поручник С.Сулятицький, який входив до складу хустської сівочої команди, пригадував: "Склад Коша – 5 сотень, 1-а і 2-га сотня... коло 320 людей (точно напередодні бою з чехами – 318 людсь)... 3-я сотня це була сотня хустських робітників та селян, а також до неї входили студенти. Всього біля 200 людсь. 4-а була так звана уряднича, із 160–180 людьми, 5-а залізнична – 40 людей (Подані числа трьох останніх сотень не є точні, а то головню із огляду на їх склад, де обов'язки поодиноких осіб вимагали частих пересувань та перенесення). Останні три сотні не приходили одначе під увагу, як кожночасна бойова сила, через їх склад та заняття поодиноких людей. Ужити їх можна було лише тоді, коли б якась операція була передбачена на точно означений час та тривала недовго" [392, С.81].

Не кращим чином стояла справа з озброєнням. П.Стерчо писав, що "сівочики зброї не мають. Тільки від випадку до випадку приділяється їм зброя для служби безпеки" [587, С.288]. Культурний референт ОУН при уряді Карпатської України О.Ольжич, який входив до складу військового штабу Карпатської Січі, писав, що Головна Команда "встигла закупити потай, приватно з різних джерел коло 200 револьверів, головню калібру 6,35, та три машинноі пістолети з невеликою кількістю набойів. З цього разом зі згалуваними 10 рушницями складалося усе озброєння Січі, з яким вона вступила в грядучі події" [392, С.41]. Сівочики Хустської команди мали "10 рушниць (мауліхтер) в добрім стані, 2 типу старшого та 3 автоматичні пістолі. Короткої пальної зброї було коло 50 штук як також кілька ручних гранат. Набойів по 25 штук на кріс, а 50 на револьвер" [392, С.82].

Керівники Карпатської Січі кілька разів зверталися до А.Волошина з проханням передати зброю "з засобів, які знаходяться при окружних урядах та окружних судах"

[1. ф.3, оп.2, спр.15, арк.3]. Прем'єр-міністр, не маючи таких повноважень, дозволу не давав. Аналогічно поступав і уряд. У відповідь послідували демонстрації під гаслами "Січі зброю!" Нєбажання Праги видати зброю Головній Команді пояснювалося кількома причинами: по-перше, чехословацька контррозвідка постійно повідомляла про підготовку змови проти уряду А.Волошина; по-друге, Карпатська Січ нерідко виходила з-під контролю автономного уряду; по-третє, сам А.Волошин побоювався конфронтації у відносинах з Чехословацькою. Зброя в руках січовиків могла призвести до кровопролиття. Відсутність зброї й призвела до такої спроби захопити її силою, що вилилося в кровопролитні сутички 13–14 березня 1939 р. між відділами Карпатської Січі та чехословацьким військом. Відсутність зброї стала трагічним розв'язком під час боїв з угорською армією.

Розбудова Карпатської Січі вимагала значних коштів, а їх уряд не мав. А.Волошин звернувся з проханням про допомогу до громадян краю та української діаспори. Очікувана допомога незабаром почала надходити. 19 лютого 1939 р. КДКУ, який діяв у Канаді, вислав "5200 доларів на руки прем'єра о.А.Волошина... для розбудови Карпатської Січі" [68, 1939, 19 лют.]. Надходили пожертви від окремих політичних діячів краю, а також від окремих громадян. 13 січня 1939 р. "Нова свобода" повідомляла, що перерахували кошти на розбудову Карпатської Січі А.Волошин – 28000 кч., "Український Жіночий Союз в ЧСР" – 200 кч., єпископ Д.Ньраді – 300 кч., підполковник Зарицький – 100 кч., доктор Д.Васильків – 300 кч., доктор Ю.Добриловський – 500 кч. У січні 1939 р. в Підкарпатському банку нараховувалось 34688 кч., висланих для розбудови Карпатської Січі. Р.Венгрінович, хустський адвокат, з нагоди свого вінчання, перерахував 500 кч. на користь збройних сил молоді держави [68, 1939, 13 січ.]. Цікаві факти зустрічаємо у спогадах В.Гренджі-Донського: "Цього року (1939 – М.В.) наша селянська молодь колядувала в користь оборонної організації Карпатська Січ... Коляди пройшли всюди дуже гарно і наприклад у Синевирі закладували 1200 кч. Нації селянській молоді можемо лиш погратулювати" [68, 1939, 12 січ.].

В ніч з 13 на 14 березня 1939 р. в Карпатській Україні відбулися події, які зробили значний вплив на подальшу долю краю. Мова йде про військові сутички між карпатськими січовиками і чехословацьким військом, які співпали із вторгненням гортистської армії на територію краю. Ці події свідчили про кульмінацію чехословацько-українських суперечностей, що вилилося в безглузде кровопролиття, яке зробило неможливим військове співробітництво збройних сил ЧСР і Карпатської України.

Уряд Угорщини ніколи не покидав думки про розширення своєї території за рахунок закарпатських земель. На середину березня 1939 р. ці настрої стали особливо відчутними. Угорщина концентрує свої збройні сили на кордоні з Карпатською Україною, її війська готові до переходу кордонів краю. Відповідальність за територіальну цілісність Карпатської України несли чехословацькі війська, однак напередодні агресії вони почали втрачати до цього інтерес. А.Волошин відчував, що роль Карпатської Січі як єдиної боездатної одиниці зростає з кожним днем. Однак, ця, поки-що, напіввійськова організація потребувала зброї, якої в неї майже не було. Ввечері, 13 березня 1939 р. відбулись дві наради керівництва Карпатської Січі, на яких обговорювалось питання озброєння. Ю.Боржава (письменник С.Сабол) вважає, що внаслідок цих нарад А.Волошин "підписав наказ команді чеської жандармерії видати Січі зброю" [143, С.49]. Озброєні січові загони мали відійти на угорський кордон. Командант жандармів підполковник Вака видав зброю, "а саме 41 крісів та около 90 револьверів" [392, С.58]. Проте Вака категорично відмовився видати решту частину зброї, незважаючи на наказ А.Волошина. Хоча, необхідно відмітити, що він не підлягав повноваженням прем'єр-міністра Карпатської України.

Хто ж спричинив трагедію, яка сталася в ніч з 13 на 14 березня 1939 р.? Чіткої відповіді на це питання немає. Фактично, існують дві точки зору, яких притримуються очевидці та історики. Обидві вони протилежні по своїй суті. Перша з них полягає в тому, що генерал Л.Прахала, виконуючи наказ Гітлера, який був зацікавлений у мирній ліквідації Карпатської України і мав свої плани щодо Чехословаччини, за ніч стягнув війська і жандармерію з околиць Хусту і "над ранок 14 березня збройно напав на команду та на всі касарні Січі в Хусті" [143, С.48]. Як відзначав один з дослідників, "волею Берліна було не утруднювати, аліс навпаки уліспиувати окупатію Карпатської України мадярами" [164]. По-іншому дивиться на цю проблему Й.Сарвадій. Він говорить про попередню підготовку січовиків до боїв з метою "здобути зброю від чеської жандармерії" [145, С.10]. На його думку, січовики проводили вишкіл на старому цвинтарі, який заходився близько від будови "Раковці" в Хусті. Біля першої години ночі, озброєні січовики облягли Головну Управу жандармерії, запропонували жандармам передати ключі від складів зброї. Згаданий автор констатує: "Жандарми, чех і два українці, старались переконувати старшину Січі, що вони цього вчинити не можуть, нехай звернуться до начальника жандармерії підполковника Вахи..., ключів вони від складів не мають, зброєю розпоряджається начальник військ СТОС" [146, С.23–24].

Суперечка між січовиками і жандармами завершилася стріляниною. Хто тріляв першим – невідомо. За Й.Сарвадієм:

"армія, як правило, без відповідного наказу не живив зброї, а якщо так, то в самообороні";

"якщо чеська армія мала б намір розв'язати Січ, чи збройний переворот, то вона мала можливість застосувати нову військову силу, а не бавитися, та з кількома панцирними возами йти нападати на будови, в яких мешкали січовики, січову гостиницю" [146, С.24].

Йому заперечує С.Сулятицький, який аналізуючи склад січового коша в Хусті, його озброєння, приходить до висновку: "На випадок якоїсь акції зі сторони чехів, ми могли числити лише на оборону, а не противно" [392, С.19–20].

Так чи інакше, чеські війська вступили в Хуст "в силі 200 багнетів, 3 танків та легких гармат (кількість яких невідома)" [392, С.62]. Збройна боротьба тривала більше восьми годин. На вулицях Хуста з'явились барикади, зав'язались регулярні вуличні бої. А.Волошин всіляко намагався уладнати конфлікт, однак Прага не відповідала на численні телефони і телеграми української влади. "Грозила цілковита катастрофа, – писав В.Шандор, – А.Волошин кількама наворотами розмовляв з ген. Прахалою і вимагав, як голова автономного крайового уряду припинити бої" [653, С.16–17]. "На поміч жандармерії, – писав Й.Сарвадій, – прибуло військо з панцирними возами і танками, бої розігрались на чотирьох пунктах міста і тривали до 11-ої до обіда, коли капітан поліції Ю.Білей, капітан генеральної штабу Парчани і інші парламентарі проголосили перемир'я" [147, С.30]. Внаслідок боїв обидві сторони мали людські жертви, багато поранених. В літературі з цього приводу знаходимо певні розбіжності. Автори по-різному дають кількість загиблих під час боїв 13–14 березня 1939 р. Хоча дані наводяться різні, однак відомо, що січовиків загинуло значно більше, ніж чеських вояків (див. таблицю). Причини і наслідки цієї трагедії добре відомі.

Збройні сутички мали місце не тільки в Хусті. Вирвавшись з оточення кіш розбив жандармів у Велятині та Буштині. Чеських вояків було роззброєно біля Іршави, Білока, Копані та Тячева [392, С.51]. Аналогічні події відбулися на Волищині. Ще в листопаді 1938 р. командантом гарнізону Карпатської Січі в Торуні став інженер О.Воланський. Склад гарнізону нараховував 20–25 чоловік. Він поділявся на три групи по 6–7 чоловік кожна [392, С.102]. Вояки гарнізону були озброєні "відібраною від поляків (терористів – М.В.) зброєю" [392, С.108]. За два дні перед

виступом відбулась нарада у Воловому, під час якої обговорювалося питання спільних дій жандармів та січовиків проти терористів. Керівництву Січі стало відомо розташування чеських військ, жандармських та фінансових станцій, відомості про їх кількість та озброєння. О 9-ій годині 14 березня 1939 р. кур'єр з Хусту привіз наказ про негайне роззброєння чехів та захоплення їх позицій у Волівському окрузі. "О год. 20.30 білі закінчилися, – писав Г.Яворенко, – ворог ганебно втік, маючи коло 100 людей вбитих та багато ранених. Наші не мали ніяких втрат" [392, С.108]. Це явне перебільшення. Важко повірити, що така невелика за обсягом територія мала таку значну кількість жандармів. До того ж, добре озброєні чехи мали повну можливість дати достойну відсіч січовим загонам. 15 березня 1939 р. о першій годині 30 хвилин січовики в кількості близько 200 чоловік вирушили на польський кордон і рухалися в сторону Торуня. Січовики відкинули ворога за межі Карпатської України в глибину польської території на чотири кілометри, знищивши за собою мости. Була оголошена мобілізація в населених пунктах Новоселиця, Ляховці, В.Бистрий, Майдан. До полудня змобілізували близько 400 чоловік, які чекали наказу з Хуста вийти на угорсько-український фронт. Над Карпатською Україною нависла нова небезпека – загроза угорської окупації.

Напад січовиків на чеське військо був тактичною помилкою. Він співпав з вторгненням угорської армії в Карпатську Україну. Кровопрोलитні сутички 13–14 березня 1939 р. значно ослабили Карпатську Січ і зробили неможливими її спільні дії з чеським військом проти агресора. "14 березня тріумфували мадяри, – писав С.Росоха, – що скористали з тих українсько-чеських боїв" [392, С.24]. До цього тільки додамо, що значна вина на українсько-чеському кровопролитті лежить на самому С.Рососі, який був одним із ініціаторів захоплення січовиками чеської зброї. Події першої половини березня 1939 р. прискорили трагічний кінець Карпатської України.

Фактором, який негативно впливав на політичну ситуацію в краї, були суперечності в самому українському таборі. Автономний уряд А.Волошина постійно відчував опозицію з боку молодих і радикальних націоналістів, які перебували в керівництві Карпатської Січі і вимагали рішучих дій по відношенню до чехів. Опозицію по відношенню до А.Волошина складали І.Рогач, І.Роман, С.Росоха, Ю.Химинєць та ін. Їх підтримували члени ОУН Є.Врецьона-Волянський, Ю.Лопатинський. С.Росоха пізніше писав, що "не раз дуже критично висловлювався на їх адресу та інших провідників... бо ж в наших "революційних поняттях" вони були "опортуністами", а тільки ми "правдивими" націоналістами. Без сумніву, що такі поняття в нас родились під впливом ОУН, до якої належали провідні одиниці закарпатської молоді" [168, С.9]. Що стосується інших активних учасників подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні, то у виданих ними спогадах суперечності в українському таборі, як правило, замовчуються. Через їх пращі червоною ниткою проходить ідея монолітної єдності і всезагальної підтримки уряду А.Волошина. Насправді, все було далеко не так.

Командант січовиків в с.Арданові І.Соломко постійно переконував односельчан, що "владу не можна прийняти", а "Волошин уже давно заслужив на мотуз" [1, ф.3, оп.3, спр.73, арк.30]. М.Бандусяк доводив слідчій комісії ЦУНР, що члени Головної Команди Карпатської Січі С.Росоха та І.Рогач "підкошують авторитет українського правительства, спеціально міністра Ревая, твердячи, що його минулість не дає запоруку правильного ведення держави, а прем'єр Волошин старий і мало енергійний, тому таку владу треба виміняти" [1, ф.1148, оп.1, спр.2, арк.3]. І.Рогач та С.Росоха називали "соціалістичними" і "комуністичними" склад ЦУНР, редакцію газети "Нова свобода", очолювану В.Грешижкою-Донським. А.Штефана і М.Бранцайка вони охрестили "безхребетними і запродавцями" [1, ф.3, оп.3, спр.73, арк.2]. Такі висловлювання названих осіб на масових мітингах

викликали сумніви у населення, заважали консолідації національних патріотичних сил. У Севлюші "під час демонстрації студенти учительської семінарії під проводом людей з "Естради" (пропагандистський апарат Карпатської України – М.В.) підійшли під будову польського консулату й повибивали усі шибки на вікнах" [145, С.8–9]. Такі провокативні дії значно ускладнювали міжнародне становище Карпатської України. Навіть В.Гренджа-Донський, що вважав себе "послідовним націоналістом", закликав до стриманості, дисциплінованості, бо "в нас мусить бути порядок і ніхто не сміє робити ні на власну руку" [24, С.121]. "Сам Волошин, – писав він, – принсволений був телефонічно висловити свій жаль" [24, С.132].

Сучасний дослідник О.Довганич вважає, що "приблизно з лютого 1939 р. в Карпатській Січі виникла опозиція. В ній спочатку опинились українські емігранти, в основному галичани (Кульчицький, Чорний, Волянський та ін.). Командант Карпатської Січі Д.Климуш під час допиту 18 січня 1945 р. заявив: "Зі мною, наприклад, розмовляв Кульчицький, який ставив мені питання, чому на території Закарпатської України емігрантів не допускають до державних справ, чому перевагами користуються локал-патріоти. Локал-патріотами ми називали себе, а патріотами – емігрантів. Потім виявилось, що на боці опозиції, тобто на боці українських емігрантів, опинились і локал-патріоти Роман, Рогач, Росоха та інші [348, С.38], які фактично перебували у керівництві Карпатської Січі і користувались в Січі великим авторитетом. Таким чином, Карпатська Січ фактично перебувала в руках опозиції" [348, С.38].

Нездолані поміркованістю кабінету А.Волошина, радикали з Карпатської Січі тасмно збиралися на своїх нарадах. С.Росоха, І.Роман, В.Галаган, В.Забавський, А.Патрус, Ю.Химинець, Ю.Лопатинський, Є.Врещона виношували плани державної змови проти уряду Карпатської України. Відомо про декілька таких спроб: у жовтні 1938 р., лютому–березні 1939 р. Представник Карпатської України в Празі В.Шандор писав, що "у другій половині лютого 1939-го року група гарячкуватих провідників з Головою Команди Карпатської Січі в Хусті (це помилкове твердження, бо Д.Климуш був відсутній – М.В.) на своїх тасмних нарадах рішили усунути уряд Карпатської України в Хусті, бо, мовляв, занадто м'яко поводитьсь з чехами. Тим самим, вони самі хотіли захопити у свої руки владу Карпатської України і проголосити її повну незалежність" [654, С.55].

Ретельніша підготовка до змови велася в березні 1939 р., коли "при Головні Команді скоро створено окрему частину, що її назвали Другий відділ. Начальником цього тасмного відділу призначено інж. Євгена Врещону-Волянського" [145, С.10]. Про тасмність і небезпеку їх задумів писав М.Багшусяк. Він доводив, що змовники "із Січі витворили конспіративну організацію, яка веде свою роботу у т. зв. розвідчій відділу, про чинність якого відмовила подати звіт командантові. Та конспіративна робота с керована із-за границі і за чужі гроші" [1, ф.1148, оп.1, спр.1, арк.1]. Змову планували провести у два етапи: на першому (13–14 березня) захопити чеську зброю, а на другому (14–15 березня) здійснити державний переворот. Й.Сарвалій пригадував, що від свого товариша, який студіював теологію у Львові, "довідався, що штаб Карпатської Січі приготується на здобуття зброї жандармерії і війська та скинути владу о.Волошина... Я налякався сам себе – повстання? "Таж ми не масмо створених хоча б на палері полків, хто буде полками керувати? – думав я" [145, С.30]. Провал операції по захопленню зброї зробив спробу державної змови неможливою.

Необхідно відзначити, що штаб Карпатської Січі так і не зміг створити боєздатні збройні сили. Один із сучасних дослідників історії українського націоналізму Ю.Луцик змушений був визнати, що Карпатська Січ організовувалася "на швидку руку", а її вожаки не мали "відповідного військового вішколу" [557, С.82–83]. Серед членів штабу дійовим до останньої хвилини залишався тільки

М.Колодзінський. Прихильники гетьмана в екзилі П.Скоропадського “вбачали одне з головних джерел падіння Карпатської України в нерозсудливій політиці лідерів ОУН і докоряли німецьким урядовим інституціям за прихильність до націоналістів” [660, С.331]. З таким однозначним висновком важко погодитися, якщо врахувати ще й той факт, що між гетьманцями і ОУН в 30-х роках майже не припинялася боротьба. На нашу думку більш близькі до істини ті дослідники, які вбачають у падінні Карпатської України трагедію. “Трагедія – для десятків молодих людей, – вважають В.Галас та І.Пон, – здебільшого емігрантів із Галичини і співчуваючих їм захарпатців, які заплатили своїм життям за ідею створення “українського П’ємонту” у Центрально-Східній Європі” [312, С.42].

Не припинялися зв’язки ПУНу з урядом Карпатської України в екзилі. П.Стерчо опублікував документ, який свідчить про те, що вже після окупації краю Угорщиною А.Волошин із своїми однодумцями зустрівся з А.Мельником і навіть підписав договір про співпрацю. У ньому стверджується, що “Український Націоналістичний Рух, а зокрема Уряд Карпатської України і Організація Українських Націоналістів спільно змагали всіма силами створити, збудувати й оборонити Карпатську Українську Державу” [587, С.110–111]. З опублікованого П.Стерчом документу видно, що від ОУН його підписали А.Мельник, О.Сеник-Грибівський і Я.Барановський-Лімницький. Делегацію Карпатської України склали А.Волошин, Ю.Ревай і А.Штефан. Більш детальноше про хід переговорів і підписання названого документу говорить “Особова справа А.І.Волошина” [11, Н–17681, л.28; 170].

19 червня 1945 р., перебуваючи в Лефортовській в’язниці, А.Волошин заявив слідчому НКВС Вайндорфу: “...Я мав зустріч і розмову з А.Мельником, але не в Берліні, а в Італії... Знаходячись в Празі до мене на квартиру в кінці серпня чи на початку вересня 1939 р. прийшли прем’єр-міністр Ю.Ревай і В.Комаринський і повідомили, що вождь українських націоналістів Андрій Мельник запрошує мене – президента Карпатської України, їх і члена мого уряду міністра освіти Августина Штефана в Венецію (Італія) для політичних переговорів з питання дальнішої долі Карпатської України... Я погодився вести переговори з А.Мельником і для цієї цілі поїхати до нього в Італію” [11, Н–17681. л.28].

“Переговори відбулись в готелі на острові Лідо (Венеція), – продовжував А.Волошин, – де вже чекав А.Мельник, його секретар і професор римського університету. При переговорах були присутні: Андрій Мельник, його секретар Барановський і професор римського університету Онацький (або Онацький) – ідеолог українських націоналістів, який одночасно очолював націоналістичні організації в Італії, я – президент Карпатської України, прем’єр-міністр мого уряду Юлій Ревай, міністр освіти Августин Штефан і В.Комаринський – керівник пропаганди при моєму уряді. Після обміну привітаннями проходили політичні переговори, повного змісту яких не пам’ятаю. Добре пам’ятаю тільки те, що Мельник запропонував мені і решті делегації погодитися на приєднання території Карпатської України до решти українських земель, тобто до Галичини і Радянської України для утворення “Самостійної України”. Далі Мельник заявив, що ціль по створенню “Самостійної України” буде здійснена при допомозі українців, які населяють всі землі і вони ж допоможуть удалити угорців з території Карпатської України, яку останні окупували. На пропозицію Мельника я згоди не дав і відповів, що моя ціль полягає в тому, щоб удалити угорців з території Карпатської України і зберсти її автономію. Мельник, Онацький і Барановський запросили мене, Штефана, Ю.Ревай і Комаринського поїхати в Рим для продовження переговорів, але я від цього відмовився і поїхав з Комаринським в Прагу” [11, Н–17681. л.29].

З наведеного документу видно, що А.Волошин вищеназваний договір не підписував. Однак, А.Штефан і Ю.Ревай поїхали в Рим, і не виключено, що договір

був ними підписаний. Що стосується А.Волошина, то він розцінював запрошення А.Мельника в Рим “як прагнення з його боку зробити на мене вплив і погодитися на його пропозиції в Римі, де б йому допомагали в цьому націоналістичні кола” [11, Н-17681, л.30]. Сучасний дослідник історії Карпатської України М.Болдижар теж вважає, що А.Волошин договорів з А.Мельником не підписував [213, С.113]. Безперечно, А.Волошин не відкидав возз'єднання краю з Великою Україною, однак вважав це справою майбутнього. Протягом свого перебування в еміграції, колишній президент Карпатської України переслідував єдину мету – звільнити територію краю від угорських військ.

Незважаючи на велику чисельну перевагу ворога, Карпатська Січ зробила опір. “Тоді, коли вісім мільйонів чехів віддало себе під панування німецької держави без найменшого спротиву, – писав кореспондент галицького журналу “Жіноча воля”, – в той час тисячі українців збройно виступили проти мадярської кількатисячної армії” [60, 1939, Ч.4]. Про битву на Красному полі повідомляв львівський часопис “Нова зоря”: “Не дається заперечити факту, що під Хустом відбулася велика битва, в якій з обох сторін полягло багато соток вояків. Мимо всієї симпатії до мадярів не можемо не підкреслити, що український народ... хоробро борювся” [67, 1939, 27 квіт.]. Аналогічне можна прочитати в іншому виданні: “...навіть найбільший ворог українського народу мусить признати, що українська молодь по-геройськи обороняла свою волю” [60, 1939, Ч.4]. Угорські власті змушені були визнати, що “під час безрезультатних операцій на Карпатській Україні мадярська армія мала 72 убитих, 163 ранених, 4 пропавших без вісти і 2 полонених” [67, 1939, 20 квіт.].

18 березня 1939 р. останні захисники Карпатської України припинили опір, однак окремі відділи Січі продовжували боротьбу в партизанських загонах. В горах між Великим Бичковом, Кобилецькою і Квасівською Полянками та Раховом діяли партизани, яких очолювали С.Росоха, М.Крупа, О.Ворохта. “Поява карпатських січовиків у горах, – писав Ф.Попович, – підбадьорила населення і піднесла їх дух. Зародилася надія на шкоре визволення і краще майбутнє” [392, С.192]. Угорська влада кілька разів оголошувала амністію всім тим, хто припинить боротьбу, однак безуспішно. Після того, як керівництво діями всіх партизанських груп взяв на себе С.Росоха, було вирішено “звільнити від дальших обов'язків в партизанці всіх, котрі не народжені в Карпатській Україні. Місцеві січовики мали допомогти їм дістатися за кордон”. В травні 1939 р. партизанів Карпатської Січі на Рахівщині очолив О.Ворохта. “Бойові акції партизанів... таки не дали мадярам спати. На початку травня мадяри видали для населення відозву з останньою пригадкою, щоб здати всякаку зброю і негайно зголосити всіх підозрілих і чужих людей. З цієї відозвою три дні і три ночі били по горах в надії, що вони розгромлять “січ-банду”... Ворохта тримав нас досить гостро, і ми також мусіли запрягтися до роботи і час до часу розвозили і розліплювали лепочки з різними закликами до Рахова і Великого Бичкова. А коли більшовики зайняли Галичину, то багато з наших хлопців у добрій волі і надії на краще майбутнє перебралися за кордон і опинилися в Галичині” [392, С.194]. Партизанський загін у Волівському окрузі очолювали Ф.Тацинськ-Крот і О.Тарасюк. У його складі перебували жителі з різних верховинських сіл і галичани. Після оголошення амністії Ф.Тацинськ повернувся до рідного села Келечин, після чого був заарештований і розстріляний поблизу Волового.

Угорські архівні документи підтверджують всю небезпеку для Будапешту дій партизанських загонів. Генеральний штаб угорської армії в березні 1939 р. прийняв рішення провести ряд бойових операцій по “очищенню” Карпатської України “від чужих елементів, а про їх “очищення” доповідати кожні десять днів” [16, К-184, tetel 62, alapszam 131995, 1-2 old]. “Чужі елементи”, до яких відносили і галичан, виводили до угорсько-польського кордону, і там передавали на розправу полякам [16, К-184, tetel 62, alapszam 131995, 2 old]. Горгисги цілком серйозно віднесли до

існування “банд січовиків”, як вони називали загони українських партизанів. Саме з цією метою збільшувалась кількість військ в окремих округах. Це стосується і жандармського корпусу. Так, у Перечинському окрузі діяли 94 жандарми, в Іршаві – 15, Нижніх Воротах – 17, Хусті – 30. [444, 36 óld]. В 1939 р. в Ужгороді була відкрита спеціальна жандармська школа, в якій навчалось 500 майбутніх жандармів [56, 37 óld].

Документи угорських архівів дають можливість з'ясувати головну причину тривалості партизанських січових загонів. Їх діяльність була не стільки вічайдушною спробою несприйняття угорської окупації, як відповіддю на масові репресії і колонізаторську політику “визволителів русинів”. Перша військова адміністрація Закарпаття була сформована, фактично, ще напередодні окупації. Її очолював Б.Новакович, а членами були призначені тринадцять вищих офіцерів угорської армії [56, 120 óld]. М.Козма змушений був визнати, що “Закарпаття ми (угорці – М.В.) одержали тільки при допомозі німців. Без них це зробити було б важко” [16, К-429, tetel 2830, 197 óld]. Керівник терористів вважав, що “німці не хотіли нас з’їсти”, “ми ще їм потрібні”, “багато чого ми, угорці, ще не розуміємо” [16, К-429, tetel 28-30, 199 óld]. Уряд Німеччини ще на початку 1939 р. заявляв, що для неї Угорщина необхідна як міцний і дружній сусід. Берлін вимагав, щоб “після окупації Карпатської України Угорщиною було взято до уваги німецькі транспортні потреби та економічні інтереси імперії” [56, 164-165 óld]. Вже за перші два місяці окупації на працю в Угорщину відправлено 59377 чоловік, а в Німеччину – 686 осіб [15. vkf. 3642 cs, 490 óld]. Вже в березні 1939 р. Закарпаття наводнили угорські агенти, які вербували робітників на працю до метрополії. В першій половині березня 1939 р. в Ужгороді було відкрито представництво сільського господарства, яке вирішувало сдиту проблему – набір робітників на працю в Угорщину.

Уже згадуваний М.Козма зізнався, що “завоювати Закарпаття при допомозі німців було легко, але важко буде його утримати, тому що угорці не вміють поводитися з іншими народами” [56, 31-33 óld]. Для угорської військової адміністрації кожний закарпатський інтелігент вважався підозрілим і небезпечним. Один із агентів доносив, що “закарпатський народ знаходиться в значній мірі під впливом греко-католицьких священників, 95% яких добре себе вель у міжвоєнний період. Цю стосується вчителів, то 60% з них треба негайно звільнити, бо вони прихильники українського напрямку”. Жертвами репресій гортистів ставали різні категорії місцевого населення, однак найбільш жорстоко окупанти поводитись з членами Карпатської Січі. “Під натиском окупантів ми змушені були відступати, – пригадував І.Піпаш, – патріотам довелося добиратися до домівок. Йшли, як лише могли: через гори, лісами, бо в селах господарювали місцеві “чорносорочечники”, ловили й убивали січовиків. Так загинули Павло Волощук у В.Бичкові. Іван Полянчук, Федір Рознійчук, Василь Тимошук, Іван Голван і Михайло Мещешора з Требушан, Василь Небола та Карло Купар з Грушова (закатували їх у Квасах)” [390, С.209].

17 березня 1939 р. потрапив у полон керівник іршавських січовиків В.Галас і був розстріляний гонведами. Така ж доля спіткала команданта Волівської Січі С.Фігуру, якого розстріляли 18 березня. Ватажок Хустських січовиків О.Блестів-Гайдамака, перебуваючи в хустській в’язниці, “не мав оліцця, тому шпилькою проколів палець і кров’ю написав записку: “Я, Олександр Блестів, 22-річний з Хуста, іду на смерть за те, що любив свою рідну Україну” [390, С.253]. Про своє перебування в угорському таборі Вор’юлопош писав О.Пайкош – активний член “Просвіти” 30-х років. Він описав факти знущань і торгур над січовиками Павлом і Петром Андрейчиками, послом Союму І.Перевузином та іншими. В таборі перебували 1200 чоловік. Детальні описи табірнього життя містяться в щоденнику В.Гренджі-Донського [24, С.261-341]. Його автор описав злодіяння гортистів не

тільки в таборі, але і в різних куточках краю. Він помістив відомості про розстріл терористами М. Колодзінського, З. Коссака, Ф. Тащинця, О. Блєсєвіа, Я. Завальницького, С. Фігури, Д. Остапчука та багатьох інших. Житель с. Сокотарське, що на Воловеччині. В. Ігнієв розповідає: "Розпочалися арешти... Тюрми були повні. Багато людей розстріляно, особливо молоді, угорськими жандармами і військами. Тільки з мосту семінарії біля Хуста загинуло біля 25 хлопців..." [42, С. 511]. Свій побут в угорській тюрмі та концтаборі описав С. Пугач [134, С. 7–8]. Садистські методи катування практикувались гортистами в каштелі "Ковнер".

На жорстокість угорців неодноразово звертав увагу А. Волошин. Вже перебуваючи в еміграції, він писав у листі до міністра закордонних справ Німеччини Й. Рібєнтропа: "Кривава окупація, безжалісні переслідування українського народу. Безтактна поведінка представників угорської влади по відношенню до корінного населення, відсутність в угорських урядників всякого соціального чуття, а також економічна відсталість Угорщини стали результатом того, що з часу свавільного захоплення Карпатська Україна перетворилась у вогнище наруги" [11, Н–17681, л. 69–70]. А. Волошин, навівиши конкретні факти про різке падіння матеріального і духовного добробуту карпатців, підсумував, що "угорський королівський уряд розглядає Карпатську Україну з перспективи 1914 року. Ось чому в країні не видно ніяких ознак на покращення умов життя. Підсумком цих обставин є те, що Угорщина не в силі завоювати симпатії населення країни. Наслідки, котрі впливають звідси, очевидні" [11, Н–17681, л. 70–71].

Жорстокі репресії гортистів стосовно карпатських січовиків були прикладом грубого порушення міжнародних угод відносно трактування військових полонених. Після підписання С. Ключураком наказу про призначення 15 березня 1939 р. злочинця С. Єфремова командуючим Карпатською Січчю, уряд Карпатської країни перетворив напіввійськову організацію у збройні сили краю. Виходячи з цього, Карпатська Січ ставилася під охорону постанов Жєнєвської конвенції відносно ведення війни, охорони полонених тощо. Однак, для агресора цей факт не мав ніякого значення.

Отже, виникнувши в листопаді 1938 р. як напівмілітарна організація, Карпатська Січ пройшла еволюцію до збройних сил Карпатської України в березні 1939 р. Її поява пов'язана з руйнівною дією міжнародних факторів (постійні напади угорських і польських терористів, антиукраїнська діяльність проугорської "п'ятої колони" тощо). Збройні сили Карпатської України мали свою певну структуру, найвищим щаблем якої була Головна Команда. Незважаючи на спроби уряду Карпатської України та зусилля діаспори подолати бєздатність Карпатської Січі, вона ні в кількісному, ні у військовому відношенні не була здатною дати відсіч фашистській агресії. Проте вона відіграла позитивну роль у захисті кордонів краю від нападів терористів.

У керівництві Карпатської Січі стояли радикальні закарпатські націоналісти, які, фактично, спрямовували діяльність цієї організації. Нерідко вони допускалися прикрих тактичних помилок, зокрема, у ставленні до чехів. Численні конфлікти врешті-решт переросли в кровопролитні бої 13–14 березня 1939 р. між січовим і чеським військом, в результаті яких Карпатська Січ зазнала значних втрат і виявилася нездатною протистояти військам Угорщини. Відповідальність за цю трагедію несуть її керівники. Карпатська Січ нерідко йшла на конфронтацію по відношенню до власного уряду, часто виходячи з-під його контролю. Такого роду конфлікти винились у кілька спроб скинути законний уряд А. Волошина. Остання (в ніч з 13 на 14 березня 1939 р.) була особливо небезпечною, бо співпала з вторгненням агресора.

З перших днів надання Карпатській Україні автономії, на її території з'явилися члени ОУН. Вони відіграли неабияку роль у формуванні Карпатської Січі, хоча так і

не змогли створити боєздатні збройні сили. Доказом цього є слабкий опір Карпатської Січі угорській армії. Завдяки членам ОУН були встановлені контакти Закарпаття із світовими українськими організаціями, які допомагали уряду Карпатської України у фінансовому відношенні. Використані джерельні матеріали дають можливість зробити висновок, що члени ОУН відіграли неоднозначну роль у розвитку політичних подій 1938–1939 рр. у Закарпатті. Окремі його члени взяли участь у спробі державного перевороту 13–14 березня 1939 р., а штаб Карпатської Січі, що склався в основному з членів ОУН, у вирішальний момент оборони Карпатської України, за винятком полковника М.Колодзіньського, залишив територію краю і емігрував за кордон. Цей факт відіграв немаловажну роль у наступних політичних стосунках між ПУНОм і урядом А.Волошина на вигнанні. Рядові оунівці, разом із закарпатцями, взяли активну участь в безнадійному захисті Карпатської України. Чимало їх загинуло в боях, або потрапили до угорських тюрем і концтаборів.

Із вищенаведеного матеріалу видно, що Карпатська Січ, незважаючи на малочисельність і слабке озброєння, на відміну чеської армії, дала бій агресору. Опір Карпатської Січі угорським військам слід розцінювати як першу спробу опору фашизму в Європі.

5.3. Угорська іредента в Карпатській Україні

Архівні документи переконливо свідчать, що історична доля Закарпаття упродовж 20–30-х років постійно перебувала в полі зору уряду України, але не мислила увагу цій проблемі приділяла Угорщина та й інші сусідні держави. Протягом всього міжвоєнного періоду на території нашого краю і поза його межами активно діяла угорська іредента, яка прагнула повернути споконвічну українську землю в лono святогеографської корони.

Як відомо, згідно з Сен-Жерменським мирним договором, Закарпаття було включено до складу Чехословаччини, що явно не влаштувало угорський уряд і політичні партії країни. Вони будь-якою ціною домагалися включення Закарпаття до складу Угорщини. Ще 5 серпня 1919 р. Угро-руська партія Угорщини прийняла меморандум до Антанти з приводу цього питання. В ньому читасмо: «... Русинський вповні найліпше так можна би допорядити... як уже оші тисячу років руснаки все готові би́ли ід уграм прістаті, так у сем ділі й тепер ізповнят свою волю» [1, ф. 63, оп. 1, спр. 18, арк. 1-4]. Меморандум підписали М.Куткафалві-Кутка, І.Продан, В.Балог, Й.Ллеш-Ллешевич, І.Данилович, С.Дзупан, всього близько сто чоловік. Цей меморандум не вплинув, як і ряд інших, на рішення Паризької конференції, але з цього часу угорські агенти розгорнули активну діяльність в Закарпатті. Начальник Громадянського Управління Підкарпатської Русі І.Брейха 10 січня 1920 р. повідомляв Громадянське Управління в Мукачеві, що «становище в Берсгові прийняло в результаті безупинної угорсько-монархістської агітації такий характер, що різні залякувальні міри стали неможливими» [1, ф. 14/43 с. оп. 1, спр. 15, арк. 84].

17 березня 1920 р. газета «Кашиаі Мункаш» помістила на своїх шпальтах повідомлення про посилення терору в містах Мукачеві та Берегові. Вона констатувала, що політику терору підтримувала Угорська християнсько-соціалістична партія, яка активно діяла, перш за все, в Мукачеві, Берегові та Ужгороді [1, ф. 14, оп. 1, спр. 17, арк. 84]. Ця партія симпатизує з регентом Горті і добре усвідомлює, що вона представляє угорську іреденту» [1, ф. 63, оп. 1, спр. 1, арк. 14]. Починаючи з 1920 р. угорська агентура починає створювати на території Закарпаття свої організації, підіривні терористичні загони, які повинні були дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію в Чехословаччині загалом. 17 червня 1920 р. начальник поліцейського відділу Громадянського Управління Підкарпатської Русі видав розпорядження, в якому вимагав розслідувати і вжити рішучі заходи

проти створення на території Закарпаття пропагандистських угорських центрів. В документі наголошувалося, що «на Словаччині і в Підкарпатській Русі, а саме в Шаришській і Земплинській жупах створюється особливим угорським військовим командуванням, що називається «Командування у Верхній Угорщині», яке має резиденцію в Мишкольці і підпорядковує пропагандистському центру в Будапешті, антидержавна військова організація» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 36, арк. 6-7]. Як свідчать архівні джерела, подібні організації існували і в інших жупах. Військовою організацією Шаришської, Земплинської і Обаузької жуп керував полковник Ліндер. Зброя для цих організацій направлялася із Польщі і Угорщини в порожніх нафтових цистернах. Висловлювалося припущення, що всією античеською пропагандою керує словак Буліса і професор Давські у Варшаві [1, ф. 29, оп. 3, спр. 36, арк. 6-7].

Чехословацька поліція встановила постійний і ретельний контроль за діяльністю всіх угорських політичних партій, які існували на території Закарпаття. Це стосувалося, в першу чергу, Угорської партії права, Угорської партії дрібних землеробів (господарів) і Угорської християнсько-соціалістичної партії. Характеризуючи їх діяльність, начальник Ужгородського окружного управління повідомляв жупанські управління, що Угорська партія права, нещодавно утворена, яскраво виражена шовіністична, подібна до партії народної демократії. Вожді партії д-р Зомборі Деже – тутешній жупний адвокат, д-р Синтсмерей – колишній жупан Ужгородської жупи. Обидва були звільнені зі служби після відмови прийняти присягу на вірність Чехословацькій Республіці. Серед активістів партії був доктор Ендрє Корлат – тутешній адвокат. Партія об'єднала середні верстви населення і угорську інтелігенцію [1, ф. 29, оп. 3, спр. 36, арк. 7].

Угорська партія дрібних господарів за планом землеробської партії в Братиславі ювинна була пращовати в союзі з Словацькою землеробською партією, але пращовати самостійно. В Ужгородській жупі головою виконавчого комітету був поміщик Егрі Франтішек із Малих Гесців. Партія об'єднувала жителів угорських сіл. Документи підтверджують, що лідери партії провели вночі збори у місцевого римо-католицького приходського священика [1, ф. 29, оп. 3, спр. 36, арк. 6]. Угорська християнсько-соціалістична партія діяла під керівництвом католицького священика Балішія. Її програма нагадувала програму Чехословацької народної партії. В архівних джерелах наголошується, що партія надзвичайно войовнича, тісно зв'язана з угорськими урядовими колами, відкрито симпатизує Угорщині і є ініціатором всіх провокаційних античеських демонстрацій [1, ф. 29, оп. 3, спр. 36, арк. 7].

Начальник політичного управління Підкарпатської Русі Блага у місячному звіті писав наступне про діяльність проугорських партій на Закарпатті: «Все розміщення політичних партій можна б було визначити так, що в південній, точніше в Південно-Західній частині Підкарпатської Русі, самі сильні позиції мають угорські партії християнсько-соціальної і дрібних земледільців, які й далі не приховують свого шовіністичного і ворожого проти Чехословацької республіки способу думок. В багатьох містах угорці організовані, крім вищезазначених партій, також в партію права «Йогпарт», до якої належить більшість угорської інтелігенції. Ця партія зближується все більше з вищезазначеними угорськими партіями і також вороже відноситься до всього чеського. Газети цієї партії «Русинські мадьяр гирлоп» в Ужгороді і «Мункаш Уйшаг» в Мукачеві, хоча мають невелику кількість постійних передплатників, однак пропівітають; з'явилися також вже нічим конкретним не доведені здогадки, що вони одержують допомогу від угорського уряду. Газета інтернаціональної соціалістичної партії «Мункаш Уйшаг», яка з 7 жовтня 1920 р. знову почала виходити в Ужгороді, відкрито звинуватила редакцію «Русинські мадьяр гирлоп» в одержанні допомоги через посередництво угорського посольства у Відні...» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 36, арк. 7].

Вже на початку 20-х років угорська преса на своїх шпальтах помішала матеріали, в яких чітко виношувалися плани відкритої анексії краю. 17 вересня 1920 року Міністерство внутрішніх справ Чехословацької республіки повідомляло Громадянське Управління Підкарпатської Русі про провокаційні матеріали офіційного друкованого органу Угорщини до військового захоплення Закарпаття. «Угорщина повинна, – повідомляє часопис «Угорська зовнішня політика», – проголосити свій нейтралітет. Але цей нейтралітет не значить, що угорці не повинні погубитися всіма можливими шляхами до оборони краю і кордонів. Для цієї мети необхідно негайно окупувати військовою силою частину між Ужгородом і Мараморош-Сиготом, т.зв. Руську Крайну і цим забезпечити безпеку кордонів. Цими діями нейтралітет ніяк не порушиться, так як ця частина не відноситься згідно чирного договору ні до Чехословаччини, ні до Великої Румунії. Цій т.зв. Руській Країні ми б забезпечили автономію у всіх відношеннях і здійснили б на цій території самовизначення народів. Ця дія, яка з точки зору охорони наших інтересів безсумнівно необхідна, не вважалася б ні з боку Антанти, ні російсько-німецької групи порушенням нейтралітету, але побачили в ній таку міру, яка, з одного боку, гарантує і оберігає право самовизначення Руської Крайни, з другого робить надійним становище Угорщини... Ми живемо в час, коли не маємо права відкладати наловго. Полії відбуваються. Той, хто хитріший, рішучий і передбачливіший, залишиться, а нерішучий і той, що вагається, загине» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 86, арк. 3].

Цікаво, що про діяльність проугорської «п'ятої колони» в краї, добре знали і в Словаччині, її діячі неодноразово повідомляли про це Громадянське Управління Підкарпатської Русі. Ось інформація, яка надійшла 7 жовтня 1920 р. з Братислави: «...Адміністрація на Підкарпатській Русі складається із агентів угорської іреденти – причина цього полягає в тому, що ніде ще не усунуті чиновники угорського способу мислення, які здійснюють угорську пропаганду, саботують, чекають Горті, що, безперечно, слід було зробити в інтересах деякого оздоровлення бюрократичного апарату Чехословацької Республіки. Із цього іредентського чиновницького складу виняток становить склад фінансової дирекції, начальник якої Чех організував нову устанovu, відповідно з вимогами республіки» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 22, арк. 135-136].

Доказом того, що наприкінці 1920 р. посилилась проугорська пропаганда в краї, є звіт Солотвинського «уланського управління від 6 листопада. В ньому, зокрема, говориться: «Політичне становище. У тутешній жуїї в даний час у політичному відношенні панує повний спокій. Русинське населення, за винятком організованих робітників, не приймає участі у політичному житті. Згідно з повідомлень тасмних агентів, угорці останнім часом послали тут, особливо в Тячівському окрузі, агітаційну діяльність. Їх агітатори розповсюджують при допомозі друкованих видань серед народу угорський X закон про автономію Підкарпатської Русі і обіцяють йому на основі цього ж закону державні володіння, наприклад, ліси і полонини, намагаючись таким чином привернути симпатії русинського народу до угорської державницької ідеї і до угорських кандидатів на виборах, які наближаються. Говорять, що цей сойм буде компетентним вирішувати питання державної приналежності Підкарпатської Русі, і тому, ніби-то, дуже важливо, кого виберуть до сойму.

Проугорською агітацією в Рахівському окрузі керує адвокат доктор Штефан, брат Густава Штефана, якого угорське міністерство в Будапешті призначило губернатором «Руської Крайни» і який тепер перебуває в Польщі, очолюючи агітацію за приєднання Словаччини і Підкарпатської Русі до Угорщини. Його соратники: священик Дем'янович, вчитель церковної школи Ченгері, начальник лісової управи в Рахові Вейс і колишній чиновник окружного управління Юліус Гізер, який відмовився прийняти присягу, за що був звільнений. Ще одною опорою

мадяронства є управляючі державних лісів, яких прийняли на службу в Чехословацькій Республіці, і яких ненавидить тутешній народ» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 28, арк. 102-104].

Наприкінці 1920 р. зафіксовані перші випадки доставки на територію краю вогнепальної зброї. 15 листопада 1920 р. начальник Громадянського Управління Підкарпатської Русі повідомляв представника ЧСР в Будапешті, що «приходський священик в Нижніх Верецьких Андор Компордай разом із своїм братом Юлієм Коссеєм держать зв'язок з Угорщиною і Польщею, розговсюджують листівки д-ра Микулаша Куткафалві, використовують бідність, яка панує в гірських краях, і, накінець, мали зговор з польським військом про доставку великої кількості зброї і розподіл її між тутешнім народом для підготовки збройного повстання. Після викриття змови священику Компордаю і Юлію Коссею вдалось втекти за кордон в Польщу, де, згідно слухів, вони до цих пір перебувають. Була заарештована його дружина і ще кілька чоловік цивільних і військових. Дружина священика Компордай, як це було встановлено слідством, допомагала своєму чоловіку у всіх його зрадницьких справах і тому була передана Бергівській прокуратурі за державну зраду. Кримінальна справа проти вищезгаданої була проведена, але Бергівською прокуратурою було запропоновано помилування» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 123, арк. 57-58].

20 листопада 1920 р. газета «Руде право» помістила на своїх шпальтах статтю, в якій зазначалося, що «на всій території Підкарпатської Русі поширився іредентистський рух. Робітники повідомляють про це властям. Але заходів проти іредентизму ніяких не приймають. Окружні начальники в Алшо-Версцькому і Довгому українські громадяни. Як такі, вони є зв'язковими між реакційним угорським урядом і Польщею на території Чехословацької республіки. Начальник окружного управління в Довгому наказав закрити робітничу газету «Домовина» без всяких мотивів. В той же час, коли на Підкарпатській Русі не мають права збиратися більше ніж шість чоловік робітників, коли військова сила всіма засобами переслідує робітників, охороняючи цілісність Чехословацької держави, при допомозі властей одержує підтримку іредентистська християнсько-соціальна партія, а самі установи першоповнені іредентистськими чиновниками. В Алшо-Версцькому був призначений начальником управління якийсь Грибовський, якого, однак, через короткий проміжок часу довелося заарештувати, тому що він відкрито проявляв іредентські почуття і оголосив себе прихильником Горті. Староста міста Мукачева, урядовий комісар д-р Торозський проявив іредентський спосіб мислення під час церковних служб в день угорського національного свята св. Стефана. Дудинський був заарештований за шпигунство і державну зраду, і хоча розслідування цієї справи було припинено, він був за високою протекцією прямо з тюрми призначений в окружне управління в Хусті» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 105, арк. 15-16].

На початку 1921 р. активізувала свою діяльність Партія дрібних господарів. Мукачівське жупанське управління повідомляло Поліцейський реферат Підкарпатської Русі в Ужгороді про склад і діяльність цієї партії: «Партія дрібних господарів, зосереджена навколо д-ра Камінського, всіма силами рухається угорською партією, яка ще більше поглядає за кордон, ніж угорська буржуазна партія «Йогпарт». Секретарі цієї партії цілком представлені угорцями, ворожисті яких нашій республіці всім відома. Секретарями партії дрібних господарів є: колишній вчитель Демко, який є одночасно редактором журналу «Карпати Футар»,

Йозеф Мергеш в Іршаві, колишній нотар,

Дюла Еґрешій в Хусті,

Куртяк, колишній вчитель, який діє десь в Мараморшській жупі,

брат д-ра Камінського Ян, у Великому Севлюші.

Всі ці секретарі оплачуються партією. Звідки бере партія гроші, залишається загадкою. Ходять слухи, що уряд Каролі дав Куткалфалві і д-ру Камінському 30 млн. кч. на проведення агітації на колишній території «Руської Крайни», головою якої був Куткалфалві, а його заступником – Камінський, і д-р Камінський тепер проводить агітацію, підтримує свої газети і виплачує секретарів із цього залишку грошей, який уряд «Руської Крайни» не використав. Доказів цього навести не може, але такими є слухи. Партія розгортає свою діяльність обережно і підтримує зв'язки з Угорщиною» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 132, арк. 58].

Й. Камінський був звинувачений у фінансуванні з боку урядових осіб Угорщини відомим закарпатським письменником В. Гренджою-Донським. 11 березня 1923 р. він помістив у газеті «Свобода» статтю, в якій однозначно твердив: «Думаєте, що мені невідомо, що в березні минулого року Вам асигновано десять тисяч швейцарських франків на пропаганду, що суму Арношт і Янош (Іван) Рішко в своїй квартирі у Будапешті (Рудольф Ракарт, 27) передали Вам від Франції Кішш Міхала на Вашу антислов'янську, угорську пропаганду. Чи не знаю я, що один журналіст із партії Глінки із Ружомберка, що перейшов весною минулого року через Угорщину в Італію, одержав від Гембеша 30000 італійських лір, у цій сумі і Ви були зацікавлені (В цьому я посилаюся на п'ять осіб угорської соціал-демократичної партії, імена яких може коли-небудь повідомити, якщо буде необхідно)...» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 228, арк. 53-54]. Ця інформація зацікавила чехословацьку поліцію. Начальник поліцейського управління Губер інформував Ужгородську поліцейську дирекцію Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі: «Автором вищезгаданих статей Гренджою-Донським було тутешньому слідчому органу повідомлено, що др. Камінський вислав кур'єрів до угорського депутата Куткалфалві в Будапешт. Одним із цих кур'єрів може бути секретар др. Камінського др. Титус Гулович. В квітні минулого року, ніби-то в Пешті, зустрівся Гренджа-Донський з колишнім писарем др. Камінського по імені Рішко Ене, який ніби-то повідомив Гренджу-Донського, що др. Камінський бере участь в антидержавній пропаганді проти Чехословацької Республіки, метою якої є прислання Підкарпатської Русі до Угорщини.

Дія проведення цієї пропаганди др. Камінський ніби-то одержав через Івана і Ене Рішко від угорського уряду 10000 швейцарських франків. При цій розмові під час вищезгаданої зустрічі в Пешті, ніби-то була також присутня дружина Івана Рішко і ще один свідок, ім'я якого Гренджа-Донський поки-що не хоче відкрити, а повідомить тільки на суді. Також відносно приведеної в статті суми 30000 італійських лір, вищезгаданий відмовляється дати більш детальну інформацію і заявляє, що на суді всю справу пояснить і назве імена учасників і свідків. Гренджа-Донський в подальшому вказує, що ці питання не міг раніше опублікувати, оскільки його сім'я мешкала раніше в Угорщині, тому він мав серйозні причини, щоб вона там не переслідувалась.

Відмічається, що др. Камінський має намір на найближчому конгресі партії, який відбудеться в недалекому майбутньому в Мукачеві, оголосити свою офіційну заяву, і ніби-то тимчасово хоче зовсім відійти від політичної діяльності в партії, до повного вирішення суперечки між ним і Гренджою-Донським. Згідно інших таємних свідчень, ніби-то др. Камінський був особисто у редактора Гренджи-Донського і вимагав від нього, щоб він наведену статтю зняв з мотивуванням, що був погано інформований» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 228, арк. 57-58].

Про фінансування партії Й. Камінського Угорщиною повідомляв Президію внутрішніх справ Чехословацької Республіки також заступник начальника Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі Ворел: «Згідно доносу Піша з Вільхівців, у січні 1921 р. одна угорка, робітниця американського Червоного Хреста, привезла із Угорщини і в Севлюші дала грошову суму для агітації доктору

Камінському. Ця жінка сама розповіла про це Пішу. Про ці гроші для партії доктора Камінського донесено В.Куцином із Вільхівців Менду, старшому вахмістру у Вільхівцях» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 125, арк. 35].

А тим часом проугорська агітація продовжувалася. На сторінках угорського часопису «Бечі Мадьяр Гирлап» була опублікована стаття Йозефа Майора «Іредентський рух в Словаччині і на Підкарпатській Русі за гроші Горті». Автор звинувачував угорську газету «Мадьяр Йогпарт» в іредентизмі. «Я вперше в цей час був у столиці Підкарпатської Русі, – писав Й.Майор, – всю мою увагу привернуло панічне повідомлення, але коли я почав цікавитися цим жахливим становищем, я одержав разючу картину тієї планомірної, безвідповідальної і шкідливої угорської іредентської пропаганди, яку в Словаччині і на Підкарпатській Русі за гортистські гроші проводять на протязі кількох місяців через газети, а також іншими засобами. Цим не тільки збудоражили людей, а і вбили клин між русинами і угорцями, тоді як русини мали і мають бажання співробітничати в добрій згоді з угорцями, що живуть на Підкарпатській Русі, і як із участі, так і під впливом самосвідомості суспільства, надали угорцям все можливе... Що «Мадьяр Йогпарт» служить чорній реакції, достатньо привести як свідка Стефана Горті, Мукачівського нотаріуса, про якого ніхто не може сказати, щоб він був руйнівником, який вийшов з «Мадьяр Йогпарт», розірвавши будь-які зв'язки з нею... Але незалежно від цього, ми твердимо і готові довести, що що зрадницьку, темну пропаганду «Мадьяр Йогпарт» проводить за гроші Горті. Можу довести, що «Мадьяр Йогпарт» одержує з Будапешту велику кількість грошей, ці крони, які надходять від Горті, подорожували до каси «Мадьяр Йогпарт» і служили для прогонування «Русинські Мадьяр Гирлап», «Гатарсели Уйшар» і інших білих газетних собак. Можу довести, що крім того, прийшли із великого угорського банку в Кошицях через посередництво одного Ужгородського угорського фінансового закладу значні суми і потрапили в касу «Мадьяр Йогпарт», залишок їх потім використали на утримання «Русинські Мадьяр Гирлап»... «Мадьяр Йогпарт» цими грошима Горті отруєє душу русинських угорців і робить найбільш шкідливе, найбільш безвідповідальне отруєння джерел. До цієї іреденти руку прийшов Густав Грац. Його ідея і справа – організація в Празі «Мадьяр шойготайскізотного ірода» (угорська інформаційна канцелярія по газетам)... Його руку ми впізнаємо в тій роботі, яка зв'язала угорські партії в Словаччині і на Підкарпатській Русі під назвою «Опозиційні партії Словаччини і Русі» [1, ф. 14, оп. 1, спр. 57, арк. 21].

У червні 1921 р. при Міністерстві закордонних справ Угорщини в Будапешті був організований офіційний центр іредентської пропаганди на території Чехословаччини, Югославії і Румунії під назвою «Охорона меншин окупованих територій». Центр поділявся на три частини: Словаччина (Фелвїдек), Румунія – Семиградщина (Брдель) і Югославія (Бачка). Румунське відділення іредентського центру, яке знаходилося в Міністерстві закордонних справ Угорщини, складалося із восьми відділів для восьми семигородських жуп (округів), кожний відділ поділявся на три бюро, а саме:

- 1) бюро (кадастре) – 1 службовець – слідкував за всіма діями угорської і угрофільської національності, які здатні для активної пропаганди в окрузі,
- 2) бюро (пропаганду куртурелле) – 1 службовець – забезпечував пропаганду через пресу (листівки, брошури, книги, фільми) і слідкував за вчителями і священиками округу, які присвятили себе іредентській діяльності,
- 3) бюро (іредента) займалося реєстрацією і відрядженням власних кур'єрів (кількість яких нараховувала 250 чоловік).

Важливий факт, що кур'єри їздять в Румунію через територію Чехословацької Республіки, а саме через Кіральхаза-Халмі» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 124, арк. 114].

Угорщина нерідко використовувала для пропаганди своїх ідей студентів і представників інтелігенції. 26 червня 1921 р. Громадянське Управління Підкарпатської Русі в Ужгороді повідомляло всі жупанські управління про спробу провести з допомогою угорських студентів широкомасштабну кампанію за присилення Закарпаття до Угорщини. В один тільки Ужгород прибуло близько тридцяти студентів, які проживали в тутешніх сім'ях під виглядом відвідування родичів. Велика кількість студентів приїхала в Мукачево і Берегово. Всією кампанією керує один із вождів угорської партії права д-р. Ендре Корлат і редактор Тиводар. Підключили до цієї роботи також підполковника на пенсії Арку Акоша. Центрами цього руху стали Ужгород, Мукачево і Берегово. У повідомленні говорилося, що «тутешні три головні угорські партії проводять наради з представником «Руського Землеробського Союзу» д-ром Й.Камінським, щоб залучити його і всю партію на свою сторону для великоугорських шовіністичних цілей... добиваються того, щоб д-р.Камінський був призначений губернатором. Якщо б ці переговори привели до щілі, всі угорські партії і партія д-ра Камінського утворили б великий спільний блок. В народі згадані студенти ведуть агітацію, що Угорщина є центром, куди раніше місцеві люди ходили на роботу і завжди її знаходили, тоді як тепер вони не можуть перейти чехословацький кордон. Тому народ терпить злидні і насильство з боку чехословацьких властей, тому місцеве населення повинно добиватися того, щоб Підкарпатська Русь знову перейшла до Угорщини... Необхідно прийняти відповідні міри, щоб протидіяти можливій агітації і її наслідкам» [1, ф. 14, оп. 1, спр. 55, арк. 1-3].

Іредентська діяльність настільки активізувалася, що чиновник Міністерства внутрішніх справ Чехословаччини писав міністру 31 липня 1921 р.: «Іредентський рух рано чи пізно зробить важке потрясіння в державі» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 183, арк. 1,2]. Аналогічне зафіксував 27 серпня 1921 р. представник поліцейського реферату Громадянського Управління Підкарпатської Русі: «Із повідомлень різноманітних установ з'ясовується, що тут (на Закарпатті – авт.) угорська національна пропаганда здійснюється всіма силами» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 183, арк. 36]. Він був переконаний, що «носієм її в першу чергу є угорська християнсько-соціальна партія, діяльність якої переходить в справжню іредентгу (доказом цього є святкування святого Стефана, що носило принизливий характер, носіння угорських костюмів, лекції про нещасну Угорщину тощо), причому католицький характер цієї партії є цілком негативним, що видно також із того, що в християнсько-соціальній партії є і люди прогресивні і значна кількість єврсів. Ядром її є угорські дворяни, державні службовці (в переважній більшості звільнені) і офіцери. Головною агітаційною опорою цієї партії є студенти, що навчаються в Угорщині, які неодноразово і без паспортів переходять кордон і привозять звіти листівки, різні чутки» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 183, арк. 36].

На початку 20-х років Підкарпатську Русь повинна була відвідати спеціальна комісія Антанги для встановлення чіткого кордону. Угорські агенти і це хотіли використати в своїх цілях. Доказом цього є лист угорського шкільного інспектора в місті Матесалка Ене Петрецького директору державної школи в Берегшурані від 29 вересня 1921 р. «Запропонуйте місцевим угорцям, – просив Е.Петрецький, – триматися заодно, щоб всі угорські села дісталися Угорщині. Прошу Вас знайти надійних людей, здатних вести пропаганду і вислати їх в окуповані села і міста, щоб вони говорили цій місці, що не хочуть бути відірваними від маґєринської держави. і щоб вони були підготовлені і знали, для чого власне ця місія приїхала. Прошу Вас, пане вчитель, поговорити з паном Йозефом Курмасм в Берегові і повідомити його про це, щоб він знав, про що йде мова, але звертаю Вашу увагу на те, щоб Ви і в інших містах знайшли угорців, які б підготовляли місцеве угорське населення до цієї демонстрації. Список довірених осіб я вже вислав в центральну канцелярію і

повідомив, щоб їх направили як тільки прийде місія Антанти. Сподіваюсь, що Ви, пане вчитель, як справжній патріот при Ваших добрих здібностях це завдання успішно виконасте» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 183, арк. 135].

Молода Чехословацька Республіка тільки ставала на ноги, а правлячі кола Угорщини вже розробили плани збройного вторгнення в її межі, з метою відриву від неї закарпатських земель. 23 жовтня 1923 р. начальник штабу другого відділення чехословацької армії полковник Моравец телеграфував Громадянському Управлінню Підкарпатської Русі: «Нам було повідомлено міністерством по Словаччині, що в Будапешті проводить трьохмісячні збори який іредентський союз в готелі «Паннонія» на Керспшській вулиці. В цій нараді, ймовірно, бере участь д-р. Ендре Корлат, адвокат з Ужгороду. Він з референтом для всієї Підкарпатської Русі як член іредентського союзу. Він уповноважений вищезгаданим союзом добитися перемоги на виборах до Сойму. Якщо опозиційним партіям вдасться добитися більшості в Соймі, вони урочисто проголосять відділення Підкарпатської Русі від Чехословацької Республіки» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 176, арк. 217-218]. Організатори планованого заколоту навіть призначили керівникові для проведення цих операцій. «Командиром для цієї компанії, – писав полковник Моравец, – намічений молодший брат адвоката Корлата полковник Корлат, який, здається, був у 1921 р. засуджений дивізійним судом в Кошицях до смертної кари. Увесь угорський Земплін заповнений різними навченими і озброєними організаціями. Прикордонна сторожа, пожежники, фінансові охоронці і міські підлягають військовому командуванню. Біля Нового Міста під Шатором проходять постійні навчання, місто і околиці переповнені військами в цивільному одязі. Наступ мав би початися від Нового Міста під Шатором з одного боку і приблизно від Межилаборця силами польських легій з другого. Корлат Ендре знаходиться у постійному зв'язку з угорським посольством у Празі. Зв'язок підтримує Арка, угорський полковник на пенсії, який проживав в Ужгороді.

На останній нараді іредентів у готелі «Паннонія» в Будапешті були представлені також поляки. Між Корлатом і Польцею підтримувано зв'язок, ймовірно, при допомозі польських артистів. Правую рукою Корлата є його зять Ковач (одружений на вихованці Корлата), – звільнений державний службовець, проживав в Ужгороді. На Підкарпатській Русі згідно свідчень знаходиться близько 10-12 горгіївських офіцерів (Ужгород, Берегово, Мукачєво. У постійному зв'язку з Угорщиною перебував тутешній союз «Мадьяр Йогпарт», в приміщенні якого часто перебували д-р Ендре Корлат, д-р Ксерекеш, полковник Арка та інші») [1, ф. 29, оп. 3, спр. 261, арк. 86].

На початку 20-х років в Угорщині був організований союз фашистів за італійським зразком, який 17 грудня 1922 р. провів велике зібрання в жупанському управлінні в Будапешті, хід якого, особливо промова Фрідріха Штефана, була опублікована в місцевих газетах. 23 грудня 1922 р. Президія Мукачівського жупанського управління повідомляла Президію Управління Підкарпатської Русі про зв'язки фашистських елементів на Закарпатті з організацією угорських фашистів. З'ясувалося, що вождем угорських фашистів є радник міністерства Іван Янкович – родич греко-католицького священика в селі Доробратові Мукачівського округу. Офіційним органом організації є газета «Уй немзедек». У повідомленні вказувалося, що «згідно останніх таємних даних, фашистський рух знаходить відгук також на нашій території... Мукачівський греко-католицький священик Кабаці знаходиться в Будапешті і він має, згідно таємних даних, зносини з угорськими фашистами» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 261, арк. 86].

16 лютого 1922 р. газета «Словенська політика» повідомляла з Ужгороду, що на початку цього року «агітація угорської і русинської партії за автономію

Підкарпатської Русі набрала широкого розмаху. Скликаються зібрання, які проводяться в дусі антидержавному і іредентському. Головними ораторами виступають люди, про яких говорять, що вони мають безсумнівні зв'язки з Угорщиною, куди часто виїжджають і повертаються з багатим агітаційним матеріалом, а саме з листівками, брошурами і картами, але також і з грошима. Була видана прокламація на угорській і русинській мовах, в якій проголошувалося, що мирний договір забезпечує громадянам Підкарпатської Русі вибір – Чехословаччина або Угорщина... Ці прокламації називають Тріанонський договір тряпкою, вимагають приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 155, арк. 57]. Словацька газета вимагала «сильної руки проти державних зрадників, яких виплачує уряд Горті в Пешті. Вона констатує: «Із цих дій кожному зрозуміло, хто веде що кампанію, це не Підкарпатська Русь, а Будапешт. І справді, наступив час, щоб... підривній агітації платних агентів і агітаторів із Угорщини був покладений кінець» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 155, арк. 57].

Начальник поліції в Берегові був переконаний, що «про будь-яку русинську антидержавну агітацію тут не може бути і мови. Тутешні русини зібрані в читальні «Просвіти», але їх не можна звинуватити ні в чому антидержавному. За автономію Підкарпатської Русі інтенсивно ведуть боротьбу угорські кола, зосереджені навколо д-ра Бако Габора. Вищезгаданий редактор «Берегі Гірлап» і член партії дрібних землеробів в повній мірі приймає участь у політичному житті. Він був на засіданнях німецьких і угорських сенаторів і депутатів в Кошицях і на Татрах, на з'їзді партії в Левочі, брав участь одночасно в політиці під час приїзду міністерського голови в Ужгороді і запрошений до Праги. Якщо д-р Бако за автономію, то він бореться за визволення краю від чехів, оскільки він твердо переконаний, що якщо прийдуть до влади так звані русини, то буде можливо говорити про приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини. На шастя, в Берегові небагато людсьй типу д-ра Бако» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 155, арк. 63].

На думку редакції газети «Чеське слово» (1922, 28 березня), Берегово було не таким вже і безобідним містом у ставленні до іредентського руху. Редакція названого друкованого органу опублікувала лист, що надійшов з Берегова під назвою: «Практика ужгородської влади», в якому однозначно було зафіксовано: «Головним центром іреденти на Підкарпатській Русі є Берегово, і не тільки тому, що знаходиться на кордоні (3 км) між Чехословацькою Республікою і гортиською Угорщиною, але також і тому, що колишній піджупан Стефан Гулачі при режимі Тіто катував дрібний люд обох національностей... Коли ж чехословацькі війська зайняли що частину краю, Гулачі виїхав до Угорщини, але незважаючи на це, він і тепер керує... У податковій комісії при берегівському фінансовому управлінні ми не знайдемо ні одного словака чи русина із середнього прошарку, але не знайдемо також ні одного угорського робітника... В комісії засідають іредентисти» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 155, арк. 23]. Дана комісія «була утворена шляхом темних махінацій», як і багато чого іншого. На думку редакції, угорські іредентисти «продовжують сидіти в Ужгороді і через своїх помічників в установах помимо Ужгорода тероризують погрозами і діями (звільненням) тих, хто хоче добросовісно працювати для блага бідного карпаторуського народу, а Прага мовчить» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 155, арк. 23].

На початок 20-х років припадають перші відомості про проугорську діяльність А.Бродія. 27 квітня 1922 р. начальник поліцейського управління в Мукачеві доносить Президії Мукачівського жупанського управління, що «до редактора Бродія приїжджає колишній фінансовий радник тутешнього окружного управління Михайлович (можливо псевдонім – авт.), який був у свій час тут заарештований за організацію угорсько-польських легій і переданий дивізійному суду в Ужгороді. Д-р Михайлович знаходиться тепер в Будапешті, де його останнім часом відвідав тесть

Перуцці, ресторатор із Мукачеве» [1, ф. 13, оп. 1, спр. 654, арк. 1]. З цього часу чехословацька поліція буде слідкувати за кожним кроком майбутнього прем'єр-міністра Підкарпатської Русі. Чехословацька поліція і служба безпеки продовжували також нагляд за Й. Камінським, Бако Габором та іншими проугорськи настроєними політиками краю [1, ф. 29, оп. 3, спр. 228, арк. 20-21]. Угорські іредентисти встановили контакти з політичними діячами Англії та Італії. Було доведено, що Й. Камінський налагодив досить тісні стосунки з англійським консулом в Празі [1, ф. 29, оп. 3, спр. 228, арк. 21]. Необхідно погодитись з думкою Президії Мукачівського жупанського управління, що «перемога італійського фашизму розбудила бурхливий угорський темперамент фанатичної маси» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 228, арк. 26-28]. Під впливом полії в Італії, «угорські жандарми продовжували погрозувати, що наш кордон не залишиться довго таким, яким є тепер, і вони вірять, що весною будуть проходити службу в Карпатах. Такі розмови ведуть ці жандарми з нашими прикордонниками. 21 січня 1923 р. з угорської сторони світили вночі рефлектором на нашу сторону, а 20 того ж місяця чути було біля години на нашому кордоні стрільбу із кулемета на угорській стороні» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 228, арк. 27].

Свідчення про напад, який готується на одне з жупанських управлінь Підкарпатської Русі, «змусив органи безпеки провести посилені розшуки, які, однак, закінчились безрезультатно, так як не виключено, що в результаті своєчасних заходів вислані офіцери і унтер-офіцери, які повинні були здійснити напад, не змогли цього зробити. Тепер, однак, хвилювання, викликані подіями в Угорщині та Німеччині, притихли, однак, можна ще постійно замічати у населення часткову невпевненість...» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 212, арк. 9-10].

Таким чином, на 1919–1923 рр. припадає початок агітчеської і агітукраїнської діяльності угорської іреденти в краї. Угорщина не зупинялася перед вживанням найбрудніших методів, виношуючи навіть плани агресії. Хоча чехословацький уряд нерідко закривав очі на антидержавну діяльність угорської агентури на Закарпатті, проте, необхідно констатувати, що поліція і служба безпеки країни контролювала ситуацію і не давала можливості для легального існування іредентських центрів у краї. За закарпатськими лідерами проугорського спрямування вівся постійний і ретельний нагляд, неодноразово проводились обшуки, арешти тощо.

На середину 20-х років припадає активізація діяльності угорської іреденти на Закарпатті. В цей період вони консолідують свої сили, об'єднуються, формують основні іредентські центри. 9 лютого 1925 р. Президія Мукачівського жупанського управління доповіла Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі в Ужгороді про обрання Е. Корлата керівником опозиційних угорських сил. «Тасмним шляхом, – говорить в донесенні, – було встановлено, що 31 січня 1925 р. зібрались представники виконавчого комітету союзу опозиційних угорських партій на Підкарпатській Русі на тасмну нараду в Берсгові у секретаріаті партії дрібних господарів. Наралою керував Аркі з Ужгороду і вирішувалося питання про шляхи забезпечення єдиного фронту опозиційних угорських партій. На нараді дійшло до гострих суперечностей між окремими учасниками, а також було проведено голосування відносно того, чи має бути висловлене довір'я др. Корлату. Незначною кількістю голосів було проголосовано за таке довір'я» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 428, арк. 127]. На активізацію угорської іреденти в краї немаловажне значення мала акція лорда Ротгермера по перегляду Тріанонського договору. Начальник чехословацької поліції Воглидал 24 лютого 1928 року повідомляв дирекцію Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі: «... угорські іредентисти розповсюджують різні теїсенційні слухи про приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини, про вторгнення угорського війська на територію Словаччини і Підкарпатської Русі, як і інші панічні слухи, головним чином з часу виникнення

кампанії Ротермера, яку угорські діядчі всіма силами використовують проти Чехословацької Республіки, як за кордоном, так і серед населення і війська. За останній час вони спеціалізуються на прикордонній території, де угорський ірседентизм набув найбільш широкого розмаху, а прикордонне населення постійно схвилюване цими слухами. Цю угорську кампанію всіма засобами підтримують діядчі угорської опозиції на Підкарпатській Русі і в Словаччині, які шляхом таємної дрібної агітації розповсюджують серед своїх прихильників угорський ірседентизм і намагаються підтримувати між угорським елементом на Підкарпатській Русі настрої на користь угорської справи» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 781, арк. 21]. 18 липня 1927 р. начальник управління Севлюшського округу Главачек повідомляв Президію Громадянського Управління Підкарпатської Русі, що 10 липня «в прикордонних селах Угорщини (Ужко і Магашлігет), а як було встановлено і в інших селах було ополощено, щоб все населення, яке вміє писати, не дивлячись на вік і стать з'явилося в нотарські управління і там підписало меморандум, в якому вимагається перегляд Тріанонської угоди. Меморандум повинен бути переданий англійському лорду (ймовірно лорду Ротермеру), який почне клопотання перед великими державами. Підписка меморандуму продовжувалась до 13 липня 1927 р.» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 784, арк. 1].

Акція лорда Ротермера була засуджена переважно більшістю українських політичних партій Закарпаття. Так, 4 серпня 1927 р. була оприлюднена заява ЦК КПЧ про відношення Комуністичної партії до акції Ротермера. «Акція англійського лорда Ротермера, – говориться в заяві, – що зазиває до ревізії тріанонського договору та зміни границь між Чехословащиною і Мадярщиною в некористь Чехословащини, розворушила як буржуазний табір чеський, словацький і табір чеських соціальних патріотів, так також буржуазний табір мадярський. Агітація обидвох таборів погоджується в тому, що обидва вони – як чеський, так і мадярський – стоять на тому самому принципі. На принципі імперіалізму та гніту. Було би помилково думати, що Ротермерів виступ впливає із справедливого огічення проти імперіалістичних мирових договорів, заключених по закінченні світової війни, котрі не є ні висловом господарських потреб, ні не відповідають засади національного самовизначення, але йдуть тільки за імперіалістичними апетитами капіталістичних держав» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 784, арк. 1]. Однак, важко погодитися з авторами заяви, що «акція лорда Ротермера є ведена мотивами за викликання війни проти Радянського Союзу» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 784, арк. 1]. Важко повірити і в те, що Народно-Християнська партія А.Волошина була у великому захопленні від ротермерової акції. Загальновідомо, що А.Волошин чітко притримувався прохечословацької орієнтації.

На шпальтах газети КПЧ «Карпатська правда» 14 серпня 1927 р. був опублікований навіть фейлетон «Лорд Ротермер». «С собі такий англійський магнат, – говориться в фейлетоні, – що закупив більшу частину англійських газет та продає їх для роблення публічної опінії кожному – хто добре заплатить. Сам він розуміється, завзятий консерватист, а його часописи все на услуги різних капіталістичних трестів та концернів. Не хотіла радянська влада продати англійським нафтовим спекулянтам радянської нафти, та давай забирати ту нафту силою. А і взагалі не везе Англії в колоніях і починають твердолобі консерватисти приготовляти похід на Радянський Союз. Думають розіб'ємо ми більшовиків... тоді всі колоніальні раби. всі погноблені народи не будуть хотіти визволитися і будуть в голоді та холоді працювати на славу англійського капіталу, а при цьому і радянська нафта дістанеться в англійські руки. Та й почали приготовляти нову війну проти СРСР, а на чолі цієї акції «публічна опінія» лорда Ротермера» [288].

Ставлення комуністів до ротермерівської акції виклав на шпальтах «Карпатської правди» член ЦК КПЧ О.Гакен. Автор піддав різкій критиці звинувачення органу соціал-демократичної партії ЧСР «Вечернік Права Ліду», в якому КПЧ зображувалася як союзник англійського лорда. Необхідно погодитися з твердженням О.Гагена, що «комуністи є найбільшими ворогами Гортіівського ржиму в Мадярщині. Становище нашої партії є відоме і патріотичне» [288].

Архівні документи свідчать, що угорські партії Закарпаття активно використовували передвиборну агітацію для підтримки пропаганди кампанії лорда Ротермера. Ужгородська поліція повідомляла Громадянське Управління Підкарпатської Русі, що «угорські опозиційні партії, а саме – угорська національна і християнсько-соціальна партія, які об'єдналися для сільських виборів, намагалися як можна більше пов'язати передвиборну агітацію з ірєдентською пропагандою. Пропаганда ведеться в глибокій таємниці. Безвідповідальні елементи розповсюджували в районах, населених угорцями, різні тенденційні слухи про скупчення угорського війська на кордонах, про підготовку вторгнення угорців на тутешню територію і т.п. Кампанією Ротермера серед населення викликана невпевненість в існуючому становищі. По цій причині рахуються з тим, що населення буде обирати угорські опозиційні партії із боязню перед переслідуваннями після приходу угорців. Угорські опозиційні партії очікували від сприятливого результату сільських виборів найбільш сильної підтримки кампанії Ротермера на території Підкарпатської Русі проживали у передвиборні дні англійські журналісти Роберт Дональд і Мільдред як гості доктора Е.Корлата» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 796, арк. 10]. У зв'язку з сільськими виборами і кампанією Ротермера на території Підкарпатської Русі проживали у передвиборні дні англійські журналісти Роберт Дональд і Мільдред як гості доктора Е.Корлата» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 796, арк. 10].

Угорська шовіністична пропаганда посилилась з підготовки візиту на Закарпаття сина Ротермера. Начальник ужгородської поліції доповідав Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі, що «редактор угорської опозиційної партії «Русинской Мадьяр Гирлоп» Павло Рац під час таємної ірєдентської зустрічі в Ужгороді... таємно повідомив присутнім угорцям, що на Підкарпатській Русі буде проведено не пізніше ніж протягом шести місяців плєбісцит під контролем англійської комісії і що найближчим часом в Будапєшт приїде син Ротермера, звідки потім поїде на Словаччину і Підкарпатську Русь. Версія ця очевидю з тенденційних міркувань розповсюджується між тутешнім автохтонним населенням, так що проугорські елементи на Підкарпатській Русі до приїзду сина Ротермера підготовлені і чекають його...» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 653, арк. 411]. До цього додамо, що син Ротермера був депутатом англійського парламенту.

Виходячи з цього не дивно, що «угорські опозиційні кола на приїзд сина Ротермера в Підкарпатську Русь багато покладають і навіть ходять слухи, що він буде урочисто прийнятий в Ужгороді. Керівництво угорських опозиційних партій, яке знаходиться у постійних зв'язках з Угорщиною, приїзд сина Ротермера тримає до цих пір в таємниці, і намагасться всяко використати відомості для схвалення угорського населення у Ротермеровській кампанії і розпалює угорський шовінізм. Однак, деякі до цих пір самі не вірять, що син Ротермера приїде на Підкарпатську Русь і використовують це головним чином тільки для пропаганди... До цих пір не вдалося встановити ні одного випадку, щоб деякі тутешні угорці на опублікований в угорській пресі заклик висилати в листах свої домашні адреси підготовчому комітету в Будапєшти, що включає в себе кампанія Ротермера» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 653, арк. 411]. Директор поліції також повідомляв, що «ірєдентська угорська організація «Лєнєнтс» з часу появи Ротермеровської кампанії дуже посилила свою діяльність. по всій Угорщині організує свої філіали і при підтримці компетентних діячів і властей користується великими правами і що її ірєдентська діяльність в значній мірі

знаходить певний відгук в прикордонних районах Словаччини і Підкарпатської Русі» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 653, арк. 411]. Проуторська агітація знайшла своїх прихильників навіть у такому чисто українському селі як Ясіня. Трос жителів цього населеного пункту були заарештовані чехословацькою поліцією. Газета «Чеське слово» повідомляла, що «результати агітації проявилися хоча б у тому, що декілька осіб із Ясіня вислали лорду Ротермеру листа з проханням про допомогу проти Чехословацького уряду» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 769, арк. 26].

23 лютого 1928 р. Президія Мукачівського жупанського управління видала циркуляр окружним начальникам про підвину діяльність уторського «Рутенського Общества» та про його зв'язки з лордом Ротермером. Керівник названого «Общества», колишній депутат П.Легеза «звернув увагу лорда Ротермера на русинське питання» [1, ф. 41, оп. 2, спр. 154, арк. 1]. За його ініціативою було проведено збори «Общества», на яких зачитано листа Ротермера і вирішено вислати від імені членів організації йому меморандум. В ньому висловлювалося прохання відстоювати інтереси русинів Підкарпатської Русі. Меморандум розробляв професор Антонін Годинка [1, ф. 41, оп. 2, спр. 154, арк. 1]. Необхідно відзначити, що представники англійського уряду зацікавилися змістом меморандуму. Зокрема, старший лейтенант Гудвін одержав наказ особисто перевірити настрої русинського народу. Він пробув на Підкарпатській Русі три дні і, розмовляючи з закарпатцями, переконався в їх намірах приєднатися до Угорщини. Не виключено, що члени «Общества» провели відповідну роботу серед своїх прихильників. Меморандум звершувався переконанням, що «чехи ніколи не дадуть автономію русинам, а тому русини просять лорда Ротермера діяти, щоб Ліга Націй організувала плебісцит, який повинен вирішити, чи хочуть русини залишитися в складі Чехословацької республіки чи, навпаки, хотіли б приєднатися до Угорщини. В плебісциті не повинні брати участь ті, які прийшли на Підкарпатську Русь у 1918 р., але потрібно надати право голосу тим, які в 1918 р. виїхали із русинських земель. Голосування повинно відбуватися за Шопроньським зразком» [1, ф. 41, оп. 2, спр. 154, арк. 2]. На нараді «Общества» була схвалена ініціатива П.Легези опублікувати в 1922 р. брошуру Куткафалві, в якій містився різкий протест проти окупації Підкарпатської Русі чехословацькими військами і висувалася вимога приєднати край до Угорщини» [1, ф. 41, оп. 2, спр. 154, арк. 2].

25 квітня 1928 р. Гуляньська жандармська станція доповідала начальнику Сельюського окружного управління про нелегальне розповсюдження на Закарпатті листівок з фотографією лорда Ротермера і текстом рабської підслесливості за підтримку в розпалюванні реваншистських устремлінь гортистської Угорщини. «Сильні чари твого пера, – говориться в посланні, – будуть творити чудеса. Завтра відкриється могила Угорщини. Хай буде благословенне биття твого серця. Благословенна твоя рука, яка запише нашу правду. Хай супроводжує твою роботу нескінченне благословення і мир. Ці слова шле тобі народ Кошута Лайоша. Портрет лорда Ротермера повинен знаходитися на почесному місці в хаті кожного угорця» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 733, арк. 47]. Даний документ був опублікований в англійському журналі «Дейлі Майл» і розміщений в Угорщині, звідки, очевидно, у великій кількості переправляється на Підкарпатську Русь, Словаччину і Румунію з метою пропаганди [1, ф. 29, оп. 3, спр. 733, арк. 47]. Таким чином, із вищесказаного видно, що так звана «справа лорда Ротермера» підлила масла у вогонь і підбадьорила уторських шовіністів у їх територіальних претензіях на Закарпаття.

На середину 20-х років припадає посилення діяльності проуторських сил в Підкарпатській Русі. Нерідко для досягнення своїх цілей використовувались найрізноманітніші методи, зокрема, листівки, меморандуми тощо. Старший поліцейський радник Волгідал повідомляв Президію Громадянського Управління

Підкарпатської Русі про рвантистську пропаганду Будапештського банку фірми Рот на Словачину і Закарпаття. Названий банк пропонував помічати долари, англійські лібри, швейцарські франки і чеські крони під будапештські будинки і мастки в Угорщині за 32% річних. Цікаво, що на титульній сторінці розробленого банком проєкту, виданого в травні 1925 р., було надруковано угорською і французькою мовами цілий ряд лозунгів, зокрема, «віримо в єдиного бога, віримо в єдину вітчизну, віримо в закон вічний і божий, віримо в воскресіння Угорщини», «без розширення виробництва не можна знову оточити Угорщину попереднім сяйвом слави, без американського капіталу не можна підняти пашу продукцію». «угорець, залишайся завжди і всюди угорцем» тощо [1, ф. 29, оп. 3, спр. 484, арк. 20-21]. На передостанній сторінці проєкту під назвою «Експозитури на окупованій території Угорщини» перераховувались міста, які колись входили до її складу (Ужгород, Братіслава, Кошице, Тренчин, Берегово, Мукачево, Хуст, Рахово, Тсмешуара, Загреб, Фіула і т.д., всього 114 міст) [1, ф. 29, оп. 3, спр. 484, арк. 21].

Керівництво банку поставило перед собою чітку мету: «Чого ми хочемо? Багатої Угорщини, замість німишньої, яка перебуває в занепаді, збіднівшої, яка знаходиться в злиднях і економічній кризі, урізаній Угорщини. Хочемо багатої, спокійної держави, де кожний може працювати, виробляти і жити... Цього ми хочемо. Коли наше прагнення стане правдою, тобто здійсниться, ми не знаємо, але щоб це могло бути, тобто стати дійсністю, треба, щоб кожний угорець, який живе вдома, або в Америці, працював. Після періоду лозунгів і програм повинна настати на порядок денний стати праця. Цього ми хочемо. Замість праці політичної, хай за Угорщину стане велика робота трудящих робітників. Цього ми хочемо» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 484, арк. 21].

Автори звернення значну увагу приділяли пропаганді серед угорських емігрантів у США. «Майбутнє американських угорців, – твердили вони, – залежить від довір'я. Інший дух, інший напрям серед людства. Роз'єднаність проживаючих у світі угорців приходить до кінця. Угорця від угорця без відмінності релігії і класів же не можна буде відрізнити. Зрозумілий і чистий горизонт угорців. Основи для ілікування і очищення дійсно створені і тепер угорці всього світу мають єдину мету: треба працювати для відродження Угорщини. І ми хочемо для цього працювати. Ми також визнаємо одне прагнення: в інтересах воскресіння великої Угорщини, і в першу чергу при допомозі американського капіталу за відбудову і розвиток угорської індустрії, сільськогосподарства і торгівлі» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 484, арк. 22]. Підсумовуючи викладене вище, Воглідал доповідав: «Беручи до уваги те, що проспект написаний не тільки на угорській мові, але також на англійській і французькій, видно, що він буде направлятися у всі європейські держави і в Північно-Американській Сполучені Штати, а також в інші зарубіжні держави з метою іредентської пропаганди» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 484, арк. 54].

Угорщина поклала великі надії на лідера угорських опозиційних партій в Закарпатті Корлата, постійно його фінансуючи. Начальник поліції Воглідал 7 серпня 1926 р. повідомляв угорську поліцейську дирекцію Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі про фінансування Корлата поміщиком, бароном Зігмундом Перені – членом союзу «Розбуджені угорці» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 484, арк. 54]. Друкований орган закарпатських комуністів газета «Карпатська правда» у статті «Предсга» за 3 липня 1927 р. звинуватила АЗС в проугорській діяльності. «Ставимо публично запитання українському населенню Підкарпаття, – говорить в статті, – чи хоче прилучення до фашистської Мадярщини, що в крові робітників і селян давить в себе всякий прояв свободи. Якщо ні, то женіть від себе агентів ката Гортія, що при помочі опозиційної демагогії проти чеського колоніального режиму хочуть назад завести працюючі маси Підкарпаття в ярмо мадярських магнатів» [288]. Стаття

завершувалась закликком: «Робітники і селяни Підкарпаття, гоніть від себе куртяківів-мадяронів, агентів ката Гортія» [288].

22 серпня 1927 р. ужгородська головна фінансова дирекція повідомляла командування 10 кавалерійського полку в Берегові про провокаційні заяви депутата угорського парламенту Гала відносно окупації Закарпаття. «В Угорщині, – говориться в повідомленні, – проводиться жива агітація про те, що найближчим часом все Підкарпаття буде прислане до Угорщини. В Тисабече у різних місцях наклеєні плакати, в яких твердиться, що в перших числа місяця жовтня 1927 р. здійсниться переворот. 21 серпня 1927 р. угорський депутат Гал (постійне місце проживання в Тисабече, вибраний депутатом від цього краю, а знаходиться переважно більшість року в Будапешті) був у Тисабече і стверджував перед населенням, що дійсно так буде, як написано в плакатах, і що вся Підкарпатська Русь буде приєднана до Угорщини» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 784, арк. 25].

Закарпаття буквально наводнили угорські агенти. З листопада 1927 р. Президія Мукачівського Жупанського Управління доповідала Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі про шпигунство священика Карла Баркассі на користь гортистеської Угорщини. «Повідомляю, – доповідав жупан Мукачєва, – що сванеліський реформатський приходський священик Карел Баркассі із села Салока (округ Ужгородський), спільно з священиком Штефаном Сабо з села Ясеня (округ Ужгородський) і Ладіславом Матяшем із Айлоку в Угорщині допустився військової зради таким чином, що в 1923 р. відправив до Угорщини різні карти, списки жандармських станцій і станцій фінансової сторожі, їх розміщення, силу, озброєння, особистий склад по національності, а також дані про розташування чехословацьких військових частин, їх сили в різних гарнізонах. Названі матеріали були сховані у Матяша, який у цей час виконував службу при прикордонній фінансовій сторожі на ділянці між Тисосентмартоном і Солокою. 18 червня 1923 року ці матеріали знову отримав священик Баркассі і разом з Матяшем відправили до воєнної комендатури в Мондоку, де їх і передали» [1, ф. 2, оп. 1, спр. 44, арк. 78]. Чехословацька служба безпеки затримала 25 липня 1927 р. Ладислава Матяша в селі Капушани і передала його дирекції поліції в Кошіце. Затриманий дав свідчення проги Баркассі і Сабова, підтвердивши цим самим свідчення Я.Голвана, зроблені останнім 26 серпня 1923 р. Це дало підставу заарештувати Баркассі і помістити його до слідчої тюрми Ужгорода» [1, ф. 2, оп. 1, спр. 44, арк. 78].

Аналогічна шпигунська діяльність угорських агентів зафіксована в Ясіня і Хусті. Газета «Чеське слово» в кореспонденції за 29 листопада 1927 р. повідомляла, що «поліції і жандармерії вдалося викрити на Підкарпатті широкий шпionаж на користь Угорщини. Двоє жителів села Ясіня і один пенсіонер з Хуста були заарештовані і доставлені в тюрму Хустського окружного суду. Було встановлено, що заарештовані (їх імена знаходяться в тасмніші) підтримували зв'язки з угорським адвокатом др. Екманом із Шаторо-уйгєля, на кордоні Чехословаччини; від нього одержували гроші і доручення про посилення агітації серед угорського населення на Закарпатті і повернення угорського режиму» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 769, арк. 26].

Активізували свою діяльність деякі проугорські партії на Закарпатті. Особливо це стосується АЗС. Названа партія, очолювана І.Куртяком, обіцяла шедри гонорари і банкети за підтримку АЗС під час виборів. «Що багато із запрошених і удостосних чести одержати листи «будителів народу» не реагували на хитрі обіцянки, – констатувала газета «Підкарпатське гласі», – видно із успіхів автономного союзу на виборах, так що, ймовірно, щедрість ляді з Будапешту і далі буде обмежуватись» [1, ф. 30, оп. 4, спр. 439, арк. 1]. Однак, Будапешт продовжував фінансувати АЗС. Це стосується також партії дрібних сільських господарів. Жупан Мукачєва повідомляв Президію Управління Підкарпатської Русі: «Загальновідомо, що Угорщина витрачає

для своїх політичних цілей значні кошти. Зокрема при останніх виборах до сільських представництв цей факт був підтверджений. Партія отримує допомогу від Угорщини, а з цієї причини повинна мати зв'язок з бароном Зігмундом Перені в Будапешті. Грошовими послілками керують нібито з Угорщини через Великий Севлюш» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 796, арк. 46]. Цю інформацію підтвердив заступник начальника Мукачівського окружного управління. «Безсумнівно, – говориться в донесенні, – що згадана партія одержує систематичну допомогу з Угорщини. Для цього угорська дрібноселянська партія повинна мати зв'язок із Зігмундом Перені в Будапешті. Згаданий у свій час був жупаном Марамороської жупи, а пізніше міністром Угорщини. Зігмунд Перені має кількох агентів у Великому Севлюші, зокрема таким агентом був покійний директор жувної лікарні у Великому Севлюші, активний діяч угорської партії селянських соціалістів доктор Коломан Надь, колишній сімейний лікар барона. Грошові переводи, мабуть, направляються з Угорщини через Великий Севлюш» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 796, арк. 47].

Античехословацькою діяльністю угорських ірредентистів зацікавився Провід Українських Націоналістів. Міністерство внутрішніх справ ЧСР доповідало 5 квітня 1928 р. віце-губернатору Підкарпатської Русі, що голова Ліги Українських Націоналістів в Подєбрадах Микола Сіборський «висловився, що на Підкарпатській Русі в Східній Словаччині угорці ведуть підготовку серед населення до плебісциту. Головним чином, безсумнівно, агітують за гроші. 20 квітня 1928 р. Куртяк нібито виїде до Будапешта, щоби там переговорити в цьому питанні. На Підкарпатті вже підготували меморандум в Лігу Націй» [1, ф. 9, оп. 1, спр. 5, арк. 21].

У 20-х числах червня 1928 р. на території Закарпаття побувала таємна угорська делегація, яка «вивчала тутешні умови. Кожному члену делегації відведено певний район, а результати вивчення він повідомляє керівнику цієї комісії Манди, або д-ру Бодаку, який здійснює керівництво цією делегацією. До складу делегації також входить англієць Вілліам Гутгер, який вважається одним із кращих знавців Підкарпатської Русі. Другим членом делегації є якийсь д-р Чизинський» [1, ф. 9, оп. 1, спр. 5, арк. 21]. Робота вищезазваної делегації мала закінчитися протягом одного тижня, щоби д-р Корлат міг підготувати повідомлення для спільної конференції угорських партій в Братиславі 2 серпня 1928 р. Начальник поліції в Кошиці д-р Юнгвірт вважав, що «вислати делегацію на Підкарпатську Русь угорські правлячі кола змусило переконання, що компанію проти Чехословацької республіки найкраще розпочати там, а ніяк не в Словаччині» [1, ф. 9, оп. 1, спр. 5, арк. 21]. На делегацію також було поставлено завдання з'ясувати фінансове становище угорських партій в Закарпатті [1, ф. 9, оп. 1, спр. 5, арк. 21].

Виконуючи дані обіцянки, повідомляв начальник берегівського поліцейського комісаріату, «угорська народна партія і угорська селянсько-соціальна партія на Підкарпатській Русі одержувала 150000 кч. в місяць» [1, ф. 9, оп. 1, спр. 5, арк. 11]. Гроші постунали на ім'я Корлата, якому в Угорщині обіцяли посаду жупана у тому випадку, якщо йому буде важко продовжувати політичну діяльність в ЧСР.

Під грифом «цілковито таємно» директор ужгородської поліції повідомляв 16 червня 1928 р. Президію політичного управління Підкарпатської Русі, що в Угорщині «всі державні службовці, а також особи, які живуть за рахунок дрібного населення, настроєні мілітариски. Всі вони використовують найменшу можливість для нападок проти нашої держави і говорять про захоплення найближчим часом Словаччини і Підкарпатської Русі» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 781, арк. 147]. У донесенні наводились навіть деякі деталі: «В державних установах, в деяких кафе вивішені карти, на яких взагалі нема Чехословацької республіки. В кафе, ресторанах співаються ірредентські пісні. Зовсім інший настрій є у сільського населення, яке різко засуджує угорські буржуазно-націоналістичні демонстрації, хоча воно повинно

мовчати і за кожне слово критики суворо переслідується. Виходячи із суджень тутешніх агентів, угорський уряд багатьох має проблем з власним населенням у себе вдома, яке дуже незадоволене соціальними умовами» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 781, арк. 147].

Продовжувались розмови про близьке угорське вторгнення. 27 липня 1928 р. Президія крайового правління Підкарпатської Русі інформувала ужгородське краєве жашармське управління: «Угорщина у випадку військового конфлікту з Чехословаччиною не в останню чергу сподівається на підтримку з боку угорського населення, яке проживає в Словаччині і Підкарпатській Русі. Воно має бути відповідним чином організовано, щоб вторгнення Угорщини на Словаччину було як можна успішніше. В угорських військових колах передбачається також, що у випадку військового конфлікту угорське населення розпочне протести, які не дозволять Чехословаччині провести оборонні приготування. Така організація угорського населення проводиться ніби-то і в Трансильванії... Про те, хто проводить організаційну роботу серед угорського населення в Словаччині і Підкарпатській Русі невідомо, однак, по одержаним тасмним даним, цим займаються в першу чергу угорські політичні партії, зокрема, угорська партія селянських соціалістів... Ця партія знаходиться в постійному контакті з урядовими угорськими колами, які її постійно запевняють, що сучасне становище не протримається довго і що Угорщина найближчим часом спробує окупувати Словаччину. Угорська селянсько-соціалістична партія розгорнула незвичайну організаційну діяльність, її активісти постійно роз'їжджають по селах, посилюють і організовують нові організації, а керівники цієї партії, зокрема, депутати парламенту Сюлліс і д-р Корлат, сенатор Егрі (ші скоріше прихильники селянсько-соціалістичної партії) дуже часто їздять до Угорщини» [1, ф. 29, оп. 3, спр. 781, арк. 97].

21 березня 1929 р. начальник поліції в Ужгороді повідомив Президію крайового управління Підкарпатської Русі про зв'язки угорського шпигуна Т. Гуловича з угорськими націоналістичними партіями в Закарпатті [1, ф. 9, оп. 1, спр. 60, арк. 34]. 18 серпня за проугорську діяльність був заарештований священик із села Чепла Евжен Бікі [1, ф. 29, оп. 3, спр. 796, арк. 30]. Продовжувався нагляд за агентами З. Перені [1, ф. 9, оп. 1, спр. 60, арк. 39]. 1. Ілютьо 11 травня 1929 р., даючи свідчення в Іршавському окружному суді, заявив: «Я можу як свідок підтвердити те, що партія депутата Куртяка (АЗС – авт.) підтримується, або підтримувалась з Угорщини... Апарат партії обходиться щорічно приблизно в півмільйона крон. На Підкарпатській Русі загальновідомо, що члени члєнських внесків не платять. Мені особисто відомо, що секретар куртякової партії по імені Демко не хотів ніколи виступати проти угорців. Ця партія видавала угорські книги, а для руської культури не хотіла нічого робити» [1, ф. 30, оп. 4, спр. 416, арк. 2].

Угорщина серйозно готувалась до вторгнення на територію Словаччини і Підкарпатської Русі. Це підтвердив начальник поліції в Кошице Ейс Ченек 11 грудня 1929 р. в донесенні дирекції Президії крайового управління в Братиславі. У вищезазваному донесенні йдеться про одне з засідань угорського генерального штабу. «Згідно цих інформацій, – доповідав Е. Ченек, – окремі члєни угорського уряду ніби-то здивувались, що про засідання ради генерального штабу не був повідомлений уряд, тим більше, що вирішувались питання, які відносяться до його компетенції. Рада навіть після не повідомила, що обговорювали її члєни. Цією тасмнипею угорський уряд ніби-то відчуває себе ображеним і більшість члєнів уряду подала ніби-то інтерпеляцію міністру Гембешу. А той ніби-то б коротко відповів, що говорили про військові питання, які неможливо обговорювати відкрито» [1, ф. 117, оп. 1, спр. 136, арк. 1]. Згідно з даними чехословацької розвідки, «в угорській армії повинні відбутися через деякий час зміни на важливих посадах, і говорять, що

головнокомандуючий Янкі Котшард подасть у відставку, а на його місце буде призначено генерала кавалерії барона Тана. Командиром військової організації в Словаччині і на Підкарпатській Русі призначено генерала Гукфі, який дотепер був прикріплений до VI відділення міністерства оборони. Йому, як головнокомандуючому в Словаччині і на Підкарпатській Русі буде підпорядковано 5 командирів, які проживають в Чехословацькій республіці, і які після свого призначення будуть ніби-то одержувати регулярну платню» [1, ф. 117, оп. 1, спр. 136, арк. 1].

11 січня 1930 р. губернатор Підкарпатської Русі Розсіпал повідомляв дирекцію поліції про другу нараду, яка відбулася у міністерстві оборони, її учасники зійшлися в тому, що прийшов час встановити військову диктатуру в Угорщині. Наводилася навіть конкретна дата – 15 березня 1930 р. На нараді прийнято рішення про «необхідність рахуватися з іредентськими і студентськими організаціями», а також їх озброїти [1, ф. 117, оп. 1, спр. 136, арк. 7]. Для «левентистів буде виготовлена форма і зброя; ця форма знаходиться в центральному військовому складі на вулиці Орчі, а зброя в Каленфельдських казармах в Будапешті. Крім цього левентисти двічі на тиждень будуть навчатися стрільби по цілі не тільки з рушниць і кулеметів, але і з гармат в Гаймаскері. Там з цією метою буде посилена охорона, про що командир вже одержав наказ. Також начальник VI відділу міністерства оборони Гунфалві одержав наказ дати списки на відпустки офіцерів, які перебувають у розпорядженні мобілізаційного відділення» [1, ф. 117, оп. 1, спр. 136, арк. 7].

Із доповідної записки Розсіпала видно, що головну роль у підготовці перевороту відіграв Гембеш, який «забезпечував собі офіцерський склад, особливо на керівних посадах, де він всюди ставив своїх прихильників. Так, за останній час він наказав дати пенсію командирам піхотних полків і запропонував знову призначити овсім молодих людей, безперечно, своїх прямих прихильників. Також він задумав направити в штаби бригад своїх людей із міністерства оборони і таким чином забезпечити себе і гарнізонне командування в Будапешті» [1, ф. 117, оп. 1, спр. 136, арк. 7]. Розсіпал підтвердив інформацію про відставку, яка відбудеться найближчим часом, головнокомандуючого угорською армією Янкі Котшарда, який не погоджувався з багатьма пропозиціями, запропонованими Гембешом і який не захотів нести відповідальність за можливу невдачу. Відставка Котшарда не була прийнята Горті, однак Гембеш все зробив для того, щоб її прийняли, а на місце Котшарда запропонував свого прихильника барона Тана» [1, ф. 117, оп. 1, спр. 136, арк. 7].

Розсіпал дещо уточнив інформацію, яка постутила в дирекцію поліції 11 грудня 1929 р. Згідно з нею полковник генерального штабу Сімерфалви «пропозицію призначити 5 командирів військової організації в Словаччині з числа пенсійних офіцерів не прийняв і вирішив призначити 8 вищих, що перебували у відпустці, офіцерів угорської армії. Саме вони візьмуть на себе командування в Словаччині. Ужгород відвідав підполковник угорського генерального штабу Керстесс» [1, ф. 117, оп. 1, спр. 136, арк. 7].

Окремі угорські офіцери за наказом Гембеша побували в Закарпатті з метою ознайомлення членів угорських партій краю з результатами обидвох нарад генштабу. У зв'язку з цим Розсіпал повідомляв начальника окружних управлінь: «31 грудня 1930 р. капітан Себестьян повернувся з відпустки і зробив доповідь на таємній нараді окружних секретарів християнсько-соціальної партії в Кошіце. Наскільки я зміг з'ясувати, в нараді взяли участь секретарі з Ужгорода, Берегова, Севлюша, Великих Калужан, Мукачева, Михаловиць, Пряшва, Рожняви, Лученца і Кошіце. Після вступної промови Ладислава Госта, який відмітив, що організація рухається дуже повільно і закликав до посилення роботи, виступив капітан Себестьян з промовою

такого змісту, що міністерство оборони, а особливо полковник Сімерфалви, не задоволені зробленим до цього часу. Звернув увагу на те, що роботу необхідно прискорити, тому що важко сказати, коли виявиться необхідною військова організація. Капітан Себестьян, відповідаючи на запитання присутніх стосовно теперішнього становища, заявив, що Угорщина сьогодні переживає велику господарську кризу і безробіття... Він згадав також про паради угорських політичних партій зі словацькою народною партією відносно створення організаційного блоку, заявивши, що здійснення цього плану свідчило б про посилення військової організації, тоді як невадача – погіршення організаційних робіт, але не повне їх припинення» [1, ф. 117, оп. 1, спр. 136, арк. 12].

25 січня 1930 р. Розсіпал повідомляв начальників окружних управлінь Підкарпатської Русі про наслідки перебування капітана Себестьяна в краї. «Організатор на Підкарпатській Русі жандармський капітан Себестьян, – повідомляв Розсіпал, – заявив цими днями, що організаційні роботи на Підкарпатській Русі значно покращились, що там залишилось тільки дуже мало колишніх офіцерів і жандармів, які не вступили б до організації... Полковник Сімерфалви підготував для роботи на території Підкарпатської Русі 34 штабних офіцерів, які протягом 24 годин отримають призначення командувати окремими загонами. Жандармському капітану Себестьяну буде підпорядкована організація, якою свого часу командував капітан Саркозе» [1, ф. 117, оп. 1, спр. 136, арк. 25].

З цього часу посилювалось вербування осіб угорської національності до військових організацій проугорського спрямування Підкарпатської Русі. З приводу цього дирекція поліції в Братіславі доповідала Президії крайового управління: «Згідно наказу організаторів із центру, особи, які могли б стати членами цієї організації (військової – авт.), перш за все, мають бути надані наглядю з метою в'яснення не тільки їх переконань, але й надійності, врахування їх суспільних зв'язків. Потім необхідно поступово залучати їх до активної роботи під приводом, що мова йде про угорське об'єднання туг... Кандидата слід далі готувати, звертаючи його увагу на сучасне політичне становище в тому напрямку, що треба організувати угорців, причому найбільш надійних, тому що багато є таких, які з різних причин побоюються об'єднатися під одним прапором.

Залучені таким чином члени повинні підписати перш за все загальний список і тільки пізніше за вказівкою організатора Саркози чи Себестьяна можна дати йому підписати обіцянку. З членами необхідно підтримувати зв'язок, а тому необхідно шукати в кожному селі приміщення, по можливості приватне, ніяк не в готелях чи інших громадських місцях. Знову прилученим членам слід пояснити, щоб вони намагались залучити нових. У випадку втручання з боку властей ніхто не повинен знати іншого і не повинен видати навіть під клятвою. Про справжню мету організації повідомляється членам тільки після подальшої підготовки» [1, ф. 117, оп. 1, спр. 136, арк. 30]. За підрахунками начальника поліції Братіслави Ене Ческа, в Кошіце організовано 317 чоловік, з яких багато є банківських службовців, адвокатів і офіцерів у відставці. Організатор вербування шомсієця одержував 15000 кч. [1, ф. 117, оп. 1, спр. 136, арк. 30]. Е.Чесек відмічав, що «угорські агітатори з центра мають певні труднощі з тугешніми агентами, які, як тільки їм довірять грошові суми, роблять розтрати. Бергівський агент розтратив 140600 кч.і його вигнали» [1, ф. 117, оп. 1, спр. 136, арк. 30].

11 березня 1930 р. Чехословацьке міністерство народної оборони доповідало міністерству внутрішніх справ, що «угорській пропаганді вдалось створити в Празі центр преси, який є складовою частиною угорської іредентиської і шпигунської служби на нашій території» [1, ф. 117, оп. 1, спр. 161, арк. 1]. Газети іредентського спрямування об'єдналися навколо «Прагой мадьяр Гірлап». Нерідко угорські агенсти

використовували різноманітні спортивні клуби в своїх цілях. Губернатор Розсіпат 21 березня 1930 р. інформував окружні управління краю про зв'язки берегівського спортивного клубу з керівниками гортиської Угорщини [1, ф. 117, оп. 1, спр. 136, арк. 1-2]. Окружний начальник у Сваляві переконаував Президію крайового управління в Ужгороді, що місцева «римокатолицька церква сьогодні ще більш ніж це було раніше, під впливом проугорських елементів активізувала свою діяльність» [1, ф. 2, оп. 2, спр. 359, арк. 11]. На території краю розповсюджувалась виготовлена в Будапешті карта «Угорщина до і після Тріанонського миру» [1, ф. 2, оп. 2, спр. 326, арк. 34]. 13 січня 1934 р. в Шатороугейль прибув Гембеш у супроводі вищих міністерських чиновників, де виголосив промову перед членами жупанського управління. заявивши, зокрема, що в закордонній політиці Угорщина просунулась настільки вперед і так міцно, що до бажаної ревізії кордонів підійшла вже на 7,5%» [1, ф. 2, оп. 2, спр. 359, арк. 29].

16 квітня 1933 р. на сторінках угорської газети «Кіш Уйшаг» навіть була опублікована стаття «План угорської ревізії». В ній, зокрема говорилося: «Велика частина Верхньої території з півнільйонним населенням дісталася б знову нам. В першу чергу Житній острів, як і територія Русинів, де в свій час рада посланців призначила проведення плебісциту. Ряд угорських міст повернувся б знову до нас: наприклад Ужгород. З територій, які окупувала Румунія, до Угорщини було б присднано більш ніж 1000000 угорців. Вераджін, Сату Марє і Арад припали б до Угорщини. Угорщині припала б Бачка, яка окупована Сербією, а також значна частина Банага, перш за все Суботиня, Південна Бараня і Мезіморте. Західна Угорщина припала б до нас повністю. На нарадах канцлер Дольфус і вожль німецького народу обговорювали питання Західної Угорщини, яка присднана до Австрії. Цю відривну частку імперії не оспорюють ні німецькі народні соціалісти, ні австрійці» [1, ф. 2, оп. 2, спр. 284, арк. 128-129]. Цій тематиці в Угорщині була присвячена величезна кількість книг, яка масовими тиражами завозилась в Закарпаття. Про це неодноразово повідомляв Президію крайового управління начальник поліції Флек [1, ф. 2, оп. 2, спр. 450, арк. 62]. Угорщина продовжувала розповсюджувати слухи про близьке вторгнення. Міністерство внутрішніх справ Чехословаччини 19 травня 1935 р. видало розпорядження про посилення охорони чехословацько-угорського кордону в зв'язку з можливим вторгненням угорських озброєних груп. У розпорядженні, зокрема, говорилось: «Діяльність окремих жандармських загонів при охороні чехословацько-угорського державного кордону від можливого проникнення озброєних груп на нашу територію вимагає того, щоб розпорядження з цього приводу стосовно ділянки в Рожняві також стосувалося жандармських ділянок в Кошіце і Требішові. Повне проведення в життя цього розпорядження покладається на обидва жандармські командування по попередній згоді з відповідним краєвим управлінням» [1, ф. 2, оп. 2, спр. 418, арк. 183].

7 липня 1936 р. начальник жандармської станції в с.Часлівці пралорщик Кафоурек доповідав крайовому жандармському командуванню в Ужгороді про розповсюдження серед населення угорським агентом слухів про окупацію найближчим часом Закарпаття угорськими та італійськими військами [1, ф. 2, оп. 2, спр. 301, арк. 50]. Про аналогічну ситуацію в прикордонних угорських селах повідомляв начальник окружного управління Улувачек: «В угорській прикордонній смузі розповсюджуються слухи, що буде війна, під час якої Угорщина об'єднається з Німеччиною і Австрією, і що окупована територія знову відійде до Угорщини. Тасмний агент жандармського пункту в Петрові повідомив, що в Дебрєцені він нібито бачив німецьких офіцерів, які повинні взяти участь в угорських маневрах» [1, ф. 2, оп. 2, спр. 301, арк. 19].

Отже, в 20-х – середині 30-х років у Підкарпатській Русі значно посилюлась античехословацька і антиукраїнська діяльність угорської іреденти. Немаловажну роль у цьому відношенні відіграла так звана акція англійського лорда Ротсмерса, який займав чітку проугорську орієнтацію і встановив тісні зв'язки з угорськими правлячими колами. Він виступив ініціатором перегляду рішень Трианонського мирного договору, чим знайшов багато прихильників в Угорщині. Угорський уряд не жалів коштів для фінансування угорських партій в Закарпатті, заслав на територію краю своїх агентів. Велика ставка робилася на керівників АЗС, угорської християнсько-соціальної партії, партії дрібних сільських господарів тощо. Відкриті проугорську позицію займали лідери іреденти в краї Куртяк, Демко, депутат Корлат та багато інших. Чехословацька служба безпеки, поліція уважно слідували за кожним кроком угорських іредентистів. Робилися спроби посилити чехословацько-угорський державний кордон, заарештовувались угорські шпигуни тощо. Наприкінці 30-х років античехословацька і антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колони» в Закарпатті досягла своєї кульмінації. Сучасні дослідники справедливо вважають, що в 1938–1939 рр. переважна більшість угорського населення, «які з дня на день чекали включення краю до Угорщини», вороже відносилися до українського уряду [213, С.125]. Розумів це і А.Волошин та його близьке оточення. Описуючи події 30 жовтня 1938 р., коли в ряді міст Закарпаття пройшли антиукраїнські демонстрації, В.Гренджа-Донський відзначав: «Вже з самого ранку ми бачили величезне напруження і ворожнечу до нас... Перед Народним домом ворожа юрба, наче оси: “Геть з українцями! Хай живе Бродій! Хай живе Горті!”» [24, С.108]. І таких випадків було чимало.

Антиукраїнська пропаганда не припинялася протягом всього нетривалого існування Карпатської України. Біюлетень Пресової Служби Карпатської України повідомляв, що «Малярщина не жаліючи грошей, людських жертв, невтомно працює надалі для досягнення своїх 20 річних цілей» [1, ф.17, оп.1, спр.9, арк.2]. А.Волошин просив своїх урядовців бути готовими до відбиття ворожої пропаганди: «С оправдані злочини, що малярська пропаганда захоче в короткому часі всі розбудови на піднесення недавно забраних територій перед світом представити як вислід своєї праці. Щоби проти цієї пропаганди вже тепер як слід приготувити відповідний матеріал, прошу щоби... заслано мені весь матеріал, який маєте на руці, що говорив би про це? Як вигляділа тепер відступлена територія в 1919-ому році (зокрема міста Ужгород, Мукачів та Берегово), які інвестиції пророблено на тій території до 1938 року та яким коштом. Для вияснення справи прошу заслати мені також і фотографічний матеріал, який маєте» [1, ф.3, оп.1, спр.156, арк.1]. Отже, для уряду А.Волошина не було несподіванкою різке посилення антиукраїнської пропаганди і агітації в краї.

Протягом усього досліджуваного періоду у містах і селах Карпатської України проугорськими елементами розповсюджувалися листівки і виголошувалися гасла «Вон з чехами!» і «Бийте чехів!», які ставили собі за мету загострювати стосунки між карпатським і чехословацьким урядами. А.Волошин вимагав, щоб Міністерство внутрішніх справ Карпатської України «всяку таку протидержавну й протинародну агітацію вже в корені унеможливити й щоби інспіраторів прогічеської агітації стримувати і діяти проти них енергійно» [1, ф.3, оп.3, спр.65, арк.62–64].

Листівкова пропаганда посилюлась під час підготовки до плебісциту, проведення якого вимагав угорський уряд. Так званої «Комітет незалежності русинів» закликав населення: «Братя! – нам не треба чеського и українського паиства, но мадыарскую низменность... Ми с чехами только 20 лет жили, но с мадыарами 1000 лет жили вместе. Ци хочете, чтобы этот старий щасливий свет всрулся? От вас зависит! Голосуйте на общую родину русских и мадыаров!» [1, ф.3,

оп.3, стр.170, арк.5]. Той же "Комитет" переконував закарпатців у необхідності спільного співжиття з Угорщиною, бо тільки вона "дасть нам волю, заробітки і краю будучність" [1, ф.3, оп.1, стр.24, арк.3]. Листівка "Карпаторусській Народ! Братя Карпаторуси!" закликала захистити А.Бродія, який "за нашу правду зносить переслідування... Терпить він за те, що так як ми щастія хотів карпаторусского народа, що хотів злуки Підкарпатської Руси з Угорщиною" [1, ф.4с/18, оп.1, стр.80, арк.4]. Листівка "Сестри і браття!" була видана відразу ж після виборів до Союму Карпатської України. Її автори закликали до спільної боротьби русинів і угорців проти "Волошина, Ревая и украинского панства", до зустрічі "наших освободителей – мадьярских гонведов" [1, ф.3, оп.2, стр.14, арк.6]. Ці ж гасла висувалися на публічних зборах фешиківців у Сваляві [1, ф.4с/18, оп.1, стр.24, арк.1–4]. Листівка під назвою "Послухайте це і запам'ятайте собі!", видана чеською мовою, відверто закликала до терору. Вона закінчувалася словами: "Наша терпеливість закінчилася!" [1, ф.3, оп.1, стр.24, арк.3]. Чехословацька служба безпеки уважно слідкувала за політичними організаціями антиукраїнського та античеського спрямування [12, karton 642].

Існували різноманітні шляхи доставки листівок на призначені території. До Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. їх намагалися розповсюдити у містах і селах, де проживали переважно угорці. "До цих пір (2 травня 1938 р.) прибуло два повідомлення про розповсюдження листівок, – доповідав Президії крайового управління в Ужгороді начальник поліцейського управління, – із Севлюша і із Берсгова, міст, в яких найбільше проживає населення угорської національності... В Севлюшському окрузі циркуляри депутата Корлата (депутат угорського парламенту, який відкрито заявляв про недалеку анексію Закарпаття – М.В.) були таємно передані і євреям. Але євреї, за незначним виключенням, відмовились брати циркуляри. Кампанію цю перервали комуністи, які повели серед населення сильну агітацію проти угорських опозиціонерів" [1, ф.2, оп.1, стр.315, арк.28].

Листівки переправлялись своїм агентам на Закарпаття, а тут передруковувались і розповсюджувались. Чехословацька поліція встановила, що один з активістів Угорської Національної партії в Берегові Бодак "віддрукував названі листівки в типографії Меркура, яка знаходиться в одному приміщенні з секретаріатом Угорської Національної партії, склав собі список всіх угорців і євреїв, і наказав своєму слугі Антоніну Мароск роздавати листівки від будинку до будинку в Берегові. Листівки були вкладені в синю газетну папку" [1, ф.2, оп.1, стр.315, арк.29]. Чехословацькі поліцейські довели, що "особа крайнього угорського способу мислення підписувалась повним іменем, тоді як особи, що працюють в державних установах і особи, які хитаються, підписувались різними знаками, тільки щоб в списку було зрозуміло, що вони листівки отримали" [1, ф.2, оп.1, стр.315, арк.30]. Таким чином, угорські агенти, розповсюджуючи листівки, розраховували перш за все на угорськомовне населення.

Нерідко листівки закидалися на територію краю з літаків. "Листівки на російській і українській мовах, – доповідав начальник Вишківської жандармської станиці Хустському окружному начальнику, – містять в собі заклики до тутешнього населення до виступів проти громадян чеської національності і до невиплати податків. Як було з'ясовано, листівки були скинуті 17 жовтня 1938 р. після 11 годин з зарубіжного літака, який летів вздовж державного кордону від Тячєва у напрямі Хусту. Скинуті листівки потрапили на вільну територію і на недоступні місця тутешнього району і потрапили у більшості випадків в руки громадян руської національності, які проживають окремо вздовж чехословацько-румунського кордону. Населення на зміст листівок не реагує" [1, ф.17, оп.1, стр.327, арк.14].

Отже, чехословацька поліція уважно слідкувала за розповсюдженням угорських листівок і нерідко їх конфіскувала. Така доля чекала і польську листівкову

продукцію. Начальник Дубриничської жандармської станиці Малек доповідав голові служби безпеки Підкарпатської Русі, що ним конфісковані польські листівки під назвами "Братья", "Дорогие братья русини", "Братья карпаторусси" [1, ф.18, оп.1, спр.80, арк.3]. В полі зору чехословацької поліції також знаходились польські агенти. Ярослав Бойко з Бережанщини, – повідомляла "Нова свобода", – є небезпечною людиною і оцюю дорогою остерігаємо українське громадянство в Галичині перед ним. Кілька ілюстрацій з його діяльності: в Ужгороді зголосився він около 28.10. ц.р. (1938 р.– М.В.) до суспільної праці як політичний в'язень, що його під час слідства вивезено до Познаня. звідки він у в'язничому одязі втік через Катовиці до Німеччини, звідки через Чехи і Словаччину на Карпатську Україну. Кілька днів пізніше зголосився він у Мукачєві, де представив себе висланим від табору українських націоналістів в Карпатських горах, що зібралися там в числі 5000 осіб і ждуть приказу до переходу через границю. Скориставшись з замішання, яке постало під час евакуації Мукачєва й Ужгороду, втік через Ясіня до Львова, де крутиться біля української редакції і вишукує жертви, пропонуючи їм, що переведе їх на Карпатську Україну з найбільшою безпечністю" [68, 1938, 6 груд.].

Державна прокураторія у Великому Березному повідомляла: 22 грудня 1938 р. "був жандармською станицєю в Гукливім задержаний Василь Губаній, котрий... прилюдно агітував проти влади Карпатської України а єї прем'єра, при чім... роздавав часопис "Дневник" [1, ф.17, оп.2, спр.336, арк.1]. Державною прокуратурією була розпочата кримінальна справа проти осіб, які агітували проти уряду А.Волошина і за присаднання с.Підгоряни до Угорщини [1, ф.3, оп.2, спр.12, арк.2]. 30 листопада 1938 р. Юрко Гордубей переконував жителів с.Чорний Потік, що "без Ужгорода і Мукачєва не можемо жити" і що в цьому винен тільки А.Волошин. [1, ф.3, оп.3, спр.83, арк.6]. Красвий суд у Великому Березному 8 грудня 1938р. засудив Ю.Кляйснера і Ю.Пашкуляка, "обвинених державною прокуратурією за злочин змови проти республіки з §2 закону про охорону республіки. Обох їх вислав дня 4 листопада 1938 р. з Ралванки звісний фенциківець Крайняк на нашу верховину, щоби по наших селах збирали у громадян підписи за прилучення цілої Карпатської України до Малярщини... Дав їм 12 порожніх формулярів з надписом: "Берні уряд в..." а також передав їм список громад положених на лінії Ужгород–Ужок. На дорогу дістали також по 200 кч. і мали обходити всі села наведені у списку, скликати селян і агітувати за прилученням до Малярщини. З тими інструкціями заїхали до Ужоку а відти пішки до Волосянки, зібрали підписи, але зараз їх жандарми арештували... Обвинені і перед жандармерією і днесь перед сенатом до вини зовсім призналися і дістали за те кожний по 2 роки в'язниці" [68, 1938. 13 груд.].

Нерідко на користь Угорщини агітували священники. Апостольський адміністратор Карпатської України Д.Няраді повідомляв відділ преси і пропаганди, що "о.Сілавй Нестор весь час пропагує поміж селянами на підставі радіоголошень з Будапешту" [1, ф.3, оп.3, спр.73, арк.30]. Пістрьяловський священник Іван Йосиф 29 жовтня 1938 р. "проголосив, що солодкого чоловіка Бродія зкинули з міністерського предсідництва, а на місто нього поставили Волошина. Волошин битанг, злодій, він нас продасть. Коли би була завтра неділя, то я сам пішов би до Ужгороду і сам його заб'ю" [1, ф.3, оп.3, спр.83, арк.8]. За проуторську агітацію був затриманий ужоцький священник Золтан Шолтєс [1, ф.3, оп.3, спр.170, арк.5]. 28 грудня парох із Пацканьова Іван Міня був затриманий "за злочин підготовки до зговору о республіку" [1, ф.4с/18, оп.1, спр.74, арк.1]. Священник Іжак Емерик під час богослужіння закликав людей приєднати Тячево до Угорщини [1, ф.3, оп.3, спр.73, арк.31]. І таких прикладів можна назвати чимало. Окружний начальник в Перечині 24 грудня 1938 р. пропонував А.Волошину "... щоби священники близькі духом до маляр були

попереложувани на аж третій округ, щоби прийшли між зовсім нових незнайомих людей, між якими не посміють агітувати..." [1, ф.3, оп.3, спр.73, арк.1, 2].

Державна прокуратура у Великому Березному розпочала кримінальну справу проти окремих громадян, які звинувачувалися в образах на адресу А.Волошина та очолюваного ним уряду. Водій Філак називав уряд "українською байдоло" [1, ф.3, оп.3, спр.43, арк.1], а Єлизавета Гроскопф 24 грудня 1938 р. заявила, що "Волошин дурний і ціла влада дурна" [1, ф.3, оп.3, спр.170, арк.1]. Щось подібне сказав Самуїл Швіммер, але А.Волошин заявив, що "не бажає дальшого поступовання в тій справі" [1, ф.3, оп.3, спр.83, арк.2]. Прем'єр-міністр ставив себе вище за різні плітки й інтриги, які майже не припинялися в товаристві його недругів. Однак, яким би чином не постував А.Волошин у подібних ситуаціях, вони, без сумніву, породжували невпевненість у малосвідомих верствах населення, підривали авторитет влади. У відповідь на це, служба преси і пропаганди вела свою контрпропаганду. Саме з цієї причини з'явилися листівки, в яких возвеличувався А.Волошин, його діяльність [1, ф.3, оп.4, спр.12, арк.1, 2; оп. 3, спр. 86, арк.6]. Необхідно відзначити, що чехословацька служба безпеки теж збирала компрокативні матеріали на А.Волошина, як раніше на А.Бродія [12, karton 655].

Нерідко проугорські настрої елементи використовували методи погроз і залякування місцевих українських провідників. В.Грецижа-Донський писав, що голова Волівської окружної ради Й.Дудикевич "дуже часто одержує листи з погрозами "Завтра вечір помреш!" – підпис: "Чорна рука" (мадярська). Під'юджена голова мало-що не напала на нього з сокирами" [24, С.35]. Пресова служба Карпатської України повідомляла, що 31 жовтня 1938 р. Бодак, "котрий довгий час агітовав за Мадяриною і був членом Фенцикової партії, вибив вікна у Ригана... Згаданий був поранений сокирою в голову від Ригана" [1, ф.3, оп.1, спр.50, арк.2]. 1 листопада 1938 р. Іван Опаленик "був викинений з гостиниці... в Перечині на вулицю і розбив собі голову, а то за агітацію мадярську" [1, ф.3, оп.1, спр.50, арк.3]. Аналогічні факти зафіксовані в документах пражьких архівів [12, karton 606, 620].

1 січня 1939 р. С.Фенцик відвідав прем'єр-міністра Угорщини Б.Імреді. В поїзді до Будапешту його супроводжували проугорські настроєні юристи, лікарі, судді, викладачі і представники молодіжних організацій. На глибоке переконання С.Фенцика, "вони представляють на 90% інтереси і бажання народу, а на 100% стоять за політику, яку проводить Б.Імреді. Закарпатський народ не тільки бере до відома, але і проголошує ту ідею, яку проповідує Імреді" [16, K-429, tetel 28-30, 202 old]. Угорський прем'єр висловив надію, що скоро буде піднято угорський прапор над Ужком.

З угорської і польської території систематично і цілеспрямовано велась радіопропаганда. Вона проводилася в кількох напрямках: по-перше, поширювалися всілякі небиліци про Карпатську Україну, в які неможливо було повірити; по-друге, Угорщина, піби-то жаліючи населення країни, яке знаходиться на стадії вимирання, "брала в оборону" Карпатську Україну. Угорське радіо поширювало фальсифікації про різноманітні повстання та заворушення проти уряду А.Волошина. Так, зокрема, йшлося про бунти в Хусті за приєднання міста до Угорщини. Цілий ряд радіопредач був присвячений фантастичному подорожжанню продуктів харчування. Необхідно відзначити, що такє явище мало місце, однак ціна хліба ніколи не досягала 20 кч., як повідомляло угорське радіо.

Ще більш сфальсифіковані й навіть безглузді сенсації передавало польське радіо. Наведемо кілька з них: 25 листопада 1938 р. Військо в Хусті збунтувалось проти влади А.Волошина, зайняло хустський замок і звідти бомбардує Прагу; 16 листопада 1938 р. в Хусті вибухнула епідемія азійської чуми. Лікарі повітали, а населення поголовно гине. Всіх, хто виходить з міста, безпошадно розстрілюють. Трупні тисяч людей лежать на вулиці; 27 листопада 1938 р. на Підкарпатській Русі

страшний голод. Хліба вже давно ніхто не бачив. Зафіксовано багато випадків людодівства; 28 листопада 1938 р. Сьогодні вночі землерус знищив Рахів. Ціла околиця залита водою. Ніхто з населення не врятувався [295. С.185].

Угорська розвідка уважно слідувала за розвитком політичних подій у Карпатській Україні. Згідно телетайпного повідомлення Коффи від 14 січня 1939 р., із Карпатської України постуило понад 740 донесень від різних угорських агентів [15. Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko.1938]. Коффа (кличка угорського агента – М.В.) доносить, що “в околиці населеного пункту Гордичо з’явилися 180 українських терористів (галичан – М.В.), а в околиці Косино – 160” [15, Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko.1938]. До Будапешту надходили постійні донесення від угорських агентів про проведення мобілізації в збройних силах Чехословаччини. Протягом 13–29 січня 1939 року агент “Коффа” передавав по телетайпу, що “всіх румун, які були в 1936–1937 рр. звільнені в запас, повернули у військові частини. Багато серед них є угорців. Всіх, що одержали повістки, просили з’явитися 15 січня 1939 р. на свої призовні пункти о шостій годині ранку. Місцезнаходження призовних пунктів нам невідомі. Відомо, що більшість із цих призовників сконцентровані в Сату–Марському окрузі” [15, Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko.1938]. Агент “Кузьма” доносить, що “два вояки із повною амуніцією пішли на своє місце проживання. На чеській території майже всі дорослі одержали повістки для негайної появи в казармах. де вони раніше проходили військову службу. Через п’ять днів їх повинні перекинути в інші місця розгашування” [15, Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko.1938]. Нерідко угорським агентам були відомі навіть такі дрібниці, як кількість новобранців, рівень забезпечення продуктами харчування тощо. Уже названий вище агент доповідав своєму начальству, що у браτισлавській в’язниці залишилось всього 60 чоловік, яких охороняють воїни 39-го піхотного полку. Всі решта (понад 200 чоловік) звільнені й направлені у військові частини [15, Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko.1938].

Серед завдань, які ставилися перед угорськими агентами, був збір компромативних матеріалів на “неблагоналіїних” політичних діячів, науковців і педагогів краю. Так, агент “І” доносить про наявність у сваявського лікаря М.Різдорфера карти Великої України, яка “крім українських земель у Польщі, Радянському Союзі також включає і територію Північно-Східної Угорщини по Дбрееен” [15, Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko. 1939, 525 old]. Гортистам було відомо, що “священик В.Лар у приміщенні виноградівської вчительської семінарії роздавав зброю дітятам для боротьби проти угорців” [15. Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko. 1939]. Серед неблагонадійних називалися прізвища Ю.Перевузника, М.Долиная та інших, які, на превеликий жаль угорських агентів, після окупації краю угорцями покинули Карпатську Україну [15, Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko. 1939]. Вчитель малованія Й.Бокшай хоч і залишився на окупованій території, однак “вимагав українського громадянства” [15, Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko. 1939].

Стеження за патріотично настроєними закарпатцями продовжувалось і після повної окупації краю угорськими військами. Невідомий угорський агент доносить, що “коли угорські частини ввійшли в Великий Березний, вчитель Патак відмовився вивісити угорський прапор на школі” [15, Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko. 1939], а “греко-католицький священик Бачинський під час проповіді в церкві не захотів виконати гімн Угорщини” [15, Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko. 1939]. У Рахові “священик Волошин багато зробив шкоди Угорщині” [15, Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko. 1939]. Вчитель Іванчо “під час викладання свого предмету постійно знущався над угорською історією” [15, Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko. 1939], а перечинський інспектор шкіл Ю.Петенко “виступав проти мадяризації шкіл” [15, Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko. 1939].

Отже, поряд з численними диверсіями терористів, внутрішній спокій в краї порушувала антиукраїнська і античеська пропаганда, заклики до скасування законної влади. Використані матеріали переконують, що в середині Карпатської України уряд А.Волошина мав серйозну опозицію в особі проугорських елементів, з якою не міг не рахуватися. Всі ці фактори діяли одночасно і постійно, чим робили внутрішньополітичне становище Карпатської України нестабільним і вибухонебезпечним. Вони прискорили встановлення в краї авторитарного режиму, якому демократичні процеси стали заважати. На засіданні УЦНР 30 грудня 1938 р. один із відомих політичних діячів краю М.Брацайко відверто заявив: "Принцип демократичний нам є шкідливий" [1, ф.1148, оп.1, спр.1, арк.1].

А.Волошин видав кілька наказів про закриття окремих видань, які не влаштували нову владу. Така доля спіткала щоденники "Русин", "Карпатський Голос", "Русский голос" [1, ф.3, оп.3, спр.48, арк.16]. Уряд А.Волошина повідомляв сваявські окружні власті, що видаю наказ про негайне закриття часопису "Тиса", який "загрожує своїм змістом публічний лад та безпеку" [1, ф.3, оп.1, спр.48, арк.1]. Причиною такому рішенню послужили всього дві статті, поміщені в цьому часописі: "Хліба і роботи, а не люточки" і "Ужгород-Мукачеве" [1, ф.4с/18, оп.1, спр.8, арк.1]. Головний редактор часопису І.Ковач і відповідальний редактор Б.Сцитовської переконували своїх читачів, що "новая республика и новая Подкарпатская Русь не обезпечить ему ту спокойную жизнь, ту русскую культуру и тот насыщенный кусок хлеба, якими он до сих пор жил" [1, ф.4с/18, оп.1, спр.80, арк.4]. Нерідко закриття русофільських газет вимагали самі зарпатці. М.Мандрик із Севлюша повідомляв відділ преси і пропаганди, що "кожна стаття газети "Дисник" гидким та підлим способом налядає на все, що українське... Необхідно застановити часопис" [1, ф.3, оп.3, спр.75, арк.4]. На території краю було заборонено розповсюджувати газети "Кіш Уйшаг", "Пенгі Гірлон" і "Ештгі Уйшаг" [1, ф.3, оп.2, спр.14, арк.17]. А.Волошин сповіщав С.Сабола, що "Календар", який він видає, надрукують тільки "під умовою, що фотографії на сторінках 39/40 і 45/46 будуть усунені" [1, ф.3, оп.2, спр.65, арк.26]. Вищезазвані факти свідчать про введення жорсткої цензури на газети і журнали, які видавалися в Карпатській Україні. Переважна більшість з них була закрита. Це стосується також і численних "Обществ им. Духновича". Зокрема, 30 листопада 1938 р. таке "Общество" було закрито в с.Вишково [1, ф.17, оп.2, спр.320, арк.1].

20 листопада 1938 р., згідно з наказом А.Волошина у Карпатській Україні був утворений і почав діяти концентраційний табір Думсн поблизу Рахова. До нього могли потрапити "дезертири та втікачі з заграниці" і "політичні провинивці з нашого краю..." [1, ф.3, оп.1, спр.16, арк.3]. Що ж являв собою цей табір? Словацький письменник Ф.Іванчо, який влі другої половини грудня 1938 р. знаходився в таборі, писав, що "Думен можна назвати концтабором лише умовно... В думенському таборі бракувало те основне, без чого не обходяться справжні концтабори, якими є: подвійна огорожа з колючого дроту навколо табірної площі, навколо табору заборонна площа – зона; на вуглах табору – сторожові вишки з озброєними вартовими; страва – за процентами виконаної денної норми; робочий день – 12 годин в кожну пору року" [390]. Інший очевидець тих подій, М.Бандусяк писав, що в таборі "охорони не було, ізольовані могли легко втекти" [390]. Отже, думенський табір важко назвати концентраційним, на зразок фашистських чи сталінських. Його створення було актом більш символічним, ніж місцем катування і знешкодження інакомислячих. Підтвердженням цієї думки є той факт, що на Думені не засвідчено жодного вбивства засланих туди порушників закону.

Безумовно, що такі акти, як закриття друкованих органів і окремих русофільських товариств, утворення концентраційного табору, арешти неблагодійних, а насправді, уторських агентів, були недемократичними. Вони

свідчили про існування держави авторитарного типу. Однак, враховуючи цілий ряд факторів (складна міжнародна обстановка, диверсії угорських і польських терористів, активна і цілеспрямована антиукраїнська пропаганда в краї, яку проводила проугорська “п’ята колонна”, заклики до скинення законного уряду), уряд Карпатської України, в інтересах збереження спокою в державі і з метою створення нормальних умов у краї, вирішив піти на певне згортання демократії і консолідувати всі патріотичні сили Закарпаття.

Отже, антиукраїнська і античехословацька діяльність угорської іреденти, яка не припинялася протягом всього міжвоєнного періоду, набула своєї кульмінації наприкінці 30-х років. Закарпаття наводнили угорські агенти, які збирали підписи за приєднання краю до Угорщини, розповсюджували листівки антиукраїнського змісту, повідомляли вісті про діяльність окремих політичних діячів Карпатської України. Систематичною і цілеспрямованою була угорська і польська радіопропаганда. Чехословацький і український уряди докладали всіх зусиль, щоб чинити відпир ворожій пропаганді, однак не могли з нею не рахуватися. Діяльність проугорської “п’ятої колонії” прискорила встановлення в краї авторитарного режиму, атрибутами якого стали закриття окремих друкованих органів і русофільських товариств, відкриття концентраційного табору для ізоляції внутрішніх і зовнішніх ворогів Карпатської України. Такий крок уряду А.Волошина слід вважати оправданим, що зумовлювався необхідністю створення оптимальних умов для функціонування молодій державі.

5.4. Державно-правовий статус Закарпаття наприкінці 30-х рр.

Після поразки національно-визвольних змагань у 1918–1919 рр. державно-правовий статус Закарпаття пройшов своєрідну еволюцію, основними етапами якої були: а) автономія в складі Угорщини згідно з законом №10 “Руська Країна” від 26 грудня 1918 р.; б) рішення Всезакарпатських Народних зборів від 21 січня 1919 р. про возз’єднання краю з УНР; в) автономія в складі ЧСР згідно з рішенням Сен-Жерменського мирного договору від 10 вересня 1919 р.

Питання приналежності Підкарпатської Русі до Чехословаччини остаточно врегулював мирний трактат в Сен-Жермені. Державно-правовий статус Закарпаття визначався статтями 10–13 названого договору:

Стаття 10: “Чехословаччина зобов’язується, що зорганізує територію південнокарпатських русинів в кордонах, визначених Головними союзниками і об’єднаними державами в межах чехословацької держави як адміністративну одиницю, якій буде надано найширше самоуправління, сумісне з цілісністю чехословацької держави.

Стаття 11: Територія південнокарпатських русинів буде мати сейм самоуправління. Цей сейм буде мати законодавчу владу у справах мовних, шкільних та релігійних, а також в питаннях місцевого самоуправління та у всіх інших питаннях, який буде наділений законами чехословацької держави. Губернатор русинської території буде призначений президентом Чехословацької Республіки і буде відповідальний русинському сейму.

Стаття 12: Чехословаччина погоджується, щоб службовці на русинській території призначались, по можливості, з-поміж населення цієї території.

Стаття 13: Чехословаччина гарантує території русинів справедливе представництво в Законодавчих зборах Чехословацької республіки, до яких ця територія буде посылати депутатів, обраних на підставі конституції Чехословацької республіки. Ці депутати, однак, в сеймі Чехословаччини не будуть мати права голосу в жодних законодавчих питаннях, які віднесені до компетенції русинського сейму” [37].

Уряд Чехословаччини, виконуючи рішення Сен-Жерменського договору, ввів основні положення ст.10–13 до Конституції ЧСР, прийнятої 29 лютого 1920 р. (ст.3, п.1–9) [37]. Ця Конституція юридично закріплювала державно-правове становище Закарпаття в рамках Чехословаччини. Необхідно погодитись з міркуваннями В.Шандора, що “між постановами Сен-Жерменського договору і Конституцією ЧСР у справі автономії є, однак, поважні розходження, як також і помилкова інтерпретація” [161, С.44]. Так, зокрема, у параграфі 3 Конституції ЧСР констатується, що “на чолі Підкарпатської Русі є губернатор, іменованій президентом Чехо-Словацької Республіки на внесок уряду і є відповідальний також Союму Підкарпатської Русі” [161, С.44]. “Мирний договір, – писав В.Шандор, – ясно постановляє, що Губернатор краю існує як президентом держави, але зовсім не передбачає, що “на внесок уряду”, тобто центральної влади у Празі. З логіки Сен-Жерменського договору випливає, що президент республіки призначав губернатора на пропозицію Союму Підкарпатської Русі і він є відповідальний перед Союмом. Призначення губернатора президентом республіки за пропозицією празького уряду ставить його в повну залежність від влади у Празі, чим віднімаються йому його автономія привілей. У такому випадку губернатор стає вищим державним урядовцем, якого празький уряд може будь-коли замінити іншою особою. Це міняє цілий зміст Мирного договору про “якнайширшу автономію, сумісну з цілісністю держави” [1610, С.44–45]. На цьому порушення Сен-Жерменського договору не закінчувалися. 20 квітня 1920 р. цивільну владу в Підкарпатській Русі було передано віце-губернатору, що переконано Г.Жатковича у фікції його губернаторської посади і змусило емігрувати в США. Причому посаду віце-губернатора посів чех Я.Брейха.

Згідно ст.3 Конституції ЧСР від 29 лютого 1920 р. віце-губернатор спільно з губернатором підписував усі урядові акти. Отже, фактично, в його руках була зосереджена вся повнота влади на Підкарпатській Русі. Губерніальна рада складалася з губернатора, віце-губернатора, 10 обраних членів і 4 членів, призначених урядом ЧСР за пропозицією губернатора. Генеральна рада розглядала всі питання, які стосувалися Підкарпатської Русі [312, С.150]. Із вищесказаного видно, що “державно-правові акти (пп.10–13 договору від 10.Х. 1919, генеральний статут, конституція та інші), хоч на словах і “гарантували” автономію для Закарпаття, на ділі ж були законодавчими актами, які замість того, щоб забезпечити автономію краю, тут же обмежували її” [312, С.251].

Детально зупиняємось на основних положеннях Конституції ЧСР 1920 р. тому, що вона не втрачала свою силу до 22 листопада 1938 р. Навіть після 11 жовтня 1938 р., коли Прага призначила перший автономний уряд А.Бродія, на території краю продовжувала діяти вищезазначена Конституція Чехословаччини. 22 листопада 1938 р. чехословацький парламент змінив Конституцію ЧСР від 29 лютого 1920 р., доповнивши її постановами про федеративний устрій. Тоді ж була прийнята окрема Конституційна грамота Підкарпатської Русі, згідно з якою край вважався федеративною частиною ЧСР. Завдяки прийняттю цього Закону, юридичний статус Закарпаття далеко переходив рамки автономії, визначеної в Сен-Жерменському договорі та чехословацькій Конституції 1920 р. [480, С.33].

Згідно з Конституційним Законом від 22 листопада 1938 р., “членам (його заступникам) Конституційного суду, якого дотепер назначував Президент Республіки на внесок Союму Підкарпатської Русі, назначує Уряд Підкарпатської Русі” (розділ 1, частина 1, артикул 2) [587, С.235–236]. Урядову й виконавчу владу на території Підкарпатської Русі “виконує в усіх справах, що належать до компетенції Підкарпатської Русі, тричленний Уряд Підкарпатської Русі, який являється складовою частиною Центрального уряду (артикул 3)” [587, С.236]. Згідно з артикулом 5, “вибори до Союму Підкарпатської Русі будуть переведені до п’яти місяців від оголошення цього закону”, а “перше засідання Союму... скличе до місяця

по виборах Президент Республіки до міста, що його визначить Уряд Підкарпатської Русі” [587, С.236–237]. Конституційна поправка (§1) підкреслювала: “1.Підкарпатська Русь є автономною складовою частиною Чехо-Словацької Республіки. 2.Дефінітивну назву автономної території південнокарпатських Русинів установить закон Союму Підкарпатської Русі” [587, С.237]. В §2 констатувалося, що “урядову мову та мову навчання в школах на території Підкарпатської Русі встановить Соїм Підкарпатської Русі” [587, С.237]. Варто погодитися з М.Болдижаром, що “вже через кілька днів автономний уряд порушив правові норми конституції”, видавши розпорядження від 25 листопада 1938 р. про запровадження на території краю української мови [213, С.20]. До цього тільки додамо, що А.Волошин не заборонив паралельне вживання назв і надписів на чеській та словацькій мовах.

Згідно з §4 глави 2 Конституційної грамоти, у компетенції чехословацького парламенту продовжували залишатися відносини з іншими країнами. питання війни та укладення миру, торговельна і тарифна політика, експорт та імпорт, грошова одиниця, обороноздатність держави, транспорт, комунікації, правне упорядкування господарських і фінансових справ тощо [587, С.239]. У §9 глави 2 цього закону зафіксовано, що “1. У всіх справах, не наведених у §4, законодавчу владу на території Підкарпатської Русі виконує Соїм Підкарпатської Русі, вибраний загальним, безпосереднім, тайним голосуванням згідно з принципом пропорційного представництва”. Соїм Підкарпатської Русі повинен був встановити устрій краю, але “в рамках правного устрою Чехо-Словацької Республіки”. Що стосувалося зміни території краю, то для цього потрібна була згода 2/3 більшості Соїму. 22 листопада 1938 р. по пражському радію виступив міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю.Ревай, який високо оцінив новий Конституційний Закон. “Закінчилася наша боротьба за волю народу, – говорив він, – моя радість випливає з двох причин: 1) серед найбухливіших подій ми як національна одиниця, захоронили себе живими; 2) починаємо нове господарське життя, тому що Підкарпаття, підкарпатський народ має ухвалену свою конституцію... Наша країна стала державою, наш народ став державним народом... Закони для нашого краю, після нашої конституції, буде ухвалювати наш Соїм. Спільні у цілій федерації є: міністерство заграничних справ, міністерство народної оборони, однак із своєю місцевою командою, та справа державних позичок. Інакше нашою державою буде управляти Уряд нашої країни, що буде складатися тільки з синів нашого народу. При судах у Празі і Брні, що торкається нашого громадянства, всі скарги будуть полагатися окремими сенатами, що будуть зложені із наших людей. Наша конституція стала законом” [68, 1938, 27 лист.].

Автономний уряд Карпатської України, який після рішень Віленського арбітражу перемістився до Хусту, складався з чотирьох міністерств: внутрішніх справ, шкільництва, справедливості (юстиції) і комунікацій. Кожне окреме міністерство мало декілька ресортів (відділів). Міністерство юстиції очолив А.Дутка, шкільництва – А.Штефан, комунікацій – Ю.Ревай (паралельно виконував обов'язки міністра внутрішніх справ). Останнє відомство мало вісім ресортів: господарство, залізниця, пошта, телефон, телеграф, охорона здоров'я, торгівля і промисли, громадські роботи, соціальна опіка. Особистими секретарями А.Волошина були призначені С.Росоха та І.Рогач [213, С.27.]. В грудні 1938 р. секретарем прем'єр-міністра з політичних питань став С.Ключурак, начальником департаменту персоналом надкомісар М.Ляцанич, начальником відділу пропаганди В.Комаринський, начальником департаменту законодавства і застережних справ М.Кочергаї, директором фінансів С.Сфрємов [68, 1938, 23 груд.].

14 листопада 1938 р., тобто ще до прийняття Конституційного Закону від 22 листопада, рішенням Президії Ради Міністрів Підкарпатської Русі була створена

служба безпеки, яка підпорядковувалася виключно голові уряду. 15 листопада Президія Поліційної Дирекції звернулася до А.Волошина з приводу створення в Хусті Управління поліції. Прем'єр-міністр згоду дав, однак децю обмежив її компетенцію, звівши діяльність поліції до "служби розвідчої, заділення поодиноких ресортів та інші праці, зв'язані з відкриттям уряду" [68, 1938, 26 лист.]. Начальником поліції було призначено надпоручника Ю.Білея. Серед завдань, які покладалися на поліцію, були: 1) забезпечити публічний спокій строгим доглядом над особами, ворожими державі; 2) охорона публічного й приватного майна та публічної моральності переслідуванням всякого роду злочинних елементів; 3) щодо зовнішнього вигляду міста, боротьба проти бруду та інших безпорядків на вулицях і прилюдних місцях за згодою з іншими відповідними чинниками" [68, 1938, 26 лист.]. Начальник поліції Ю.Білей наказав "надати містові український характер... і до 15 грудня 1938 р. всі вивіски та надписи в Хусті заготовити в українській мові" [68, 1938, 26 лист.].

Автономний уряд А.Волошина намагався організувати судову систему та судочинство Карпатської України. Це питання висунулося на перший план після рішень арбітражної комісії у Відні. 9 листопада 1938 р. Верховний суд ЧСР почав діяти в Левочі, а Крайовий суд і Державна прокуратура перебралися з Ужгорода до Великому Березному. 9 грудня 1938 р. Президія Верховного суду в Левочі прийняла розпорядження №21.290-3/38, в якому вказувалось:

"1) Після §1-го Постійної Комісії з 2 жовтня 1938 р., ч. 226 Зб. з. і р. заряджую для полагодження судової агенди про залишки судових округів, яких осідок зістався на землях відступлених Мадярищині, на час, поки не дойде до повної реорганізації судів, слідуючі окружні суди:

Окружний суд у Великому Березному.

Окружний суд в Нижніх Верецьких.

Окружний суд в Іршаві.

2) Після §2 цитованого розпорядження Постійної Комісії заряджую для окружних судів, підпорядкованих краєвим судам, осідок яких лежить на землях забраних мадярами, слідуючі краєві суди:

а) Краєвий суд в Великому Березному для окружного суду в Великому Березному і для окружного суду в Нижніх Верецьких для округу крайового суду в Ужгороді;

б) Краєвий суд в Хусті для окружного суду в Іршаві і окружного суду в Севлюші з округів краєвого суду в Берегові" [68, 1938, 27 груд.].

Реорганізація всієї судової системи повинна була завершитися до 1 січня 1939 р. Газета "Нова свобода" повідомляла: "В Хусті буде... вищий суд і вища державна прокуратура. В Карпатській Україні будуть два краєві суди, в Хусті й Великому Березному. Окружних судів буде 10, а саме: у Великому Березному, Середнім (поки що в Анталовцях), Сваляві, Нижніх Верецьких, Іршаві, Севлюші, Хусті, Воловім, Тячеві й Рахові. На ведучих містах будуть українці, тільки в тих випадках, коли не буде кваліфікованих людей, будуть колишні чужинці. Рівночасно з цією новою організацією судівництва будуть зліквідовані суди приляглих" [68, 1938, 22 груд.].

16 січня 1939 р. автономний уряд А.Волошина видав чотири розпорядження щодо організації в краї судової справи. Вони стосувалися процедури судочинства, створення Вишого суду і Державної Прокуратури, "Про становлення осідків і обводів судів та урядів публічної обвини" та нормативний акт, пов'язаний із виконанням у краї "Закону про охорону республіки". 21 лютого 1939 р. А.Волошин видав останнє розпорядження уряду щодо судівництва, згідно з яким деякі села з одного судового округу включалися до іншого. Про судівництво Карпатської України юрист М.Брашайко писав: "Судівництво наше має бути перейняте відданістю та посвятою для судових справ. Воно має мати перед очима стару

римську засаду: справедливість є основою (фундаментом) держави. Ми мусимо стремити до того, щоб цей фундамент був сильний, непохитний мов скала гранітова. Так має і так мусити бути” [68, 1939, 7 січ.].

На 12 лютого 1939 р. були призначені вибори до Союму Карпатської України. Про це повідомило Міністерство внутрішніх справ Карпатської України 12 січня 1939 р. В оголошенні МВС вказувалось, що “вибори відбудуться на основі часті I і III закону ч.330–1920 Зб. з і р. по тексту закону ч.126–927 Зб. з і р. Вибірчі списки будуть, починаючи днем 19 січня 1939 року, впродовж 8 (восьми) днів виложені у всіх громадських урядах до прилюдного наглядання. Листа кандидатів має бути... подана партіями в двох примірниках найпізніше 21 дня перед днем виборів т.е. в неділю 22-го січня 1939 до 12 години в полудне предсідникові краєвої виборчої комісії в Хусті” [587, С.122]. Деякі історики в такому рішенні уряду вбачають грубі порушення: “З юридичної точки зору, це не вписувалось ні в які міжнародно-правові норми процедури виборів” [213, С.122]. Однак, оголошення про вибори було опубліковано не 20 січня, а 12 січня 1939 р., тобто за десять днів до початку виборів. Отже правопорушень з боку уряду не було. Інша справа, вибори проходили на безальтернативній основі, що свідчило про відхід уряду А.Волошина від демократії. 16 січня 1939 р. було іменовано голову Краєвої виборчої комісії П.Калинкока та його заступника М.Лацанича [587, С.123]. Вибори закінчилися повною перемогою представників українського напрямку, об'єднаних в УНО, що дало право уряду Карпатської України скликати Союм – перший український парламент в історії краю.

У зв'язку з різким погіршенням міжнародної обстановки і фактичним розпадом Чехословаччини, А.Волошин 14 березня 1939 р. проголосив незалежність Карпатської України, яку наступного дня ратифікував Союм. До остаточного рішення Союму Карпатської України владу незалежної держави представляли: прем'єр-міністр А.Волошин, Ю.Ревай (закордонні справи), Ю.Перевузік (внутрішні справи), С.Ключурак (господарство), Ю.Брашайко (фінанси і комунікація), М.Долинай (здоров'я і соціальна опіка). 15 березня 1939 р. розпочав роботу Союм Карпатської України. Головою було обрано А.Штефана, заступниками голови Ф.Реваля і С.Росоху, секретарем М.Кочергана.

Союм Карпатської України прийняв Конституційний Закон Ч.1:

§1. Карпатська Україна є незалежна держава.

§2. Назва держави є: Карпатська Україна.

§3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Союмом Карпатської України, на чолі.

§4. Державна мова Карпатської України є українська мова.

§5. Барва державного прапору Карпатської України є синя і жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня.

§6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвіць у лівім червонім півполі, і Тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місяця закону полишається окремому законодавцю.

§7. Державний гимн Карпатської України є: “Ще не вмерла Україна...”.

§8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття [587, С.136].

Після прийняття цього закону Союм Карпатської України 22 голосами обрав А.Волошина президентом Карпатської України, який після складення присяги, існував новий уряд у складі: прем'єр-міністр і міністр закордонних справ Ю.Ревай, міністр внутрішніх справ Ю.Перевузік, міністр господарства і оборони С.Ключурак, міністр фінансів та комунікацій Ю.Брашайко, міністр здоров'я і соціальної опіки М.Долинай, міністр освіти і релігійних справ А.Штефан. Після прийняття цих актів, Союм відстрочив своє засідання.

Рішення Союму в черговий раз змінили державно-правовий статус Карпатської України. З цього часу, хоча в деякій мірі символічно, Карпатська Україна перестала

бути складовою частиною федеративної Чехословаччини і стала незалежною державою. “Проголошення повної незалежності Карпатської України, – писав представник уряду А.Волошина в Празі В.Шандор, – було важливим державно-політичним актом, хоч не мало міжнародного визнання, бо на це не було часу. Воно було найвищим проявом волі населення, згідно з правом на самовизначення, яке належить українському народові так, як і панівним державотворчим народам. Це стосується всіх українських земель і всього українського народу. У силі історичних умов поодинокі території України були довгими віками відокремлені від себе і від свого магірного центру Києва. Всупереч тому Всенародні Збори в Хусті в 1919 р., подібно як і парламент Західноукраїнської Народної Республіки в 1919 р., Національні Ради Буковини й Бесарабії в 1918–1919 рр. в своїх політичних рішеннях декларували свою соборно-державну єдність з центральною Україною. Такі прояви державності українців на всіх землях України демонструють серйозний міжнародно-правовий аргумент і силу державно-визвольної боротьби” [161, С.351].

Таким чином, наприкінці 30-х років державно-правовий статус Карпатської України пройшов своєрідну еволюцію. До прийняття чехословацьким парламентом Конституційного Закону від 22 листопада 1938 р. про федеративний устрій держави чехів, словаків і закарпатських українців, на території краю діяла Конституція ЧСР від 29 лютого 1920 р., в основі якої знаходились рішення Сен-Жерменського мирного договору. З проголошенням 14 березня 1939 р. незалежності, а 15 березня ратифікації цього рішення Сеймом, Карпатська Україна перестала бути суб'єктом федерації, перетворившись у незалежну державу.

Отже, внутрішньополітичне становище Карпатської України наприкінці 30-х років відзначалося своєю складністю та неоднозначністю. На деякий час зуміли об'єднати свої зусилля в боротьбі за автономні права представники українського і русофільського напрямів. Ця боротьба завершилася перемогою в жовтні 1938 р., коли пражський уряд дав згоду на формування автономного кабінету А.Бродія. Однак, він проіснував недовго через свою відкриту проугорську орієнтацію. Заміна уряду А.Бродія кабінетом А.Волошина засвідчила кардинальну зміну політичної орієнтації. На відміну від свого попередника, А.Волошин взяв курс на українізацію всього суспільно-політичного життя краю, однак в рамках федеративної Чехословаччини і сподіваючись на підтримку Німеччини. Особливо активізувалася діяльність уряду Карпатської України напередодні та під час виборів до Сейму. Вони принесли повну перемогу УНЮ, дозволивши президенту ЧСР призначити засідання першого українського парламенту в історії краю.

На внутрішньополітичне становище Карпатської України негативно впливали цілий ряд внутрішніх і зовнішніх факторів, зокрема, антидержавна діяльність угорської ірреденти, українсько-чехословацькі суперечності, численні конфлікти в українському таборі між “поміркованими” і “радикалами” тощо. Для захисту кордонів краю та внутрішнього спокою уряд А.Волошина видав розпорядження про створення служби безпеки, поліції, державної прокуратури, власних збройних сил – Карпатської Січі. Архівні документи і спогади очевидців переконують, що незважаючи на всі зусилля, уряду Карпатської України так і не вдалося створити босздатні збройні сили. Вони ні в кількісному, ні в військовому відношенні не виявилися здатними до відсічі агресора. Проте Карпатська Січ, в утворенні якої неабияке значення мала ОУН, відіграла важливу роль у захисті кордонів краю від постійних нападів об'єднаних сил угорських і польських терористів. Руйнівний вплив внутрішніх і зовнішніх факторів прискорив встановлення в краї авторитарного режиму, яке проявилось у забороні політичних партій, безальтернативних виборах до Сейму, закритті русофільських і проугорських друкованих органів, товариств, відкритті концтаборів, численних арештах “неблагонадійних елементів”. Разом з тим, такий крок уряду А.Волошина оправдувався складною міжнародною і

внутрішньополітичною ситуацією та зумовлювався необхідністю створення оптимальних умов для проведення соціально-економічних, політичних і культурних перетворень у Карпатській Україні.

Наприкінці 30-х років Карпатська Україна пройшла своєрідну еволюцію від автономності (жовтень 1938 р.) до федеративного устрою (22 листопада 1938 р.) і проголошення незалежності 14–15 березня 1939 р. Карпатська Україна стала самостійною державою, що було прогресивним явищем, бо Закарпаття нарешті з небуття прийшло до своєї державності.

Розділ 6. Галичина і Карпатська Україна (1938-1939 рр.)

6.1. Національно-культурні взаємовідносини українців Східної Галичини і Закарпаття в міжвоєнний період (1919-1938)

В 20-30-х роках між Східною Галичиною і Закарпаттям встановилися досить тісні стосунки. Необхідно відзначити, що особливо цьому сприяв митрополит Андрей Шептицький, який постійно акцентував увагу на тому, що галичани і закарпатці - кровні брати, діти єдиної матері - України. У 1922 р. Шептицький здійснив поїздку до США і в Нью-Йорку зустрівся з представником Підкарпатської Русі за океаном о.Костянтиним Рожковичем. Останній, будучи духовним управителем організації "Соєдинєнє", закликав до єдності закарпатців і галичан, бо, на його думку, "се родні браття, один народ, одна церков, одна мова, одна пісня і однакова доля" [73, 1922, 12 лист.]. Андрей Шептицький "воззивал всех русинов до єдности, и тогда ми будем свободны, бо на свете е справедливость, яка мусить бити вимєрсна каждому народови..." [73, 1922, 12 лист.]. Так передавала газета "Свобода" слова митрополита. Додамо тільки, що вони не втратили своєї актуальності й по сьогодні.

Саме "Свобода", яку очолював і визначав її ідейний зміст Августин Волошин, зробила найбільший внесок у висвітлення діяльності галицького митрополита. На її шпальтах ми знаходимо цілий ряд матеріалів з цього приводу. Так, 15 грудня 1927 р. у Львові проходила міжнародна конференція греко-католицького єпископату. Учасників її привітав і дав згоду взяти участь в ній митрополит Андрей [73, 1927, 18 груд.]. Коли аналогічна конференція проходила в Римі, то для участі в ній запросили Шептицького. Один з квітневих номерів газети, перераховуючи видатних місіонерів Галичини, називав серед них і Шептицького. На думку редакції, він "звдовж і воперек переїхав цілу Галичину, проповідуючи слово Боже..." [73, 1927, 20 квіт.]. "Свобода" в цілому ряді статей писала про велику і щирю любов галичан до свого митрополита. Коли в Галичині святкували 30-ті роковини його діяльності, галичани вирішили "поставити у Львові шпиталь" на його честь. Газета писала, що для такої великої душі, такого пастиря по серцю Ісуса найдостойніший дарунок ювілейний, дійсно шпиталь" [73, 1927, 20 квіт.].

Андрей Шептицький уважно стежив за становищем на Закарпатті. Для устійнення контактів він постійно мав у нашому краї своїх представників. Так, довірною особою Шептицького на Закарпатті був єпископ Д.Няраді. Нещодавно науковий співробітник Центрального Державного Історичного Архіву України у Львові Оксана Гайова опублікувала цікаві архівні документи, які доводять, що, перше, це питання піднімалося ще на початку 20-х років, а по-друге, в курсі всіх справ був Галицький Митрополит Андрей Шептицький, який перебував з Д.Няраді у приятельських відносинах.

Представник ЗУНР в Югославії Григорій Микитей 1 квітня 1920 р. писав у листі до Митрополита Андрея Шептицького: "До мене звернулися деякі наші політики, які стоять в контакті з Чехами з прошенням, щоби я переконав єпископа о. Нярادی, щоби він перенісся з Югославії на Прикарпатську (мається на увазі Закарпаття – Авт.) Україну до Ужгороду. Ті одиниці пробували найперше форсувати на це місце о. Жука..., але тамошні люди заявили, що бажать "свого". Тоді, між іншим, д-р. Цегельський перед своїм від'їздом у Америку запропонував єпископа о. Нярادی. Покликані чинники були дуже вдоволені з пропозиції, і д-р. Жаткович і прочі члени Директорії просили, щоби знестися з о. Єпископом Нярادی.

Тоді д-р. Цегельський звернувся до мене, а для того, що я, як представник, пробував у Білгороді та стою в тіснім контакті з єпископом о. Нярادی.

На мене вложено задачу переконати єпископа о. Нярادی, що його шкода на теперішнім пості, де управляє заледве 15.000, наколи прибувши в Ужгород, буде мати широке поле до праці, зваживши, що буде мати до діла з 300.000 нашого населення. Дальше мені заявили, що він мав би евентуально увійти в склад Директорії. Я мав його наклонити, коли б він згодився переїхати на Закарпаття, щоби він вибрався зараз під покришкою духовних справ до Праги та зложив візиту Масарикови, Гузарови, а відтак поїхав на Закарпаття. Прийняттям його має зайнятися в Празі д-р. Смаль-Стоцький, а в Ужгороді – радник Нечас..." [45, С. 702-704].

Про близькість стосунків між Андреем Шептицьким та Д.Нярادی свідчить лист Митрополита до Крижєвицького єпископа від 27 травня 1936 р. А.Шептицький, описавши засилля комуністичного руху в Галичині, завершує листа словами: "Чи можемо очікувати Вашу Ексцеленцію в Підляотім. Дуже сердечно запрошуюю. Прошу прийняти вискази моєї сердечної приязні" [45, С. 865-866].

Щодо призначення Д.Нярادی апостольським адміністратором краю, то даний акт Ватикану розцінювався тільки як тимчасовий, "в очікуванні створення власної закарпатської митрополії".

Встановилися тісні контакти між А.Волошином і А.Шептицьким, двома відомими релігійними діячами того часу. А.Штефан писав, що А.Волошин ще до початку першої світової війни тричі побував у Львові і мав розмови з Шептицьким. Коли в жовтні 1938 р. Закарпаття виборолло автономію, галицький митрополит відбув богослужіння у Храмі Святого Юра з приводу створення Підкарпатської держави і уряду. 30 листопада 1938 р. Волошин одержав листа від митрополита Андрея Шептицького писав: "Грудно представити Вам ентузіазм і радість, з якою ціла наша суспільність, увесь український народ у Галичині, а особливошим способом Церква і Духовенство прийняли відомість, що Ваша Ексцеленція обняли владу в Карпатській Україні. Уважаємо премудрим зарядженням Божого Провидіння, що Вас вибрало на провідника народові Закарпаття. Тому народові потреба і апостольської любови священика і мудрого проводу педагога, який би його виховував. Такого апостола, християнського педагога дав тому народові, дав нам усім Всевишній у Вашій особі. Зі страхом Господнім і втримуючи неспраз віддих, слідим за кожним Вашим кроком, свідомі небезпек, якими ми з усіх сторін оточені, і безконечно важкого Вашого завдання.

Преслаючи Вам найширші мої побажання, запевняю Вас про щоденні молитви мої за Вашу Ексцеленцію і за підданих Вашій владі наших братів за Карпатами. Нехай Всевишній веде Ваші кроки і нехай наповнює Вас божою премудрістю з небес, щоб Ви змогли повірений Вам нарід допровадити до повної свободи і всестороннього добробуту" [68, 1938, 30 лист.].

Після звернення А.Шептицького до всього цивілізованого світу з протестом проти переслідувань поляками українців у Галичині, патріотичні сили краю провели ряд акцій підтримки. На сторінках урядової газети "Нова свобода" з'являються десятки статей про важке, безправне становище українського населення Галичини. В

одній із них говорилося, що "...поляки нечуваным способом нищать у своїй державі все, що українське. Нищать стрілецькі могили, розв'язують українські товариства, унеможливають удержання шкіл, насильством і обманом перетягують несвідомих селян на латинський обряд, щоб таким чином скорше їх опольщити, а в останньому часі взялися до радикального нищення православних церков..." [68, 1938, 9 жов.].

Учасники Маніфестаційних зборів 16 жовтня 1938 р. у Великому Бичкові прийняли резолюцію, в якій підтримали визвольну боротьбу українців Галичини: "Українці Закарпаття шлють гарячий привіт прикарпатським братам, що провадять героїчну боротьбу з наїздниками-окупантами. Дякуємо їм за їх гарячу прихильність до наших замгань, за їх оборону наших прав. Віримо, що недалеко та хвилина, коли весь Український Народ від Попраду аж до Кавказу, буде сам господарем на своїй землі, бо тільки в своїй хаті своя правда і сила і воля" [68, 1938, 18 жов.].

Не припинялися контакти між цими двома великими мужами України і тоді, коли А.Волошин проживав у Празі. 28 липня 1941 р. А. Волошин в листі до Андрея Шептицького висловив свої міркування щодо створення Українського Патріархату:

"Ваша Ексцеленціє, Милостивий Отче Митрополите! Передовсім ссрдечно вітаю Вашу Ексцеленцію з нагоди ювілею 40-літньої архієрейської служби, а особливо, що добрий Ісус допоміг Вам перейти найгіршу неволю наших часів і визволив Вас з большевизму для дальшої праці душевного відродження нашого народу.

При цій нагоді дозвольте мені піддати одну скромненьку думку.

Для здійснення загального бажання релігійного об'єднання нашого народу, чи не могли б Ви, Милостивий Отче Митрополите, з дозволом св. Отця, звернутися до компетентних репрезентарів української автокефальної церкви з пропозицією, приступлення їх до католицької церкви, так, щоб повстав наш український патріархат.

Українсько-католицький патріархат міг би заспокоїти всі серйозні домагання автокефалістів, а свята єдність з католицькою церквою додала б нашому народові таку моральну силу і підпору, яка принесли б нам найкращі вигляди культурного розвитку і забезпечила б нашу самостійність.

Прашу церкви міг би значно підперти, крім інших інституцій, передовсім українсько-католицький університет, який мав би повстати у Львові, есентуально під веденням оо. Василян.

Молю Бога, щоб Вам дарував много сили і здоровля для здійснення Ваших ідей" [10, ф. 201, оп. 1 т, спр. 221, арк. 90].

11 грудня 1942 р. А. Волошин, проживаючи в Празі (Под Ліпками, 12) надіслав Андрею Шептицькому наступне привітання:

"Ваша Еміненціє, Високопреосвященний Отче Митрополите!

З нагоди дня св. апостола Андрея прошу прийняти і від мене вирази глибокого поклону, теплого поздоровлення і щирого побажання всього найкращого.

Молю Бога, щоб дарував Вам много ласки, тілесної і душевної сили, дочекатися щасливого вирішення справ нашого народу, особливо же повної свободи для праці нашої Церкви між нашим добрим, але духовно занедбаним народом України.

Вірую, що Ваша благословляюча рука ще виправить туди много здібних працівників на славу Богу, для ширення правдивої цивілізації, що й буде підвалиною щасливішої будучности нашого народу.

Цілую руки і вручаюся св. молитвам.

Ваш покірний син в Христі Августин Волошин" [10, ф. 201, оп. 1 т, спр. 221, арк. 91]. Наводячи ці документи, ми свідомо відійшли від хронологічних меж нашого дослідження. Окремі сучасні дослідники безпідставно твердять, що між А.Волошином і А.Шептицьким майже не було контактів після падіння Карпато-

Української держави. Як видно із виценоведених документів, таке твердження не витримє жодної критики.

Діяльність Андрія Шептицького високо оцінювали директор греко-католицької дівочої учительської семінарії в Ужгороді о.В.Лар, єпископи В.Такач і П.Гебей. Василь Такач вважав, що єдиний рятунок Мукачівської єпархії – це Львів, Митрополит Шептицький”. Митрополит А.Шептицький був добре обізнаний із релігійною ситуацією в Закарпатті. “Розмовляючи з Митрополитом, - пригадував о.В.Лар, - я переконався, що він ліпше знає і нашу Мукачівську єпархію, як ми самі. Митрополит з любов'ю говорив про наш нарід, про його глибоку релігійність, чесноту та природню інтелігенцію... Митрополит Андрей сказав, що у своїх молитвах усе згадує Закарпатську Україну. Знав про закарпатські відносини як політичні, так і культурні”. Єпископ П.Гебей писав, що він разом з А.Волошином відвідав Львів, а коли вернулися, то із задоволенням оповідав, “що дуже вплинуло на нього пс. коли у Львові почув, що вірні Мукачівської єпархії також українці, - що ми один народ з однією мовою, обрядом і вірою” [170, С. 98].

Сучасний історик церкви о.Атанасій Пekar із Риму відзначав: “... Як би то пожвавити церковнорелігійне життя в Мукачівській єпархії та спинити наступ московського православ'я в тому часі Слуга Божий, на просьбу єпископа Гебея, вислав до Ужгорода сестер Василіянок для ведення бурси для дівчат”. У своєму проповідному листі до Мукачівського владика він писав: “Посилаю Вам найкращі організаційні сили, які маю тут в Галичині, щоб тільки Вам допомогти!”. У 1928 р. А.Шептицький побував на Закарпатті на Чернечій горі біля Мукачева і виголосив проповідь на тему: “Стійте у вірі!”. Натовп прочан із захопленням слухав палкі слова митрополита. Всі тішилися, що могли почути голос “нашого Мойсея!”. Таким було ставлення найкращих представників закарпато-української інтелігенції та простих вірників до Митрополита Андрія Шептицького.

Досить тісними були зв'язки Закарпатської “Просвіти”, яка виникла в травні 1920 р., з львівською. Відзначимо, що початок їм заклав ще у 1897 р. о. О.Штефан, який 18 серпня в Скотарськім провів установчі збори “Греко-католицької читальні”. Львівська “Просвіта” на прохання О.Штефана надсилає у Скотарське свої видання, художню літературу, обмінювалася інформацією про діяльність просвітницьких організацій на території Східної Галичини [170, С. 39]. Перше привітання з нагоди утворення читальні в Скотарському теж надійшло зі Львова:

“Ваша Честноте!

В прилозі высылаємо дарови книжки для Вашої читальні та просимо передати їх ласкаво де належить. Заразом дякуємо Вам сердечно за Ваши шири труди коло просвіти та добра нашого народа! Честь Вам! Дай Господи Вам ще много літ прожити та дальше трудитись на поли просвітно-економічного. Заохочуйте всіх, де только чуєте гомон рускої пісні та руского слова, вступати в члены так гарного та поважного руского товариства, яким є Товариство “Просвіта”! Засилаючи Вам сердечне поздоровлення, остаєм з глибоким поважансм.

Поклон та поздоровлення Угорським Русинам!” [459, С. 39].

Незабаром після організації читальні, до Скотарського разом з Г.Стрипським приїжджав І.Франко, щоб особисто познайомитися з тим “угро-руським” священиком, який відважився скопактуватися з львівською “Просвітою” і відкрити першу просвітянську народну читальню в тодішній Угорській Русі. До речі, саме Г.Стрипський відіграв значну роль у прискоренні процесу виникнення Закарпатської “Просвіти” в 1920 р. Маючи величезний досвід у справі заснування читальень “Просвіти” (Г.Стрипський спричинився до організації понад 120 читальень у Галичині), він у 1920-1925 рр. виконував обов'язки секретаря крайової “Просвіти”. Поряд з Г.Стрипським великий внесок у розвиток “Просвіти” на Закарпатті зробили

В.Бірчак, В.Пачовський, М.Садовський, О.Загаров, М.Творидло, К.Заклинський, О.Приходько, М.Аркас та багато інших.

Продовжували надходити українські книги та журнали, видані у Львові. В.Гадзєга та В.Желтвай від імені крайової "Просвіти" дякували львів'янам "за Вашу ласкаву уважність, яку Ви okazали голові нашого Товариства пану др. Юлію Брашайкови під час его побуту у Львові" [459, С. 41]. Ревізійний Союз Українських кооперативів (РСУК) звернувся 15 липня 1929 р. до просвітніх товариств Східної Галичини у справі фінансової допомоги українським установам і товариствам "Народного Дому" і "Просвіти" в Ужгороді: "Маючи на увазі, що Львівські центральні передали вже перед роком "Народному Домови" в Ужгороді 100 000 корон чеських, цим разом дальшу і нехайну, але вже остаточну допомогу зложать йому повітові та сільські кооперативи інші товариства та окремні одиниці в цілім краю, візвані "Ревізійним Союзом" до складок на шо ціль" [459, С. 42]. Йшлося про 12 000 злотих для Ужгорода. Коли 17 жовтня 1937 р. в Ужгороді проходив Всепросвітянський з'їзд Закарпаття, то в ньому взяли участь і представники Львівського товариства "Просвіта" на чолі з Бриком [587, С. 42].

Для налагодження культурних контактів з Галичиною Львів відвідав А.Штефан. Там він зустрівся у Національному музеї з професором Іларіоном Свенціцьким, редактором місячника "Світ Дитини" М.Тараньком, директором академічної гімназії Ільком Кокорудзою, професором В. Кучером, членом директорії УНР Андрієм Макаренком та директором Рогатинської гімназії Михайлом Галушинським. "У львівських книгарнях, головно в книгарні "Просвіти", - пригадував А.Штефан, - я накупив був 8 скринь книжок, понад 8 метричних сотнарів, головно підручників і красну літературу" [170, С. 279]. Великий вплив на А.Штефана зробив І.Свенціцький, захищаючи синьо-жовтий прапор: "Всюди по Карпатській Україні і Пряшівщині, в Ужгороді, в Ясіні, в Хусті і в Пряшеві та в наших старших наші барви були синьо-жовті. Навіть такий русофіл, як Адольф Добрянський бажав, щоб його труна (домовина) була покрита синьо-жовтим прапором" [170, С. 279-281]. Познайомився А.Штефан також з В.І натюком.

5 жовтня 1928 р. керівники львівської "Просвіти" писали до своїх братів у Закарпатті: "Радіємо Вашими досягненнями на народній ниві. Здвигнення Українського народного Дому - це тривала і наглядна маніфестація великого і життєвого змагання наших братів в столиці Закарпатської України та гідного виконання народного обов'язку.

Нехай же ті частинні досягнення стануть зародком з'єдинення всіх нас в одну спільну і вільну українську родину та дадуть змогу прилучитися до сім'ї великих культурних народів.

Вашими змаганнями дали Ви доказ, чого можна досягнути навіть при тяжких умовах, коли народні працівники йдуть правдивою народною дорогою.

Нехай же зоря нового кращого життя показує вам нові шляхи. А їх можна створити лише при інтенсивній народній роботі та при спільній і планомірній діяльності всюди, де лише проживає український нарід.

Величому Зібранні передасмо найширші бажання якнайкращих успіхів в його так поважній праці в користь українського народу. Ідіть наміченим шляхом, промощуйте дорогу у світі та правді, захоплюйте своєю роботою всіх і прямуйте твердим та рішучим кроком до кращого Завтра.

Розвивайте і кріпіть Ваші сили на славу Батьківщини.

Слава "Просвіти" в Ужгороді!

Слава всім освітнім робітникам Закарпатської України!

Від глибини серця нашого вітасмо Ваше велике Свято!" [459, С. 41].

Галичани в значній мірі спричинилися до започаткування в 20-х роках пластового руху на Закарпатті. Йдеться перш за все про Андрія Дідника, Осгана

Вахнянина та Леоніда Бачинського. Професор А.Дідик, що народився в с. Персрові поблизу Коломиї, заклад перший пластовий відділ українського "Пласту" в Берегові. О.Вахнянин народився 25 березня 1890 р. в Стрию. Колишній січовий стрілець, після закінчення національно-визвольних змагань 1918-1920-х років, оселився в Ужгороді, де працював професором державної гімназії, викладаючи українську та німецьку мови. 7 лютого 1923 р. створив пластуницьку організацію в Ужгороді. Організатором пластового життя на Закарпатті був Леонід Бачинський, більш відомий як "Примружене Око" [133, С. 137-138].

Серед керівників пластового руху на Закарпатті великою популярністю користувався уродженець с. Залаку в Галичині Андрій Алиськевич. Закінчивши гімназію в Золочеві, університети у Відні та Львові, він довгий час викладав у Львові, Бородах, Перемислі і Дрогобичі. Після закінчення Першої світової війни опинився в Закарпатті, де працював директором гімназії в Берегові, а згодом Ужгороді. Протягом тривалого часу був членом Головної Управи Скаутів Підкарпатської Русі, головою Крайової Пластової Старшини. В 1925 р. А.Алиськевича було нагороджено срібним пластовим хрестом, а в 1927 р. йому присудили почесний титул "Добродія Пласту" з правом ношення срібних відзнак [133, С. 141-142]. Особливої уваги заслуговує уродженець Галичини, відомий письменник і літературний критик Володимир Бірчак – член редколегії "Пластуна" та популярної книжечки "Наші пластові табори" (1929) [133, С. 144-145].

У міжвоєнний період на Закарпатті опинилося чимало галицьких письменників та літературознавців, які в значній мірі спричинилися до становлення сучасної закарпатсько-української літератури. Уродженець с. Любинці що на Львівщині, Володимир Бірчак у 1920-1939 рр. працював урядовцем Шкільного відділу Земського уряду в Ужгороді, а згодом учителем Ужгородської гімназії. Брав активну участь у "Просвіті", редагував часописи "Народ" та "Українське слово". Під час перебування на Закарпатті написав цілий ряд художніх та літературознавчих творів, зокрема, "Літературні стремління Підкарпатської Русі" (1921), "Руська читанка: Для 1-го класу гімназій і горожанських шкіл" (1922), "Василько Ростиславич: Історична повість з XI віку: В 2-х тт." (1923), "Руська читанка для III класу гімназійної і горожанських шкіл" (1923), "Руська читанка для IV класу гімназійної і горожанських шкіл: Взори поезії і прози" (1924), "Проти закону: Повість на тлі подій 12 віку" (1936), "Літературні стремління Підкарпатської Русі. 2-е видання" (1937), "Золота скрипка" (1937), "Чорна ідилія "Молодої Музи": Новели" (1937), "На нових землях: Повість" (1938) і славнозвісну працю "Карпатська Україна: Спомини й переживання" (1939) [625, С. 57-61]. Даючи оцінку стану літератури на Закарпатті, В.Грендаж-Донський у 1935 р. писав: "На першому місці заступлена в закарпатській літературі лірика, епіка й почасті баллади. Взагалі поезія має своїх репрезентантів. Слабіше стоїть оповідання, а ще слабше повісті, не вчисляючи сюди зяменитого повістяря-емігранта д-ра Володимира Бірчака" [332, С. 216].

У 20-х роках на Закарпатті жив і творив відомий галицький письменник Василь Пачовський (1878-1942). Уродженець с. Жуличі на Львівщині. В.Пачовський навесні 1920 р. приїхав до Ужгорода, де разом з В.Бірчаком редагував часопис "Народ". В значній мірі спричинився до налагодження просвітянської та культурно-освітньої роботи на Закарпатті. Протягом десяти років перебував на посаді вчителя гімназії в Ужгороді, а потім у Берегові. Захопившись історією Закарпаття, написав поему "Лаборець" (1923) та казку "Золота Гвіздка" [625, С. 545]. Наприкінці 1938 р. у Львові побачила світ науково-популярна книга В.Пачовського "Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України" [538]. Українців Закарпаття В.Пачовський умовно поділяв за "племінним поділом" на гуцулів, бойків і лемків. Що стосується етнографічного поділу, якого притримувалась переважна більшість учених наприкінці 30-х років, то автор "Срібної Землі" писав так: "На горах живуть

верховинці в комітатах: марамороським, берегівським, ужгородським. На рівнині долинами, які живуть на низах цих трьох комітатів і в сукмарській, угочанській і соболчанській округі. На заході на низах живуть крайняки, в земплинському, сараському й абаунському комітаті, а спішаки в горах у спиському комітаті” [538, С. 29]. Незважаючи на ці поділи, В.Пачовський був глибоко переконаний у тому, що закарпатці є українцями, а “мова їх – це карпатське піднаріччя трьох віток червононоруського наріччя української мови” [538, С. 29].

Детально опрацювавши змістовну монографію О.Мишюка “Нарис з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі” (Т. 1. – Ужгород, 1936), В.Пачовський констатував: “Українці, або русини, що творять етнічну більшість між населенням Закарпаття, – це споконвічна осіла людність, що заселює цю країну” [538, С. 32]. Він не сумнівався, що “перед приходом мадярів на Закарпатті було слов'янське розселення”, а “українці займали закарпатську землю три століття перед приходом мадярів” [538, С. 32]. Підсумовуючи, який внесок зробив В.Пачовський у дослідження найдавнішої історії Закарпаття, необхідно відзначити: 1) історичні праці письменника написані правдиво, з урахуванням рівня розвитку тодішньої історіографії; 2) “Історія” В.Пачовського написана в українському, народолюбському дусі, чим її автор відіграв велику роль у піднесенні національної самосвідомості закарпатських українців наприкінці 30-х років; 3) його праці, незважаючи на популярний характер, були одними з перших, у яких історія Закарпаття стала об'єктом спеціального дослідження; 4) більшість наукових положень В.Пачовського не втратили своєї актуальності й нині, знаювши створі підтвердження в працях вітчизняних дослідників.

Із Закарпаттям пов'язані десять років творчості талановитої галицької поетеси Марійки Підгірянки (Марії Омелянівни Ленерт-Домбровської). Уродженка с. Білі Ослави на Станіславщині, Марійка Підгірянка у 1919 р. оселилася на Закарпатті, де вчителювала у школах Зарічева та Порошкова. Проживаючи на теренах краю, написала понад сто поезій для дітей, друкувалася в усіх україномовних виданнях Закарпаття і Прикарпаття [625, С. 141]. За цей проміжок часу вона опублікувала кілька окремих видань своїх творів: “Вертеп: Різдвяна гра на три дії” (1921), “Мати-сградниці: Образець із побуту наших виселенців в Гмінді” (1922), “Ластівочка 1” (1925), “Ластівочка 2” (1926), “Збірничок віршів для дітей” (1926), “Зайчик і Лисичка: Дві байочки” (1926), “Олександрю Духновичу – будителеви Підкарпатської Русі” (1928), “Мати-сградниці: Образець із табору українських виселенців у таборі у Гмінді” (друге видання, 1929). Чехізатаром Закарпаття була не до впадоби патріотична діяльність Марійки Підгірянки, і в 1929 р. її вигнали з краю” [625, С. 556-558]. Цей факт відзначив у статті “Наша” шкільна політика” В.Гренджа-Донський: “На місце прогнаних українських учителів (між якими були відомі фахівці як Б.Заклинський, Домбровський, Марійка Підгірянка і ін.) посилається вчителів-чехів” [332, С. 72].

Визначний український вчений Іван Патькевич, уродженець с. Цеперів на Львівщині, був одним із засновників “Просвіти” та “Педагогічного товариства Підкарпатської Русі”, ініціатором скликання першого учительського конгресу, членом видавничої, наукової, театральної, бібліотечної та музейної комісії “Просвіти”. Разом з А.Волошином, В.Гаджегою та В.Бірчаком редагував і видавав “Науковий Збірник Товариства “Просвіта” в Ужгороді”, журнал “Підкарпатська Русь”. Його перу належить фундаментальна праця “Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей” (1938). Працюючи на Закарпатті, Патькевич залишив помітний слід, викладаючи в Ужгородській гімназії та публікуючи три видання граматики української мови для нижчих класів гімназії і горожанських шкіл (1922, 1927, 1936). Вчений поширював і запроваджував у практику роботи вчителів граматики Максимовича, Огоновського, Ужєвича, а

також твори українських класиків. Він започаткував у закарпатській школі елементи краєзнавства, етнографії та народознавства. Почесним членом товариства “Просвіта” в Ужгороді 13 червня 1921 р. був обраний визначний український вчений, уродженець Галичини, Володимир Гнатюк. Загалом про Закарпаття В.Гнатюк опублікував понад 110 праць з фольклористики, етнографії, літературознавства, мовознавства, національних проблем [625, С. 146-154].

Український літературознавець, історик та етнограф Корнило Заклинський (1889-1966), уродженець Львова, з 1921 по 1938 рр. викладав у приватній українській гімназії м. Берегова. У 1925 р. з-під його пера вийшли “Народні оповідання про давнину (Історія Підкарпатської Русі в переказах)”. В часи існування Карпатської України К.Заклинський активно включився в національно-визвольні змагання закарпатських українців, був заарештований і ув’язнений угорськими гортистами, а після звільнення емігрував до Чехословаччини.

Українці Східної Галичини відіграли значну роль у становленні закарпатського театру. Саме вони переважали у складі різноманітних закарпатських театральних труп. Одним з чільних представників театрального мистецтва краю Ю.Шерегія обурювала оцінка М.Садовським ролі галичан у розвитку крайового театру та й в історії Закарпаття загалом. “Тутешній театр мене зовсім не задовольняє. - констатував М.Садовський. – Розвернуться нема де. Це те ж саме, що колись у 1905 році я мав у Галичині. Приходиться їздити по дірках захолюстя, де нема ані порядної сцени, ані уборних; де актори одягаються часом – і жінки і чоловіки – в одній уборній, а то і за кулісами, бо ніде примоститись. Така праця тільки нервує і нічого більше. Аудиторія складається з обмадурених русинів, які ледь-ледь розбираються в українській мові. Інтелігенція більш складається з галичан, але одного сміття, яке з Галичини викинули на цей європейський смітник, тому воно чогось бажає, а чого – й саме не знає!

Вимагають ставити європейські п’єси, а поставивши європейську п’єсу – сплять і другий раз уже ніхто не йде. Через це тратимо силу енергії і часу на постановки, а толку ніякого” [167, С. 105].

Протилежної думки про галичан притримувався відомий громадсько-культурний діяч краю М.Брацайко: “... Всім відомо, що емігранти, які прийшли сюди вигнані неодолю з краю, стали для нас щастям у своїм нещастю... сталися дріжджем для розвитку українськості. Ці курси українського читання й писання для інтелігенції і селян, ці бесіди з кожним лиш по-українськи, це урядування по-українськи в урядах призвичаювали нашу інтелігенцію, яка під малярським режимом забула говорити і писати як слід по-українськи! Еміграції завдячуємо дуже багато в праці на полях і культурно-освітнім, і господарським... Ми певні, що держава не викине українців з огляду на свій власний інтерес... ліквідації еміграції нема чого боятись...” [167, С. 106].

Безперечно, було важко, адже чехословацька адміністрація не брала на себе завдання утримування театрів. І в цьому плані допомагали галичани. Ю.Шерегія пригадував: “Дальші інвестиції були потрібні для закуплення театральної бібліотеки та потного матеріалу (партитур і клавіровок з текстами до опер, оперет, та розписані голоси для оркестри та хору). Тривало досить довго, поки пошастило здобути ці потрібні речі з Галичини” [167, С. 72]. Неодноразово поступала фінансова підтримка від різноманітних громадсько-політичних організацій та окремих осіб з Галичини.

Коли стало відомо, що О.Приходько – перший диригент закарпатського театру в Ужгороді переходить на викладацьку роботу, провід “Просвіти” запросив з Галичини відомого диригента Юрія Гасьського, який вже 19 липня 1923 р. зіграв роль у виставі “Циганка Маріула” [167, С.110]. Активно співпрацювали із закарпатськими театральними колективами галичани Богдан Алиськевич, Федір Базилевич, Наталія Балищка, Ростислава Бірчак, Остап Вахитинин, Любов Гасьська,

Роман Кирчів, Володимир Комаринський, Маруся Вроновська (Кукурузова), Ірена Мільфайт, Ярослав Сем'янович, Ольга та Стефанія Стахури та багато інших.

На загальних зборах Союзу Підкарпатських Українських Студентів у Празі 1929 р. було вирішено встановити більш тісні контакти із галицькими студентами. На запрошення львівських студентських організацій актори драматичного гуртка "Верховина" зобов'язалися поставити комедію "Нова генерація" у містах Перемішлі, Львові та Станіславові. На жаль, гастролі не відбулися. Причину цього пояснив у своїх спогадах Ю.Шеретій: "Гастролі в Галичині не можна було здійснити, бо українці там в тому часі були під гнітом польської реакції пілсудчиків. Що більше, за привіт, виголошений головою Союзу, що, мовляв, закарпатці стоять за єдністю українського народу і Карпати не розлучать назавжди нас, прийшлося місцевим українським послам "вияснювати" на поліції "необдуману" фразу "недосвідченого" студента! "Інцидент" вдалося якось затушувати..." [167, С. 210].

В 1938-1939 рр. преса Закарпаття, зокрема „Нова свобода“, починає приділяти багато місця подіям, що мали місце в Східній Галичині, яка насильно була включена до складу Польщі. І це стосується не тільки української преси Закарпаття, але і всього світу. Що ж привертало увагу світової громадськості до Галичини? Наприкінці 30-х років політична ситуація в Галичині була надзвичайно нагніченою, в деякій мірі, навіть вибуховою. Польські загарбники послали жорстокий терор проти українців, що в свою чергу викликало до них ненависть у всьому цивілізованому світі, а також симпатії до справедливої боротьби галичан за автономні права. Газета „Нова свобода“ регулярно знайомила закарпатців зі всім суттєвим, що там відбувалось. Архівні документи свідчать, що період перебування Східної Галичини у складі Польщі був надзвичайно важким. Українські депутати до польського Сейму С.Баран, С.Білак, Д.Веліканович, С.Витвицький та інші неодноразово протестували проти закриття українських шкіл і заборони службового листування на українській мові, але їхні депутатські запити залишалися невіршеними. Відповіді на них директора бюро Сейму А.Рутковського були вкрай туманними і занадто загальними [2, ф. 2, оп. 14, спр. 2, арк. 5]. Польські власті систематично займалися першвіркою лояльності українського населення. Так, 6 листопада 1923 р. шкільний інспектор під час першвірки приватної школи ім. Шашкевича в Станіславові прийшов до висновку, що в цьому навчальному закладі неблагонадійною є Адольфіна Макодон. На його думку, вона була "організатором кружков українських педагогічних товариств в Станіславові" і "склонна до антипанства" [2, ф. 2, оп. 14, спр. 2, арк. 5, 16].

Поляки ще 20 січня 1920 р. скасували автономні права і самоврядування Галичини, чим самим порушили свої зобов'язання перед державами Антанти про надання українському населенню автономії. Фактично українське шкільництво було підпорядковане польському міністерству освіти. У Львівському університеті були закриті українські кафедри, на що українці зреагували створенням Львівського (тасминого) Українського Університету (1921-1925), в якому було понад 50 кафедр і близько 1500 студентів. Політика денационалізації приводила до опору з боку українців Галичини. Так, повітовий комендант Коломиї скаржився місцевому старості, що Петро Павлюк, Микола Зайковський, Михайло Овзарук, Микола Гузол, Микола Будзак (всього 54 чоловіка) ведуть антипольську агітацію в справі шкільництва [2, ф. 8, оп. 1, спр. 123, арк. 12].

У жалюгідному фінансовому становищі знаходилися українські педагогічні товариства Галичини. В одному з документів говориться, що для того, щоб коломийське товариство повноцінно діяло, необхідно щомісяця збирати грошовий податок у розмірі 700 злотих [2, ф. 8, оп. 1, спр. 123, арк. 15]. Власті переслідували священиків, які виписували шлюбні свідоцтва українською мовою. Так, стрийський староста Стефан Новак 22 грудня 1924 р. писав до станіславівського воєводства, що священик І.Каратницький "видавав мстрики на українській мові". Парох Анатоль

Барилевич теж зробив аналогічний “злочин”, коли виписав на українській мові шлюбне свідоцтво І.Ванджурі та В.Ємчук, а священник, який виписав подібне свідоцтво П.Костіву і М.Бриндзей, був змушений протягом 14 днів його перписати [2, ф. 2, оп. 11, сир. 34, арк. 1, 4, 13].

Про все це не могли не знати на Закарпатті, бо місцева преса детально інформувала про життя українців Східної Галичини. В газеті “Свобода”, яку видавав А.Волошин, 22 жовтня 1922 р. була опублікована стаття “Боротьба русинів в Галичині”, в якій описані події 19 жовтня у Львові: “Проти нечуваних насильств поляков, русини (українці) Галичини обороняються такими способами, якими можуть. Хоча поляки виголосили статаріум (доразове право), однак в останніх днях було підпалено і вогнем знищено 70 дворів польських шляхтичів. Так само порозривано і знищено телефонні і телеграфні проводи. Взірвано більше мостів і вбито більше 10 політичних вождів польських” [73, 1922, 22 жов.]. В знак протесту проти продовжуваної поляками денационалізації та колонізації, 25 вересня 1921 р. член УВО Степан Федак здійснив замах на Ю.Пілуцького. Розповідаючи про судовий процес над ним, газета “Свобода” так передавала виступ С.Федака на суді: “Я не почуваво себе польським горожанином і сяк польський суд не може мене судити” [73, 1922, 29 жов.]. Необхідно відзначити, що саме в період судового процесу над Федаком почалася нова хвиля арештів, під час якої до в'язниць Пілуцького потрапили 15000 чоловік. Серед них опинився і адвокат Федака, діяльність якого була не до вподоби польським властям.

Особливу увагу газета звертала на піднесення політичної самосвідомості українців Закарпаття. А.Волошин був свято переконаний, що саме події в Галичині можуть бути в цьому відношенні прикладом. Описуючи хід виборів у Східній Галичині (1922 р.), “Свобода” писала, що “крім кількох сот службовців, які були змушені зробити то з боязнi перед окупаційними військами, українське населення Східної Галичини не з'явилося до польських виборчих урн...” [73, 1922, 19 лист.]. Становище українського населення Галичини стало настільки важким, що стало предметом обговорення світовою пресою. Так, 23 листопада 1922 р. під заголовком “Совітська Україна против Польщі” була передрукована стаття з харківської газети. Як повідомляла газета, “вся совітська українська преса почала енергійну кампанію проти Польщі. Причиною того є події в Східній Галичині. Газети різко звинувачують поляков і добиваються активного виступу проти польського варварства в руській Галичині” [73, 1922, 23 лист.].

Становище українського населення Галичини не набагато покращилося в 30-х роках. Митрополит А.Шептицький звернувся із своїм пастирським листом до світової громадськості, який був надрукований у „Новій свободі” і став, в деякій мірі, постійною темою для обговорення. В ньому, зокрема, відзначалося, що „коло сто церков розібрали і розвалено. Много замкнено. Деякі спалено рукою незаних злочинців. У замкнених церквах і каплицях заборонені Богослужіння, і в них, і поза ними. Між знищеними церквами є дорогі старинні пам'ятки церковної архітектури. Часто знищені і знаряддя релігійного культу. Людей змушували, іноді насильством, приймати католицьку віру у латинському обряді... Неповинних людей не раз бито та видавлювано з їхніх осель. Навіть не вільно там учити катехізму й проповідати у матерній мові людей” [68, 1938, 2 верес.]. Після публікації цього листа, одна за одною з'являються десятки статей про важке, безправне становище українського населення Галичини. В одній із них говорилося, що „...поляки нечуваним варварським способом нищать у своїй державі все, що українське. Нищать стрілецькі могили, роз'язують українські товариства, унеможливають удержування шкіл, насильно й обманством перетягують несвідомих селян на латинський обряд, щоб таким чином скорше їх спольшити, а в останньому часі вzialiся до радикального нищення православних церков...” [68, 1938, 2 верес.].

У вересні 1938 р. поїздку до Чехословаччини здійснив лорд Рансімен, який під час зустрічей з впливовими особами чехословацьких властей, прийшов до висновку, що Великобританія повинна „звернути увагу на Польщу, де середньовічною психозою за- троніє, хворі на великоманію люди задумують стерти з лиця землі одного з найкращих, найсвідоміших народів світу” [68, 1938, 4 верес.]. Після поїздки в Чехословаччину Рансімен вирішив відвідати Польщу і на власні очі побачити, що там твориться.

Свою солідарність з галичанами закарпатці висловили на зборах УЦНР, які проходили у вересні 1938 р. Великі промови виголосили Ф.Ревай та І.Рогач. Збори ухвалили резолюцію, доповнення до якої вніс Ф.Ревай: „щоб чеська влада...перевела інтервенцію в Варшаві проти нечуваного переслідування 8 мільйонної української людності на Західній Україні...” [68, 1938, 6 верес.]. Учасники маніфестаційних зборів 16 жовтня 1938 р. у Великому Бичкові прийняли резолюцію, в якій підтримали визвольну боротьбу українців Галичини: „Українці Закарпаття шлють гарячий привіт прикарпатським братам, що провадять героїчну боротьбу з наїздниками-окупантами. Дякуємо їм за їх гарячу прихильність до наших змагань, за їх оборону наших прав. Віримо, що недалеко та хвилина, коли весь Український Народ від Попраду аж до Кавказу, буде сам господарем на своїй землі, бо тільки в своїй хаті своя правда і сила і воля” [1, ф. 3, оп. 3, спр. 55, арк. 1, 2].

Отже, протягом міжвоєнного періоду не припинялися освітньо-культурні взаємини українців Східної Галичини і Закарпаття. Зміцненню їх в значній мірі сприяли галицькі українці, яких доля закинула на Закарпаття після поразки національно-визвольних змагань 1918-1919 рр. Необхідно відзначити, що загалом демократична Чехословаччина не робила суттєвих перепон у наданні емігрантам громадянства, хоча, як свідчать документи, особливо радикальні його позбавлялися. Саме так сталося з постесою Марійкою Підгірянкою. У міжвоєнний період на Закарпатті почали виникати товариства, які в краї глибоких коренів не мали. Зокрема, це стосується «ІПласту», ініціаторами створення якого були галичани. Вони ж у значній мірі спричинилися до виникнення товариства «ІПросвіта», яке відіграло визначальну роль у формуванні національної свідомості закарпатських українців. Налагодилися тісні стосунки між закарпатською та львівською «ІПросвітами». Нерідко громадсько-політичні та культурні діячі краю відвідували Галичину, де встановлювали контакти з прогресивними галицькими письменниками, вченими і політичними діячами. Значною мірою сприяв відносинам між українським населенням Східної Галичини і Закарпаття Митрополит Галицький Андрей Шептицький – людина, яка користувалася великим авторитетом у світі. У міжвоєнний період на Закарпатті творили визначні діячі культури Галичини Іван Пацькевич, Володимир Бірчак, Василь Пачовський. Андрій Аліськевич та багато інших, які в значній мірі спричинилися до становлення української літератури, театру та мистецтва Закарпаття. Наприкінці 30-х років, коли посилювався санітарний режим у Галичині, лідери проукраїнських сил краю відкрило стали на захист українського населення, про що свідчать численні демонстрації та акції протесту. До речі, наприкінці 30-х років закарпатці, які жили в більш демократичній державі, мали кращі можливості підняти свій голос проти денационалізації та колонізації галицьких українців у складі Польщі. Галичани, добре пам'ятаючи цю підтримку, першими прийдуть на допомогу закарпатським українцям, які в 1938-1939 рр. вибороти автономні права та будували самостійну державу – Карпатську Україну.

6.2. Українська преса Східної Галичини про Карпатську Україну

Упродовж 30-х років у Східній Галичині видавалися десятки українських газет і журналів, які висвітлювали історичні події, пов'язані з Карпатською Україною. Лише один їх перелік засвідчує, що українське населення цього регіону мало широкий

вибір інформації про міжнародне, соціально-економічне і внутрішньополітичне становище Закарпаття в 1938-1939 рр. Такі видання, як «Літопис Червоної Калини», «Неділя», «На переломі», «Авангард», «Жіноча доля», «Жіноча воля», «Діло», «Новий час», «Нова зоря» та ряд інших, намагалися поміщати на своїх сторінках найширшу інформацію про події за Карпатами.

Головна увага в пресі приділялася висвітленню подій, пов'язаних з боротьбою закарпатців за автономні права. Невідомий автор статті у львівському журналі «Неділя» ще в 1930 р. з обуренням писав про небажання чеських властей надати автономію жителям краю [66, 1930, Ч. 3]. Преса Галичини постійно нагадує чехословацькому урядові про необхідність виконання взятих на себе зобов'язань. З цього приводу львівський часопис «Діло» писав: «Найкраще було би признає слушність чеському урядові, що рішився виконати прийняті десять літ тому міжнародні власні зобов'язання щодо Закарпаття» [59, 1931, 24 січ.]. Газета робить докір і польським властям. На її думку, українці Галичини більше заслуговують на одержання автономних прав, бо їхня національна свідомість «де-де вище від того рівня і стану, що на Закарпатті» [59, 1931, 24 січ.].

Кореспонденти галицьких газет і журналів уважно слідкували за підсумками перепису 1930 р. в Закарпатті. Автор статті «Автономія Закарпаття і новий перепис», надрукованій в органі Українського Національного Демократичного Об'єднання (УНДО) газеті «Діло», доводив, що «лише автономічний устрій, загарантований Закарпаттю міжнародним і чехословацьким законодавством, може дати йому можливість приспішити культурний розвиток» [59, 1931, 24 лют.]. Висловлювалася надія, що «державний розум чеських керівників каже сподіватися, що ця справа буде в найближчому часі полагоджена» [59, 1931, 24 лют.]. У 1931 р. «Діло» надрукувало виступ посла чехословацького парламенту Ю.Гусная, який закликав разкий уряд виконати взяті на себе зобов'язання. Названий посол добирався тільки заємопорозуміння, коли говорив: «Населення, яке щиро й одверто прислалося в 319 році до нашої республіки... як тоді безмежно довіряло вам, так і сьогодні від вас нічого іншого не бажає, як широкого довір'я» [59, 1931, 9 груд.].

Наприкінці 30-х рр., поряд з проблемою автономії, на перший план висувається подача матеріалів про січневі події 1919 р. Чому саме їм приділялася особлива увага? Вони, на думку галицьких кореспондентів, свідчили про короточасний, але вагомий за своїм змістом, спалах свідомості закарпатців, коли 21 січня 1919 р. 420 делегатів Всеукраїнських зборів у Хусті проголосували за злуку краю з Українською Народною Республікою. Робиться висновок, що ці події послужили підґрунтям жовтню 1938 р., коли Закарпаття здобуло автономний устрій. Події 1919 р. висвітлені в статті М.Творидла «Перші революційні проблески на Карпатській Україні» [63, 1938, Ч. 12], спогадах І.Молеція «Моя виправа на Закарпаття» [63, 1938, Ч. 4] і В.Бірчака «З Ужгороду до Хусту» [59, 1938, 23 лист.].

Хоча галицька преса протягом всього міжвоєнного періоду поміщала інформацію про Закарпаття, однак саме на кінець 30-х рр. припадає зростання інтересу українців Східної Галичини до краю. Починаючи з жовтня 1938 р. Закарпаття посідає центральне місце на сторінках галицьких газет і журналів. В цьому нема нічого дивного, бо в цей період у Закарпатті відбувалися події, що викликали великий резонанс у світі.

Враховуючи відсутність належної джерельної бази, свідчення галицької преси, підкріплені архівними документами і науковими дослідженнями, мають важливе значення. Вони дають змогу з'ясувати позицію, яку займали українці Східної Галичини по відношенню до Карпатської України. Матеріалам, опублікованим на сторінках галицької преси можна довіряти. Цілий ряд їх власних кореспондентів були акредитованими у Закарпатті. Завдяки їм читачі мали змогу одержувати регулярну інформацію, як правило, відразу після подій. У цьому відношенні слід

вмістити репортажі й статті власкора львівського часопису "Діло" Романа Голяна. Нерідко преса Східної Галичини поміщала на своїх сторінках передруки з урядової газети "Нова свобода", яка видавалася в Хусті під редакцією В.Грецивкі-Донського. Однак, необхідно відзначити, що першочергова увага надавалася статтям, репортажам і коментарям своїх власних кореспондентів.

Міжнародне становище Карпатської України наприкінці 30-х рр. було незвичайно складним. Серед держав, постійно висуваючих територіальні претензії до краю, виділялася Угорщина. Її уряд вважав себе єдиним повноправним претендентом на оволодіння Карпатською Україною. Галичина уважно стежила за розвитком подій у Закарпатті та навколо нього. На сторінках галицької періодики розпитується чимало матеріалів про відношення Угорщини, Польщі, Німеччини, Румунії, Англії, СРСР до Закарпаття.

М.Данько, автор статті "Європейська криза й українська справа", справедливо писав, що останнім часом "українців згадують у пресі при кожній нагоді" [59, 1938, 2 жов.]. Головною причиною цього послужили події у Закарпатті, зокрема, здобуття його жителями автономних прав. Українці Галичини всіляко підтримували закарпатців, сподіваючись, що і Польща поступить аналогічно. Це стосується останньої, то, як заявив міністр закордонних справ А.Бек, "при нинішньому стані польсько-українських взаємин безумовно прикрим є сам факт заповідження автономії Закарпаття" [59, 1931, 24 січ.]. Необхідно врахувати, що про це було заявлено А.Беком ще в 1931 р., коли чехословацький уряд обмежувався тільки обіцянками.

Починаючи з жовтня 1938 р. у галицькій пресі, зокрема часописі "Діло", з'являється цілий ряд публікацій про позицію Угорщини щодо Закарпаття. Угорський уряд вимагав негайного проведення плебісциту в країні, сподіваючись на його позитивні для себе результати. З цього приводу "Діло" передрукувало з угорської газети "Мадяршаг" статтю "Домагасмося плебісциту на Підкарпатській Русі". В ній говорилося: "Домагасмося, щоб руський нарід, який 20 років зазнавав стільки лиха під чеським пануванням, міг в кінці сам рішати про свою долю" [59, 1938, 6 жов.]. Добре розуміючи, що сама агітація не дасть відчутних результатів, партійська Угорщина розпочала активну дипломатичну роботу, яка нерідко велася нечесними методами по відношенню до Закарпаття – складової частини федеративної Чехословаччини. Багато в чому доля краю вирішувалася на переговорах 1938 р. між Чехословаччиною і Угорщиною в Комарно. На них угорські дипломати в черговий раз висунали ідею плебісциту, але вона була рішуче відкинута їх чехословацькими колегами. Справедливо писало "Діло", що "... у зв'язку з цими переговорами справа Закарпаття стала найголовнішою і найактуальнішою проблемою дня" [59, 1938, 7 жов.].

Переговори закінчилися безрезультатно, і тоді регент Угорщини М.Горті звернувся до учасників конференції, яка проходила у вересні 1938 р. в Мюнхені. Преса Галичини детально описала позицію Німеччини, Англії, Франції та Італії до ситуації, яка виникла після завершення угорсько-чехословацьких переговорів. Особливо небезпечною галицька преса вважала пропозицію Італії про поділ Закарпаття на три частини, а саме між Угорщиною, Польщею та Румунією [59, 1938, 8 жов.]. Однак, на той час Німеччина італійську пропозицію не підтримала, вважаючи за краще включити Закарпаття до складу Словацької держави і тим самим завдати утворенню спільного угорсько-польського кордону. Проте не відкидалося і приєднання краю до Угорщини. Німеччина постійно шантажувала Карпатську Україну, чекаючи коли Угорщина приєднається до антикомінтернінського пакту.

Український уряд на Закарпатті рішуче виступив проти імперських зазіхань Угорщини. Галицька преса передрукувала з "Нової свободи" інтерв'ю міністра Карпатської України Ю.Реваля, який недвозначно заявив: "Ми стоїмо на становищі

самовизначення всіх народів і на тій базі готові дійти до порозуміння з Мадярщиною” [59, 1938, 20 жов.]. Своє ставлення до проблеми територіальної цілості Закарпаття преса Галичини висловила у статті “Чого хоче українське Закарпаття?”. “Нині ті границі, - писало “Діло”, - без волі українського населення Підкарпаття не має право ніхто змінювати чи їх коригувати. Це слід особливо пригадати чехословацькій владі на випадок будь-яких переговорів з Мадярщиною” [59, 1938, 20 жов.].

Необхідно відзначити, що доля Закарпаття не залежала від його уряду. Не міг суттєво на неї вплинути і чехословацький уряд. “Судетсько-німецька суперечка, - писав у своїх споминах С.Росоха, - перетворилася на європейську проблему. 21 вересня надійшов другий демарш Англії і Франції у Празі з вимогою, щоби Бенеш пішов на поступки. 23 вересня відходить Годжа, чеським прем'єром стає генерал Сировий. Кілька хвилин по цій зміні Бенеш проголосив загальну мобілізацію. В наступні дні прийшло до часткової мобілізації у Франції, Англії, Бельгії, а 29 вересня – до Мюнхенської конференції чотирьох великих держав, на основі рішень якої Чехо-Словацщина мусить відступити Німеччині Судети і німецькі окраїни. За це “четвірка” гарантує кордони другої Чехо-Словацької Республіки” [112, С. 23]. Навколо краю йшла міжнародна гра, планувалися і проводилися різні політичні комбінації, які закінчилися тільки 12 березня 1939 р. Вже наступного дня німецький посол в Бухаресті Ердмансдорф повідомив М.Горті і прем'єр-міністра Телскі про дозвіл Гітлера на захоплення Угорщиною Карпатської України одним ударом.

Інкони угорська преса помішала статті, в яких відмовлялася від раніше надрукованого матеріалу. Так, напівофіційна газета “Постер Льюд” доводила, що “Мадярщині навіть не снилося посягати на Закарпаття. Всю пресову дискусію довкола цієї справи спричинили диявольські сили московського Комінтерну” [59, 1938, 20 жов.]. Преса Галичини з таким твердженням не погоджувалася. Навіть “Діло” – орган, вороже настроєний проти СРСР, вказував, що “совітська преса подає дуже мало вісток про українське Закарпаття” [59, 1938, 23 жов.].

Зустрічаємо кілька повідомлень про взаємини уряду А.Волошина з Німеччиною. Преса Галичини підтримувала обрану карпатським урядом орієнтацію. Вона схвально зреагувала на рішення А.Волошина про продаж книги Гітлера “Майн кампф” і дозволив німецькій меншині організувати партію нацистського зразку [59, 1938, 22 жов.]. Повідомлялося також про зворотно реакцію німецького уряду, що виявив задоволення з цього приводу [59, 1938, 22 жов.]. Галицька періодика інформувала своїх читачів про грошову позику в сумі 100 тисяч злотих “на зимову поміч для найбільшніх українців на Підкарпатті”, яку обіцяв надати німецький уряд [60, 1938, Ч. 1.]. Говориться про виїзд з Німеччини господарсько-промислової комісії для “усталення планів розбудови Підкарпаття” [60, 1938, Ч. 14]. Члени комісії переконували А.Волошина, що Закарпаття у недалекому майбутньому пічим не поступатиметься Швейцарії [60, 1938, Ч. 14.]. Висока оцінка давалася ініціативі управи Українського Національного Об'єднання в Німеччині, яка “видала комунікат у справі збірки на національний фонд Карпатської України” [61, 1939, Ч. 6.]. Редакція газети “Діло” вірила у “визразно прихильне ставлення до національного самовизначення Закарпаття нацистського органу “Фелькішер Беобахтер” [59, 1938, 8 жов.].

Складалося таке враження, що Німеччина не дозволить Угорщині захопити Карпатську Україну. Це ввело в оману і пресу Галичини. Газета “Діло” помістила на своїх сторінках оптимістичне повідомлення “Німеччина не допустить до замаху на Карпатську Україну” [59, 1938, 20 лист.]. Підтвердженням такого висновку львівський часопис “На переломі” вважав появу в краї німецьких військових фахівців, які допомагали формувати окремі січові загони на зразок нацистських військ СС [64, 1939, 5 лют.]. Не такої точки зору притримувався перший дипломат

Карпатської України В.Шандор: “Щоб створити для себе “правовий привід” для блискавичного втручання, в січні 1939 року Гітлер запросив Гайдріха та його головних співробітників Таємної служби на конференцію, на якій дав такі тасмні доручення: “Політика Німеччини вимагає, щоб Чехо-Словацька республіка була розділена і знищена протягом наступних кількох місяців, якщо буде потрібно, то і військовою силою. Для підготовки та сприйняття акції проти Чехо-Словащини є доцільним підтримати та захопити зусилля словаків до автономії. Після того буде Німеччині значно легше вести справу із залишками території чеської республіки”. Гітлер далі визначив половину березня як термін для окупації Чехо-Словащини. Розбиття Чехо-Словащини мало відбутися посередництвом словацького керівництва, а також через окупацію Карпатської України Мадярищиною. Гітлер відкинув план утворення української держави без скрупулів” [161, С. 276].

Так, Гітлер рішуче відкинув ідею самостійної Карпатської України. Відомий історик В.Косик, опрацювавши німецькі архівні джерела, однозначно стверджує: “Що стосується Карпатської України, то жоден аргумент не міг змінити рішення Гітлера. Коли йому нагадували, що цей регіон збудив великі надії в українців, Гітлер, за словами Ріббентропа, обмежився тим, що відповів: “Це трагічно, але неминуче”. Він спростовував заяви, згідно з якими він був вплутаний в українські справи: “Якщо я був би пов’язаний з українцями та їх політичними планами, то у Відні не проголошували б арбітражного рішення, яке зробило Закарпаття Україну нежиттєздатною” [419, С. 67].

Зацікавилася Закарпаттям Великобританія. Власний кореспондент львівського журналу “Неділя”, прізвище якого з’ясувати не вдалося, повідомляв про зацікавленість представника Міністерства закордонних справ країни лорда Рансімена українським питанням взагалі, а справами Закарпаття зокрема. Інформувалося про його зустріч з А.Волошином, яка відбудеться найближчим часом [66, 1938, Ч. 31]. Інший галицький журнал “Жіноча воля”, що видавався в Коломиї, опублікував повідомлення “Англіїці цікавляться долею Підкарпаття”, в якому говорилося про різке зростання інтересів Великобританії до краю. Воно проявилось в тому, що “за останній місяць англійські газети помістили около 520 згадок про Закарпаття [60, 1938, Ч. 14].

Отже, інформація галицької преси про міжнародне становище Карпатської України наприкінці 30-х рр. свідчила про те, що воно було важким і суперечливим. Не легшим було також соціально-економічне становище, яке особливо погіршилося після рішень Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. Преса Галичини на своїх сторінках поміщала різноманітні повідомлення з цього приводу.

Галицький економіст С.Храпливий опублікував дослідження “Карпатська Україна в числах”, в якому переконував, що “продукція в сільському господарстві Карпатської України зростає і це свідчить про зріст хліборобської культури загалом. Нема сумнівів, що він буде ще більшим...” [59, 1938, 19 жов.]. Стаття С.Храпливого була опублікована в 1938 р., а наступного року становище значно погіршилося. Газета “Діло” повідомляла, що “Карпатська Україна має запевнене прохарчування до березня” [59, 1938, 21 груд.]. Зустрічаються матеріали про спроби уряду А.Волошина виправити становище. Коломійський журнал “Жіноча воля” повідомляв про початок поставок кукурудзи з Румунії [60, 1939, Ч. 1.]. Прийшла також допомога з США, від ОДВУ – “117 великих пакунків, з яких деякі важать по 350 кг. Є в них чоботи, взуття, одіж, шкіра. ОДВУ організує теж збіркову акцію медичних приладів, інструментів та інших потрібних речей для лічниць” [59, 1939, 14 лют.]. “Через деякий час, - повідомляло “Діло”, - ця ж організація вислала на Закарпаття товарів на суму 100 тисяч доларів” [59, 1939, 19 лют.].

Пераважна більшість матеріалів галицьких газет і журналів висвітлювала переважно позитивні зрушення в економіці Карпатської України. “З Підкарпатської України, - говорилося в коломійському журналі “Авангард”, - наспіли вістки, що там

мали натрапити на багаті зложжя мінеральних руд. Геологічні комісії натрапили на великі залежі земновоску, нікелю, алюмінію, фосфору, вугілля і нафти...” [57, 1938, Ч. 2.]. Добре стояла справа з видобуванням солі. Щорічно в солотвинських копальнях видобувалось 174 тисячі тонн солі вартістю 56 млн. чеських крон. З цієї кількості населення Карпатської України споживало тільки 7 тисяч, а решту (167 тисяч) експортували до Чехії [59, 1939, 14 лют.]. На Карпатській Україні діяли 585 млинів і 20 фабрик по виробництву спирту [59, 1939, 14 лют.].

Писала галицька преса про поліпшення руху залізничного транспорту, про відкриття нових залізничних шляхів [59, 1939, 14 лют.]. Розроблялися нові господарські плани, складалися нові фінансові бюджети. Однак, вони вимагали великих коштів, а їх уряд не мав. Кореспондент львівського журналу “Новий час” змушений був визнати, що “бюджет Карпатської України скутильгає” [69, 1939, 15 берез.]. Винними в цьому вважалися чеські власті.

Преса Галичини поміщала матеріали про Хуст – нову столицю Карпатської України. Зверталася увага на кількісне збільшення його населення. “Цікаво, - відмічав власкор “Діла” Р.Голіян, - що Хуст прийняв, вглинув у себе досить легко кількатисячну хвилю еміграції з окупованої полоси...” [59, 1938, 24 лист.]. Говорилося про велику реформаторську роботу, яка велася в місті, про перспективи нової столиці. Хоча галицька періодика відмічала, що її жителів “тішить не так уже ця перспектива майбутнього Хусту, як ця віра, ця радість, ця воля праїти на себе” [59, 1938, 24 лист.]. Яскраво описав тодішню столицю Карпатської України уродженець Галичини М.Бажанський: “Коли б Хуст хотів змалювати в той час маляр, то він виглядав би досить барвисто і незвичайно живо. Дійсно, в Хусті було тоді рушно. Агенти чужих держав, кореспонденти майже всіх газет, представники дипломатичного світу, прикрившись ніби найскромнішими титулами та благородними чи якими небудь іншими філантропійно-невинними інституціями, як господарські референти, геологічні дослідники, всякі комівояжери, представники різних кутецьких фірм та інші, щоб не надати поваги новому геополітичному та зстратегічному творові, - наввипередки ганяли з фотографічними апаратами та лівцем і бльокнотом... Центром уваги була наша тодішня влада” [89, С. 82].

Кореспонденти галицьких газет і журналів, як і населення Східної Галичини, неодноразово ставили перед собою питання: чи вистоїть Закарпаття? Журнал “Жіноча доля” займав оптимістичну позицію: “Насувається питання: чи така мала, переважно гориста країна, дасть собі господарську раду? Приміром, потішаючим приміром, мусить нам бути Швейцарія. Край скель, гір, лісів, вод, а через свою освіту, солідарність, господарність стоїть на чолі найкультурніших народів. І наше Підкарпаття має подібні умовини. Англійські туристи, що цього року численно з’їхались були на Підкарпаття, були красою наших гір захоплені. Підкарпаття має до 300 мінеральних джерел, має пребагаті ліси, відповідні до розведення деревного промислу. Має підсоння, що найкраще надається для садівництва, виноградарства. Підкарпаття має пасовиська, полонини, де може найкраще розвинутися молочарство. Підкарпаття має народ талановитий, здібний, характерний, що перетерпить, не зломився, не зденационалізувався навіть у 900-літній мадярській неволі” [61, 1938, Ч. 20.]. Такими бачились галицькому журналісту перспективи соціально-економічного розвитку Закарпаття. Необхідно констатувати, що преса Галичини не рідко бажане видавала за дійсне. Не були, зокрема, створені умови для розвитку туризму. Сучасні дослідники справедливо відзначають, що “основним завданням уряду Карпатської України було задовольнити населення краю промисловими та продовольчими товарами” [640, С. 124].

На сторінках галицької періодики знайшли відображення політичні події жовтня 1938 – березня 1939 рр. у Карпатській Україні. Галичани з великою радістю сприйняли звістку про призначення 11 жовтня 1938 р. А.Бродія прем’єр-міністром

автономного уряду Підкарпатської Русі. Даючи йому характеристику, Р.Голіян справедливо писав, що "цей уряд встановлений компромісом, одностороннім рішенням обох Народних Рад, української та "руської", що є одиночинним, тепер діючим представником волі закарпатського населення. Компроміс був наказом хвилини і впливав з безумовної конечности консолідації, якщо країна не мала погонути у вирі анархії" [59, 1938, 21 жов.].

Преса Східної Галичини, через своїх власних кореспондентів на Закарпатті, намагалася зустрітись з прем'єр-міністром краю. Р.Голіян взяв інтерв'ю у А.Бродія: "В чому полягають труднощі з устаткуванням кордонів з Мадярщиною?"

- Мадяри вимагають від нас південної частини Закарпаття, причому хочуть дістати Ужгород, Мукачів, Севлюш, Королево та відрізати нас від спільного залізничного шляху. Життєздатність Закарпаття була б тоді мінімальна.

- А коли б з волі великодержав так би прийшло би до плескіттю і коли б південна частина Закарпаття з'явилася таки за мадярами – то що тоді? Ваш уряд твердить, що без тої південної частини життєздатність держави буде мінімальна.

- Думасмо, що такий вислід мало правдоподібний» [59, 1938, 22 жов.].

Із вищевказаного інтерв'ю випливало, що А.Бродій намагався себе видавати за справжнього поборника інтересів краю.

"Діло" уважно стежило за діяльністю А.Бродія. 17 жовтня 1938 р. редакція газети "Нова свобода" звернулася з листом до прем'єр-міністра, в якому заявила рішучий протест проти агітаційних дій на користь Угорщини Автономно-Земледільського Союзу, очолюваному ним у недалекому майбутньому. В листі, передрукованому галицькими газетами, зокрема часописом "Діло", говорилось, що "у неділю АЗС розповсюджували листочки на зразок Мадярщини, в яких населення закликється, щоб вибивало "українських бандитів" [59, 1938, 25 жов.]. Лист закінчувався попередженням про прийняття відповідних контрмір: "Ми, українці, будемо приневолені в такий самий спосіб відповідати на ці провокації" [59, 1938, 25 жов.]. Не даючи свого коментаря цим подіям, газета тільки констатувала факт.

Після проведеної А.Бродієм конференції з угорськими властями, в редакції газети "Діло" заврався сумнів у тому, що він є справжнім захисником краю, хоча про зраду прем'єр-міністра мова не йшла. "Дивну поголоску розструс "Фелькішер Беобахтер"... Конференція прем'єра Карпатської України з Мадярським урядом довела до порозуміння в тому дусі, що мадярська етнографічна територія мала б перейти до Мадярщини, а решта Закарпаття мало б бути незалежною державою, але в мітній унії з Мадярщиною..." [59, 1938, 25 жов.]. Це повідомлення до певної міри шокувало Галичину. Редакція газети не повірила в правдивість інформації, вважаючи її провокацією "Фелькішер Беобахтер" і підкинутою угорцями: "Ця ністка... така підозріла своїм змістом, що треба вичекати на її офіційне потвердження... Сумніваємось, щоб прем'єр Бродій міг дістати згоду свого кабінету та згоду обох Національних Рад Карпатської України на це" [59, 1938, 25 жов.]. 26 жовтня 1938 р. А.Бродій був заарештований за проугорську шпигунську діяльність. "Бродій за добрі гроші (їх знайшли при ньому при його арешту), - повідомляв журнал "Жіноча воля", - хотів продати волю країни, котрою мав правити, відвічному ворогам мадярам" [60, 1938, Ч. 14.]. З'являються матеріали про підготовку судового процесу над А.Бродієм [59, 1938, 19 лист.].

Новим прем'єр-міністром чехословацький уряд призначив А.Волошина – відомого громадського діяча. Рішення пражської влади галицька преса оцінила, як "персаду влади в руки широго українця" [59, 1938, 19 лист.]. Для української преси Східної Галичини характерна певна ідеалізація А.Волошина. Можливо, саме тому відсутні будь-які матеріали, які б були спрямовані проти нього. Постать А.Волошина з'являється навіть в художніх творах. Письменник-сатирик Федь Гриндик у фейлетоні "Тому двадцять літ" доводив закономірність політичного триумфу

Волошина [63, 1938, Ч. 12.]. Чимало галичан, які в той час були знайомі з А.Волошином, залишили про нього свої спогади. Серед них виділяються мемуари М.Бажанського "Мої зустрічі й розмови з о. А.Волошином". Автор спогадів особисто знав майбутнього президента Карпатської України з 1929 р., а тому мав повне право стверджувати: "Кожного дня, а деколи три і чотири рази на день я бачився з отцем Волошином. Не знаю, чи існує сьогодні людина, яка може це саме сказати..." [89, С. 98]. На глибоке переконання М.Бажанського, "до кожної обставини, меншої ваги чи більшої, отець мав свій вироблений погляд. Він кожної хвилини персвищав того священика на директорському кріслі учительського конгресу та голови Християнської Партії, редактора "Науки" чи "Свободи". Сьогодні це вже професійний політик, керівник народу, його агітатор, що виконує історичне завдання. Ставав в очах нас усіх тоді неповторною індивідуальністю того часу" [89, С. 101].

Цікавими є також думки, висловлені кореспондентом французької газети "Le Pti Парізієн" 5 лютого 1939 р.: "Часто його представляли як типічного духовного політика-дипломата з часів Ренесансу. Але цей образ цілком фальшивий. Отець Волошин цілком не подібний до того багатого рафінованого духовенства, яке засліплювало європейські королівські двори своїм блиском, дорожочінностями, знанням та відважними думками. Батько Волошин, - так його кличуть селяни, - дуже прямиий, вироzumний, розумний і реаліст. То ані мрійник, ані фанатик" [221, С. 99]. Головний редактор урядової газети "Нова свобода" В.Гренджа-Донський присвятив А.Волошину кілька нарисів. На його велике переконання, "як чехи мають свого Масарика, так і ми, підкарпатські українці, маємо свого Августина Волошина. Це наша гордість і наша слава. Волошин - наша новітня історія. Був він пробудником в важкій часті національних утисків, і з його іменем зв'язане наше національне пробудження. Він є творцем автономної Підкарпатської Русі в рамках Чехословацької Республіки. Людина небуденних здібностей, на яку гордий наш нарід не лише тут, на Підкарпатті, але й далеко поза її границями. Такий муж заслужить, щоб його іменем назвали найкращі площі й вулиці, щоб йому ставили пам'ятники. Це все ми зробимо, як прийде на це час" [332, С. 301].

Галицька преса не залишила поза увагою і С.Фенцика, соратника А.Бродія, зокрема його антиукраїнський виступ 17 листопада 1938 р. в Будапешті. "Діло" так передавало слова С.Фенцика: "Русській народ міг довгі століття задержатися в рамках малярської держави... Двадцятилітній побут у Чехословацькій державі був неволью, з якої тепер усі "руссі" хочуть визволитися" [59, 1938, 19 лист.]. До цього необхідно додати, що наступні події повністю підтвердили висловлювання С.Фенцика. Його думки простежуються в антиукраїнських листівках, які набули масового розповсюдження в краї.

Уряд Карпатської України доводилось діяти у надзвичайно складних умовах. До факторів, які ускладнювали і дестабілізували внутрішнє становище в краї, слід віднести постійні напади терористичних загонів з угорської і польської територій. Преса Східної Галичини теж не могла обминути цю проблему. На її сторінках регулярно поміщались матеріали з цього приводу. В одному із них розповідалось про сутички чехословацьких прикордонників з угорськими терористами поблизу Берегова, в яких загинув чеський жандарм Андрій Риган - "ширий прихильник українців". Часопис "Діло" повідомляв деталі його смерті: "Ригана зранили диверсанти в ногу. Опісля підійшов до нього маляр і добив його вистрілом з револьвера в чоло. Потім ще й ограбив убитого героя, забравши в нього 600 чеських крон, годинник, книжку та ще інші дрібні речі" [59, 1938, 19 жов.]. Терористи неодноразово з'являлися в околицях цього міста.

Нерідко карпатським січовикам і чеським прикордонникам вдавалось їх затримувати. Терористи були озброєні "скорострілами, ручними гранатами та автоматичними пістолетами" [59, 1938, 19 жов.]. Значна їх група була ліквідована

поблизу Сваляви. “Сторожова служба, - повідомляло “Діло”, - взяла в полон 304 озброєних терористів” [59, 1938, 19 жов.]. Ця цифра, безумовно, значно перебільшена. Вона відповідає, хіба що, загальній кількості затриманих терористів. На думку вищезазначеної газети, заарештовані були “інтелігентами, членами расистичної ідеології” [59, 1938, 19 жов.]. Банди терористів шедро оплачувалися угорським і польським урядами. Галицька преса переддрукувала інтерв'ю А.Волошина німецькому друкованому органу “Ляйпцігер Нойсте Нахріхтені”, в якому прес-ср-міністр інформував, що “... в кишеньях 305 закордонних терористів, які ми зловили, знайдено не менше як сім мільйонів чеських крон” [59, 1938, 19 жов.]. Зустрічаються повідомлення про українізацію жандармерії, перед якою ставилося завдання зліквідувати терористів [59, 1938, 3 лист.].

Нерідко на території краю давала про себе знати угорська “п'ята колона”. На жаль, на сторінках галицької преси майже повністю відсутні відомості з цього приводу. Говориться тільки про істерію, яку підняла угорська преса проти уряду А.Волошина [59, 1938, 28 жов.]. На нашу думку, факти саботажу, ворожого пропаганди, паллюження особи Волошина могли викликати двоякі судження у галицьких читачів про розвиток політичних подій у Закарпатті. Саме тому, червоною ніпкою через переважну більшість матеріалів проходить ідея всенародної підтримки місцевим населенням уряду А.Волошина. Однак архівні документи свідчать, що справа стояла далеко не так. Державною прокуратурою у Великому Брезному були розпочаті кримінальні справи проти В.Губанія, Ю.Кляйснера, Ю.Пашкуляка, І.Йосифа, З.Шолтеса, І.Міня, І.Емерика, які звинувачувалися в античехословацькій та антиукраїнській агітації, закликали до скинення уряду А.Волошина [1, ф. 17, оп. 2, спр. 336, арк. 1; ф. 3, оп. 2, спр. 12, арк. 2; оп. 3, спр. 83, арк. 6; спр. 73, арк. 30; спр. 83, арк. 8; спр. 170, арк. 5]. Закарпаття буквально наводнили угорські агенти, які збирали підписи за приєднання краю до Угорщини, розповсюджували листівки антиукраїнського змісту, повідомляли вісті про діяльність окремих політичних діячів Карпатської України. Все це змушувало уряд, очолюваний А.Волошином, піти на певне згортання демократичних процесів, що вилилося у відкриття концентраційного табору, закриття окремих друкованих органів та товариств відкрито антидержавного характеру.

Писала галицька преса про розпуск всіх політичних партій у краї та утворення Українського Національного Об'єднання (УНО). На сторінках львівського часопису “Діло” з'являються окремі публікації з цього приводу. Спочатку дається тільки констатація факту: “Тільки одна листа до Карпатського Союму” [59, 1939, 28 січ.]. “розв'язання політичних партій” [69, 1939, Ч. 16.]. З цих повідомлень важко зрозуміти позицію політичних сил і галицької преси до такого рішення карпатської влади. Наступні публікації більш конкретні. Р.Голіян у статті “Переломові дні Карпатської України” дав таке визначення УНО: “Це нова партія... з тоталістичними засновками, зі своєю системою фашизації” [59, 1939, 16 лют.]. Під “системою фашизації” автор статті розумів “строге дисциплінування всього політичного і громадського життя під одною авторитарною кермою” [59, 1939, 16 лют.]. Невідомий автор статті “Розв'язання політичних партій”, опублікованій у “Новому часі”, втівав це рішення уряду, яке матиме “далекосяжне значіння для внутрішнього життя й національної консолідації Карпатської України”, бо “різношерстні політичні утрупування... розбивали національну єдність населення” [69, 1939, Ч. 16.]. Р.Голіян вважав виникнення УНО “потребою часу”, необхідністю “зліквідувати всі внутрішні спори та суперечні тенденції, зі зрозумінням, що тільки координація всіх національних течій в одній, дисциплінованій, національно-виховній системі – є в силі та в праві повести наріз на висоту повної самосвідомості свого національного “я”, зрозуміння своїх обов'язків і прав у рамках інтересів національної збірності” [59, 1939, 16 лют.].

Період між лютим і березнем 1939 р. детально описав Р.Голіян на сторінках часопису "Діло". Йому належать кілька репортажів з місця подій ("Спокій і право", "Переломові дні Карпатської України", "Тріумфальні передвиборні збори в Карпатській Україні" та інші). В них він емоційно описав обстановку, в якій проходили вибори. Р.Голіян не залишив поза увагою той факт, коли "... на носилках принесли Івана Гисема, 75-літнього старця без ніг", який віддав свій голос за УНО [59, 1939, 22 лют.]. Червоною ниткою через пропагандистські міроприсметства уряду Карпатської України проходила ідея незалежності. Будь-яка спроба втручання у внутрішні справи краю розцінювалася, як загроза самостійності. Уряд і населення Закарпаття негативно сприйняли звістку про призначення чеського генерала Л.Прхали третім міністром Карпатської України. Засудили цей акт і українці Галичини.

Львівський часопис "На переломі" помістив повідомлення "Карпатська Україна не хоче Прхали", в якому констатувалося, що "міністром Карпатської України може бути тільки українець" [64, 1939, Ч. 6.]. Газета "Діло" інформувала читачів про хід "протестанційних сходин проти номінації генерала Прхали карпатоукраїнським міністром". які відбулися 21 січня 1939 р. в Хусті [59, 1939, 24 січ.]. Аналогічні демонстрації мали місце в Перечині, Білках і інших містах і селах Карпатської України. Вони теж зафіксовані на сторінках "Діла" [59, 1939, 24 січ.]. Редакція львівського журналу "Українське юнацтво" твердила, що лише "сильна Карпатська Січ може бути протиставлена таким актам втручання чеського уряду" [76, 1939, Ч. 1.]. Призначення Л.Прхали українським міністром розцінювалося, як спроба "накладати на український уряд свою руку" [76, 1939, Ч. 1.]. Справа закінчилася прийняттям компромісного рішення: Л.Прхала в новому уряді виконував обов'язки міністра транспорту і практично був усунений від влади. Часопис "Діло" так писав з приводу відставки Прхали: "Гідна постава карпатоукраїнського уряду. Генерал Прхала прийшов до переконання, що він в Хусті зайвий" [59, 1939, 24 січ.].

Населення Східної Галичини мало можливість детально ознайомитися з ходом та результатами виборів до Союму. "Вибори в Карпатській Україні, - говорилося у статті "Вміли одностайно стати", поміщеній на сторінках журналу "Жіноча воля", - сповнили гордістю всі українські серця і для всіх українців на цілім світі дали дві науки. Перша з них є та, що "тільки в єдності сила", а друга це та, що "як самі собі не поможемо, то ніхто нам не поможе" [60, 1939, Ч. 5.]. Той же журнал писав: "Показалося, що на кожних сто голосів 92 віддало свій голос на українську державну листу. Це був доказ, що наші брати на Підкарпатті вповні національно свідомі" [60, 1939, Ч. 6.].

Газета "Діло" надрукувала результати виборів у поодиноких округах, а також прізвища послів до Союму [59, 1939, 14, 15 лют.]. В одному з її номерів була передрукована стаття "Волошин про вибори", що являла собою виступ прем'єр-міністра з приводу перемоги на виборах [59, 1939, 15 лют.]. Р.Голіян писав про піднесення рівня національної свідомості закарпатців: "Та ось, коли карпатські українці дістали повну свободу виявити свою волю, вони виявили її так пророчисто, що весь світ відкрив очі з дива. Як то?! Хіба це ті самі, про яких деяка преса писала, що вони не знають, яка їх рідна мова, що тяготять до Мадярщини, що протестують проти уряду А.Волошина? Невже це ті самі?! Карпатоукраїнська людність дала гідну відповідь на всі ті наклепи і клевети" [59, 1939, 14 лют.]. "Карпатську Україну я знав уже на багато років перед цим періодом..., - писав уже згадуваний М.Бажанський, - так що мені не було важко робити певні підсумки праці і порівняння. Тоді виглядала вона зовсім інакше. Цих людей, що ще цього останнього року спокою - 1938 - треба було переконувати про погребу фонетичного правопису, про те, що вони є тією самою кров'ю, що їхні брати за Карпатами, - вони вже восени цього ж

року ставали більшими революціонерами за своїх учителів. Вони переростали всі сподівання, що на них тоді покладали” [89, С. 81].

15 березня 1939 р. розпочав свою роботу Сойм Карпатської України. Однак, він проходив в умовах, коли угорська армія вже вторглася в межі суверенної країни. Напад угорських військ співпав з кровопролитними сутичками між Карпатською Січю і чеськими військами. Вони значно ускладнили обстановку і зробили негативний вплив на розвиток наступних подій. Невідомий автор статті, опублікованій в журналі “Жіноча воля”, писав, що “14 березня чеське військо, яке нібито уважалося “союзниками” карпато-українців, напало на будинок карпато-української Січі в Хусті. Чеські війська почали стрільбу із скорострільів, обстрілювали навіть жіночі відділи. Впали ранені й убиті сили Карпат” [60, 1939, Ч. 4.].

Галицька преса високо оцінила нервний двобій Карпатської Січі з угорською армією: “Тоді, коли вісім мільйонів чехів віддало себе під панування німецької держави без найменшого спротиву, в той час тисячі українців виступили збройно проти малярської кількатисячної армії” [60, 1939, Ч. 4.]. Автори статті змушені були визнати, що “через день-два ворог займе всю територію краю” [60, 1939, Ч. 4.]. Вони розуміли, що січові відділи не в змозі протистояти калорій угорській армії. На сторінках галицької періодики зустрічаються різні дані про кількісний склад Карпатської Січі. Часопис “На переломі” називає 17 тисяч чоловік, причому вважає, що ці люди є “вишколеними і зорганізованими на військовий лад” [64, 1939, Ч. 6.]. Той же орган писав, що 5 лютого 1939 р. в Хусті відбулася демонстрація, в якій приймали участь 30 тисяч січовиків [64, 1939, Ч. 6.]. Журнал “Жіноча доля” повідомляв, що одного тільки дня, 17 листопада 1938 р. до Січі вступило 736 членів [61, 1938, Ч. 23.]. Часопис “Діло” писав про формування урядом Карпатської України двох легіонів [59, 1938, 2 лист.]. Отже, галицька преса наводить різні цифри про кількісний склад Карпатської Січі і з жодною важко погодитися. Вони значно перебільшені.

Малочисельні та погано озброєні січовики, а також учні гімназій виступили на захист своєї держави. Головна битва відбулася на Красному полі, поблизу с. Копаня. Про це писала львівська газета “Нова зоря”: “Не дається залпсречити факту, що під Хустом відбулася велика битва, в якій з обох сторін полягло багато соток воїнів. Мимо всієї симпатії для малярів не можна не підкреслити, що український народ... хороброб боровся” [67, 1939, 27 квіт.]. Аналогічне можна прочитати в іншому виданні: “... навіть найбільший ворог українського народу мусить признати, що українська молодь по-геройськи обороняла свою волю...” [64, 1939, Ч. 4.]. Угорські власті змушені були визнати, що “під час безрезневих операцій на Карпатській Україні малярська армія мала 72 убитих, 163 ранених, 4 пронавших без вісти і 2 полонених” [67, 1939, 20 квіт.].

Сучасні дослідники, на основі введених до наукового обігу джерел, мають можливість назвати більш точні дані про втрати обох сторін. На середньому напрямі бої січовиків з угорськими військами відбулися в Чинадієві, на околиці міст Сваляви та Іршави. Упродовж 17 березня угорські військові частини втратили 37 чоловік убитими і 134 пораненими. Січовики втратили близько 200 убитими і понад 400 пораненими. В полон було взято близько 300 чоловік. В боях на Красному Полі залуило близько 230 січовиків, чеських воїнів і добровольців. Втрати угорців убитими становили близько 160 чоловік і близько 400 чоловік одержали поранення. В боях по лінії фронту від Королева до Хуста угорці взяли в полон багато чехів і 450 січовиків, серед яких було багато галичан [403, С. 60-61].

Матеріали галицької преси про трагедію Карпатської України можна умовно поділити на три групи: 1) повідомлення про репресії угорських гортистів над місцевим населенням; 2) вістки про біженців з Карпатської України; 3) матеріали про невір'яння А.Волошина та членів його уряду по європейських столицях.

18 березня 1939 р. останні захисники Карпатської України припинили опір, хоча деякий час продовжували діяти партизанські загони. Галицька “Нова зоря” повідомляла, що після оголошення угорським урядом амністії, “... більшість членів Січі, які оперували в горах, в останніх днях зложили зброю. Наслідком цього в Карпатській Україні настав уже спокій” [67, 1939, 27 квіт.]. З таким твердженням не погоджується учасник партизанської боротьби С.Вівчар, який у своїх спогадах “Ліс шумить”, опублікованих по гарячих слідах у 1939 р., констатував: “Ця партизанська боротьба січовиків не скінчилася ще донині... По ширості сказати, січових партизанів не так легко вони проженуть з гір. Партизани добре знають терен, бо то переважно гірські хлопці, а відтак їм активно сприяє місцеве населення, що в деяких околицях може й місяцем скоріше вигнати худобу на полонини, щоб допомагати січовикам в харчуванні” [112, С. 167, 170]. Партизани діяли невеликими загонами від 10 до 20 осіб, контролюючи залізничні шляхи від Перечина до Ужжа і від Хуста аж до Ясіня, на Волищині і Хустщині. Відомо, що угорці зайняли середню смугу лише 23 березня, а в горах бої тривали ще протягом квітня-травня.

В партизанській боротьбі взяла участь тільки незначна частина січовиків, яка не змирилася з гортистською окупацією краю. Переважна більшість, відступаючи перед переважаючими силами ворога, спробувала пробитися до Румунії. А.Волошин просив румунську владу не чинити опір втікачам з Карпатської України. Згода була дана, про що стало відомо і в Галичині. Коломийський журнал “Жіноча доля” повідомляв: “Волошин звернувся за поміччю до румунського уряду”, проте, вважала редакція, “помочі... не було ніякої” [61, 1939, Ч. 9-10.]. Названий журнал сам наводить матеріали, які суперечать зробленому висновку. Його редакція одержала кілька листів від січовика Бурі-Воскресенського, в яких він детально описав події, що передували еміграції за кордон. Автор розповів про те, як опинився в зайнятому румунами Великому Бичкові, а потім в Сиготі. “Румунська влада ставилася до збігців людяно і прихильно” [61, 1939, Ч. 4] – заявив Буря-Воскресенський.

Ті, кому успішно вдалося перейти кордон, зустрілися з багатьма проблемами на вулиці. Не можна не погодитися з висловлюваннями галицької преси, що “Срібну землю мусли покинути обдурті, голодні, босі та хворі...” [61, 1939, Ч. 5.]. В іншому повідомленні читасмо, що “багато збігців... опинилися без засобів до життя в Празі” [60, 1939, Ч. 9-10.]. Галицька періодика містить відомості про кількість збігців. “У Відні 1500 збігців...” [61, 1939, Ч. 5.] – писала “Жіноча воля”. “Нова зоря” повідомляла про 3000 збігців, які “пройшли через віденські станиці” [67, 1939, 14 трав.]. Безумовно, становилише збігців було б гіршим, якби не активна діяльність різноманітних допомогових комітетів. Енергійно працювали члени празького комітету В.Шандор, А.Махаренко, З.Маринда, З.Мірна. Вони встановили тісні зв'язки з українською діаспорою США і Канади, а також дійшли до взаємопорозуміння з чеським Червоним Хрестом, який “погодовив давати збігцям безплатний нічліг” [61, 1939, Ч. 9-10.]. Марія Химинець пригадувала: “Не гаючи часу, я включилася до праці в Допомоговому Комітеті, бо там було для мене широкє поле діяння. На початку найважливішою справою для нас було прийняти транспорт втікачів, зареєструвати їх та відокремити здорових від хворих. Здорових треба було відвезти на “Шлобер пляц” у Відні, де вони чекали на працевлаштування або на вїзд до Праги чи Братислави. Хворими треба було спеціально заопікуватися. Ця проблема стала дуже актуальною, коли в травні 1939 р. почали приїжджати в'язні з концентраційних таборів Варюлопош з Мадярщини. Велика частина їх була так сильно покалічена й побита мадярськими бандитами, що потребувала шпитального лікування... За чотири місяці ми перекинули з Відня до Праги і Братислави понад 900 втікачів. В той спосіб я перевезла восени 1939 р. 52 дітей з Відня до української гімназії в Морджанах, біля Праги” [160, С. 367-368; 156]. Львівська “Нова зоря”

помістила повідомлення про грошову допомогу українців Приявора (Югославія) для збітців з Карпатської України [67, 1939, 21 трав.].

Преса Галичини високо оцінила меценатську діяльність “Всесвітнього Союзу Українок”. Ця організація, з осідком у Відні, “старалася про одяг, прохарчування, про дах над головою і потрібні ліки” – повідомляла “Жіноча воля” [60, 1939, Ч. 5.]. Матеріали галицької періодики дають змогу простежити маршрут збітців з Карпатської України до Румунії, а звідти до Югославії і Австрії. Однак, не менш масові переходи відбувалися у напрямку до кордонів Словаччини, що не знайшло належного відображення на сторінках галицьких газет і журналів.

За кордон емігрували не тільки рядові захисники Карпатської України, але і члени уряду на чолі з президентом А. Волошином. Журнал “Жіноча воля” повідомляв, що увесь уряд “до останньої хвилини... був в обстрілюваному Хусті. З Хусту перейшли до Рахова. Тепер знаходиться в Югославії” [60, 1939, Ч. 4.]. Наступна інформація сповіщала про святкування колишнім президентом Волошином Великодня в Югославії та про його переїзд до Відня. “Тут, між іншим, президент мав заявипи одному з чужинних кореспондентів, що доля Карпатської України ще не вирішена остаточно і не втрагила свого міжнародного значення” – повідомляв травневий номер цього журналу [60, 1939, Ч. 5.]. Зустрічаються матеріали про перебування А.Волошина в Берліні. Для “Нової зорі” було несподіванкою, що він продовжує сподіватися на німецький протекторат: “В Берліні зібралоса тепер багато емігрантів з Карпатської України, з Волошином, Ревсам і Клочураком на чолі, які перемовляють з німецьким правительством у справі натиску на Угорщину, щоб вона дозволила українцям знайти точку спертя на Карпатській Україні. Се дивно супроти попередньої заяви Волошина (“Німці нас зрадили”) і трудно пересудити наслід тих переговорів” [67, 1939, 27 квіт.]. “Нова зоря” зафіксувала на своїх сторінках участь А.Волошина у богослужінні в Берліні, де “він вписався на листу як Президент Карпатської України з осідком в Хусті” [67, 1939, 30 квіт.].

Цікавими є матеріали про відношення угорського уряду до особи А.Волошина. “Малярські офіційні кола, - повідомляв “Новий час”, - дуже заходились й заходяться біля того, щоб Президент Волошин зложив їм чолобитню, обіцяючи йому (й тільки йому!)... амністію, а до того й почесті” [69, 1939, Ч. 109.]. Однак, не тільки з цієї причини угорські власті зацікавилися особою А.Волошина. Дані угорської дипломатії свідчать про те, що урядові кола Угорщини не були впевнені в правомірності своїх дій щодо окупації Закарпаття і допускали можливість втратити владу над нашим краєм.

З боєм у серці писала галицька преса про полеглих січовиків. Серед них зустрічаються прізвища Д.Климуша, С.Росохи, М.Марущака та багатьох інших. Необхідно відзначити, що більшість із них не загинули. Це стосується, зокрема, В.Гренджі-Донського. Вже 16 березня 1939 р. він був заарештований. Львівська газета “Нова зоря” повідомляла: “До краю настіли вістки, що в малярському таборі в Ниредьгазі перебувають поет Гренджа-Донський, Федір та Юлій Реваї” [67, 1939, 8 черв.]. Інформація надійшла правдива, хоч з великим запізненням. В попередніх номерах повідомлялося про його смерть [62, 1939, Ч. 4.]. Професор М.Омельчикова навіть опублікувала некролог “В.Гренджа-Донський” [62, 1939, Ч. 4.]. На сторінках “Жіночої долі” знаходимо відомості про трагічну долю режисера державного театру “Нова сцена” А.Шергія [62, 1939, Ч. 4.]. Лейтмотивом галицької преси є віра в те, що кров юнаків і дівчат була пролита немарно: “... А скільки тих безіменних героїв поглядо на полі слави? Тепер нараховують їх вже не на десятки, а на тисячі. Та опануємо себе і обітрім сльози з облич своїх. Знаймо одне: кров пролита за волю свого народу, ніколи не пропаде марно, бо це свята кров” [62, 1939, Ч. 4.].

Отже, кореспонденти галицьких газет і журналів регулярно знайомили своїх читачів з розвитком подій у Карпатській Україні наприкінці 30-х років минулого

століття. Особливо великий фактичний матеріал містився в номерах львівського часопису "Діло", власкором якого був Р.Голіян. Повідомлення, статті, репортажі та коментарі галицьких журналістів знайомили українське населення Східної Галичини з політикою великих європейських держав по відношенню до Закарпаття. Галицька преса однозначно засудила територіальні претензії урядів Угорщини та Польщі стосовно краю. Вона підтримала орієнтацію А.Волошина на Німеччину. Цілий ряд матеріалів галицьких газет і журналів висвітлюють соціально-економічне становище Закарпаття в 1938-1939 рр. У них робиться спроба проаналізувати розвиток народного господарства, накреслити його перспективи. Необхідно відзначити, що для більшості матеріалів характерна певна ідеалізація, замовчування кризових явищ в економіці. Архівні документи свідчать про різке погіршення економічного становища Карпатської України після Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. Українська преса Східної Галичини уважно стежила за розвитком політичних подій жовтня 1938 – березня 1939 рр. у Карпатській Україні. Окремі матеріали висвітлювали діяльність автономних урядів А.Бродія і А.Волошина, наводили факти руйнівних дій терористів. Однак, таке питання, як згорання урядом Карпатської України демократичних процесів, на сторінках галицької преси не знайшло належного висвітлення, або замовчувалось. Незначна частина матеріалів галицької періодики висвітлює бої карпатських січовиків з військами агресора та репресії останніх по відношенню до місцевого населення. Зустрічаються повідомлення про біженців з Карпатської України та поневер'яння А.Волошина по європейських столицях. Матеріали галицької преси свідчать про її шире ставлення до захисників Карпатської України. Вони підтверджуються спогадами очевидців і учасників подій. Для окремих матеріалів галицької періодики притаманні фактологічні неточності, перебільшення, що пояснюються неперевіреністю одержаного матеріалу. Із вищесказаного випливає, що свідчення української преси Східної Галичини дозволяють краще з'ясувати героїчні і трагічні події 1938-1939 рр. у Карпатській Україні.

6.3. Нелегальні переходи польсько-чеського кордону.

Галичани в обороні Карпатської України (1938-1939 рр.)

В Східній Галичині з великим захопленням прийняли звістку про те, що Закарпаття стало автономним. Що стосується перших відгуків українських політичних організацій Галичини з приводу автономістичних домагань закарпатців, то вони почали з'являтися від середини вересня 1938 р. Причина їх полягала в активних діях УЦНР в питанні надання автономії Підкарпаттю, зокрема направлення до Праги 8 вересня 1938 р. делегації на чолі з А.Волошином і постійно зростаюча міжнародна напруга навколо Чехословаччини з приводу суцільно-німецького питання.

16 вересня 1938 р. ПУН, який мав широку нелегальну мережу в Галичині, розповсюдив заклик: „Українське Закарпаття захищає в тій хвилині ідею незалежної Української Карпатської держави, яка з хвилиною вибуху повстання на всіх українських землях проти всіх окупантів України стихійно об'єднається в єдину державу всіх українців” [59, 1938, 2 жов.; 24 верес.]. Тодішній голова ПУНу А.Мельник пригадував: «Перші дні переселення мною агенд були гарячковими заходами допомоги Карпатській Україні, туди спрямовані були всі наші сили й засоби, якими розпоряджали ми» [514, С. 33].

Своє ставлення до закарпатських подій виразило Українське Національне Демократичне Об'єднання на чолі з Д.Левицьким. 20 вересня 1938 р. у Львові на засіданні ЦК УНДО було проголошено: „В історичній хвилині політичного самовизначення народів, які заселяють Чехословаччину, змагання українців до здійснення права самовизначення не можуть бути знехтувані всупереч їх волі ніякими доконаними фактами. Тому ЦК УНДО вітає закарпатських українців у їх

змаганнях до здійснення повної своїх прав на всіх українських етнографічних землях Закарпаття, що лежать в інтересі цілого українського народу” [10, ф. 205, оп. 1, спр. 493, арк. 198].

25 вересня 1938 р. у приміщенні українського товариства „Сокіл” у Львові відбулося зібрання, ініційоване лідером Фронту Національної Єдності Д.Паліївим з приводу закарпатських подій. За даними польської поліції у ньому взяло участь близько 200 чоловік, а орган УНДО – тижневик „Свобода” повідомляв про тисячу присутніх [10, ф. 205, оп. 1, спр. 493, арк. 198]. Після засідання відбулася демонстрація під гаслами „Хай живе Україна”, „Ганьба чехам, ляхам і мадярам”, „Хай живе Закарпатська Україна”. На вулиці Галицькій демонстрантів зупинила поліція; в сутічці взяла участь польські студенти, які побили кількох демонстрантів [59, 1938, 27 верес.]. Днем раніше у Львові відбулася маніфестація українських студентів у підтримку Закарпаття [59, 1938, 15 жов.].

30 жовтня 1938 р. місцевими оунівцями в м.Буськ була організована маніфестація, ініціаторами якої виступили Д.Куп'як та Г.Пришляк. “Після промови і національного гимну, – пригадував очевидець, – біля тисячі народу рушило у напрямку ринку, а відтак попри косячок на постерунок поліції з гаслами “Геть з мадярами! Геть з ляхами! Закарпаття не дамо!”. Поляки, вважаючи Бузеччину спокійним тереном, в якому досі не було особливих протипольських акцій, були заскочені появою великої кількості українських демонстрантів з гаслами “Геть з ляхами!”... Демонстранти проспівали кілька революційних пісень біля постерунку поліції, і поділилися на дві групи, – одна пішла головною дорогою на схід, а друга – на захід через Воляки до Лянерівки... Комендант Габель наказав демонстрантам перестати співати і розійтися. У відповідь посилали на мазурія каміння, яке демонстранти мали з собою, а також для більшого ефекту пролунало кілька пострілів з бойової зброї. Після рукопашної “дискусії” напасників було усунено з дороги. І, залишаючи кільком полякам “червоні китайки” на спомин, ми рушили далі” [118, С. 70-71]. Отже, уже на початковому етапі спостерігаємо дві тенденції у ставленні галичан до автономних домагань на Закарпатті. З одного боку номірована, репрезентована легальними політичними українськими організаціями, перш за все УНДО, які підтримували гасла автономії у межах федеративної Чехословаччини. З іншого – радикальна течія, представники якої (ОУН) вважали, що на порядок денний необхідно ставити питання про повну незалежність Закарпаття і розглядати це як крок до соборної української держави.

Відразу після Мюнхенської конференції спостерігається зближення Польщі з Угорщиною у закарпатському питанні. Саме в цей час представник угорського міністерства закордонних справ І.Чакі вів переговори з польським міністром закордонних справ Ю.Беком у справі польсько-угорської співпраці. Польське радіо і преса розгорнули відверту антиукраїнську пропаганду, а польський уряд вирішив таємно підтримувати терористичну війну на Закарпатті [59, 1938, 16 жов.]. Все це змусило ЦК УНДО зробити 8 жовтня 1938 р. заяву на ім'я польського прем'єр-міністра Ф.Славой-Складовського і міністра закордонних справ Ю.Бека. Польський уряд у справі Закарпаття зайняв становище суперечне з ідеєю самовизначення і захопився пропагандистською роботою за прилучення Закарпаття до Угорщини. Таку політику активно підтримали Польське телеграфне агенство і радіо.

Вісті про надання Підкарпатській Русі автономії швидко дійшли до Галичини. У краї прокотилася хвиля мітингів і демонстрацій. Ініціатором переважної більшості їх була ОУН. Особливо активно діяв Р.Шухевич, який у жовтні 1938 р. прибув до Львова [59, 1938, 16 жов.]. Він спричинився до того, що 11 жовтня після богослужіння в соборі Святого Юра у Львові „частина учасників сформувала похід, який пройшов вул. Міцкевича, Косцюшка і Сикстинською до Марійської площі, де знаходиться малярський консулят. Поліція перервала похід у кількох місцях, а групи

демонстрантів, що дійшли під малярський консулят, поліція розігнала, арештуючи кількадесят осіб. В поході взяло участь около 20 тис. людей. Похід з охликами „Хай живе Україна“, „Геть з мадярами“, – був, як пише польська преса, добре організований” [10, ф. 205, оп. 1, спр. 494, арк. 52]. Ця демонстрація, з одного боку, була свідченням солідарності з національно-визвольною боротьбою українців Закарпаття, але, з другого боку, вона ускладнювала міжнародне становище Карпатської України. Польський уряд постійно ставив претензії чехословацькому уряду.

11 жовтня 1938 р. відбувся святковий молебень у греко-католицькому соборі м. Ярослав [10, ф. 205, оп. 1, спр. 494, арк. 51]. 14 жовтня у Перемислі мало місце святкове зібрання у церкві огців Василян, ініціаторами якого виступили члени УНДО, після чого відбулася демонстрація під гаслами „Хай живе Україна“, „Геть з поляками, геть з мадярами“. Маніфестантів зупинив посилений відділ поліції. Своє привітання і найкращі побажання висловив також Галицький Митрополит і Архископ Львівський граф Андрей Шептицький [59, 1938, 11 жов.]. Ще 11 жовтня львівська газета „Діло” повідомляла, що „на плечі провідників українського Підкарпаття історія поклала величезне завдання і ми шире бажасмо, щоб вони його з честю і успіхом виконали – зберегти українське Підкарпаття за його уродженцями” [59, 1938, 11 жов.]. 13 жовтня до редакції газети „Нова свобода” була надіслана телеграма такого змісту: „Українській Народній Раді й першому урядові Підкарпатської Русі пересилають шире побажання повного успіху в боротьбі з малярською загрозою. Телеграму підписали лідери кількох легально існуючих політичних організацій Галичини Д.Паліїв, Рудницька, Старосольський, Стахів” [1, ф. 3, оп. 2, спр. 5, арк. 3].

Протягом всього короткочасного існування Карпатської України закарпатці постійно відчували моральну підтримку, як з боку різноманітних організацій Галичини, так і окремих її громадян. Члени львівської Політичної Колегії, що зібрались в Данцігу, 19 листопада 1938 р. теж обговорювали питання допомоги Карпатській Україні. Вони прийшли до висновку, що „Галичина могла б вислати срокових кооператорів, учителів, інженерів і шоферів” [1, ф. 3, оп. 3, спр. 173, арк. 15-16]. О.Думін писав у листі до А.Волошина: „1) яких фахівців було би потрібно Карпатській Україні? 2) в якій кількості з повищеназваних фахів? 3) якими дорогами вони мали б пробиратись па Карпатську Україну? Прямо через гори, чи через Німеччину, Словаччину, Чехію?” [1, ф. 3, оп. 3, спр. 173, арк. 17]. Чи відповів А.Волошин на лист О.Думіна – невідомо. Що стосується О.Думіна, то він „був у тісних зв'язках з німецькою службою розвідки. Крім того, він був членом Німського Інституту Сходу в Кенігсберзі, у Східній Пруссії” [419, С. 46]. Сучасний дослідник В.Косик писав, що у свій час О.Думін „постійно снував різні інтриги” проти С.Коновальця, за що був у 1925 р. виключений з УВО [419, С. 46]. У 1938 р. він не був членом ОУН, про що писав у листі до А.Волошина.

У лютому 1939 р. УЦНР опублікувала в „Новій свободі” звернення „До всіх українців на рідних зсмах і в розсіяних суцях”, у якому говорилося: „1. Просимо всіх українців, де б вони не жили, щоб кожний зложив на діло розбудови Карпатської України всенародний національний даток. 2. Беручи на увагу великі і пильні наші потреби, просимо, щоб цей даток, по змозі, був рівний 1/2% річного заробітку кожного, та був виплачений негайно по цім проголошенні. 3. Звертаємося із закликом до всіх головніших товариств українських у кожній державі та до всіх чільних діячів взяти на себе організацію всенародного національного датку на місцях, відповідно до місцевих обставин і можливостей” [68, 1939, 15 лют.]. Окремою заявою приєднав свій голос до прохання УЦНР і автономний уряд Карпатської України.

Підтримка уряду А.Волошина була виявлена в сотнях листів, авторами яких були галичани. Вони писали про свою готовність всіма силами і набутим досвідом допомагати розбудові автономної країни. Галичанин Орест Зозуля просив захищати його до головної фінансової дирекції в Хусті [1, ф. 3, оп. 3, спр. 173, арк. 19]. Прохання прислужитися Карпатській Україні висловили галичани Іван Голик, Антон Мисишин, Теодор Федусь, Тома Дацьків, Іван Михайлюк. Колишній воїн УГА Омельян Лисняк, що проживав у Пряшіві, писав: „Я, нижчепідписаний ... осмілюсь пропонувати свої услуги, щоб ще послужити своєму народові“ [1, ф. 3, оп. 1, спр. 9, арк. 1]. Багато воїнів УГА після поразки визвольних змагань були змушені емігрувати за кордон і наприкінці 30-х років проживали в Чехословаччині, Німеччині, Англії, США. Іван Вовк писав із Франції, що буде в пригоді Карпатській Україні як інженер за фахом. Він мав досвід роботи „на залізницях, або на електровозах, чи споріднених галузях“ [1, ф. 1148, оп. 1, спр. 293, арк. 1]. Іван Цимбал, з Підгайців, пропонував свої послуги як колишній „член військової поліції в Тернополі“ і який „візначався, як дуже цільний стрілець“ [1, ф. 17, оп. 2, спр. 5, арк. 6].

Чимало галичан опинилося на окупованій угорцями території після рішень Віденського арбітражу. Вони просили допомоги їм добратися до Хуста. Необхідно відзначити, що багатьом в цьому допоміг галицький письменник В.Бірчак. Зокрема, він сприяв поверненню до Карпатської України Івану Ференцу – колишньому стрільцеві УГА, що свого часу брав участь в боях за Київ [1, ф. 3, оп. 1, спр. 343, арк. 1]. Сотні галичан з'явилися на Закарпатті в 20-30-х роках. Вони теж, в основному, активно включалися в розбудову автономного Закарпаття на різних ділянках господарського життя. Окремим із них були довірені керівні посади в крайових округах. Головою Української Національної Ради у Воловому був галичанин Й.Дудикевич, а його земляк С.Фігура очолював місцеву команду Січі. Про галицького письменника Костя Вагилевича, що проживав у Рахові, В.Лащанич писав: „...знає місцеві обставини і є дуже бажаним...“ [1, ф. 3, оп. 3, спр. 92, арк. 42].

В березні 1939 р., тобто напередодні відкриття Союму Карпатської України, Олена Кисілевська з Коломиї писала А.Волошину: „Дозвольте Вам, яко батькові народу, зложити щиросердечні привітання з приводу відкриття першого карпато-українського Союму та з нагоди цієї світлої для всіх українців на світі радісної хвили висловити свої побажання ще більших успіхів, ще більшої перемоги“ [1, ф. 3, оп. 2, спр. 5, арк. 2]. Галичани, що входили до складу організації „Молода Україна“. 5 березня 1939 р. писали з Парижа: „Цісти Вам, Боже, Каменярі Закарпаття! Починає пращо в велику днину Шевченківських роковин. Дух нашого Пророка благословить Вас на будову „вольної, нової сім'ї“, а кожне серце українське ділить з Вами шастя і радість незабутнього 9 березня 1939 року. Хай живе Україна!“ [59. 1938. 30 лист.]. Яскравою ілюстрацією того загального піднесення, яке охопило галичан, став вітальний лист А.Волошину від А.Шептицького.

Уже наприкінці 1938 р. почалися масові переходи польсько-чеського кордону. „З Галичини стихійно переходять молоді люди, переважно селянські хлопці“ – написав у своєму щоденнику В.Гренджа-Донський [23, С. 318]. Прикордонна січова сторожа постійно повідомляла карпатський уряд: „Втікачі українські з Польші зтримані в Сабінові. Просять дістатись до Ужгорода“ [1, ф. 3, оп. 2, спр. 5, арк. 3]. Цей процес посилювався після оголошення наказу про створення Карпатської Січі. Львівський часопис „На переломі“ доводив, що „в самій Січі є багато українських емігрантів з-поза Карпатської України“ [64. 1939, Ч. 6].

На питання коли відбувся перший такий перехід польсько-чеського кордону одіозночно відповісти не можна. Аналізуючи матеріали закарпатської і галицької преси, окремі архівні матеріали, можна припустити, що початок нелегальних переходів кордону не варто пов'язувати із призначенням прем'єром автономного уряду А.Волошина. Вони почалися значно раніше. Доказом цього є спогади

активного учасника національно-визвольної боротьби 1938-1939 рр. І.Стебельського: "Без жодних пригод минули Ступостяни – гарне, розлоге село над річкою Сян – і зразу почали снігатися вгору на ступосянські полонини. Піднімалися довго. Далеко за північ постукали до якоїсь гірської садиби, де й заночували... Нас попередили, що в селі Волошатому є застава прикордонників. Застава отримала підмогу, тож ми мусили пильно стежити перехід по той бік Бескиду... Стовичими в глибоких снігах серед білого дня, не знаючи дороги. - лишень туманний напрямок убик кордону. Ми не занесли духом. Ішли навпростець, напевно знаючи, що нас можуть викрити, бо рівнина встелена білим снігом; ішли до вимірної країни свободи; йшли, покладаючи більше надії на щастя, ніж на розум. І нам пощастило: 11 жовтня без великих пригод перетнули кордон. Сповнені радощів, веселі, хоч і виснажені, спустилися в долину до найближчого села по сей бік Карпат... Ми були першими галичанами, які прийшли на допомогу нашим братам по другій стороні Карпат. Після нас прийшли сотні й тисячі. На цю пору випало мос повне духовне становлення та змушіння" [151, С. 19-20, 27].

23 жовтня 1938 р. львівська газета „Неділя” писала: „За кілька днів почалися спроби переходу кордону до Підкарпатської Русі. В районі Лавочного затримано В.Марчука, Л.Петрова, В.Лесіна, Д.Тепу” [66, 1938, 23 жов.]. А вже 31 жовтня до окружних прокурорів від прокурора Апеляційного Суду у Львові Й.Хіровського надійшов лист, який починався словами: „В останніх часах частими є випадки затримки польських українців з приводу пересічення нелегального переходу кордону Польщі в напрямку Чехословаччини, а конкретніше на терени Русі Закарпатської” [10, ф. 205, оп. 1, спр. 1075, арк. 8]. Далі йшли рекомендації, що робити у таких випадках. Малоймовірна поява такого документу свідчить про те, що вже 1 листопада 1938 р. прокурор Апеляційного Суду звігувався у відділ прокурорського нагляду Міністерства Справедливості у Варшаві про розсилання листів-рекомендацій [10, ф. 205, оп. 1, спр. 879, арк. 97]. Того ж дня до окружних прокурорів зі Львова було надіслано доповнення до листа від 31 жовтня [10, ф. 205, оп. 1, спр. 1075, арк. 11]. З окружних судів у Львів почали надходити звіти про нелегальні переходи кордону. В одному з них (лист прокурора окружного суду в Бережанах від 30 листопада 1938 р.) знаходимо дату одного з перших зафіксованих переходів польсько-чеського кордону: „20 жовтня вони (група українців із трьох чоловік) перейшли кордон біля с. Розанка Стрийського повіту” [10, ф. 205, оп. 1, спр. 1095, арк. 6].

В чому полягала причина цих нелегальних переходів кордону? По-перше, на противагу польської дійсності, сама наявність підкарпатської автономії, у якій галицькі українці від самого початку вбачали невеликий зародок їх мрій про українську державність, і тому намагалися хоч в деякій мірі докласти свої зусилля до її розбудови. І певну роль відіграло звернення УЦНР, опубліковане в „Новій свободі” 21 жовтня 1938 р. із закликом до співпраці всіх українців [68, 1938, 21 жов.]. Хоча, необхідно стверджувати, що УЦНР мала на увазі окремих фахівців, а не масові переходи кордону.

Розглядаючи проблему переходів кордону, тісно підходимо до питання співвідношення їх стихійності і організованості. Легальні політичні організації не могли приклясти до такої акції, тому як про організатора мова може йти лише про ОУН. Для польських політичних і судово-поліцейських органів відповідь була однозначною: „Дані поліції і прикордонної служби дають підставу робити висновок, що посилення порушень кордону в описаних випадках стоїть у зв’язку з ворожою для Польщі акцією українських організацій, які виступають в останній час під впливом міжнародних подій більш сміло й інтенсивно проти інтересів Польщі і акцією нелегального переходу української мовою до Закарпатської Русі керує ОУН (3 листа прокурора Апеляційного Суду у Львові від 31 жовтня 1938 р.)” [10, ф. 205,

оп. 1, спр. 1075, арк. 8]. Однак, тут необхідно відзначити, що дане твердження було явним перебільшенням. Із спогадів Д.Куп'яка видно, що станом на листопад 1938 р. "не було офіційного дозволу членам ОУН від Проводу ОУН на перехід в Карпатську Україну" [118, С. 74]. На нашу думку, головна причина нелегальних переходів кордону полягала в бажанні галицьких українців спричинитися до будівництва незалежної Карпатської України. Саме цього вони найбільше прагнули в Східній Галичині. Отже, елемент стихійності значно переважав над організаційним і дисциплінованим переходом польсько-чехословацького кордону.

"Події в Карпатській Україні, - згадував Д.Куп'як, - викликали захоплення серед усього українського народу, де б він не жив. Нарід вірив, що надходить новий період його історії. Українські маси з великою увагою прислуховувалися до новин, що неслися на хвилях етеру з княжою Ужгороду. Зморений цілоденною тяжкою працею селянин ввечерю квалівся до читальні чи кооперативи, аби почути найновіших вісток про наше Закарпаття. У великих чи малих містах можна було бачити, як мішанин, робітник, інтелігент чи малий купець при зустрічі обмінювалися новинами про події на Закарпатті. Всі матеріальні недостатки, всі дрібні шоденні клопоти, яких завжди було дуже багато, відходили на задній план. Уся волинська і галицька патріотична передова молодь готова була йти на Закарпаття, щоби зі зброєю в руках захищати кордони самостійної часточки української Землі" [118, С. 68].

Чехословацький уряд вороже ставився до нелегальних переходів кордону. Існують сотні свідчень очевидців, коли прикордонники заарештовували перебіжчиків і через деякий час, або відразу, повертали назад. Немаловажне значення мав і той факт, що кордон переходило чимало польських шпигунів та терористів, які вільно володіли українською мовою. Описуючи перехід через Карпати, В.Онуфрик зазначав, що сам виступив ініціатором організації похідної групи у складі семи чоловік. Згодом, десь за днем блукаючи в гірських районах, вони дісталися Підкарпатської Русі, де подекуди їх приймали за польських терористів" [130, С. 55].

Польські терористи, переходячи кордон, нерідко маскувалися під українців. Про затримання подібної групи терористів писав у своїх спогадах М.Бажанський: "... ввійшов до мене Степан Вайда, тоді поручник, шеф таємних справ при уряді... Він присунув стілець ближче і почав оповідати. В його віданні є група людей, що залідоорені у саботажах. В тій околиці, де їх поодинці схоплено, був знищений млин, місток на потоці й згоріла хата сільського старости-війта. Проведене докладне слідство виказало, що вони не мають ніяких документів, удають себе місцевими жителями... Виявилось, що всі вони з Галичини, з Дрогобицького повіту, знали українську мову, не таку, якою говорило населення тих околиць, в яких вони діяли, плондрували. Їх звербували на підривному, деструктивну роботу. Багато поляків, що проживали в Галичині, знали українську мову. Були навіть такі, що вчашали до українських шкіл" [89, С. 114-115]. Через деякий час терористи зізналися, що "перейшли кордон в Карпатах і нищили все, що тільки уважали можливим до комунікації. Після того вони мали директиви дістатися до Мукачева, де був їхній центр терористичної роботи по Віденському арбітражі" [89, С. 116].

Чехи дійсно з підозрою ставилися до перебіжчиків кордону, боячись не так юнаків і дівчат з Галичини, як замаскованих польських терористів. Уже згадуваний І.Стебельський писав, що на станції після перевірки документів "чехи зустріли нас досить приязно. Неабияк потішила їх наша заява про те, що ми разом з ними хочемо бити нещадно мадярів. Чехи зателефонували до Ужгорода. За якісь чотири години на вантажному військовому авто приїхало два чехи в цивільному одязі. Вони ще раз перевірили наші документи; їм також сподобалася наша готовність бити ворога... Начальник четницької станиці повідомив нам, що 12 жовтня загони польських терористів напали на села Бистре й Загорб: вони підірвали міст і спалили школу"

[151, С. 22]. Великий матеріал про руйнівні дії польських терористів міститься в щоденнику В.Гренджі-Донського [23].

Незважаючи на не завжди прихильне ставлення чехів до нелегальних переходів кордону з Галичини в Карпатську Україну, навіть серед них знаходились люди, які крізь пальці дивилися на це масове явище. До них слід віднести Й.Рушак, який тепер проживав в Карлових Варах. Безумовно, що доля багатьох галичан в певній мірі залежала і від нього. „Я того часу, до окупації Карпатської України, – пригадував Й.Рушак, – був у Сваляві карним референтом на окружному уряді. Мені підлягали жандарми, які щодня приводили хлопців з Галичини, що хотіли вступити до Січі. Я їх посилав до Хуста. Мені приводили і мадярських терористів та інших, що нелегально перейшли границю і посілали вісті мадярам. Я їх арештував” [308, С. 320]. З цих слів зрозуміло, яку позицію займав Й.Рушак. Перебіжчиків-галичан він відпускав без охорони до Хуста, а ті йшли до місцезнаходження Головної Команди Карпатської Січі. В такий спосіб кількісно збільшувалася Січ, в якій добру половину становили галичани.

Багатьох із перебіжчиків кордону вдалося затримати польським прикордонникам і вони негайно опинилися перед судом. 25 квітня 1939 р. польський суд в Самборі засудив Іванну Грициляк, селянку з села Барича, Перемишлянського повіту на строк позбавлення волі до одного року. Польським властям було достатньо всього одного листа цієї дівчини, який вона написала своєму нареченому. „Я знала, – писала Іванна Грициляк, – що думками ти линеш ген на Україну... Іване! Голубе мій! Піди там, де пішли твої приятелі. Ох! Якби я була мужчиною, ми пішли б обос... Ти там потрібний, я це знаю. Воля, Івасю, ти знаєш і розумієш це слово. Тобі там близьенько...” [59, 1939, 4 трав.].

Часто галицька молодь переходила кордон групами і не завжди успішно. Протягом трьох тижнів в Бережанах проходив судовий процес над 28-ма українцями Бобреччини і Ходорівщини, 16 з яких було засуджено на строки від 2 до 8 років тюремного ув'язнення [59, 1939, 11 черв.]. Необхідно додати, що особливо небезпечно було переходити кордон членам ОУН. У даному випадку строк значно збільшувався. В Галичині створювалися цілі групи членів ОУН, перед якими ставилося завдання вербувати добровольців і допомогти їм у переході через Карпати. Саме з цього приводу Станіславський суд засудив В.Мельничука і П.Ксецизюка [59, 1939, 27 черв.]. В такому ж злочині були звинувачені Ю.Соловчук, Ю.Одоній, Д.Микетчук, С. і П.Вередюки [59, 1939, 15 лют.]. Польський суд в Стрию розглядав справу Маркіяна Кравчука, Льва Сорочана, Петра Глушка, Володимира Парія, Івана Дізенка, Якова Максимія, всіх із Перегінська, окр. Долина, та Василя Славинського з Підгістря” [59, 1939, 15 лют.]. Вони були засуджені на один рік тюремного ув'язнення. Такі факти наводять і газета „Діло” [59, 1938, 16 груд.]. „Нова свобода” повідомляла, що в Самборі судять три дівчини: Марію Менцинську, Марію Нижник і Теофілю Яворську. Їм закидають приналежність до ОУН” [68, 1939, 7 берез.]. „Суд у Станіславові, – говорить у іншому повідомленні, – засудив за нелегальний перехід в Карпатську Україну 14-літнього гімназійного учня П.Совія, 18-літнього... Д.Демчишина на 6 місяців в'язниці, студента Володимира Кордубу і Петра Кулика на 10 місяців в'язниці та М.Калитика з Коломиї на 6 місяців в'язниці” [68, 1939, 25 лют.]. Зустрічасмо повідомлення про вирок для членів ОУН Володимира Біланюка, Михайла Клебуса, Юрка Венгера, Степана Зельського [68, 1939, 14 верес.]. Писала „Нова свобода” про судовий процес над 35 членами ОУН [68, 1938, 11 жов.].

Існували численні випадки, коли крім одержаних „своїх” років чи місяців позбавлення волі, перебіжчики кордону позбавлялися ще і громадянських прав. Так, зокрема, стрийський суд розглянув праву Р.Кундрата, С.Завадки, В.Порика, Д.Головчана, Ф.Кіпаша, М.Спалина, Ю.Мелєня, Д.Ковалєва і І.Кіщука. Всі вони

одержали від пів до двох років ув'язнення і позбавлялися громадських прав від 3 до 5 років [60, 1939, Ч. 2]. 4 квітня 1939 р. у Львові були засуджені Й. Кабаровський, Є. Липинський, Л. Клиш відповідно на рік, півроку і півтора року ув'язнення за переховування і допомогу під час переходу польсько-чеського кордону українців 25 жовтня 1939 р. [10, ф. 205, оп. 1, спр. 1089, арк. 17-19].

Для того, щоб уникнути нових судових процесів, уряд А. Волошина ще в листопаді 1938 р. видав відозву „Проти нерозважної еміграції“, яку опублікували відразу всі українські газети. Однак нелегальні переходи кордону не припинилися. Одна за одною з'являлися інші перестороги. Подібну заяву під назвою „Остерігаємо перед легкодушною еміграцією“ розповсюдила Українська Пресова Служба в Берліні: „В останній час повторюються випадки, що наші люди попадають кордони не маючи на це конечні документи. Вони скоріше чи пізніше попадають в руки чужинської поліції і носять всі наслідки свого нерозважливого поступку“ [68, 1938, 11 груд.]. Про такі випадки писав В. Гренджак-Донський: „Наражаються ці вітчаки на небезпеку, бо чеська жандармерія переловлює і просто без нашого відома відсилає назад. Були і такі випадки, що передають їх полякам, а ті карують їх тяжко“ [23, С. 80]. Серед польських звітів до прокурора Апеляційного Суду у Львові читаємо, що „вони (трое галичан, які нелегально перейшли польсько-чеський кордон – Авт.) пішли до Прислопа, де здалися чеським пограничникам, які відправили їх у жандармерію у Торуні, далі в Волове, а далі в Хуст у відділ військової розвідки. Там їх допитували, що їм відомо про організацію польської армії, чи є військо на кордоні, чи не проводиться мобілізація, чи рахують вони себе поляками або українцями. Їх було закрито до в'язниці, де були ще польські українці. Разом п'ятнадцять чоловік. 12 листопада всіх під ескортом направлено до Волового, а 13 листопада їх авіом відвезено до кордону і передано польським пограничникам в Мішкові. Звідки їх було направлено в окружну прокуратуру в Стрию“ [10, ф. 205, оп. 1, спр. 1095, арк. 6]. І такі випадки були не одиніки.

Яку позицію зайняв ПУН по відношенню до масових нелегальних переходів польсько-чеського кордону? Якщо спочатку ПУН закликав до них, то через деякий час, а особливо після опублікування перестороги в українських газетах, він змінив свою позицію. „Людей до праці в Карпатській Україні було погрібно, – зауважив З. Книш, – але на те вистачали провідні і здібні одиниці, що їх доставила ОУН із своїх місцевих та еміграційних кадрів, а часто з ЗУЗ (західноукраїнських земель – Авт.). Масовий перехід рядового членства створював тільки клопіткову ситуацію урядові Карпатської України у внутрішньополітичних відносинах і грозив дипломатичними конфліктами назовні. Стало ясным та безсумнівним вже після упадку Карпатської України, що ці дві чи три сотні галицьких бойовиків більше чи менше тут нічого не рішали“ [404, С. 298]. Окремими членами ОУН, їх радикальним настроєм був незадоволений уряд Карпатської України. А. Волошин просив „не утруднювати йому і так важкого положення у відношенню до Праги, надсилати культурних діячів і всяких фахівців, а не крикунів-революціонерів, що вже почали діяти на нерви місцевим українським провідникам“ [161, С. 49]. А. Волошину був також відомий і той факт, що частина членів ОУН брала активну участь у підготовці державного перевороту, в результаті якого мало відбутися усунення членів карпатського уряду від влади. У цій ситуації ПУН прийняв єдино правильне рішення: обмежитися засиланням на територію Карпатської України військових фахівців, що мали великий бойовий досвід, а також керівних провідників ОУН. Однак нелегальні переходи польсько-чеського кордону фактично вийшли з-під контролю ПУНУ.

Багатьох галицьких українців затримували ще польські прикордонники. Отже, серед тих галичан, яким не вдалася спроба переходу кордону і вони потрапили до рук польської прокуратури, були дві категорії: затримані польськими прикордонниками і передані полякам чеською жандармерією. Існувала навіть окрема інструкція для

окружного прокурора як вестися з такими арештантами: „Вимагається наскільки можливо швидке вирішення таких справ. Конкретно потрібно вяснити такі питання:

- 1) з якою ціллю затриманий намагався перейти кордон?;
- 2) якими шляхами добрався і чи був озброєний?;
- 3) чи отримував якусь поміч в дорозі і від кого?;
- 4) в якому місці мав перейти кордон і в кого мав зголоситись на тому боці?;
- 5) чи затриманого хтось агітував на нелегальну еміграцію.

Окресмо потрібно довідатися чи затриманий належав до ОУН. Про такі справи потрібно докладати прокурору Апеляційного Суду” [10, ф. 205, оп. 1, спр. 1095, арк. 6]. У листі прокурора Апеляційного Суду до окружних прокуратур від 1 листопада 1938 р. читаємо про вимогу досконалого розслідування, аналізу всіх паперів, знайдених у затриманого, персонального розгляду справ. Не потрібно їх графувати шаблоном” [10, ф. 205, оп. 1, спр. 1095, арк. 11]. Окрема увага приділялася агітаторам: „Особи, які займаються агітацією за нелегальний перехід кордону, затримуються на підставі участі в акції, організованій ОУН і притягаються до кримінальної відповідальності” [10, ф. 205, оп. 1, спр. 1095, арк. 8].

Після створення Карпатської Січі багато галицьких перебіжчиків влилося в її ряди. Польська влада швидко відреагувала на це. В інструкції прокурора Апеляційного Суду читаємо: „На основі донесень, які я отримав від окружних прокуратур, можна сказати, що зросли випадки, в яких особи, затримані при спробі нелегального переходу кордону на герени Закарпатської Русі, що намагалися перейти кордон з ціллю вступу до „українського легіону”, створеного на Закарпатській Русі... „Український легіон” потрібно віднести до воєнізованих організацій... Тому затриманих потрібно судити за законом про загальний військовий обов'язок як польських громадян, які без згоди польського уряду вступають до військових організацій” [10, ф. 205, оп. 1, спр. 1095, арк. 13].

Польські власті неодноразово зверталися до чехословацького уряду з нотами протесту, в яких вимагали вплинути на уряд Карпатської України, який на їх думку, сприяв поширенню антипольської пропаганди. Хустська влада, як правило, це заперечувала. Однак, такі факти мали місце і вони ускладнювали і без того несласке становище молодій автономній країні. У нотах протесту польського посла перебіжчики польсько-чеського кордону фігурували як „українські терористи”. 29 листопада 1938 р. до Праги надійшла нота протесту польського уряду, в якій вимагалось негайно повернути назад Костянтина Мельника, полковника Андрія Мельника, Михайла Бажазаславського, Євгена Кульчицького, Володимира Забавського і Степана Росоху. Названі особи, більшість з яких знайшла притулок у Карпатській Україні, розшукувалися польським урядом за участь у терористичному акті проти польського міністра внутрішніх справ Б.Перацького [1, ф. 4с/18, оп. 1, сир. 51, арк. 1]. Польський посол скаржився, що „між Польщею і ЧСР не можуть бути добрі взаємовідносини, коли Підкарпатська влада дає дозвіл побуту” названим особам. 24 листопада 1938 р. міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю.Ревай і директор поліції Ю.Білей вимагали від окружних урядів, „що кожний з наведених має бути забезпечений поліційним доглядом...”, і що „згаданих треба уважати інтернованими” [1, ф. 4с/18, оп. 1, сир. 51, арк. 52].

14 грудня 1938 р. А.Волошин у телефонограмі до Президії ради міністрів у Празі повідомляв, що „протест польського посла ґрунтується на неправильних інформаціях. В Королеві над Тисою живе від довгих років д-р Гриць Мельник, учитель на горожанській школі, чехословацький державний горожанин, який як було провірено ніякою протипольською пропагандою не займається” [1, ф. 3, оп. 1, сир. 9, арк. 2]. А.Волошин перекоунав Прагу, що „ніяка протипольська пропаганда на території Підкарпатської Русі не ведеться, а протипольські настрої є викликувані виключно тим, що з Польщі переходять терористи, заосмотрені польського

військовою зброєю та припасами. Само собою, що годі очікувати від населення, щоби за нищення свого мастку та життя відчувало вдячність та приязнь до сусідньої Польщі" [1, ф. 3, оп. 1, спр. 9, арк. 2]. Така відповідь А.Волошина не задовільнила польського посла, який 28 грудня 1938 р. направив другу ноту протесту [1, ф. 3, оп. 1, спр. 12, арк. 11].

В черговій ноті протесту польський уряд вимагав видати назад С.Юськіва, Т. Капустянського, А.Мельника і Г.Стефаніва. А.Волошин відповідав: „Д-ра Семена Юськіва в нас зовсім нема, а є то адвокат в Рахові і належить до тамошнього коша, як звичайний рядовик. Жодну функцію не виконує. Теофіла Капустянського і Андрія Мельника в нас нема і зовсім таких не знаємо. Гната Стефанова в нас нема. В Рахові просив о прийнятті до Січі, однак не був прийнятий, тому що не є нашим горожанином" [1, ф. 3, оп. 1, спр. 66, арк. 3]. В дійсності Семен Юськів насправді знаходився на території Закарпаття. Адвокат за фахом, він був одним із ініціаторів просвітянського руху в Рахові. Відзначався своїми радикальними поглядами. Вважав себе послідовним націоналістом.

31 грудня 1938 р. А.Волошин наказав директору поліції Ю.Білею подати „до 24 годин писемний звіт, чи перебувають особи: Базанський Михайло, Хмельовський Александр, Демчук Дмитро, Фодчук Богдан, Равіч Дмитро. Врещіона Євген в Хусгі зглядно на Підкарпатській Русі. Коли би перебували, відставте їх за границю, а о тім головіть президію правительства" [1, ф. 3, оп. 1, спр. 66, арк. 3]. Директор поліції Ю.Білей 2 січня 1939 р. повідомив А.Волошина, що „Михайло Бажанський, Александр Хмельовський, Дмитро Демчук, Богдан Фодчук, Дмитро Равіч і Євген Врещіона не є зголошені у туєшнього уряду. Досі не вдалося вислідити ані, де перебувають, ані за їх діяльність" [1, ф. 3, оп. 1, спр. 9, арк. 2]. Директор поліції Карпатської України не міг не знати, що Є.Врещіона, більш відомий у Закарпатті як інженер Волянський, входить до складу Генерального штабу Карпатської Січі. Його підпис знаходився на більшості свідоцтв, які видавалися січовикам, що пройшли відповідні курси військового навчання. Це стосується також М.Бажанського і О.Хмельовського.

Політичні процеси, які відбувалися в Карпатській Україні, мали безпосередній вплив і на розвиток політичних подій у Галичині. В листопаді 1938 р. в Польщі відбулися дострокові парламентські вибори, після того як у вересні президент Мошіцький несподівано розпустив вищий законодавчий орган. Кількісно представництво українських партій у сеймі і сенаті залишилося незмінним (тобто, 19 депутатів сейму і 6 сенаторів). Але настрої українських послів змінилися, розчарованих у „нормалізації" українсько-польських відносин. Один із депутатів від УНДО у програмовій статті „Найближчі справи у Сеймі" писав: „Зовнішні події з діялки європейської політики останніх часів, головню парцеляції частин Чехословацької держави між Німеччиною, Польщею і Малярщиною та створення всупереч бажанню польської закордонної політики української автономної держави за Карпатами під назвою Карпатська Україна, загострило польсько-українські відносини і вороже ставлення польського громадянства до нас накладають на нову Українську Парламентську Репрезентацію (УПР) обов'язки рішучої оборони наших прав і висунення наших основних домагань. Таким найважливішим основним домаганням є справа територіальної автономії українських земель у Польщі" [68, 1938, 27 лист.].

А приклад був поряд – державотворчі процеси у Карпатській Україні. Несподіваний зрив українського народу на Закарпатті до самостійного життя та масові демонстрації на всіх терснах Західної України вивів з рівноваги варшавську кліку. Побюючись, щоби клич волі, який нісся на хвляях етеру в широкий світ з княжого Ужгороду, не спричинив всеукраїнського зриву, поляки застосовують жорстокий терор супроти українського населення, який дорівнювався пацифікації

1930 року. Аби вдержати західньоукраїнські терени під контролею, поляки стягнули поліційні відділи з корінної Польщі й перевели масові арешти. Лише в другій половині 1938 р. кількість заарештованих українців сягала багатьох тисяч осіб. Багато з тих заарештованих вивозилося відразу ж до концентраційного габору в Березі Картузькій на неозначений час каторги. Протиукраїнські настрої серед польської спільноти були помітні на кожному кроці. Дуже часто навіть українська мова на вулиці міста ставала причиною напасти, брудної лайки, а то й фізичного побиття міським польським шумовинням" [118, С. 69].

9 грудня 1938 р. УПР, очолювана В.Мудрим, внесла на розгляд польського сейму „Проект конституційного закону Галицько-Волинської землі”, що передбачав надання територіальної автономії у межах Станіславівського, Тернопільського, Волинського, більшої частини Львівського і Поліського, окремих повітів Люблінського, Білостоцького та Краківського воєводств. Пропонувалося створення автономного уряду і сейму, територіальних збройних сил, рівноправність польської і української мов у державних установах. Проте маршал сейму навіть не прийняв проєкту до розгляду.

Така позиція польської влади тільки сприяла різним акціям підтримки автономної Карпатської України. Практично в кожному з щоденних звітів коменданта Львівського воєводства читасмо повідомлення про нелегальні переходи на терени Карпатської України [10, ф. 205, оп. 1, спр. 498, арк. 8]. Аналіз документів дає підстави робити висновок, що найбільш частими такі переходи були в січні – на початку лютого 1939 р. Звичайно, не кожна спроба перейти кордон була успішною, але, незважаючи на те, що польська прикордонна служба вже була готова до подібного перебігу подій, багато українців з Галичини все ж потрапило до Карпати. Польська поліція намагалася встановити імена українців, які вже встигли тасно перебратися в Карпатську Україну. Серед звітів львівського коменданта знаходимо інформацію польського агента, що „члени ОУН Л.Козарський, В.Стахів, Є.Стахів знаходяться в Русі Закарпатській і є членами Січі” [1, ф. 3, оп. 1, спр. 9, арк. 57]. Що стосується Є.Стахіва, то він був комендантом Карпатської Січі в Королеві.

Щоб запобігти переходам кордону, в Галичині проводилися обшуки у громадян, які підозрювалися в агітації і допомозі перебіжчикам. Частіше вони принесли негативні результати, але все рівно до підозрілих застосовували попередній арешт. Так, у с. Великий Вилоч, що у повіті Сянок, з приводу підозри у допомозі втікачам було проведено лише 15 січня 1939 р. обшук в чотирьох українців. Обшук мав негативний результат. Затриманих направлено в розпорядження прокурора в Сянок [1, ф. 3, оп. 1, спр. 9, арк. 160]. Такі акції проводились до середини березня 1939 р. В с. Нижня Тарнава 8 березня було затримано П.Мочка і Л.Клима, які займалися вербуванням молоді до Карпатської Січі. Пізніше затримали ще 15 чоловік, в яких вилучили 2 карабіни [1, ф. 3, оп. 1, спр. 449, арк. 35].

Продовжувалися випадки передачі українців полякам чеськими жандармами. В одному з документів зафіксовано: „29 грудня в Сяноку стало відомо, що українських втікачів на кордоні чехи відправляють до Межилаборця, де ті платять штраф, або відбувають арешт 1-2 дні, а потім їх направляють на польський кордон” [1, ф. 3, оп. 1, спр. 498, арк. 8]. Правда, серед чехів були й такі, які співчували українцям. У вищепозваному документі говориться, що один із жандармів радив їм, щоб у іншому випадку вони „голосилися в П.Лопати або В.Сушка, які живуть у Калінові (Словащина – Авт.), і які направляють їх на терени Підкарпатської Русі” [1, ф. 3, оп. 1, спр. 498, арк. 5].

У Польщі була введена жорстока цензура на переписку з Карпатською Україною. За листами нерідко встановлювали місцезнаходження і діяльність того чи іншого втікача до Закарпаття. Переглядалися всі листи, які направляли галичанам у Карпатську Україну, при цьому в тексті викреслювалися фрази, які мали найменш

політичний підтекст. Так, 5 січня 1939 р. товариство „Просвіта” із с. Саяч Вишній Дрогобицького повіту вислало привітальну телеграму на ім'я А.Волошина, в якій бажали йому „веселих свят і успіхів в праці над будівництвом української держави”. Дрогобицький віце-губернатор зконфіскував частину тексту від слів „і успіхів...” [1, ф. 3, оп. 1, спр. 498, арк. 20]. А деяка кореспонденція взагалі затримувалася. Така доля спіткала лист С.Онидчика з Рудків, направлений до редакції „Нової свободи” від 12 січня 1939 р. такого змісту: „Прошу надсилати на мою адресу часопис „Нова свобода”, бо я хочу передплатити, а не знаю як” [1, ф. 3, оп. 1, спр. 498, арк. 72]. Розповсюдження на території Галичини карпатоукраїнської періодики польська влада допустити не могла і не хотіла.

Але, все-таки, галицькі українці уважно стежили за подіями на теренах Карпатської України. У першу чергу, завдяки галицькій періодиці, інколи – завдяки листівкам і листам, які надходили звідти. Існували факти, коли втікачі до Карпатської України на кілька днів поверталися додому. У повідомленні Львівського воєводського коменданта від 11 січня 1939 р. читаємо: „31 грудня 1938 р. С.Піничак, що виїхав на Закарпаття, був 2 дні у родичів в с. Должичі, пов. Санок, а потім повернувся в Яворник. Так само Д.Карлицький і С.Карлицький були кілька днів у с. Пришуки” [1, ф. 3, оп. 1, спр. 498, арк. 38]. Ще одним джерелом інформації про події в Карпатській Україні для галицьких українців стали окремі невеликі за обсягом видання, присвячені історії і культурі Закарпаття, які почали масово з'являтися у Львові наприкінці 1938 – на початку 1939 рр.

Проте, безперечно, найбільше занепокоєння у польської влади викликали безперервні нелегальні переходи польсько-чеського кордону. Сьогодні важко встановити точну цифру перебіжчиків. Аналіз документів Апеляційного Суду лише одного Львівського воєводства показує, що в грудні 1938 р. польськими поліційними органами було встановлено імена 35-ти галичан, які втекли до Карпатської України, у січні 1939 р. – понад 80 [10, ф. 205, оп. 1, спр. 498, арк. 12-110]. А були ще випадки нелегальних переходів, які не фіксувалися. Остання спроба переходу кордону в звітах коменданта львівського воєводства датується 10 березня 1939 р. [1, ф. 3, оп. 1, спр. 499, арк. 50].

Цікаво, що судові процеси над перебіжчиками польсько-чеського кордону не припинялися після трагедії Карпатської України. Відлунням карпатоукраїнських подій стали нові арешти і судові процеси, які відбулися в Галичині. Наприкінці березня 1939 р. були арешти серед тих небагатьох січовиків, які після трагедії Карпатської України повернулися до Польщі. Так, 25 березня у с.Соколики повіту Турка, було затримано трьох українців, які свого часу нелегально перейшли польсько-чеський кордон [10, ф. 205, оп. 1, спр. 499, арк. 128]. Судовим процесам передувало довготривале розслідування. Затриманим А.Хоміосюку, Б.Прокошу і М.Левичьому вирок було оголошено лише 28 квітня 1939 р. [10, ф. 205, оп. 1, спр. 1095, арк. 2, 6]. У фондах ЦДІА у Львові зберігаються листи прокурора окружного суду в Бережанах до прокурора Апеляційного Суду у Львові про хід слідства, зміст допитів і сам вирок [10, ф. 205, оп. 1, спр. 1095, арк. 2, 6, 10]. Щодо арештантів застосовувалися три види покарання: ув'язнення, втрага громадянських прав, поліційний нагляд [10, ф. 205, оп. 1, спр. 499, арк. 8]. Ув'язнювали, як правило, на строк від півроку до восьми. Серед вироків зустрічаються такі: агітація за перехід кордону, надання допомоги при переході кордону, спроби переходу кордону, нелегальне перебування на території Карпатської України [10, ф. 205, оп. 1, спр. 499, арк. 2]. У списку засуджених з 1 квітня по 30 червня 1939 р. за приналежність до ОУН, складеного в прокуратурі Апеляційного Суду у Львові, знаходимо імена 24 українців, вироків яких пов'язані з нелегальними переходами польсько-чеського кордону. [10, ф. 205, оп. 1, спр. 499, арк. 2-21]. Даючи оцінку Карпатській Січі, П.Стерчо відзначив, що в її розбудові „наші брати з Галичини. Буковини. Волині,

Холмщини й Лемківщини, зокрема члени ОУН, були важливим фактором” [587, С. 98].

Галичани взяли посильну участь в обороні Карпатської України. В боях загинули, або були закатовані Василь Бойчук, Тимко Проць, Василь Саблюк, Зеюн Коссак (Тарнавський), Степан Фігура, Іван Михайлюк, Монюк, Дулка, Кушнір, Мелешко, Орлович та багато інших. Полковник М.Колодзінський, який виконував обов'язки останнього начальника штабу, відмовився прийняти угорський ультиматум про припинення боротьби. “У словнику українського націоналіста нема слова “капітулювати”. Сильніший ворог може нас у вою перемогти, але поставити нас перед собою на коліна – ніколи!” – такою була відповідь М.Колодзінського. Після бою з гортістами на Красному Полі 15 березня 1939 р. він разом із своїм товаришем З.Коссаком-Тарнавським відступав у напрямку до Солотвина.

Отож, саме М.Колодзінський (полковник Гузар) – найбільш легендарна постать на цьому відрізку історії Закарпаття [258, С. 955-957]. Він народився 26 липня 1902 р. в с.Поточиська Городенківського повіту на Станіславщині в селянській сім'ї. Закінчив Коломийську гімназію (1924), правничий факультет Львівського університету і старшинську школу польського війська (1928). З 1922 р. був членом Української Військової Організації, а згодом військовим референтом першої Крайової Екзекутиви на західноукраїнських землях (1929). У січні 1932 р. М.Колодзінський був заарештований у Львові польською поліцією за виступ перед молоддю з лекцією “Націоналісти і військове виховання” і більше року перебував в ув'язненні. Завдяки опублікованим працям “Українська воєнна доктрина”, “Воєнне положення і стратегічне значення Закарпаття”, “Іван Богун”, “Польське повстання 1863 р.”, “Залізнична комунікація в СРСР”, “Боротьба італійців за незалежність і соборність”, “Партизанська війна” зарекомендував себе як один з визначних теоретиків військового мистецтва в Європі [616, 617].

Особливої уваги заслуговує його праця «Українська воєнна доктрина», яка побачила світ між 1935 і 1937 рр. (частина 1-3). Автор розглядає такі питання, як проблема війни і воєнної доктрини в Україні та Європі, просліджує її етапи (княжі, козацькі та найновіші часи). М.Колодзінському імпонували військово-теоретичні погляди К.Клаузевіца, зокрема постулат останнього, що війна повинна вестися всіма духовними і матеріальними силами народу до повного знищення ворога. Не відкидав М.Колодзінський і здобутків військового мистецтва Французької буржуазної революції. Саме під її впливом автор дійшов висновку, що «коли вже нема розумного виходу з важкого положення, то треба вміти вмерти по-геройськи, щоб така смерть була джерелом для молодих поколінь» [411, С. 28]. Події 1939 р. на Закарпатті довели, що це були не просто слова.

“Наша воєнна доктрина, - писав М.Колодзінський, - має достосовуватись до політичних зм'ягь України. В нашій визвольній війні бере участь увесь нарід, тому воєнна доктрина мусить будуватись на охопленні цілого життя народу”. Свою “воєнну доктрину” М.Колодзінський називав націоналістичною, бо в “Україні не може бути нічого ненаціоналістичного. Така доктрина дасть тверді моральні й політичні підстави для української армії” [411]. У 1938 р. М.Колодзінський завершив роботу над своєю працею “Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття”. Автор доводив, що після підписання радянсько-чехословацького договору до Закарпаття прикуга особлива увага політичних і військових кіл світу. На думку М.Колодзінського, Закарпаття може стати “авіаматкою для большевицько-московської повітряної флотії”. Виходячи з цього, даний регіон становить певний інтерес для стратегічної оборони всієї України. М.Колодзінський зауважив: “Під оглядом стратегічним Закарпаття було б неіснуючим для оборонної системи української держави... Сильно уфортифіковані Карпати зможуть здержати ворожий наступ зарівню з полудня як і з заходу. В цьому випадку має для нас неіснуюче

значення Лемківщина. З неї ми вічно будемо загрозувати полуднській Польщі. Ніякий поляк не відважиться перейти на схід від Висли, якщо поперед не буде здобутою Лемківщина, сполучена фортифікаційною системою з Перемишлем і Львовом” [411, С. 28-29].

Отже, військово-теоретичні праці М.Колодзінського довели, що на Україні з'явився військовий теоретик, перед яким відкривалася непогана військова кар'єра. М.Колодзінський одним із перших з'явився на Закарпатті і був включений до військового штабу Карпатської Січі. В.Гренджа-Донський називав полковника М.Колодзінського (Гузара) “мозком Січі”[23, С. 70]. Так воно і було в дійсності. З великої кількості смігрантів Карпатської України саме про Гузара в очевидців зберіглись найкращі слогоди. “Його висока постать була завжди мені імпонуючою, - писав В.Гренджа-Донський, - тепер просто його обожую. Хоч він і ходить у шкільному одязі, зразу видно, що воляк... Палає ненавистю проти ворогів, його спокійне, зрівноважене обличчя є виразом хороброї душі, ті тверді риси відтеркаються безмежно, незастрашиму відвагу...” [23, С. 187-188].

Одночасно з М.Колодзінським на Закарпаття прийшов український політичний і військовий діяч Зенон Коссак. Він народився 1 квітня 1907 р. у м. Дрогобичі тепер Львівської області. Навчаючись у місцевій гімназії, був обраний головою “Організації Вищих Кляс Українських Гімназій”. У 1926-1928 рр. навчався на правничому факультеті Львівського університету, активно співпрацюючи з такими виданнями, як “Студентський вісник”, “Львівський науковий вісник”, “Вісник”. З.Коссак пройшов шлях від члена Проводу Спільки Української Націоналістичної Молоді (1928), члена ОУН (1929), референта Крайової Екзекутиви ОУН на східноукраїнських землях (1929) до заступника бойового референта Р.Шухевича (1930). Організована ним бойова група УВО в Дрогобичі організувала цілий ряд терористичних актів проти окремих представників польських властей у Бориславі, Трускаві, Городенці (1931-1932). Польський суд у червні 1933 р. засудив З.Коссака на 7 років ув'язнення за діяльність в ОУН. Остаточний вирок йому був винесений 31 січня 1934 р. у Львові - 8 років ув'язнення із зарахуванням перебування під слідством. Покарання відбував у в'язницях Львова та Вронок (Познанське воєводство Польщі), де завершив працю “44 правила життя українського націоналіста” (1934-1938). Немаловажний і той факт, що З.Коссак у червні-вересні 1938 р. брав участь у розробці плану втечі С.Бандери з в'язниці у Вронках, внаслідок чого був заарештований і перебував під слідством до кінця листопада 1938 р. [542].

В Карпатську Україну З.Коссак прибув у грудні 1938 р. і діяв під псевдонімом “Тарнавський”. В Карпатській Січі йому було присвоєно звання поручика. Протягом всього існування Карпатської України З.Коссак очолював субреферат ідеології у відділі преси і пропаганди, очолюваного В.Комаринським, як ідеологічний референт друкувався в газеті “Нова свобода”. Проводив безпосередню військову підготовку в Карпатській Січі: був інструктором на підстаршинських курсах, а також у жіночих відділах з медицини та розвідки. Саме з ініціативи З.Коссака 19 лютого 1939 р. в Хусті було проведено II Січовий з'їзд.

Під час кровопролитних сутичок 13-14 березня 1939 р. між січовиками і чеським військом М.Колодзінський обороняв січову гостиницю. Він припинив опір тільки після наказу А.Волошина. Учасник боїв галичанин Левко Кріс так описав останні хвилини опору: «Дві хвилини пізніше знову побачили білий прапор з другої сторони і з ним ішли: Перевузіник - міністр внутрішніх справ і словак надпоручник Парчани. Наші їх підпустили під барикаду, вони заявили, що бажання п. Прем'єра є, щоби скласти зброю. Командант оборони (М.Колодзінський - Авт.) сказав, що ми ворогам зброї не складемо. Тоді вони почали нас переконувати, що нема сенсу боронитися далі, бо в короткім часі нас виб'ють, як мишей. Відповідь команданта була: “Загинути по-геройськи нам ніхто не забронить!”. На це міністр внутрішніх

справ п.Переувзник сказав, що пан Прем'єр розмовляє з Прагою телефоном і що наближаються важкі часи для нашого народу і нема чого класти геройськи свос життя тут, їх буде за хвилину потрібно деінде... Я, прийшовши у кімнату п.Прем'єра, поклав револьвер на стіл і сказав, що лишень йому можу скласти зброю, а більшє нікому. Він наказав усім січовикам скласти зброю, яку січовики мають, і віднести до його помешкання" [112, С. 56-57].

Цікаво описав вищезазвані події М.Бажанський. Він не приховував, що "вночі з 13 на 14 березня карпатські січовики підготували повстання" [89, С. 87]. Як вже говорилося вище, М.Бажанський найчастіше бачився з А.Волошином у ці дні. З його спогадів видно, що М.Колодзінський не постійно знаходився в гостинниці. "Президент Августин Волошин вів переговори з чехами, - писав М.Бажанський. - Жаль було Батькові карпатського народу, як його називали в той час, крові молодих людей. Їздив автом разом з полковником Колодзінським від одного чеського уряду до другого. Від жандармерії до військового командування. Врешті закичено перемир'я. Чехи мали випустити всіх арештованих, мали передати всі уряди, касарні і зброю. Одначе чехи не у всіх місцевинах умов дотримали. Частиною це тільки виконав генерал Сватек у Свалявщині на власну руку" [89, С. 89]. Внаслідок боїв обидві сторони мали людські жертви, багато поранених. В літературі з цього приводу знаходимо певні розбіжності. Автори по-різному дають кількість загиблих під час боїв 13-14 березня 1939 р. Хоча дані наводяться різні, однак відомо, що січовиків загинуло значно більше, ніж чеських вояків. За підрахунками В.Керечанина, загинуло 40 і було поранено 50 січовиків [403, С. 58].

Необхідно погодитись із сучасним дослідником В.Фединою, що немає достовірних відомостей про подальшу долю М.Колодзінського, оскільки ніхто з людей із його відділу не врятувався. В спогадах штабових старшин та січовиків відзначено, що востаннє Колодзінського бачили перед відходом головних сил січовиків, а відомості авторів про подальшу долю відділу Гузара співпадають з хрещійними угорськими повідомленнями [617, С. 95]. В.Федина розліяс міркування М.Бажанського, який відзначав, що дуже важко повірити у те, що Колодзінський прийняв смерть стоячи, коли він не міг ходити. Стосовно фотографій, то вони не були досить виразними щоб стверджувати, що це дійсно були Колодзінський і Коссак. А щодо січовиків, то їхні прізвища були подані зовсім неграмотно, а подекуди навіть не відповідали правді. На його думку, між відділом полковника Гузара і угорцями відбувся завзятий бій, в результаті якого "їх просто замордували по-тваринному", а всю цю інформацію було поширено задля того, щоб заспокоїти угорське населення і щоб не вийшла наверх правда, що сотня "доблесних" гонведів не могла перемогти 15-ти замучених і поранених січовиків [617, С. 95-96].

Намагався з'ясувати подальшу долю своїх земляків-бориславців І.Стебельський, який раніше покинув Карпатську Україну. Про них він дізнався тільки влітку 1939 р., коли колишні хустські січовики прибули в австрійській Альпі для вишколу в лавах протипольського легіону, який тут формувався. "Від них я дізнався, - писав І.Стебельський, - що Михайло Андрушків ("Ханцьо") загинув прощитий малярським кулеметом при обороні Головної Команди "Карпатської Січі". Там напередодні плав, але вже від чеського кулемета, віднажний Бурун. Недобитки січовиків, відступаючи з боями із зайнятого мадарами Хуста, як звичайно в такій безвихідній ситуації, хаотично і в панічному настрої, з огляду на різницю в поглядах розділились на три групи і відступили в різних напрямках. Найсильніша - із соупниками С.Сулятицьким і Волянським - відступала на Великий Бичків у напрямку Румунії. Друга, слабіша - під проводом полковника Михайла Колодзінського, нашого земляка Зенка Коссака - відходила на північ у просторі Карпатські гори. Разом з тою групою відступав також Дорко Лата та Микола Андрушків. Доля цієї групи абсолютно невідома, бо ніхто з них не залишився в живих. Висувають припущення,

що вона потрапила в мадярську засідку і того, хто залишився живим, маляри передали полякам, які розстріляли їх на кордоні. Доля третьої, найменшої, групи, в якій були Ромко Татарський і Влодко Андрушків, мала відступати на північний захід у напрямку Словаччини. Що з нею сталося, ніхто нічого не міг сказати. В 1940 році я довідався, що вони обидва потрапили в польські руки і були запроторені до концентраційного табору в Березі Картузькій, звідки чудом, завдяки німецько-польській війні, вийшли на волю. Обидва повернулися додому, де їх мершій застудили більшовики, котрі, як відомо, зайняли наші західноукраїнські землі. Якимось чудом, мені точно невідомим, Ромко Татарський врятувався, а Влодко Андрушків, мабуть головно за його перебування на Карпатській Україні, незабаром був заарештований НКВС і безслідно пропав навіки” [151, С. 36-37].

Про страшні злочини терористичної групи “Собот чопот” в с.Ясіня розповів світок Данило Поп’юк, сторож цвинтаря: “В 1939 році в селі Ясіня перед приходом угорських окупантів була організована терористична група..., яка разом з угорськими терористами вивезла на автомашині до перевалу 18 українців, із них 4 жінки. Їм зв’язали колючим дротом руки, викалоли очі, відрізали вуха, носи, зривали нігті з пальців, вирізали язика і в трьох місяця живого перепилили ноги. Накази був слабкий. той помер в момент знущань, а хто був ще живий, того добили і наказали м’яси зарити їх у землю... Через три дні мене послали зарити ще 8 чоловіків, страчених також на перевалі” [1, ф. 2558, оп. 1, спр. 202, арк. 44; 233, С. 200]. У Воловому угорські терористи розстріляли п’ятьох патріотів на чолі з командантом місцевої Січі галичанином Степаном Фігурою. Очевидці розповідали, що під солом’яником С.Фігури знайшли криваву сорочку, в якій були жмути спеченої крові. Селяни констатували, що то була сорочка С.Фігури. Гортисти, використавши смертний вирок, повертались назад у піднесеному настрої: було чим поживитись. У одного вбитого вони відтяли палець разом з обручкою, другому вибили золоті зуби [289, С. 72]. У Соймівському лісі, поблизу Волового, угорці розстріляли поручика Ф.Тацинця та чотирьох галичан [289, С. 67-68].

Останнім часом в історичній літературі нерідко з’являються твердження, що між закарпатцями і галичанами існували численні конфлікти. Таке твердження вигідне дослідникам, які стоять на русинських позиціях, намагаючись довести окремішність закарпатців. М.Макара у монографії, яка немає ніякого відношення до висвітлення історичних процесів у Закарпатті напередодні Другої світової війни, писав, що у 1938-1939 рр. “туземна державність творилася за задумом і під диктовку Берліна руками націоналістичної еміграції, стараннями якої автономна Підкарпатська Русь перетворилася в Карпатську Україну, яка без відома більшості населення мала стати “зародком самостійної соборної України” під гаслами національної ідеї (“нація понад усе”), національної винятковості, месіонстерства, що в тих умовах виявилось справою ілюзорною, точніше – авантюрною” [462. С. 101]. Йому підспівує І.Поп, називаючи Карпатську Україну “провінційною театральною сценною епохи романтизму” [546, С. 43-44]. Галичани зображуються у вигляді войовничих націоналістів, які прийшли на Закарпаття, щоб диктувати уряду Карпатської України свою політику. Доходить навіть до такого абсурду, що ставиться під сумнів жертвність молодих людей з Галичини, які разом із закарпатцями ділили велич і трагедію Карпатської України.

В.Гренджа-Донський писав у щоденнику “Щастя і горе Карпатської України”: “Шепотіння про якісь конфлікти в “Карпатській Січі” продовжуються, але це не відповідає дійсності. Є правдою, що невеликі непорозуміння між нами – автохтонами й галичанами існують, а то з тієї причини, що галичани в надзвичайно радикальний спосіб виступали проти Польщі, а ми старасмося трохи їх гальмувати. Галичани хотіли би викликати якийсь інцидент, сподіваючись, що до того вмінатся Німеччина і звільнить Галичину. Але це газардна гра. можемо загратити і Карпатську

Україну, і з Галичиною нічого не вийде... Малєнька Карпатська Україна не звільнить Західної України, не в силі визволити, то чого ж такого небезпечного сусіда зачіпати..." [23, С. 158].

У шоденнику В.Гренджі-Донського, особливо в його другій частині "Під чоботом окупанта", містяться безліч доказів того, що галичани повністю розділили з своїми закарпатськими братами всі страждання і муки. Письменник і редактор "Нової свободи" одержував факти від своїх товаришів по табору, які приходили дещо пізніше за нього, а також багато цікавого дізнався і від угорських гонєведів, які часто любили похизуватися своїми "подвигами". На перших порах угорці розстрілювали всіх січовиків без вибору, а через деякий час формували окремі групи з галичан і передавали останніх полякам. Так, 21 квітня 1939 р. вони "відправили до концентраційного табору групу галичан до Польщі – близько 60 людей. На границі в Ужку передали полякам. Поляки цих нещасників ше на очах мадярських воєнків почали масакрувати і всі під один беріг, де вже ждали їх польські кулемети" [23, С. 270-271]. "... Галичан відвели на півтора кілометра далі в ліс, яким проходила фронтова боєва лінія за світової війни. Тут їх розп'яли на деревах. Поперш поприв'язували їм руки заржавілим дротом, що знайшли в старій фронтовій лінії, відтак розп'яті руки й ноги попрививали залізними скобами та великими цвяхами, що ними прибивають рейки на залізницях. Над розп'ятими. але ше живими героями почали поляки і мадяри зішукатись, ілюючи їм у вічі та б'ючи рушницями" [23, С. 314-315].

І.Гуцул у своїх спогадах "Остання сотня" так писав про поневірання галичан та їх трагічну долю: "День за днем минав на допитах і побоях. Вкінці настало 23 березня. Цього дня почалося сортування в'язнів, які не мали громадянства Карпатської України, на дві групи, а саме: "лендслорса" та "орос-емігрант". Перші – це польські горожани, другі – емігранти з колишньої Росії. Сортування відбулося при допомі польського шпигуна Пінзєя, який кілька днів перед окупацією з'явився в Хусті і там потрапив до січових арештів. Деякі з галичан самі признавалися до польського громадянства, на інших знову вказував шпигун. І так перейшли до цієї групи всі, що лишилися живими після різни на вулицях Тячева... Я при переслухованні сказав тільки те, що я є східноукраїнським емігрантом, народжений у Кам'яніч-Подільському. Польський шпигун, хоч в команді Січі був переслуханий в моїй присутності, не міг мене впізнати, бо я не тільки до себе, але взагалі до людини не був подібний. З балачок та поведінки жандармів вже було відомо, яка доля жде цю галицьку групу. В перших рядах стояли ті, що своєю відвагою і посвятою в боях під Хустом і Тячевом світили приміром другим... Разом їх було понад тридцять. За хвилину вони відійшли, щоб від'їхати на кордон. де коло Татарова ждали на них польські кулемети. А йдучи вулицями Тячева, вони, свідомі своєї долі, співали "Ще не вмерла..." [112, С. 125-126].

Особливо жахливими постають свідчення про розстріл січовиків у 1939 р., коли захисники Карпатської України набули статусу полонених. Одним із мисць наймасовіших розстрілів січовиків можемо назвати Версцький перевал. Свідки тих трагічних подій доводять, що масові розстріли проводили як угорські, так і польські військові [308, С. 159-164]. Так, один із очевидців Ф.Голєнич вказував, що після передачі угорцями сотні полонених січовиків (переважно галичан) польським військовим вже наступного дня вони були розстріляні [308, С. 161-162]. Сотні і сотні тіл захисників Карпатської України знаходили і в інших місцях [308, С. 162-164].

Відомо, що в січових загонах були і дівчата з Галичини. Їх чекала страшна доля. "Котра з галичанок попаяса в руки цих злочинців, - писав В.Гренджі-Донський, - а ше до того не знищила завчасу січової легітимації, чи не спалила уніформи, ті всі після тілесних і душевних мук були ганебно замордовані" [23, С. 295-296]. Марія Самчукова зафіксувала: "Сталося також кілька випадків гвалту над жінками. Де

жінки були самі, туди вдиралися мадярські вояки і гвалтували" [112, С. 130]. В Нижніх Верецьких розстріляли групу січовиків-галичан, а трупи залишили лежати тижнями. Місцевому населенню було суворо заборонено їх ховати. І лише тоді, коли трупи почали повністю розкладатись, навколишнім селянам було наказано зібрати їх і поховати.

Не легою була доля і тих, хто опинився в концтаборі. Жахливі знущання, часті побії, придирки жандармів за будь-яку провину. В.Гренджа-Донський писав, що галичанин Василь Федів із села Жаб'є не вмів правильно вимовити "Іт водьок" (я тут), і жандарм так ударив його, що кров'ю залилось око хлопця... В'язень-галичанин був змушений по тричі повторювати правильно що фразу, і після кожного разу йому завдавали болючих ударів. Дехто з галичан, що були затримані при переході кордону і повернуті назад, навіть не зізнались, що вони галичани. Так, Микола Григурок і Микола Штурм назвались німцями, і їх у деякій мірі це рятувало. В.Гренджа-Донський за них дуже переживав і просив бути обережними, адже вони говорили по-українськи [240]. Нелюдське ставлення доповнювалось ще одною бідою – голодом, який пагував серед галичан. Вони знаходилися в угорському таборі до 7 червня 1939 р. Напередодні з'явилися представники Німеччини і Польщі. Ув'язненим було запропоновано зробити вибір – піти до Німеччини, або повернутися на батьківщину. Галичани від останньої пропозиції категорично відмовились. Документи, які зберігаються в фодах архівів Праги, дають можливість встановити кількість галицьких січовиків, які вирішили їхати до Німеччини. Словаський підполковник Дов називав 500 січовиків. В ряді документів йдеться про переїзд січовиків до Німеччини, на Жіліну. Однак, серед емігрантів зустрічаються також громадяни польської національності.

Чому саме до Німеччини попрямували сотні січовиків після звільнення з угорських таборів? Відповісти на це питання допомагає доповідна записка офіцера чехословацької розвідки Шромек. Її автор доводив, що він ще в жовтні 1938 р. відмічав тісні стосунки між німецькою службою безпеки і українськими націоналістами. Шромек писав, що 28 жовтня 1938 р. „до Ужгороду прийшов німецький редактор Е.Меркен („Фелькішер Бесобахтер“), котрий проживав в Берліні. Він кожний день проводить зустрічі з діячами українського напрямку, шукає здібних українських агітаторів, яких посилає до Праги в німецьке посольство, де вони одержують німецький паспорт і йдуть у Німеччину. Там одержують вишкіл. Вони, згідно з планами Гітлера, мають розбити в недалескому майбутньому Польщу”.

Чимало галичан були розстріляні поляками після поразки Карпатської України. Шість невідомих патріотів, прізвища яких досі не вдалося встановити, розстріляли на Верчанському перевалі. [42, С. 348] Сучасний український дослідник Г.Дем'ян писав, що „чотирьох хлопців, які поверталися із Закарпаття десь наприкінці березня 1939 р., поляки убили в Лужку, де в річку Олір впала Боклагівський потік. Четвертого з них привезли останнім і заставляли впізнавати перших трьох. Він лише нахилився над ними, а поляки в той час застрелили його. У Славському розповідають, що цей хлопець був сином священника із Заліщиків. Вночі наші люди перевезли їх на цвинтар і там поховали. На могилах стоять два березові хрести, але без написів” [42, С. 348]. Вчений вважає, що „таке діялося майже вздовж усього польського кордону в Українських Карпатах” [42, С. 348]. Очевидець і активний учасник оборони Карпатської України М.Чирський розповідав про розстріл 44 галичан. Їх „викликали на двір, – писав М.Чирський, – наказали забрати речі, та вивезли їх до Польщі. Шкода було тих хлопців, ждала їх страшна доля” [112].

16 березня 1939 р. угорські частини вийшли на польський кордон в районі Бєскада, а 19 березня відбулося брання угорських і польських військових сил біля Єсько і Ворохти. [59, 1939, 17 берез.]. Угорські літаки у час агресії розкидували біля польського кордону „привітальні листівки”, які закінчувалися словами: „Завжди хай

живє Польща і Угорщина" [10, ф. 205, оп. 1, спр. 499, арк. 99]. А що ж відбувалося в Галичині? Українські політичні партії, які мали своїх представників у польському сенаті, намагалися подати свій голос у захист Карпатської України. 17 березня 1939 р. сенатор Творднїян (УНДО) від імені УІП спробував зробити заяву щодо подій у Карпатській Україні, але „промовцеві відібрали голос" [59, 1939, 19 берез.]. Після падіння Карпатської України по всій Галичині проходили жалобні богослужіння. 18 березня у Соборі Святого Юра у Львові відбувся молебень за загиблими січовиками, на якому були присутні близько 400 чоловік. Після закінчення відбувся мітинг під гаслами „Г'єть з мадярами", „Г'єть з поляками". Демонстрантів розігнала поліція [10, ф. 205, оп. 1, спр. 499, арк. 89]. Про ці заходи повідомляв у своєму звіті окружний прокурор Станіслава від 18 квітня 1939 р. [10, ф. 205, оп. 1, спр. 879, арк. 177].

25 березня львівські газети опублікували спільну заяву провідних легальних українських партій Галичини під назвою „Українці", в якій, між іншим, сказано: „Майже всю державну територію Карпатської України зайняла Мадярщина... Оперта лише на власні сили Карпатська Україна не могла держатися під збройним напором мадярських військ... Зрозумілий біль, що огортає нас сьогодні... Не час на біль, зісвіру... Нехай у гарті духа і моральній силі Української Пації кується її доля" [59, 1939, 25 берез.].

Отже, українці Східної Галичини з великим ентузіазмом зустріли звістку про надання Закарпаттю автономних прав, а згодом проголошення незалежної Карпато-Української держави. Їх підтримка національно-визвольних змагань закарпатських українців вилилась у численні демонстрації та акції протесту проти експансіоністських планів Польщі й Угорщини створити спільний кордон. Галичани розуміли, що спільний кордон можливий тільки в результаті ліквідації Карпатської України. Нєодноразово звучали вимоги українських депутатів у польському Сеймі щодо надання Галичині аналогічної автономії. Демонстрації, які відбулися у Львові, Буську та інших містах Галичини, були ініційовані як ОУН, так і легальними партіями Галичини, зокрема УНДО. Підтримала Карпатську Україну греко-католицька церква Галичини в особі митрополита Андрєя Шейгицького. Галичани в значній мірі спричинилися до організації різноманітної фінансової та моральної підтримки, забезпечення Карпатської України потрібними фахівцями. Починаючи з жовтня 1938 р. почалися масові нелегальні переходи польсько-чеського кордону юнаками і дівчатами Галичини в Карпатську Україну. Здебільшого вони носили стихійний характер. ОУН та її Провід займали нечітку позицію щодо необхідності переходу кордону. Можливо, це пояснювалося тим, що керівники ОУН не вірили в перемогу ідеї самостійної України за Карпатами. Саме наприкінці 30-х років у Проводі Українських Націоналістів намітився розкол, а тому в Карпатській Україні з'являлися, як правило, члени ОУН мельниківського крила. Переходячи кордон, галицькі українці піддавалися великій небезпечі. Їх могли затримати польські прикордонники, або повернути назад чехословацькі. У будь-якому випадку галицька молодь опинялася перед польським судом. Архівні документи свідчать, що польський уряд уважно стежив за перебігом подій, був у курсі справ, нерідко зєрґаючись до уряду Чехословаччини з нотами протесту. В переважній більшості випадків українська влада заявляла, що польські ноти не відповідають дійсності й не мають під собою ніякого ґрунту. Влада Чехословаччини неодноразово відносилася до перебіжчиків кордону. Мали місце як прихильне ставлення, так і видача галичан полякам. Переважна більшість галицьких українців активно включилися в розбудову Карпатської України, вступали до лав Карпатської Січі. Нелегальні переходи кордону тривали аж до початку березня 1939 р., а судові процеси в Польщі над перебіжчиками мали місце протягом квітня-червня. Нелегальні переходи українцями Східної Галичини польсько-чеського кордону в 1938-1939 рр. свідчили про їх солідарність із національно-визвольною боротьбою закарпатців. Вони щиро вірили,

що в Закарпатті починається процес побудови Великої Соборної України, і незабаром Східна Галичина стане її складовою частиною.

Розділ 7. Діяльність автономних урядів краю в галузі культури. Релігія і церква в Карпатській Україні

Справа культурного відродження українського народу Закарпаття упродовж всієї його історії була щільно пов'язана з боротьбою за утвердження його національної свідомості. Якщо в роки австро-угорського режиму українська культура була на стадії занпаду, то в 20–30-х рр. склалися досить сприятливі умови для її розвитку. Вхідження Закарпаття до складу Чехословаччини розширило можливості контактів вчених і культурних діячів краю з культурним світом країни Центральної і Західної Європи, однак в ЧСР діяли і фактори, які гальмували культурний прогрес. По-перше, уряд Чехословаччини зволікав з наданням краю автономії, в межах якої створювались би кращі умови для культурного життя. Далі для Закарпаття пропорційно відводилося менше коштів на культуру, ніж для Чехії, чи, навіть, Словаччини. Та навіть із виділених коштів більшість витрачалася для потреб чеських шкіл, чеських громадських організацій.

Зважала нормальному розвитку культури і обстановка на ниві мовного питання. Суперечки з приводу мови ускладнювали культурне життя, відволікали вчених, педагогів, творчу інтелігенцію від розв'язання життєво-важливих питань.

За період з жовтня 1938 р. до березня 1939 р. культурне життя в Карпатській Україні не припинилося. В першу чергу це стосується освіти. У 1938 р. в краї було 463 українські і 365 чеських початкових шкіл, 117 угорських, 24 німецькі і 4 румунські школи, 21 українська і 23 чеські горожанські школи, 5 українських і 3 чеські гімназії [319, С.81]. Всього в 1938 р. в Закарпатті існували 803 школи [319, С.120]. Що стосується вчительських кадрів, то в українських школах їх нараховувалося 2.622, а в чеських – 928. В українських школах навчалось 99.731 дітей, а в чеських – 21.325 [319, С.90]. За підрахунками О.Геровського, “на одного чеського вчителя припадало 5 власне чеських дітей, а на одного руського (читай українського – М.В.) 40 руських дітей” [319, С.92].

Становище різко погіршилося після того, як від Закарпаття до Угорщини в результаті Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. відійшли міста Ужгород, Мукачєво, Берегово з прилеглими до них районами. Перед урядом А.Волошина виникла проблема реорганізації шкільної освіти. Ще 28 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр своїм розпорядженням перейменував шкільний реферат на Міністерство шкільництва та народної освіти. Керівником вищезазваного міністерства був призначений А.Штефан – відомий педагог, директор торговельної академії в Мукачєві [68, 1938, 30 жов.]. В листопаді Міністерство шкільництва та народної освіти було реорганізовано в Міністерство культури, шкіл і народної освіти. Згідно з розпорядженням цього міністерства від 25 листопада 1938 р., так визначалася структура державного керівництва школами: “а) школах середніх, торговельних та фахових – дирекція школи; б) у доповняючих школах (ремісничих) – інспекторат доповняючих шкіл; в) у школах народних (елементарних, горожанських і захоронок) та інших школах – державний шкільний інспекторат” [68, 1938, 15 груд.].

Відразу після появи цього розпорядження почалося призначення шкільних інспекторів. Ці важливі посади посіли: в Середньому – С.Федор, Завидові – І.Васько, Свалаяві – М.Микита, В.Беззному – І.Гриць, Рахові – В.Петрецький, Перечніні – І.Гонко. Про останнього газета “Нова свобода” писала, що він є “відомим громадянином, який багато разів чином доказав свою відданість народній справі та рідному шкільництву. З великою самопосвятою та жертвенністю він працював, не

боячись переслідувань та цькування мадяроїв і їх союзників розсіпалівців. У боротьбі за рідну українську справу Іван Г'опко був безкомпромісний і твердий і тими властивостями здобув до себе загальне визнання і прихильності" [68, 1938, 27 груд.].

Уряд А.Волошина докладав максимум зусиль, щоб повністю перевести навчальний процес на українську мову. Хоча те, якою мовою навчатимуть у школах, мав остаточно вирішити майбутній парламент. Невдовзі виявилось, що "у справах освіти і культури новий уряд вочевидь український". Вже 25 листопада 1938 р. А.Волошин видав розпорядження, згідно з яким "державною мовою в країні Підкарпатської Русі є мова українська (малоруська)" [68, 1938, 15 груд.]. Що стосується осіб чеської, словацької й російської (руської, великоруської) народностей, то вони могли "вносити подання і в своїй материнській мові" [68, 1938, 15 груд.]. Доповненням до цього розпорядження було "Розпорядження міністерства культу, шкіл і народної освіти про мову (язик) навчання" від 25 листопада 1938 р. В ньому, зокрема, підкреслювалось:

Кожний ученик має бути навчаний в своїй рідній мові, оскільки та мова вживається і в дотичній громаді.

В школах, основаних для дітей українських (руських, себто малоруських) мовою навчання має бути мова українська в її літературній формі.

Там, де до великоруської мови навчання пригослять родичі (опікуни) українські (малоруські), або великоруської народності на приналежнім шкільнім уряді найменше 40 школоповинних дітей, може міністерство, на внесення приналежного шкільного уряду відкрити також класу з великоруською мовою навчання.

Коли число учеників у класі з мовою навчання великоруською упаде під число 30, то... шкільний уряд зарядить до 8 днів закриття такої класи і учеников приділить до класи з мовою навчання українською (малоруською).

Під мовою навчання у школах українських (малоруських) треба розуміти літературну мову українську (малоруську)..." [68, 1938, 15 груд.].

Уряд не тільки видавав розпорядження про державність української мови. Мова йшла про зменшення кількості чеських шкіл. Офіційний орган УНО газета "Нова свобода" повідомляла, що "на основі розпорядження влади Карпатської України, будуть чеські школи до кінця цього року зліквідовані. На цій території Карпатської України зістанеться 45–50 чеських вчителів у народних школах. Раніше було тут біля 700 чеських учителів. Всі добре знаємо, що були й такі села, де було 5–8 чеських учителів, а не було там ані одної чеської дитини" [68, 1938, 15 груд.].

Таким чином, українізація поступово пробивала собі шлях вперед. У своєму виступі перед інтелігенцією 20 жовтня 1938 р. міністр внутрішніх справ Ю.Ревай відзначив, що "не дивлячись на гостру хехізацію нашого краю останніми роками, все-таки вдалось в нас вибудувати сітку наших шкіл, виросла у нас нова учительська генерація" [68, 1938, 20 жов.]. Велика заслуга в цьому належала товариству "Учительська громада", почесним членом якого був обраний А.Волошин (1930–1938 роки). Кількість членів "Учительської громади" зростала з кожним роком. Приблизно, якщо в 1930 р. нараховувалось всього 220 членів, то в 1938 р. їх було вже 1.631 чоловік [278, С.18]. Активістами "Учительської громади" зарекомендували себе учні А.Волошина — досвідчені педагоги А.Штефан, Ю.Гуснай, В.Сверсияк, О.Полянський, І.Васько, І.Мішкола, О.Дірей та ін. Заходами "Учительської громади" видавалися часописи "Учительський голос" та "Наша школа". Обидва видання і, в першу чергу, "Учительський голос" (1930–1939 рр.) викликали помітний резонанс, залишили добрий слід у справі виховання молоді. Останній конгрес "Учительської громади" відбувся в липні 1938 р., на якому А.Волошин пристрасно закликав вчителів до удосконалення самоосвіти та підвищення свідомості у ставленні до праці

і представниками різних верств населення. “Хоч наша організація є найбільшим товариством народної інтелігенції, – наголошував педагог, – у нашій боротьбі більше значення має якість, ніж кількість, – тому закликаю всіх до праці над собою” [168, С.66].

Після рішень Віденського арбітражу відновлювали свою діяльність старі навчальні заклади, відкривалися нові. 21 листопада 1938 р. відбулося відкриття гімназії в Білках. Директором було призначено відомого пластового діяча краю Свєгена Рєтія. Його виступ був надзвичайно емоційним і патріотичним: “Викладова мова мусить бути мова, якою говорите ви, я, яку ви називаєте руською, карпаторуською – але цілий світ і світова наука називає її українською. Не допустім, щоб у нашій гімназії володіло 20 правд. Ми маємо лиш одну правду, яка є репрезентована нашим прсм'єром Батьком отцем др.Волошином, нашою владою, є символізована нашим синьо-жовтим прапором. На фундаменті цієї правди будемо будувати життя нашої гімназії” [68, 1938, 3 груд.]. Станом на 4 грудня 1938 р. у Білківській гімназії навчалось 293 учнів [68, 1938, 4 груд.]. Того ж року “Нова свобода” повідомляла, що незабаром в Рахові “буде відкрито вісім класів реальної гімназії”, яку очолюватиме професор Юліан Головацький. Гімназія почала діяти 16 грудня 1938 р. Педагог із багаторічним стажем, людина гуманна і милосердна. А.Волошин оголосив, що “бідні діти, які живуть далеко від Рахова, можуть просити від дирекції залізниць... безплатний білет, або білет за половину ціни на проїзд до гімназії і назад” [68, 1938, 10 груд.]. А.Волошин постійно проявляв велику турботу про розвиток шкільництва у віддалених гірських округах Закарпаття. З його ініціативи були відкриті школи у Волівському окрузі (нині – Міжгірський район), зокрема, в Колочаві–Горб, Прислопі, Синевирській Полянці.

Після евакуації з зайнятого угорцями Ужгорода, до Великого Березного перемістилася Ужгородська торгівельна школа. 12 грудня 1938 р. її перейменували в Експортну Академію [68, 1938, 16 груд.]. Ще раніше, 6 грудня, відновили свою роботу гімназії в Перечині, горожанські школи в Невицькому і Порошкові [68, 1938, 9 груд.].

Твердинею українських ідей залишалась Хустська гімназія. Наприкінці 30-х років у ній навчалось 600–650 учнів-українців та близько 200 в чеських паралельних класах. В останніх, крім чехів і словаків, були євреї. Склад учнів за соціальним походженням був – 70% селяни. “Хоч навчання було безплатним, – пригадував В.Маркусь, – підручники тощо забирали чимало коштів нашим селянам, здебільшого бідним і середнякам” [482, С.10–11]. Не легше жилося учням Перечинської державної гімназії. Наприкінці 1938 р. становище настільки ускладнилося, що її дирекція прийняла рішення “не розділювати стипендії поодиноким особам, але всю суму призначити на кухню для бідних дітей. На засіданні дня 12 ц.м. (25 грудня 1938 р. – М.В.) окружний відділ в Перечині так і зробив: призначив всю суму 9.600 кч. на кухню для бідних учнів” [68, 1938, 25 груд.]. Серед викладачів-професорського складу Хустської гімназії виділялися М.Гупаловський, К.Закляньський, К.Феделеш, М.Фушинч, С.Ілляшевич, А.Артимович, Н.Балицька та ін. Коляшній професор гімназії Н.Балицька писала, що при гімназії був Пласт. Із пластунів у 1938–1939 рр. формувалися січові загони, які зі зброею в руках стали проти ворога.

А.Волошин та його уряд надавав велику увагу розвитку шкільної освіти серед національних меншин краю. Ще в 1934 р. для учнів німецької національності був відкритий при школі в Мукачеві інтернат, де одержали місця 52 дітей з 18 сіл краю. в тому числі з Усть-Чорної – 8, Рахова – 6, Німецької Мокрої –4, Руської Мокрої – 3, Німецької Кучава – 5, Лалова – 8 тощо [526, С.36]. Ця школа працювала до листопада 1938 р. Після окупації міста військами Угорщини, уряд Карпатської України перевів учнів і вчителів до Сваляви. 22 грудня 1938 р. А.Волошин заявив, що “з німецькою меншиною жив завжди український народ в найкращій згоді... На

нашій території існує двадцять німецьких шкіл, що є підчинені німецькому шкільному інспекторові. Німці мають повну культурну автономію, та наше співжиття є ов'язне приязним духом. Щоб на майбутнє полетити культурні і господарські взаємини між нашим народом й Німеччиною, буде введено в усіх наших вищих школах німецьку мову як предмет навчання" [68, 1938, 22 груд.]. За підрахунками сучасних дослідників, наприкінці 30-х рр. німецька шкільна справа у Хусті виглядала так: 19 початкових шкіл з 34 класами, 1 горожанська школа з 4 класами. В них навчалася біля 2000 учнів і працювало 32 вчителі [526, С.36].

Чехословацький період правління в Закарпатті, безумовно, відіграв позитивну роль у розвитку духовного життя румунської стічної групи. Наприкінці 30-х років у румунських селах діяли чотири румунські школи з 36-ма класами, у яких навчалася 2262 учні. Румунські діти могли безперешкодно навчатися в школах сусідньої Румунії [468, С.10–11]. "Румунська меншість на Карпатській Україні, – повідомляла "Нова свобода" 8 грудня 1938 р., – посередництвом своїх відповідальних заступників заявила нашій владі, що румунський народ, який живе в селах Солотвино, Нижня Анша, Середня Анша і Біла Церква, задоволений своїм положенням, бо користується повними громадськими і політичними правами. 20 років співжиття в одній державі посилити дружбу. Румунські представники подали меморандум, щоб їхні школи були підпорядковані українському інспекторові в Тячеві та щоб завели в школах навчання української мови замість чеської" [68, 1938, 8 груд.].

Уряд Карпатської України надавав значної уваги забезпеченню закарпатських шкіл навчальними підручниками. В цьому полягала і вимога батьків. Жителі с.Буковець, що на Волівщині, писали до редакції "Нової свободи": "До школи ходить 111 дітей. Тепер родичі 108 дітей вимагають для своїх дітей книжку таку, що її будуть розуміти та любити, а це є українські книжки" [68, 1938, 4 жов.]. Завдання полягало в тому, щоб "ліквідувати наші хиби й помилки й оснувати комітет, що подбав би про план випуску підручників і протягом навчального року забезпечити кожного учня повним комплектом високоякісних стабільних підручників. Дотеперішні підручники не є ідеальні, але безглуздо думати, що ми в 1939–1940 рр. зможемо винайти абсолютно бездоганний підручник, який би сам викладав учневі в голову..." [68, 1938, 7 груд.]. Державне видавництво постійно повідомляло про вихід нових підручників. До вересня 1938 р. побачили світ "Буквар", "Перша читанка", "Друга читанка", "Отчина", "Живе слово", "Світло", "Учебник горожанської науки й виховання", "Молодий рахункар", "Рахункова книжка" (частини 1–3), "Пісні підкарпатських русинів", "Грамматика руського язика" І.Панькевича, "Фізика", "Хімія", "Задачі з геометричного рисування", "Громадянин, його права і повинності", "Підкарпатські казки" під редакцією В.Гренджі-Донського. "Вибір чехословацьких і підкарпатських переказів" тощо [68, 1938, 9 верес.].

Закарпатськими вчителями використовувалися також старі підручники, автором переважної більшості яких був А.Волошин. Мова йде, перш за все, про праці А.Волошина "Фізика" (1921), "Наука стилізації" (1923), "Педагогіка й дидактика" (1923), "Коротка історія педагогіки" (1923), "Дидактика" (1923), "Педагогічна психологія" (1935), "Історія педагогіки" (1937) та ін. Всього А.Волошин видав 42 книги [169, С.18]. Окрім згаданих книжок А.Волошин написав низку студій, які засвідчують: в особі А.Волошина маємо не тільки педагога-вченого, але й мовознавця, літературознавця, публіциста, соціолога, історика, політолога та, не в останню чергу, видатного представника богословської науки. Відзначимо, що до 1938 р. А.Волошин продовжував виконувати обов'язки директора Ужгородської вчительської семінарії – найпрестижнішого навчального закладу в краї. За іслкиий вклад у розвиток педагогіки А.Волошин був обраний почесним доктором Українського вільного університету в Празі. До речі, прем'єр-міністр Карпатської

України був ініціатором переведення УВУ в Карпатську Україну. Тільки окупація краю угорськими військами завадила йому це зробити.

В 20–30-х рр. в Закарпатті діяли два культурно-просвітні товариства – українська “Просвіта” і русофільське “Общество им. А.Духновича”. Прийшовши до влади, А.Волошин розпустив переважну більшість “Обществ” і закрити чимало русофільських видань. Отже, в 1938–1939 рр. у Карпатській Україні діяло тільки товариство “Просвіта”. Багаторічне панування однопартійної системи в колишньому СРСР призвело до того, що “Просвіта” зображувалася виключно як фашистська організація, через яку українська буржуазія заносить свою фашистську політику до грудящих мас. Під час підготовки до просвітянського з’їзду орган закарпатських комуністів газета “Карпатська Правда” застерігала трудящих краю, що в Ужгороді “готовиться з’їзд українських фашистів” [600, С.265–268]. Заперечуючи позитивну роль “Просвіти”, деякі автори просто-таки перекручували факти. Вони твердили, що не бачачи за собою будь-яких обґрунтованих засад угруповання типу “Просвіти” часто-густо існували недовго, розпалалися і сходили з політичної арени так само швидко, як і з’являлись. Таке твердження зовсім не відповідає дійсності, бо виникнувши в 1920 р., “Просвіта” активно діяла до 1939 р., коли в нашому краї встановився режим гортійської диктатури. Інший автор доводив, що саме через клерикальну націоналістичну “Просвіту” духовні отці намагалися “підняти українство”, суть якого зводилася до “самостійної соборної України” [233, С.38]. Складається враження, що без дописування до “Просвіти” слів “клерикальна” чи “націоналістична” взагалі не можна було обійтися.

“Просвіта” була наймасовішою і найпродуктивнішою культурно-освітньою організацією в краї наприкінці 30-х років. Вона нараховувала 10 філій, 235 читальсень з 16.550 членами [1, ф.72, оп.2, спр.1, 5, 15, 56]. Значну роботу здійснила “Просвіта” щодо збирання для національного музею пам’яток історії, культури і природи краю (всього було зібрано понад тисячу музейних предметів), в організації при Народному Домі в Ужгороді бібліотеки, фонд якої у 1938 р. нараховував 8 тисяч книжок, а всього в читальнях “Просвіти” було близько 40 тисяч українських книжок [612, С.17].

Наприкінці 30-х років на рахунку товариства було 150 виданих книг і брошур тиражем 450 тис. примірників. Авторами цих видань були О.Олесь, А.Волошин, В.Гренджа-Донський, О.Маркуш, Л.Дем’ян, І.Невицька, В.Пачовський, К.Феделеш та багато ін. Велику роль відіграла “Просвіта” в науковому вивченні історії Закарпаття. З 1922 по 1938 рр. за редакцією І.Панькевича, В.Гаджеги, А.Волошина, В.Бірчака було видано 14 випусків (у 12 томах) “Наукового збірника Товариства “Просвіта”. В написанні окремих статей з історії, етнології, культури Закарпаття до збірника взяли участь видатні українські вчені В.Гнатюк, Ф.Колесса, С.Рудницький, В.Сімович, М.Возняк, В.Січинський, І.Панькевич, О.Мишук, В.Залозецький, М.Лелєскач, Ф.Потушняк та ін.

Закарпатська “Просвіта” зазнала великої матеріальної шкоди після рішень Віденського арбітражу. В.Гренджа-Донський, що брав активну участь в евакуації, відзначав: “З великого книжкового фонду та цінних музейних експонатів шось вдалось нам врятувати до Перечина. Решта книг та експонатів пропала в Ужгороді, бродіївці та фенциківці зводили з нами бійки за музей і бібліотеку, де були і старинні рідкісні експонати” [296, С.18]. Та найбільший удар “Просвіті” був нанесений угорськими гортістами в березні 1939 р.

Важливу роль продовжувала відігравати преса, хоча у порівнянні з попередніми роками, вона значно збільшилася. Фактично, масовим тиражем видавалася тільки щоденна газета, яку редагував В.Гренджа-Донський. Очолювана ним “Нова свобода” перетворилася в орган УНЮ. Ця газета мала давню історію. Спочатку видавалася під назвою “Наука”, потім “Свобода”, як орган Народно-Християнської партії, а 15

червня 1938 р. вона змінила назву на "Нова свобода". Газета змінилася в кращу сторону з приходом нового головного редактора. Про це свідчать попередні записи В.Гренджі-Донського на сторінках його щоденника [23, С.68]. Призначення В.Гренджі-Донського редактором "Нової свободи" високо оцінив голова УНО Ф.Ревай. У своїй статті "На прощання" він відзначив, що Василя Гренджу-Донського "не треба нам представляти, бо він уже здобув собі ім'я не тільки в нас, але в широких колах українського народу взагалі. Я переконаний, що своє завдання виконає на 100%-ів, тому і був повірений так важною функцією" [68, 1939, 26 січ.]. В.Гренджа-Донський, перебуваючи на посаді редактора газети, опублікував у ній 51 статтю. Враховуючи той факт, що газета виходила до 16 березня 1939 р., це є доказом великої працездатності письменника. Серед основних публікацій В.Гренджі-Донського на сторінках "Нової свободи" необхідно виділити такі статті, як "3 великих днів народин Карпатської України", що були частинкою щоденника письменника, "Наші кандидати", в якій давалися короткі, але влучні характеристики членам Союму Карпатської України. Читач мав змогу ознайомитися з політичними портретами А.Волошина, братів Брацайків, С.Ключурака, А.Штефана, Ю.Станини, Ю.Пазаханича та ін. (всього 32 портрети). Що стосується майбутнього президента, то йому Гренджа-Донський присвятив кілька окремих статей, які були поміщені в "Новій свободі". Це, передусім, "Короткий життєпис державного секретаря о.Августина Волошина", "Др. Августин Волошин" та ін. Не викликає жодного сумніву, що під керівництвом В.Гренджі-Донського газета була, фактично, єдиним духовним органом Карпатської України, з великим тиражем. Не дивно, що до неї завжди був підвищений попит і відповідальність редактора. В.Гренджа-Донський чудово справився з нелегкими обов'язками головного редактора.

Українська діаспора в Празі писала в редакцію газети: "Показником духовної зрілості, політичного і культурного підготовлення кожного народу є кількість друкованого слова. Особливу роль в цьому відіграє газета. Провід, покликаний народом, кожноденно через газету промовляє до народних мас, інформує про цілісність стану сьогоденного дня, вказує напрям на завтрашній день, висвітлює, наказує, подає свої заміри, а навіть кожна думка його летить і доходить до найглибшої закутини найбільш віддаленого села.. Не сміє бути українця, щоб не став читачем, передплатником "Нової свободи". Поки-що тільки "Нова свобода" дасть тобі вірний і всебічний образ стану і перемін, що змагають до кращого завтра. Глядай в "Новій свободі" все те, що завоює твою цікавість і напевно знайдеш, бо "Нова свобода" це орган цілого народу, який стоїть на шляху конструктивного будівництва держави та визвольних змагань на всіх поневоленних землях" [68, 1938, 3 груд.]. "Нова свобода" дійсно була таким органом. На її сторінках друкувалися матеріали з економіки, політики, культури, спорту тощо. Під час подій 1938–1939 рр. при ній були акредитовані журналісти з Польщі, Німеччини, Франції тощо.

Крім цього друкованого органу націоналістична молодь вилавала газету "Наступ" (редактор – С.Росоха), а селяни мали свій орган – "Карпатську Україну". "Нова свобода" повідомляла, що від 1 січня 1939 р. почне виходити ілюстрований літературно-мистецький журнал "Карпатська Україна". Видає і редагує В.Гренджа-Донський [68, 1938, 15 груд.] Однак, відомий письменник відмовився від редагування, посилаючись на переважання і головним редактором журналу обрали Ю.Тарковича. Успішно пройшовши незначну цензуру, одержав можливість видавати свій релігійний альманах "Благовісник" о.С.Сабол (Зореслав) [1, ф.3, оп.3, сир.65, арк.26].

З ініціативи О.Ольжича, У.Самчука, Ю.Горліс-Горського, В.Гренджі-Донського, І.Рошка-Ірлявського, А.Патруса-Карпатського та деяких інших, у Хусті було створено літературно-мистецьке товариство "Говерля". "З наміченої праці, – повідомляла "Нова свобода", – слід особливо відмітити цикл рефератів мистецького

й культурно-освітнього змісту, що відбуваються систематично в Хусті, а не систематично на провінції. Перший виклад, що відбувся в Хусті, згромадив усю нашу інтелігенцію, був відіт зналого письменника Уласа Самчука на тему: "Завдання сучасної української літератури".

Дня 13.XII ц.р. відбувся в Хусті другий з черги реферат М.Карбовича "На шляху визволення нації". До Хуста приїхав знавець театрального мистецтва Микола Чирський, автор популярних п'єс "Огаман пісня" і "П'яний рейд" [68, 1938, 21 груд.]. Товариство видавало одиниий місячник, редактором якого було обрано О.Ольжича. У Празі видавалася газета "Карпато-Українська "Свобода".

Розвиток літератури с одним з найкращих доказів загального успіху культури народу. Протягом двох десятиліть на Закарпатті сформувалась досить чисельна група творчої інтелігенції, яка успішно працювала як в галузі поезії, прози, так і драматургії та літературної критики. Літературний процес в Закарпатті був тісно пов'язаний із загальним культурним прогресом Чехословаччини, але формувався і розвивався як складова частина культури всього українського народу. Значення 20–30-х років у розвитку літератури полягає у тому, що саме в той час в Закарпатті з'явився новий її напрямок – українська національна література, яка досі знаходилась лише в загадковій формі. В середині 30-х років письменники, що писали літературною українською мовою, заговорили на весь голос. На їх бік перейшли митці, які починали свою творчість як русинофіли. Це був об'єктивний закономірний процес. І велику роль в цьому зіграли галицькі емігранти, виплані з свого краю поляками на початку 20-х років. Вони діяли спільно з українськими емігрантами з Наддніпрянської України і створювали спільно українофільську течію в Закарпатті. Літературний процес в Закарпатті наприкінці 30-х років розвивався під впливом української літератури. Популярністю користувалась, особливо в центрах зосередження російської еміграції, також і російська класика.

Серед письменників Закарпаття кінця 30-х років особливе місце займає уродженець Волового (Міжгір'я), селянин за походженням В.Гренджа-Донський, якого справедливо вважають основоположником новітньої української літератури. В 1938 р. він вже був автором багатьох збірок поезій, історичних повістей і п'єс. Наприкінці 30-х років вийшла його чергова збірка поезій "Тобі, рідний краю". В одноіменному вірші цієї збірки поет пише, що вірить, що настане час, коли "сонце свободи" буде світити з небес "на наші зелені Карпати". В.Гренджа-Донський з великим захопленням зустрів звістку про проголошення незалежності краю і в 1939 р. написав нову редакцію (перша – 1928 р.) вірша "Марш молоді Карпатської України". Куплет, яким завершується цей твір, ніби підсумовує багаторічну боротьбу закарпатців за свою свободу:

"Повстав наш край із крові, із руйн,
Хай пропадуть роздори, ряд незгод,
Нехай живе Карпатська Україна,
Нехай живе вільно наш народ!"

Протягом 1938–1939 рр. В.Гренджа-Донський опублікував поезії "Цей день для нас гіркий, нещасний...", "Мені в наруччі умирав", "В світ за очі", "Вістка з тюрми", "Думки за ґратами", "Моїй донечці", "Юнацькі могили", "Ой, похмуро небо", "Ходить стара нянька", "Іще б'ються хлопці...", "І доки ще?...", "Криваві квіти", "Смерги не боюся!", "Лиш смерть вирве з рук мій олівець", "Велика п'ятниця в тюрмі", "Христос воскрес...", "Остання куля", "Рідний вітре", "У прокурора" та ін. У них поет яскравими фарбами змалював героїчний опір захисників Карпатської України, її трагічний кінець в березні 1939 р.

Протягом 1928–1939 рр. уродженець с.Великі Ком'яти на Виноградівщині, вихованець Мукачівської учительської семінарії Ю.Боршоц-Кум'ятський пройшов

еволюцію від русофільського до українського поета. Ще перед наданням краю автономних прав, у 1938 р., Боршош-Кум'ятський пророкував:

“Ми діждемо днів великих,
Привітаєм слави час;
Ми з вогнистого насіння
І суворе серце в нас”.

Важливу роль в літературному житті Карпатської України займав уроженець Пряшева Степан Сабол (Зореслав), який виховувався в духовних навчальних закладах, у тому числі і в Григоріанському Католицькому університеті в Римі. Поет належав до українофільської течії. Через його твори проходить ідея єдності Підкарпаття з Україною. Він бачив “пророка” й “месію” на Сході, де Київ блукав співом осанни. Поет кликав “величну, святую авреолу України” повстати. В. Бірчак відзначав, що світогляд Зореслава динамічний, західноєвропейський. Він був духовною особою, але закликав до боротьби, вірив у її успіх. Він будить приспані сили, підносить людям голови”. Прикладом патріотичної лірики Зореслава є збірка поезій “Зі серцем у руках”.

Відомими прозаїками краю наприкінці 30-х років були О. Маркуш, Л. Дем'ян. В 1938–1939 рр. Ф. Потушняк видав поетичні збірки “Тасмичні вчорні” і “Можливості”. Однак, необхідно погодитися з дослідником творчості Ф. Потушняка В. Микитасем, що “заслужене визнання авторів принесли не постичні, а прозові твори”. Це, перш за все, оповідання “Смерть баби”, “Своя хата”, “Ворог”, “Скарб”, “Страх”, “Міх”, “Погарчик”, які були видані в 1938 р. В оповіданні “Земля” письменник малює образ бідняка Юри, який все своє життя, аж до якогось отупіння, копається на своєму клаткику поля. Страшна злість охоплює старого Юру, коли він дізнається, що корчмар Гершко привласнює його землю. Злоба і гнів заставляють його підняти руки на корчмаря і убити його, а совість чесноі людини не витримує вбивства – Юра божеволіє, а потім трагічно вмирає”. Наприкінці 30-х років Ф. Потушняк опублікував більше десяти статей з фольклорної тематики (“Пісні про душоубицю”, “Пісня про переміну людини в дерево”, “Пісня про дітовбивцю”), які свідчать про етнографічні інтереси автора.

Наприкінці 30-х років появилися твори Марка Бараболі, Ф. Могиша (Боевіра), М. Рішка, М. Підгірянки, М. Тилянської, М. Божук, Ф. Маковчаніна (Лазорика), П. Мітовка, А. Ворона, К. Феделеша, Ю. Станинця, Д. Поповича, О. Сливки. Російськомовна література була представлена іменами Д. Вакарова, А. Карабелеша, А. Патрус-Карпатського, М. Поповича та ін. А. Патрус-Карпатський – один з небагатьох русофільських письменників, який почав писати в 30-х роках російською мовою, а згодом під впливом дальших подій перейшов на українську. Автор “Весняних квітів”, “З мого руського краю” (1929), збірки “Плетью по совести”, в 1938 р., коли політичні сили краю виборили автономні права, писав:

“Ми всі одні, одні,
в Карпатській Україні,
В Києві, в Буковині,
В Пряшеві, Галичині,
Ніхто не зможе нас
Розбити в грізний час”.

1938–1939 рр. – яскрава сторінка в історії краю, яка привернула увагу як зарпатських, так і відомих українських письменників. Автор збірки “Голос Срібної землі” (1938) поет Іван Ірлявський, після надання краю автономних прав, став одним з його будівничих і захисників. У вищезазначеній збірці був опублікований його вірш “На роздоріжжі”, в якому автор постично висловив свої сподівання на долю краю. У цьому ж збірнику були вміщені поезії І. Ірлявського “Споми́н” та “Великий чин”. І. Ірлявський познайомився у Карпатській Україні з відомим українським вченим.

поетом і громадським діячем О.Ольжичем, який виконував обов'язки культурного референта ОУН при уряді Карпатської України.

Бурхливі події в Карпатській Україні привернули увагу відомого українського поета О.Олесья (Кандибу). У 20–30-х роках він друкувався у закарпатських періодичних виданнях “Пчілка”, “Наш рідний край”, народних календарях. В журналі “Дозвілля” він опублікував драматичну поему “Ніч на полонині”, наскрізь просякнуту гуцульськими мотивами. З січня 1939 р. О.Олесь приїхав в Хуст. “Від імені українського громадянства, – писав В.Грєнджа-Донський, – привітав О.Олесь і я... В мій промові я його вітав у нашій новій скромній столиці, від імені літераторів, акторів та від самого громадянства” [103, С.8]. На честь приїзду О.Олесья хустський театр “Нова сцена” вирішив поставити його драматичну поему “Над Дніпром”. Перебуваючи у цьому старовинному місті, О.Олесь написав поему “Цвіте трояндами”, присвячену Закарпаттю, а також вірш “Хуст”. Відвідав Карпатську Україну відомий український письменник С.Черкасенко, уродженець Черкащини, У.Самчук, Ю.Горліс-Горський, Є.Маланюк, М.Аркас, М.Михалевич та ін. “Нова свобода” повідомляла, що на зустріч з У.Самчуком прийшло “багато українських селян з довколишніх сіл” [68, 1938, 8 груд.].

У Карпатській Україні склалися сприятливі умови для утворення різноманітних культурних товариств і організацій. 15 грудня 1938 р. В.Горбачевський, М.Різдорфер, А.Бора, В.Сухомлинов-Золотницький, О.Приходько, О.Полянський, М.Литвицький запропонували створити організацію інтелектуалів-українців. Товариство, за задумом його засновників, мало “зосередити, скоординувати та раціонально використати свої сили для всестороннього розроблення проблем, що стоять на порядку денному українського державницького будівництва” [68, 1938, 15 груд.] 18 грудня 1938 р. відбулися установчі збори Першого українського музичного товариства “Кобза”. Його очолював Ю.Гутник, секретарем обрали З.Кульчицького, адміністратором став В.Яким. “Закликаємо громадянство, – говорилося в зверненні до народу, – щоб вступало та підтримувало повозложене товариство, котре має за ціль поширювати українську музику” [68, 1938, 18 груд.] В грудні 1938 р. американські кінематографісти вирішили створити документальний фільм з історії визвольних змагань українського народу, в якому значне місце також відводилось Карпатській Україні. Тексти до нього мав підготувати У.Самчук. 14 грудня 1938 р. відбулися збори товариства “Українське фільмове мистецтво” під головуванням С.Росохи. На зборах вибрано провід, до якого ввійшли Ф.Агій, І.Іванецький, Н.Балицька, М.Никоряк, А.Мальницький, С.Росоха, І.Роман, М.Чирський, М.Михалевич, Д.Левицький [68, 1938, 19 груд.]. В 1939 р. Карпатську Україну відвідав Калсник Лисюк з США. Він мав намір створити документальний фільм про Карпатську Україну. Цей фільм під назвою “Трагедія Карпатської України” побачив світ вже після окупації краю військами гортистської Угорщини.

Наприкінці 30-х років в Карпатській Україні продовжувало розвиватися театральне мистецтво. Провідними театрами в краї були Земський Підкарпатський Народний Театр (виник у 1936 р.) і театр “Нова сцена”. Наприкінці серпня 1938 р. розпочалися переговори представників ЗПНТ та “Нової сцени” про об'єднання в єдиний театральний колектив. На пропозицію керівництва ЗПНТ прислатися акторам “Нової сцени” до нього, останні відповіли категоричною відмовою. Велика частина акторів з ЗПНТ перейшла до “Нової сцени”, а ті, що залишилися, після проведення трьох останніх вистав, припинили своє існування. ЗПНТ саморозпустився. Незважаючи на яскраво виражений русофільський характер ЗПНТ, він, все-таки, зіграв певну роль у розвитку театрального мистецтва в Закарпатті. Не випадково, що його появу підтримали окремі відомі діячі краю українофільського напрямку, зокрема А.Волошин.

В результаті Віденського арбітражу Ужгород опинився в руках угорців. Місто покидали різні установи і організації. Така доля спіткала і колектив "Нової сцени". Відомий закарпатський театр переїхав до Хуста. Останній склад "Нової сцени" був такий: директор, драматург і режисер – А.Шерегій, ісф-режисер М.Аркас, хореограф і балетмейстер В.Лібовицький, диригент С.Шерегій, адміністратор М.Баланчук. Відкриття театру "Нова сцена" в Хусті відбулося 26 листопада 1938 р. На виставі "Запорожець за Дунаєм" були присутні А.Волошин та представники його уряду. 27 листопада театр поставив п'єсу "Запорозький скарб". У грудні 1938 р. актори знову поставили "Запорожець за Дунаєм", а також нову прем'єру – виставу Ю.Грома "Часи минають". 3 січня 1939 р. на честь О.Олеся була поставлена драма "Над Дніпром". 8 березня 1939 р. в Хусті театр поставив виставу "Сорочинський ярмарок", а 11–12 березня в Королеві – "Над Дніпром" і "Місяць і зорі". На 14 березня було вирішено поставити виставу "Гайдамаки", але "завтра вже текла кров у Хусті... Остання генеральна репетиція через стрілянину вже не відбулася... Не можна писати спокійно про цей день... Можна б театральним терміном назвати його "генералкою трагедії"... актори театру в залі проб голосно плакали..." [167, С.322]. 15 березня 1939 р. театр "Нова сцена" припинив своє існування.

"Театр на Закарпатті, як і взагалі в українському народі, – писав сучасний зарубіжний дослідник В.Маркусь, – відіграв вийняткову роль національного катализатора, а навіть пробудника... театр став школою народного самоусвідомлення, засобом пізнання свого минулого, розуміння своєї вчорашньої і нинішньої долі, генералом, що закликав народ творити своє краще завтра. Це у вищій мірі стосується українського Закарпаття" [167, С.8].

Після захоплення Карпатської України військами гортистської Угорщини, культурне життя, фактично, було парализоване. Переслідували не тільки січовиків, які чинили опір агресору. Їхню долю розділили також просвітяни та відомі культурно-громадські діячі краю. Просвітителя Василя Гримута задротували в угорський концтабір, а Гната Савку з Негрівця побили тільки за те, що знайшли в нього печатку читальні товариства "Просвіта". Гортисти розстріляли хустського освітянина Ілька Ващишина тільки за те, що був членом "Просвіти". Така ж доля уділялася послові Сойму Карпатської України, голові "Просвіти" у Вишніх Іреських І.Гризі. Дравецького секретаря читальні "Просвіти" Івана Мигалину лобито до смерті. З приходом угорських військ в с.Ізки, почалися масові репресії проти його жителів, які в повному складі входили до "Просвіти". Аналогічне творилося і в інших селах Карпатської України. Отже, гортисти добре усвідомлювали всю небезпеку з боку "Просвіти", яка за двадцять років діяльності високо підняла рівень національної свідомості краю.

Протягом 1939–1941 рр. угорці закрили сотні українських шкіл. "Цілий ряд горожанських шкіл закрито, – повідомляла тогочасна преса, – наприклад, у Рахові, Нересниці, Гересві, Білках, Іршаві, – а в школах, що ще залишилися, заведені високі оплати, наслідком чого наша селянська бідна дівтора змушена покидати школи... Більше чим 60% предметів учать учителі виключно по малярськи (історія, географія, фізика, природа, числення), а решту предметів неможливим малярсько-руським язичієм. Ніяких книг в горожанських школах немає..." [40, С.91]. Були закриті переважна більшість українських шкіл у Пряшіві [40, С.100].

З шкільних бібліотек вилучалися українські книги. За розпорядженням угорського міністра культури й шкіл "з наших шкільних і учительських бібліотек були повикидувані всі книги українські й домашнього походження, що їх не видало общество Духновича, в тім числі і книги наукові й белетристику, навіть діточі казки й ониси подорожні. В бібліотеках не зісталось буквально нічого" [40, С.100]. Згідно з розпорядженням угорської влади "урядовою мовою є мова малярсько-руська" [40, С.103]. "Шкільний референт, – повідомляла газета "Поступ" 9 листопада 1940 р., – на

початку року подав пропозицію, щоб перенести до Мадярищини понад п'ятдесят учителів та професорів українців. В краю переміщено понад 800 учителів" [40, С.104].

Отже, незважаючи на те, що культурне життя Карпатської України продовжувалось, відчувався значний спад порівняно з міжвоєнними роками. Вважаємо, що причиною цього була активна політична діяльність уряду Карпатської України, про яку мова йтиме нижче. Складна міжнародна обстановка, скрутне економічне становище та деякі інші вагомі чинники відсували на задній план політику уряду Карпатської України по відношенню до культури. Проте, незважаючи на труднощі, культура розвивалася. Її поступ був припинений тільки агресією гортистської Угорщини в березні 1939 р.

Наприкінці 30-х років греко-католицька церква на території нерадянської України нараховувала 4.370.000 вірників, 3.040 парохій з 4.440 церквами. В п'ятьох єпархіях з двома Апостольськими адміністраторами діяли два єпископи та один чигрополит. За підрахунками І.Ортинського, на західноукраїнських землях нараховувалося 2.950 священників, 520 ієромонахів (священників-ченців), 1.100 монахинь, 540 студентів богослов'я, 4 малі семінарії, 41 католицька організація та 38 часописів, журналів і видавництв [515, С.118]. На території Закарпаття нараховувалося 410.000 греко-католиків [587, С.85].

В 1936 р. в краї було зареєстровано 140.000 чоловік православного віросповідання, їх обслуговувало 67 служителів культу (15 монахинь та 52 священники) [530, С.47]. На думку В.Маркуся, "на території Чехо-Словаччини в 20–30-х роках розгорнувся рух православ'я, так що скоро Греко-католицька Церква втратила монополне становище серед українців. Православ'я ширилося з ініціативи головни російських, як і буковинських та галицьких русофільських, емігрантів та завдяки підтримці празького уряду, який бачив в новому релігійному русі реакцію на політичний курс великої частини змадяризованого греко-католицького духовенства" [478, С.5]. Першим сербським єпископом на Закарпатті був Досифей, пізніше Владимир, якого угорці після окупації усунули.

2 листопада 1938 р. відбувся Віденський арбітраж, в результаті якого під Угорщиною залишилось 35 греко-католицьких парафій на чолі з єпископом О.Стойкою, який залишився в Ужгороді [198, С.105]. Отже, у Карпатській Україні залишилось 280 парафій, які не мали єпископа [456, С.115]. Вже 3 листопада 1938 р. від імені Мукачівської греко-католицької єпархії та ряду політичних партій і об'єднань, був складений меморандум, який передали урядам Чехословаччини, Англії, Франції, Німеччини, Італії, Польщі, Румунії, Угорщини та Югославії. В меморандумі вказувалося, що "віденський арбітраж відторгнув від Карпатської Русі головне місто Ужгород і промисловий центр Мукачєво, без яких край з точки зору економічної, культурної та національної існувати не може. Тому заявляємо, що і після віденського арбітражу розглядаємо цю територію єдиною і неподільною" [358, С.18]. Цей меморандум не справив ніякого впливу на ініціаторів арбітражу в Відні, а тому мав символічне значення. Єпископ О.Стойка зробив спробу підпорядкувати собі греко-католицькі парафії Карпатської України. Він направили до Хуста наймолодшого каноніка Людовіка Міню, щоб той управляв 280 парафіями. Ватикан, звісна річ, на такий крок не пішов.

У ситуації, яка склалася, проявив ініціативу єпископ Крижевацької греко-католицької єпархії Діонізій Няраді, який "подав меморандум на руки кардинала Свєгена Тіссєрана, секретаря Конгрегації Східної Церкви в Римі, інформуючи, що в Карпатській Україні понад 400.000 вірних залишається без єпископа" [587, С.84]. 14 листопада 1938 р. Папа Пій XI прийняв на аудієнції Д.Няраді, під час якої доручив йому "піклуватися найбільшим народом Підкарпаття, що лишився без пастиря й інших необхідних засобів" [587, С.84–85]. 15 листопада 1938 р. кардинал Є.Тіссєран

від імені Святої Конгрегації Східної Церкви у Ватикані видав декрет №653/38, згідно з яким “цілковито уступає юрисдикція Всепресо священного Олександра Стойки, мукачівського єпископа Русинів у парохіях його дієцезії, що знаходяться поза границями угорського Королівства, аж доки Апостольська Столиця інакше не заградить. Усякі інші зарядження цьому противні, оцим устайють” [68, 1938, 6 груд.]. Причина такого кроку Ватикану пояснювалась наслідками Віденського арбітражу, після якого відбулося “нове розграничення між Чехословацькою Республікою і Королівством Угорщини” і “більша часть Парохій мукачівської дієцезії Русинів в дійсності остала відлучена від міст Мукачєва й Ужгороду” [68, 1938, 6 груд.]. У зв'язку з тим, що “мукачівському єпископові Русинів тепер неможливо дістатися з одної частини (дієцезії) до другої приналежної до його юрисдикції”, Ватикан “зволив поручити Високопреосвященному др. Діонісієві Няраді, єпископові крижевацькому, щоб перебрав пастирський уряд Апостольського Візитатора мукачівської єпархії Русинів, що знаходяться в Чехословацькій Республіці, і щоб про все інформував Апостольську Столицю” [68, 1938, 6 груд.].

Ще в 1934 р. “Благовісник” повідомляв, що в найближчому часі має виникнути нове греко-католицьке єпископство у Хусті. Це дало б можливість Ватикану перетворити Ужгородську єпархію на митрополію. Однак урядове повідомлення Апостольської Столиці в цій справі прийшло аж 2 вересня 1937 р. Друга світова війна перекреслила ці благонадійні плани. Щодо призначення Д.Няраді апостольським адміністратором краю, то даний акт Ватикану розцінювався тільки як тимчасовий, “в очікуванні створення власної закарпатської митрополії” [540, С.402]. В інтерв'ю газеті “Нова свобода” 12 грудня 1938 р. Д.Няраді сказав: “С отже дві єпархії, й наша, поки що буде управлявана апостольською адміністрацією, може й через довгий час... За такою гадкою єпархія Карпатської України згодом стане дефінітивно окремою бо вже й тепер можна вважати, що Мукачівська єпархія стала двома сепаратними єпархіями. Резиденція апостольської адміністрації с тепер в Хусті і я думаю, що місце осідку єпархії буде в Столиці Уряду Карпатської України” [68, 1938, 13 груд.].

Необхідно погодитися з твердженням П.Р.Магочія, що “оскільки Няраді був відомий українофіл, то таке призначення свідчить, що Ватикан визнає українську орієнтацію автономного уряду” [456, С.115]. Тогочасна Карпатська Україна ставала центром боротьби не тільки політичної, але і церковної. Не випадково А.Волошин у “Маніфесті уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України”, прийнятому 3 листопада 1938 р., закликав: “Хай пропадуть всякі релігійні й класові спори, що їх до сьогодні викликували між нами вороги нашого народу” [304-305]. На глибоке переконання В.Шандора, “назначенням єпископа Няраді апостольським адміністратором у Хусті греко-католицька церква була з боку юрисдикції упорядкована” [161, С.257]. Що стосується Угорщини, то вона висловила Ватикану невдоволення з приводу призначення Няраді єпископом Карпатської України.

Про приїзд Д.Няраді в Карпатську Україну Міністерство закордонних справ ЧСР повідомило уряд А.Волошина 26 листопада 1938 р. “Ця вістка, – писала “Нова свобода”, – викликала велике вдоволення народу Карпатської України” [68, 1938, 27 лист.]. 29 листопада Хуст зустрів єпископа Д.Няраді, який приїхав з Ватикану через Югославію [68, 1938, 30 лист.]. 4 грудня 1938 р. він провів першу службу Божу в Хусті, проголосивши літургію “за самостійну Карпатську Україну, за її Народ, за Владу і за її добро – щоб були всі за одно! Одно: в католицизмі, в українській народності, всі в благородній праці, культурі: словом одні в житті і смерті!” [68, 1938, 4 груд.]. Отже, уже з перших днів свого перебування в Карпатській Україні, Д.Няраді зарекомендував себе відвертим прихильником української ідеї.

Українська орієнтація єпископа яскраво відображена в його “Пастирських листах” і “Зверненнях”. У одному з перших своїх “Пастирських листів” Д.Няраді

закликав: “Прошу всіх Отців, щоб Служба Божа серед тижня, коли не мають замовлених інтенцій, видправлялася по намірені Святого Отця: “Про мир усього світа”, а крім цього про добро нашої держави. Одночасно дуже поручаю всім моїм Вірним, щоб у своїх молитвах випрошували благословення для цілого нашого народу, а передусім для тих, в чії руки Боже Провидіння поставило керму нашої держави і нашого народу” [68, 1938, 6 груд.]. 18 грудня 1938 р. Д.Нярадї відвідав Перечин, де виголосив промову, в якій “закликав вірників стояти певно при вірі, що тільки у певній вірі наше спасіння й успіх нашого відродження та крашої майбутності нашого народу та державного визволення” [68, 1938, 21 груд.]. У “Пастирському листі” від 23 грудня 1938 р. Д.Нярадї сповістив вірників, що “нашу спархію мукачівську в Чехословацькій Республіці віддав я під особливу опіку Препорочно Зачатої Диви Марії, наша ж держава проголосила її особливою Покровительською–Заступницею Підкарпатської Держави” [68, 1938, 23 груд.].

1 січня 1939 р. єпископ звернувся з “Батьківським зичливим словом до Впр. Отців Душпастирів”, в якому закликав, щоб вони “свідомі своїх священних завдань, як найдалше держали себе від хоть якої протидержавної агітації так, щоб і найменша тінь не падала на їхню діяльність. І церковне право і сам природний закон вказують нам душпастирям яке має бути наше відношення до законної Влади на території, на котрій нам приходить розвивати нашу священничу діяльність. Супроти такої Влади треба нам зайняти впрост позитивне становище...” [450, С.5]. Незважаючи на цю пересторогу, українською поліцією були затримані греко-католицькі священники Н.Сілвай, І.Йосиф, З.Шолтес, І.Мінь, І.Емерик. Їх звинуватили в античеській, антиукраїнській і проуторській пропаганді та ув’язнили в концтрапційній табір Думен. Безперечно, вищеназваними особами не завершувався перелік священників, які відкрито працювали на Угорщину. Можливо, саме тому, окремими членами уряду Карпатської України вносилися пропозиції про заміну священників в поодиноких округах [250, С.69].

Вступивши до виконання обов’язків апостольського адміністратора в Карпатській Україні, Д.Нярадї виклав свій план дій в інтерв’ю редакторів “Нової свободи” В.Гренджі–Донському 12 грудня 1938 р. “Мій плян є такий, – сказав єпископ, – щоб кожний священник був взірцевим духовником своїх вірних і виконував свої обов’язки сумлінно і як найточніше. Другим моїм пляном є запровадити наше духовенство до діяльності Католицької Акції... Священник не сміє вилтагатися від культурної праці між своїми вірниками, він повинен давати ініціативу й брати живу участь у цій праці. А такої праці скрізь є багато: а)праця релігійного змісту, організація релігійних кружків, католицької молоді і т.п.; б)праця в читальні “Просвіти”, догляд і керування нею; в)харитативно-добродійна допомога бідним; г)організування і ведення антиалкогольних кружків... Також було б бажаним, щоб священство запровадило освідмлюючу працю господарського характеру... Відчити лекції а також практичні вказівки, щоб піднести наш народ на вищий економічний рівень. Було б добре закладати при кожній парохії комітет, щоб дати можливість вишколенні талановитих бідних хлопців через матеріяльну допомогу... На Карпатській Україні потрібно є видавати тижневик, де можна б містити крім політично-культурного перегляду, також цінні господарські поради селян... Для народу є конче потрібним видавати якнайбільше дешевих популярних книжок” [68, 1938, 13 груд.].

Д.Нярадї активно почав впроваджувати свій план в життя. Єпископ заснував “Товариство греко-католицьких священників”, яке очолив Ю.Станінець, а секретарем став С.Сабол. Контакт з духовенством він підтримував при допомозі “Вісника Мукачівської єпархії в Чехословацькій Республіці”, перший номер якого побачив світ 1 січня 1939 р. в Хусті. Всього вийшло п’ять номерів. У “Віснику” друкувалися звернення єпископа до священників та вірників, інформації про життя єпархії тощо.

С.Сабол видавав "Місійний календар". Ці видання друкувалися в приміщенні державної друкарні в Хусті.

Наприкінці 30-х років дві греко-католицькі вчительські семінарії значно розширили число учнів і щороку випускали по 200–250 випускників. Крім того, в Ужгороді успішно працювала греко-католицька семінарія, яка готувала священників. За порадомою уряду А.Волошина владика Д.Няраді з 1 лютого 1939 р. переніс до Оломоуца Ужгородську богословську семінарію. Її ректором було призначено монаха-василіана М.Калинця [450, С.5].

10 березня 1939 р. Д.Няраді видав розпорядження священникам про урочисте відзначення в церквах Союму Карпатської України: "В особливий спосіб поручаю і заряджаю, щоб у день отворення Союму – точна дата буде оголошена в радіо – у всіх парохіях нашої єпархії на автономній території Карпатської України всецестиві опії духовні відправили Службу Божу; наперед треба повідомити вірників і місцеві уряди. Рівно ж заряджаю, щоб із тої світлої нагоди всі дзвони по наших церквах дзвонили на навесеріє (в останній вечір перед днем відкриття Союму – М.В.) й у самий день отворення Союму по Службі Божій – також через чверть години" [26, С.120]. Три священники були обрані послами Союму Карпатської України – К.Феделеш, А.Довбак і Ю.Сталинеш. Про останнього В.Гренджа-Донський писав, що він "облюблений священник, знаменитий проповідник і відомий наш письменник" [23, С.223].

В Карпатській Україні існувало 140 православних парафій з 5 монастирями, з чого два були жіночі, а один на Пряшівщині [587, С.86]. Всього в краї нараховувалось 155.000 православних. На думку П.Р.Магочія, "православний єпископ... не підтримав уряд Волошина. Православне населення, якому була прищеплена любов до всякого російського, не могло перейняти українську ідеологію хустського уряду" [456, С.115]. Вважаємо, що більш має рацію В.Шандор, який твердить, що "боротьба розпочалась заслугою єпископа Саватія в православній церкві. Саватій з'явився на Карпатській Україні і відправляв Богослужіння. Православна церква на Карпатській Україні належала до юрисдикції Сербської православної церкви, а Саватій належав до московської, в Чехо-Словакії не визнаваної. Є очевидно, що метою Саватія було зробити зазолот" [161, С.257].

Міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю.Ревай під час свого перебування в Празі 4 грудня 1938 р. прийняв представника "Німеського Інформаційного Бюро", якому заявив: "Ворожа пропаганда поширює сплетні, що в Карпатській Україні є переслідування на політичному чи релігійному тлі, зокрема переслідування православного населення. Ці чулки – видумані. В Карпатській Україні немає ніяких переслідувань. Всі громадяни, без різниці політичних переконань чи релігійної приналежності – є рівні перед законом" [68, 1938, 4 груд.]. А.Волошин 23 листопада 1938 р. прийняв архієпископа Саватія, "розмова з яким тривала 40 хвилин і торкалася справ православної церкви на Карпатській Україні. Архієпископ Саватій після розмови з прем'єром прийняв редактора "Нової свободи", і висловив велике задоволення, що прем'єр з повним зрозумінням і прихильністю ставиться до потреб православної церкви на Карпатській Україні" [68, 1938, 27 лист.]. 28 листопада 1938 р. А.Волошин прийняв нового єпископа православної церкви В.Раїча з Мукачева, який "зложив прем'єрові заяву лояльності до Карпатоукраїнської держави та її влади" [68, 1938, 30 лист.]. 21 грудня А.Волошина відвідав сербський православний митрополит Йосиф у супроводі єпископа В.Раїча й архімайдрита О.Кабалюка. Делегація передала привітання від патріарха православної церкви Гаврила. Митрополит Йосиф заповнив А.Волошина, що православна церква буде лояльна до влади Карпатської України та не буде втручатися до національних справ.

Таким чином, уряд А.Волошина пішов на зближення з керівництвом православної церкви, яке почало приносити перші позитивні наслідки. В с.Копашиньові під час святкування храму церкви святого Михайла православний архієпископ закликав молитися за “Богохраниму Карпатську Україну та її правительство” [531, С.447]. Представник православної митрополії, поруч з греко-католицьким єпископом Д.Няраді, брали участь у Другому з’їзді Карпатської Січі в Хусті 19 лютого 1939 р. як почесні гості [390, С.104]. Серед питань, які обговорювалися 29 грудня 1938 р. на засіданні Синодального Комітету Української Православної Митрополії Карпатської України, були: “Українська православна церква на службі відродження Карпатської України та розбудова церковної організації і наше відношення до інших церков” [68, 1938, 29 груд.]. Ці факти є доказом того, що керівництво православної церкви у Карпатській Україні, принаймні лояльно відносилося до уряду А.Волошина.

На закарпатській території, яку окупувала Угорщина, греко-католицьким єпископом Мукачівської єпархії був Олександр Стойка. Високоосвічена і з багатим досвідом людина, він проводив нечітку та непослідовну політику, нерідко міняючи свої погляди. 26 жовтня 1938 р., коли А.Волошин став прем’єр-міністром Підкарпатської Русі, під час благодарственного молебня єпископ О.Стойка назвав його “батьком народу” [198, С.104]. В першій половині березня 1939 р. єпископ у виступі по радіо заявив: “...Місце русинського народу може бути тільки в тій Угорщині, де він протягом тисячі літ ділив добро і лихо з братським угорським народом... І тепер, в ці години, коли героїчна армія Угорщини святого Стефана наближається до Карпатських гір, щоб визволити нас, русинів, від вічайдушного пекла, ми бачимо в цьому святу волю доброго Бога, який гурбується за долю народів і націй. Ці герої-гонведи... з братньою любов’ю об’єднуються з нашими русинськими солдатами, щоб пліч-о-пліч навіки забезпечити повагу до віри і церкви русинського народу, забезпечити захист наших святих традицій і можливість матеріального життя, гідного людини. Приймайте з довір’ям і любов’ю гонведів” [26, С.122]. О.Стойка завершив свій виступ словами: “Хай живе наша тисячолітня батьківщина – Угорщина, хай живе наш улюблений пан регент і хай живе наш дорогий русинський народ” [26, С.123]. У пасхальному посланні від 2 квітня 1939 р. О.Стойка закликав славити угорських загарбників і з радістю віддати їм багатства краю [26, С.123–124].

13 червня 1939 р. О.Стойка склав присягу на вірність Угорщині: “Я, д-р. Стойка Олександр, як це личить єпископові, присягаю святим Євангелієм, що буду вірним прихильником регента Угорщини, і обіцяю, що ні посередньо, ні безпосередньо не братиму участь в справах, які суперечать інтересам Угорщини. Боже, мені допоможи!” [26, С.125]. Однак, незабаром, О.Стойка переконався, що угорські власті ведуть подвійну гру. Цим самим вони дискредитували себе в очах єпископа. Як вважають сучасні дослідники [198, С.107], О.Стойка спрямував всі зусилля на захист свого народу. Своім відважним виступом не дозволив деградувати прелата ректора Олександра Хіру, якого нова угорська влада довгий час ігнорувала в семінарії. Він постарався також, щоб керівництво семінарії залишилося в руках священників-народовців. Студійні місця в семінарії він залюнявав селянськими хлопцями і піклувався про піднесення релігійно-культурного життя народу. Під його керівництвом видавалися офіційний орган Мукачівсько-Пряшівської єпархії “Душпастир”, часописи “Благовісник” і “Місійний вісник”. Однак, незважаючи на це, єпископ О.Стойка, безперечно, все зробив для того, щоб прискорити окупацію Карпатської України Угорщиною.

Адміністратором православних приходів на окупованій угорськими військами західній частині Закарпаття Владимир Раїч призначив ігумена Авркія. Єпископу В.Раїчу було запропоновано прийняти угорське громадянство, але він відмовився. У зв’язку з цим Міністерство культів Угорщини заявило, що В.Раїч підданий іншої

країни і тому він не може бути визнаний урядом як уповноважений по виконанню функцій єпископа у їх державі. Він був інтернований як особа неблагонадійна для угорських властей. На його місце було призначено ігумена Феофана Сабова, але і його незабаром усунуто [626, С.99]. “Загальне враження населення Закарпаття про ставлення мадярської влади до закарпатських церков, – писав відомий дослідник історії церкви О.Данко, – можна у спрощеній формі окреслити так: мадярська влада фаворизувала греко-католицьку церкву, а до православної ставилася вороже чи, щонайменше, по-мачушиному... Православна церква Закарпаття... пройшла шлях від стану церкви переслідуваної на самому початку до стану церкви підтримуваної тією ж мадярською владою” [341, С.362]. Згідно угорської статистики, в 1940 р. у Закарпатті нараховувалось 110 тис. православних [478, С.5].

15 березня 1939 р. угорські війська розпочали окупацію Карпатської України. Через деякий час почалися масові репресії, які не обминули і представників церкви, причому, не мало суттєвого значення до якої конфесії належав той чи інший священик. “Архівні матеріали свідчать, – довели П.Чучка і І.Швед, – що наступ угорських властей на українську ідею на Закарпатті в міжвоєнні роки не припинявся. Деякі з них наочні показують динаміку і технологію цього наступу, розкривають спеціальність служб киймел-гартош, називаючи конкретних осіб, яких брали на мушку з метою фізичної розправи угорські репресивні органи напередодні другої світової війни, зокрема з осені 1938 по весну 1939 року” [648, С.38]. Даними вченими віднайдено два списки під назвами “Спис цих українців, які з метою сильно шкодили так мадярському, як руському народові” і “Спис цих українців, які намагалися шкодити мадярському і мадяро-руському народові”, до яких занесені прізвища 140 осіб. Всі вони вважались запеклими ворогами Угорщини і підлягали знищенню. Дослідниками встановлено, що списки були складені 10 листопада 1938 р., тобто відразу після Віденського арбітражу і задовго до вторгнення угорських військ на територію Карпатської України.

У списках значилися прізвища п'ятьох духовних осіб – Булика, В.Лара, О.Хіри, С.Папа і Ю.Станинця [648, С.39]. Необхідно додати, що в списках названі тільки добре відомі в широких колах населення люди. Час показав, що протягом 1939–1942 рр. всі вони пройшли крізь угорські тюрми і табори. У списках відсутнє прізвище Д.Няраді, який був відомий далеко за межами Закарпаття. Однак, незважаючи на велику популярність єпископа, “два дні після окупації Карпатської України уряд Мадярищини поставив єпископа Няраді у його власній квартирі в Хусті під строгий жандармський догляд із заборонаю виходити з будинку та зустрічатися з людьми. Брутальною повсіднією жаңдармерії та інших мадярських урядових властей єпископ Няраді зазнав всяких принижень. Тільки пізніше Апостольський нунцій в Будалесті Ангело Ротга поміг єпископові та його секретареві о.Рештилові виїхати до Риму” [161, С.257].

Брак архівних джерел стосовно гортистських репресій проти священиків, замінюють спогади очевидців. Вони свідчать про жахливий терор, учинений угорцями: “Середина літургії. Не давши дослужити Службу Божу, о.Купара схопили, здерли ризи і, як злочинця, вивели з церкви... Заарештованих погнали в ліс. Зупилися на поляні. Один зробив спробу втекти – то був Федір Рознійчук, – але його пристрелили на місці. Іншим пройшлися кулями по ногах, і всі ранені попадали на землю. Озвірілі садисти в дикій люті живим людям виколовали очі, відрізали губи, язики, розпорювали животи. Нелюдські крики, стогін, зойки поносилися над лісом. Ці люди помирили великомученицькою смертю. На гуцульщині їх називають “квасівськими мучениками” [390, С.257]. “Мене катували і судили за те, – пригадував священик Ю.Станинець, – що “брав участь у підпільній організації, яка ставила собі за мету прогнати угорських окупантів із Закарпаття”. Так твердили судді і слідчі моєї “справи”... Побоями, знущанням намагалися “вибити” свідчення. Наші

судді не вникали в справи” [390, С.74–75]. Греко-католицького священика із с.Герново на Тячівщині Потгоріяка засудили на п'ять років ув'язнення [390, С.75]. Активний учасник подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні священик С.Пап пройшов через тортури у хустській тюрмі і концтаборі в Кривій. В 1942 р. його засудили вдроте. У вирокі говорилося, що “підсудні проголошували, що Закарпаття завжди було українською територією, такою і залишиться, у зв'язку з чим Закарпаття, якщо треба, то збройним повстанням і революційним шляхом необхідно відірвати від Угорщини і приєднати до України” [390, С.78].

Проводити репресії гортистам допомагали проуторські настроєні священики. Таким, зокрема, був Ю.Марина. “Він греко-католицький священик, професор і віце-ректор Богословської Семінарії в Ужгороді, – пригадував С.Пап, – своїм поведженням був занадто грубим і зарозумілим. Ніхто з питомців його не любив. Для них він не був прикладом доброго священика. У священничій яріс був малярським шпіоном... А тепер він тут, щоб подивитись ще на конаня останніх жертв малярського насилля” [390, С.113]. Багатьом допоміг уникнути ув'язнення і зберіг життя єпископ О.Стойка.

Отже, автономні уряди Карпатської України приділяли значну увагу розвитку освіти і культури в краї. Відновлювалися старі і відкривалися нові школи, гімназії, вчительські семінарії. Велику просвітницьку роботу серед населення проводило товариство “Просвіта”. Поряд з ним виникали інші організації культурницького типу. Розвивалися наука, література, мистецтво, стабілізувалася видавнича справа. Однак, у порівнянні з попередніми двадцятьма роками, культурний розвиток пішов на спад. Причина полягала в тому, що уряд Карпатської України постійно опинявся перед економічними, міжнародними проблемами, які вимагали негайного вирішення. Саме тому політика в галузі культури відсувалася на задній план. З окупацією краю військами Угорщини, розвиток освіти і культури був паралізований. В результаті Віденського арбітражу церква виявилася поділеною між Угорщиною і Чехословаччиною. Переважна більшість населення Карпатської України була греко-католицького віросповідання. Із середини листопада 1938 р. до середини березня 1939 р. обов'язки апостольського адміністратора в краї виконував крижеватський список Д.Няраді, який відзначався своєю чіткою українською орієнтацією. Уряд Карпатської України все робив для того, щоб не виникали конфлікти між вірниками греко-католицької та православної конфесій. Православна церква, що відносилася до Сербської Православної Митрополії, лояльно відносилася до уряду А.Волошина. Мукачівський єпископ О.Стойка, який залишився на окупованій Угорщиною території, вірно служив окупантам, заохочуючи їх до повного захоплення Закарпаття. Однак, в роки окупації він діяв менш активно, розчарувавшись у двоякості угорської політики. З окупацією Закарпаття військами Угорщини в краї встановився жорстокий репресивний режим, від якого постраждали представники духовенства обох конфесій.

ВИСНОВКИ

Автономна Підкарпатська Русь, а згодом самостійна Карпатська Україна, існувала протягом надзвичайно короткого відрізка часу: з жовтня 1938 р. до другої половини березня 1939 р. Незважаючи на це, в краї відбувався такий бурхливий розвиток політичних подій, що до Карпатської України була прикута увага всієї світової громадськості. Це стосується і дослідників, які вже наприкінці 30-х років почали звертатися до вивчення історії Карпатської України.

Історія національно-визвольних змагань закарпатських українців була в достатній мірі суперечливою, а тому неоднозначність і суперечливість притаманна для перших публікацій про Карпатську Україну. Найінтенсивніше дослідження різноманітних проблем історії краю кінця 30-х років почалося в повоенні роки. Протягом другої половини 40-х – 80-х років вітчизняними істориками, на жаль, не

було надруковано жодної об'єктивної праці про розвиток суспільно-політичних процесів у краї. Для них були притаманні заполітизованість і односторонній підхід, замовчування і фальсифікація історичних джерел. Пріоритет надавався дослідженню історії крайової комуністичної організації, яка ідеалізувалась і зображувалась в ореолі єдиного виразника інтересів трудящих мас. Великий вклад внесли вітчизняні історики у дослідження історії міжнародних відносин в 1938–1939 рр., визначивши в них місце Чехословаччини і Закарпаття.

Тільки на початку 90-х років з'явилися перші більш-менш об'єктивні дослідження з історії Закарпаття. Їх автори зробили спробу проаналізувати соціально-економічний, політичний і культурний розвиток краю, державно-правову діяльність уряду Карпатської України тощо. Позитивним було й те, що повітні дослідження історії Карпатської України базувались на поважній джерельній базі, яка до цього часу була для них недоступною. З такою проблемою ніколи не зіштовхувались зарубіжні вчені, які завжди мали можливість вільно висловлювати свої думки. Праці про Закарпаття з'явилися в Німеччині, Франції, Польщі, Угорщині, Чехії, Словаччині, Ватикані, колишній Югославії, США і Канаді. Періодко їх авторами були уродженці Закарпаття, які брали безпосередню участь в подіях кінця 30-х років. Вони ґрунтовно проаналізували окремі аспекти міжнародних відносин напередодні другої світової війни, внутрішньополітичне становище Закарпаття, однак обійшли мовчанкою соціально-економічні процеси в краї. Причина цього полягала у відсутності джерельної бази, яка є в Україні.

Короткочасне існування Карпатської України співпало з різким загостренням міжнародної обстановки в Центральній Європі і виникненням гострої політичної кризи в Чехословацькій республіці, складовою частиною якої було Закарпаття протягом всього майже всього періоду. Мюнхенська конференція 29–30 вересня і Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р. свідчили не тільки про початок державного розпаду ЧСР, однак суттєво погіршили становище Закарпаття, на яке постійно висувала територіальні претензії Угорщина, всебічно підтримувана Польщею. Швидкому розпаду Чехословацької сприяли не тільки анексіоністська політика щодо неї Німеччини, але й угодовська позиція Великобританії і Франції, які, фактично, сприяли агресору. Румунія і Югославія, що лояльно відносилися до ЧСР і Закарпаття, не могли суттєво вплинути на хід політичних подій у Європі. Пропозиції Радянського Союзу захистити Чехословацьчину не були нею прийняті.

Такий стан справ був на руку Угорщині, яка відкрито готувалася до захоплення всієї території Закарпаття. Хоча Німеччина задовольнилася вимоги Будапешту тільки в березні 1939 р., однак угорські терористи, заручившись підтримкою польських, проводили постійні терористичні акції на території краю, дестабілізуючи цим його внутрішньополітичне становище. Одержавши згоду Німеччини на окупацію Карпатської України, гортисти перейшли кордон. Не зустрічаючи будь-якого опору з боку чехословацьких військ, вони протягом 14–18 березня 1939 р. окупували всю територію краю. Справжній бій їм дали тільки карпатські січовики, хоча зупинити просування ворога, звісно, не могли.

Карпатська Україна постійно відчувала моральну і матеріальну підтримку світової громадськості. Особливо значною була допомога українців, які проживали в різних країнах світу. Уряду А.Волошина вдалося встановити стосунки з багатьма організаціями української діаспори, які організували збір коштів, продуктів харчування та іншу матеріальну допомогу населенню Закарпаття. Не залишилися осторонь українці, які проживали в країнах Європи, Азії та Далекого Сходу. Уважно слідували за розгортанням подій у Карпатській Україні українці Східної Галичини. Галицька преса на своїх сторінках постійно поміщала матеріали, в яких солідаризувалися з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців. Кoresпонденти цілого ряду галицьких періодичних видань в 1938–1939 рр.

перебували в Карпатській Україні. Їхні репортажі, статті та повідомлення відзначалися надзвичайною емоційністю, точністю викладу інформативного матеріалу. Хоча, для окремих матеріалів галицької преси були характерні певна ідеалізація, неточності. Українці Галичини солідаризувалися із закарпатцями, беручи участь в цілому ряді акцій протесту проти спільних дій Польщі та Угорщини щодо Карпатської України. Архівні джерела свідчать про масовість нелегальних переходів польсько-чеського кордону юнаками і дівчатами з Галичини. Однак, масові переходи кордону не тільки свідчили про солідарність українців Галичини з боротьбою закарпатців, вони, в той же час, ускладнювали діяльність уряду А.Волошина, про що він неоднозначно заявляв. Негативну роль відіграли також агітипольські дії окремих, радикально настроєних галицьких і закарпатських націоналістів, зокрема, налади на польське консульство у Сваляві тощо.

Уже з часу надання краю автономних прав, у Карпатській Україні з'явилася велика кількість членів ОУН. Оунівці відіграли велику роль у формуванні Карпатської Січі, хоча їм так і не вдалося створити боєздатні збройні сили. Історичні документи свідчать, що між ОУН і урядом Німеччини протягом всього існування Карпатської України не припинялося співробітництво. Завдяки членам ОУН були встановлені контакти Закарпаття із світовими українськими організаціями, які постійно надавали фінансову допомогу уряду Карпатської України. Разом з тим, необхідно констатувати, що ОУН відіграла неоднозначну роль під час розвитку політичних подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні. Окремі його члени взяли участь у спробі державного перевороту 13–14 березня 1939 р., а штаб Карпатської Січі, незвирившись у своїх силах, на час наступу угорських військ емігрував за кордон. Цей факт не міг не вплинути на подальший розвиток відносин між Проводом Українських Націоналістів і урядом А.Волошина в еміграції.

Автономні уряди Карпатської України звертали значну увагу на розвиток освіти і культури краю. Незважаючи на складні міжнародні відносини та економічні труднощі, відновлювалися старі й відкривалися нові навчальні заклади. Велику просвітницьку роботу серед населення проводили "Просвіта", "Говєрля" та ряд інших організацій культурницького типу. Розвивалися наука, література, мистецтво, видавнича справа. Однак, у порівнянні з міжвоєнним періодом, культурний розвиток пішов на спад. Уряд змушений був віддавати пріоритет розвитку народного господарства, відсуваючи культурні проблеми на задній план. Окупація Карпатської України Угорщиною звела нанівець всі досягнення закарпатців у культурно-освітньому плані.

Уряд А.Волошина приділяв значну увагу задоволенню громадянських прав національних меншин краю. Численні документи свідчать, що він толерантно відносився до німецької, румунської, єврейської та інших національних меншин Карпатської України. Свідченням цього є той факт, що їх представники, в основному, проголосували на виборах за Українське Національне Об'єднання. Переважна більшість населення Карпатської України була греко-католицького віросповідання. Обов'язки апостольського адміністратора Карпатської України Ватикан поклав на єпископа Д.Няраді, який відзначався своєю чіткою українською орієнтацією. Встановилися тісні відносини між Мукачівською єпархією, розділеною на той час, і Галицькою Митрополією в особі А.Шептицького. Галицький Митрополит привітав виникнення Карпато-української держави. Уряд Карпатської України докладав всіх зусиль для того, щоб не виникали конфлікти між вірниками греко-католицької та православної конфесій, представники якої належали до Сербської Православної Митрополії. Православна церква лояльно відносилася до уряду А.Волошина та політики, яку проводив його кабінет. Мукачівський єпископ О.Стойка, який залишився на окупованій Угорщиною території, вірно служив окупантам, закликаючи їх до повної окупації Закарпаття. Необхідно також

відзначити, що чимало греко-католицьких священників знаходилися в опозиції до української влади, а проти окремих із них була розпочата кримінальна справа. З окупацією Закарпаття військами Угорщини в краї встановився жорстокий репресивний режим, від якого постраждали представники духовенства обох конфесій.

Внутрішньополітичний розвиток Карпатської України наприкінці 30-х років був надзвичайно суперечливим. Найбільшим успіхом політичних сил краю, що представляли обидва напрями, було здобуття автономії у складі Чехословацької республіки. Прогресивне значення мало прийняття чехословацьким парламентом Конституційного Закону від 22 листопада 1938 р., згідно з яким змінився державно-правовий статус Закарпаття. ЧСР перетворилася в федеративну державу чехів, словаків і закарпатських українців. Протягом всього свого перебування при владі кабінет А.Волошина намагався зберегти автономні права, покладаючи при цьому великі надії на протекторат з боку Німеччини. Враховуючи той факт, що наприкінці 30-х років Чехословаччина знаходилася напередодні розпаду, а жодна сильна країна світу, крім Німеччини, не гарантувала Карпатській Україні безпеку її кордонів, таку політику уряду А.Волошина слід вважати виправданою. Переконавшись, що Німеччина зрадила інтереси краю, А.Волошин звернувся з аналогічним проханням до румунського уряду. Отже, для карпатського прем'єр-міністра, а потім президента, головним завданням було збереження автономних прав країни під будь-яким протекторатом. Це є свідченням того, що А.Волошин був політиком-реалістом і добре розумів, що існування Карпатської України як незалежної держави в тих умовах с справою нереальною.

Проголошення незалежності 14 березня 1939 р. пояснювалося прагненням українського населення краю до свободи. Однак, немаловажне значення у поспішності цього акту мав розпад Чехословаччини і проголошення самостійності Словаччиною. Незважаючи на деяку спонтанність і поспішність, ця історична подія в житті не тільки закарпатських українців, але й всього українського народу мала велике історичне значення. Це була друга, після 21 січня 1919 р., спроба заявити перед цілим світом, що українська нація живе і готова до державного життя. І хоча цей акт проголошення незалежності, ратифікований 15 березня 1939 р. на Соймі Карпатської України, був більше символічний, ніж реальною політикою, він відіграв велику роль у формуванні самосвідомості всієї української нації. Саме в період існування Карпатської України завершився своєрідний перехід у відношенні свідомості від підкарпатських русинів до закарпатських українців.

Архівні документи свідчать, що уряду Карпатської України доводилося діяти в умовах, коли не припинялися налади на її територію угорських і польських терористів, постійно влася антиукраїнська і античеська ворожа пропаганда, співпража листівкова і радіовійна. Політичну кризу в краї поглиблювали суперечності між чеським урядництвом і місцевим населенням, а також численні конфлікти в самому українському таборі. В 1938–1939 рр. зіткнулися між собою представники двох поколінь: молоді радикали-націоналісти, які вимагали від уряду рішучих дій і старші за віком помірковані політики, які при допомозі маневрувань намагалися зберегти автономний статус краю. Конфлікти в українському таборі набрали своєї кульмінації 13–14 березня 1939 р., коли тривали кровопролитні бої між карпатськими січовиками і чеським військом. Карпатська Січ, зазнавши значних втрат у цих боях, виявилася нездатною протистояти добре озброєним військам агресора. Великої моральної шкоди завдала спроба групи січовиків і окремих радикально настроєних членів ОУН здійснити державний переворот проти уряду Карпатської України.

Протягом всього міжвоєнного періоду на території краю діяла угорська іредента, антиукраїнська діяльність якої досягла своєї кульмінації в 1938–1939 рр. Закарпаття наводнили угорські агенти, які збирали підписи за прислання краю до

Угорщини, складали списки неблагонадійних, організовували саботажі, закликали до скинення законного уряду краю. Чехословацький і український уряди докладали всіх зусиль, щоб чинити відсіч ворожій пропаганді, однак не могли з нею не рахуватися. Важке внутрішнє становище краю і необхідність консолідації всіх патріотично настроєних сил, змусили уряд А.Волошина піти на певне згортання демократичних процесів, яке проявилось у забороні політичних партій, безальтернативних виборах до Сейму, закритті деяких проугорських видань, товариств, відкритті концтабору. Без таких рішучих мір країна могла потонути в анархії і вседозволеності. Однак, незважаючи на таку мотивацію відходу уряду А.Волошина від демократії, необхідно характеризувати режим А.Волошина як авторитарний. Карпатська Україна виникла в центрі Європи тоді, коли остання була поневолена фашизмом, виникла наперекір їх волі. Захисники Карпатської України піднялися на боротьбу з агресором, не чекаючи наказу свого уряду. Численні архівні документи, перш за все угорські, аргументовано доводять, що закарпатці все рівно не уникнули б репресій, до проведення яких Угорщина була готова ще до початку вторгнення. Останні січові партизанські загони продовжували боротьбу до травня 1939 р.

Наприкінці 30-х років Карпатська Україна виявилася єдиною державою, де невелика гілка українського народу проголосила свою незалежність і заявила про бажання жити державним життям. Такої можливості не мали ні українці, які перебували в складі СРСР, ні українці під владами Польщі та Румунії. Однак вони дивилися на Карпатську Україну як на територію, де робиться спроба відновити українську державність. Виходячи з цього, необхідно розцінювати утворення Карпато-української держави як другий, після визвольних змагань 1918–20-х років, етап у боротьбі за створення українського державного утворення на окремо взятій українській території.

Список використаних джерел та літератури:

I. Архівні документи

1. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ
2. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
3. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
4. ОСОБИСТИЙ АРХІВ І.Ю.КОРШИНСЬКОГО
5. ОСОБИСТИЙ АРХІВ М.БАНДУСЯКА
6. ОСОБИСТИЙ АРХІВ М.М.ВЕГЕША
7. ОСОБИСТИЙ АРХІВ Ф.ГОРВАТА
8. ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ І ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ
9. ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ
10. ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ У ЛЬВОВІ
11. ЦЕНТРАЛЬНИЙ АРХІВ МИНИСТЕРСТВА ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РОССИИ
12. ARCHIV MINISTERSTVA ZAHRANICNICH VECI, PRAHA
13. ARHIVELE CLUJ-NAPOKA M.I.
14. ARHIVELE STATULNI BAIA-MARE
15. HADTORTENETI LEVELTAR
16. ORSZAGOS LEVELTAR
17. VOJENSKY HISTORICKY ARCHIV, PRAHA

II. Опубліковані документи

18. Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917-1939: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1979.
19. Вбивство Степана Бандери. – Львів: “Червона Калина”, 1993.
20. Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. – М.: Наука, 1962.
21. Вивід прав України /М.Грушевський, І.Франко, М.Костомаров та ін. – Львів: МП “Слово”, 1991.
22. Возз'єднання: Зб. архівних документів і матеріалів (травень 1944–січень 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Друге видання, доповнене /Ред. Д.М.Федака. – Ужгород: Вид-во “Закарпаття”, 2000.
23. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади /Ред. Д.М.Федака. – Ужгород: ВАТ “Видавництво “Закарпаття”, 2002.
24. Гренджа-Донський В. Щоденник // Твори. – Т.VIII. – Вашингтон, 1987.
25. Гунчак Т. Джерела до новітньої історії України: В 3-х томах. – Т. 2. Українська революція. Документи. 1919-1921. – Нью-Йорк, 1984.
26. Документи свідчать. – Ужгород: Карпати, 1985.
27. Документы и материалы кануна второй мировой войны. – Т.1. Германская политика в Венгрии (1937–1942 гг.). – М., 1948.
28. Документы и материалы кануна второй мировой войны. – Т.1. Ноябрь 1937 – декабрь 1938 г. Из архива Министерства Иностранных Дел Германии. – М.: Политиздат, 1981.
29. Документы и материалы кануна второй мировой войны. – Т.2. Архив Дирксена (1938–1939 гг.). – М., 1948.
30. Документы и материалы кануна второй мировой войны. – Т.2. Январь – август 1939 г. – М.: Политиздат, 1981.

31. Документи і матеріали по історії совєтсько-чехословацьких отношєний. – Т.3. (Июнь 1934 г. – март 1939 г.). – М.: Наука, 1978.
32. Документи по історії Мюнхєнского сговора. 1937–1939. – М.: Политиздат, 1979.
33. Життя і смерть полковника Коновальця. – Львів: “Червона Калина”, 1993.
34. 3 історії революційного руху у Львові: 1917-1939 /Відп. ред. І.Крип’якєвич. Документи і матеріали. – Львів: книж.-журн. вид-во, 1957.
35. Закони, накази й розпорядження УНР // Закон і право. – К., 1990. – Ч. 2.
36. Західно-Українська Народна Рєспубліка. 1918-1923 рр. Документи і матеріали: У 5-ти томах /Кєрівник роботи і відп. ред., автор передмови О.Карпенко. – Т. 1. Листопадава 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР /Укладачі: О.Карпенко, К.Мицан. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001.
37. Конституційний Закон про автономію Карпатської України з 22-го листопада 1938 р., прийнятий Парляментом Чєхо-Словацької Рєспубліки // Стерчо П. Карпато-українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. – Львів: За вільну Україну, 1994. – С.235–242.
38. Конституційні акти України. 1917-1920: Нєвідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992.
39. Кривава книга /Упорядник, автор передмови та пояснєнь Я. Радєвич-Винищєкий. – Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 1994.
40. Культурне життя в Україні. Західні землі /Відп. ред. Ю. Сливка. – Т. П.1953-1966. – Львів, 1996.
41. Культурне життя в Україні. Західні Землі: Документи і матеріали. – Т.1. 1939–1953. – К.: Наукова думка, 1995.
42. Літопис нескорєної України: Документи, матеріали, спогади /Відп. ред. Я. Лялька. – Книга 1. – Львів: “Просвіта”, 1993.
43. Митрополит Андрей Шєптицький: Життя і Діяльність. – Т. 1. Церква і церковна Єдність. Документи і матеріали. 1899-1944 /Гол. ред. А. Кравчук. – Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу; Видавничий Дім “Свічало”, 1995.
44. Митрополит Андрей Шєптицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. 1899-1944 /Гол. ред. А.Кравчук. – Т. II. Церква і суспільне питання. – Кн. 1. Пастирське вчення та діяльність. – Львів: Вид-во отців василіян “Місіонер”, 1998.
45. Митрополит Андрей Шєптицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. 1899-1944 /Гол. ред. А.Кравчук. – Т. II. Церква і суспільне питання. – Кн. 2. Листування. – Львів: Вид-во отців василіян “Місіонер”, 1999.
46. Національні відносини в Україні в ХХ ст.: 36. Документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1994.
47. Новые документы по истории Мюнхена. – М.: Наука, 1958.
48. ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів із боротьби 1929-1955. – Мюнхєн, 1955.
49. Слюсарєнко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К., 1993.
50. Україна в ХХ ст.: 36. Документів і матеріалів (1900-1939) /Упор. А.Г.Слюсарєнко, А.О.Буравчєнєко, М.І.Миронєць та ін. – К.: ІЗМІ, 1997.
51. Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Т.1. – Вінніпєг: Вид-во Д.Микитюка, 1958.
52. Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Т.2. – Вінніпєг: Вид-во Д.Микитюка, 1960.
53. Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Т.3. – Вінніпєг: Вид-во Д.Микитюка, 1966.
54. Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Т.4. – Вінніпєг: Вид-во Д.Микитюка, 1968.

55. Шляхом Жовтня. – Т.IV. 1934–1938. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. – Ужгород: Карпати, 1984.
56. A Magyar Tudományok Akademia Történettudományi Intézete. Magyarország és a Második Világháború. Titkos Diplomáciai Okmányok a Háború Eloszmenyeihez és Történetéhez. Második kiadás. – Budapest: Kossuth Kiadó, 1961.

III. Періодика

57. Авангард.
 58. Будучність нації.
 59. Діло.
 60. Жіноча воля.
 61. Жіноча доля.
 62. Костер
 63. Літопис Червоної Калини.
 64. На переломі.
 65. Націоналіст.
 66. Неділя.
 67. Нова зоря.
 68. Нова свобода.
 69. Новий час.
 70. Покутський вісник.
 71. Република.
 72. Руська Краина.
 73. Свобода.
 74. Стрілець.
 75. Українське слово.
 76. Українське юнацтво.
 77. Curentul.
 78. Frontul.
 79. La moment.
 80. Lidove Listy.
 81. Narodni Politika.
 82. Politika.
 83. Semnalul.
 84. Venkov.
 85. Viitorul.

IV. Мемуарна література

86. Алиськевич М. Переговори з мадярами в 1918 р. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – Ч. 7-8. – С. 5-13.
87. Андрієвський Д. Міжнародна акція ОУН // Організація Українських Націоналістів. 1929–1954. – Париж, 1955. – С.153–155.
88. Андрусак М. Гомін української державности й соборности на Закарпаттю // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – Ч. 7-8. – С. 27-32.
89. Бажанський М. Мемуарна мозаїка. – К.: Критика, 1998.
90. Бандусяк М. Карпатська Україна: за кулісами подій 1938–1939 рр. // Карпатський край. – 1995. – №5–8. – С.36–37.
91. Бандусяк М. Негаризди ясінянських газдів // Там само. – №1–4. – С.52–56.
92. Бандусяк М. Чусш, брате мій!.. // Там само. – №9–12. – С.73–76.

93. Белей В. 55 років тому // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції “Карпатська Україна – пролог відродження української держави”. – Ужгород, 1995. – С.316–322.
94. Белей В. Карпатська Україна: сторінки боротьби за національну ідею // Бойки. – 1995. – №1–3. – С.25–26.
95. Белей В. Слава не поляже // Календар “Просвіти” на 1995 рік. – Ужгород, 1995. – С.82–83.
96. Бірчак В. Карпатська Україна: спомини і переживання. – Прага, 1940.
97. Божок Г. Спомини // Вісник Карпатського Союзу в ЗСА. – 1972. – №3–4. – липень, серпень.
98. Борковський Р. Що було перед Ковнером і після нього // За Українське Закарпаття. – Ужгород, 1994. – С.59–69.
99. Вайда М. Монсеньор д-р Августин Волошин // Календар “Провидіння”. – 1959. – С.89–93.
100. Габел М. Листівка з Відня: [Спогад] // Красне Поле. – Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С. 155–157.
101. Герасимів Ю. Десять днів на Підкарпаття: Спомини з 1919 р. // КЧК, 1930. – С. 15-26.
- 101а. Гизевіус Г.Б. До горького кінця. Записки заговорщика. – Смоленск: «Русич», 2002.
102. Гірняк Л. На стежках історичних подій. – Нью-Йорк, 1979.
103. Греліжа-Донський В. Спогади. Листи // Твори. – Т.Х. – Вашингтон, 1988.
104. Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на Західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину. – К.: «Либідь», 1993.
105. Дад А. Чотири з тисячі: в дворіччя березня Карпатської України (Колодзінський-Гузар, Коссак-Тарнавський, Блестів-Гайдамака, Тащинєць-Крот). – Прага: УНО. 1941.
106. Дмитро Климуц – головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші / Упор. О.Д.Довганич. М.І.Кухта. – Ужгород, 1997.
107. Добей Ю. Тернистими шляхами. – Ужгород – Прага, 2001.
108. Дудикевич О. Гуцули за Соборну Україну // Нова Свобода. – 1939. – 1 січня. – С. 4-5.
109. Сфремів С. Бої 14–15 березня на Карпатській Україні // За державність. Матеріали до історії війська українського. – Торонто: Український воєнно-історичний інститут, 1966. – Т.ІІ. – С.128–165.
110. Забачинський С. Випад галицьких військ на Закарпаття // Літопис Червоної Калини. – Львів. 1932. – Ч. 4. – С. 7-8.
111. Забачинський С. Мараморощ-Сігетська кампанія. Як галичани займали Карпатську Україну // Стрілець. – Кам'янець-Подільський, 1919. – С.10-13.
112. Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. – Львів: “Світ”, 2001.
113. Ігнатишин-Логош М. “Слухайте Карпато-українську передачу...” звучало в сфері // Срібна земля фест. – 1996. –12–18 грудня.
114. Ігнатишин-Логош М. З над синіх просторів Карпат...: [спогад] // Красне Поле. – Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С.192–197.
115. Качалуба М. Спогади // Карпатський край. – 1995. – №5–8. – С.58–59.
- 115 а.Кеннан Дж. Дипломатія Другої світової війни глазами американського посла в СРСР. – М.: Центрполиграф, 2002.
116. Ключурак С. До волі: спомини. – Нью-Йорк, 1978.

117. Кореневич П. Спомини // Вісник Карпатського Союзу в ЗСА. – 1972. – №3-4. – С.35–40.
118. Кул'як Д. Спогади нерозстріляного. – Торонто – Нью-Йорк, 1991.
119. Кушинський А. З нагоди 99-ої річниці народження о.Августина Волошина // Українське козацтво. – 1973. – С.21–25.
120. Кушинський А. Закарпаття в боротьбі: спогад. – Буенос-Айрес: В-во Юліяна Середяка, 1981.
121. Кушинський А. Зі славних днів Карпатської України // Самостійна Україна. – 1961. – Т.14. – №4. – С.8–11.
122. Ленкавський С. Український націоналізм. Твори. – Т. 1 / За ред. О.Сича. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002.
123. Майский И.М. Воспоминания советского дипломата. М., 1987.
- 123 а. Манштейн Э. Из жизни солдата. – Ростов-на-Дону: "Феникс". 2000.
124. Маркус В. (Марко Василь). Спомини: Літературні спроби–публікації 40-х років. – Ужгород: Гражда, 1995.
125. Миржич П. При запасній сотні скорострілів у Стрию // КЧК, 1938. – С. 149.
126. Мірчук П. Перший листопад. – Торонто, 1958.
127. Молещій І. Моя виправа на Закарпаття // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 5.
128. Ольжич О. Вояки-будівничі // Ольжич О. Незнаному воякові. – К., 1994. – С.273–282.
129. Ольжич О. Український націоналізм // Там само.– С.297–305.
130. Онуфрик В. Спомин з Карпатської України. 1938–1939. – Торонто – Ужгород, 1995.
131. Оршан Я. Закарпаття. – Париж, 1938.
132. Пайкош О. Ой той, Вор'юлопош // Закарпатська правда. – 1991. – 12 жовтня.
133. Пап С. (Пугач). Пластовий альманах: З нагоди п'ятдесятиріччя Українського пласту на Закарпатті. 1921–1971.–Рим: Юг, 1976.
134. Пап С. (Пугач). У мадярській тюрмі: спомини молодого в'язня. – Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1978.
135. Пап С. Скорбна путь // Краянка. – 1994. – С.102–109.
136. Решетило С. "Наші незрілість і нерозум" // Карпатський край. – 1995. – №5–8. – С.38–40.
- 136 а. Риббентроп И. Тайная дипломатия III Рейха. – Смоленск: «Русич», 1999.
137. Рогач І. Хочемо з'єднання сили народу. – Ужгород: Свобода, 1938.
138. Рогач І. Як живе і працює батько відродження Карпатської України в 1939 р. // Пова свобода. – 1939. – 7 січня.
139. Росоха С. Карпатська Січ // Історія Українського війська. – Вінніпег, 1953. – С.593–603.
140. Росоха С. ОУН в розбудові Карпатської України // За самостійність. – 1948. – Т.3. – №3–4. – С.1–7.
141. Росоха С. Події та люди на моєму життєвому шляху: Спомини. – Торонто – Ужгород: "Мистецька лінія", 2001.
142. Росоха С. Сойм Карпатської України. – Вінніпег, 1949; Львів: Меморіал. 1990.
143. Сабол С. Від Угорської Руси до Карпатської України. – Філадельфія–Пенсільванія: Карпатський голос, 1951.
144. Сабол С. Зростання української свідомості серед молоді Закарпаття в 1930-х роках // Українські Карпати: етнос, історія, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород. 26 серпня – 1 вересня 1991 р.). – Ужгород: Карпати, 1993. – С. 426–439.
145. Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. – Карпатський Союз, 1984.

146. Сарвадій Й. Могікани Діаспори // Карпатський край. – 1994. – №7–12. – С.22–31.
147. Сарвадій Й. Хто спричинив трагедію? // Карпатський край. – 1995. – №5–8. – С.38–40.
148. Сас Ф. Брати Юлій і Михайло Бращайки // Календар “Просвіти” на 1994 рік. – Ужгород, 1994. – С.73–76.
149. Сас Ф. Син Гуцульської Республіки (Про С.Ключурака) // Календар “Просвіти” на 1995 рік. – Ужгород, 1995. – С.187–188.
150. Стахів С. Спогади колишнього січовика // Закарпатська правда. – 1990. – 24 березня.
151. Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби. Спогади. Статті. Листування. – К.: “Смолокип”, 1999.
152. Твори Василя Грещжі-Донського. – Т. Х. Спогади. Листи. – Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1988.
153. Теслевич М. Господи, яке дороге слово «Воля» // Красне Поле. – Частина 1. Про Карпатську Україну /Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С. 146–150.
154. Томоруч Т. “Нас кидали з цілі до цілі...” // Карпатський край. – 1995. – №1–4. – С.62–67.
155. Химинєць М. Жінки Закарпаття – дома й на чужині // Краєнка. – 1994. – С.46–48.
156. Химинєць М. Організоване жіноцтво Карпатської України (1919–1939) // Українські Карпати: етнос, історія, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород. 1993. – С.500–514.
157. Химинєць Ю. Закарпаття – жертва фашистської Німеччини // Там само. – С.500–514.
158. Химинєць Ю. Закарпаття – земля української держави. – Ужгород, 1992.
159. Химинєць Ю. Закарпаття і Радянський Союз (1919–1944) // Карпатська Україна. – 1993. – 15 квітня.
160. Химинєць Ю. Тернистий шлях до України. – Ужгород: МПП “Гражда”, 1996.
161. Шандор В. Спомини. – Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. – Ужгород: МПП “Гражда”; Карпатський Союз, 1996.
162. Шандор В. Спомини. – Т. 2. Карпатська Україна. 1939–1945. – Ужгород: МПП “Гражда”, 2000.
163. Шандор-Бабота М. Жалію, що не взяла ті кроваві свідчення: [Спогад] // Красне Поле. – Частина 1. Про Карпатську Україну /Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С. 204–210.
164. Шанта І. Карпатська Україна. 1939-й. Боротьба з чеськими збройними силами // Закарпатська правда. – 1993. – 13 березня.
165. Шанта Ю. Карпатська Україна: кров пролита за свободу // Орбіта-логос. – 1999. – 4 берез.
166. Шанта Ю. Карпатська Україна: Свобода, здобута кров’ю // Красне Поле. – Частина 1. Про Карпатську Україну /Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С. 22–37.
167. Шерстій Ю. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів. 1993.
168. Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України: Спомини. – Торонто, 1977.
169. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. – Книга перша. – Торонто, 1973.
170. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. – Книга друга. – Торонто, 1981.

171. Штєфан А. Українське військо в Закарпатті // Вісті Комбатанта (Торонто, Нью-Йорк) – 1966. – Ч. 4-5. – С. 60.

171 а. Штрассер О. Гитлер і я. – Ростов-на-Дону: “Феникс”, 1999.

V. Монографії, брошури, статті, довідники, автореферати

172. Абжаген К.Х. Адмірал Канарис. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 1998.

173. Адам М. Загарбання Закарпаття хортистською Угорщиною в 1938–1939 рр. // Українсько-угорські історичні зв'язки. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 78–109.

174. Адам М. Из истории всенгерско-чехословацких отношений накануне второй мировой войны // Вопросы истории. – 1960. – №9.

175. Андриєвський Д. Міжнародна акція ОУН // Організація Українських Націоналістів. 1929–1954. – Париж, 1955. – С. 153–155.

176. Андрій Мельник. – К.: В-во ім. Олени Теліги, 1994.

177. Андрусишин Б. Українська Галицька Армія (УГА) // Малий словник історії України. – К.: Либідь, 1997. – С. 400.

178. Андрухів В.О., Француз А.Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Рівне – Івано-Франківськ, 2001.

178 а. Артюхіна-Московченко В. Шарль де Голль і Советський Союз. – М.: Книга, 1990.

179. Арсенич П. Станіслав – столиця ЗУНР. – Івано-Франківськ, 1993.

180. Баглай Б. «Тюрми і табори» Миколи Чирського // Красне Поле. – Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С. 216–222.

181. Баглай Й. За українську національну ідею: Вибрані статті. – Ужгород: МПП «Гражда», 1998.

182. Баглай Й. Олександр Олесь на Закарпатті // Календар “Просвіти” на 1994 рік. – С. 26–27.

183. Балега Ю. Семінарист із Красного Поля // Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – С. 134–139.

184. Балог-Берій В. Николай Козма // Зоря. – Ужгород, 1942. – С. 194–199.

185. Бандусяк М. За кулісами подій: (Президії Української Центральної Народної Ради (слідчій комісії) в Хусті від 22.ІІ.1939) // Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші / Упор. О.Д.Довганич, М.І.Кухта. – Ужгород, 1997. – С. 41–45.

186. Бандусяк М. Карпатська Україна: за кулісами подій 1938–1939 рр. // Карпатський край. – 1995. – №5–8. – С. 36–37.

187. Баран О. Малярська окупація Закарпаття в 1939 році // Український Історик. – 1995. – №1–4 (124–127). – Рік XXXII. – С. 119–136.

188. Баран О. Угорська влада на окупованому Закарпатті (1938–1944) // За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади. – Ужгород: Гражда, 1994. – С. 11–15.

189. Баран О. Чехо-Словацьчина і уряд Карпатської України // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції “Карпатська Україна – пролог відродження української держави”. – Ужгород: Гражда, 1995. – С. 41–47.

190. Баран С. Українська еміграція між двома світовими війнами // Енциклопедія Українознавства, Загальна частина. – Т. 2. – К., 1995. – С. 571–577.

191. Барчук В. В 50-ту річницю проголошення незалежності Карпатської України // Гуцульщина: Ілюстрований журнал всегуцульської єдності. – Торонто: Видав Українське Світове Об'єднання Ігуцлів, 1989. – квітень (Ч. 15). – С. 7–11.

192. Басараб В.І., Вегеш М.М. Життя і помисли митрополита Андрея Шептицького. – Ужгород, 2003.
193. Бачинський Едмунд // Енциклопедія Українознавства, Словникова частина. – Т.1. – Львів, 1993. – С.102.
194. Баяновська М. Дитячий і молодіжний рухи на Закарпатті (20–30-ті роки ХХ століття) // Молодіжний рух на Закарпатті (ХХ століття). – Ужгород, 1995. – С.14–31.
195. Беднарджова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог, мислитель. – Львів: Основа; Львівська Богословська Академія, 1995.
196. Беднарджова Т. Августин Волошин // Альманах “Гомону України” на рік 1995. – Торонто–Онтаріо, 1993. – С.77–82.
- 196 а. Безыменский Л. Гитлер и Сталин перед схваткой. – М.: Вече, 2002.
197. Белень М. Карпатська Україна у портретах: [Графіка й біографічні нариси]. – Ужгород, 1998. – 196 с.
198. Бенько Н. Міжконфесійні відносини на Закарпатті в політичних подіях 1938–1949 рр. // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – Випуск II. – Ужгород, 1996. – С.103–119.
199. Білак С.М. Антинародна діяльність уряду так званої Карпатської України (1938–1939 рр.) // Український історичний журнал. – 1972. – №5. – С.31–40.
200. Білак С.М. До питання критики буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії Закарпаття (1919–1944) // Культура і побут населення Українських Карпат. Матеріали республіканської наукової конференції. – Ужгород, 1973. – С.65–73.
201. Білак С.М. Народ за ними не пішов. – Ужгород: Карпати, 1981.
202. Білак С.М. Слуга кількох господарів. – Ужгород: Карпати, 1977.
203. Богів О. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) і політика європейських держав в радянській історіографії (1944–1991 рр.) // Закарпатська Україна: 1945 рік: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом та 50-річчю воз’єднання Закарпаття з Україною. 26 травня 1995 р. – Ужгород: Патент, 1995. – С. 78-91.
204. Богів О. Карпатська Україна і політика країн Центральної Європи (березень–листопад 1938 р.) // Актуальні питання історії Закарпаття. – Ужгород, 1992. – С.4–9.
205. Богів О. Карпатська Україна і політика країн Центральної Європи (березень–листопад 1938 р.) // Збірник наукових студентських робіт: Актуальні питання історії Закарпаття. – Ужгород, 1992. – Вип. I. – С.9–14.
206. Богів О., Задорожний В. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 р. – березень 1939 р.). – Ужгород, 1999.
207. Богів О.Я. Вплив карпагоукраїнського (підкарпатського) фактора на зовнішню політику Радянського Союзу в період чехословацької кризи 1938–1939 років // Українські землі в роки Другої світової війни: Науково-методичний збірник матеріалів конференції. 19 грудня 1997 р. – Ужгород, 1998. – С.29–41.
208. Божук Г. Газети “Свобода” і “Нова свобода” про Августина Волошина // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1995. – С.70–87.
209. Божук Г., Зілгалов В. Репресивні акції проти населення Карпатської України у 30–50-х роках // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – Кам’янець-Подільський, 1991. – С.287–288.
210. Болдижар М. “Карпато-українська Свобода” писала...” // Новини Закарпаття. – 1995. – 4 лютого.
211. Болдижар М. Від самовизначення через автономію до самостійної держави // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород, 2000. – С.22–27.

212. Болдижар М. Входження Закарпаття до складу Чехословаччини та його державно-правовий статус // Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919–1945 роках: Матеріали наукової конференції. 3–4 жовтня 1996 р. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету у справах преси та інформації, 1997. – С.14–22.
213. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. – Ужгород, 1993.
214. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. – Частина 2. – Ужгород, 1996.
215. Болдижар М. Карпатська Україна // Хуст над Тисою. – Ужгород: Карпати, 1992. – С.30–38.
216. Болдижар М. Про деякі народногосподарські можливості Карпатської України // Тези доповідей наукової конференції “Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. XX ст.”. – Ужгород, 1992. – С.29–33.
217. Болдижар М. Про статус Закарпаття: історичні факти і домисли // Закарпаття в складі Чехословаччини: Проблеми відродження і національного розвитку: Доповіді наукового семінару, присвяченого 80-й річниці утворення Чехословаччини. 28 жовтня 1998 р. – Ужгород, 1999. – С.23–24.
218. Болдижар М. Хто і навіщо обліює історію унії. – Ужгород: Карпати, 1985.
219. Болдижар М., Лемак В. Американські русини і Карпатська Україна в 1938–1939 роках // Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. XX ст.». – Ужгород, 1992. – С.39–41.
220. Болдижар М., Лемак В. Уряд Августина Волошина і його державно-правова діяльність у Карпатській Україні (жовтень 1938 – березень 1939 рр.) // Молодь-Україні: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. – Ужгород: Закарпатський центр соціальної служби для молоді, 1994. – Т.4. – С.284–296.
221. Болдижар М.М. Краю мій рідний: Науково-популярні нариси з історії Закарпаття. – Ужгород: Госпрозрахунковий ред.-вид. відділ комітету інформації, 1998.
222. Болдижар М.М. Наслідки Віденського арбітражу для Карпатської України // Нариси історії Закарпаття. — Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т.ІІ. (1918–1945). – С.294–296.
223. Болдижар М.М., Лемак В.В. Політичні партії та об'єднання автономії Підкарпатської Русі // Нариси історії Закарпаття. — Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т.ІІ. (1918–1945). – С. 302–310.
224. Болдижар М.М., Лемак В.В. Проголошення автономії. Формування і діяльність уряду А.Бролія // Нариси історії Закарпаття. — Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т.ІІ. (1918–1945). – С. 274–283.
225. Болдижар М.М., Лемак В.В. Уряд А.Волошина і його державно-правова діяльність // Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – С.284–293.
226. Бондаренко К. Кандиба Олег // Довідник з історії України. – Т.2. – К.: Гснеса, 1995. – С.9–10.
227. Борканюк О. Про становище Закарпатської України напередодні окупації хортистською Угорщиною // Борканюк О. Чим є для нас Радянський Союз: Вибрані статті, промови, інтерв'ю. – Ужгород: Карпати, 1976. – С.269–290.
228. Борковський Р. На побічному відтинку революції: (Місяць в Карпатській Україні в 1942 р.) // За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади / Упор. В.Маркусь, В.Худанич. – Ужгород: МПП «Гражда», 1994. – С.59–68.
229. Брамштедте Е., Френкель Г., Манвелл Р. Йозеф Геббельс. Мефистофель усмехается из прошлого.- Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000.
230. Брашайко Михайло // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т.1. – Львів, 1993. – С.175.
231. Брашайко Юлій // Там само.

232. Бродій Андрій // Там само. – С177.
233. Букович Д. Павутиння омани. – Ужгород: Карпати, 1974.
234. Буллок А. Гитлер и Сталин. Жизнь и власть. – Т.1–2. – Смоленск: Русич, 1994.
235. Ванат І. Волинська акція. Обмін населенням між Чехословащиною і Радянським Союзом навесні 1947 року. – Пряшів: Союз русинів-українців Словачької Республіки, 2001.
236. Ванат І. Матеріали до історії Української Народної Ради Пряшівщини (1945–1952). – Пряшів, 2001.
237. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. – Книга перша (1918–1938). – Пряшів, 1979.
238. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. – Книга друга (вересень 1938 р. – лютий 1948 р.). – Пряшів, 1985.
239. Ванат І. Чи русини самобутній народ? // Пам'ятки України. – 1992. – №1. – С.19–21.
240. Вегеш М. Галичани на Закарпатті: Василь Гренджа-Донський розповідає... // Визвольний шлях. – Кн.8. – 1993. – С.1016–1020.
241. Вегеш М. «Наш край назавжди залишиться українським!» // Наука і суспільство. – 1991. – №12. – С.26–29.
242. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна // Дзвін. – 1991. – №3. – С.85–90.
243. Вегеш М. Галичани на Закарпатті. Василь Гренджа-Донський розповідає... // Визвольний шлях. – Кн.8. – 1993. – С.1016–1020.
244. Вегеш М. До питання про виникнення та діяльність Організації Народної Оборони Карпатська Січ (1938–1939 рр.) // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Ужгород, 1996. – Річник І (XV). – Ужгород, 1996. – С.147–159.
245. Вегеш М. До питання про участь ОУН в обороні Карпатської України // Матеріали наукової конференції Всеукраїнського братства вояків УПА: «Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія: історія, уроки, сучасність». – Івано-Франківськ – Стрий, 1993. – С.36–40.
246. Вегеш М. Життєвий і творчий шлях Василя Гренджи-Донського // Тези доповідей та повідомлень першої наукової конференції, присвяченої життю і діяльності видатного поета і культурно-громадського діяча Василя Степановича Гренджи-Донського (1987–1974). – Ужгород, 1995. – С.7–12.
247. Вегеш М. Карпатська Січ: сторінки історії (1938–1939 рр.). – Ужгород, 1996.
248. Вегеш М. Карпатська Україна – пролог у новий час краю // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року. Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України. – Ужгород, 1995. – С.124–130.
249. Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939) // Календар “Просвіти” на 1994 рік. – Ужгород, 1994. – С.53–56.
250. Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939): соціально-економічний і політичний розвиток. – Ужгород, 1993.
251. Вегеш М. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті: У 2-х томах. – Ужгород, 1997. – Т.1.
252. Вегеш М. Карпатська Україна і Німеччина (1938–1939 рр.). – Ужгород, 1996.
253. Вегеш М. Напади угорських і польських терористів на Карпатську Україну в 1938–1939рр. // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1993. – С.123–129.
254. Вегеш М. Нелегальні переходи польсько-чеського кордону українцями Східної Галичини в 1938–1939 рр. і реакція польського уряду // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С.121–122.

255. Вегеш М. Перший літописець Карпатської України // Твори В.Гренджі-Донського. – Т.ХІІ. Додаткові твори. Бібліографія. – Вашингтон, 1992. – С.257–262.
256. Вегеш М. Петро Стерчо (1919–1987) // Вчені, письменники і політичні діячі про Україну: Збірник наукових праць. – Випуск 1. – Ужгород, 1996. – С.83–86.
257. Вегеш М. Політичні зв'язки Закарпаття і Галичини в 1918–1920 рр. // Науковий вісник УЖДУ: Серія історія. – Ужгород, 1995. – Вип.1. – С.39–45.
258. Вегеш М. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар у Карпатській Україні // Визвольний шлях. – Кн.8. – 1993. – С.955–957.
259. Вегеш М. Про альтернативу включення Закарпаття до складу Чехословаччини // Українські Карпати: Матеріали міжнародної конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура». – Ужгород, 1993. – С.113–121.
260. Вегеш М. Промисловість, сільське господарство і торгівля Карпатської України наприкінці 30-х років // Проблеми історії, філософії і літературознавства України (Наукові записки вчених Ужгородського державного університету). – Випуск 1. – Ужгород, 1996. – С.81–105.
261. Вегеш М. Солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців (1938–1939) // Сучасність. – 1995. – №2. – С.84–90.
262. Вегеш М. Солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців (1938–1939) // Молодь-Україні: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. – Ужгород, 1994. – Т.4. – С.108–121.
263. Вегеш М. Степан Клочурак // Календар «Просвіти» на 1995 рік. – Ужгород, 1995. – С.50–51.
264. Вегеш М. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1929-1939) // Сучасність. – 2001. - №2. – С. 85-103.
265. Вегеш М. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1939-50-ті рр.) // Сучасність. – 2001. - №3. – С. 85-97.
266. Вегеш М. Українська преса Східної Галичини про Карпатську Україну (1938–1939) // Молодь – Україні (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету). – Т.3. – Ужгород, 1994. – С.97–116.
267. Вегеш М. Українська преса Східної Галичини про Карпатську Україну (1938–1939 рр.) // Дзвін. – 1994. – №10. – С.131–137.
268. Вегеш М. Українському Вільному Університету – 75 // Календар «Просвіти» на 1996 рік. – Ужгород, 1996. – С.32.
269. Вегеш М. Хуст – нова столиця Карпатської України // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування: історія і сучасність. Тези міжнародної науково-практичної конференції. – Рівне, 1993. – С.159–161.
270. Вегеш М., Віднянський С. Волошин Августин (1874–1945) // Малий словник історії України. – К., 1997. – С.97–98.
271. Вегеш М., Задорожний В. «Щастя і горе Карпатської України» В.Гренджі-Донського – історичне джерело // Тези доповідей та повідомлень першої наукової конференції, присвяченої життю і діяльності видатного поета і культурно-громадського діяча Василя Степановича Гренджі-Донського (1987–1974). – Ужгород, 1995. – С. 51–53.
272. Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України: Історико-популярний нарис. – Ужгород, 1993.
273. Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна 1938–1939 рр. у світлі європейської періодики // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.48–60.
274. Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна у світлі нових документів // Сучасність. – 1993. – №4. – С.62–67.

275. Вегеш М., Марина В. Румунія і Карпатська Україна (Особливості політичного розвитку і співробітництва) // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1995. – С.61–69.
276. Вегеш М., Олашин Н. Дослідження з історії німецької меншини на Закарпатті // Проблеми історії, філософії і літературознавства України (Наукові записки вчених Ужгородського державного університету). – Випуск 1. – Ужгород, 1996. – С.151–156.
277. Вегеш М., Туряниця В. Августин Волошин (1874–1945). Бібліографічний покажчик – Ужгород, 1994.
278. Вегеш М., Туряниця В. Короткий життєпис Августина Волошина (1874–1945). – Ужгород, 1995.
279. Вегеш М.М. Августин Волошин і Карпатська Україна // Сторінки історії України. XX століття. – К.: Освіта, 1992. – С.307–318.
280. Вегеш М.М. Громадсько-політичні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918–1919 роках: Матеріали до спецкурсу для студентів історичного факультету. – Ужгород, 1996.
281. Вегеш М.М. Діяльність автономних урядів Підкарпатської Русі (Карпатської України) в галузі економіки і культури // Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – Ужгород, 1995. – С.297–301.
282. Вегеш М.М. До питання про діяльність уряду Карпатської України в езилі (1939–1941 рр.) // Закарпатська Україна. 1945 рік. Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом а 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною. – Ужгород, 1995. – С.22–28.
283. Вегеш М.М. Історія Карпатської України 1938–1939 років у оцінці Олега Ольжича // Малинщина у просторі і часі. Матеріали Всеукраїнської науково-красномовної конференції. – Малин, 1996. – С.114–116.
284. Вегеш М.М. Карпатська Україна в 1938–1939 рр.: соціально-економічні і політичні аспекти. Автореферат дисертації... канд. іст. наук. – Ужгород, 1994.
285. Вегеш М.М. Організація Українських Націоналістів і Карпатська Україна (1938–1939 рр.) // Матеріали наукової конференції викладачів історичного факультету УжДУ. – Ужгород, 1994. – С.20–27.
286. Вегеш М.М. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1929-50-ти рр.) // Саграїса – Карпатика. – Вип. 7. Історія і культура Закарпаття ХХ століття (До 55-річчя возз'єднання Закарпаття з Україною). – Ужгород, 2000. – С. 51-100.
287. Вегеш М.М. Театри Закарпаття 20–30-х років // Нариси історії Закарпаття. – Т. II. – Ужгород, 1995. – С.388–394.
288. Вегеш М.М., Гиря В.І., Король І.Ф. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939). – Ужгород, 1998.
289. Вегеш М.М., Горваг Л.В. Карпатська Україна 1938–1939 років в портретах. – Ужгород, 2000.
290. Вегеш М.М., Задорожний В.Є. Карпатська Україна в 1938–1939 рр.: деякі аспекти соціально-економічного й політичного розвитку // Український історичний журнал. – 1995. – №2. – С.42–51.
291. Вегеш М.М., Ілько В.І. Преса Східної Галичини про національно-визвольну боротьбу закарпатських українців в 1938–1939 рр. // Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст.». – Ужгород, 1992. – С.42–49.
292. Вегеш М.М., Ілько В.І. Про масовий перехід кордону юнаками і дівчатами Східної Галичини на Закарпаття у 1938–1939 роках // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича. 23–24 жовтня 1992 р. – Ужгород, 1992. – С.274–276.
293. Вегеш М.М., Кляп М.І. Література Закарпаття в 20–30-х роках // Нариси історії Закарпаття. – Т. II. – Ужгород, 1995. – С. 373–384.

294. Вегеш М.М., Міщанин В.В. Події 13–14 березня 1939 р. в Карпатській Україні // Молодь – Україні (Наукові записки молодих вчених Ужгородського державного університету).– Т.5–6. До 50-ліття Ужгородського державного університету. – Ужгород, 1995. – С.186–190.
295. Вегеш М.М., Міщанин В.В. Проугорська “п’ята колона” у Карпатській Україні (1938–1939 рр.) // Молодь – Україні (Наукові записки молодих вчених Ужгородського державного університету).– Т.5–6. До 50-ліття Ужгородського державного університету. – Ужгород, 1995. – С.181–185.
296. Вегеш М.М., Туряниця В.В. У вінок шахи і визнання. – Ужгород, 1995.
297. Вегеш М.М., Туряниця В.В., Чаварга І.М. Смерть президента (Останні дні життя і смерть президента Карпатська України Августина Волошина). – Ужгород, 1995.
298. Велика історія України від найдавніших часів: У 2-х томах. – Т. II. /Передм. І.П.Крип’якевича; Зладив М.Голубець. – К.: Глобус, 1993.
299. Віденський арбітраж // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т.1. – Львів, 1993. – С.267.
300. Віднянський С.В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.). – К., 1994.
301. Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині. Автореферат дисертації... доктора іст. наук. – К., 1997.
302. Внешняя политика Чехословакии. 1918–1939. – М.: Наука, 1959.
- 302 а. Волков А., Славин С. Адмирал Канарис – “железный” адмирал. – Москва – Смоленск: “Олимп” – “Русич”, 1999.
303. Волошин А. Демонстрації проти іменування ген. Прхали міністром // Августин Волошин. Твори. – Ужгород: Гражда, 1995. – С.94–96.
304. Волошин А. Початки національного пробудження на Підкарпатській Русі // Августин Волошин. Твори. – Ужгород: Гражда, 1995. – С.113–116.
305. Волошин А. Про актуальні проблеми Карпатської України // Августин Волошин. Твори. – Ужгород: Гражда, 1995. – С.92–94.
306. Волошин А. Соладкий мій народє! // Августин Волошин. Твори. – Ужгород: Гражда, 1995. – С.96–97.
307. Волошин Августин // Радянська Енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 1969. – С.355.
308. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців /М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М.М.Вегеш]. – Ужгород: Карпати, 2002.
309. Врещона Євген // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т.1. – Львів, 1993. – С.322.
310. Габор В.В. Закарпатська україномовна преса 20–30-х років ХХ століття у контексті національного відродження краю. Автореферат дисертації... канд. філолог. наук. – К., 1997.
311. Гавриленко А. До 60-річчя Карпатської України // Визвольний шлях. – 1999. – серпень: Кн.8 (617). – С.916.
312. Галас В., Поп І. Закарпаття в контексті політичної історії ХХ століття (Історіософські роздуми). – Ужгород, 1995.
313. Ганчин В. Автономістичні тенденції на Закарпатті в ХІХ і ХХ ст. // Українські Карпати: стнос, історія, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1993. – С.145–153.
314. Ганчин В. Можна тільки здогадуватись. Нові архівні дані про діяльність А.Волошина // Новини Закарпаття. – 1992. – 28 березня.
315. Ганчин В. Мюнхенська змова і Закарпаття // Великий Жовтень і розквіт возз’єднаного Закарпаття. – Ужгород: Карпати, 1970. – С.222–235.

316. Генерал Роман Шухевич. – Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1966.
317. Гомоннай В.В. Антологія педагогічної думки Закарпаття (XIX–XX ст.). – Ужгород: Закарпаття, 1992.
318. Гомоннай В.В. Нариси з розвитку педагогічної думки і школи Закарпаття. – Ч.І–ІІ. – Ужгород, 1990.
319. Гомоннай В.В. Народна освіта Радянського Закарпаття. – Київ–Ужгород, 1988.
320. Горсвалов С.І. Військова журналістика України: історія та сучасність. – Львів, 1998.
321. Горникевич Т. Події в Україні 1914–22 років у світлі історичних документів // Богословіє. – Рим, 1984. – Кн.1–4.
322. Гостиняк С. Державотворчі намагання закарпатських українців у «Щоденнику» Василя Гренджі-Донського // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Братислава – Пряшів: Словацьке педагогічне вид-во; Відділ української літератури, 1994. – Вип.19. – С.398–402.
323. Готтендорф Е. Герман Геринг. «Железний рыцарь и проклятие свастики». – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000.
324. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська (Станіслава) з найдавніших часів до початку XX століття. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. – Част.1.
325. Гранчак І. Олекса Столєйович Борканюк. – Ужгород, 1974.
326. Гранчак І.М. Уроки існування Карпатської України // Нариси історії Закарпаття. — Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т.ІІ. (1918–1945). – С. 337–348.
327. Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Закарпаття в міжнародних відносинах напередодні та в період Мюнхена // Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – С.264–273.
328. Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Окупація Карпатської України військами Угорщини // Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – Там само. – С.328–336.
329. Гранчак І.М., Поп І.І. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду другої світової війни // Карпатика. Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи. – Ужгород, 1993. – С.223–236.
330. Гранчак І.М., Приходько В.О. Автономна Підкарпатська Русь в міжнародних відносинах // Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – С.318–327.
331. Гренджа-Донська З. «Ми є лишень короткі епізоди...»: Життя і творчість Василя Гренджі-Донського. – Ужгород: Срібна Земля, 1993.
332. Гренджа-Донський В. Я теж Українець. Публіцистика. – Ужгород: ВАТ Вид-во «Закарпаття», 2003.
333. Гринів О. Закарпаття в європейській політиці (історико-геополітичний аспект) // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.88–96.
334. Гунчак Т. Україна. Перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К.: «Либідь», 1993.
335. Д.К. Організація Народної Оборони «Карпатська Січ» (ОНОКС) // Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. – Т.3. – К., 1995. – С.1186.
336. Дал А. Чотири з тисячі: в дворіччя березня Карпатської України (Колодзінський-Гузар, Коссак-Тарнавський, Блєстів-Гайдамака, Тацинськ-Крот). – Прага: УНО, 1941.
337. Данилюк Д. Деякі дискусійні аспекти з історії Карпатської України // Карпатська Україна: питання державно-правового і міжнародного становища: Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України. 10–11 берез. 1999 р. – Ужгород, 1999.
338. Данилюк Д. Карпатська Україна в українській історіографії // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород, 2000. – С.42–47.

339. Данилюк Д.Д. Історіографія Закарпаття в новітній час (1917–1945). – Львів: Вища школа, 1987.
340. Данилюк Д.Д., Кляп М.І. Розвиток науки в Закарпатті в 20–30-х рр. // Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – Ужгород, 1995. – С.361–372.
341. Данко О. Угорська політика відносно православної церкви на Закарпатті в 1939–1944 рр. // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1994. – С.349–365.
342. Дашкевич Я. Чи відкриваються невідомі сторінки історії УІПА? // Сучасність. – 1992. – №11. – С.65–69.
343. Делеган В. Львівська «Просвіта» і становлення та діяльність просвітянської організації на Закарпатті // Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник I (XV). – Ужгород, 1996. – С. 45–51.
344. Дем'ян Г. Августи Волошин // Таланти Бойківщини. – Львів, 1991.
345. Дем'ян Г. Культурно-наукова і громадсько-політична діяльність Августина Волошина: Доповідь на 4 сесії Великої Ради Руху // Вісник Руху. – К., 1990. – №4. – Ч.1.
346. Демко М. Андрей Бродий // Земледельческий календарь на год 1939. – Ужгород, 1938. – С.81–84.
347. Добриловський М. Карпатська Україна. – Подєбради: Український технічно-господарський інститут, 1939.
348. Довганич О. Головний командант // Карпатський край. – 1995. – №1–4. – С.52–56.
349. Довганич О. Доля міністра Карпатської України: [Політичний діяч Карпатської України С.Ключурак] // Карпатська Україна і Карпатська Січ. – С.34–40.
350. Довганич О. Оцінка «Карпатської Січі» та її провідників Вікентієм Шандором та іншими істориками і політичними діячами // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Ужгород, 1999. – Річник II–III (XVI–XVIII). – С.75–78.
351. Довганич О. Суди особливих нарад проти керівних діячів та учасників Карпатської України // Карпатський край. – 1999. – №1–3. – С.25–28.
352. Довганич О. Чорний ворон кричє... Василь Гренджа-Донський про злочини угорського окупаційного режиму // Там само. – 1996. – №5–7. – С.48–49.
353. Довганич О., Хланта О. У жорнах сталінських репресій. З історії ліквідації греко-католицької церкви та її воз'єднання з руською православною церквою, переслідування інших релігійних громад у 40–50-х роках ХХ століття. – Ужгород: «Карпати» – «Гражда», 1999.
354. Довганич О.Д. В тенетах «Смершу». Репресовані діячі Карпатської України: Статті і нариси. – Ужгород, 2002.
355. Довганич О.Д. Основні проблеми історії Закарпаття періоду Другої світової війни // Carpatica – Карпатика: Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії. – Вип.12. – Ужгород, 2001. – С.54–58.
356. Довганич О.Д. Проблеми історії Закарпаття напередодні та в роки другої світової війни (1938–1945 рр.). Автореферат дисертації... доктора іст. наук у вигляді наукової доповіді. – Ужгород, 1997.
357. Довганич О.Д. Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі (Історико-красознавчі статті і нариси). – Ужгород, 1995.
358. Довганич О.Д., Пашкуй З.А., Троян М.В. Закарпаття в роки війни. – Ужгород: Карпати, 1990.
359. Довгей В. ВідBeskidів до Катині // Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – С. 157–164.

360. Довгей В. Літописець: [Про Петра Стерча] // Красне Поле. – Частина І. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С. 95–99.
361. Довідник з історії України. А – Я / За заг. ред. І.Підкови і Р. Шуста. Видання 2-ге, доопрацьоване і доповнене. – К.: “Генеза”, 2001.
362. Донцов Д. Березень 1939 // Вістник. – Львів, 1939. – Т.7. – №4. – С.298–305.
363. Сфремов С. // Енциклопедія Українства: Словникова частина. – Львів, 1993. – Т.2. – С.66.
364. Жегуц І. Гуцульське село в Карпатській Україні 1930-х років // Гуцульщина. – Торонто, 1989. – С.11–14.
365. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1992.
366. Журавський-Грасвський П. Питання Підкарпатської Русі на мировій конференції в Парижі // Зустрічі. – 1990. – №1–2.
367. За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади / Упор. В.Маркусь, В.Худанич. – Ужгород: «Гражда», 1994.
368. Заброварний С. Закарпаття в політиці II-ї Речіпосполитої // Закарпатська Україна у складі Чехословаччини (1919–1939): Збірник матеріалів 6-ї наукової конференції. 2–4 вересня 1998 р. – Пряшів, 2000. – С.170–178.
369. Закарпаття в Енциклопедії Українознавства / Редактор-упорядник В.Маркусь. – Ужгород: Вид-во “Гражда”, 2003.
370. Закарпаття під Угорщиною 1938–1944 рр. / Редактори В.Маркусь, В.Худанич. – Нью-Йорк – Чикаго – Ужгород: Гражда – Карпати, 1999.
371. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Історія / Керівник авторського колективу й відп. ред. О.Карпенко. – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001.
372. Зілгалов В. Український вільний університет у Празі і Карпатська Україна // Тези III-ої народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження О.Маркуша. 25–26 жовтня 1991 р. – Хуст, 1991. – С.49–51.
373. Зілгалов В. Український вільний університет у Празі і Карпатська Україна // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1–4 вересня 1993 року). – Ужгород: МПП «Гражда», 1994. – С.155–161.
374. Злепко Д. Українське питання у 1938–1939 роках і Третій Райх // ЗНТШ.–Т. ССХХVIII. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1994. – С.249–308.
375. Историография истории Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1987.
376. История внешней политики СССР. – Т.1. 1917–1945 гг. – М.: Наука, 1986.
377. История второй мировой войны. 1939–1945: В 12-ти томах. – Т.1. – М.: Наука, 1973.
378. История дипломатики. – Т.3. – М.: Наука, 1965.
379. История Украинской ССР: В 10-ти томах. – К.: Наукова думка, 1984. – Т.7.
380. История Чехословакии. – Т.3. – М.: Наука, 1960.
381. Ігнат А.М. Стан освіти на Закарпатті в 20–30-х рр. XX ст. // Великий Жовтень і розквіт воз’єднаного Закарпаття. – С.211–221.
- 381 а.Ильинский М. Жизнь и смерть Бенито Муссолини: Вчера, сегодня, завтра. – М.: Вече, 2000.
382. Ілько В., Вегеш М. Про масовий перехід кордону юнаками і дівчатами Східної Галичини на Закарпаття у 1938–1939 роках // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам’яті І.Панькевича. – Ужгород, 1992. – С.274–276.
383. Ірлявський І. Брості. Твори. – Ужгород: ВАТ Вид-во “Закарпаття”, 2002.
384. Історія українського війська. 1917–1995 / В.Гриневич, Л.Гриневич, Р.Колісник, М.Малецький, С.Росоха, Л.Шанковський, Б.Якимович. Упорядкування, передмова Я.Дашкович. – Львів: Вид-во “Світ”, 1996.

385. Історія українського війська: В 2-х томах. – Т. 2 / Л.Крин'якевич, Б.Гнатевич. – Львів: Видання Івана Тиктора, 1936.
386. Каляєв А. Українсько-польська війна 1918–1919 років як етап національно-визвольної боротьби українського народу // Перша світова війна і слов'янські народи: Матеріали міжнародної наукової конференції. 14–15 травня 1998 р. – К., 1998. – С.108–112.
387. Кальницький П. Вчений, поет і громадсько-політичний діяч (О.Ольжич) // Календар “Просвіти” на 1994 рік. – Ужгород, 1994. – С.109–111.
388. Каминський І.В. Автономія карпаторусского народа и Мадярии // Земледельческий календарь на год 1939. – С.43–47.
389. Канока М., Вежнин В. Был ли Степан Бандера агитгом абвера? // Киевские новости. – 1993. – 25 июня.
390. Карпатська Січ. Матеріали наукової конференції. – Ужгород, 1996.
391. Карпатська Україна // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. – Т.3. – Львів, 1994. – С.474.
392. Карпатська Україна в боротьбі. – Відень, 1939.
393. Карпатська Україна. – 50. – Торонто, 1988.
394. Карпатська Україна: географія – історія – культура. Львів, 1939.
395. Карпатська Україна: пошуки істини: [Круглий стіл істориків у «Закарпатській правді»] // Закарпатська правда. – 1990. – 15, 17, 20, 21 берез.
396. Карпатський І. Пізнайте правду. – Нью-Йорк: Комітет оборони Карпатської України, 1939.
397. Качуровський В. “...Політичні аналфабети” // Карпатський край. – 1995. – №9–12. – С.77–81.
398. Кізченко А.Ф. Напередодні трагедії: З історії зовнішньої політики Чехословаччини (травень 1935 р. – березень 1938 р.). – К., 1971.
399. Кірсенко М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років: Політико-дипломатична історія з доби становлення Чехословацької республіки. – К., 1997.
400. Кічак І. Незалежна Карпатська Україна // Визвольний шлях. – 1993. – Кн.3. – С.259–261.
401. Ключурак Степан // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т.3. – Львів, 1994. – С.1045.
402. Кляп М. Освіта в Закарпатті в 20–30-х рр. // Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – Ужгород, 1995. – С.352–360.
403. Книга пам'яті України. Закарпатська область: У 2-х томах. – Т. 2/Гол. редколегії В.Керечанин. – Ужгород: Вид-во “Карпати”, 1998.
404. Книш І. Розбрат. Спогади і матеріали до розколу ОУН у 1940–1941 роках. – Торонто: “Рібна сурма, 1960.
405. Книш З. Становлення ОУН. – К.: В-во ім. Олени Теліги, 1994.
406. Книш З. Ярослав Барановський. – Париж, 1990.
407. Коваль М.В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995.
408. Ковач М. Березнева ніч: [Біженці з Карпатської України в Руському Керестурі] // Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – С. 184–186.
409. Коуг М. Калушани – вояки Карпатської Січі // Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – С. 140–145.
410. Коуг М. Калушани: [Бійці Карпатської України] // Красне Полє. – Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С. 120–126.
411. Колодзінський М. Українська воєнна доктрина. – Т.1. – Торонто, 1957.

412. Колодзінський Михайло // Енциклопедія Українознавства. – Словникова частина. – Т.3. – Львів, 1994. – С.1083.
413. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1995.
414. Комаринський Володимир // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. – Т.3. – Львів, 1994. – С.1087.
415. Комуністична партія Закарпатської України // Там само. – С.1096.
416. Кондратович І. Історія Подкарпатской Руси для народа. – Ужгород: Уніо, 1924.
417. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. – Чикаго, 1969.
418. Корчак-Городинський О. Карпатська Україна в документах німецького міністерства закордонних справ в рр. 1938–1939 // Новий шлях. – 1987. – 24 жовт.
419. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993.
420. Косик В. Проблематика історії ОУН-УПА // Матеріали наукової конференції “Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія (історія, уроки, сучасність)”. – Стрий, 1993. – С. 24-28.
421. Коссак Зенон // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. – Т.3. – Львів, 1994. – С.1146.
422. Крал В. Дни, которые потрясли Чехословакию. – М.: Прогресс, 1980.
423. Крал В. План Зет. – М.: Прогресс, 1978.
424. Кубійович В. Закарпаття // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т.2. – К., 1995. – С.715–727.
425. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993.
426. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918-1929). – Т. 1. – Київ – Івано-Франківськ: Плай, 2002.
427. Кук В. „Рано чи пізно правда про заслуги ОУН-УПА стане загальновідомою” // Сучасність. – 2001. - №2. – С. 82-84.
428. Куля Ф. Між державами Європи: (Німецькомовна історіографія про Україну і Закарпаття) // Карпатський край. – 1996. – №5–7. – С.51–52.
429. Куля Ф. Погляд із Берліна (Аксель Шмідт і його книга “Україна. Країна майбутнього”) // Карпатський край. – 1995. – №9–12. – С.82–83.
430. Кульчицький С. Карпатська Україна: одна доба незалежності. Роздуми, до яких спонукала маловідома, хоч і не ювілейна, але ж дата // Повини Закарпаття. – 1996. – 16 березня.
431. Кучер Т. Юліан Химинськ – організатор ОУН в Закарпатті // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник ІV (XVIII). – Ужгород, 2000. – С.106–108.
432. Кучерепа М.М., Савчук М.Л. Метаморфоза українського національного козацького товариства в міжвоєнний період (1920–1939) // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – С.62–63.
433. Кучменко Е., Ліпкан А. Польща і питання Галичини в міжнародній політиці (1914–1923 роки) // Перша світова війна і слов'янські народи. – К., 1998. – С.171–177.
434. Лабунька М. Останній ректор УВУ в Празі // Карпатський край. – 1994. – №7–12. – С.69–70.
435. Лятак Д. Улога українських діячів у націоналістичному руселі // Дзвони Християнського календаря за 1995 рік. На честь 250-річчя приселення. – Нови Сад, 1994. – С.181.

436. Левицький В. Гітлер, чехи і Карпатська Україна: Чи скінчиться віра в поміч Гітлера після того, що сталося з Карпатською Україною. – Скрентон: Друкарня народної волі, 1939.
437. Лемак В. “Відкидаємо спосіб обманювання всього світу...”. Американські русини і проблема вирішення автономії Підкарпатської Русі 20–30-х років // Карпатський край. – 1995. – №9–12. – С.62–65.
438. Лемак В. Формування і діяльність уряду Андрія Бродія (жовтень 1938 р.) // Молодь – Україні (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету). – Т.4. – С.81–91.
439. Лемак В. Через призму демократії // Хуст над Тисою. – С.38–43.
440. Лемак В.В. Карпатська Україна і Німеччина в 1938–1939 роках / Матеріали наукової конференції. – Ужгород, 1993. – С.46–55.
441. Лемак В.В. Малодослідженні сторінки історії Закарпаття // Актуальні питання історії Закарпаття. – С.4–9.
442. Лемак В.В. Союз Карпатської України. Події березня 1939 р. // Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – Ужгород, 1995. – С.310–317.
443. Лисюк-Каленик Григорій // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т.4. – Львів, 1994. – С.1298.
444. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х томах. – К.: Основи, 1994.
445. Лисяк-Рудницький І. Карпатській Україні // Нація в Поході. – 1939. – Ч.3. – 30 березня.
446. Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1991.
447. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. – Львів: Інститут українознавства НАН України; Видавнича фірма “ОЛІР”, 1995.
448. Література до 60-річчя Карпатської України: Вибрана бібліографія: (Із фондів Наукової бібліотеки УжДУ) / Упор. О.Д.Закривидорога, Г.З.Шарган. – Ужгород, 2000.
449. Ліхтей І. Виникнення політичних партій. Головні напрямки їх діяльності // Нариси історії Закарпаття. – Т.ІІ (1918–1945). – Ужгород, 1995. – С.127–136.
450. Ліхтей І. Єпископ Діонісій Наряді і Карпатська Україна (листопад 1938 – березень 1939) // Дзвони. – 1995. – Ч.4. – С.4–5.
451. Ліхтей І. Українське питання в діяльності політичних партій Підкарпатської Русі (1919–1939 рр.) // Закарпатська Україна у складі Чехословаччини. – С.81–90.
452. Ліхтей І.М. Періодична преса Закарпаття 20–30-х рр. // Нариси історії Закарпаття. – Т. ІІ (1918–1945). – Ужгород, 1995. – С.403–413.
453. Ліхтей І.М., Керещман В.Ю., Керещман Н.П. Діяльність громадських організацій // Нариси історії Закарпаття. – Т.ІІ (1918–1945). – Ужгород, 1995. – С.413–429.
454. Лопіт І. Іван Грига – посол Союму Карпатської України // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1995. – С.116–120.
455. Луцик М. Заговорила братська кров // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1995. – С.340–347.
456. Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород, 1994.
457. Мадер Ю. Абвер: шит и меч Третьего Рейха. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 1999.
458. Масергойз И.М. Чехословакия. – М., 1954.
459. Мазурок О., Дідик В. Роль Закарпатської «Просвіти» в налагодженні зв'язків краю зі Східною Галичиною в 20–30-ті роки ХХ ст. // Науковий Збірник Товариства “Просвіта” в Ужгороді. – Річник І (ХV). – Ужгород: Закарпатське крайове товариство “І просвіта”, 1996. – С. 38–44.

460. Мазурок О., Павленко Г., Ситник О. Документи ДАЗО як джерело до вивчення історії німців Закарпаття (1939–1959) // Німці на Закарпатті (X–XX ст.). Карпатика. – Випуск 4. – Ужгород: Патент, 1996. – С.64–73.
461. Махара М. Гнані долею (Етно-соціальний нарис історії єврейства на Закарпатті) // Карпатський край. – 1995. – №9–12. – С.12–18.
462. Махара М.П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944–січень 1946 рр.). – Ужгород, 1995.
463. Макарчук С.А. Українська Республіка Галичан. – Львів: Вид-во «Світ», 1997.
464. Малєць О. Родина Остапчуків у Закарпатті // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород, 2000. – С.277.
465. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів: Світ, 1995.
466. Манвелл Р., Франкель Г. Генрих Гиммлер. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000.
467. Мандрик Я.І. Причини втрати української державності в західних і східноукраїнських землях в 1918–1921 рр. // Шоста Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С.36–37.
468. Марина В.В. Румуни Закарпаття: проблеми історії та етнокультурного розвитку. Автореферат дисертації... канд. іст. наук. – Ужгород, 1995.
469. Маркусь В. (В.М.) Карпатська Січ // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. – Т.3. – Львів, 1994. – С.974.
470. Маркусь В. «Ковнерська справа» з погляду учасника та з сучасної політологічної перспективи // За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади / Упор. В.Маркусь, В.Худаніч. – Ужгород: «Гражда», 1994. – С.21–31.
471. Маркусь В. Августин Волошин // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. – Т.3. – Львів, 1994. – С.315.
472. Маркусь В. В пошуках дороги до самого себе // Українські Карпати: етнос. історія. культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1993. – С.145–153.
473. Маркусь В. Від народу-племні через автономістичні прагнення до державності й соборності // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1994. – С.9–26.
474. Маркусь В. Від тисячолітньої неволі до державного відродження // Сучасність. – 1990. – №6. – С.71.
475. Маркусь В. Еволюція політико-правового статусу Карпатської України в 1938–1939 рр. // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1995. – С.9–23.
476. Маркусь В. Закарпаття // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т.2. – К., 1996. – С.720–723.
477. Маркусь В. Мадярська окупація Карпатської України в 1939–1944 рр. // Вісник (Нью-Йорк).–1952.–Т.6.–№2.–С.15–22.
478. Маркусь В. Нищення греко-католицької церкви в Мукачівській єпархії в 1945–1950 рр. Відбитка із Збірника присвяченого пам'яті З.Кузеля // Записки НТШ. – Т. С XIX. – Париж, 1982.
479. Маркусь В. Політико-правова еволюція Підкарпатської Русі в Чехословаччині (1919–1939 рр.) // Закарпатська Україна у складі Чехословаччини (1919–1939). – С.13–16.
480. Маркусь В. Політична і державно-правна еволюція українського Закарпаття. – Ужгород: Гражда, 1994.
481. Маркусь В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України. 1944–1945. – К., 1992.
482. Маркусь В. Хустська гімназія – твердиня освіти і національного освітлення східного Закарпаття // Хустська гімназія. Матеріали науково-практичної конференції. – Ужгород: Гражда, 1994. – С.8–16.

483. Маркусь В. Шлях закарпатських українців до свого дому // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року. Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України. – С.88–92.
484. Матвеев В.А. Провал мюнхенської політики (1938–1939 гг.). – М., 1955.
485. Матеріали наукових читань до 64-ї річниці Карпатської України (13 березня 2003 р.) на тему: “Автономний статус – важливий етап на шляху державотворення Карпатської України і сучасність” / Упор. О.Хланта, І.Стецяк. – Ужгород, 2003.
486. Матеріали наукової конференції „Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія (історія, уроки, сучасність)”. 16-17 січня 1993 р., м. Івано-Франківськ. – Стрий: ТОВ „Увіс”, 1993.
487. Мельникова И.М. Как была включена Закарпатская Украина в состав Чехословакии в 1919 г. // Ученые записки Института славяноведения. – Т.3. – М., 1951.
488. Мизь Р. Відгуки на проголошення Карпатської України та її трагедії в українській пресі Югославії // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1995. – С.121–126.
- 488 а. Мирович М.О. Генерал де Голль: Штрихи к политическому портрету. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000.
489. Мишанич О. “Карпаторусинство”, його джерсла й еволюція у ХХ ст. – Дрогобич, 1992.
490. Мишанич О. Від Підкарпатських русинів до закарпатських українців: Історико-літературний нарис. – Ужгород: Карпати, 1991.
491. Мишанич О. Ідейні вигоки новітнього “карпаторусинства” // Мишанич О. Карпати нас не розлучать: Літературно-критичні статті і дослідження. – Ужгород: Срібна земля, 1993. – С.197–211.
492. Мишанич О. Карпати нас не розлучать: Літературно-критичні статті і дослідження. – Ужгород: Срібна земля, 1993.
493. Мишанич О. Політичне русинство: що за ним: Науково-публіцистичні праці. – Ужгород: Гражда, 1994.
494. Мишанич О. Юліан Химинсьць і його книжка про Закарпаття // Химинсьць Ю. Закарпаття – земля української держави. – Ужгород, 1992. – С.139–143.
495. Мишанич О., Чучка П. Августин Волошин (1874–1945) // Августин Волошин. Твори. – Ужгород, 1995. – С.5–36.
496. Мішанич В. Промисловість Карпатської України (За матеріалами урядової газети “Нова свобода”) // Молодь – Україні (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету). – Т.4. – С.92–107.
497. Мостепан Я. Михайло Колодзінський (В 60-ліття з дня геройської смерті) // Визвольний шлях. – 1993. – Кн.5. – С.555–561.
498. Мудра Ю.І. Наш край – наша історія. – Ужгород, 1994.
499. Мудрик-Мечник С. Революційна ОУН під проводом Степана Бандери: (Причини до історії). – Стрий: Товариство «Івіс», 1993.
500. Муковський І.Т., Лисенко О.С. Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997.
501. Мушинка М. “Прихильником радянської влади на Карпатській Україні я ніколи не був...” (Знайдено судову справу Степана Ключурака) // Карпатський край. – 1995. – №5–8. – С.47–52.
502. Мушинка М. Взаємини Степана Ключурака з Августином Волошином // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1995. – С.127–135.
503. Мушинка М. Лицар волі. Життя і політично-громадська діяльність Степана Ключурака. – Ужгород, 1995.

504. Мушинка М. Резолюція з'їзду закарпатських українців у Станіславіві (Івано-Франківську) з травня 1919 року // Науковий Збірник Товариства "Просвіта" в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород, 2000. – С. 48-51.
505. Пагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1994.
506. Нариси з історії дипломатії України / О.І.Галенко, Є.Є.Камінський, М.В.Кірсенко та ін. Під ред. В.А.Смоля. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2001.
507. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. – Ч.1 (1918–1945 рр.). – Ужгород: Карпати, 1968.
508. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами // Студії національно-визвольної боротьби українців. – Т.1. – Прага, 1942.
509. Недорезов А.И. Национально-освободительное движение в Чехословакии. 1938–1945. – М., 1961.
510. Олашин А.В. Історія Закарпаття. – Мукачєво, 1992.
511. Олєяр Я. Духовни и церковни вязи Руского Керестура зоз Закарпатську Україну, Пряшовщину и Галичину // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції. – С.421–436.
512. Олєяр Я. Просвітни, школски и культурни вязи у прошлости Руского Керестура (Бачка) зоз Закарпатієм, Пряшовщину и Галичину-Горніцу // Українські Карпати: етнос, історія, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. – С.356–365.
513. Ольжич О. Незнаному Воякові. Заповідане живим. – К.: Фондація імені О.Ольжича, 1994.
514. Організація Українських Націоналістів (1929–1954). – Вінніпег, 1955.
515. Ортинський І. Хрищення, хрест та харизма України. – Дрогобич, 1993.
516. Оршан Я. Закарпаття. – Париж, 1938.
517. Офіцинський Р. Німецький фактор на сторінках карпато-української газети "Нова свобода" (1938–1939) // Німці на Закарпатті (X–XX ст.). Карпатика. – Випуск 4. – Ужгород: Патент, 1995. – С.56–64.
518. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). – К., 1997.
519. Офіцинський Р., Довганіч О. Закарпатська молодь у роки другої світової війни (До 50-ліття Перемоги). – Ужгород, 1995.
520. Офіцинський Р.А. Дипломатичні зусилля уряду Карпатської України в екзилі (студія та документи) // Молодь – Україні (Наукові записки молодих учсних Ужгородського державного університету). – Т.1. – Ужгород, 1994. – С.8–24.
521. Офіцинський Р.А. Закарпатський крайком КПЧ у 1939–1941 роках // Там само. – Т.4. – С.122–136.
522. Офіцинський Р.А. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). Автореферат дисертації... канд. іст. наук. – Ужгород, 1996.
523. Офіцинський Р.А. Прелюдія осені 1944 року (Лістівки часу Карпатської України) // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року. Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України. – С.130–135.
524. Офіцинський Р.А. Парламентська діяльність угорських депутатів (1939–1944 рр.) // Молодь – Україні (Наукові записки молодих учсних Ужгородського державного університету). – Т.3 – Ужгород, 1994. – С.117–137.
525. Павлик Г.В. Діячі історії, науки і культури Закарпаття. Малий енциклопедичний словник /270 біо-бібліографій, видання друге, доповнене і перероблене. – Ужгород, 1999.
526. Павлик Г.В. Німці на Закарпатті. – Ужгород, 1995.

527. Пагіря В. "Я світ узрів під Бескидом...": сторінки історії. – Ужгород: Карпати, 1993. – С.210–213.
528. Пагіря В. Відлуння Карпат: сторінки історії. – Ужгород: Срібна земля, 1994. – С.52–55.
529. Пагіря В. Зорі Верховини. Історія та історичні портрети про Воловеччину. – Воловець, 1995. – С.53–55.
530. Палінчак М. Державно-церковні відносини на Закарпатті та в Східній Словаччині в 20 – середині 30-х років ХХ століття. – Ужгород, 1996.
531. Палінчак М.М., Болдижар М.М. Релігія і церква на Закарпатті в 20–30-х рр. // Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – Ужгород, 1995. – С.436–447.
532. Пальок В. Лицар без страху і догани: [Про Кандибу-Ольжича] // Красне Поле. – Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С. 41–45.
533. Пальок В. Олег Ольжич і Карпатська Січ // Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської Січі. – Ужгород: МГП «Гражда», 1996. – С. 88–96.
534. Панас К. Історія Української Церкви. – Львів, 1992.
535. Пан М. Карпатська Україна у планах Гітлера і Сталіна в роках 1938–1939 // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції. – С.211–216.
536. Палакін Г. Карпатська Україна і гетьман Павло Скоропадський: (До питання про позицію гетьманського руху щодо утворення Карпатської України) // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород, 2000. – С.60–66.
537. Паплацко В. Формоване и трагедия Карпатской Украины по писаню Руских новиных и Руского календара за 1940 рок // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1995. – С.276–283.
538. Пачовський В. Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України: Історичний нарис. – Ужгород: Закарпаття, 1993.
539. Пашкевич В. Політичний авантюрист // Закарпатська правда. – 1990. – 6 березня.
540. Пекар А. Мукачівська Єпархія і Галицька митрополія // Українські Карпати: етнос, історія, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. – С.398–405.
541. Петрише П. В.Гренджа-Донський – редактор "Нової свободи" // Тези доповідей та повідомлень наукової конференції, присвяченої життю і діяльності видатного поета і культурно-громадського діяча Василя Степановича Грендіж-Донського (1897–1974). – С.70–72.
542. Пирович В. Діяльність Зенона Коссака-Тарнавського в Карпатській Україні // Carpatica – Carpathica – Вип.7. – Ужгород, 2001. – С.242–251.
543. Писар М.Ю. Степан Клочурак (1895–1980) // Історія України в історичних портретах: Збірник наукових праць. – Ужгород, 1996. – С.81–83.
544. Плав'юк М. Висок Організації Українських Націоналістів у будівництво Карпатської України // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1995. – С.136–145.
545. Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х томах. – Т. 2 (Від XVII століття до 1923 року). – К.: Либідь, 1992.
546. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород: Издательство В.Паляка, 2001.
547. Поп И.И. Польско-венгерский альянс в период Мюнхена // Мюнхен преддверие войны. – М.: Наука, 1988. – С.167–200.
548. Поп И.И. Чехословацко-венгерские отношения. 1935–1939. – М.: Наука, 1972.

549. Поп І. Закарпатська Україна в європейській кризі 1938–1939 рр. // Дукля. – 1967. – р.15. – №1. – С.62–66.
550. Поп І. Історія Закарпаття: критичні роздуми // Карпатський край. – 1996. – №5–7. – С.4–22.
551. Поп І., Петрице П., Ліхтей І. “Рота СТОС рапортує...” Трагічні березневі дні очима чехословацьких прикордонників // Там само. – 1995. – №5–8. – С.42–46.
552. Поп І.І. Будівництво та архітектура в Закарпатті в 1919–1939 рр. // Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – Ужгород, 1995. – С.448–461.
553. Посисень Г. “Високоповажний пане Меценасс...” // Карпатський край. – 1993. – №9–11. – С.35–39.
554. Прицак О. Мукачево // Нова зоря. – 1939. – №23. – С.6–7.
555. Прицак О. Хто такі автохтони? // Нова зоря. – №1. – С.15–16.
556. Прицак О. Хуст // Нова зоря. – №15. – С.6–7.
557. Пундик Ю. Український націоналізм. – Париж, 1966.
558. Пушкаш А.И. Венгрия во второй мировой войне. Внешняя политика Венгрии (1938–1944 гг.). – М.: Наука, 1963.
559. Разгулов В. Выборы в Сойм Карпатской Украины // Карпаторусский вестник. – 1995. – 19 января.
560. Разгулов В. Дело №148423 // Карпатская панорама. – 1995. – 20 января, 26 сентября, 30 августа.
561. Раушер А. Присудження Підкарпатської Русі до Чехословаччини // Молодь Закарпаття. – 1991. – №18.
562. Ріпещкий С. Українське січове стрілецтво. – Львів: НТЩ, 1995.
- 562 а.Роббинс К. Черчилль. – Ростов-на-Дону – Москва: “Феникс” – “Зевс”, 1997.
- 562 б.Роуз Н. Черчилль. Бурная жизнь. – М.: АСТ, 2003.
563. Росоха С. Карпатська Січ // Історія Українського війська. – Вінніпег, 1953. – С.593–603.
564. Росоха С. ОУН в розбудові Карпатської України // За самостійність. – 1948. – Т.3. – №3–4. – С.1–7.
565. Ротман М. Напередодні Другої світової: З історії Закарпатської комуністичної організації 1933–1938 років. – Ужгород: Карпати, 1984.
566. Русин О. Угорська преса про Карпатську Україну (1938–1939 роки) // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції. – С.146–159.
567. Савіцький М. Польсько-український конфлікт 1943–1944 рр. // Україна – Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам’янець-Подільський. 29–30 травня 1992 р. – К., 1993. – С.246–248.
568. Сас Ф. Син Гуцульської Республіки: [Про С.Клочурака] // Календар «Просвіти» на 1995 рік. – Ужгород, 1995. – С.187–188.
569. Симоненко Р.Г. Революційно-визвольний рух на західноукраїнських землях // Історія України (під ред. В.А.Смоля). – К.: Альтернативи, 1997. – С.244–261.
570. Ситник О. Діяльність ОУН на Закарпатті в оцінці Вікентія Шандлора // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник II–III (XVI–XVII). – Ужгород, 1999. – С.71–74.
571. Ситник О. ОУН на Закарпатті // Всеукраїнське наукове та професійне товариство ім. Миколи Міхновського. – Вип. 11. – Бюллетень Товариства. – 1998. – №9. – К., 1998.
572. Ситник О. Українська Повстанська Армія на Закарпатті. – К., 1997.
573. Скоцко С. На поклик рідної землі. – Нью-Йорк – Париж, 1986.
574. Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки. – Львів: Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, 2003.

575. Сливка Ю.Ю. Підступи міжнародної реакції на Закарпатті. – Львів, 1966.
576. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К., 1993.
577. Соляр І. Українське Національно-Демократичне Об'єднання: перший період діяльності (1925-1928). – Львів: Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995.
578. Соратники Гітлера. Дениц. Гальдер. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 1998.
579. Співак Б.І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930–1945 роках. – Львів, 1963.
580. Станевич М. Сентябрьская катастрофа. – М., 1953.
581. Статесва Н. Мовне крєдо Карпатської України // Карпатський край. – 1996. – №5–7. – С.45–47.
582. Стахів М. Карпатська Україна // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. – Т.2. – К., 1995. – С.652.
583. Стерчо П. Августин Волошин // Календар-альманах “Нового шляху”. – Торонто, 1974. – С.36–37.
584. Стерчо П. Батько карпато-українського відродження // Самостійна Україна. – 1965. – р.18. – №7–8. – С.30–35.
585. Стерчо П. Героїчний змаг Срібної Землі до волі // Альманах «Провидіння» на рік 1969. – Філадельфія, 1969. – С.85–106.
586. Стерчо П. Допомога ОДВУ Карпатській Україні // Самостійна Україна. – 1955. – Т.8. – №4. – С.6–10; №6. – С.11–14.
587. Стерчо П. Карпато-Українська держава: З історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. – Торонто, 1965; Львів: За вільну Україну, 1994.
588. Стерчо П. Карпатська Січ була школою активу похідних груп і УПА // Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші / Упор. О.Д.Довганич, М.І.Кухта. – Ужгород, 1997. – С. 93–95.
589. Стерчо П. Національне відродження Карпатської України // Організація Українських Націоналістів. 1929–1954. – Мюнхен, 1955. – С.188–210.
590. Стерчо П. Роль Карпатської України в заактуалізації всеукраїнського питання в міжнародній політиці 1938–1939 рр. // Там само. – 1965. – Т.11. – №7. – С.4–8; №8. – С.8–10; №9. – С.19–20.
591. Стерчо П. Словацько-українські взаємовідносини. 1938–1939 // Сучасність. – 1965. – Т.5. – №9. – С.85–101.
592. Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938–1939 рр. // Державність. – 1993. – №1. – С.15–24.
593. Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1991.
594. Твори Василя Гренджі-Донського. – Т. IX. Публіцистика. – Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1989. – 502 с.
595. Тиводар М. Ужгород між двома світовими війнами (1919–1944) // Історія Ужгорода. – Ужгород, 1993. – С.102–159.
596. Трагедія срібної землі // Вісник. – 1939. – Т.7. – №4. – С.296–298.
597. Трофим'як Б. Січові стрільці, пластуни Галицького краю – будівничі Закарпатського пласту та в боях за незалежність Карпатської України // К.У.І.К.С. – С.63–78.
598. Трофимович В. Україна в роки Другої світової війни (1939-1945). – Львів, 1995.
599. Трубайчук А. Українське питання в європейських міжнародних відносинах (1918–1945 рр.) // Київська старовина. – 1996. – №2–3. – С.104–118.
- 599 а. Трухановский В.Г. Уинстон Черчилль. – М.: Мысль, 1989.

600. Туряниця В., Делеган В. Діяльність "Просвіти" на Закарпатті в оцінці дослідників повосного часу // Матеріали наукової конференції. – Ужгород, 1992. – С.265–268.
601. Туряниця М. Авантюра галицьких самостійників на Закарпатській Україні // Свободное слово Карпатской Руси. – 1959. – Т.1 – №1–2. – С.20–26; №3–4. – С.27–29; №5–6. – С.13–15; №7–8. – С.4–8.
602. Туряниця М. Трагедия молодежи Закарпатской Руси // Там само. – №5–6. – С.22–26; №7–8. – С.10–13; №9–10. – С.2–4.
603. Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків: До 100-річчя прибуття українських поселенців до Канади. – К.: Дніпро, 1990.
604. Українські Січові Стрільці. 1914-1920. – Львів, 1991.
605. Уряди України у ХХ ст.: науково-документальне видання /Відп. ред. В.М.Литвин. – К.: Наукова думка, 2001.
- 605 а. Уткин А. Дипломатия Франклина Рузвельта. – Свердловск: Изд-во Уральского университета, 1990.
- 605 б. Уткин А. Уинстон Черчилль. – М.: "Адгоритм" – Эксмо, 2002.
606. Утриско М. Волошин Августин // Бойківщина. Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії і побуту. – Філадельфія – Нью-Йорк, 1980. – С.87–88.
607. Утриско М. Долинай Микола // Бойківщина. Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії і побуту. – Філадельфія – Нью-Йорк, 1980. – С. 91.
608. Утриско М. Коссак Зенон // Бойківщина: Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії і побуті. – Філадельфія–Нью-Йорк, 1980. – С. 96.
609. Утриско М. Рсвай Юліян // Бойківщина: Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії і побуті. – Філадельфія–Нью-Йорк, 1980. – С. 108.
610. Федака П. Нарис історії товариства "Просвіта" Карпатської Русі–України (1920–1939). – Ужгород, 1991.
611. Федака П. Правда про Народний Дім товариства "Просвіта". – Ужгород, 1992.
612. Федака П. Роль і значення товариства «Просвіта» в національно-культурному відродженні закарпатських українців // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник I (XV). – Ужгород, 1996. – С.12–20.
613. Федака П. Формування національної свідомості закарпатських українців у міжвоєнному двадцятиріччі (1920–1939) // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород, 2000. – С.6–13.
614. Федака С. Голгофа Августина Волошина // Кризь пекло таборів: документи, спогади, нариси. – Ужгород, 1996. – С.49–52.
615. Федака С.Д. Труди і дні Карпатської України: Хроніка подій. – Ужгород, 1998.
616. Федина В. Михайло Колодзінський-Гузар і Карпатська Україна // Carpatica – Карпатика. – Вип.7 – Ужгород, 2001. – С.223–241.
617. Федина В. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар – борець за незалежність Карпатської України // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник IV(XVIII). – Ужгород, 2000. – С.93–96.
618. Фекега І. Професор із Красного Поля: [Яків Голота] // Новини Закарпаття. – 1999. – 6 лют.
619. Філіппов О. Трагедія Карпатської України // Старий замок. – 1998. – 8 жовт.
620. Фляйшхауэр Й. Пакт Гітлер, Сталин і ініціатива германської дипломатії. 1938–1939. – М.: Прогресс, 1991.
621. Фрідманський В. До питання про діяльність організації "Карпатська Січ" (1938–1939 рр.) // Науковий збірник закарпатського краєзнавчого музею. – Випуск 1. – Ужгород: Карпати, 1995. – С.53–64.

622. Хайнас В.В. Здійснення мрії: З історії Закарпатської комуністичної організації 1938–1945 років. – Ужгород: Карпаги, 1964.
623. Халус П. Важлива архівна знахідка // Закарпатська правда. – 1990. – 21 березня.
624. Халус П. Мюнхен і Закарпаття // Дукля. – 1958. – №3. – С.53–62.
- 624 а. Хибберт К. Бенито Муссоліні. – Ростов-на-Дону: "Феникс", 1998.
625. Хланта І.В. Літературне Закарпаття у ХХ столітті. Бібліографічний покажчик. – Ужгород: Закарпаття, 1995.
626. Хланта О. Деякі питання керівництва Мукачівською єпархією православної церкви в Закарпатській Україні у 1939–1944 рр. // Науковий збірник Краєзнавчого музею. – Випуск 2. – С.103–119.
627. Храпливий С. Карпатська Україна в числах. – Львів, 1938.
628. Худанич В. Виникнення, структура і діяльність Карпатської Січі // Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші / Упор. О.Д.Довганич, М.І.Кухта. – Ужгород, 1997. – С.33–40.
629. Худанич В. Готуючись до оборони краю // Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші / Упор. О.Д.Довганич, М.І.Кухта. – Ужгород, 1997. – С.45–55.
630. Худанич В. Карпатська Україна – пролог відродження української держави // Карпатський край. – 1999. – №30. – С.20–24.
631. Худанич В. Карпатська Україна в європейській політичній кризі 1938–1939 років // Календар "Просвіти" на 1994 рік. – С.59–62.
632. Худанич В. Карпатська Україна в європейській політичній кризі 1938–1939 рр. // Проблеми регіональної політики. – Львів, 1995. – С.213–219.
633. Худанич В. Карпатська Україна в системі міжнародних відносин: Схід – Захід // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції. – С.169–180.
634. Худанич В. Карпатська Україна і Карпатська Січ // Карпатська Україна і Карпатська Січ. – С.8–17.
635. Худанич В. Михайло Колодзінський – шеф генерального штабу Карпатської Січі // Самостійна Україна. – 1999. – С.19–25.
636. Худанич В. Міжвоєнний період в історії Закарпаття // Українські Карпати: етнос, історія, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1993. – С.538–546.
637. Худанич В. Становлення, структура і діяльність Карпатської Січі // Книга пам'яті України: Закарпатська область. – Т.2. – Ужгород: Карпати, 1998. – С.39–45.
638. Худанич В.І. Історіографія Карпатської України // Проблеми історіографії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 30-річчю Українського Історичного Товариства і журналу «Український історик». 2 березня 1996 р. – Мукачво: Елара, 1996. – С.89–96.
639. Худанич В.І. Особливості формування політичної думки на Закарпатті напередодні Другої світової війни // Політологічний вісник: Матеріали Всеукраїнської наукової історичної конференції «Політична думка в Україні: минуле і сучасність». – К., 1993. – С.25–27.
640. Худанич В.І., Боднар В.Л. Карпатська Україна в 1938–1939 рр. // Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст.». – Ужгород, 1992. – С.122–123.
641. Цап М. Тема Карпатської України у періодичних і книжкових виданнях руснакох и українцох Югославії // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції. – С.310–314.
642. Червак Б. Чи буває „проміжною“ правда? // Сучасність. – 2001. – №2. – С. 59–62.

643. Череватенко Л. "Я камінь з божої праці" // Ольжич О. Незнаному воякові. Заповідане живим. – С.351–424.
644. Чоповський В.Ю. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Хадіній Україні (1918-1939). – Львів, 1993.
645. Чернопиский М. Священний героїзм Михайла Колодзінського // Березіль. – 2000. – №5–6. – С.146–153.
646. Чучка П. Маловідома монографія «Карпатська Україна», що вийшла друком навесні 1939 року у Львові // Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської Січі. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – С. 118–124.
647. Чучка П. Олег Ольжич, Олександр Олесь та Улас Самчук у Хусті // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1995. – С.348–360.
648. Чучка П., Швед Е. На шляху до Ковчера – 42 // За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади /Упор. В.Маркусь, В.Худанич. – Ужгород: «Гражда», 1994. – С.36–40.
649. Шандор В. «...Читайте нашу будучину в нашій долі»: Русини-українці і словаки // Пам'ятки України. – 1992. – №1. – С.85–97.
650. Шандор В. Армія і Карпатська Січ // Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші /Упор. О.Д.Довганич, М.І.Кухта. – Ужгород, 1997. – С. 51–67.
651. Шандор В. Армія і Карпатська Січ // Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської Січі. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – С. 33–72.
652. Шандор В. Закарпаття. Історично-правний нарис від ІХ ст. до 1920. – Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1992.
653. Шандор В. Карпатська Україна – зфедерована держава. – Нью-Йорк, 1968.
654. Шандор В. Карпатська Україна між двома світовими війнами // Календар «Світла» на божий 1979 рік. – Торонто, 1979. – С.53–60.
655. Шандор В. Невластива самобутність Карпатської України у виданні Гарвардського Українського Дослідного Інституту // Український Історик – 1980. – Ч.1–4. – С.180–190.
656. Шандор В. У тридцятиліття Карпатської України // Сучасність. – 1969. – №4. – С.98–105.
657. Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України напередодні Другої світової війни // ЗНТШ. – Львів, 1994. – Т.228. – С.231.
658. Швагуляк М. Українська карта // Дзвін. – 1990. – №7.
659. Швагуляк М. Українська політична еміграція в Німеччині у 30-х роках ХХ ст. // Українська еміграція: історія і сучасність. Матеріали міжнародних конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади. – Львів, 1992.
660. Швагуляк М.Н. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933–1939 гг.). – К.: Наукова думка, 1983.
661. Шелевер В. Армія і «Карпатська Січ»: [Наукові читання з нагоди виходу у світ кн. В.Шандора та Е.Вінгера] // Армія України. – 1997. – 4 січ.
662. Шерегій Ю. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993.
663. Шляхом до щастя: Нариси історії Закарпаття. – Ужгород: Карпати, 1973.
664. Штефан А. Закарпаття в 1919–1939 рр. // Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. – Т.3. – К., 1995. – С.949–950.
665. Штокало В. О.Ольжич (Олег Кандиба) у вирі боротьби за Карпатську Україну // Карпатська Україна і Карпатська Січ. – С.44–51.

666. Щур Б., Костик Р. «Карпатська Січ» у сс.Версця та Королеві в спогадах учасників подій 1939 р. // Українські землі в роки Другої світової війни. – Ужгород, 2001. – С.54–56.
667. Юркевич М. Організація Українських Націоналістів (ОУН) // Довідник з історії України. – Т.2. – С.308–312.
668. Яблонський В.М. Діяльність української делегації на Паризькій мирній конференції в 1919 р. // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С.50–51.
669. Якимович Б. Драма Карпатської України // Дзвін. – 1990. – №11.
670. Якимович Б. Карпатська Україна та її Збройні Сили – Карпатська Січ (1938–1939 рр.) / Шляхом перемоги. – 1993. – 13 березня.
- 670 а. Яковлев Н.Н. Избранные произведения. – М.: Международные отношения, 1988.
671. Ярославин О. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях. – Торонто, 1982.
672. Ярош Б. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30-50-ті рр. ХХ ст.). – Луцьк: Ред.-вид. від. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1999.
673. A magyar kiralyi csendorseg zsebbkonyve 1943. – Budapest, 1944.
674. Adam M. A Muncheni Egyezmeny Letrejotte es Magyarorszag Kulpolitikaja 1936–1938 (Diplomaciai iratok). vol.II. – Budapest: Akad. Kiado, 1965.
675. Adam M. Allianz Hitler – Horthy – Mussolini. Dokumente zur ungarischen aubenpolitik. – Budapest, 1966.
676. Adam M. Magyarorszag Kulpolitikaja 1938–1939 (Diplomaciai iratok). vol.III. – Budapest: Akad. Kiado, 1970.
677. Ballreich Hans. Karpatenrussland. – Heidelberg, 1938.
678. Botlik J., Dupka G. Ez hat a hon... (Tenyek, adatok, dokumentumok a karpatajai magyarorszag eletelob (1918–1991). – Budapest–Czeget, 1991.
679. Carpatho-Ruthenia at Harvard. A Catalog of Holdings, Compiled by Paul R.Magocsi and Olga K.Mayo. – New Jersey: Rusyn Research Center Fairview, 1984.
680. Carpatho-Ukraine // Encyclopedia of Ukraine: Edited by V.Kubijovyc. – Toronto – Buffalo – London, 1985. – Vol.I (A–F). P.375.
681. Daras Gabor. A Ruten kerdes tegnap es ma. – Budapest, 1938.
682. Dyula Marina. Karpatalja vegzete. – Toronto, 1977.
683. Fenczik Istvan. A karpatozoszok multja es jelene. – Pecs, 1939.
684. Hoensch J.K. Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei. – Tubingen, 1967.
685. Hoensch Jorg K. Die Slovakei und Hitler's Ostpolitik. –Graz, 1965.
686. Istoria Romaniei intre anii 1918–1981. – Bucuresti: Editura didactica si pedagogica, 1981.
687. Karskyi M. Die Karpatho-Ukraine. In: Nation und Staat, 1939.
688. Kokoska Jaroslav. Amiralul Canarias. – Editura militara, 1970.
689. Kozauer Nikalaus. Die Karpaten-Ukraine zwischen den beiden Weltkriegern. Verlag Essing am Neckar, 1979.
690. Kozma Nicholas. Le probleme ruthene // Nouvelle revue de Hongrie. – vol.LXI. – Budapest, 1939. – p.3–14.
691. Kozminski M. Polska i Wegry przed deuga Wojna switowa (pardziemik 1938 – wrzesien 1939). Z dziejow dyplomacji i irredenty. – Wroclaw – Warszawa – Krakow, 1970.
692. Krause-Scrvola. Das Schicksal der Karpatho-Ukraine. – Frankfurter Rundschau, 1949.
693. Kvacek R. Podil Ecskoslovenska na jednanich Male dohody a Mad'arska v letech 1936–1938 // Historicky casopis. – 1963. – n.3. – S.427–440.

694. Lapica C. Michael. The Rise of Carpatho-Ukraine // The Trident. – vol.III. – n.1–2. – New York, 1939. – P.7–21.
695. Lukes F. Podivny mir. – Praha, 1968.
696. Magocsi Paul Robert. A History of Ukraine. – Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 1996. –P.607-608, 611-620.
697. Magocsi Paul Robert. Carpatho-Rusyn Studies an Annotated Bibliography. Volume I: 1975–1984. – New York–London, 1988.
698. Magocsi Paul Robert. Carpatho-Rusyn Studies an Annotated Bibliography. Volume II: 1985–1990. – New York–London, 1992.
699. Magyarország es a masodik vilaghaboru. - Budapest, 1959.
700. Markus V. Carpathian Sich // Encyclopedia of Ukraine: Edited by V.Kubijovjc. – Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 1985. – Vol. I (A-F). –P. 374-375.
701. Nowak R. Von der Karpaten-Ukraine zum Karpatenlend // Zeitscher fur Geopolitik (mai 1939). – S.313–322.
702. Ortutay Tivadar. Cseh vilag a karpatokban.
703. Pekar A. Bishop Paul P.Gojdich, O.S.B.M. – Pittsburgh: Byzantine seminary press, 1980.
704. Pekar A. The Bishops of the Eparchy of Mukachevo with historical outeines. – Pittsburgh: Byzantine seminary press, 1979.–S.66–73.
705. Ranki G. Adatok a magyar kulpolitikahoz a Czechoslovakia elleni agresszio idejen (1937–1939) // Szazadok. – 1959. – n.1.
706. Rauscr A. Pripojeni Podkarpatske Rusi k ceskoslovenske Republike // Podkarpatska Rus. –Bratislava, 1936. –S.68.
707. Rosocha Stepan. The First Dict of Carpatho-Ukraine // The Trident. – vol.III. – n.9–10. – New York, 1939. – P.21–32.
708. Schmidt Axel. Ukraine land der zukunft. – Berlin: Verlag Reimar hobbing, 1939.
709. Shandor Vincent. Carpatho–Ukraine in the Twentieth Century: A Political and Legal History. – Cambridge: Distributed by Harvard University, Press for the Ukrainian Research institute. 1997. – P.285-321.
710. Skotzko Eugene. Mecca to Carpatho-Ukraine // The Trident. – vol.III. – n.3. – P.6–22.
711. Sofronic Georges. L'aspeck international du probleme de L'ukraine (Extrait de la Revue "Affaires Danubicennes". No.3, mars 1939). – Bucarest: Institut des Recherches Sociales de Roumanie; Centre de hautes studies internationales. 1939.
712. Sucko L. German Policy towards Slovakia and Carpatho-Ukraine in the period from the September Crisis in 1938 up to the Splitting of Czechoslovakia in March 1939 // Studia historica slovac. VIII. – Bratislava, 1975. – P.111–155.
713. Tarjian Odon. Hungarians, Slovaks and Ruthenians in the Danube valley. – Budapest, 1938.
714. Teroarea hortisto-fascista in nord-vestul Transilvaei. – Bucuresti, 1985.
715. Tamay Tarnai L. Katonai munkaszazadok.–Budapest, 1940.
716. Tilkovszky L. Revisio es memzetiseg politica Magyarorszagon 1938–1941. – Budapest, 1967.
717. Tsoulokidse M. Die Ukraine. – Leipzig, 1939.
718. Winch Michael. Republic for a Day. An Eye Witness Account of the Carpatho-Ukraine incident. – London: R.Hale, Ltd., 1939.
719. Wojciechowski M. Stosunki polsko-niemeckie. 1933–1938. – Poznan. 1965.
720. Zlepko D. Die Entstehung der polnisch-ungarischen Grenzc: Oktober 1938 bis marz 1939. – Ungarishes Institut Munchen: Studia Hungarica. – vol.XV. – Munich, 1980.

АВГУСТИН ВОЛОШИН – ПРЕЗИДЕНТ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Вступ

У яскравій когорті визначних людей Закарпаття вагоме місце посідає Августин Волошин (17 березня 1874 – 19 липня 1945 рр.). З його іменем пов'язане піднесення рівня національної свідомості закарпатців, самоусвідомлення себе, як складової частини великого українського народу. Як Олександр Духнович вважається великим будителем закарпатських українців у XIX столітті, так Августин Волошин – найвизначніша постать Срібної Землі віку XX-го.

«Паралельність рис А.Волошина та О.Духновича, – відзначав один із соратників А.Волошина Августин Штефан, – показується не лише в тому, що їх обох народ назвав «Батьком», але й в інших прикметах і особливостях. Обидва були віддані своїй Церкві священики «по чину Мелхисседика». Духнович був послом в малярським Парламенті в Братиславі, Волошин – послом в чеській Парламенті в Празі. Обидва були мучені, Духнович малярськими і польськими воєнками, Волошин – совєтськими смершовцями. Та понад усе – як А.Волошин, так і О.Духнович, були ширі й вірні патріоти і беззастережні оборонці карпатських українців. Двадцять сторіччя дало поневоленим народам нові можливості. А.Волошин бачив і розумів це й став народним провідником тієї боротьби, яка веде Карпатську Україну на широкі шляхи свободи у вільній Соборній Українській Державі».¹

З іменем Августина Волошина пов'язані найвизначніші політичні й культурні здобутки закарпатських українців у першій половині XX століття. Він спричинився до піднесення національно-визвольного руху в 1918–1919 рр., коли Всезакарпатський конгрес 21 січня 1919 р. прийняв рішення про возз'єднання краю з Україною. Протягом всього міжвоєнного періоду Августин Волошин відстоював інтереси закарпатців на якій посаді не знаходився б. З його іменем пов'язано утворення товариства «Просвіта», «Учительної Громади», «Педагогічного товариства», Закарпатського театру тощо. Августин Волошин був всебічно розвинутою особистістю, високоосвіченою людиною. Його внесок як педагога, теоретика й практика педагогічної думки, організатора культурно-освітнього руху в Закарпатті, вченого, журналіста і, врешті-решт, визначного політичного діяча важко переоцінити, тому нема нічого дивного, що вже при житті Августина Волошина з'явилася велика кількість праць про нього. Вже тоді з'явилися перші книги, в яких аналізувалася його творчість. Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною на тривалій проміжок часу поставило «табу» над дослідженням життя і діяльності А.Волошина. Виняток становила зарубіжна історіографія. Починаючи з 1990 р., а особливо після проголошення незалежності України, вітчизняні дослідники все частіше зверталися до багатогранної творчої спадщини видатного педагога і мислителя, почали видавати змістовні праці про А.Волошина. На сьогоднішній день їх вже налічується більше 150-ти. Отже, з'явилася потреба зробити ґрунтовний аналіз монографічної історичної літератури про життєвий шлях і різнобічну діяльність Августина Волошина.

Враховуючи той факт, що в першому розділі нашої монографії робиться спроба аналізу вітчизняної і зарубіжної історіографії, присвяченої Августину Волошину, зупинимось тільки на характеристичні історіографічних робіт. Отже, наша праця в цьому відношенні (історіографічному) не є першою. Написання даного дослідження значно полегшив вихід у 1994 р. бібліографічного покажчика «Августин Волошин (1874–1945)».² Цю працю, присвячену 50-й річниці з дня смерті А.Волошина, необхідно вважати першою спробою зібрати воедино його праці, підручники, статті, зустріччя тощо. Пророблена робота значно полегшила науковцям дослідження життєвого шляху і творчості президента Карпатської України. Бібліографія доведена до кінця 1994 р. Вищеназваний покажчик складається з короткої біографії, хронології життя і діяльності Августина Волошина, бібліографії праць видатного педагога та

історико-біографічної літератури про нього. Література про життя і діяльність А.Волошина поміщена в двох параграфах розділу. Автори вважали за необхідне окремо виділити праці про А.Волошина, опубліковані вітчизняними дослідниками, а окремо – зарубіжними. З такого поділу читачам стає зрозуміло, з якого часу А.Волошин знаходився в центрі уваги вітчизняних вчених. Праці вітчизняних та зарубіжних істориків даються не за хронологією, а за алфавітом.³

В 1995 р. під редакцією члена-кореспондента НАН України Олекси Мишанича і професора Павла Чучки побачила світ книга «Августин Волошин. Твори», в якій поміщена бібліографія друкованих праць А.Волошина.⁴ «Ця бібліографія, – говорить в передмові, – укладена на підставі всіх названих вище бібліографічних покажчиків із використанням нових матеріалів, що є у розпорядженні упорядників. Більше половини назв перевірено *de-vizu*. Бібліографічний опис спрощено, подано тільки основні відомості: назву, місце і рік видання, по можливості вказано сторінки».⁵ Упорядники відзначили, що «подана бібліографія друкованих праць А.Волошина неповна, але вона має стати основою для наступної наукової бібліографії. Тут вона покликана супроводжувати вибрані твори А.Волошина і орієнтувати читача у його багатогранній науково-педагогічній, публіцистичній, політичній і художній спадщині».⁶

Вищезазвані бібліографічні покажчики в значній мірі сприяли появі перших історіографічних праць вітчизняних дослідників, в яких зроблено перші спроби узагальнення й аналізу багатющої історичної літератури про А.Волошина. На жаль, їх всього декілька. Вперше історіографічний огляд літератури про А.Волошина зробили у двох виданнях монографії «Августин Волошин» Микола Зимомря, Василь Гомоннай і автор цих рядків, однак названі дослідники обмежилися аналізом його праць про педагогічну і культурницьку діяльність. У 1996 р. вийшла з друку брошура Василя Туряничі «Міфи, факти і оцінки (Августин Волошин в історіографії)».⁷ Цю працю необхідно розцінювати, як спробу тільки накреслити проблематику. На нашу думку, названій роботі не зовсім відповідає назва праці, яка претендує на узагальнення всього масиву літератури про Августина Волошина. Насправді, В.Туряничі охарактеризував тільки педагогічну тематику. До речі, сам автор з цього приводу писав: «Зроблений аналіз даліско не вичерпує ту велику кількість праць, що видані за кордоном. Можна було б назвати ще кілька десятків робіт про Волошина, однак в більшості з них йдеться про його політичну діяльність. Сподіваємося, що дане дослідження хоч у деякій мірі допомогло читачеві ознайомитись з оцінкою видатного педагога ХХ століття Августина Волошина».⁸

Стислий історіографічний огляд основних праць вітчизняних і зарубіжних вчених про А.Волошина зробила в своїй монографії «Августин Волошин – державний діяч, педагог-мислитель» чеська дослідниця Тетяна Беднаржова.⁹ В 1996 р. з'явилися історіографічні статті Василя Худанича¹⁰ і Миколи Вегеша,¹¹ в яких зроблена спроба аналізу історіографії Карпатської України, дається оцінка історичних робіт про А.Волошина – політика. І, наразі, короткий історіографічний огляд основних праць про педагогічну діяльність А.Волошина зробила Маріанна Кляп.¹²

Аналіз вищезгаданих історіографічних праць дає підставу для висновку, що більшість авторів зробили аналіз історичної літератури про А.Волошина загальною, або висвітлили окремі сторони його діяльності, як правило, педагогічної та політичної. Проте нема узагальнюючої роботи, в якій була б зроблена спроба аналізу всієї сукупності праць вітчизняних і зарубіжних дослідників про життєвий шлях і багатогранну педагогічну, національно-культурну і політичну діяльність А.Волошина. Відсутні такі праці і в зарубіжній історіографії.

Матеріали про життя і діяльність Августина Волошина зберігаються в Державному архіві Закарпатської області (ДАЗО) в м.Ужгороді та Берегові, Центральному архіві Міністерства державної безпеки Росії в Москві (ЦАМДБ Росії), особистих архівах Ф.Горвата і члена ревізійної комісії Українського Національного Об'єднання (УНО) М.Бандусяка, архіві Міністерства закордонних справ Чеської республіки (AMZV) і військово-історичному архіві Чеської республіки (VNA) в Празі, Державному архіві Угорщини (HL) та військово-історичному архіві Угорщини (OL) в Будапешті, архівах м.Клуж і Бая Марє (Arhivele Cluj-Napoca M.I.; Arhivele statului Baia Mare) в Румунії. Нещодавно Т.Беднаржовою віднайдені нові матеріали про А.Волошина у фондах Центрального державного архіву Вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ України) в Києві.

Найбільший науковий інтерес становлять фонди ДАЗО. У фонді «Президія уряду Карпатської України» знаходяться сотні документів про внутрішньополітичну діяльність уряду Карпатської України, різноманітні розпорядження, директиви, постанови і звернення, підписані А.Волошином. Про стан українсько-чеських відносин та позицію з приводу цього А.Волошина розповідають документи 17-го фонду «Президія Міністерства внутрішніх справ Карпатської України. У фонді 1148 під назвою «Центральна Рада в Хусті» особливу цінність являє собою справа №2, в якій міститься доповідна записка М.Бандусяка про спробу державного перевороту з метою скинення уряду Волошина. У другому фонді «Президія крайового управління і Президія земського уряду Підкарпатської Русі (1928–1938)», фонді 4с/18 «Міністерство внутрішніх справ Карпатської України», фонді 14 «Народна Рада Закарпатської України», фонді 63 «Цивільне управління Підкарпатської Русі» містяться оригінальні матеріали про діяльність угорських агентів на території Закарпаття; численні напади угорських і польських терористів та реакцію на ці явища Августина Волошина.

У фонді Н-17681 ЦАМДБ Росії в Москві міститься «Особова справа А.І.Волошина», з якої почерпнуто цікаві й маловідомі факти про політичну діяльність А.Волошина в 1938–1939 рр. Президенту Карпатської України доводилось відповідати на численні запитання слідчого МДБ СРСР майора Вайндорфа. Перший допит був проведений 22 травня, після чого послідували наступні – 24 травня, 5, 9, 12, 14, 18 і 20 червня 1945 р. Понад стосторінкова «Особова справа А.І.Волошина» дала змогу з'ясувати такі дискусійні питання, як мотиви орієнтації уряду Карпатської України на Німеччину, відносини між політичними силами Закарпаття і ОУН, часткову зміну орієнтації А.Волошина та членів його кабінету після окупації краю Угорщиною. А.Волошин детально описав хід переговорів з керівництвом ПУНу у Венеції (Італія) 21 липня 1939 р. Ці матеріали значно уточнили наші попередні висновки. Завдяки «Особовій справі А.І.Волошина» ми більше дізналися про діяльність А.Волошина в еміграції (1939–1945 рр.). В роботі використано також документи, які вже раніше публікувалися, а також матеріали тогочасної періодики, в яких йшлося про життя і діяльність Августина Волошина.

Мета даного монографічного дослідження – всебічно вивчити і проаналізувати життєвий шлях і різнобічну діяльність Августина Волошина – визначного педагога, вченого, культурного діяча і політика, який пройшов певну еволюцію в своїх поглядах. Поряд з головною метою, нами зроблена спроба вирішити цілий ряд більш конкретних завдань:

простежити основні етапи становлення і розвитку вітчизняної та зарубіжної історіографії в питанні дослідження різнобічної спадщини Августина Волошина; зробити об'єктивний аналіз мемуарної літератури;

вводячи до наукового обігу нові архівні документи, прослідкувати основні віхи в житті та діяльності Августина Волошина (дитинство, юність, зрілість);

проаналізувати педагогічну спадщину Августина Волошина, акцентуючи увагу на концепції навчання і виховання;

показати вклад А.Волошина у захист рідної мови, його боротьбу проти мадяризації і чехізації, проти впливу москвофільства;

висвітлити політичну діяльність А.Волошина на різних етапах його життя (участь у подіях 1918–1919 рр.), керування політичною партією, виконання обов'язків посла до Чехословацького парламенту, державного секретаря, прем'єр-міністра уряду Підкарпатської Русі, президента Карпатської України).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше робиться спроба комплексного аналізу педагогічної, науково-культурницької і політичної діяльності Августина Волошина – президента Карпато-Української держави.

1. Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України: Спомини. – Торонто, 1977. – С.19.
2. Вегеш М., Турянця В. Августин Волошин (1874–1945). Бібліографічний покажчик. – Ужгород, 1994.
3. Там само. – С.8.
4. Августин Волошин. Твори. – Ужгород: МПП «Гражда», 1995. – С.391–397.
5. Там само. – С.391.
6. Там само. – С.392.
7. Зимомря М., Гомоннай В., Вегеш М. Августин Волошин: До 120-річчя від дня народження видатного громадського, культурного та церковного діяча України. – Слупськ – Ужгород, 1994. – С.4–16; Їх же: Августин Волошин. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – С.5–14.
8. Турянця В.В. Міфи, факти і оцінки (Августин Волошин в історіографії). – Ужгород, 1996. – 16 с.
9. Там само. – С.15.
10. Беднаржова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог-мислитель. – Львів, 1995. – С.15–18.
11. Худанич В. Історіографія Карпатської України // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 30-річчю Українського Історичного Товариства і журналу «Український Історик», 2 березня 1996 р. – Мукачево: Елара, 1996. – С.89–96.
12. Вегеш М. Карпатська Україна 1938–1939 років в українській історіографії // Український історик. – 1997. – Т.ХХХІV. На пошану Любомира Винара основника «Українського Історика» і Українського Історичного Товариства. З нагоди 65-ліття. – С.137–144.
13. Кляп М.І. Педагогічна діяльність А.Волошина в 20–20-х роках ХХ століття. Автореферат дис. ... канд. пед. наук. – Івано-Франківськ, 1998. – С.2.

Розділ 1. АВГУСТИН ВОЛОШИН В ІСТОРІОГРАФІЇ ТА СПОГАДАХ

1.1. Августин Волошин у вітчизняній історіографії

Про Августина Волошина з'явилася незначна кількість праць протягом досить тривалого часу – в 50–80-х роках. Президент Карпатської України, як правило, зображувався на фоні тогочасних політичних подій і на противагу діячам Закарпатського крайкому КПЧ. Авторами цих праць були Б.Співак, С.Білак, В.Хайнас та ряд інших.¹ Вони, в основному, ідеалізували закарпатських комуністів, зображуючи їх єдиними захисниками місцевого населення, засуджуючи

«українських буржуазних націоналістів» як агентів фашизму і розпалювачів Другої світової війни. Зполітизованість притаманна також працям Д.Буковича, М.Ротмана, І.Гранчака, авторам цілого ряду колективних монографій та історіографічних робіт.² Не владиць до детального аналізу цих та багатьох інших публікацій, наведемо тільки окремі місця з них. Зокрема, Б.Співак історичні засідання Союму Карпатської України трактує як «зборище жалюгідних політиканів», на якому було обрано президентом А.Волошина. До речі, історик ставить перед собою завдання «розвінчати ореол мученика та «мужнього борця проти угорських загарбників», яким пізніше намагався оточити себе Волошин.³

Якщо для праць радянських істориків було притаманне замовчування, а нерідко й безпосередня фальсифікація життя й діяльності Августина Волошина, то, починаючи з 1990 р. з'явилися перші більш-менш об'єктивні наукові дослідження. Для них характерною була розкутість їх авторів, можливість вільно висловлювати думки. У березні 1990 р. відбулося перше урочисте святкування річниці Карпатської України. Напередодні цієї історичної події на сторінках газет, причому теж вперше, з'явилися матеріали про неї. Вони різноманітні і прямо протилежні в оцінці тих подій. Хоча більшість дослідників почала оцінювати діяльність А.Волошина та очолюваного ним уряду позитивно, В.Пашкевич продовжував її називати антинародною і авантюристичною, тобто дотримувався стереотипів, вироблених у радянській історичній науці.⁴ Цю чергову фальсифікацію рішуче засудили не тільки історики, але й учасники подій.⁵ Через деякий час засідав «круглий стіл» вчених Ужгородського державного університету,⁶ який поставив за мету пошук істини, але так її і не знайшов. Важко було знайти істину тим історикам, хто її десятиліттями обливав брудом. Однак, необхідно відзначити, що під час роботи «круглого столу» в деякій мірі було переглянуто попередні оцінки історії Карпатської України та її президента Августина Волошина. Саме тоді, 15 березня 1990 р. в Ужгороді пройшла перша наукова конференція, в роботі якої взяли участь українські вчені Г.Дем'ян, Ю.Сливка, П.Чучка, М.Швагуляк, Б.Якимович, учасники подій.

В липні 1990 р. відбулося вшанування пам'яті президента Карпатської України Августина Волошина. Цій події була присвячена наукова конференція, учасники якої прийняли рішення: «Віддаючи данину пам'яті президента Карпатської України Августина Волошина, вважаємо за необхідне: 1) добитися перевезення праху Волошина на Закарпаття і перепоховати його; 2) встановити пам'ятні знаки в Хусті – тодішній столиці Карпатської України і в Келсчині, де народився Волошин; 3) спорудити пам'ятник видатному державному діячу, президентові незалежної Карпатської України, жертві сталінського беззаконня А.Волошину».⁷ Так відбувався хоч запізнілий у часі, але закономірний процес повернення А.Волошина і Карпатської України. З цього часу і почалося всебічне висвітлення життєвого шляху, різнобічної педагогічної, національно-культурної і політичної спадщини Августина Волошина.

На сьогоднішній день історикам, педагогам і філологам треба ще чимало зробити, щоб ця спадщина дійшла до широкого читача у найбільш повному вигляді. Проте, вже тепер можна впевнено стверджувати, що навіть те, що вже зроблено, заслуговує схвалення. За період з 1990 по 1999 рр. вченими з України опубліковано близько 150 наукових праць про Августина Волошина. Маємо на увазі тільки публікації, які спеціально присвячені президенту Карпатської України. Нема потреби пояснювати, що оцінка А.Волошину робиться в кожній роботі, яка висвітлює проблематику кінця 30-х років у нашому краї. І це закономірно, бо важко собі уявити Карпатську Україну без Августина Волошина.

Значна кількість праць вітчизняних дослідників присвячена висвітленню педагогічної і національно-культурницької діяльності А.Волошина. Авторами праць

з цієї проблематики були А.Балега, М.Вереш, В.Гомоннай, Г.Лем'я, М.Зимомра, М.Кляп, О.Мишанич, І.Сенько, В.Турияниця, П.Чучка, В.Німчук та ряд інших.

Найповніше педагогічні погляди А.Волошина були проаналізовані у двох виданнях монографії М.Зимомрі, В.Гомонная і М.Вереша.⁸ Актуальність і наукову новизну праці відзначили рецензенти.⁹ Простежуючи педагогічні ідеї А.Волошина, автори довели, що «Августин Волошин не тільки продовжив, але й розвинув, піаня на новий шадбель традиції видатних педагогів і вчених – І.Орля, М.Балудянського, В.Кукольника, П.Людя, Ю.Гудци-Венеліна, А.Бачинського, О.Духновича, І.Раковського, які збагатили педагогічну й філософську думку України, Росії, Угорщини, Болгарії, Словаччини, Чехії, Польщі, Австрії та Німеччини. Августин Волошин, творчо засвоївши надбання вітчизняної та зарубіжної педагогічної науки, спирався у своїх численних книжкових виданнях... на системі дослідження процесу виховання як визначального чинника формування та становлення особистості».¹⁰ Автори монографії вперше розглянули концепцію навчання і виховання у педагогічній спадщині Августина Волошина, зважаючи, що вона «не втратила своєї вартості» і має «посутньо пізнавальну ціну, велике теоретичне й практичне значення».¹¹

«Три розділи монографії – ніби три сторони діяльності Августина Волошина, вивчені трьома авторами, які колись стояли на різних полярних точках зору, але в книгу об'єдналися з єдиною концепцією, – відзначав рецензент. – Адже можна сподіватися, що настав час спільної роботи істориків, педагогів, філологів та інших фахівців над «білими плямами» нашої історії. Однак, чи не найціннішими в даній праці є її бібліографічна сторона, яка детально вивчена, обґрунтована і подала на кожній сторінці, до кожного розділу, параграфу і добросовісно зведена в кінці монографії. Уже одна ця копітка робота авторів засвідчує про те, як глибоко і всебічно вивчена ця тема, скільки виявлено джерел, опубліковано документів, написано статей, а головне – розкрито таємниць навколо Августина Волошина та всього його періоду діяльності».¹²

Культурно-освітня діяльність А.Волошина знаходилася в центрі уваги закарпатського літературознавця Юрія Балєги.¹³ Автор відзначив, що уже «з перших днів своєї діяльності А.Волошин активно включився в культурницьку роботу. Ще наприкінці минулого століття взяв участь у реанімації культурно-освітнього товариства «Общество св. Василя Великого» (1864–1902), почав укладати молитовники, місяцеслови, писати статті, а згодом і художні твори... Новоутворене товариство продовжувало видавати газети «Наука», «Герг католикш семле» (1899–1922), календарі, місяцеслови та збірники...».¹⁴ Ю.Балега зупинився на внеску А.Волошина в утворення товариства «Гросвіта», яке чимало зробило для рішучого піднесення рівня національної самосвідомості закарпатських українців в 20–30-х роках. «Величезну роботу проводив А.Волошин і серед учительства краю, – відзначас дослідник. – За весь період входження Закарпаття до складу ЧСР він послідовно і наполегливо виступав проти чехізації і тих сил, що їм допомагали, захищав права своїх однокраян на національну самобутність, на рідне руське слово, яке однозначно вважав діалектом української мови. І не мало зробив для його збереження і вкорінення в свідомості народу».¹⁵

У своїй статті «Августин Волошин про виховання учнівської молоді» Ю.Балега зробив аналіз підручників А.Волошина «Коротка історія педагогіки для учительських семінарій», «О социальнім вихованю», «Педагогічна психологія», «Методика», «Дидактика». «З позицій християнської моралі він судив про добро і зло, – писав учений. – Вимагав прищеплювати учнівській молоді любов до навчання, до праці, до батьків і ближнього. У зв'язку з цим засуджував гордість, гнів, жорстокість, душевну черствість, вважав за краще мати окремі дівочі та чоловічі

школи, щоб дівчата з їх ніжною душею не переймали від хлопців риси, які не властиві їх жіночій натурі (грубуватість, культ сили, прагнення до командирства), бо жінка має залишатися жінкою».¹⁶

Необхідно погодитись з твердженням Ю.Балеги, що «любов до рідного народу у А.Волошина не має нічого спільного з проповіддю ненависті до людей інших націй і народностей. Як це намагалися приписати йому радянські історики і силкуються робити це нинішні українофоби. Навпаки, А.Волошин постійно наголошував на тому, що «ця любов до свого не повинна доходити до ненависті проти чужих народів», що молодь повинна навчатися сповідувати закон «любви до ближнього» й утверджувати цю любов «передовсім своїм власним поведінням».¹⁷

Грунтовністю відзначаються праці про педагогічні устремління А.Волошина професора Василя Гомоннай.¹⁸ Аналіз педагогічної, освітньої та наукової діяльності дав підставу В.Гомоннай стверджувати, що А.Волошин, «як і О.Духнович, покладав усі надії на науку та освіту, яку розглядав як єдиний засіб і шлях до щастя і добробуту народу. Послідовно виступав за народність навчання і виховання в релігійному дусі. І це закономірно, оскільки А.Волошин сам був священником і виховувався в сім'ї священника. Але не цурався А.Волошин і народної педагогіки, її надбань».¹⁹ Заслугує на увагу також теза вченого, що А.Волошин «утвердив себе в першу чергу як культурний діяч і просвітитель, адже вся його громадська, педагогічна і освітня діяльність була спрямована на поширення знань у народі, на виховання української самосвідомості».²⁰ Не виникає жодних сумнівів, що А.Волошин вніс вагомий вклад у розвиток педагогічної думки, школи та професійно-психолого-педагогічну і морально-духовну підготовку учнів – майбутніх вчителів. До речі, В.Гомоннай – автор історико-біографічних нарисів про Е.Шутяка, М.Баранія, М.Бору та багатьох інших, які були учнями А.Волошина і продовжували його справи.

У монографії «Школа та освіта Закарпаття» В.Гомоннай, В.Росул і М.Талалканич відзначали, що «з метою здійснення шкільної політики Августин Волошин писав і на власні кошти видавав підручники для початкових і горожанських шкіл, гімназій та учительської семінарії, а також педагогічні часописи, газети. Кількість основних підручників, праць та художніх творів Августина Волошина становить сімдесят п'ять (До речі, автори монографії уточнили дані А.Штефана, який вважав, що А.Волошин був автором 42 книг –Авт.). Аналіз його підручників, посібників дає підставу твердити, що вони написані не з націоналістичних позицій. Адже Волошин не відривав історію Закарпаття від історії всього українського народу».²¹

Проблему «Августин Волошин – автор і упорядник підручників» підняв Іван Сенько.²² «Волошин жив у часи витворення літературної мови на Закарпатті, – писав дослідник. – Формувався він на спадщині будителів – перейняв від них «язичіє» і морфологічний правопис. Як педагог, він розумів, що з учнем треба розмовляти на материнській мові, а «язичіє» і морфологічний правопис віддаляли від цієї вимоги».²³ Слово «український» у той час заборонялося. І.Сенько аргументовано довів, що «упорядник слово «руський» сприймав у значенні «український»... Пізніше у «Педагогічній методології» Волошин, аналізуючи підручники своїх попередників, каже про «Азбуку Генція, що написана вона «по-українськи і то, аж у трьох закарпатських діалектах».²⁴ Співставивши тексти читанок 1908 і 1932 рр., Сенько простежив еволюцію А.Волошина від «язичія» до материнської української мови. Як наслідок – вірний висновок: «Читанки Волошина 1932 року вивчення учнями материнської мови ввели у всеукраїнський контекст... Бо Шевченко, Глібов, Руданський, як і Духнович та Гренджа-Донський, Воробкевич, Федькович та Іван Франко, – це були представники однієї русько-української культури».²⁵

Тематику, яку підняв І.Сенько, також досліджувала М.Мороз.²⁶ Дослідниця простежила традиції шкільних підручників російських педагогів і посібників А.Волошина та О.Маркуша. Ознайомлення з ними дало можливість М.Мороз зробити висновок: «В «Читанці для угро-руської молодезі» А.Волошина та у «Світлі» О.Маркуша ті ж правила подачі матеріалу, що й у «Рідному слові» К.Д.Ушинського і «Російських книгах для читання» Л.М.Толстого: від простих текстів до більш складних, чергування історичних, природознавчих, релігійних, літературних творів, дидактизм цих творів, широке використання фольклору (особливо у А.Волошина). А.Волошин і О.Маркуш широко використовують у своїх підручниках байки Езопа, часто ті, що й у підручнику Л.М.Толстого.²⁷ Отже, аустановленні національної народної школи на Закарпатті, в якому помітну роль зіграли А.Волошин та О.Маркуш, було використано і досвід російської педагогічної думки».²⁸

«Практична граматики малоруської мови» Августина Волошина стала об'єктом дослідження Василя Німчука.²⁹ Відомий український мовознавець влучно підмітив, що на глибоке переконання Волошина «малоруська мова відрізняється від великоруської м'якістю, плавністю, повільністю, що ніби зумовлено кліматичними умовами теплішого півдня. А.Волошин каже, що не бажас тут визначати місце малоруської мови в слов'янській родині, бо це вже з'ясувало порівняльне мовознавство. Незважаючи на те, що українська мова найближча родичка російської й повністю зберегла «руський» тип, усе-таки з точки зору фонетики, морфології, синтаксису багато в чому відрізняється від великоруської, через що людині, яка хоче засвоїти малоруське народне мовлення, не досить, ба навіть і не потрібно, навчитися великоруської граматики, але вона має потребу на окремий підручник малоруської граматики».³⁰

Висновки, до яких прийшов В.Німчук, актуальні ще й тому, що сучасні теоретики неорусинства намагаються довести, що закарпатці – окремий народ, який не має нічого спільного з українським. Вчений розмірковує: «Августин Волошин і його сподвижники спричинилися до витворення підкарпатського (закарпатського) варіанту новоукраїнської літературної мови. Про такий варіант до повного прийняття тут загальноукраїнської мови є всі підстави говорити. На відміну від Г.Стрипського, А.Волошин ніде не писав, що прагне витворити якусь особливу («підкарпатську», «русинську») літературну мову».³¹

Внесок А.Волошина в процес утвердження української літературної мови на Закарпатті досліджував Борис Галас. Він, як і В.Німчук, аналізуючи книгу А.Волошина «Методика», уміло вловив позицію визначного педагога стосовно порівняння народної мови закарпатців і української літературної мови. Автор навіть цитує з названої праці Волошина: «Як ні один нарід не обмежується лише на свою власну літературу, але поступенно поширює науку літературу народної до науки всесвітньої літератури, так само повинні ми доповнювати нашу підкарпатторуську та малоруську літературу творами великоруської, англійської, французької і німецької літератури».³² Вчений прийшов до висновку, що для А.Волошина «література «підкарпатторуська» і «малоруська» (на термін «українська» накладено табу) однаково наша». А трохи нижче (на тій же с.63) у загальнотеоретичному викладі для прикладу взято, ніби між іншим, ім'я Шевченка...».³³

Змістовною у всіх відношеннях є ґрунтовна праця П.Чучки «Августин Волошин і утвердження літературної мови в Карпатській Україні».³⁴ Скрупульозне вивчення праць А.Волошина, їх порівняння дозволило вченому відзначити: «Ніби без перебільшення можна твердити, що в утвердженні української літературної мови на Закарпатті, передусім у її викладанні, ніхто з уродженців краю не вніс стільки, як Волошин, аби вивести закарпатців із мертвецького язичя і привести їх до єдиних

загальноукраїнських літературних норм у галузі лексики, граматики та фонетики. Нічні підручники з мови, математики, фізики, педагогіки та інших дисциплін не сприяли входженню української наукової термінології та, як сприяли цьому численні посібники Волошина та видані ним газети і журнали».³⁵ До подібних висновків прийшли В.Туриця і Ю.Юсип.³⁶

Серйозним дослідником педагогічної діяльності А.Волошина зарекомендувала себе в другій половині 90-х років М.Кляп.³⁷ Дослідниця є єдиною серед сучасних вчених, хто захистив кандидатську дисертацію про педагогічну діяльність А.Волошина в 20–30-х роках ХХ ст.³⁸ М.Кляп об'єктивно і неупереджено простежила шлях становлення А.Волошина як педагога, охарактеризувала його внесок в боротьбу проти мадяризації школи Закарпаття кінця ХІХ – початку ХХ ст.; дослідила всебічну педагогічну діяльність А.Волошина в міжвоєнний період, його боротьбу за розвиток рідної школи, освіти, за розширення зв'язків зі школами Галичини, Словаччини, Чехії, за впровадження в практику роботи шкіл Закарпаття світового педагогічного досвіду, дала оцінку науковій спадщини вченого, його внеску в теорію і практику педагогіки, психології та логіки; узагальнила досвід роботи А.Волошина в царині підготовки учительських кадрів, щодо обґрунтування вчення про роль і місце вчителя в навчально-виховному процесі та призначення і ролі родинного виховання; науково обґрунтувала шляхи використання педагогічної спадщини А.Волошина в процесі відродження української національної системи освіти.

М.Кляп з метою вдосконалення підготовки студентів педагогічних вузів до майбутньої роботи в школах запропонувала ввести в навчальні плани з історії педагогіки розділ, присвячений розвитку освіти Закарпаття в 20–30-х роках ХХ ст., зокрема, науково-педагогічній та освітній діяльності А.Волошина. На особливу увагу заслуговує вивчення проблеми підготовки учительських кадрів національних шкіл. Доцільно було б провести порівняльний аналіз системи підготовки вчительських кадрів на Закарпатті у першій половині ХХ ст. з аналогічними системами європейських країн (Польщі, Болгарії, Югославії і т.д.).³⁹ З такими пропозиціями варто погодитись.

В центрі уваги українських дослідників також знаходились проблеми вкладу А.Волошина в розвиток української преси,⁴⁰ паралелі між спадщиною Олександра Духновича і Августина Волошина,⁴¹ давалася оцінка художнім творам визначного педагога.⁴² Загальновідомо, що перу А.Волошина належить чимало оповідань і п'єс. Саме вони стали об'єктом дослідження відомого українського літературознавця Олексія Мишанича, який об'єктивно зауважив, що «як літератор А.Волошин не реалізував себе повністю. На це були свої причини: «офіційна посада директора семінарії, рутинність місцевого церковно-релігійного життя не дали можливості йому як письменникові вийти за межі релігійного моралізаторства, піднятися над локальною просвітянською програмою. Віддаючи належне його педагогічному таланту, його національно-культурній і політичній програмі, відзначимо, що Волошин-літератор зробив менше, аніж міг був зробити. Умови праці не сприяли розвитку його небуденного творчого письменницького обдарування. В історії літератури Закарпаття він займе скромне місце письменника-мораліста».⁴³

До 1990 р. політична діяльність Августина Волошина оцінювалася негативно, виключно чорними фарбами. Певні зрушення відбулися лише з проголошенням Україною незалежності. Протягом останнього десятиліття ХХ століття з'явився ширший ряд узагальнюючих нарисів, довідникових і енциклопедичних праць, в центрі яких знаходилися постаті А.Волошина-політика. Їх авторами були С.Віднянський, М.Вереш, Г.Дем'ян, О.Коляничук, М.Литвин, К.Науменко, О.Мишанич, П.Чучка, Г.Павленко, І.Підкова, Р.Шуст, І.Хланта та ін.⁴⁴ Серед вищезазначених авторів

необхідно виділити грузтовну статтю О.Мишанича і П.Чучки, в якій зроблена спроба простежити основні віхи в житті А.Волошина, зокрема мотивовано орієнтацію прем'єр-міністра на Німеччину в 1938–1939 рр. Дослідники розмірковують: «Не можна докоряти ні А.Волошину, ні його уряду за те, що сталося в березні 1939 р. Карпатська Україна займала не останнє місце в міжнародних відносинах, опинилася в сфері інтересів багатьох країн – Німеччини, Радянського Союзу, Польщі, Угорщини, Чехо-Словаччини. Її долю вирішували на Мюнхенській конференції і Віденському арбітражі Німеччина, Англія, Італія і Франція. Здавалося, що Німеччина була найприхильнішою до цього краю, послала до Хуста свого консула і обіцяла вберегти від угорської агресії. Тому цілком зрозуміла нині політична орієнтація Карпатської України на Німеччину. Це зовсім не означає співробітництво з Німеччиною чи участі у підготовці Німеччини до Другої світової війни. Німеччина підступно зрадила Карпатську Україну, віддавши її на поталу надійному союзникові».⁴⁵

Відповідь на цю проблему спробували дати О.Богів і В.Задорожний, які відзначили, що на прони́мецьку орієнтацію А.Волошина вплинули ряд факторів, зокрема, «по-перше, відносна прони́мецька орієнтація як Чехо-Словацької держави взагалі, так і її федеральних елементів у постмюнхенський період і особливо в часу президентства Е.Гахи...; по-друге, потреба зовнішньої міцної протидії угорським та польським домаганням щодо підкарпатської території; третьою причиною формування прони́мецької орієнтації у середовищі підкарпатських українців... була наявність з боку Німеччини, хоч і неширих, кроків у підтримку українських визвольних ідей. А четвертою – наявність прони́мецьких тенденцій серед частини організацій української діаспори, які встановили контакти з українським рухом на Закарпатті».⁴⁶ Незважаючи на прони́мецьку орієнтацію, – твердять вищезазвані автори, – автономний уряд, очолюваний А.Волошином, поступово і цілеспрямовано продовжував політику на збереження цілості федеративної Чехо-Словацької республіки.⁴⁷ Дещо іншої точки зору притримувався І.Гранчак: «Проголошуючи незалежність Карпатської України, А.Волошин відображав потяг українського населення краю до свободи. Але його вимушена орієнтація на фашистську Німеччину все ж була помилковою».⁴⁸

Найповніше постать А.Волошина-політика висвітлена в цілому ряді праць М.Болдижара і В.Лемака,⁴⁹ хоча з багатьма їх висновками важко погодитися. Відзначимо, що окремі автори слушно переглядають свої висловлювання про А.Волошина, що мали місце в попередніх працях. Так, приміром, М.Болдижар визнає, що А.Волошин «для свого часу була освічена і авторитетна у своїх колах людина».⁵⁰ Переважна більшість дослідників сходиться на тому, що А.Волошин більше зробив як педагог і науковець, ніж політичний діяч. На думку вже згадуваного М.Болдижара, А.Волошин «ніколи не займався розробкою проблем самостійності Карпатської України, тим більше утворення на її основі Великої України за рахунок приєднання Радянської України, Галичини, Буковини тощо. Разом з тим, аналіз документів однозначно підтверджує, що такі ідеї йому постійно і досить активно нав'язувалися різними емігрантськими силами».⁵¹ Погоджуючись в деякій мірі з такими міркуваннями історика, вважаємо помилковим його твердження, що «незважаючи на участь А.Волошина в діяльності різних організацій... він не готувався до політичної кар'єри і ніколи не мріяв про неї».⁵² А хіба керівництво політичною партією, обрання послом від неї до Чехословацького парламенту не є доказом, що А.Волошин активно займався політичною діяльністю протягом міжвоєнного періоду?

«Чітко усвідомивши уже в зрілому віці свою національну приналежність (хіба тільки в зрілому віці? – Авт.) і ставши прем'єром автономного уряду, – писав

М.Болдижар, – Волошин прагнув домогтися кращого життя для свого народу, утвердити справжню самоуправу та автономію в краї. Але в цей же час прем'єр не завжди проявляв твердість, рішучість і самостійність, піддався впливу різних політиків, які намагалися використати його авторитет для своїх інтриг.⁵³ Але, незважаючи на це, «Августин Волошин – колоритна постать в історії нашого краю».⁵⁴

Призначення А.Волошина прем'єр-міністром та діяльність очолюваного ним уряду досить повно висвітлені в працях вітчизняних істориків. Проте, вчені, нерідко переслідуючи не стільки наукові, як політичні цілі, по-різному оцінюють його. На думку М.Болдижара, на призначення А.Волошина прем'єр-міністром мали вплив ряд факторів, зокрема, висока освіченість, прочехословацька орієнтація і підтримка цієї кандидатури прем'єром Словаччини Й.Тісо.⁵⁵ Вважаємо, що думка Й.Тісо з цього питання не мала вирішального значення. Суть полягала в тому, що русофільський напрям в особі А.Бродія і С.Фенчика себе не оправдав, а єдиним сильним напрямом залишився український, який і уособлював А.Волошин. Тобто, його призначення прем'єр-міністром було закономірним.

М.Болдижар детально описав роль А.Волошина, як керівника уряду. в проведених виборів до Союму Карпатської України, ставлення прем'єр-міністра до Карпатської Січі, причини згортання демократичних процесів у краї тощо. «Оцінюючи правотворчу діяльність уряду Августина Волошина в галузі державно-правових відносин. – констатували М.Болдижар і В.Лемак, – зазначимо, що цей напрямок політики був пріоритетним. Саме він був покликаний наповнити реальним змістом права краю як суб'єкта федерації у складі Чехословацької республіки... Разом з тим, створення жорсткої вертикальної структури виконавчої влади та обмеження громадян у їх конституційних правах свідчить про ознаки авторитарного політичного режиму. З іншого боку, автономний уряд видав ряд розпоряджень (про офіційну мову, про назву та ін.), які не входили до його компетенції, поза як предмет їх регулювання згідно з Сен-Жерменською угодою та конституційній поправці від 22 листопада 1938 р. належав до законодавчого вирішення автономним Союмом».⁵⁶ На прийняття таких рішень, вважають автори, впливали ряд внутрішніх і зовнішніх факторів, а тому політика А.Волошина «не була прагматичною, а інколи мала яскраве ідеологічне забарвлення».⁵⁷

Безперечно, що режим А.Волошина був авторитарним. В умовах, які склалися наприкінці 30-х років він і не міг бути іншим. Вважаємо, що М.Болдижару і В.Лемаку варто було проаналізувати вплив всіх факторів. У 1938–1939 рр. досягла своєї кульмінації антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колонії», яка не припинялася протягом всього міжвоєнного періоду. Закарпаття наводнили угорські агенти, які збирали підписи за приєднання краю до Угорщини, розповсюджували листівки антиукраїнського змісту. Якщо до цього додати постійні налади угорських і польських терористів, постійні українсько-чеські суперечності та непорозуміння в самому українському таборі, то вони, безперечно, прискорили встановлення в краї авторитарного режиму, атрибутами якого стали закриття окремих друкованих органів і русофільських товариств, відкриття концентраційного табору для ізоляції внутрішніх і зовнішніх ворогів Карпатської України. Такий крок уряду А.Волошина слід вважати оправданим, що зумовлювалося необхідністю створення оптимальних умов для функціонування молодої держави.

У статті «Карпатська Україна через призму демократії» М.Болдижар і В.Лемак звинувачують А.Волошина та очолюваний ним уряд у всіх бідах. На їх думку, вибори до Союму Карпатської України були сфальсифіковані. Волошин в одноосібному порядку розустиив усі політичні партії, відкрив концентраційний табір, закрав усі неугодні режиму друковані видання, товариства, переслідував

інакодумців тощо. «Без усяких юридичних «формальностей», в тому числі – без суду, людину відправляли до концтабору тільки за те, що здалася комусь пілозіркою. Такого Закарпаття не знало вже давно».⁵⁸ На жаль, автори не наводять аргументів у підтримку своїх думок. А, насправді, розпуск політичних партій і відкриття концтабору були ініційовані Прагою, та й сам концтабір важко назвати таким у повному розумінні цього слова. До речі, за весь час його існування не зафіксовано жодного факту брутального поводження з ув'язненими. По-друге, хоча в Держархіві Закарпатської області не збереглися матеріали, які б переконували в тому, що вибори сфальсифіковані, М.Болдижар і В.Лемак твердять, що «логічно не могли 92,4% голосуючих підтримати УНЮ».⁵⁹ Докази цього, підкріплені документами, не наводяться. Щоправда, в одному місці вчені зауважують: «Сьогодні, звичайно, довести неможливо, що той чи інший протокол з виборчої дільниці був фальсифікований».⁶⁰ Необхідно погодитись, що «історія і значення короткочасного державного становлення Закарпаття сьогодні живі серед поколінь закарпатців».⁶¹ На жаль, жодного свідчення очевидців у названій статті не наводиться. Неправомірно також зводити трагедію Карпатської України і драму Августина Волошина до присутності ОУН в краї, як це роблять М.Болдижар і В.Лемак.⁶²

Знаходився в центрі уваги вітчизняних дослідників заключний період життя і діяльності А.Волошина, який припадає на 1939–1945 рр. Він знайшов своє відображення в працях М.Болдижара, М.Вегеша, В.Гуринович, І.Чаварли, Р.Офіцинського, В.Ганчина.⁶³ Монографії і статті названих дослідників побудовані на висвітленні документів із Центрального архіву МДБ СРСР (тепер – Росії) в Москві, дані якого ще не були введені в науковий обіг, або введені частково, фрагментарно. Авторі, аналізуючи цей період, враховували конкретні історичні умови, еволюцію поглядів Волошина, які розвивалися разом з ним, але залишалися в основних своїх світоглядних переконаннях послідовними і неухитними. Волошин-демократ, Волошин-гуманіст над усе ставив інтереси людини, її свободу і права, соціальні, політичні та національні інтереси рідного народу, інтереси інших народів.

М.Болдижар так писав про останні роки життя Августина Волошина: «Накінєць, якравим, цікавим, а разом з тим трагічним є заключний період життя та діяльності президента Карпатської України. Будучи за межами рідного краю, він думав про нього, але більше не бажав розв'язувати його долю шляхом сумнівних угод з будь-якими закордонними політичними силами. На цьому етапі Волошин проявив себе як справжній патріот, гуманіст і громадянин свого краю. З вершин оніх роздумів, незважаючи на неоднозначні оцінки, доводиться лише шкодувати, що кінець життя і діяльності Августина Волошина в похилому віці завершився так трагічно».⁶⁴

26–28 жовтня 1995 р. з ініціативи Закарпатських організацій «Просвіта» і «Меморіал» в Ужгороді пройшла науково-практична конференція, присвячена життю й діяльності президента Карпатської України Августина Волошина. Пленарне засідання відкрив вступним словом голова крайового товариства «Просвіта», кандидат історичних наук П.Федака. Доповідь «Життя і діяльність Августина Волошина» виголосив голова обласної організації «Меморіал», кандидат історичних наук М.Вегеш. На пленарному засіданні виступили професори В.Гомоннай, С.Віднянський, доцент В.Туриянця, які висвітлили основні віхи політичної, педагогічної та національно-культурницької діяльності А.Волошина. Конференцію привітав директор Інституту історії України НАН України академік Валерій Смолій. Своє вітання надіслали представники інтелігенції зі США, Канади, Чехії. Словаччини, Львова, Тернополя, Івано-Франківська. На конференції діяли чотири секції: «Життя і діяльність Августина Волошина», педагогіки і журналістики, історії та філософії, філології, роботою яких керували провідні вчені професори

В.Гомоннай, М.Зимомря, В.Задорожний, доценти В.Пог, Й.Баглай, І.Сенько, О.Хоменко. Усього в роботі конференції було оголошено понад 60 наукових доповідей. Учасники конференції черговий раз піднімали питання про перепоховання останків Августина Волошина, який помер 19 липня 1945 року в московській катівні.

28 жовтня в сел. Міжгір'я відбулося виїзне засідання круглого столу за участю учасників конференції. Учасники круглого столу поклали квіти біля пам'ятного знаку Августину Волошину в селі Келечині, де 1874 р. побачив світ майбутній президент Карпатської України. Своя благословення дав отець Іоанн, короткі виступи виголосили В.Бедь, Й.Баглай, О.Орос, П.Скунць, заступник голови райдержадміністрації В.Дерич.

З останніх публікацій стало відомо, що 19 серпня 1944 р. в Празі Августин Волошин склав свій Заповіт, текст якого займає п'ять сторінок. У ньому ми знову бачимо Волошина-педагога й Волошина-народолюбця, який хотів бачити свій край вільним і незалежним: «...Коли наш нарід одержить свою політичну свободу, конституцію свою має приспособляти до абсолютної етики християнського універсалізму, особливо має забезпечити повну свободу діяльності для всіх історичних чинників освіти, між якими й для католицької Церкви. Лиш загальнохристиянська етика, що стоїть над народами й державами, може забезпечити й нашому народові почесне місце в родині цивілізованих націй». Цього заповіту ми повинні дотримуватися завжди.

Отже, із вищесказаного видно, що українськими дослідниками (істориками, філологами, педагогами) зроблено чимало для того, щоб на різнобічну діяльність Августина Волошина сучасний читач, особливо підростаєче покоління подивилося зовсім іншими очима. Прийшов час зняти з президента Карпатської України тавро «ворога народу», «запеклого українського буржуазного націоналіста», «служу кількох господарів». Саме таким його зображували радянські історики в 50–80-х роках. Лише з початку 90-х років з'явилися об'єктивні праці про Августина Волошина, в яких зроблений ґрунтовний аналіз його педагогічної, національно-культурницької і політичної спадщини. Авторами цих робіт виступили М.Болдижар, О.Мишанич, П.Чучка, В.Гомоннай та багато інших.

Переважна більшість праць вітчизняних дослідників присвячена педагогічній та освітній діяльності Августина Волошина. В.Гомоннай, М.Кляч, Б.Галас, О.Мишанич, П.Чучка, В.Турянція та ряд інших аргументовано довели неозціненний вклад А.Волошина у розвиток освіти і виховання, рідної мови, літературознавства. Вищезазвані автори справедливо твердять, що саме А.Волошин вніс найбільший вклад у культурний поступ наших країн, сприяв піднесенню свідомості закарпатських українців. Наприкінці 30-х років вона досягла такого рівня, що місцеве населення самоусвідомило себе, пройшовши еволюцію від підкарпатських русинів до закарпатських українців. Не викликає жодних сумнівів, що без двадцятирічної праці Августина Волошина та «Просвіти» утворення Карпато-Української держави наприкінці 30-х років було б неможливим.

Якщо педагогічна і культурницька діяльність А.Волошина високо оцінюється переважною більшістю українських дослідників, то політична спадщина президента Карпатської України оцінюється, поки-що, неоднозначно. Українські історики І.Гранчак, М.Болдижар, В.Лемак вважають, що А.Волошин у своїй політичній діяльності допустився цілого ряду помилок, що пояснюється впливом ряду факторів, як внутрішніх, так і зовнішніх. Авторі доводять, що на проголошення незалежності Карпатської України великий вплив зробила присутність в краї націоналістичних сил, які робили своєрідний тиск на Волошина. Інші дослідники – М.Вергеш, О.Мишанич, В.Задорожний, О.Богів, В.Ганчин та інші доводять, що згорання

демократичних процесів у Карпатській Україні пояснювалось складною міжнародною та внутрішньою ситуацією, виходом з якої могло бути тільки встановлення авторитарного політичного режиму.

Однак, незважаючи на різні підходи до характеристики Волошина-політика, всі без винятку вчені сходяться до думки, що президент Карпатської України був колоритною, неординарною і яскравою постаттю нашої історії в ХХ столітті.

1.2. Педагогічна і громадсько-політична діяльність Августина Волошина в зарубіжній історіографії

Якщо вітчизняні історики більшу увагу звертали на педагогічну, освітню і культурну діяльність Августина Волошина, то на Заході пріоритет віддавався його політичній спадщині. Серед небагатьох праць зарубіжних дослідників, у яких аналізується педагогічна спадщина А.Волошина, приємний виняток становить ґрунтовна монографія і статті чеської вченої Тетяни Беднаржової.⁶⁵ Її монографія «Августин Волошин – державний діяч, педагог-мислитель» написана на основі нових документів, які зберігаються в архівах Празького українського вільного університету та фондах «Музею визвольної боротьби в Празі», університетських бібліотеках та видавництвах, Слов'янській бібліотеці в Празі, празькому військовому історичному архіві, архіві Т.Г.Масарика та канцелярії Президента Чехословацької Республіки, Центральному Державному Архіві Вищих Органів Влади та Управління України в Києві. Введення до наукового обігу документів із вищезазначених архівів дало можливість дослідниці повніше та об'єктивно висвітлити плідну культурницьку діяльність Августина Волошина.

Монографія Т.Беднаржової відкривається розділом про життєвий шлях А.Волошина, якого вона справедливо називає «подвижником і патріотом». Хоча розділ написаний на основі вже відомих фактів із життя педагога, однак неощинний інтерес становлять матеріали про празький період діяльності А.Волошина, який до цього часу був найменш досліджений. Із розділу видно, які предмети викладав А.Волошин в Українському вільному університеті, які праці підготував до друку на еміграції, коли був призначений ректором цього престижного наукового і навчального закладу. Важливо і те, що дослідниця в додатках до монографії помістила ксерокопії відшуканих архівних документів.⁶⁶

Значне місце в монографії Т.Беднаржової відводиться невтомній боротьбі А.Волошина за збереження рідної мови. Дослідниця рішуче засудила спроби окремих вчених, які намагалися зображувати Волошина маріонеткою, що служив різним режимам і спричинився до переходу на латиницю. «Щоб зберегти свою мову, звичаї, – відзначала Т.Беднаржова, – доводилося долати надзвичайні труднощі. Д-р А.Волошин рішуче виступив проти заборони кирилиці. 9 серпня 1915 року на зібранні міжпархіальної комісії в Будапешті він говорив, що проект заміни кирилиці суперечить засадам нашої культурної свободи і не можна допустити, щоб в історії було зафіксоване таке насильство».⁶⁷ Саме рідній, материнській мові А.Волошин надавав першорядного значення. Він вважав, що однією з персудмов навчання грамоти є виховання у дітей «почуття рідної мови», «пахощів слів», «тонких відтінків звучання», які доступні дитині вже на ранніх етапах розвитку. «Дитина п'є духовне життя з грудей рідного слова», «мова кожного народу витворена самим народом». Необхідно погодитися з міркуваннями дослідниці, що навчання рідної мови у Волошина «крім дидактичного значення, має моральну сторону, то діти, легко засвоюючи близькі їм почуття і образи, вчатья поважати свою багьківщину, свій нарід, здобувають життєву упевненість».⁶⁸

Найбільшої уваги заслуговує розділ «З педагогічної спадщини», в якому Т.Беднаржова піднімає актуальні проблеми загальної педагогіки, дидактики і психології в працях А.Волошина. Вона вперше в історіографії опрацювала

маловідому для українських вчених працю А.Волошина «Педагогічна методологія», перший том якої побачив світ у Празі в 1943 р. Т.Беднаржова влучно відмітила, що «Педагогічна методологія» А.Волошина помітно відрізняється від традиційних підручників з педагогіки й тим, що виклад матеріалу супроводжується посиланнями на оригінальні (чеські, угорські, німецькі, англійські, російські та українські, і навіть радянські) джерела. Повертаючись неодноразово до основних положень дидактики, автор ілюструє їх трактування видатними європейськими вченими, цитуючи квінтесенцію їх праць, пропонує проаналізувати висловлені думки. Такий історико-компаративний підхід, гадаємо, не просто цікавий, а й надзвичайно повчальний». ⁶⁹ Т.Беднаржова довела, що в своїй педагогічній концепції А.Волошин великого значення надавав оцінці психологічних особливостей діяльності учнів (інтересу, уваги, мислительських процесів, емоцій), визначення цілі та викликання уваги, мотивації, ініціативи, самостійності учнів у навчанні тощо.

А.Волошин був високоосвіченою, широкого кругозору людиною. В «Педагогічній методології» він вдумливо і скрупульозно використав педагогічну спадщину Й.Ф.Гербарта, О.Вільмана, В.Лая, В.Рейна та багатьох інших. «Разом з тим, оцінюючи та розвиваючи думки своїх попередників, А.Волошин подав власний огляд ступенів навчального процесу, перебіг яких має аналітико-синтетичний характер, а саме: 1. Підготовка. 1. Аналіз. Розбір того, що знає учень про предмет. Визначення цілі. Настрій. 2. Синтез. Основа для нового пізнання (казка, оповідання, уяочнення, експеримент тощо). Враження. II. Повідомлення нового матеріалу. 3. Асоціація. Порівняння, встановлення нових зв'язків з попередніми, витворення зображення. 4. Система. Форма нового знання, поняття, правило, закон, перегляд і т.д. III. Застосування. 5. Метод. Моральні та практичні висновки». ⁷⁰ Т.Беднаржова також проаналізувала праці А.Волошина «О соціальному вихованню», «Загальна педагогіка», «Педагогічна психологія», «Педагогіка і дидактика». Саме Т.Беднаржова вперше зробила змістовний аналіз маловідомої книги А.Волошина «Про брехливість дітей», в якій визначний педагог відстоював думку, що «брехливість, як і інші риси характеру не є вродженою, а формується в процесі життя людини і боротися з цією негативною рисою характеру можна «тільки через виховання характеру». ⁷¹ Змістовними є розділи в книзі Т.Беднаржової «Покликання вчителя та його вплив на учнів» і «Про методологію вивчення окремих шкільних предметів».

Детальне опрацювання майже всіх педагогічних праць Августина Волошина дало можливість Т.Беднаржовій зробити висновок: «Не претендуючи на повноту викладу методології окремих предметів, розробленої проф. А.Волошином, ми торкнулися лише деяких її аспектів. Однак навіть те, що нам вдалося висвітлити... засвідчує глибину педагогічної думки нашого вченого. Його рекомендації актуальні і тепер, можуть ефективно застосовуватись в реалізації програми розбудови української національної школи». ⁷²

Окремі аспекти педагогічної діяльності Августина Волошина піднімали в своїх працях М.Вайла, В.Лар, М.Лабунька. ⁷³ Автором узагальнюючого нариса про А.Волошина є О.Данко. ⁷⁴ «о.Волошин був людиною щонайменше трьох покликань у житті, – відзначав автор. – Хоч прилюдно він появлявся завжди з священничим комірцем, і між багатьма фотографіями з його життя тільки одна чи дві показують його в краватці, то все-таки його громадсько-політична позиція в очах і умах населення висунула на перший план уявлення про нього як політика. тимчасом перше і основне його покликання всього життя було покликання священника». ⁷⁵ Ці думки О.Данка розділяють А.Пескар і С.Яковенко. ⁷⁶

О.Данко, на відміну від деяких вітчизняних вчених, чітко заявив: «... З огляду на занедбаність закарипатського населення та нездиференційованість його громадсько-

політичного життя, а ще більше з огляду на агресивну політику мадяризації, практично все, що о.Волошин з невеликою групою народовецької інтелігенції робив для збереження самобутності свого народу, було політичним актом. Незалежно від того, якою була його формальна позиція. Тому за кожну ініціативу доводилося вести бої не тільки з мадярською владою, але й, що було ще болючіше, – з частиною руської змадяризованої інтелігенції, включно з греко-католицькими священиками, яким присвчувала ідея швидкої мадяризації.⁷⁷ Характеризуючи Августина Волошина як політика, О.Данко відзначав: «Немає сумніву, що у випадку о.Волошина мова йде про людину незвичайну в політиці. Рівнозначно ясно, що була це людина інтелектуально високо обдарована, творча і винахідлива. По-друге, наявним у цієї назовні дуже спокійної людини був великий запас енергії активіста. І по-третє, володів він непохитною волею. Важко уявити серйозного політика. А тим більше державного мужа, без названих трьох елементів. І, нарешті, мав він тиху, але велику персональну відвагу, яку мають не всі політики».⁷⁸

В американській історіографії автором фундаментальної монографії є П.Р.Магочій.⁷⁹ Вчений чітко довів, що «під час неспокойних місяців автономії серед великої частини місцевого населення значно виріс авторитет і вплив українофільської орієнтації. Тим часом, коли такі русофіли, як Бродій і Фенік та русинофільські греко-католицькі клірики, як от єпископ Стойка і прелат Олександр Ільницький, прихилилися до Угорщини, українофіли здебільшого залишалися лояльними підданними Чехо-Словакиї і протиставили усім угорським та польським інтригам проти батьківщини. Оскільки представники українофільської орієнтації проповідували виразні антиугорські погляди, вона швидко поширилася, надто серед молоді».⁸⁰ Відомо, що яскравою постаттю українофілів, їх лідером був Августин Волошин.

П.Р.Магочій високо оцінив результати виборів до Союзу Карпатської України 12 лютого 1939 р., які «виявилися надзвичайно втішними для українофілів», і пройшли «в спокійній поважній атмосфері, без залякувань і підкупу».⁸¹ Що стосується проголошення А.Волошином незалежності, то вона на думку вченого, «швидше була символічна, ніж справжня. Край був покинутий празьким урядом, який і сам припинив існування, а також і Гітлером, що змінив свої плани щодо України і не мав потреби в цій, тепер неважливій карпатській території».⁸² П.Р.Магочій дає загалом об'єктивну оцінку А.Волошину. Однак на думку дослідника, «події в Карпатській Україні теж спричинилися до відчуження американських русинів. Коли після мюнхенської угоди у вересні 1938 року Чехословакию перетворено на федеративну республіку і Підкарпатська Русь нарешті злюбила довгождану автономію, американські русини спершу раділи. Але коли в листопаді того ж року до влади прийшов уряд о.А.Волошина, який перейменував Підкарпатську Русь на Карпатську Україну, американські русини зовсім відчужилися. Незадоволення українською орієнтацією Волошина було так велике, що провідні американо-русинські організації не висловили протесту, коли Угорщина захопила Підкарпатську Русь у березні 1939 р.».⁸³ Такий підхід, на нашу думку, є надто прямолінійний і однобачний. Нищівну критику окремим висновкам П.Р.Магочія дав І.Лісяк-Рудницький.⁸⁴

Канадський історик Олександр Баран, захищаючи А.Волошина від численних нападів офіційної радянської історіографії, навіть висловлювання чехословацького прем'єр-міністра: «У тих дуже важких умовах приходилось урядові Волошина виконувати нелегкий обов'язок в організації суспільних і адміністративних справ та в державному порядку. Але цей уряд проводить те все розважно і дуже енергійно в тісній співпраці з чехо-словацьким військом та відділами державної безпеки. Енергійні кроки нового автономного уряду монсеньора Волошина були в тих

відносинах дуже доречні і не могли обмежитися тільки частковими рішеннями. Сьогодні автономний уряд вирішує проблеми нової адміністрації, старасться упорядкувати справи економічні, усуває мовний дуалізм і витворює у всіх ділянках здорові настанови у гармонійній співпраці з центральною владою Чехо-Словацької Республіки».⁸⁵ Прага просила А.Волошина не реагувати на різноманітні очорнення і наклепи. А про те, що вони не припинялися свідчить змістовна стаття угорського дослідника Омеляна Русина.⁸⁶

О.Русин, опрацювавши переважну більшість угорських періодичних видань, дійшов висновку, що після перемоги А.Волошина на виборах 12 лютого 1939 р., угорські газети збільшують кількість антиукраїнських, спрямованих на підірив Карпатської України, публікацій. 14 лютого 1939 р. газета «Пешті Уйшаг» результатом виборів присвятила статтю: «Під знаком нестримного терору проведено «вибори» на русинській землі. Фальшиві результати опублікував уряд Волошина», а на другий день ще жакливішу: «Нешаслива доля русинського народу» та «Багато вбитих і важко поранених під час виборів на землі русинів. В Олешнику вбито священика-служителя». 21 лютого ці ж газети повідомляли: «Гасло Волошинових виборів: «Зразу згинуть ті, які голосують проти!» та «Прага хоче знищити панування волошинців». Вони і далі закидають громадськість матеріалами, наче не тільки населення Закарпаття, але й громадськість світу вважає за краще наляжати йому до гортіївської Угорщини.⁸⁷

Проте, відзначав О.Русин, про засідання Союму Карпатської України 15 березня, проголошення незалежності, обрання уряду, президента угорські газети мовчали. Вони рябили матеріалами: «Розсиплеться наперова держава Волошина», «Волошин благає про припинення операції», «Повернути все Закарпаття», «Героїчний наступ угорських гонведів» та ін.⁸⁸ Протилежну оцінку А.Волошину та політиці, яку проводив його уряд давала преса Югославії. Про це свідчить стаття Романа Мизя.⁸⁹

Автором численних праць про Августина Волошина і Карпатську Україну є визначний американський історик, уродженець Закарпаття, Петро Стерчо.⁹⁰ Його монографія «Карпато-українська держава...» – символічний літопис Карпатської України. Аналізуючи міжнародне становище Карпатської України, П.Стерчо довів, що долю краю вирішував не уряд А.Волошина, а «сильні світу цього», зокрема Німеччина. Дослідник аргументовано охарактеризував внутрішню політику А.Волошина, на яку негативно впливали різноманітні міжнародні фактори, спроби карпатського прем'єра розбудувати Карпатську Україну та відвернути угорську агресію. Даючи оцінку Карпатській Україні та її президенту, вчений стверджував: «П'ятимісячне існування Карпато-української держави, хоч навіть у федерації з чехами і словаками, в загальному мало колосальне значення не тільки для карпатських українців на даному відтинку часу, але й вирішило раз і на всі часи приналежність Закарпаття до України. Для загальної української справи ці події прислужилися тим, що при їх наявності небувало зактуалізовано ідею визвольної боротьби, і то не тільки в усіх родах світової преси. Події в Карпатській Україні поставили українську проблему у даному відтинку часу в позицію найважливішої проблеми між політиками багатьох держав». В цьому і полягала велика історична заслуга перед своїм народом Августина Волошина.

На науково виявлених фактах, широких узагальненнях і роздумах про велич і трагедію Карпатської України, її президента, написані праці відомого американського політолога та історика, професора університету ім.Лойоли в Чикаго, головного редактора «Енциклопедії української діаспори» Василя Маркуся. Перу вченого належить окремий біографічний нарис про А.Волошина.⁹² Проголошення А.Волошином незалежності Карпатської України, глибоко переконаний В.Маркус,

було природним і закономірним явищем. Закарпатці дійшли до «свого повного дозрівання від «народу-племени» і «terra incognita» до самоусвідомлення своєї ідентичності, до програми державного оформлення та ідеї політичної єдності з усім українським народом й українською державою. Хочеться підкреслити, що цей шлях вів Закарпаття «від угорських русинів до Соборної української держави».⁹¹

Августин Волошин розглядається також на фоні міжнародних подій кінця 30-х років в узагальнюючих працях німецьких істориків Володимира Косика⁹⁴ та Інгеборн Фляйшхауер.⁹⁵ В.Косик, зокрема, у своїй монографії «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» окремим параграфом виділяє «Питання Карпатської України». Введення до наукового обігу документів із цілого ряду німецьких архівів, дало можливість В.Косику простежити еволюцію ставлення гітлерівського генералітету до Карпатської України. 8 жовтня 1938 р., тобто на час проголошення автономії Підкарпатської Русі, Гітлер «не висловив жодної думки про долю Закарпаття».⁹⁶ Однак, після Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. «Німеччина все більше віддалялась у справі Карпатської України».⁹⁷ В.Косик влучно підмітив, що «проголошення автономії Карпатської України відбувалося в той момент, коли західна дипломатія займалася згодами про найближчі плани Гітлера й засоби захисту західноєвропейських країн від можливого конфлікту. Оскільки переважала думка, що Німеччина кине на завоювання України, то автономія Карпатської України розцінювалася як німецька ідея, перший етап на шляху завоювання Радянської України».⁹⁸ Саме цей факт налякав Й.Сталіна, що видно з його емоційного виступу на XVIII з'їзді ВКП(б).

В.Косик позитивно оцінює внутрішньополітичну діяльність уряду А.Волошина напередодні та під час виборів до Союму Карпатської України, що дало свої позитивні результати. Він відзначає: «Тим часом автономний уряд Карпатської України намагався протистояти всім проблемам і особливо спробам дестабілізувати країну. Щоб зашкодити іноземному впливу через політичні партії меншин, узгоджену підтримку партії, що об'єднувала українські течії. Вибори і Союм 12 лютого 1939 р. пройшли спокійно. Участь у виборах була дуже висока: 92,55%. Список Українського Національного Об'єднання отримав 92,4% голосів».⁹⁹ Необхідно погодитись з думкою В.Косика, що Августин Волошин не міг шось зробити у справі покращення становища Карпатської України: «Що стосується Карпатської України, то жоден аргумент не міг змінити рішення Гітлера. Коли йому нагадували, що цей регіон збудив великі надії в українстві, Гітлер, за словами Ріббентропа, обмежився тим, що відповів: «Це трагічно, але неминуче». Він спростовував заяву, згідно з якими він був впруганий в українські справи: «Якщо у був би пов'язаний з українцями та їх політичними планами, то у Відні не проголосувалося б арбітражне рішення, яке зробило Закарпатську Україну нежиттєздатною».¹⁰⁰

У додатках до монографії В.Косика поміщені два документи з німецьких архівів, які свідчать про спроби А.Волошина вивирити безнадійність становища В уривку із листа посла Франції у Берліні Кулондра міністра закордонних справ Франції від 14 березня 1939 р. вказується, що «зі свого боку, пан Волошин телеграмою домагається допомоги й підтримки Райху й Італії. Мало вірогідно, що ці дві країни приймуть таке прохання».¹⁰¹ Другим документом є телеграма А.Волошина до міністра закордонних справ Німеччини Й.Ріббентропа: «Ми проголосуємо незалежність Карпатської України й просимо захисту в Німецького райху. Одночасно інформуємо вас, що угорські війська сьогодні о 6 годині перейшли кордон поблизу Мукачева... Августин Волошин, голова уряду».¹⁰² Однак відповіді не було.

Аналогічні думки висловила відома німецька дослідниця І.Фляйшхауер, яка в своїй монографії, зокрема в розділі «Німеччина відмовляється від Закарпатської України», відзначала: «В лютому 1939 р. Гітлер, як видно, тимчасово залишив намір

використати так звану Закарпатську Україну в якості пропагандистського і військового засобу завоювання Радянської України. В березні він відкрито віддав її в нагороду за приєднання до антикомінтернівського пакту угорському регенту Горті... 14 березня, за день до вступу німецьких військ в Прагу, німецькі війська окупували цю східну, межуючу з СРСР частину Чехословаччини»¹⁰³ (дослідниця допустилася прикрої помилки, бо лише 17–18 березня 1939 р. на території Закарпаття встановився угорський окупаційний режим – Авт.).

Останні дні життя А.Волошина перебували в центрі уваги І.Кічака.¹⁰⁴ «Трагічно склалася доля Президента Карпатської України о.Августина Волошина. Під час Другої світової війни він замешкав у Празі, де працював ректором Українського Вільного Університету. Коли після капітуляції Німеччини большевицькі війська зайняли Прагу, він був 21 травня 1945 р. заарештований, дарма, що ніколи не був совєтським громадянином, ані не перебував ніколи на території СРСР, і вивезений до Москви. Там він і помер 11 липня 1945 року в Лефортовській тюрмі».¹⁰⁵ (А.Волошин помер 19 липня 1945 р. в Бутирській в'язниці – Авт.).

Об'єктом дослідження відомого словацького вченого Миколи Мушинки були взаємини військового міністра Карпатської України Степана Ключурака і Августина Волошина.¹⁰⁶ «Уже стислий аналіз взаємин Степана Ключурака з Августином Волошином, – писав М.Мушинка, – свідчить про їх тісну і плідну співпрацю протягом чвертьстоліття (1919–1945). Обидва вони боролися за незалежну демократичну Україну, в рамках якої хотіли бачити й своє Закарпаття».¹⁰⁷ І дійсно, С.Ключурак був зразковим секретарем прем'єр-міністра. Він їздив з А.Волошином в усі подорожі по Закарпаттю і за кордон, готував для нього доповіді, тексти офіційних документів, організував зустрічі з представниками преси і радіо тощо.¹⁰⁸

Даний короткий історіографічний огляд дає можливість стверджувати, що зарубіжні історики внесли певний вклад у дослідження різнобічної діяльності А.Волошина. Переважна більшість праць, що опубліковані на Заході, присвячена з'ясуванню політичної спадщини президента Карпатської України. Виняток становить змістовна монографія чеської дослідниці Тетяни Беднаржової про педагогічну і культурницьку діяльність Августина Волошина. Такий стан справ пояснюється браком джерельних матеріалів про життєвий шлях А.Волошина. Оригінальністю відзначаються праці П.Р.Магочія, В.Маркуся, В.Косика, І.Фляйшхауер, О.Данка та багатьох інших, в яких А.Волошин зображений на фоні політичних подій кінця 30-х років.

1.3. Августин Волошин у спогадах очевидців

Поза всяким сумнівом, у 20–30-х роках видатним культурно-освітнім і громадсько-політичним діячем народовецького (українського) напрямку в краї був Августин Волошин, який за своїм значенням, за внеском у піднесення національної свідомості закарпатських українців стоїть поруч з Олександром Духновичем – найвидатнішим будителем населення Українських Карпат у ХІХ столітті. Внесок А.Волошина як професійного педагога, теоретика й практика педагогічної думки, а відтак – як організатора культурно-освітнього руху в Закарпатті упродовж перших десятиріч ХХ ст. важко переоцінити. Це засвідчує один із перших авторів життєпису вченого – відомий український письменник та історик літературного процесу Володимир Бірчак на сторінках своєї праці.¹⁰⁹ Наголосимо: Володимира Бірчака пов'язувала з А.Волошином тривала творча співпраця та дружба. Тому її не дивно, що його книжка про майбутнього карпатського президента відзначається конкретикою свідчень, прикладів, яскравих спостережень. На його думку, А.Волошин був педагогом у багатогранному розумінні слова, педагогом усієї української молоді, усього народу, який «своєю національною свідомістю, своїм

характером і тим, що випередив свою суспільність, своїми поглядами на народ і его зязик о кількадесять літ».¹¹⁰

Нарис В.Бірчака є першою спробою систематизувати творчий доробок А.Волошина, синтезувати його погляди на різні прояви розмаїтої діяльності Волошина як педагога та громадського діяча універсального злету. А.Волошин поспідував у собі носія як гуманітарних, так і природничих цінностей, церковних і світських засад.¹¹¹

В додатку до книги В.Бірчака був також поміщений нарис про А.Волошина керівника Педагогічного товариства в Закарпатті 20–30-х років Павла Яцка. Учень А.Волошина відзначає, у першу чергу, працьовитість свого наставника, його всебічну обізнаність у розмаїтих сферах науки, культурного й матеріального життя, інтелігентність та ерудицію: «Його широке чоло здавалось великим складом людських знань, складом сконцентрованої енергії...».¹¹²

Майже всі соратники Августина Волошина – будівничі незалежної Карпато-Української держави, яким вдалося вижити за часів гортистської окупації Закарпаття і уникнути сталінських таборів ГУЛАГу, видали за кордоном свої спомини про нього. Особливо цінний матеріал міститься в шоденнику і споминах славетного закарпатського поета, письменника і громадського діяча Василя Гренджі-Донського. Наш земляк на протязі десятиліть йшов нога-в-ногу з А.Волошином, був живим свідком тих подій, що відбувалися у краї в міжвоєнний період. Перу Василя Степановича належать унікальні історико-біографічні нариси про багатогранну діяльність і життєвий шлях майбутнього політичного лідера закарпатських українців. Зокрема, такі як: «Августин Волошин і вдячність п. начальника шкільного реферату»,¹¹³ «Короткий життєпис державного секретаря о.Августина Волошина»,¹¹⁴ «Отець д-р. Августин Волошин».¹¹⁵ В них В.Гренджа-Донський вказував на чільне місце А.Волошина в нашій історії і культурі, про його великий вклад у розвиток освіти і науки краю.

В 1938 р. В.Гренджа-Донський писав, що «... як чехи мають свого Масарика, так і ми, підкарпатські українці, маємо свого Августина Волошина. Це наша гордість і слава наша. Волошин – наша новітня історія...».¹¹⁶ В «Короткому життєписі державного секретаря о.Августина Волошина» В.Гренджа-Донський пише про дитячі роки і формування національної свідомості майбутнього президента. «Батько нашого національного відродження о.Августин Волошин побачив світ в наших зелених горах на Верховині, в селі Келечині, окр. Волівська, де його батько був священиком. Свою національну свідомість набув уже в хаті своїх батьків, де говорилося по-українськи. Верховина наша говорить чистісінькою українською літературною мовою й донині і це на молодого хлопця мало вплив».¹¹⁷

Юнак тягнувся до знань. «З гімназії іде молодий талановитий студент на теологію в Ужгороді, а опісля в Будапешті й закінчує, придбавши також фах професора фізики. Зразу стає професором ужгородської учительської семінарії».¹¹⁸ В той же час А.Волошин активно включається в громадську роботу. Величезний внесок зробив А.Волошин як видавець книг, газет і журналів. Його праці, що широко були відомі в народі, посіяли в людях зерно освіти, науки, яке зросло в часі. «Найбільшою заслугою о.Волошина є те, що в ті часи найбільшої мадяризації пише і видає книги, шкільні підручники і редагує майже єдину на той час газету «Наука»... Працює в товаристві ім. святого Василя Великого, а коли мадярська влада закрила це товариство, організує разом з іншими друкарню і книгарню «Унію».¹¹⁹ Ці слова В.Гренджі-Донського є відповіддю деяким нашим історикам, які намагаються зробити з А.Волошина «служу кількох господарів», який переходив від одних до інших заради своєї кар'єри. Та чи зробив він кар'єру взагалі? «Августин Волошин – найбільший наш муж наших новіших часів, не зробив жодної кар'єри, хоч його

широке знання, досвіди й здібності та великі заслуги просто прелестингували його на найвищі достоїнства».¹²⁰ А скільки зробив корисного А.Волошин для формування кадрів нашої інтелігенції? Саме вона в 30-х роках була ініціатором величезних державних перетворень, яким, на жаль, не судилося здійснитися. Про це тсж не міг не сказати Василь Гренджа-Донський: «Як директор семінарії, виховує сотні, тисячки найсвідомішої нашої інтелігенції, народних працівників».¹²¹

В.Гренджа-Донський одним з перших звернув увагу на політичну діяльність А.Волошина. Він детально описав період 1918–1919 рр. в житті А.Волошина, коли той очолював Ужгородську народну раду, керівництво Народно-Християнською партією і депутатство в чехословацькому парламенті, діяльність А.Волошина на посаді державного секретаря, прем'єр-міністра Підкарпатської Русі, а згодом президента Карпатської України. Не обминув В.Гренджа-Донський і характеристики тих складних міжнародних і внутрішніх умов, в яких діяв уряд Карпатської України, очолюваний Августином Волошином. Про ці та деякі інші питання йдеться на сторінках щоденника «Щастя і горе Карпатської України» і «Споминів» В.Гренджи-Донського.¹²²

По-різному склались долі двох видатних наших земляків. Василь Гренджа-Донський, пройшовши крізь пекло фашистських в'язниць і таборів, опинився в Словаччині, де і жив до самої смерті. Августин Волошин, заарештований в травні 1945 р. співробітниками із НКВС, закінчив своє життя в Лефортовській в'язниці. До останніх днів В.Гренджа-Донський зберігав у своєму серці любов і пошану до президента Карпатської України. Він був глибоко переконаний, що «такий муж заслужив, щоб його іменем назвали площі й вулиці, щоб йому ставили пам'ятники. Це все ми зробимо, як прийде на це час».¹²³

З поміж праць, виданих за кордоном, заслуговують на особливу увагу саме праці мемуарного характеру Августина Штефана, з-під пера якого вийшли дві змістовні книги та десятки статей.¹²⁴ Їхній автор стояв біля витоків формування й становлення державності в Закарпатті, займаючи відповідальні посади міністра шкільництва Карпатської України і згодом голови Союму. До цього додамо, що А.Штефан був найталановитішим учнем і продовжувачем А.Волошина у справі освіти та виховання. Оцінка його діяльності, приміром, як директора Мукачівської торговельної академії, що була справжнім вогнищем у культурно-освітньому житті краю і відіграла вирішальну роль у цій царині, ще попереду.

А.Штефан написав змістовну біографію А.Волошина, в якій докладно простежив етапні моменти життєвого й творчого шляху Волошина як педагога і громадського діяча. Вона справедливо й досі оцінюється як найкраще першоджерело відомостей про різнобічну діяльність А.Волошина. Її логічно доповнюють і такі нариси та публіцистичні виступи А.Штефана, як «А.Волошин – автор», «А.Волошин – основник «Просвіти» в Ужгороді», «Августин Волошин – професор учительської семінарії та Українського Вільного Університету». Чимало цікавих фактів і спостережень знаходимо в споминах А.Штефана про діяльність А.Волошина в «Учительському товаристві».

З педагогічною темою найбільш тісно пов'язане інше фундаментальне дослідження Августина Штефана «За правду і волю». Автор цієї двохтомної праці обстоює насамперед ідею, що є визначальною для неї: Августин Волошин – найвидатніший педагог Закарпаття, визначний фахівець у системі народного шкільництва.¹²⁵ Ось кілька домінуючих рис із портретної характеристики А.Волошина-педагога: «Волошин виховував добрих та ідейних учителів для Карпатської України, які стали визначними діячами в культурнім та економічнім відношенні краю, вони любили свою рідну землю, свій народ, свою церкву».¹²⁶ Серед

них слід назвати самого А.Штефана, а також Михайла Гуляничя, Олександра Полянського, Семєна Дзямка, Юліана Рєвая, Павла Яцка та багатьох інших.

А.Штефан влучно підкреслив, що «в чорних днях утро-руської дійсності діти пересічного інтелігента, звичайного греко-католицького священника або церковного учителя, з руської спадщини дістали руські колядки, церковно-слов'янські «сжеденівні молитви» і, оскільки ходили до церковної школи, читали кирилицю писані статті в читанці о.А.Волошина».¹²⁷ Отже, вплив праць А.Волошина був незаперечним для зростання рівня національної свідомості закарпатських українців. Особливо становище покращилося, коли «в місяці липні 1917 р. директор учительської семінарії в Ужгороді о.Віктор Камінський відійшов на пенсію і новим директором іменовано о.Августина Волошина, який запросив мене (Августина Штефана – Авт.) на професора математики-фізики, і мукачівський єпископ Антоній Пап іменував мене професором від 1 вересня 1917 р.».¹²⁸

З вищевказаного видно, що А.Волошин перебував у дуже близьких відносинах з А.Штефаном, незважаючи на те, що між ними була досить помітна різниця в роках. Безперечно, він йому довіряв. У спогадах А.Штефана є цікавий епізод, який також свідчить про людські риси директора вчительської семінарії: «Пригадую, що восени 1917 р. ми мали 6-тижневий курс для вояків-пропагандистів (учнів учительської семінарії). По скінченні курсу вояки могли скласти іспит... Колишній студент Лизак, родом з Ужгороду, перепав з п'ятьох предметів. Видавши йому свідцтво, він вийшов з професорської кімнати і по якомусь часі повернувся і сказав: «Пане професор, пан директор Волошин просив Вас до директорської канцелярії». Я зайшов до канцелярії і Лизак за мною. Я приступив до бюрка і сказав «Прошу». Волошин: «Яка справа?» Тоді приступив Лизак, витягнув багнет і крикнув: «Ви мені налишіть добре свідцтво!» В тій хвилині відчинилися двері і увійшов колишній старшина, професор господарської науки Чакаді, відразу скочив до Лизака, і схопив за руку з багнетом. Я зловив його за другу руку і Чакаді передав багнет директорові.

Волошин: «Та що сиңу? Ти хотів зі мною воявати? Іди і прилич свою матір і перед нею приобідай мені, що будеш чесно працювати». Лизак: «Пане директоре, дайте мені назад багнет. Без того мене арештують». Волошин: «Іди додому. Матір твоя тут мешкає недалеко. Тепер патрулі не ходять».

Так стало, як Волошин наказав. Лизак по війні повернувся до учительської семінарії. Скінчив її і був іменованій учителем десь до Ужгородської жупи».¹²⁹

Однак А.Штефан не обмежився характеристикою педагогічної діяльності А.Волошина. Він детально описав його політичну спрямованість у 1918–1919 рр., коли вирішувалася подальша доля нашого краю. Описуючи засідання Руської народної ради в Ужгороді, А.Штефан відзначив, що директор Августин Волошин у своїй доповіді з'ясував тогочасну політичну ситуацію і назвав всі можливі тодішні орієнтації.¹³⁰ Чим закінчилася справа загальновідомо: 21 січня 1919 р. в Хусті перемогла проукраїнська орієнтація і було прийнято рішення про возз'єднання Закарпаття з Україною. І лише неможливість це зробити привела до пізнішого входження краю до складу Чехословаччини.¹³¹

На сторінках спогадів А.Штефана є цікаві й маловідомі факти про внесок А.Волошина у створення хліборобської партії,¹³² дається характеристика основних напрямів шкільництва, які автор поділяє на народовецький, домашній або тутешняцький і руський, тобто русофільський. Видатним працівником першого напрямку, на думку А.Штефана, був А.Волошин.¹³³ Як і В.Гренджа-Донський. А.Штефан подає коротку біографічну довідку А.Волошина. Наведсмо її повністю: «Моис. Августин Волошин (1874–1945). Від 1-го вересня 1917 року – директор греко-католицької учительської семінарії для хлопців в Ужгороді аж до жовтня 1938

року. Посол до Празького парламенту в Празі в 1924–1929 рр. В жовтні місяці 1938 р. – державний секретар, в 1938–1939 рр. – Прем'єр, 15 березня 1939 р. – Президент Карпато-Української держави. На еміграції в Празі до травня 1945 р. Вмирав в московській тюрмі Ле форт 11 липня 1945 року».¹³⁴ До цього додамо, що дата смерті А.Волошина неточна. Він помер 19 липня в Бутирській тюрмі. Однак, тоді, коли писалася книга А.Штефана, про це було невідомо.

Численні статті межуарного характеру про Августина Волошина написали П.Кукурудза, А.Кущинський, В.Лар, П.Стерчо, С.Яковенко,¹³⁵ що видаються нам важливим причинком до розуміння складної, часом суперечливої діяльності А.Волошина як політичного діяча. У цьому зв'язку увірзнімо статті Степана Росохи та Павла Кукурудзи, які органічно взаємопов'язані між собою широко закросною темою про педагогічну діяльність А.Волошина з одного боку, і в вужчому плані – про його заслуги перед «Просвітою» – з другого. П.Кукурудза дійшов висловку, що результати майже двадцятирічної роботи представників «Просвіги», одним із засновників якої був А.Волошин, лягли в основу тих духовних змагань, які завершилися 1939 року проголошенням незалежної держави – Карпатської України.

Внесок А.Волошина у розвиток закарпатського театру описав Юрій-Августин Шерегій.¹³⁶ Він відзначив, що ще 30 грудня 1920 р. Гіядор і Мирон Стрипські, М.Григадій, Ю.Брашайко, А.Штефан та інші прийшли до А.Волошина, щоб обговорити болючі питання культурного розвитку краю... На це повідомляє о.Волошин, що й тут в Ужгороді настала вже також думка заснувати просвітні товариство. Звісний пагірот о.Нсвилький, парох з Уяку, основник декількох культурних товариств на другій стороні Ужа, зладив вже статут для просвітнього товариства «Зоря» й передав А.Волошинові. Це мало бути товариство просвітньо-економічне для ширення культури між народом, подібне, як «Просвіта» у Львові. А.Волошин прочитав статут... Автор взорувався на статут львівської «Просвіти» з 1880 р., а доповнив і розширив справами, які треба розділяти на кілька товариств... Зачинається дискусія, вже речево усі заявляють за тим, щоб це товариство заснувати... лиш статут поправити й до роботи обрано комітет: д-р.Стрипський, А.Волошин і я. Оцей день був щасливим днем».¹³⁷ 11 травня 1921 р. був обраний Головний відділ «Просвіги», засупником голови якого став А.Волошин. 15 січня 1921 р. на Підкарпатській Русі почав діяти перший в її історії руський театр. Закономірно, що ювілейну промову виголосив А.Волошин.¹³⁸

Ю.А.Шерегій писав, що А.Волошин неодноразово бував на виставах, які ставив руський театр в Ужгороді. Зокрема, 28 серпня 1921 р. в міському театрі відбувся вечір, присвячений 70-річчю чеського драматурга Алоїза Ірасека, на якому виступив А.Волошин. У свосму виступі він пояснив, що А.Ірасек видатний драматург і його творчість має великий вплив на європейську культуру взагалі.¹³⁹ Прізвище А.Волошина постійно було серед жертводавців на користь закарпатського театру. А.Штефан наводить факт, який свідчить про постійну турботу театром з боку А.Волошина. Так, в січні 1930 р. прем'єр-міністр подарував після «колядування Нової Сцени» на «поточні потреби» театру 5000 Кч.»¹⁴⁰

Театр «Нова сцена» неодноразово ставив п'єси А.Волошина, який в 30-их роках справедливо вважався одним з провідних закарпатських драматургів. Не винадково В.Греджица-Донський, представляючи різні літературні жанри того часу, відносив до кращих драматургів одного А.Волошина. Відомий закарпатський поет мав рацію – історична драма «Фабіола» ставилася не тільки на закарпатській сцені, але і в Празі. Августин Штефан вважав, що драма «Маруся Верховинка» – найкраща дотеперішня карпато-українська драма.¹⁴¹ Цю п'єсу високо оцінив також Ю.–А. Шерегій: «... аматори Самоосвітнього гуртка при хлоп'ячій Учительській Семінарії поставили в гімнастичній залі в Ужгороді в режисурі М.Біличенка 26.V.1935 несподіванку –

прем'єру п'єси А.Волошина «Маруся Верховинка», сюжетом якої є боротьба за рідну школу».¹⁴²

Навіть у такому питанні як театральне мистецтво, не припинялася гостра боротьба між двома напрямками – українським і русофільським. Свою чітку позицію в цьому відношенні зайняв А.Волошин. «Гастролі в Празі, – констатував Ю.-А.Шерегій, – вплинули на всю громадськість і на наших провідних чинників; театр визнала Прага, мусив це зробити і Ужгород. Не знаючи про наш плян з гастрольми, дирекція нашого Дружества в Ужгороді була заскочена голосами преси. 26.6.1938 «Нова свобода» повідомляла, що А.Волошин «виступив із Дружества «Карпато-руської Театр», бо його праця не považав корисною для нашого народу й відродження. За цим фактом мають керуватись свідомі українці у відношенні до цього театру...».¹⁴³

Наближалася трагічна розв'язка для Карпатської України та її президента. Ці важкі часи Ю.-А.Шерегій описав дуже стисло, немов писав хроніку: «Події в ЧСР клонились до її розвалу. 14.III. проголошено самостійну Карпатську Україну, як суверенну державу, бо Словаччина відірвалась від ЧСР. Нагло був скликаний І-ий Сойм Карпатської України на 15.III.1939 до Хусту, але без святочних вистав. Сойм зафіксував волю народу не піддатися окупантам. Винесено перші закони держави, іменовано уряд, послі вибрани І-го президента Карпатської України, колишнього прем'єра д-ра А.Волошина, Сойм відкинув капітуляцію перед Угорщиною. 15 січня 1939 р. сніг покривав кров на трунах карпато-української столиці».¹⁴⁴ Вже перебуваючи в еміграції, «Українська Драматична Студія показала драматургію повісті А.Волошина «Фабіола».¹⁴⁵

Серед численних спогадів про Августина Волошина і Карпатську Україну окремої уваги заслуговують спогади і статті Вікентія Шандора,¹⁴⁶ який в 1939 р виконував відповідальні обов'язки представника уряду Карпатської України в Празі. В.Шандор більшу увагу приділяє характеристиці А.Волошина як політичного діяча, хоча відзначає, що ще дитиною «пішов я до Ужгороду, купив у книгарні-друкарні «Унію» Буквар о.Волошина з 1907 року і сам почав з нього вчитись руську грамоту. Буквар був маленький, біленький, з твердим знаком, але була в ньому велика життєва іскра. Як учитель довідався, що я вчуся азбуку по-руськи, просив мене, аби я його вчив».¹⁴⁷

А.Волошин повністю довіряв В.Шандору, а тому не дивно, що в спогадах останнього містяться такі факти, які важко знайти у спогадах інших діячів національно-визвольного руху 20–30-х років у Закарпатті. Приміром, коли йдеться про політичну діяльність А.Волошина після розпаду Австро-Угорської монархії. В.Шандор пригадував: «Провідна постать тодішнього нашого життя, пізніше прем'єр-міністр Карпатської України о.Августин Волошин у розмові з автором цих спогадів у Празі 1939 року визначив тогочасну ситуацію такими словами: «Ми мусіли шукати якусь реальну розв'язку, притому не хотіли довше бути зв'язані з Мадярищиною, а наше з'єднання з Україною не було можливості здійснити. головну роль тоді повсюди грала військова сила, якої у нас не було. Про чехів як народ ми дуже мало знали, але в той час був це єдиний правильний вихід із положення – зв'язати нашу долю із слов'янським народом».¹⁴⁸ Такої думки притримуються сьогодні переважна більшість сучасних дослідників.

В.Шандор яскраво описав призначення А.Волошина прем'єр-міністром уряду Підкарпатської Русі 26 листопада 1938 р. «Сенсацією був арешт прем'єр-міністра Бродія та призначення на його місце д-ра Августина Волошина... Доказалося, що у випадку небезпеки держави, чеські діячі таки звернулися за порятунком до українців. Мене ця вістка сильно порадувала. Нарешті і ми будемо ковалями і виразниками своєї долі».¹⁴⁹ В.Шандор був глибоко переконаний, що невдовом якими б були

рішення Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. якби українську делегацію очолював А.Бродий, а не А.Волошин. «Призначаючи о.Августина Волошина новим прем'єр-міністром, – справедливо відзначав В.Шандор, – Прага викликала не тільки певного роду внутрішню революцію, але й поворот у політиці Чехо-Словаччини та поворот в українській справі взагалі. Дивлячись на карту Карпатської України після арбітражу, створюється враження, що арбітри навмисно і свідомо поспретинали сухопутні й залізничні шляхи в Хусті, аби примусити населення багати Мадярщину «ласкаво» просити цей край до себе».¹⁵⁰

Спогади В.Шандора відзначаються своєю об'єктивністю і неупередженістю. Захищаючи в тому чи іншому питанні позицію А.Волошина, В.Шандор наводить переконливі докази. Приміром, коли йде мова про утворення концтабору на горі Думен поблизу Рахова. З цього приводу В.Шандор писав: «Злісний виступ недоброзичливців у пресі проти доброго імені о.А.Волошина, що ніби підписував наказ для ізоляційної затримки підозрілих осіб, можна вважати великим підступом. А.Волошин нікого не посилав у табір, для того були інші органи. Якщо його підпис десь і можна було знайти, то це треба вважати результатом тогочасного початкового хаосу. Невиключено, що до такого підпису могло дійти і внаслідок навмисного підсунення якимсь малярчуком такого наказу разом з іншими листами».¹⁵¹

Зупинився В.Шандор і на стані чесько-українських взаємин періоду Карпатської України. Необхідно погодитись з його думкою, що «призначення о.Августина Волошина прем'єр-міністром від 27 жовтня 1938 р. означало зміну ставлення чехів до українців та української державності взагалі. Чехи нарешті переконалися в тому, що т.зв. москвофільський культурний напрям, який вони так заязато підтримували в Карпатській Україні, завів їх наостанку в тупик... Одночасно ми повинні були брати до уваги собі чеський національний сентимент, чесько-німецькі взаємини в сучасному й минулому, щоб невідповідно повеслінкою їх собі не зражувати. З чехами ми створили одну федеративну державу, і треба було відстоювати спільну платформу для подальшого існування. Крім того, ми були повністю залежні від чехів. Знайти в цьому напрямі відповідну форму нашої присутності у Празі – було одним із основних моїх завдань. Саме так визначив його і прем'єр-міністр Августин Волошин при першій зустрічі в Празі».¹⁵²

В.Шандор детально описав сутички 13–14 березня 1939 р. між чехами і карпатськими січовиками, вважаючи їх тактичною помилкою останніх. Він переконливо довів, що А.Волошин постійно прагнув до співпраці обох народів. «Тоді не був час на політичні, навіть обгрунтовані порахунки з чехами за минуле. – констатував він. – Життєві інтереси обох народів вимагали якнайтіснішої співпраці та взаємопорозуміння, що о.А.Волошин часто наголошував у своїх виступах та пресових конференціях. Спеціально становище мало своєю логіку, бо в даній ситуації чехи мали той самий політичний інтерес, що і ми – збереження цілості обкресленої республіки, боротьбу проти мадярських і польських терористичних банд, проти терористичних аспірацій Мадярщини щодо спільних кордонів з Польщею».¹⁵³

На сторінках спогадів В.Шандора зустрічається багатотисяч архівний матеріал про господарську політику уряду А.Волошина, заключаючи важливих торговельних договорів, українізацію всіх сфер суспільно-політичного життя краю. Не обминув він своєю увагою й реакцію А.Волошина на призначення Прагою третім міністром Карпатської України чеського генерала Л.Прхали. Хоча про це писали й інші очевидці, однак В.Шандор мав особисту розмову з цього приводу з А.Волошином. Ось як він її передав: «Після повернення з нарад до Представництва, сказав мені о.Волошин:

- Масмо трьогого міністра.
- Цікаво – кого? – запитую я.

– Ану, вгадайте.

Я почав вираховувати імена наших можливих кандидатів, але не вгадав і о.Волошин заявив:

– Генерала Прхалу.

– А ви на нього погодились? – зразу запитав.

– Чехи на ня напосіли, то що я міг робити. – була відповідь.¹⁵⁴

Цей фрагмент із спогадів В.Шандора ще раз переконує в тому, що самостійність А.Волошина у великій політиці була досить відносною і обмеженою – всі проблеми вирішувала Прага. І з такою постановкою питання треба було рахуватися.

Сьогодні багато пишеться про проголошення незалежності Карпатської України. Загальновідомо, що радикально настроєні закарпатські націоналісти «натискали» на А.Волошина, щоб він проголосив самостійність задвоєю до 14 березня 1939 р. В.Шандор повністю поділяв позицію А.Волошина, заявивши про себе як про політика реалістичного спрямування. «Уряд Карпатської України, а зокрема о. д-р. Волошин, у своїх заявах і статтях постійно наголошував потребу й політичну доцільність нашого співжиття з федеративною Чехо-Словаччиною. Беручи до уваги тогочасну політичну ситуацію в Центральній Європі та політику наших сусідів, зберегти федерацію в той час було єдиною реальною правильною розв'язкою проблеми Карпатської України... Мусимо бути підготовлені з військового й політичного боку, і рівно ж мусимо проголосити свою незалежність, але аж після Словаччини, щоб не повернути до себе відповідальність за розвал республіки».¹⁵⁵ Отже, однією з причин проголошення незалежності Карпатської України було проголошення самостійності Словаччиною, а отже державний розпад Чехо-Словацької республіки. Від імені А.Волошина В.Шандор «виконав акт проголошення незалежності в Празі».¹⁵⁶

У спогадах В.Шандора містяться незаперечні докази про організацію проведення державного перевороту в Карпатській Україні. В.Шандор детально описав «таємну раду групи членів Головної Команди Карпатської Січі у Січовій Гостиниці, на якій приготувався замах на уряд, тобто на всіх членів уряду і на арешт 15 провідних осіб. Присутні на цій нараді були декотрі члени Головної Команди галичани, а з наших Росоха, Рогач, Роман – три «Р».¹⁵⁷ Свідчення В.Шандора підтверджують спогадами В.Бірчака, І.Сарвадія, М.Бандусяка та інших очевидців.¹⁵⁸ Відзначимо, що чехословацька служба безпеки неодноразово повідомляла А.Волошина про змову.¹⁵⁹ Робили це і окремі члени його уряду. Однак, як пише В.Шандор, «він був спокійної і розсудливої вдачі. Мав дуже велику терпеливість вислуховувати людські болі та їх лікувати».¹⁶⁰ За всі свої кроки А.Волошин ніс відповідальність перед Прагою і своїм рідним народом. Безперечно, правий В.Шандор, коли пише, що «якщо будемо виправдовувати наші помилки і невдачі та їх ідеалізувати, звідсемо морально на манівці цілі генерації, які втрачимо для нашого народу».¹⁶¹ З такими міркуваннями необхідно погодитися.

Опублікували свої спогади й ті, які, хоч і були патріотами краю, але вважали, що уряд А.Волошина є поміркованим, ліберальним, «соціал-демократичним», «застарілим» і не хоче проголошувати незалежність Карпатської України. Мова йде про статті і книги М.Бажанського, І.Рогача, С.Росохи, Ю.Химинця.¹⁶² Всі вони відзначали видатні педагогічні здібності А.Волошина, його вирішальний внесок у розвиток культури і національної свідомості населення краю. Однак по кардинальних питаннях тогочасного політичного життя Карпатської України їх спогади суттєво відрізняються від спогадів, приміром, Вікентія Шандора. С.Росоха пізніше визнав, що «нераз дуже критично висловлювався на їх (А.Волошина та Ю.Ревая – Авт.) адресу та інших провідників... бо ж в наших «революційних

поняттях» вони були «опортуністами», а тільки ми «правдивими» націоналістами. Без сумніву, що такі поняття в нас родились під впливом ОУН, до якої належали провідні одиниці закарпатської молоді»¹⁶³ Що стосується інших активних учасників подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні, то у виданих ними спогадах суперечності в українському таборі, як правило, замовчуються. Через їх праці червоною ниткою проходить ідея монолітної єдності і всезагальної підтримки уряду Августина Волошина. Насправді, все було далеким не так.

Окреме місце серед спогадів про Карпатську Україну і Августина Волошина належить спогадам колишнього керівника закарпатських націоналістів Юліана Химинця.¹⁶⁴ Автор книги «Тернистий шлях до України» детально описав хід Союзу Карпатської України та події, які цій події передували. Він погоджується з іншими дослідниками і есеїстами, що проголошення незалежності Словаччиною змусило і уряд А.Волошина поступити аналогічно. Ю.Химинець наводить уривок з промови А.Волошина на засіданні Союзу Карпато-Української держави 15 березня 1939 р.: «Висловлюю глибоку вдячність Богові, що дозволив дочекатися цього великого нашого свята, що є святом українського народу. Дозволив якраз нам – найменшій вітці українських земель – бути вільними. Від національної загибелі врятувала нас наша глибока віра у наше національне воскресіння.

Що ми діждалися часу, можемо завдячувати витривалості нашого народу. Незважаючи на всі трагічні переживання, залишилися ми вірними синами свого народу, дух предків додав нам творчої сили і почуття єдності.

Ми розбудуємо Карпатську Україну, з признанням нових прав і національним меншостям, щоб усі громадяни Карпатської України почували себе щасливими».¹⁶⁵

Особливої уваги, перш за все своєю оригінальністю, заслуговує розділ із споминів Ю.Химинця «Закордонна делегація Карпатської України». Відомо, що цю делегацію, яка була створена у вересні 1939 р., очолював Ю.Химинець за наказом уряду Карпатської України і особисто Августина Волошина. Саме на нього покладалося відповідальне завдання бути представником уряду Карпатської України при Проводі Українських Націоналістів. Ю.Химинець відзначив, що коли 1 листопада 1938 р. прем'єр-міністр А.Волошин зі своєю делегацією прибув на Віденський арбітраж, він одержав у своє розпорядження всі матеріали, підготовлені закордонною делегацією Карпатської України. Ю.Химинець також чимало зробив для того, щоб світова громадськість дізналася про Карпатську Україну».¹⁶⁶

Однак, у деяких дискусійних питаннях історії Карпатської України Ю.Химинець притримувався хибних думок. Зокрема, він вважає, що А.Волошин видав наказ про вилучення зброї карпатським січовикам в ніч з 13 на 14 березня 1939 р., що не відповідає дійсності. На нашу думку, це не входило в компетенцію уряду А.Волошина. Питання зброї вирішувала, все-таки, Прага. Неточним є також твердження Ю.Химинця, що «президент Волошин дав наказ своїй армії боронити державу від поневолення».¹⁶⁷ Поки-що, ми не маємо підтвердження такому впевненому твердженню.

Заслугують на увагу міркування Ю.Химинця про політичну діяльність А.Волошина та окремих членів його колишнього уряду в еміграції. відповідає правді, що «ніхто з уряду, насамперед Президент д-р А.Волошин, не шукав контакту з Проводом Українських Націоналістів... Хоча ПУН у справі Карпатської України зробив великі зусилля (переважно дипломатії і фінансової допомоги), однак через те, що в останній дії закарпатської епопеї відійшов у тінь, після трагедії Карпатської України він не міг собі приписувати заслуги героїчної боротьби Закарпаття. Він шукав далі контакт з урядом Карпатської України. Така нагода трапилась 21 липня 1939 р., коли встановились взаємовідносини і шляхи співпраці між проводом українських націоналістів і владою Карпатської України. Це домовлення зафіксоване

актом у Венеції». ¹⁶⁸ Однак, знову ж таки, переважна більшість дослідників вважає, що А. Волошин цей договір не підписував. До речі, під час допиту в Лефортовській в'язниці А. Волошин теж однозначно заявив, що договір не підписував.

Отже, спогади очевидців і активних учасників національно-визвольних змагань закарпатських українців 20–30-х років переконливо свідчать, що Августин Волошин був яскравою постаттю нашої історії. Він зробив величезний внесок у розвиток педагогіки, освіти і культури краю, спричинився до піднесення рівня національної свідомості закарпатських українців. Не випадково, що місцеве населення його називало «Батьком» нашого національного відродження. Такої честі в XIX столітті удостоївся лише Олександр Духнович – славетний будитель закарпатських русинів.

Августин Волошин був визначним політичним діячем краю протягом всього міжвоєнного періоду, особливо наприкінці 30-х років. Спогади Василя Гренджі-Донського, Вікентія Шандора, Августина Штефана та інших переконують, що прем'єр-міністр, а згодом президент Карпатської України користувався необмеженим авторитетом серед населення краю. Йому доводилось діяти в складних міжнародних умовах, коли тривав розпад Чехо-Словацької республіки. А. Волошин був політиком-реалістом, добре усвідомлюючи, що для Карпатської України найкращим є державне співжиття з чехами і словаками в єдиній федеративній державі.

Спогади очевидців дають можливість з'ясувати позицію А. Волошина стосовно українсько-чеських відносин, Карпатської Січі, суперечностей в українському таборі тощо. Однак, відповідаючи на ці дискусійні питання Карпатської України, мемуаристи притримуються різних думок. Одні (В. Шандор, А. Штефан, І. Сарвалій) вважають, що опозиція в українському таборі стосовно уряду А. Волошина, задала тільки шкоди визвольним змаганням закарпатських українців. Інші (С. Росола, Ю. Химинець) – притримуються думки, що молоді радикально настроєні закарпатські націоналісти у спілці з деякими членами ОУН випереджували своїх старших і поміркованих колег з уряду, зокрема, у питанні проголошення незалежності.

Постать визначного закарпатського педагога, культурного і політичного діяча Августина Волошина завжди привертала і привертає увагу дослідників, як вітчизняних, так і зарубіжних. Перші біографічні нариси про нього з'явилися вже при житті Августина Волошина. Їх авторами були ті, хто йшов нога-в-ногу з ним, його найближчі соратники і численні учні – Володимир Бірчак, Павло Яцко, Августин Штефан, Вікентій Шандор, Василь Гренджа-Донський та багато інших. В своїх спогадах вони звернули увагу на великий вклад Августина Волошина в розвиток педагогіки, освіти і культури Закарпаття, у піднесення рівня національної свідомості закарпатських українців. Закономірно, що в них проводиться паралель з Олександром Духновичем – найвизначнішою постаттю нашого краю XIX століття. Якцо О. Духнович був будителем закарпатців у XIX ст., то А. Волошин вважається батьком національного відродження в Закарпатті XX ст.

З приходом радянських військ в Закарпаття у 1944 р., а особливо після возз'єднання краю з Радянською Україною в складі СРСР, на багатогранну діяльність А. Волошина було накладено «табу». Майже всі педагогічні праці А. Волошина були сховані в так званих «спецхранах». В численних працях радянських істориків, опублікованих в 50–80-х роках, А. Волошин зображувався виключно чорними фарбами. Його називали «українським буржуазним націоналістом», «запеклим ворогом народу», «слугою кількох господарів», «зрадником українського народу», «політичним авантюристом». Перелік цих та інших епітетів можна б продовжити. В такому руслі написані праці С. Білака,

П.Халуса, Б.Співака, М.Болдижара, Д.Буковича та багатьох інших. Така загальна характеристика діяльності А.Волошина та очолюваного ним уряду Карпатської України поступово перемістилася на сторінки узагальнюючих, фундаментальних праць «Історії Української РСР», «Історіографії історії Української РСР», «Шляхом до щастя» тощо.

Виняток становили дослідження, які побачили світ за кордоном, де науковці, за висловом відомого українського історика Ярослава Дашкевича, «могли писати вільно». Авторами більш-менш об'єктивних праць про А.Волошина були П.Стерчо, В.Шандор, А.Пекар, О.Баран, С.Росоха, П.Р.Магочій, В.Косиц, В.Маркусь, М.Мушинка, І.Ванат, Т.Беднаржова та ін. Разом з тим, необхідно відзначити, що для праць зарубіжних вчених характерний деісторизований підхід до з'ясування оцінки громадсько-політичної і культурно-освітньої діяльності А.Волошина. У монографіях і статтях зарубіжних істориків А.Волошин, як правило, деісторизується. Такий стан справ, на нашу думку, також пояснюється браком джерел, які в переважній своїй більшості збереглися в архівах України, Угорщини та Чехословаччини.

Зарубіжні дослідники більшу увагу звертали на політичну діяльність А.Волошина, особливо на період, коли він був прем'єр-міністром та президентом Карпатської України. Виняток становить ґрунтовна монографія чеської дослідниці Тетяни Беднаржовой «Августин Волошин – державний діяч, педагог-мислитель», в якій зроблена спроба простежити життєвий шлях і проаналізовано педагогічну спадщину видатного вченого. Що стосується вітчизняної історіографії, то аналогічні праці про А.Волошина з'явилися тільки на початку 90-х років, особливо після проголошення України незалежною державою.

Перші позитивні зрушення відбулися в березні 1990 р., коли вперше в Україні відзначалася річниця з дня проголошення Карпатської України та її президента Августина Волошина. Тоді ж зробили спробу переглянути свої попередні оцінки радянські історики. В березні 1990 р. відбулося засідання «круглого столу» істориків в «Закарпатській правді», на якому були присутні М.Болдижар, І.Чаварга, М.Макара та ін. Вони визнали, що Августин Волошин був визначним педагогом і вніс значний вклад в розвиток освіти і культури краю. Прогниленої точки зору притримувався В.Пашкевич, який і далі продовжував вважати А.Волошина «політичним авантюристом».

Протягом 1990–2000 рр. українські історики, педагоги і філологи опублікували понад 150 наукових і науково-популярних праць, в яких простежили життєвий шлях і багатогранну спадщину А.Волошина. Заслужують на увагу змістовні праці В.Гомонная, М.Кляп, В.Турияниця, М.Зимомрі, Ю.Балси та ін. про педагогічну діяльність А.Волошина. Найповніше ця проблема висвітлена у двох виданнях монографії В.Гомонная, М.Зимомрі та М.Вегеша «Августин Волошин» (1994, 1995). О.Мишанич, П.Чучка, Б.Галас, В.Турияниця, Ю.Юсип та ін. висвітлили проблематику боротьби А.Волошина за збереження рідної мови в краї, дали оцінку його літературної діяльності. П.Федака досліджував внесок А.Волошина у створення товариства «Просвіта», яке відіграло важливу роль у формуванні національної свідомості закарпатських українців у період між двома світовими війнами.

Останнім часом вітчизняними істориками все більше приділяється уваги висвітленню політичної спадщини Августина Волошина. Необхідно відзначити, що в цьому відношенні вони не притримуються спільної думки. Особливо, коли йдеться про короткочасне існування Карпато-Української держави. В.Лемак, М.Болдижар, І.Гранчак та деякі інші вважають, що орієнтація А.Волошина на Німеччину була помилковою. На їх думку, уряд Карпатської України неодноразово порушував законодавство Чехословацької республіки, згортав демократичні процеси.

переслідував інакодумців тощо. М.Болдижар називає вибори до Союму Карпатської України такими, що пройшли на задовільному рівні, а В.Лемак твердить, що вони були сфальсифікованими. Інша група вчених (В.Ганчин, Б.Якимович, Ю.Сливка, С.Кульницький, М.Вегеш) доводять, що встановлення авторитарного режиму в Карпатській Україні пояснювалося, і в значній мірі було прискорено, негативним впливом цілого ряду внутрішніх і зовнішніх факторів (складна міжнародна обстановка, посилення українсько-чеських суперечностей, постійні напади угорських і польських терористів, антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колонії» тощо). Саме така ситуація, вважають сучасні дослідники, і змусила уряд Августина Волошина піти на згортання демократичних процесів, що вилилося у закриття окремих друкованих органів, товаристів, відкриття концентраційного табору, заборону всіх політичних партій і проведення безальтернативних виборів до Союму.

Українськими вченими немало зроблено у напрямку видання бібліографічних покажчиків праць Августина Волошина, збірників його вибраних творів. Авторами цих праць були О.Мишанич, П.Чучка, В.Гураїниці, В.Гомоннай, М.Зимомря та ін. Августин Волошин займає чільне місце на сторінках узагальнюючих праць і енциклопедичних видань, виданих в Україні. Мова йде про «Малий словник історії України», «Енциклопедію історії України» тощо.

Незважаючи на різні, інколи полярні, підходи до оцінки Августина Волошина, переважна більшість істориків справедливо вважають, що він був визначною постаттю української історії ХХ століття.

1. Білак С.М. Антинародна діяльність уряду так званої Карпатської України (1938–1939рр.) // Український історичний журнал. – 1972. – №5. – С.31–40; Його ж: Слуга кількох господарів. – Ужгород, 1977; Його ж: До питання критики буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії Закарпаття (1919–1944 рр.) // Культура і побут Українських Карпат. Матеріали республіканської наукової конференції. – Ужгород, 1973. – С.65–73; Слівак Б.І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930–1945 рр. – Львів, 1963; Букович Д. Павутиння омани. – Ужгород, 1974; Болдижар М. Хто і навіщо обілює історію унії. – Ужгород, 1985; Ілько В. Боротьба трудящих Закарпаття за возз'єднання з Радянською Україною (1939–1944 роки). – Ужгород, 1954.
2. Ротман М. Напередодні Другої світової: З історії Закарпатської комуністичної організації 1933–1938 років. – Ужгород, 1984; Хайнас В.В. Назустріч мрії: З історії Закарпатської комуністичної організації 1938–1945 років. – Ужгород, 1964; Гранчак І.М. Олекса Борканюк – полум'яний борець за визволення трудящих Закарпаття. – К., 1956; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. – Т.1 (1918–1945). – Ужгород, 1968; История Украинской ССР: В десяти томах. – Т.7. – К., 1984; Историография истории Украинской ССР. – К., 1986.
3. Слівак Б.І. Названа праця. – С.283.
4. Пашкевич В. Політичний авантюрист // Закарпатська правда. – 1990. – 6 берез.
5. Галда П. «Політичний авантюризм» чи патріотизм? Чи мали право українці Закарпаття боротися за свою незалежність? // Ужгородський університет. – 1990. – 22 черв.; Вегеш М. «Любов народна і міжнародна...». Августин Волошин: педагог і людина // Молодь Закарпаття. – 1990. – 29 верес.; Його ж: Августин Волошин: ким він був? // Радянська Верховина. – 1990. – 24 берез.; Божук Г., Зілгалов В., Чучка П. Карпатська Україно... // Молодь Закарпаття. – 1990. – №11.
6. Карпатська Україна: пошуки істини. Круглий стіл істориків в «Закарпатській правді» // Закарпатська правда. – 1990. – 15, 17, 20; 21 берез.

7. Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України: Історико-популярний нарис.–Ужгород, 1993.–С.75.
8. Зимооря М., Гомоннай В., Вегеш М. Августин Волошин. До 120-річчя від дня народження видатного громадського, культурного та церковного діяча України. – Слупськ – Ужгород, 1994; Їх же: Августин Волошин. – Ужгород, 1995.
9. Довганич М. Влячний за працю // Новини Закарпаття. – 1995. – 23 берез.; Анталовський І., Анталовський В. Правдива стежина до нашої історії // Верховина. – 1995. – 18 берез.
10. Зимооря М., Гомоннай В., Вегеш М. Названа праця. – С.14.
11. Там само. – С.92.
12. Анталовський І., Анталовський В. Названа праця.
13. Балега Ю. Він був сином свого народу і... майбуття. Августин Волошин як культурно-освітній діяч // Закарпатська правда – 1991. – 13 верес.; Його ж: Культурно-освітня діяльність А.Волошина // Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст.». – Ужгород, 1992. – С.11–15; Його ж: Августин Волошин про виховання учнівської молоді // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження Української держави» (Ужгород, 11/12 березня 1994 року). – Ужгород, 1995. – С.182–190.
14. Балега Ю. культурно-освітня діяльність А.Волошина. – С.11–12.
15. Там само. – С.14.
16. Балега Ю. Августин Волошин про виховання учнівської молоді. – С.187.
17. Там само.
18. Гомоннай В. Від сповиточку. Педагогічні погляди А.Волошина // Карпатський край. – 1991; Його ж: Августин Волошин // Гомоннай В.В. Антологія педагогічної думки Закарпаття (ХІХ–ХХ ст.). – Ужгород, 1992; Його ж: Педагогічні погляди Августина Волошина: До 120-річчя від дня народження // Срібна Земля. – 1994. – 12 берез.; Гомоннай В.В., Росул В.В., Талапканич М.І. Школа та освіта Закарпаття. – Ужгород, 1997 (про А.Волошина. – С.40–43); Гомоннай В., Росул В.В. Августин Волошин про концепцію формування професії вчителя. – Ужгород, 1995.
19. Гомоннай В.В. Антологія педагогічної думки Закарпаття (ХІХ–ХХ ст.). – С.94.
20. Там само.
21. Гомоннай В.В., Росул В.В., Талапканич М.І. Школа та освіта Закарпаття. – С.42.
22. Сенько І. Ментальність русинів-українців. – Ужгород, 1996. – С.84–89.
23. Там само. – С.87.
24. Там само. – С.88–89.
25. Там само. – С.89.
26. Мороз М. Традиції шкільних підручників Л.М.Толстого, К.Д.Ушинського в «Часописі для угро-руської молодіжі» А.Волошина і «Світлі» О.Маркуша // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича. – Ужгород, 1992. – С.335–337.
27. Там само. – С.337.
28. Там само.
29. Німчук В. «Практична граматики малоруської мови А.Волошина // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.254–264.
30. Там само. – С.259.
31. Там само. – С.264.

32. Галас Б. Науково-педагогічні погляди А.Волошина і процес утвердження української літературної мови на Закарпатті // Там само. – С.209.
33. Там само. – С.210.
34. Чучка П. Августин Волошин і утвердження літературної мови в Карпатській Україні // Там само. – С.24–39.
35. Там само. – С.25.
36. Турянця В. Августин Волошин про методику вивчення рідної мови // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції. – Ужгород, 1993. – С.303–308; Юсип Ю.В. Августин Волошин і мовна дискусія 20-х рр. ХХ ст. // Там само. – С.338–342.
37. Кляп М. Історичні умови формування світогляду А.Волошина як педагога // Молодь – Україні. Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. – Т.9. – Ужгород, 1996. – С.114–156; Її ж: Твори визначного педагога // Закарпатська правда. – 1996. – 30 лип.; Її ж: Деякі питання історії церкви Закарпаття в працях А.Волошина // Ужгородській унії – 350 років. Матеріали міжнародної конференції. – Ужгород, 1997. – С.114–116; Її ж: Розробка А.Волошином методики духовного виховання // Там само. – С.117–119; Її ж: Нова праця про Августина Волошина // Новини Закарпаття. – 1997. – 16 груд.; Її ж: Підручник з математики Августина Волошина // Обрії (Науково-педагогічний журнал). – 1998. – №1. – С.72–76.
38. Кляп М.І. Педагогічна діяльність А.Волошина в 20–30-х роках ХХ століття. Автореферат дисертації... канд. пед. наук. – Івано-Франківськ, 1998.
39. Там само. – С.15–16.
40. Божук Г. Газети «Свобода» і «Нова свобода» про Августина Волошина // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.70–87; Турянця В. Преса Угорської Русі в оцінці Августина Волошина // Там само. – С.160–168.
41. Дем'ян Г. О.Духнович у творчості А.Волошина-літературознавця // Дукля.–1991.–№2.–С.32–33; Зимомря М., Вегеш М. Духовні устремління О.Духновича в оцінках Августина Волошина та Едуарда Вінтера // О.В.Духнович і Слов'янський світ. Матеріали наукової конференції. 23–24 квітня 1993 року. – Ужгород, 1994. – С.178–179.
42. Мишанич О. Августин Волошин як літератор // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.243–253.
43. Там само. – С.253.
44. Вегеш М. Августин Волошин (1874–1945) // Календар «Просвіти» на 1994 рік.–Ужгород, 1994.–С.70–73; Вегеш М., Віднянський С. Волошин Августин (1874–1945) //Малий словник історії України. – К., 1997. – С.97–98; Вегеш М., Турянця В. Короткий життєпис Августина Волошина (1874–1945). – Ужгород, 1995; Галич О. Августин Волошин – Президент Карпатської України // Карпатська Україна і Карпатська Січ. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України і Карпатської Січі: м.Хуст, 14 березня 1999 р. – Ужгород, 1999. – С.17–27; Дем'ян Г. Августин Волошин // За вільну Україну. – 1990. – 12 лип.; Його ж: Августин Волошин // Таланти Бойківщини. – 1991; Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Августин Волошин // Генералітет українських визвольних змагань. Біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. – Львів, 1995. – С.269–270; Мишанич О., Чучка П. Августин Волошин (1874–1945) // Августин Волошин. Твори. – Ужгород, 1996. – С.5–36; Павленко Г.В. Волошин Августин Іванович // Павленко Г.В. Діячі історії, науки і культури Закарпаття.

- Малий енциклопедичний словник. – Ужгород, 1997. – С.26–28; Підкова І.З., Шуст Р.М. Волошин Августин // Довідник з історії України.–Т.1 (А–Й)–К.,1993.–С.111–112; Хланта І.В. Августин Волошин // Хланта І.В. Літературне Закарпаття в ХХ столітті. Бібліографічний покажчик. – Ужгород, 1995.
45. Мишанич О., Чучка П. Названа праця. – С.16.
46. Богів О., Задорожний В. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 – березень 1939 рр.). – Ужгород, 1999. – С.34–35.
47. Там само. – С.35.
48. Гранчак І.М. Уроки існування Карпатської України // Нариси історії Закарпаття. – Т.2 (1918–1945). – Ужгород, 1995. – С.339.
49. Болдижар М. Політична драма чи авантюра? //Закарпатська правда. – 1990. – 21 берез.; Його ж: Навколо Августина Волошина // Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. – Ужгород, 1993. – С.105–110; Його ж: Августин Волошин: Заключний етап життя і діяльності // Там само. – С.110–117; Болдижар М., Лемак В. Уряд Августина Волошина і його державно-правова діяльність // Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – С.284–293; Лемак В. Через призму демократії // Хуст над Тисою. – Ужгород, 1992. – С.38–43.
50. Болдижар М. Політична драма чи авантюра // Закарпатська правда. – 1990. – 21 берез.
51. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. – С.106.
52. Там само. – С.105.
53. Там само. – С.116.
54. Там само. – С.115.
55. Там само. – С.81–82.
56. Нариси історії Закарпаття. – Т.2. –С.293.
57. Там само.
58. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. – С.124.
59. Там само. – С.126.
60. Там само. – С.127.
61. Там само. – С.128.
62. Там само.
63. Болдижар М. Августин Волошин: Заклучний етап життя і діяльності // Там само. – С.110–117; Вереш М. Останні дні життя президента // Календар «Просвіти» на 1995 рік. – Ужгород, 1998. – С.135–138; Його ж: Чого прагнув Августин Волошин? Нові документи про діяльність уряду Карпатської України в еміграції (1939–1941 рр.) // Орбіта-логос. – 1995. – 23 лист.; Його ж: Нові архівні матеріали про останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина // Срібна Земля. – 1996. – 16 берез.; Вереш М.М., Туряниця В.В., Чаварга І.М. Смерть президента. – Ужгород, 1995; Ганчин В. Можна тільки здогадуватись. Нові архівні дані про діяльність А.Волошина // Новини Закарпаття. – 1992. – 28 берез.; Офіцинський Р. Дипломатичні зусилля уряду Карпатської України в екзилі (студія та документи) // Молодь – Україні. Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. – Т.1. – Ужгород, 1994. – С.8–24.
64. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. – С.116.
65. Беднаржова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог-мислигель. – Львів, 1995; Її ж: Августин Волошин // Альманах «Гомону України» на рік 1995. –

- Торонто-Онтаріо, 1993. – С.77–82; Її ж: Августин Волошин – 120 років від дня народження // Пороги. – №1. – 1994.
66. Беднаржова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог-мислитель. – С.36–45.
67. Там само. – С.47.
68. Там само. – С.48.
69. Там само. – С.71.
70. Там само. – С.78.
71. Там само. – С.96.
72. Там само. – С.127.
73. Вайда М. Августин Волошин // Америка. – 1954. – 18 берез.; Його ж: Монсеньйор д-р. Августин Волошин // Календар «Провидіння». – 1959. – С.89–93; Його ж: У 90-ту річницю народин президента А.Волошина // Вільне слово. – 1964. – 28 берез.; Лар В. Про діяльність президента Волошина // Ковчег. – 1948. – Ч.5–11; Лабунька М. Останній ректор УВУ в Празі // Карпатський край. – 1994. – №7–12. – С.69–70.
74. Данко О. Августин Волошин – людина трьох покликань // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.110–115.
75. Там само. – С.110.
76. Пекар А. Батько Волошин в обороні греко-католицької церкви // Світло. – 1975. – 1975. – жовтень-листопад; Яковенко М. Августин Волошин як священик // Шлях. – 1955. – 22 жов.
77. Данко О. Названа праця. – С.113.
78. Там само. – С.115.
79. Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород, 1994.
80. Там само. – С.148.
81. Там само. – С.147.
82. Там само. – С.148.
83. Там само.
84. Лисяк-Рудницький І. Карпатська Україна і народ в пошуках своєї ідентичності // Історичні есе. – Т.1. – К.: Основи, 1994. – С.451–470.
85. Баран О. Чехо-Словачина і уряд Карпатської України // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.46.
86. Русин О. Угорська преса про Карпатську Україну (1938–1939 роки) // Там само. – С.146–159.
87. Там само. – С.154.
88. Там само. – С.154–155.
89. Мизь Р. Відгуки на проголошення Карпатської України та на її трагедію в українській пресі Югославії // Там само. – С.121–126.
90. Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. – Львів, 1994; Його ж: Августин Волошин // Календар-альманах «Нового шляху». – 1974. – С.36–37; Його ж: Батько Карпато-українського відродження // Америка. – 1965. – 4–11 верес.
91. Там само. – С.221.
92. Маркусь В. Августин Волошин // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т.1. – С.315.

93. Маркусь В. Від народу-племені через автономістські прагнення до державності і соборності // *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції.* – Ужгород, 1993. – С.22.
94. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993.
95. Фляйшхауер И. Пакт Гитлер–Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938–1939. – М., 1991.
96. Косик В. Названа праця. – С.59.
97. Там само. – С.60.
98. Там само. – С.59.
99. Там само. – С.66.
100. Там само. – С.67.
101. Там само. – С.479.
102. Там само. – С.480.
103. Фляйшхауер И. Указанная работа. – С.93.
104. Кічак І. Незалежна Карпатська Україна // *Визвольний шлях.* – 1996. – Кн.3. – С.259–262.
105. Там само. – С.261.
106. Мушинка М. Взаємини Степана Ключурака з Августином Волошином // *Карпатська Україна і Августин Волошин.* – С.127–135.
107. Там само. – С.134.
108. Там само. – С.431.
109. Бірчак В. Августин Волошин. Єго житя і діяльність. З нагоди ювілею 50-літніх уродин і 25-літньої праці. – Ужгород, 1924.
110. Там само. – С.25.
111. Там само. – С.13.
112. Яцко П. Августин Волошин // Там само. – С.30–31.
113. Гренджа-Донський В. Августин Волошин і вдячність п. начальника шкільного реферату // *Гренджа-Донський В. Твори.* – Т.IX. Публіцистика. – Вашингтон: Карпатський Союз, 1989. – С.181–182.
114. Гренджа-Донський В. Короткий життєпис державного секретаря о. Августина Волошина // Там само. – С.189–190.
115. Гренджа-Донський В. Отець др. Августин Волошин // Там само. – С.214–215.
116. Гренджа-Донський В. Августин Волошин і вдячність п. начальника шкільного реферату. – С.181.
117. Гренджа-Донський В. Короткий життєпис державного секретаря о. Августина Волошина. – С.189.
118. Там само.
119. Там само. – С.181–182.
120. Там само. – С.182.
121. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник // *Гренджа-Донський В. Твори.* – Т.VIII. – Вашингтон: Карпатський Союз, 1987; Його ж: Спогади. Листи // Там само. – Т.X. – Вашингтон: Карпатський Союз, 1988.
122. Дет. див.: Вегеш М. Земляк про земляка (Василь Гренджа-Донський про Августина Волошина) // *Радянська Верховина.* – 1991. – 30 верес.
123. Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України: Спомини. – Торонто, 1977; Його ж: За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської

- України. – Книга перша. – Торонто, 1973; Книга друга. – Торонто, 1981; Його ж
3 останні дні // Вільне слово (Торонто). – 1969. – 20 лист., 6 груд.
124. Штефан А. За правду і волю... – Книга перша. – С.247.
125. Там само.
126. Там само. – Книга друга. – С.33.
127. Там само. – С.111.
128. Там само. – С.111–112.
129. Там само. – С.203.
130. Там само. – С.243.
131. Там само. – С.287.
132. Там само. – С.293.
133. Там само. – С.295.
134. Там само.
135. Кукурудзяк П. О. Августин Волошин // Свобода. – Джерсі Сіті. – 1957. – 15–20 берез.; Кушинський А. З нагоди 49-ої річниці народин о. Августина Волошина // Українське козацтво. – 1973. – С.21–25; Лар В. Про діяльність президента Волошина // Ковчег. – 1948. – Ч.5–11; Стерчо П. Августин Волошин // Календар-альманах «Нового шляху». – 1947. – С.36–37; Яковенко С. Августин Волошин як священник // Шлях. – 1955. – 22 жов.; Клочурак С. До волі: Спомини. – Нью-Йорк, 1978; Шандор В. Закарпаття: Історико-правовий нарис від IX ст. до 1920. – Нью-Йорк, 1992; Приходько О. Пробудилась Русь... Закарпаття 50 літ назад (Спомини). – Нью-Йорк, 1972; Бірчак В. Карпатська Україна: Спомини й переживання. – Прага, 1940.
136. Шерсгій Ю. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто–Пряшів–Львів, 1993.
137. Там само. – С.38.
138. Там само. – С.55.
139. Там само. – С.63.
140. Там само. – С.309.
141. Нариси історії Закарпаття. – Т.ІІ. – Ужгород, 1995. – С.381.
142. Шерсгій Ю. Названа праця. – С.261.
143. Там само. – С.296.
144. Там само. – С.322.
145. Там само. – С.329.
146. Шандор В. Спомини. – Т.І. Карпатська Україна. 1938–1939. – Ужгород, 1996.
147. Там само. – С.20.
148. Там само. – С.31.
149. Там само. – С.132.
150. Там само. – С.133.
151. Там само. – С.135.
152. Там само. – С.154.
153. Там само. – С.177.
154. Там само. – С.216.
155. Там само. – С.278.
156. Там само. – С.280.
157. Там само. – С.303.
158. Бірчак В. Карпатська Україна: спомини і переживання. – Прага, 1940; Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. – Нью-Йорк, 1978.

159. Дет. див.: Вегеш М.М. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті. – Т.1–2. – Ужгород, 1997.
160. Шандор В. Названа праця. – С.319.
161. Там само. – С.333.
162. Бажанський М. Мої зустрічі з о.Августиним Волошином. – Детройт, 1989; Рогач І. Як живе і працює батько відродження Карпатської України у 1030 році // Нова свобода. – 1939. – 7 січ.; Росоха С. Августин Волошин як педагог і вчитель // Наша думка. – 1948. – ч.9; Його ж: Сойм Карпатської України. – Вінніпег, 1949; Львів, 1990; Його ж: Др. Августин Волошин і Карпатська Україна // Наступ. – 1940. – 16 берез.; Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – Ужгород, 1996.
163. Передмова С.Росохи до книги: Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. – С.9.
164. Химинець Ю. Названа праця.
165. Там само. – С.83.
166. Там само. – С.91.
167. Там само. – С.108.
168. Там само. – С.94–95.

Розділ 2. Короткий життєпис Августина Волошина (1874–1945)

2.1. Дитячі і юнацькі роки. Формування світогляду Августина Волошина (1874–1900)

Волошинський рід бере свій початок від лібертинів, тобто чогось середнього між селянами-хмстями і шляхтою. Дід Августина Іван Волошин у 1830 р. служив священником у селі Великі Лучки (тепер Мукачівський район Закарпатської області). У 1867 р. священником стає батько Августина Іван. Одержавши цей сан, Іван, разом з своєю дружиною Емілією Зомборі, переїжджає до села Келечин, що на Мараморощині (тепер Міжгірський район), де до останніх днів свого життя служив справі Бога. Його не стало в 1892 р.¹ Емілія Андріївна Зомборі теж народилася в сім'ї греко-католицького священника. Її життя обірвалося в 1928 р.² Таким чином, батьки майбутнього президента були виховані у душі християнської моралі, яку пізніше намагались прищепити своїм дітям. Виховання в селянському оточенні, у національно-свідомій родині, де панували добрі народні звичаї і традиції, багатощий закарпатський фольклор, сформувало в талановитого хлопчика глибоко патріотичний світогляд.³

17 березня 1874 р. у подружжя Івана і Емілії Волошинів народився хлопчик, якому щасливі батьки дали ім'я Августин. Його сестри Ольга, Олена і Елеонора називали брата більш спрощено – Густі. Дитячі роки Августина пройшли у мальовничому гірському селі Келечин. Ось як він описав рідне село у невеличкій замітці «Моя родина»: «Я уродився в селі Келечин. Келечин – моя родина. Це село оточують високі гори з густими лісами. Через село тече невелика ріка, при котрій проходить дорога... В селі є около сто хат. Хати поброєні із смерекових дерев і покриті по більшій часті соломомою. Но суть і побивані хижі. В середині села сть красна мурована церков, а недалеко од неї фара, де биває духовний отець, моя солодка мати, там я родився, там одержав першу науку. За то я все мило і благодарно згадую сесе святоє для мене місце, цілоє родноє село, всіх жителів його».⁴

24 травня 1945 р., відповідаючи на запитання слідчого МДБ ЧРСР майора Вайндорфа про свою діяльність до 15 березня 1939 р., А.Волошин навів деякі

бібліографічні дані, а також розказав про членів своєї родини: «Народився в 1874 р. в сім'ї священика. Батько до дня смерті, тобто до 1892 р., був священиком греко-католицької церкви в селі Келечин Закарпатської України. В 1892 р. закінчив в м.Ужгороді 8-класну класичну гімназію. По закінченні гімназії поїхав до Будапешту, де поступив на богословський факультет Пазманського університету, а потім, в 1893 р. переїхав до Ужгороду і поступив у богословську академію, яку закінчив у 1896 р. В 1896 р. знову приїхав в м.Будапешт, де поступив на фізико-математичний факультет Вищої педагогічної школи, яку закінчив у 1900 році. По закінченні Вищої педагогічної школи в Будапешті повернувся в м.Ужгород, де поступив в учительську семінарію на посаду професора фізико-математичних наук... В 1896 р., тобто після закінчення в Ужгороді богословської академії, одружився на дочці професора Ужгородської гімназії – дівоче прізвище дружини Пестрик Ірина Іванівна, яка в 1936 р. померла. Дітей не було».⁵

Августин Волошин розповідав, що в нього були три сестри: Олена Іванівна, яка проживає в Празі, вул.Подліпки, 16; Ольга Іванівна – м.Ужгород, вул.Ракоці, 26; Єлеонора Іванівна – с.Сімерка Перечинського округу Закарпатської України. Про дочку сестри – Дутку Ємілію-Терезу Михайлівну А.Волошин писав, що вона мешкала в його празькій квартирі і навчалася в Празькій консерваторії. Тоді (в 1945 р.) їй було 24 роки.⁶ Такі короткі відомості про Волошина-людину та про членів його родини пояснюються тим, що ця сторона питання не дуже цікавила співробітників МДБ.

Сім'я відіграла важливу роль у вихованні Августина. Неабияке значення мало і те, що його батько був високо інтелектуальною людиною свого часу і розмовляв з сином тільки рідною мовою. Взагалі складається враження, що Мараморошнина була відгороджена горами від мадяризації, яка особливо посилювалася в 60-х роках XIX століття. На особливість цього регіону звернув увагу Василь Гренджа-Донський, коли писав: «Верховина наша говорить чистісінькою літературною мовою й донині».⁷ Необхідно погодитися з Василем Степановичем у тому, що «це на молодого хлопця мало вплив».⁸

І все-таки, вирішальна роль у вихованні Августина належала сім'ї. Більшість греко-католицьких священиків свого часу змадяризувалися, пристосувалися до пануючої системи і забули не тільки свій край, народ, але і мову. Ось яку характеристику духовенству XIX століття дав Михайло Драгоманов. Воно «підлягло зовсім угорському начальству й потроху перебилось на нове панство, майже зовсім угорське, котре й говорить між собою не інакше, як по-угорському й не має іншої думки, як жити з наших людей, вслугувати начальству й панству угорському».⁹ Батько Августина Волошина до цієї категорії духовенства не відносився. Він з дитячих років привив сину любов до рідної мови, українського народу, виховував його в дусі християнської моралі. Тому не випадково, що багато педагогічних праць А.Волошина проникнуті глибокою релігійністю, любов'ю до Бога. А щодо мови, то «з рідного дому А.Волошин виніс знання говірки рідного села, якою потім користувався в своїй науково-практичній роботі».¹⁰

Незважаючи на те, що діти священика в ті часи вважалися привілейованими, Августин залюбки допомагав старшим односельчанам працювати на землі, не цурався ніякої фізичної роботи. Іван Волошин дотримувався постулату, що його діти не повинні бути дармоїдами. Та найкраще описав свої дитячі роки сам Августин Волошин у поезії «Ріднос село», в якій відчутний вплив творчості Олександра Духновича.¹¹ Справедливо відзначив один із біографів А.Волошина, що він «вже виїс з дому... знання руської мови і любов до рідного слова», проте, це мало і свої мінуси, бо хлопчина «по-мадярськи мало знав, так, що коли прийшов до Ужгородської гімназії, з мадярською мовою мав труднощі».¹² Малий Густі на

вступному іспиті до гімназії «не хотів відповідати по-мадярськи й тому його прийняли лише до приготовної класи».¹³ Необхідно було «підучити» угорську мову. Талановитий хлопчик з цим завданням чудово впорався, бо добре пам'ятав слова Олександра Павловича, що

Кожний чоловік во свете
Мусить ся учити,
І Працювати, чесно жити,
Злого ся хранити.

З 1883 до 1892 рр. Августин Волошин навчається в ужгородській гімназії. Цей навчальний заклад нічим не відрізнявся від решти йому подібних у тодішній Австро-Угорській монархії. Що являла собою ужгородська гімназія у 80-90-х роках XIX століття, добре видно з праці Володимира Бірчака. То ж надамо слово соратнику А.Волошина: «...Уся наука в ужгородській гімназії – як загалом у всіх мадярських гімназіях – мала одну головну ціль: виховати добрих мадяров. До досягнення сеї цілі мали служити всі предмети, а в першій лінії історія, землепис и само собою розуміється – історія мадярської літератури.

По руськи учено в тих часах только релігію (учеников гр.-кат. обряду) и руське тых, що добровольно хотіли вчитися тому предмету.

Але як в дійсности виглядала руськість тых обох предметів! Релігію могли ученики учитися по руськи, але котрі не хотіли відповідати по мадярськи... Що до науки руського в гімназії, треба не забувати, що под руським языком не розуміли в тих часах в Ужгороді живої народної мови и нової руської літератури – а богослужбну, церковно-славянську, шгучну мову. Пляи науки руської мови був якбы з розмыслом так уложенный, чтобы учеников знеохотити и одстрашити од тої науки, тым більше, що й так було вже только половина а потому четверть таких, що по руськи хотіли релігію одповідати.

...Коли до того всего додати, що гімназійна бібліотека не мала жадної руської книжки, що дома не було також жадної – то ци мож дивоватися, що серед молодежи поступала мадяризація дуже скорым кроком, так скорым, що не довго по часах, як Волошин ходив до гімназії, не было вже кого учити руського – а то й релігії по руську?»¹⁴

Отже, у 80–90-х роках XIX століття мадяризація впевнено крокувала вперед. Починаючи з 1879 р. «заведено до всіх учительських семінарій мадярську мову, як обов'язковий предмет, а також приписано що мову як обов'язковий предмет навчання у всіх публичних школах».¹⁵

Дійшло до того, що «учили вже нашу мову лише як предмет, а викладовою мовою стала мова мадярська».¹⁶ Незважаючи на посилення мадяризації, яка полонила ужгородську гімназію, А.Волошин, все-таки, не вважав ці роки втраченими. Перш за все тому, що в ній викладали відомі на Закарпатті вчені і педагоги: Євмен Сабов, Іван Медвідь, Вікентій Займус. Що стосується останнього, то його лекції з латині мали особливо значний вплив на молодого Волошина. Професор В.Займус вчив, що слов'яни є древнім народом, а слов'янські мови стоять набагато вище за угорську. Пізніше ідея єдності всіх слов'ян буде проходити червоною ниткою через праці А.Волошина. Юнак «в гімназії вчився дуже добре і матуральний іспит склав з відзначенням» – писав Августин Штефан.¹⁷

Ще під час навчання в гімназії талановитого юнака запримітив єпископ Ю.Фіриак і запропонував йому продовжити навчання на теологічному факультеті Лазманського університету в Будапешті. У 1892 р. А.Волошин дав згоду. Цей престижний вищий навчальний заклад Угорщини був укомплектований на досить високому рівні і незважаючи на те, що Волошин провчився в ньому тільки рік (завадила хвороба), однак почув багато цікавого і корисного для себе. Додамо, що

Будапешт славився своїми бібліотеками, які містили в собі рідкісні книги з різних галузей знань. Волошин зібрав велику кількість матеріалів про дані часи краю, які згодом використав у своїх працях. Опрацювавши чимало архівних документів, які зберігалися в архівосховищах Будапешта, А.Волошин догримувався думки, що при викладанні історії в школі потрібно приділяти більше уваги моральним питанням. Як вирішені історією, а також доповнюватись розглядом розвитку мистецтва відповідних епох. «Завданням історії є: 1) пояснити, як дійшла наша нація і взагалі ціле людство до нинішнього рівня культури, як розвивається нинішній родинний, громадський і національний устрій. 2)розвивати любов до своєї батьківщини, викликати зацікавлення, співчуття і любов до заслужених історичних діячів нашої й цілого людства, викликати захоплення до ідей та інституцій, які спричинились до піднесення добробуту рідного народу та цілого людства. 3) пояснити причини поодиноких поступів або улацків культурного розвитку».¹⁸

У 1893 р. А.Волошин переїхав до Ужгорода і тут закінчив навчання. Серед викладачів богословської академії виділявся хорватський поет Спиридон Петранович, який у своїх лекціях закликав до спільних дій румун, хорватів і русинів у боротьбі проти мадяризації, проти винищення слов'янських народів. Саме під впливом цих ідей Августин Волошин пізніше писав: «Познавати історію народу і людства так, аби в дітях розвивалась любов народ і міжнародна і аби... присвоїли собі насправду людське почуття (чужство) в напрямі тривалого поліпшення себе і людства».¹⁹ Ці слова не втратили своєї актуальності по цей день.

Після закінчення теологічного факультету в 1896 р. А.Волошин 24 листопада одружується на дочці професора ужгородської гімназії Ірині Іванівні Петрик. На все життя вона стане надійним його помічником. Ірина Іванівна Петрик народилася 1878 р. в Ужгороді і в деякій мірі була нащадком славного роду Олександра Духновича, бо дружина її прадіда була сестрою Будителя. Хоча Ірина не вважала себе професійним педагогом вона все ж зробила свій внесок у розвиток освіти краю. В 1909 р. Ірина разом із сестрою Волошина Ольгою відкрила «Маріанську конгрегацію греко-католицьких дівчат». Ця школа виконувала благородну місію: навчити читати-писати, ручних праць, катехізму, церковних співів, варити, пекти, основи гігієни в хаті для сирот і хворих.²⁰

Заслугою Ірини Волошиної є і те, що в 1921 р. вона виступила ініціатором створення «Жіночого Союзу», який у міжвоєнний період провів цілий ряд просвітницьких і політичних заходів у краї. Ірина Волошин внесла своє ім'я до головних благодійників карпатського краю. В 1933 р. Ірина і Августин передали свій власний будинок на вулиці Ракоці під сиротинець. Вартість його становила близько 300 тисяч чеських крон. Вона була ініціатором створення «Народної кулі Жіночого Союзу», яка протягом 1932–1933 рр. організувала понад 300 тисяч безкоштовних обідів для дітей бідняків. Ця мужня і енергійна жінка залишила після себе найкращі спогади. Августин Штефан з великою любов'ю писав про неї: «Ця середнього росту, повної круглової постаті, каштанового волосся і бурих очей, лагідної і скромної вдачі, добра і ошатна господиня була гостинна і толерантна...»²¹

Її передчасна смерть 13 березня 1938 р. від злоякісної пухлики вуха була великою трагедією для Августина Волошина.²² Президент Чехословацької республіки Т.Масарик надіслав Августину Волошину лист, в якому висловлював ширше і глибоке співчуття з приводу важкої втрати. Документи з цього приводу опублікувала в своїй монографії відома чеська дослідниця життя і діяльності А.Волошина Тетяна Беднаржова. Наведемо їх: «Лани, 31 березня 1936. Шановний пане директоре, Пан президент Т.Г.Масарик згадав Вас, коли довідався про смерть Вашої дружини і прохав мене, аби я передав Вам його глибоке співчуття. З пошаною секретаря. Того ж дня А.Волошин подякував за співчуття: «Шановний пане

президент! За висловлене співчуття до мого горя, викликаного смертю моєї дорогої дружини, прошу прийняти мою сердечну подяку. Вам відданий і вдячний Монс. Августин Волошин, директор».²³ Некрологи про смерть дружини А.Волошина надрукували всі тогочасні газети Чехослопатчини. Він теж повідомляв про це від свого імені: «Переїнятий глибоким жалем та здаючись на св. волю Божу повідомляю, що найдорожча моя Дружина Ірина Волошинова рожд. Петрик в 59-ім році життя 40-ім супружжя, заосмотрена св. Тайнами по півночі дня 13-го березня 1936 р. упокоїлася в Господі. Похорон тлінних останків Дорогої мені Дружини відбудеться дня 15. березня по полудні о 16 год. в ужгородській греко-католицькій кафедральній церкві. Заупокійна Служба Божа відправиться дня 14. березня о 8 год. в тій же кафедральній церкві. Найбільшу приязнь і любов до Покійної окажемо молитвами за її душу. Ужгород, дня 13. березня 1936. Монс. Августин Волошин, управитель учительської семінарії».²⁴

Однак нам необхідно повернутися до опису подій, що мали місце наприкінці минулого століття. 22 березня 1897 р. А.Волошин був висвячений і почав служити капеланом в Ужгороді. Його релігійна діяльність припала на надзвичайно скрутний час для греко-католицької церкви в Закарпатті. Саме тоді почалась фанатична боротьба Еміла Меллеша, греко-католицького пароха в Будапешті, спрямована на обов'язкове запровадження угорської мови під час богослужінь. А.Волошину доводилося важко. Сили були явно не рівні. Можливо, саме тому сучасні дослідники по-різному трактують даний етап в діяльності А.Волошина. Професор М.Болдижар писав, що постать Волошина, «неоднозначна та суперечлива, своєю цією поглядів дивус, у молодості він виконує замовлення угорських властей на розробку мадяризації закарпатських русинів, а в 1939 р. кінчає кожний свій виступ гаслом «Слава Україні!».²⁵ Відразу відзначимо, що така оцінка діяльності А.Волошина була зрозуміла для часів тоталітаризму, коли майбутнього президента вважали «запеклим українським буржуазним націоналістом», але для березня 1990 р. це виглядало досить примітивно і неаргументовано.

В 1985 р. видавництво «Карпати» опублікувало збірник документів, в якому під числом 10 вміщено лист комісії, яка в 1904 р. писала єпископу Мукачівської уніатської єпархії про ліквідацію кирилиці й заміну її угорською азбукою. Цей документ трактується окремими вченими як доказ того, що Волошин приклав максимум зусиль, щоб ліквідувати викладання української мови в школах і запровадити вивчення предметів угорською мовою. Хотілося б висловити кілька міркувань з цього приводу. В 1907 р. міністр культури Угорщини Апоні видав проект закону «Про народні школи». Головною метою цього закону була насильницька мадяризація неугорського населення. Однак, якщо добре і тонко вникнути в справу, то Волошина не можна звинувачувати. В разі невиконання цього закону могла йти мова про закриття школи. Волошин вважав, що краще хай існує школа з окремими предметами угорською мовою, ніж її не буде взагалі. До того ж треба відмітити, що на угорську мову навчання, згідно з законом переходили тільки там, де 20% населення вважали угорську мову рідною.²⁶

У 1937 р. А.Волошин видав змістовну працю «Оборона кирилиці. Як оборонялися підкарпатські русини проти останнього атак мадяризації перед переворотом?» У ній А.Волошин дуже детально описав всі основні етапи мадяризації Закарпаття. «Найдіяльніший з церковних мадяризаторів, – писав він, – був Еміль Меллеш, гр.кат. парох в Будапешті. Він був душею цілої акції мадяризації руського обряду... Дуже небезпечним планом цих «гр.кат. мадярів» було особливо акція домагання заведення Григоріянського календаря й викинення кирилиці з церкви і школи».²⁷ Невдовзі був створений «Комітет», перед яким ставилися такі завдання: а) установити тексти церковних книг; б) приготувати об'єднання календарів

старогойнового; в) приготувати й провести реформу образования богословія; г) реформа чина Св. Василя Всл.; д) обговорення ще й інших питань... Цей комітет мав рішати остаточно в таких важких справах, які відносилися до розірвання історичних зв'язків нашого обряду з народним життям. Ясна річ, що подана програма крила в собі перспективу дуже хитрого нападу проти слов'янського і руського характеру нашого обряду і в наслідках могла викликати страшне обурення вірників».²⁸

Мукачівський єпископ А. Папін сформував окрему комісію, до якої був також включений Августин Волошин. Члени комісії підготували «Меморандум», в якому «подрібно відповіли на примітки, подані проти церковних книг, указали ми на різниці обрядів грецького, руського, румунського, що помішання обрядів церков ніколи не дозволила і що здійснення бажань цих приміток цілком знищило би оригінальність, чистоту нашого обряду, який має за собою тисячолітній розвиток. що така насильна переміна служила би лише тенденціям центрифугальним, указали на небезпеку передрукування книг по малярській азбуці, яка абсолютно не є приспособлена до руської мови. Протестували ми проти інсинуацій в схизмі і просили оборони проти нелегального вмішування світського уряду в наші чисто церковні діла».²⁹ Позитивної відповіді не послідувало. Боротьба за кирилицю продовжувалася.

5 червня 1915 р. А. Волошин взяв участь у нараді, організованій державним секретарем Угорщини Клебелсбергом. Його місія полягала в захисті кирилиці. А. Волошин пригадував: «У вступі подав я коротку історію уживання латинських букв у русинів в Галичині, де проби з латинкою зісталися безспішними, а в Америці, де русини перебрали азбуку емігрантів словаків, і на Підкарпатті, де ще не виробилася певна система латинських букв в руській мові. Потім подав короткий перегляд різних азбук і способи писання слов'янських народів, що уживають латинки... Розбирав звуки нашої мови, різниці виговору від подібних звуків малярської мови, представив самозвуки, яких і нема в малярській мові, і так довів до висновку, що науково малярська азбука не спосібна до уживання в нашій мові і лише глибшою науковою аналізою і додатками може стати латинка спосібною для руської мови. Накінець перестерігав всі чинники перед посяганням переписування церковних книг, бо народ уважав би це, як переслідування своєї релігії».³⁰ Однак, як з'ясувалося, «єпископи вже вирішили, що переписування має бути практичне, що без змін треба прийняти малярську азбуку, бо тоді не треба учити дві азбуки і т.д.».³¹

Августин Волошин доводив і переконував, що «противитись проєкт змін нашої кирилиці і засадам культурної свободи. Не можна дозволити, щоб на рахунок малярської свободи історія записала от так насильство, а то саме проти цього народу, який ніколи не грішив проти вірності до держави, ні в минулому, ні в теперішній війні. Лиш завзяті вороги того народу могли подати вищим урядам таку пораду, що такими репресаліями треба уражати і заплямити вірність цілого народу. Хто вважає можливою що вівіскіцію на тілі нашого народу, без огляду на правду і справедливість, на інтереси церкви і народу, най іде далі по дорозі реакції, але нехай не жадає, щоб при такій ганебній ролі саме духовенство цього народа асистувало... Панове, – сказав я, – не розбиваймо основ тисячолітнього розвитку! Я апелюю до мудрости Вашої Єміненції в любові до народу, апелюю до чесного переконання всіх членів цієї комісії, коли передкладаю, щоб ми і не займалися питанням виникнення кирилиці з церковних книг, як реформою недоцільною...»³²

Нехай мені читач вибачить за досить обширні цитати, але, роблячи це, я переслідував єдину мету – довести, що не по своїй волі А. Волошин підкорювався маляризації. Що могла зробити одна людина проти політики тотальної маляризації? І хіба А. Волошин не доклав усіх зусиль, щоб перешкодити цьому слаганому угорським урядом насильницькому процесу? Складний був час. Маляризація

зпроваджувалася такими швидкими темпами, що А.Волошин був дуже задоволений, пригадував А.Штефан, як при виданні «Практичної граматики» йому вдалося «всунути кілька рядків Шевченка так, що цензор не доглянув і не викинув».³³ Необхідно погодитись з переконанням А.Волошина, що «акція малярів проти кирилиці і нашого старослов'янського обряду розбудила національне почуття і в таких одиницях, які вже не мали надії на краще завтра народне. Ця обставина і пояснює одушевлення, з яким прийняв наш народ ідею американських братів: автономна Підкарпатська Русь в рамках слов'янської Чехословацької республіки».³⁴

У той час А.Волошин мав не тільки вищу теологічну освіту, але й добився значних успіхів у світській діяльності. В 1900 р. він одержав диплом професора математики і фізики після успішного закінчення Вищої педагогічної школи в Будапешті. Це дало йому можливість і право викладати дані предмети в Ужгородській вчительській семінарії. Спочатку А.Волошин працював викладачем, а з 1917 до 1938 рр. директором цього престижного в Закарпатті навчального закладу. На кінець XIX століття припадає вихід у світ двох книг А.Волошина. «Методична граMATика» для народних шкіл, написана в 1899 р, витримала три видання. Це стосується і його «Читанки». Пройде 10 років і за його підручниками будуть навчатися всі закарпатські діти: як учні шкіл, так і студенти вчительських семінарій. Врахуймо і те, що на час виходу першої книги А.Волошина її автору сповнилося 25 років.

Говорячи про формування світогляду А.Волошина, слід сказати ще про один важливий фактор. Наприкінці XIX століття А.Волошин кілька разів побував у Львові. Зав'язалися стосунки з диригентом львівського мистецького товариства «Боян» Губчаком. Як вважає В.Бірчак, саме Губчак запросив молодого педагога і священика до Львова. Перша поїздка до цього старовинного українського міста зробила справжній переворот у душі Волошина. Він побачив, яка велика різниця в рівні свідомості галичан і його земляків. Волошина шокувала та величезна маса українських газет і журналів, що видавалися в Галичині. Користуючись нагодою, він підписався на цілий ряд видань, не дивлячись на їх політичну спрямованість («Галичанин», «Діло», «Свобода» та ін.). Зав'язуються дружні стосунки між А.Волошином і Гіядором Стрипським, який навчався у Львівському університеті. Можна без перебільшення сказати, що саме тоді в нього з'явилося бажання створити на Закарпатті організацію, яка була б подібною до галицької «Просвіти». Однак для цього виникнуть умови тільки в 1920 р. Це стосується і преси. Вихід першої в Закарпатті газети, яка видавалася рідною мовою, став можливий тільки завдяки старанням Августина Волошина.

2.2. Період зрілості А.Волошина (1900–1938)

Період 1900–1938 рр. був найбільш плідним в житті Августина Волошина. Саме в ці роки він зарекомендував себе як видатний педагог, активний просвітянин, видавець книг, газет і журналів, чудовий господарник. Саме в цей час А.Волошин активно займається політичною діяльністю, утворюючи власну партію і представляючи інтереси виборців у Чехословацькому парламенті. Вся його різнобічна діяльність була спрямована на благо свого народу і завдяки їй А.Волошин здобув величезний авторитет в народі, з яким не могли не рахуватися навіть його недрути. Всенародна любов закарпатців до Августина Волошина проявилася в тому, що його називали Батьком. До цього такої пошани удостоївся тільки Олександр Духнович – Будитель карпатських русинів.

В 1864 р. з ініціативи О.Духновича було засноване «Общество св. Василія Великого». Його діяльність пов'язана з такими членами як Іван Раковський та Іван Мондок. Хоч завданням товариства було проводити освіту серед широких верств населення і захищати край від мадяризації, однак у 80-х роках XIX століття воно

почало занепадати. Справа зрушилася з місця тільки тоді, коли товариство очолили Василь Галжєга, Петро Гебей і Августин Волошин. Патріотично настроєні священики вирішили продовжити славі традиції Духновича і товариства. Августин Волошин усвідомлював, що поширення знань в народі неможливе без друкованої продукції. Саме з його ініціативи товариство придбало у 1899 р. друкарню і почало видавати художні твори, молитовники та іншу богословську літературу. Вийшов з друку «Буквар», налагодився систематичний випуск газети «Наука». Представники московіфільства в краї, не говорячи вже про австро-угорські власті, зустріли ініціативу Волошина з великими побоюваннями. Один із головних русифікаторів краю Євмен Сабов, за словами В.Гренджі-Донського, запеклий «україножер», відкрито заявив Волошину: «Если бы русини наши жили не под Карпатами, не коло Галичини, но дагде коло Сегедина, тогда би я знав виробити із них одну образцу народности, но под Карпатами, близь до Львівського митрополита, опасна є руська культура».³⁵

Постійні залякування свідчили про намір властей закрити товариство. Соратник А.Волошина Августин Штефан писав у своїх спогадах: «Інженер Євген Бачинський, який довше жив у Росії, але 1874 р. повернувся додому, 1902 року був у Будапешті і випадково дивідався, що малярський міністр шкільництва барон Дюла Власіч плянує розв'язати «Общество», – відразу повернув до Ужгороду і повідомив про це пароха в Цигольні тит. каноніка Йосифа Саксуна. Ще цього ж дня кан. Саксун призвав до себе А.Волошина і повідомив його про наміри Власіча. Порадившись з о.Петром Гебєєм та з єпископом Юлієм Фірцаком, А.Волошин запропонував, що треба добровільно розв'язати «Общество» і майно його передати торговельному товариству. Бо в Мадярщині на культурні товариства не було закону і тому уряд міг з ними робити, що хотів. Але на торговельне товариство був торговельний закон і уряд міг дати лише в рамках закону».³⁶ Так в 1902 р. виникло акціонерне товариство «УНЮ», а при ньому друкарня і книгарня. Власниками «УНЮ» були Віктор Камінський і Августин Волошин. Однак, «за два роки тягнулася справа зареєстрування «УНЮ». Сіє товариство, добувши з акціоним капіталом мало грошей, ще хосенніше могло працювати для народної просвіти, як колись Общество Св. Вас. Великого, котрос із членських вносів ледва знало видавати свій календар.

Товариство «УНЮ» в перших порах не мпого заробляло, ібо от державних або городських інституцій роботи ізовсім не діставало, а із книг своїх молитвенників і учебников, у котрі капітал свій і позичені гроші інвестювало, лиш в дальших роках мало заробку. Єднако діло ішло все дальше вперед. Члени управи, директори друкарні, редактори газет і календаря, автори книг – всі працювали майже цілком безплатно для того, щоби подати інституції основи для ліпшої будущности».³⁷ Товариство видавало газету «Наука», а також різноманітну релігійну літературу. зокрема в 1911–1919 рр. виходило «Село» – додаток до «Науки». Починаючи з 1904 р. почали видаватися маленькі книжечки із серії «Поучительное чтение», які могли придбати навіть незаможні люди. Ці та деякі інші видання відігравали значну роль у поширенні освіти серед краю. «Наука», зокрема, закликала до створення кооперативів, читалень, вела постійну і цілеспрямовану боротьбу проти алкоголізму і розпутства. Без сумніву, завдяки саме «Науці» і А.Волошину, ще напередодні першої світової війни діяли близько 420 кооперативів та близьких їм за напрямками роботи товариств.

Перше число «Науки» – органу «Общества св. Василя Великого», вийшло в 1897 р. під редакцією віце-ректора Ужгородської духовної семінарії Юлія Чучки. Членами редколегії були Є.Сабов, П.Гебей, Ю.Жаткович, Е.Рошкович, В.Галжєга, В.Матяшков, І.Лєгєза, Ю.Станканинець, І.Мигалка, В.Лєгєза, І.Гошук, М.Нємет, А.Волошин та ін.³⁸ Наприкінці 1900 р. Ю.Чучка виїхав до США, і тоді обов'язки

головного редактора виконував Августин Волошин. Лише незначний проміжок часу (з 6 червня 1901 р. до жовтня 1903 р.) редактором був Василь Галдзєга.

Першим дослідником історії становлення і розвитку «Науки» був сам її редактор Августин Волошин. У своїх «Споминах», які були опубліковані в 1923 р., він відзначав: «Статті «Науки» були по більшій частині релігійного і научного напрямку. Дописователі збирали твори народної поезії і сям указували на красоту рідного слова. Правда, що з початку не було ясного, виробленого граматичного напрямку в газеті, кожний писав, як знав... «Наука» з рока на рік росла, розвивалася. Собрала она около себе значительний круг дописователів, но головною задачою її було: увійти в народ, заінтересовати наших селян печатним рідним словом. Се і удалося, бо в «Науці» часто стрічаємся з дописами простих людей, селян».³⁹ «Наука» видавалася в складних умовах, на що неодноразово звертав увагу А.Волошин: «Матеріально «Наука» стояла в тяжкiм положеннi. Передплатна цiна (рiчно 4 к.) була занадто низька, і понже «Недiля», видавана малярським правитльством руська газета, була ще дешевша (3 к. на рiк), прото велика часть грамотних людей не передплатила «Науку». Закон Апонiя, принятий р.1907 і вповнi проваджений в житє, для нас принiс дуже смутнi наслiдки. Школи сталися iнституцiями мадарязцiї, число руських шкiл упало майже на 0, в 1970 року було лиш 18. Наслiдки сильної мадарязцiї почула і наша лiтература. Було много такiх iнтелiгентiв, що на свос iм'я і не смiли принимати руської газети і з таких лiпцi за один-два роки передплачували на газету пiд iменем якогось селянина або слуги».⁴⁰

З 1 січня 1919 р. «Наука» виходила під назвою «Руська Країна», а з 21 числа 1919 р. дня 17 серп. оп'ять А.Волошин перебрав на себе редакцію газети і вернув газеті ім'я «Наука», котру до кінця 1921 року з поміччю А.Волошина издавало Акц. Т-во «УНІО». У другій половині 1921 р. зо «йорчик» повстали непорозуміння між «Унісо» і редактором і прото в 1922 р. оп'ять сам редактор стався разом і видавateľом газети, котрій придав ім'я «Свобода».⁴¹ Не можна не погодитися з твердженням сучасного українського літературознавця Ю.Балеги, що «спочатку газета мала переважно культурницький характер, але поступово все більше втягувалася в політику, як і її видавець».⁴² Аналіз матеріалів, опублікованих на шпальтах «Свободи» цілком підтверджує це висловлювання вченого. У 1923 р. А.Волошин писав, що «Свобода» «є тепер незалежною політичною газетою, котра пiдпирає християнський і народний напрям політики».⁴³ Разом з тим, на шпальтах газети постійно з'являлися матеріали про діяльність осередків «Просвіти», про різні акції представників народовецького напрямку тощо. Майже в кожному числі газети зустрічаються обширні статті з «мовної проблеми» навколо яких постійно відбувалися дискусії.

Неприязливе ставлення А.Волошина до соціалістичної ідеї прослідковується в багатьох його книгах і навіть підручниках. У цьому відношенні «Свобода» не була винятком, зображуючи Радянську Росію, а потім СРСР як «імперію зла і безбожництва». У статті «Демократична шкільна система (До питання новелізації шкільних законів)», опублікованій у 1928 р., А.Волошин одночасно відзначав: «В новіших часах особливо дві крайності перешкоджають свободному розвитку системи шкільної і то: 1.комунізм, 2.фашизм. Цю диктатура комунізму є шкiдлива для культури, то не треба доказовати, бо то доста ясно і смутно представляє страшний упадок моральності і господарського благобуту в так зв. совiтських державах. Менше шкоди приноситься, сднако також задержує розвиток шкiльництва диктатура фашизму, котрий всі другі чинники культури пiдає одному, і то національному».⁴⁴ Більш детально про суспільно-політичний устрій в СРСР Августин Волошин писав у праці «Про шкільне право будучої Української держави», опублікованій в Празі в 1942 р. Наведемо окремі місця з цієї статті: «А супроти того, як виглядають обставини в державах Советського Союзу? Школа сталася там не засобом культури, але засобом

одної партії. партії комуністів, яка веде занята боротьбу проти головних діячів культури, особливо проти чинників моральної культури. як проти родини, проти церкви і т.д. Змагання шкіл до технічної освіченості будучих робітників понизило рівень наукового постулу так у нижчих, як у середніх школах, а особливо підупав рівень високих шкіл, які також мають служити партійним цілям комуністів і не мають жодної свободи, бо ще й свобода наукового дослідження є обмежена...

Родинне життя цілком знищило закони Советів, наповнені духом «вільної любови». Від боротьби проти подружжя очікували володарі комуністичні підвищення популяції, але закони їх причинилися до зменшення числа приросту населення, а особливо причинилися до поширення розпусти та бандитизму... Ця система довела до того, що поліція мусіла вести карні експедиції проти злочинських банд дітей. Впала там і мистецька творчість: в Советах проявили пропорціонально дуже малу мистецьку ініціативу. Взагалі система комунізму вбила в людах ідейність і понизила до нечуваної перед тим міри і саму продукцію. Багата земля України зажила за радянської системи роки голоду, що винишив мільйони населення. Колективні господарства витворили нові типи безправних і голодуючих рабів... Уряди Советів вибудували славу на весь світ над Дніпром електричну гідроцентралю, поставили великі фабрики на вироблення літаків, панцерних возів і т.д.; тим своїм поступом і хваляться, але правдивим є лише поступ культури, а техніка є лиш частина культури, яка і за свої досяги дякує духовності людини; ця духовність проявляється в науках, в мистецтві, в цивілізації, а передовсім в моральності. Два протилежні приклади Америка і Советія показують, що головною умовою культурного поступу є свобода культурної праці. Як повітря є конечно потрібне для дихання, так і свобода до вільного відсвіжування кровообігу культури».⁴⁴

Відомий український історик Станіслав Кульчицький, аналізуючи тогочасне радянське суспільство, відзначає: «Опановане комунізмом суспільство мало ще одну вражаючу особливість: воно не називало себе комуністичним. Щоб висловлювати невдоволення «чимось» чи спробувати це «щось» знищити, треба назвати його на ймення. Комунізм справді викликав незадоволення і диктаторською владою, що управляла репресивними методами, і надзвичайно неефективним господарським механізмом, який змушував громадян десятиріччями зазнавати матеріальних нестатків. Але вожді вчили, що в класовому суспільстві без репресій не обійтисся, а нестатки — це тимчасове явище. Після знищення «ворогів народу» вони обіцяли масам світле майбутнє. Його й назвали комунізмом. Це слово увійшло в масову свідомість не як означення адекватної сучасності політико-економічної системи, а як синонім майбутнього суспільства загального благоденства».⁴⁵

Яку оцінку радянському комунізму дала газета «Свобода», очолювана Августиним Волошином? Обмежимося аналізом тільки тих статей, які торкалися голодоморів 1921–1923 рр., 1932–1933 рр. та лєнінсько-сталінських репресій. Безперечно, злочини більшовиків цим не вичерпуються. Газета «Свобода» в цей період публікує багато матеріалів про голод в Росії та південній Україні. 2 лютого 1922 р. в цьому друкованому органі Народно-християнської партії сповіщалося про те, що «голод в Росії набуває все більших і більших розмірів». Публікація вражає читачів деталями про факти людодіства.⁴⁶ 5 лютого газета знову торкається цієї теми. Повідомлялось, що в Берліні створено «Комітет міжнародної допомоги трудящим», про активну діяльність у цій справі відомих вчених і літераторів А.Ейнштейна, Б.Шоу, А.Франса.⁴⁷ «Свобода» 16 березня 1922 р. повідомляла про візит до Москви норвезької Ф.Нансена. Те, що він побачив, привело його до шокового стану: «Стан московських лікарень є страшним. Труби позабигані і поладити їх вже не можна. В кімнатах завжди повно хворих. Повітря спертє. Хворі, як скелети, чекають на смерть... Всюди цілі гори набираються з трутів. Були випадки, коли матері, одурівши

з голоду, їли часом померлих».⁴⁸ Подібна інформація, безумовно, не могла не зворушити серця тисяч закарпатців. 11 червня 1922 р. в Ужгороді був створений «Комітет допомоги голодуючим України», який очолили Олекса Гукаловичий, Гнат Стефанів і Микола Галезів. У зверненні до закарпатців, яке на сторінках газети опублікував А.Волошин, члени комітету писали: «Нести поміч охопленому голодом населенню земель України і зменшити наслідки голоду можна ось яким способом: 1) організувати грошові збори через листи, оголошення в газетах; 2) організувати благодійні концерти і вистави; 3) збирати харчі, одяг, медикаменти; 4) просити про допомогу гуманітарні організації в Чехословацькій республіці і співробітничати з ними; 5) організувати дитячі оселі». Звернення завершувалося закликом: «Комітет звертається одночасно до всіх жителів Підкарпатської Русі без огляду на національність і віру чи політичні переконання та до всіх організацій з гарячим проханням: не відмовте в допомозі голодуючим! Кожна жертва Ваша буде записана в серцях тих, яких ви врятуєте для життя».⁴⁹ Закарпатці не лишилися байдужими до страждань своїх братів на Сході. Чехословацький уряд теж виділив 30 млн. крон.⁵⁰

В 1932–1933 рр. страшна трагедія знову спіткала український народ. В країні знову лютував голод. А чи знали про нього на Закарпатті? Яким чином доходила інформація про голод в цей край? На Закарпатті в першій половині 30-х років видавалися десятки газет, кожна з яких представляла інтереси окремої партії, певних політичних сил. З різних газет трудящі Закарпаття одержували неоднозначну інформацію про голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Якщо, наприклад, соціал-демократична преса давала повідомлення про нього, то «Карпатська правда» – газета закарпатського крайкому КПЧ, замовчувала.⁵¹ Серед газет, які правдиво висвітлювали події 1932–1933 рр. в Україні, була і «Свобода» Августина Волошина.

Більшість матеріалів про голод з'явилися на її сторінках в 1934 р., коли відчутними стали наслідки голоду. В таких статтях, як «Жахливе положення України»,⁵² «Великий злочин»⁵³ та деяких інших наводилися свідчення очевидців голодомору, розповідалось про страшні наслідки для українського народу цієї трагедії. На сторінках «Свободи» зустрічаються відомості про кількість жертв голоду, хоча точними їх вважати не можна. В різних публікаціях знаходимо інколи прямо протилежні дані. Так, 27 липня 1934 р. газета писала, що за свідченням американського професора Р.Селлета «в Полудневій і Східній Росії, на Україні та на Північному Кавказі з голоду загинуло до 10 млн. людей».⁵⁴ Така ж цифра наводилася і в публікації за 12 липня, але стосувалася тільки України.⁵⁵ 30 серпня «Свобода» повідомляла, що на протязі 1933 року «померло... не менше 3 млн. людей».⁵⁶ Така суперечливість щодо даного питання пояснюється перш за все відсутністю власних кореспондентів на Україні і передруком неперевірених матеріалів зарубіжної преси.

Газета знайомила своїх читачів з тим, як питання про голод на Україні обговорювалося в парламентах різних країн, зокрема у Великобританії і США. Так, 21 червня вона опублікувала резолюцію конгресу США, яка була прийнята після довгих дебатів з цього питання. В ній прямо зазначалося, що «московський уряд знав про голод, але йому не намагався зарадити, а навпаки, вживав його для політичного утиску українського народу».⁵⁷ Що стосується обговорення питання про голод в англійському парламенті, то «Свобода» про це детально написала в числі за 30 серпня 1934 р. Таким чином, незважаючи на окремі неточності, «Свобода», очолювана А.Волошином, досить широко інформувала закарпатців про трагедію на Україні. У той час, коли лідер закарпатських комуністів О.Боржанюк замовчував голод і переконував читачів, що «розказні про голод» – видумка Волошина, «Свобода» рішуче заявила: голодомор є спланованою акцією сталінського уряду з метою знищення української нації. Сьогодні не потрібно проводити спеціальні дослідження, щоб встановити, хто писав правду про 1932–1933 роки в Україні.

Чи знали на Закарпатті про сталінські репресії? Якщо знали, то якими шляхами інформація про це антилюдське явище в історії цивілізації проникла до нашого краю? Чи вірили закарпатці в те, про що писали місцеві газети? Однозначну відповідь дати важко. Бо ж тогочасна преса Країни Рад видавала інформацію, вигідну сталінському режимові. Не хотілось Сталіну виглядати в очах цивілізованого світу кривавим диктатором. Однак певна частина правдивої інформації, все-таки, потрапляла в європейську і, звичайно, різнобічну пресу Західної України. Саме з неї передруковували статті й окремі закарпатські газети того часу, зокрема «Свобода» А.Волошина. Безумовно, читачі не завжди вірили в правдивість так званих націоналістичних газет. Тепер, коли в українській пресі раз від разу йдеться про репресії, можна впевнено сказати, що вони писали правду.⁵⁹ Августин Волошин, вихований в душі християнської моралі, чітко протиставив правду кривді, надавав гласність воляючим фактам поправлення елементарних прав людини в царстві більшовиків.

Газета «Свобода» 3 січня 1936 р. повідомляла: «В Московщині наслідком атентату проти Кірова винищено цілі родини...».⁶⁰ Цікаво, що в першій половині 30-х років «Свобода» постійно проводила паралель між Гітлером і Сталіним: «Диктатура звичайно задержується лише страшним терором. В Німеччині і Совстах тепер знову захиталась влада диктатури. В Німеччині під час різдвяних свят загинуло 4000 осіб». В першій половині 30-х років постраждали й закарпатці, які опинилися на території СРСР. 15 лютого 1934 р. «Свобода» констатувала: «...В СРСР арештовано комуністичного посла до Чехословацького парламенту Івана Моцдока з жінкою».⁶¹ Далі повідомлялося, що їм, мовляв, загрожує смертна кара, а І.Моцдок заїнув в одному з радянських концтаборів. «Свобода» стала своєрідним літописом репресій після вбивства С.Кірова: «...в Москві убито понад 200 чоловік, а на Україні упало 100 комуністів-українців».⁶² Причину цього газета вбачала в тому, що диктатор Сталін вже «нікому не вірить і переслідує самих своїх бувих комісарів».⁶³ В одній із статей йшлося про те, що Сталін божевільний. До речі, багато вчених й зараз дотримуються цієї версії. Знали на Закарпатті і про смерть дружини Сталіна: «Нагла і тайна смерть молодой жінки Сталіна зачала відбиватись на душі більшовицького тирана. Всюди видно тінь жінки. Тікає від людей і залишається до повної тишини».⁶⁴

7 лютого 1935 р. «Свобода» повідомила читачів про трагедію у сім'ї українського професора А.Крушельницького, відомого на Закарпатті своїми «Читанками»: «Впало під червоними стрілами і двоє синів знаного нами професора А.Крушельницького... Щоб батьківське серце за розстріляними синами так само трісло, розстріляли наперед синів, а батько в тюрмі жде свою чергу, де він здурів».⁶⁵ Писала «Свобода» про сутички між Сталіним і Троцьким,⁶⁶ про судові процеси над радянськими військовими.⁶⁷ Невідомий автор статті «Нищення нації», опублікований у «Свободі» 14 грудня 1937 р., підкреслював: «...Правдивої інформації з російської преси не можна добути, бо там нічого не пишеться про великі процеси і масові розстріли».⁶⁸ Дійсно, газети в СРСР рясніли тоді вигідними сталінській зграї заголовками: «Смерть німецьким шпигунам!», «Ліквідовано кубло контрреволюціонерів!» та подібними іншими. Такий ідеологічний натиск спотворював істинність подій. Та якби там не було, але завдяки волошинській «Свободі» на Закарпатті знали про те, що творилося в сталінському СРСР та Радянській Україні.

З 15 червня 1938 р. газета «Свобода» почала виходити під новою назвою – «Нова свобода». Спочатку як орган Народно-християнської партії, а згодом – Українського Національного Об'єднання. Однак, про це мова піде нижче.

Крім релагування і співпраці з газетами «Наука», «Свобода» і «Нова свобода» Августин Волошин був також одним із засновників і співпрацівників тижневика

«Русин» (1920–1921) і щоденної газети «Русин» (1923), які виходили в Ужгороді епимологічним правописом, входив до редакційних комітетів і дописував до газети «Українське слово» (1923–1938), журналів «Підкарпатська Русь» (1923–1938), «Кооператива» (1921–1924), «Учительський голос» (1929–1939), «Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді» (1922–1938). За його редакцією в Ужгороді виходив щомісячний популярно-релігійний щорічний календар «Місяцеслов», який виконував роль літературного альманаху та журнал «Благовісник». Необхідно погодитись з думкою сучасних літературознавців О.Мишанича і П.Чучки, що «у його власних кореспонденціях, замальовках, статтях, популярних науково-практичних порадах переважав морально-повчальний аспект, він виступав просвітителем свого народу, вчив його добру й праці, прищеплював йому високі релігійні і громадські принципи життя».⁶⁹

Та найбільша заслуга А.Волошина полягає в тому, що він пише і видає книги, шкільні підручники. І робить це, як правило, за власні кошти. Сьогодні відомо, що А.Волошин є автором 42 книг. Назвемо лише окремі видання підручників: 1.Методична граматикиа русского языка для народных школ (1899). 2.Читанка для утро-русской молодежи, часть I, II (1900). 3.Азбука (1904). 4.Азбука і перва читанка для I кл. народних школ на русскомъ языкѣ (1905, 1913). 5.Малая библия для низших кл. народных школъ (1904). 6.Наука о числахъ для I і 2 кл. нар. школъ (1919). 7.Наука о числахъ для 3 кл. нар. школъ (1919). 8.Наука о числахъ для IV кл. народнихъ школъ (1919). 9.Физика (1923). 10.Наука стилізації (1920). 11.О письменномъ языкѣ Подкарпатських русинов (1920). 12. Педагогика и дидактика для учительних семинарій (1923). 13.Исторія педагогики для учительних семинарій (1923). 14.О соціалнім вихованю (1924). 15.Мала читанка для II и III кл. народних школ (1930). 16.Коротка історія педагогіки для учительських семінарій (1931). 17.Педагогична психологія (1932). 18.Методика народно-шкільного навчання (1935). 19.Логіка (1935). 20.Коротка історія психології (1937).

Августин Волошин – автор цілого ряду популярних і політичних праць. Серед них виділимо тільки окремі: 1.Що хоче утро-руський нарід (1918). 2.Дві політичні розмови (1923). 3.Релігійна ситуація в Підкарпатській Русі (1930). 4.Вступ до організації народного шкільництва в республіці Чехословацкій (1932). 5.Про брехливість дітей (1935). 6.Оборона кирилки (1936). 7.Про шкільне право будучої Української держави (1942). Перу А. Волошина належать біографії Євгена Фенцика та Івана Сільвая.

Августин Волошин писав вірші, оповідання, п'єси, повісті. Деякі з художніх творів надрукувала «Свобода», інші вийшли окремими виданнями. Як письменник, А.Волошин видавав окремі свої твори під псевдонімами. Найбільш поширені з них: Іванович і Андрій Верховинський. До найкращих художніх творів і популярних книжечок А.Волошина відноситься «Робінзон», «Сорок казок», «Лько-Яцько», «Празники», «Наш страшний ворог», «Разговор о векселях», «Фабіола», драма «Марійка-Верховинка» і драма на моральну тематику «Без Бога ні до порога». Необхідно відзначити, що А.Волошин в 20–30-х роках вважався заслуженим авторитетом в драматургії. Не випадково В.Гренджа-Донський, представляючи різні літературні жанри краю того часу, відносив до провідних драматургів одного А.Волошина. І він мав рацію. Історична драма «Фабіола» ставилася не тільки на закарпатській сцені, але і в Празі. А.Штефан писав, що драма «Марійка-Верховинка» – найкраща дотеперішня карпато-українська драма.⁷⁰

Аналіз його книг дав підставу стверджувати, що Августин Волошин не відривав історію і культуру Закарпаття від всього українського народу. Руська читанка «Весна» для I класу гімназійної і горожанської шкіл знайомила дітей з творчістю Тараса Шевченка й Івана Франка, Юрія Федьковича і Степана

Руданського, Леоніда Глібова і Маркіяна Шашикевича, Льва Толстого і Василя Гренджі-Донського. В доступній для сприймання формі говорилося про перших київських князів, про Кирила і Мефолія, подавалася коротка історія Ужгорода і Мукачєва. Збірник відкривався двома віршами Олександра Духновича «Я русин був» і «Подкарпатські русини». Поесія Василя Гренджі-Донського, включена до читанки, виховувала в дитій почуття любові до своєї Батьківщини, до рідної мови.

Люби рідне слово, милу руську мову
Єї не встидайся, за ню бийся в груди.
За то родне слово будь готов до всього
І знай, що ти Русин, того не забудь!
Знай, що ти є сином великого роду
Його не встидайся, од него учись
Отці твої знали вмерти за свободу
Будь їх годним сином, за волю борись.

Всі ті десятки книг, які видав А.Волошин, були написані легко і доступно для читання. Саме тому вони користувалися таким великим попитом серед широких верств населення. Уже пізніше, будучи відомим педагогом і державним діячем, А.Волошин розповідав своїм учням: «Розкажу вам, які труднощі мав я, коли був менше-більше у вашім віці. В Центральній Семінарії в Будапешті, – 3 роки студіював я там, – дали мені знати, що я не їх. Вже в Будапешті, де в бібліотеках є багато часописів і книжок, в яких писалось про Мукачівську спархію, збирав я матеріали про нашу давнину... На мою думку, найбільш заслужовує на подяку праця над розвитком рідної мови... Рідна мова – це життя народу».⁷¹ Цього постулату Августин Волошин притримувався до останніх днів свого життя.

В передмові до «Практичної граматики руського языка», виданої в 1926 р., говорячи про самобутність української мови і відмінність її від інших мов, Августин Волошин відзначив: «Ми говоримо по-руськи. Наш народ живе не лиш на Подкарпатській Руси, на і за Карпатами: в Галичині і на Україні. Найбільше русинів живе на Україні, зато наш народ зовсея і українським. Наш народ числить до 40 млн. душ.

Язык наш належить до слов'янських. Крім нашого, слов'янські язики суть ще: білоруський, російський (великоруський), словацький, чеський, польський, хорватський, сербський, словінський і болгарський.

Кожний язык зміняєся поволі, з часом. Давні пам'ятники нашого языка не так легко нам розуміти, як нинішні твори. Предки наші тисячі літ тому назад зачали вперше по-слов'янськи писати. Святий Кирил і Методій переклали Святе письмо і другі церковні книги з грецького языка на слов'янський. Но тим языком тепер уже ні один народ не говорить: він зовється старослов'янським, або церковнослов'янським.

Давні язики, якими нині вже ніхто не говорить, зовуться мертвими. Такий є, наприклад, і старослов'янський, або церковнослов'янський, латинський, старогрецький і інші.

Русини, росіяни (москалі), серби і болгари уживали аж до XVIII століття церковнослов'янський язык. Тепер уже всі просвічені народи пишуть своїм родним языком, правила котрого беруть із усіх своїх говорів.

Ся грамика подає правила нашого руського (малоруського) літературного языка».⁷² Ці доступні та зрозумілі думки А.Волошина є гідною відповіддю тим, хто ще й сьогодні, на порозі XXI століття, намагається піднімати «мовну проблему». Говорячи про відмінність української мови від російської, А.Волошин писав, що українська мова м'яка у її мовленні, зручна і легка.⁷³ А в фундаментальній праці «О письменном язичі Подкарпатських русинов» педагог вже однозначно заявив, що «сторонність к московщині є у нас 1) анахронізмом, 2) шкодити культурной робіт».

3) шкодить церкві і духовній житті, 4) шкодить економічним інтересам і 5) сприяє і політичну консолідацію, для того з силою глибокого убідження кличемо кожного широкого друга правди, кожного іскренного слов'янина і русина. штоби рука і руку став проти розбиваючого нас і нічим не обусловленого москвофільзма.

Борімся проти колонізмів, проти москалізмів або мадяризмів, но не борімся проти самого родного язика, котрий нічим не винен в том, що не мог свободно на своєї родной землі розвиватися.

Коли масме вже своєї свободи, коли наша влада не може бути ворогом свого материнського слова, тогди не будьме ворогами йому ми самі, сини руського народа». ⁷⁴ Актуальність думок Волошина не викликає заперечень.

Процес демократизації і гласності, який триває в Україні, змусив зняти «табу» з цілого ряду проблем нашої історії. І швидко з'ясувалося, що існує чимало «білих плям», які необхідно заповнити. До них слід віднести діяльність товариства «Просвіта» на Закарпатті. Одним із перших, хто у своїх виступах і статтях намагався висвітлити історію виникнення і діяльності цього товариства, був один з його засновників Августин Волошин. 17 жовтня 1937 р. на черговому з'їзді «Просвіти» в Ужгороді А.Волошин говорив, що «за перше наше завдання уважали ми оснувати товариство, яке би... розширило культуру та національну свідомість нашого народу». ⁷⁵ На основі конкретних фактів Волошин доводив той значний внесок «Просвіти» в культурно-освітньому житті наших країн. Історична правда вимагає констатувати і той факт, що вже тоді існувала прямо протилежна оцінка діяльності «Просвіти». Секретар крайкому КПЧ О.Борканюк писав: «Просвіта» є фашистська організація, через яку українська буржуазія заносить свою фашистську політику до трудящих мас». Під час підготовки до просвітнянського з'їзду орган закарпатських комуністів газета «Карпатська правда» застерігала трудящих краю, що в Ужгороді «готовиться з'їзд українських фашистів». ⁷⁶

Багаторічне панування однопартійної системи в СРСР призвело до того, що така оцінка надовго була взята на озброєння радянською історіографією. Заперечуючи позитивну роль «Просвіти», деякі автори просто-таки перекручували факти. Один із них твердив, що «не маючи за собою будь-яких обґрунтованих засад... угруповання типу «Просвіти»... часто-густо існували недовго, розпалалися і сходили з політичної арени так само швидко, як і з'являлись». ⁷⁷ Таке твердження зовсім не відповідає дійсності, бо виникнувши в 1920 р., «Просвіта» активно діяла до 1939 р., коли в нашому краї встановився режим гортіївської диктатури. Інший автор доводив, що саме через клерикальну націоналістичну «Просвіту» духовні отці намагалися «підняти» українство, суть якого зводилася до «самостійної соборної України». ⁷⁸ Складається враження, що без дописування до «Просвіти» слів «клерикальна» чи «націоналістична» взагалі не можна було обійтися. І як не погодитися з М.Болдижаром, який визнав, що «не допускалися ніякі інші барви, навіть півтони». ⁷⁹ Все мало зображуватися виключно чорною фарбою.

Як виникла «Просвіта»? Августин Волошин пригадував, як «нарід, що зібрався на перші загальні збори 29 квітня 1920 р. на 8-му годину рана в кафедральному храмі на Службі Божій, потім рушив до жупанату, де мали відбуватися установчі збори. Але тоді не вдалося їх провести, бо около 20 напосних людей, які під час Служби Божої заняли перші місця в залі жупанату і коли зачав говорити д-р. Ю.Брашайко, скоро накинулись на нього наємники, перебивали бесіду, кричали, свистіли, ще й кірсла поламали. Комендант військової управи наказав розпустити збори». ⁸⁰

Друга спроба принесла успіх. 9 травня 1920 р. товариство було засноване. Його головою було обрано Юлія Брашайка. Сам факт заснування «Просвіти» ще не свідчив про вирішення всіх проблем. Потрібна була послісна і систематична робота. Августин Волошин закликав: «В народі є сильна наклонность до науки, до освіти. Понесім в кожне село світло народної культури, подпоруйме школи, організујме

читальні, хори, театральні кружки, кооперативи. Все то потребує од нас много праці, повної самопожертви. Вже виходить із школи молодіж, повна ідеями й любов'ю до свого народу. Втягаймо її до народної праці, най розносить своє знання й свою одушевленість во всі кути нашого краю».⁸¹

Цікаві думки висловив А.Волошин про те, що повинна являти собою читальня «Просвіти». 30 червня 1922 р. він прочитав реферат на черговому з'їзді товариства «Яка праця чекає нас для поднесення освіти серед населення?» А.Волошин просив так поставити роботу читальень, щоб з них прості люди могли взяти якнайбільше користі. «Не досга, чтобы лишь для читання газет й книжок сходились там члены. Главное е то, чтобы читальня была центром громадського життя і чтобы подавала ініціативу для кожного потрібного народного, культурного чи економічного руху».⁸² Борць проти алкоголізму і розпутства, А.Волошин вважав, що «читальня повинна заступити торговцю і корчму, чтобы не мав тот селянин потреби ходити в «товариство нечестивих»».⁸³ Досвідчений педагог, яким був А.Волошин, не підмінював школу читальню, але був переконаний, що вона має доповнювати роботу церкви і школи. Важливою була його порада, щоб читальня була «безпартійним містом обговорення громадських, господарських і всяких інших справ».⁸⁴ Численні документи, з якими доводилося зустрічатися, свідчили про те, що читальні засновували переважно представники вчительства. І це закономірно. Але було чимало випадків, коли самі селяни були засновниками читальень. Саме цього бажав А.Волошин. «Як основати читальню?... Найліпше если читальню сотворять самі селяни, а ми середньо чи непосредственно масме їх лиш заохотити у тому. Не общайте много, лиш то, что можеме дійсно ісполнити. Указувати на потребу и ходеніе самовиховання...».⁸⁵

Виступаючи на відкритті Народного Дому «Просвіти» в Ужгороді у 1928 р. Августин Волошин сказав, що «цей народний дом має бути серцем дальшої культурної еволюції нашої, котра своїми органами розсилає кров народного життя, знанє самого себе, свого языка, своєї літератури, знанє народного генія, знанє красот краю, знанє і любов до всего, что е наше, народне».⁸⁶

Августин Волошин високо цинив участь жінок у культурно-освітньому житті краю. Виступаючи на жіночому конгресі 28 травня 1934 р., А.Волошин говорив, що «всегда, де жінки впливали на громадську думку, прийнято найкращі закони для оборони, проти п'янства, лихви, безморальності, проти розволів, для оборони молодших і слабших».⁸⁷

Цікавими є публікації і виступ Августина Волошина на захист українського національного прапора. В 30-х роках, коли почалися численні нападкы на синьо-жовтий прапор, Волошин написав статтю «Наш прапор», в якій роз'яснив, що він має давню історію. Ці його думкы, в яких відчувається сильний виховний ефект, не втрагли актуальності і тепер. «Наш синьо-жовтий прапор е символом наших найсвятіших ідей, наших найглубших засад і почувань. е нашою програмою. Барва синя, підносить нашу думку к ясному небу, в той Божий світ, де буває Отець всіх народів і пригадує нам вічний ідеал царства божого. А жовта барва розносить наш зори по нашим золотим нивам, по нашій рідній землі, де жили наш прелкы і де жисмо днесь ми самі... Синя барва спрямовує нашу серця і умы до ідеалу людського життя, а жовта фарба напминає нас на наслідування ідеалів народних».⁸⁸ Августин Волошин закликав: «Піднісіть високо наш прапор... не позволіть ніколи щоби ворогы неважаляли його! Не забудьте, що ворогы прапору сугы ворогами самого народу».⁸⁹

Августин Волошин по-праву вважається першим просвітянином. Велика його заслуга в тому, що «Просвіта» стала масовою організацією, яка охоплювала всі здорові сили українців краю. Самі за себе говорять цифри: «Вже у 1923 р. було 4 філій і 80 читальень, які числили 4000 членів. У році 1935 було вже філій 10, 235

читальня з 16550 членами. Бібліотека централі числить 7000 книг. Народних домів вибудовано до року 1935 централею в Ужгороді і 5 народних домів по селах».⁹⁰ До цього додамо, що «Просвіта» не одержувала жодної субсидії з боку чеських властей, а утримувалася своїми членами. Двадцятирічне існування «Просвіти» – приклад самопожертви її членів в ім'я освіти, науки і культури краю. Інакше ніж подвигом це назвати неможливо.

Августин Волошин добре усвідомлював, що поширення в народі освіти і культури неможливе без участі вчителя. Закарпатські вчителі в 1921 р. були об'єднані в «Учительське Товарищество Подкарпатской Руси», яке поступово підпадало під вплив русофілів і наприкінці 20-х років було центром антиукраїнства. Переконавшись у тому, що подальше співробітництво з товариством стає неможливим, А.Волошин засновує «Учительську Громаду». А.Штефан яскраво описав виникнення нової організації: «У травні 1929 р. «Учительське Товарищество» маю свій «С'їзд» у залах Мадярьського Касина (цікава обставина) в Ужгороді. Було там около 300 учителів – «карпаторосів» понад 200 і коло 100 «народовців». По кількох промовах забрав слово й А.Волошин. Він говорив про завдання учителя і звернув увагу на те, що за мадярьських часів український народ не мав і не міг мати належного рівня освіти, бо в школах його вчили мовою, якої він не розумів. «Чому вимагають тепер деякі особи, щоб в школах завести знову таку мову, яку дитина не розуміє. Навіщо робити нам експерименти з т.зв. «общерусским языком?» Його в нас знають лише московські та декотрі українські емігранти, а з наших ніхто не говорить, ані не розуміє по-московськи».

Тут настав крик: «Ми не москалі, ми рускі!» Інші кричали: «Ми українці!» Коли втихло, з президії хтось заговорив: «Господин директор, благодарим за Вашу річ, но ми стоим за общерусский язык!» Ці слова викликали бурю крику і численні учителі повставали, щоб залишити залю. Волошин так само встав і при дверях крикнув: «Народовці! За мною! До «Просвіти»! Коло 50 учителів вийшли за Волошином, а за ними постійно ще виходили. В будинку «Просвіти», у великій залі Волошин сказав: «Продовжую свою промову. Видно, що з нашими «карпаторосами» співпраця ще неможлива. Ми мусимо їм показати, що народ з нами, и тоді вони прийдуть до нас. Ми мусимо створити свою народницьку організацію, в якій без «языкових вопросів» в користь народу будемо працювати. Прошу підрахувати присутніх». Відповідь – 78. – «Прошу вибрати організаційний комітет, який приготує основуючі загальні збори і статут».⁹¹ Так виникла «Учительська Громада», почесним головою якої був А.Волошин (1930–1938). Кількість її членів постійно збільшувалась. Так, якщо в 1930 р. вона нараховувала всього 220 членів, то в 1938 р. – 1631.⁹² Останній Конгрес «Учительської Громади» відбувся в липні 1938 р. А.Волошин закликав учителів до самоосвіти і самовідданості: «...Хоча наша організація є найбільшим товариством рідної інтелігенції, у нашій боротьбі більше значення має якість, ніж кількість, – тому закликаємо всіх до праці над собою».⁹³

Августин Волошин турбувався про українських дітей. За його ініціативи відкрито школи у Волівському окрузі (Колочаві-Горб, Прислопі, Синевирській Полянні). Вже наприкінці 1920 р. на Закарпатті працювало 475 початкових (народних) шкіл, у тому числі 321 з українською мовою навчання. В 1923 р. на Закарпатті діяли 532 школи. Із них 373 українські. Існували 14 українських горожанських шкіл, 4 гімназії (одна угорська), 3 учительські семінарії, одна торговельна академія, 2 українські торговельні школи.⁹⁴

Августин Волошин – один з організаторів і керівників «Педагогічного Товариства Підкарпатської Русі». У своєму виступі на II з'їзді педтовариства в 1926 р. А.Волошин переконував, що «наше товариство усилується служити інтересам виховання нашої карпаторуської дитини. Задачею своєю постановило підпорядкувати

так роботу правительства в ділі організації і ведення шкіл, як і родичів і саму дитину. Ми як робітники науки виховання своєю повинністю уважасме: визволити дитину від всіх тих умов, серед котрих не міг би здорово розвинутися наш нинішній ідеал людини, і для того і хочеме переробити давню книжну школу на нову, діяльну, давню аристократичну на демократичну, школу формалізму на школу науково обосновану, на школу правди, на школу поправді практичну і руську.

В нашім товаристві можуть родичі висловити свої погляди на роботу школи, один учитель може подати поради другому і так може ся витворити загальна картина цілої системи виховання і наущання, котра указує на ошибки існуючих шкіл і на потреби дальших...

Принцип виховання в природнонароднім дусі потребує передовсім, упознання самого себе, упознання рідного краю, упознання історії, землі, язика, літератури і потреб, упознання руської дитини».⁹⁵

Про завдання Педагогічного Товариства А.Волошин також наголошував на ІІ з'їзді, який відбувся 6 жовтня 1928 р.: «За нами лиш десять коротких років. Стоїме на початку культурного розвою. Але то сміло можемо твердити, що робота освідомлювання народу у нас почалася і розвиваєся. Маєме много несповнених надій і домагань. Але вже і сама тотя обставина, що скарги наші публічно можемо підносити і обговорювати є доказом нашої свободи, є гарантією того, що інтенсивною нашою працею удасться нам побідити всі перепони нашого народного відродження. Наше П.Т-во основалося для того, щоби поширювало знанє виховання і знанє рідного краю, зв'язувало родину із школою, підпорувало школу, витворювало учебники і книги лектури, указувало на потребу основання нових шкіл. Днєшня епоха і від школи вимагає більше і інтенсивнішої роботи. Круг виховання не скриваєся лиш за мурами школи, але має поширитися працею дальших чинників, помічників учителя».⁹⁶ Августин Волошин вірив, що «наш народ путем просвіти встане із глибокого сну, піднесеся до ліпшого матеріального життя і так обезпечить собі крашу будучність».⁹⁷

Наприкінці 30-х років, в часи існування Карпатської України, в усіх районах, де проживало українське населення, діяли українські школи. Все це було доказом що українська ідея, українська мова перемогли. Августин Волошин відіграв у цьому значну роль.

Із наведеного вище фактичного матеріалу чітко видно, що Августин Волошин був визначним педагогом, вченим, видавцем. Проблеми навчання і виховання посідали центральне місце в його багатогранній діяльності. Разом з тим, необхідно констатувати, що А.Волошин також відносився до впливових політиків краю того часу, який протягом всього міжвоєнного періоду притримувався прочехословацької орієнтації. Варто погодитись з висловлюванням сучасних вчених О.Мишанича і П.Чучки, що А.Волошин чистою політикою займався мало.⁹⁸ Однак, якби там не було, але він був причетний до всіх головних політичних віх в історії Закарпаття з 1918 до березня 1939 рр.

Ще задовго до розвалу монархії Габсбургів, в 1915 р. Августин Штефан за дорученням А.Волошина поїхав до Відня і мав розмови з відомими українськими політичними діячами Є.Петрушевичем, К.Трильовським, Л.Бачинським, С.Смаль-Стоцьким. У своїх спогадах А.Штефан так передав розмову з К.Трильовським: «Ми хочемо обнови́ти Галицько-Волинську державу під назвою Західно-Українська Республіка. До неї мають належати Галичина, Волинь, Буковина та Угорська Україна.

— А що з Кисвом?

– Само собою, ми хочемо з'єднання всіх українських земель, до матері, до Київської Русі в одну державу. Але в Київській Україні ситуація є непевна, і тому злуку треба відсунути на пізніше.

– Не думаю, що в Мараморощі будуть любити Україну без Києва.

– Соборну Україну проголосимо, коли на те прийде час. А Ви в Угорській Україні говорите про Соборну країну, тобто відразу про Київ...»⁹⁹

Цей факт ми навели тільки тому, щоб підтвердити тезу про контакти між політичними діячами краю і Великої України ще задовго до 1918–1919 рр. Робимо це ще з однієї причини: окремі вчені твердять про раптову зміну орієнтації А.Волошина з 1919 р. Як видно, він вже в 1915 р., ще до розпаду Австро-Угорської монархії, дотримувався орієнтації на Україну. 21 січня 1919 р. в Хусті відбулося засідання Всенародного конгресу українського населення Закарпаття, на якому було прийнято рішення про возз'єднання краю з Україною. Газета «Руська Краина», головним редактором якої тоді був Августин Волошин, детально описала роботу конгресу.¹⁰⁰

8 травня 1919 р. в Ужгороді відбулося об'єднання Пряшівської, Ужгородської (голова – А.Волошин) і Хустської Народних Рад, на основі яких виникла Центральна Руська Народна Рада. На її засіданні було прийнято рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини на правах автономії. Виступаючи на засіданні Ради, М.Брашайко недвозначно заявив, що 420 делегатів із всіх частин Карпатської України вирішили приєднати Угорську Русь до України. Цю злуку неможливо здійснити внаслідок несприятливих воєнних подій. Але це серце і душу народу не змінило. Більшість політичних діячів Закарпаття, як і весь народ, розцінювали включення краю до Чехословаччини, як тимчасове явище. Таким чином, тільки неможливість возз'єднання Закарпаття з Україною привела до того, що стало можливим включення його до складу шойно утвореної ЧСР.¹⁰¹

Августин Волошин у раді своїх робіт досить детально пояснив зроблений ним і його соратниками політичний вибір щодо подальшої долі Закарпаття. У «Споминах» А.Волошин пише, що політична ситуація восени 1918 р. була незрозумілою, і все «зависло от міжнародної обстановки». ¹⁰² Він не відкинув і той факт, що члени Ужгородської ради покладали певні надії на демократичний уряд Угорщини, який очолює М.Каролі. «І навелися переговори з малярським правительством, – писав А.Волошин, – котрі і навели до того, що Центр. Угорська Рада в Будапешті признала право русинів ко автономії, а після будапештського зібрання русинів подержаного під предсідальством о. Євм. Сабова дня 19 децембра 1918 р. видан закон X дня 24 дец. 1918 р.

Однако сей закон викликав в «Раді» остру критику, бо «Руську Країну» опреділив лиш на 4 жупи – Ужгородську, Бережанську, Угочанську і Марамороську, а Земплинських, Шариських і Спішських русинів приобіщав міністер Ясі словакам. Крім того, консервативна малярська печать виступила остро проти сього закону і хотяй вже мали'сьме на папері автономію, однако ще і в Ужгороді школи осталися чисто малярськими і требованіе науки руського язика визвало неприятельський отпор малярської публіки, із всього того руські патріоти виділи, що если на місто демократичної Малярщини вернеся назад Малярщина графів і пиямешів, автономія русинів пропаде так, як і ліберальні закони 1848 року о свободі народностей осталися лиш на папері». ¹⁰³ 1 січня 1919 р. закарпатська делегація відвідала посла Чехословацької республіки в Будапешті М.Голжу «і через нього просила, шоби цілу територію Підк. Руси осадило чехословенське військo. В Ужгород зайшло військo Чехословаків дня 12 янв. 1919 року». ¹⁰⁴

Після того, як 8 травня ЦНРН прийняла рішення про входження Закарпаття до складу ЧСР, «100 членова депутатія дня 20 мая 1919 року понесла рішення общого зібранія всіх руських рад до Праги і передала президенту Масарику». ¹⁰⁵ Серед членів

делегатії був і Августин Волошин. Як оцінював майбутній президент Карпатської України цю подію? Даючи інтерв'ю американській газеті «День» в 1923 р., А.Волошин зробив вичерпну відповідь на питання: «Чи могла Підкарпатська Русь і Американські русини при даних обставинах зділати лучший вибір, як сослнитися в образі автономного штата з Чехословацькою Республікою?». «Мій коротенький отвіт такий: Не могла!» – однозначно заявив А.Волошин.¹⁰⁶ Проаналізувавши всі можливі на той час варіанти вирішення «закарпатської проблеми», А.Волошин, зокрема, сказав: «Пристали на се (входження Закарпаття до складу ЧСР – М.В.) всі Ради прото, ібо тоді вже стало ясним, що соединіснє наших земель з западними русинами – неможно. Географічні, економічні і культурні інтереси наші тягли нас до Чехословакії, де наділисьмеся найти братської підпори для свободного розвитку наших народних сил. Дотеперішній наш поступ доказує, що мимо всіх перепон, вибір сей був для нас единственно добрим».¹⁰⁷ Августин Волошин на цій позиції залишався постійно. У розмові з Вікентієм Шандором, яка відбулася в Празі у 1939 р., він відзначив: «Ми мусіли шукати якусь реальну розв'язку, притому не хотіли бути довше зв'язані з Мадярщиною, а наше з'єднання з Україною не було можливості здійснити, головну роль тоді повсюди грала військова сила, якої у нас не було. Про чехів як народ ми дуже мало знали, але в той час не був слинний правильний вихід із положення – зв'язати нашу долю із слов'янським народом».¹⁰⁸

Переважає більшість сучасних дослідників сходяться на тому, що входження Закарпаття до складу Чехословащини було правильним кроком, адже ця держава справедливо вважалася однією з найдемократичніших у світі. Тут діяла багатопартійна система, розвивалася освіта і культура. Невипадково, що А.Волошин вислав подяку уряду Чехословащини вже тоді, коли ця держава припинила своє державне існування. «Міністр Капрас, – пригадував В.Шандор, – подякував за милу увагу: згадав, що празький уряд дістав телеграму – подяку від о. д-ра Волошина. Він був зворушений телеграмою та мого увагою і сказав: – Я ніколи не сподівався, що за стільки кринд, які ми вам заподіяли, ви поставитесь до нас так шляхетно. Ваш уряд телеграмою і ви особисто зробили нам у цих скрутних годинах велику радість. Від словаків ми нічого не дістали. Прийміть від мене і чеського народу прояв найкращих побажань для Карпатської України і всього українського народу».¹⁰⁹

Про свою політичну діяльність А.Волошин децю сказав слідчому МДБ СРСР майору Вайндорфу. «Початок політичної діяльності, – розповідав А.Волошин, – відноситься до 1919 р., коли я став організатором Християнсько-народної партії в Підкарпатській Русі. Аналогічні за програмою християнсько-соціальні партії вже існували в той час у Чехословацькій республіці, зокрема, в Чехії і Моравії «Лідова партія» (Народна партія), в Словачині – «Людова партія» (Народна партія). Поряд з Християнсько-народною партією існували й інші: аграрна, соціал-демократична, народно-соціалістична, партія торговців і промисловців, угорська народна партія та ряд інших. Восени 1938 р. на базі всіх партій виникло Українське Національне Об'єднання, тобто нова партія, яка проіснувала до 15 березня 1939 р.»¹¹⁰

У 1918–1921 рр. А.Волошин взяв участь у об'єднанні Народних рад, про що вже йшлося, і був членом Директорії – тимчасового уряду Підкарпатської Русі на чолі з губернатором Григорієм Жатковичем (з 12 серпня 1919 р. до 17 березня 1921 р.), у 1925–1929 рр. був послом до Празького парламенту від Християнської Народної партії.¹¹¹ Як посол до Празького парламенту, – відзначають О.Мишанич і П.Чучка, – А.Волошин відстоював інтереси Закарпаття, провів кілька помітних акцій. У 1926 р. він домігся введення в Закарпатті кооперативних законів, які захистили девальвовані після приєднання краю до Чехословацької республіки вклади закарпатських кооперативних спілок у будаєштських банках. А.Волошин у

парламенті розкрив наміри і зупинив агітацію деяких словацьких послів за перенесення столиці Підкарпатської Русі з Ужгорода до Мукачева, вигідну тим антизакарпатським силам, які хотіли приєднати Ужгород до Словаччини. Цю агітацію підтримали і закарпатські русофіли. У 1928 р. А.Волошин як посол домігся поширення на Закарпаття закону про конгруу – державну допомогу священикам».¹¹²

У 1919–1938 рр. А.Волошин входив до складу Першої Центральної Руської Народної Ради Підкарпатської Русі. У 1936 р. її зусиллями підготовлено й випущено (українською і російською мовами) «Проект закона Центральної Руської народної ради про конституцію Автономної Підкарпатської Русі» (1937), якому так і судилось стати законом. Необхідно погодитись з сучасними дослідниками, що «авторитет А.Волошина у цій Руській Народній Раді був дуже високий, бо він об'єднував навколо себе сили різних орієнтацій, оскільки Рада не мала реальної влади і була дуже неоднорідною, вона не відігравала тієї політичної ролі в житті закарпатців, яка на нїй спершу покладалась».¹¹³

З іменем А.Волошина пов'язано прийняття УЦНР цілого ряду маніфестів. Слідчого МДБ СРСР Вайндорфа зацікавив один з таких маніфестів від 1 жовтня 1937 р. А.Волошин підтвердив, що він дійсно його підписував. На запитання, у зв'язку з чим був виданий цей маніфест, Волошин поінформував: «В 1937 р. міністерство освіти Чехословаччини своїм розпорядженням намагалось ввести на Підкарпатській Русі для викладання в деяких школах російську мову і книги на цій мові. Дізнавшись про це, ряд організацій почали вживати заходи, щоб не допустити викладання предметів російською мовою в школах Підкарпатської Русі. Такою мірою і був маніфест від 1 жовтня 1937 р., в якому було викладено вимогу про скликання 17 жовтня 1937 р. з'їзду в м.Ужгороді. Я підписав цей маніфест від імені Ради, головою якої був, і від імені Педагогічного товариства Підкарпатської Русі, головою якого також був я».¹¹⁴ А.Волошин не міг не підписати цей маніфест, бо саме він був ініціатором його створення. А.Волошин чітко заявив, що «всі спроби введення у нас російської літературної мови скінчилися повною невдачею. Така доля чекає і сучасне москвофільство».¹¹⁵ Звичайно, такі висловлювання Августина Волошина були не до влободі слідчим МДБ СРСР.

Неабияку роль відігравав Августин Волошин і в економічному відродженні Закарпаття, для добробуту народу якого він працював усе життя. Він розумів, що самостійність кожного народу залежить від економічно-господарської самостійності. Сприяв створенню численних кооперативів, відокремлював існуючі від колишнього угорського кооперативного союзу, заснував «Крайовий Кооперативний Союз», був його головою. Велика заслуга А.Волошина полягає також і в тому, що він заснував Підкарпатський банк, першу всенародну кредитну установу, яку очолював, а також багато інших економічних установ і між ними аскураційне товариство «Бєсकिд» в Ужгороді.¹¹⁶

Отже, Августин Волошин зарекомендував себе як визначний педагог, організатор шкільництва Підкарпатської Русі, просвітянського і кооперативного руху. Він ввійшов в історію краю як визначний видавець і журналіст. Августин Волошин був причетний до цілого ряду політичних подій в Закарпатті, особливо міжвоєнного періоду. Однак триумф Волошина-політика припав на 1938–1939 рр., коли він був призначений прес-ер-міністром Підкарпатської Русі, а 15 березня 1939 р. обраний президентом незалежної Карпатської України.

2.3. Августин Волошин і Карпатська Україна (1938–1939)

Незважаючи на демократизм, притаманний Чехословацькій політичній системі, празький уряд постійно зволікав з виконанням своїх обіцянок, взятих на себе на Паризькій мирній конференції 1919р., мотивуючи тим, що закарпатці, мовляв, ще не «дозріли» до самостійного життя. Перший етап автономії був реалізований тільки 8

жовтня 1938 р. Це була перемога всіх політичних сил краю, зокрема і особисто Августина Волошина.

А.Волошин завжди стояв за єдність і цілісність Чехословаччини та збереження її демократичного республіканського ладу. Разом з тим, він неодноразово заявляв, що «в автономній Підкарпатській Русі наш нарід має бути паном своєї землі, а не рабом та погноєм чужих. Будемо вимагати сповнення всього того, що нашому народові по мирному договору й по законам належиться».¹¹⁷ У статті «Хто винен?» А.Волошин знову нагадує пражському урядові: «...Народ наш мав нагоди в р.1918 і 1919 через Цар. Р. висказати свою волю тут і в Америці. Тепер вже стоїмо перед важнішим питанням здійснення нашої політичної свободи досягнутої плебісцитом в р.1918–19. А здійснення може статися лиш одним способом: переданням ведення управи краю до рук синів нашого народу».¹¹⁸

11 жовтня 1938 р. було сформовано перший автономний уряд Підкарпатської Русі, який очолив А.Бродій – представник русофільського напрямку в краї. Августин Волошин посів крісло державного секретаря. Однак, досить швидко з'ясувалося, що А.Бродій вже тривалий час проводив проугорську політику з метою відірвати Закарпаття від Чехословаччини і приєднати до святостефанської корони. В цей час А.Волошин продовжував виконувати обов'язки голови УЦНР, яка знаходилася в опозиції до прем'єра. «Будучи головою ради, – розповідав Волошин під час допиту 14 червня 1945 р., – я здійснював ідейне керівництво нею і слідкував за виконанням тих завдань, які на неї були покладені статутом. Рада мала президію і так званій головний відділ (управу). За давністю я не можу назвати всіх членів ради, президії і головного відділу. Пам'ятаю тільки, що моїми заступниками були Михайло Брацайко, а пізніше, з 1938 р., також Юлій Рєвай. Генеральним секретарем ради був Микола Долинай.

21 жовтня 1938 р., коли я входив до уряду Бродія, Перша Українська Центральна Народна Рада, головою якої я був, видала маніфест, звернений до громадян Підкарпатської Русі, в якому були викладені вимоги до уряду... Цей маніфест вимагав від уряду Бродія виконання 20 пунктів. Я зараз не можу пригадати, хто саме був редактором маніфесту, але він був складений членами ради, а потім проект маніфесту в кінцевій редакції був запропонований мені як голові для розгляду. Я, як голова ради, одобрив його зміст, після чого він був відправлений в типографію Федора Рєвая і опублікований. Яка кількість екземплярів була віддрукована – я тепер не пам'ятаю, але маніфест був розісланий у всі міста і села Підкарпатської Русі. Хочу додати, що мого підпису і підпису Ю.Рєвая в маніфесті нема і це цілком природно, так як в той час я рахувався членим уряду Бродія, а в маніфесті викладалися вимоги до цього уряду. Пам'ятаю узгодження тексту маніфеста до видання, цей же текст був узгоджений з Ю.Рєвасм і одобрений ним».¹¹⁹

17 жовтня 1938 р. Василь Гренджа-Донський записав у своєму щоденнику: «з радником Перевузиником та д-ром В.Одинським уложили ми «Маніфест»; Фелір Рєвай приніс ручну розмножувальну машину і друкує принаймі двадцять тисяч примірників».¹²⁰ Маніфест звинувачував А.Бродія в проугорській і антиукраїнській діяльності і, фактично, вимагав його відставки. 18 жовтня 1938 р. «Нова свобода» опублікувала «Отвертий лист» до Андрія Бродія, в якому повідомляла, що «у незлічу по цілому Підкарпатті деякі одиниці від імені Автономного Земледільського Союзу розповсюдили летючки на зразок агентів Маляршини, в яких населення закликається, щоб вибивало «українських бандитів»... Звертаємо Вашу увагу на цю провокацію й закликаємо Вас, щоб Ви цю небажану акцію, яка прямує на розбиття нашого народу, негайно застали, та заявою, що Ви з тою акцією... не маєте нічого спільного та її осуджуєте, дали українському народові сатисфакцію. Інакше

чи, українці, будемо приневолені в такий самий спосіб відповісти на цю провокацію».¹²¹

26 жовтня 1938 р. Андрія Бродія заарештувала чехословацька служба безпеки. Новим прем'єр-міністром Прага призначила А.Волошина – лідера українського напрямку в краї. Він в присутності міністра Е.Бачинського, чеського генерала О.Сватека і віце-губернатора краю О.Бескида склав присягу на вірність Чехословацькій республіці. У виголошеній 26 жовтня 1938 р. промові А.Волошин заявив, що забезпечить «народом Підкарпатської Русі їх культурні, національні та господарські здобутки... без різниці національної та релігійної».¹²² Т.Беднаржова в своїй монографії опублікувала текст протоколу, відшуканого в Архіві канцелярії Президента ЧСР, складеного 12 грудня 1938 р. В ньому зафіксовано: «Монсеньйор Августин Волошин, прем'єр-міністр уряду Підкарпатської Русі, склав сьогодні до рук президента республіки присягу на конституції згідно з законом від 26 лютого 1920 №121 Збірки законів та розпоряджень українською мовою такими словами: «Обіцяю на свою честь і своє сумління, що буду совісно та несторонньо виконувати свої обов'язки і буду додержувати конституційні та інші закони. Закінчено і підписано. Августин Волошин».¹²³

Як сприйняли закарпатські українці звістку про призначення А.Волошина прем'єр-міністром уряду Підкарпатської Русі? Василь Гренджа-Донський пригадував: «Десять біля чотирнадцятої години входить Федір Ревай і як гукне на цілу залу: – Директор Волошин іменованій прем'єром! Ми одразу подумали, що він жаргус, але бачимо, що підходить до телефону, кличе директора о.Волошина і gratulює йому. Ми з утіхою, з невимовною радістю підходимо до нього і майже впривасмо трубку з рук, щоб довідатися більше. – Якраз прилетів до мене кур'єр з Праги і приліс цю вістку, – сказав Федір Ревай. – Прем'єр-міністром іменовано директора Августина Волошина. З цією вісткою зараз вдерлися ми до великої залі, де відбувалася проба і Федір Ревай гукнув грімко: – Масмо свій уряд! Головою уряду директор Волошин!»

Члени хору раптом перестали співати і як тільки почули цю потішну вістку, обнімались, почали один одному gratulувати, цілуватись. Радість, утіха невимовна. Зараз розбіглись по цілому місті, словіщаючи про те всіх наших. Люди з великої радости на вулицях обнімались, підкидували шапки вгору і плакали з великої втіхи. Я ще в житті не бачив такого захоплення, такого ентузіазму. Вістка ця кулею рознеслась по цілому місті. По вулицях наші люди не стояли групами як інколи, щоб обговорювати, тільки підбігали один до одного, щоб сповістити про велику новину».¹²⁴

27 жовтня 1938 р. Августин Волошин опублікував звернення, яке свідчило про чітку українську спрямованість його уряду: «Ми віримо, що великий 50 мільйонний український народ підійме й надалі своє велике слово і не допустить, щоб наші віковічні вороги накладали на нас пута, знов садили нас в тюрми».¹²⁵ Це звернення було розцінено українцями як заклик до допомоги. Почалися масові демонстрації у Львові, Станіславові, Коломиї. Були зафіксовані перші нелегальні переходи кордону.

А.Волошин сформував новий уряд виключно з представників українського напрямку. Виняток становив, хіба-що, Е.Бачинський. Сам Волошин так пізніше говорив про склад очолюваного ним уряду 26 жовтня 1938 р.: «тодішній президент і прем'єр-міністр Чехословащини Сирови призначив мене міністром-президентом Підкарпатської Русі, а міністром Юліана Ревая».¹²⁶ Закономірно, що це викликало велике незадоволення серед представників протилежного напрямку як в краї, так і за його межами. Вважасмо, що А.Волошина важко в чомусь звинувачувати. По-перше, Прага переконалась в зраді керівників русофільства і більше не бажала ризикувати; по-друге, склад уряду був сформований у Празі. Остання постійно втручалася у

внутрішні справи крайового уряду. Доказом цього є призначення в січні 1939 р. третім міністром Карпатської України чеського генерала Л.Прхали. Однак, про це мова йтиме нижче.

Секретар АЗС в Пряшеві В.Данча у листі до А.Волошина висловив сумнів про можливість спільних дій двох напрямів. Відповідь прем'єр-міністра була однозначною: «Ми хочемо в злагоді жити й з тими людьми – членами нашої народу, що голосять себе до руського табору, коли вони думають це широ, значить, коли вони почувають себе ширими слов'янами. Але з людьми, щоб під покришкою руськості хотят прикрити нас до Малярщини й агітують за тим приключенням явно, або через так зв. плебісцит, не хочемо мати нічого спільного».¹²⁷ Волошин закликав до співробітництва представників русофільства, але його заклик залишився без уваги.

Українська еміграція в США і Канаді теж не однозначно віднеслася до призначення А.Волошина прем'єр-міністром та тієї політики, яку проводив його кабінет. М.Болдижар і В.Лемак пишуть, що «інформаційні агентства європейської і американських країн (невже всі? – М.В.) з тривогою розповідали про розвиток політичної ситуації у Підкарпатській Русі».¹²⁸ Названі історики наводять цитату з нью-йоркської газети «Українські Щоденні Вісті»: «Уряд складається з Волошина (народно-християнська партія, яка набрала на останніх виборах 9 327 голосів з 309909 відланих) і Ревая (соціал-демократична партія, яка набрала 29717 голосів).. Ясно, що ця влада немає ніякої опори в масах, не користується ні авторитетом, ані популярністю».¹²⁹ Цією констатацією вони і обмежуються, так, якби інших ознак діяльності уряду А.Волошина не існувало. Взагалі, необхідно відзначити, що для переважної більшості спільних робіт М.Болдижара і В.Лемака характерним є скрупульозний відбір потрібних для них цитат, збирання по-крупинці окремих фактів, з яких потім створюється певна концепція. Виникає враження, що кінцева мета для них відома заздалегідь, ще до опрацювання архівних джерел. На жаль, вся діяльність уряду А.Волошина зводиться до порушення демократії, фальсифікації виборів, постійних репресій проти інакомислячих тощо. Перелік «злочинів» уряду Карпатської України можна продовжувати без кінця.

А чому б М.Болдижару і В.Лемаку не використати і таку оцінку Августину Волошину, яку, до речі, теж зробили зарубіжні журналісти: «Людина на своїому місці. Мало масмо людей такої ваги, як о. др. А.Волошин. Український нарід Підкарпаття виявив для нього таку любов і таке признание, що назвав його «батьком народу». Цієї назви не устійнив ніякий закон – вона створена народом».¹³⁰ Редактор голландського часопису «Фолкен стаат» Германс заявив, що відвідини ним Закарпаття переконали його в тому, що на цій території Карпатської України панує вірцевий спокій і порядок, та що населення з найбільшим ентузіазмом працює для розбудови краю».¹³¹

Відчутного удару по Чехословаччині та Карпатській Україні завдав Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р., внаслідок якого від краю до Угорщини відійшли Ужгород, Мукачево і Берегово з прилеглими до них округами. Віденський арбітраж торкнувся п'яти округів – ужгородського, мукачівського, берестівського, севлюшського та іршавського. До Угорщини відійшло 171.711 населення, з яких 33.324 були українцями.¹³² Столицю Карпатської України довелося перенести до Хусту. Призначення А.Волошина прем'єр-міністром переконало Угорщину, що від нього годі чекати жодних територіальних поступок, не говорячи вже про передачу всього Закарпаття. А.Волошин прибув 2 листопада 1938 р. до Відня, однак участі в роботі арбітражної комісії не приймав. Варто погодитися з В.Гренджою-Донським, що закарпатську делегацію «не на те закликали, щоб з ними радитися, але щоб їм доручити готовий присуд».¹³³

3 листопада А.Волошин звернувся до населення з «Маніфестом уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України»: «Відірвання споконвічних наших городів Ужгороду й Мукачева від Карпатської України – це зранення нашої Батьківщини. Але в цій важкій хвилині пам'ятаймо те, що коштом тієї нашої ради здобуто українську державну самостійність. Це важкий удар, що стрінув нас, не захитав нашої волі сповнити те велике завдання, яке оце поставила перед нами історія».¹³⁴ Августин Волошин закликав своїх громадян: «Хай пропадуть всякі релігійні й класові спори, що їх досьгодні викликували між нами вороги нашого народу. Єдність нашого народу, спокій і порядок стануть найлевішою запорукою скорого розвитку народу. Історія признає правду тим, що вміють за неї постояти, тому постіймо й ми за свою правду. Для всіх наших дальних дій, які ми підприємо у виконанні наших обов'язків, очікуємо твердого морального оперття населення Карпатської України і всього українського народу. Боже, нам допоможи сповнити наш відповідальний труд!».¹³⁵

Уряду доводилося діяти в екстремальних умовах. Архівні джерела свідчать, що наприкінці 30-х років Карпатська Україна переживала глибоку економічну кризу. Її соціально-економічне становище особливо погіршилось після Віденського арбітражу. Промисловість Карпатської України була представлена такими галузями, як лісова і солеварна. Були створені певні умови для розвитку хімічної промисловості, які представляли всього п'ять фабрик. У значно гіршому стані перебували залізничний і автомобільний транспорт, комунікації, телефонний і телеграфний зв'язок. Уряд А.Волошина намагався провести реорганізацію лісової промисловості, радикальні реформи в електроенергетиці. Немаловажне значення приділялось залученню іноземного капіталу. Сільське господарство зазнало значних втрат. Країна переживала гостру продовольчу кризу, яку уряд не міг вирішити власними силами. Протягом всього періоду існування Карпатської України велася активна робота по заключенню торговельних угод з Румунією, Німеччиною та Угорщиною. З ініціативи уряду А.Волошина було проведено кілька акцій допомоги населенню гірських районів краю.

Рівень життя переважної більшості населення країни був надзвичайно низьким. На протязі всього періоду існування молоді автономної держави існувало безробіття, а також підвищення цін, спекуляція продуктами продовольства. Примітивним був розвиток медицини. Спроба уряду поліпшити соціальне становище місцевого населення до суттєвих змін не привела. Однак, Карпатська Україна жила і боролась... Велика надія покладалася на матеріальну підтримку організацій української еміграції, яка постійно надходила з США, Канади, країн Європи і Далекого Сходу.¹³⁶

Не легшим було внутрішньополітичне становище Карпатської України. Архівні документи свідчать, що уряду Карпатської України доводилось діяти в умовах, коли не припинялися напади на її територію угорських і польських терористів, постійно велася антиукраїнська і античеська ворожа пропаганда, справжня листівкова і радіоівня. Політичну кризу в краї поглиблювали суперечності між чеським урядництвом і місцевим населенням, а також численні конфлікти в самому українському таборі. В 1938–1939 рр. зіткнулись між собою представники двох поколінь: молоді радикали-націоналісти, які вимагали від уряду рішучих дій і старші за віком помірковані політики, які при допомозі маневрувань намагались зберегти автономний статус краю.¹³⁷ Яскравим представником останніх був і Августин Волошин.

Протягом всього міжвоєнного періоду на території краю діяла угорська ірєдента, антиукраїнська діяльність якої досягла своєї кульмінації в 1938–1939 рр. Закарпаття наповнили угорські агенти, які збирали підписи за присднання краю до

Угорщини, складала списки неблагонадійних, організовувала саботажі, закликали до скинення законного уряду краю. Отже, ситуація була складною у всіх відношеннях.

І не дивлячись на це, Августин Волошин готує «Проект організації Українського Університету в Закарпатській Україні», «Закон про заснування Українського Державного Університету в Хусті», «Меморандум в справі утворення на Підкарпатській Русі університету, а в першу чергу перенесення Українського Вільного Університету з Праги до Ужгороду».¹³⁹ В «Проекті» вказувалось, що «Український Університет в Карпатській Україні складається з 4-х факультетів: 1) філософічного; 2) правничого; 3) господарчого; 4) медичного».¹⁴⁰ Передбачалося створити кафедри загального мовознавства, класичної філології, слов'янської філології, української мови, української літератури, західно-європейської літератури, всесвітнього та слов'янського мистецтва, українського мистецтва, музикології, слов'янської археології, української археології та етнографії, історії Сходу, Гречії й Риму, всесвітньої історії, історії слов'ян, історії України, історії церкви (всесвітньої і української), філософії, психології, соціології, педагогіки, педагогічної психології, школознавства, гігієни, загального законодавства.¹⁴¹ 24 лютого 1939 р. А.Волошин написав текст «Закону про заснування Українського Державного Університету в Хусті», проведення якого покладалося на Сойм Карпатської України. Однак розгортання політичних подій в Карпатській Україні не в позитивну сторону, не даю можливості провести його в життя.

Уже з перших днів свого прем'єрства А.Волошин почав орієнтуватися на Німеччину – сильну велику країну, яка обіцяла йому своє заступництво. Волошин все робив для того, щоб німецьке населення не відчувало ніяких проблем. Він навіть видав розпорядження, згідно з яким «всім громадянам німецької національності без огляду на їх державну приналежність дозволено організуватися в «Німецькій партії» по засадам національно-соціалістичним й організувати всі у цій партії звиклі партійні органи, якож і носити відзнаки і прапори з чорним хрестом».¹⁴² Для того, щоб тримати під своїм контролем розвиток політичних подій в краї, до Хуста був призначений консулом німецький дипломат Гамількар Гофман. А.Волошин сподівався, що «його прихід до нас не є якась подорож з шкідливості, але є студійною дорогою, яка буде мати свої конкретні наслідки для нашого краю, для нашого народу і для дальшої політики Німеччини супроти нас... Перші наслідки цих відвідин вже бачимо».¹⁴³

Які ж «конкретні наслідки» мав на увазі А.Волошин? Закарпатцям було дозволено виїжджати на заробітки в Німеччину, що в деякій мірі зменшило безробіття. Наївно вірячи гітлерівським обіцянкам про допомогу А.Волошин просив Г.Гофмана «передати... славному вождєві німецького народу... нашу щирю подяку і сердечний привіт».¹⁴⁴ Із вищепам'янутого можна зробити висновок, що уряд очолюваний А.Волошином, чітко притримувався пронимецької орієнтації, переслідуючи при цьому єдину мету: зберегти територіальну цілісність краю. Що стосується орієнтації на Німеччину, то Августин Волошин під час слідства це пояснював так: «...становище Німеччини в той час як арбітражної держави змусило уряд Підкарпатської Русі просити Німеччину захистити її кордони від угорської окупації».¹⁴⁵ певну роль у зближенні уряду Волошина з Німеччиною також відіграли керівні чини ОУН. Ця організація бачила в Німеччині рятівника Галичини від польського панування.

В січні 1939 р. празька влада запропонувала новий склад уряду Карпатської України. Замість Ю.Рєва до нього було введено С.Клочурака, а третім міністром чеського генерала Я.Прхалу.¹⁴⁶ 20 січня 1939 р. А.Волошин з приводу цього писав Л.Прхалу: «Я повідомив Вас, що Ваше іменування міністром Карпатської України (Підкарпатської Русі) було переведено проти мого протесту та що Ваше іменування

є порушенням конституції Карпатської України (Підкарпатської Русі) тому, що сталося без згоди карпато-української влади і без співвідпису декрету з боку прем'єра Карпатської України (Підкарпатської Русі). Незаконність Вашого іменування полягає також в тому, що членом крайової влади були Ви іменовані по мимо того, що не маєте крайової приналежності».¹⁴⁷ 23 січня 1939 р. А.Волошин інформував президента ЧСР, що «іменування генерала армії Прхали третім міністром Карпатської України вельми схвилювало політичне життя. Я це перелбачав, тому що знав підтрунтя цієї акції, з якою пов'язані далекосяжні плани несприятелів нашого народу і всієї республіки».¹⁴⁸ «При тому, – продовжував А.Волошин, – іменування центральним урядом генерала Прхали міністром є формально хибне, тому що порушує нашу конституцію».¹⁴⁹ Справа завершилася тим, що Л.Прхала залишився в уряді, але виконував обов'язки міністра транспорту.

Іменування Прхали міністром Карпатської України співпало з підготовкою уряду А.Волошина до виборів. 20 січня 1939 р. А.Волошин дав дозвіл створити політичну партію під назвою Українське Національне Об'єднання (УНО). Всі інші партії, які діяли на території краю до цього часу, за рішенням Праги, були заборонені. 24 січня 1939 р. був іменованій центральний провід УНО, який очолюв Ф.Рєвай. 27 січня було сформовано список послів до Союму Карпатської України. Список відкривав прем'єр-міністр Августин Волошин. Вибори до Союму були призначені на 12 лютого 1939 р. Ще 8 лютого А.Волошин звернувся до всіх громадян Карпатської України: «Тепер, коли мільйони й мільйони наших братів та інших народів примушені жити під чужим пануванням, Боже провидіння дозволило нам, щоб ми, найменша частинка великого українського народу, на своїй прагдній землі самі собою управляли».¹⁵⁰ Августин Волошин, будучи політиком-реалістом, чітко притримувався ідеї співжиття закарпатських українців з чехами і словаками в одній державі. «Ми є федеративною частиною Чехословацької республіки, – говорив він. – і тим самим інтереси нашої держави є тісно зв'язані з інтересами нашої сфедеризованої цілості. Найбільшим бажанням нашої Карпатської України з черги є, щоб така сама згода, взаємне зрозуміння та співпраця, до якої ми сьогодні в нашому краю між собою добилися, запанувала також між всіма сфедерованими державами республіки. Тільки тоді ми в такій атмосфері зрозуміння та взаємної допомоги будемо спільні, буде розвиватися і рости наша Карпатська Україна, а бажаємо, щоб розвивалися також і останні краї Чехо-Словацької республіки. Божа поміч та спільна любов всіх громадян допоможе нам і нашій республіці вийти налевно на твердий шлях щасливої будуччини».¹⁵¹

Українці всього світу стежили за виборами до Союму, чекаючи позитивних результатів. Канадські українці в телеграмі на ім'я А.Волошина писали: «Просимо уряд Карпатської України передати нашим братам привіт. У неділю 12 у.м. очі 500 тисяч українців Канади звернені на Вас, брати і сестри з Карпатської України».¹⁵² Очевидець писав, що «результат недільних виборів... був так надзвичайно успішний і для українського народу та українців взагалі корисний, що заскочив своєю несподіванкою не тільки ворогів, але і приятелів Карпатської України».¹⁵³ Із 92,5% населення, що взяли участь у виборах, 92,4% проголосували за УНО.

Августин Волошин, як годиться, першим подякував українському народу Закарпаття у зверненні «Солодкий мій народле!»: «Твоя шира поведінка при виборах до першого Твогого союму доказує Твою політичну зрілість, доказує, що Ти зумів у собі витворити не лиш велику національну свідомість, але й солідарність широї любови один до одного, брата до брата, порозумів наші спільні інтереси...

Особливо тішить мене те, що наша дорога була правильна і ми тою дорогою ідемо далі, щоб вибудувати культурну, господарську і політичну самостійність для блага нашого народу, у згоді з нашими слов'янськими братами чехами і словаками у

спільній федерації». ¹⁵⁴ У зверненні «Громадяни Карпатської України», опублікованій 2 березня 1939 р. в газеті «Нова свобода». Августин Волошин закликав: «Довіряйте своїй владі та її представникам в державних та самоуправних урядах. Поможіть їм, щоби могли працювати добре та для Вас». ¹⁵⁵

Августин Волошин планував відкриття Союму провести в м.Рахові 2 березня 1939 р., однак президент ЧСР Е.Гаха сесії на той день не скликав. Він дозволив, врешті-решт, скликати Сойм 15 березня. Того дня перший в історії краю український парламент розпочав свою роботу. Ще напередодні його відкриття, 14 березня, А.Волошин проголосив самостійність Карпатської України, сповістивши про своє рішення Міністерство закордонних справ Німеччини.

Щістьом засіданням Союму, які проходили протягом трьох годин одного дня, випала доля бути історичними, бо на них були прийняті історичної ваги документи – про незалежність, державний устрій, назву, мову, герб, прапор і гімн Карпатської України. Таємним голосуванням був вибраний президент. Ним став Августин Волошин, за якого проголосували всі послы. Августин Штефан пригадавав: «...присутніх було 22, більше як кворум 2/3 вибраних послів до вибору президента. При виборах президента постало таке запитання: прем'єр Волошин до д-ра Юлія Брацайка і до мене (А.Ш.): «Я не можу голосувати на себе». Ми обидва сказали: «Пане прем'єре, щоб кворум досягнути, ви мусите голосувати за себе». – «Як мушу, то буду». І так Президента Карпатської України обрано 22 голосами, кворум був 21 і 1/3». ¹⁵⁶

Сойм проходив у той час, коли угорська армія вже вторглася на територію Карпатської України. Молода незалежна держава так і не розпочавши свою діяльність, припинила своє існування. Однак, незважаючи на короткочасність свого існування, саме виникнення Карпатської України як держави ще раз продемонструвало перед усім світом, що на Закарпатті живуть українці, які бажать мати свою державність разом з своїми братами з Великої України. Це підтверджується «Проголошенням Всеукраїнської Народної Ради до всього українського народу», прийнятим 10 лютого 1939 р.: «Народе Український... кріпко віримо, що у новім великім бою нація Українська героїчно переможе і стане твердою стопою на тисячолітніх горах Золотовсрхого, сонцем свободи осяяного, святого Кисва». ¹⁵⁷ Червоною ниткою ідея соборності всіх українських земель проходить у меморандумі уряду Карпатської України від 24 жовтня 1938 р. «Карпатська Україна. – говориться в ньому, – складова частина території українського народу. Тому її населення усвідомлює свої обов'язки, що постають перед ним у даний момент не лише стосовно своєї країни, але також стосовно всього українства». ¹⁵⁸

...Останні захисники Карпатської України 17 березня 1939 р. припинили опір. У краї встановився жорстокий окупаційний режим.

2.4. Августин Волошин в еміграції. Останні роки життя (1939–1945)

16 березня 1939 р. В.Грєнджа-Донський записав у своєму щоденнику: «...української влади вже нема в Хусті, прем'єр Волошин виїхав кудись вночі». ¹⁵⁹ Галицький журнал «Жіноча воля» повідомляв, що весь уряд Карпатської України «до останньої хвилини... був в обстрілюваному Хусті». ¹⁶⁰ Завдяки «Особовій справі А.Волошина» маємо можливість з'ясувати чіткий маршрут президента за кордон. «У зв'язку з окупацією угорськими військами Закарпатської України, – розповідав Волошин під час допиту в Лефортові 24 травня 1945 р., – я втік (стенографіст МДБ СРСР підбирав вирази сам – М.В.) в м.Прагу за маршрутом: із Хуста в Клуж (Румунія) – Темешуара (Румунія). Потім поїхав в Югославію – в Белград, де пробув 4 дні. Із Белграда поїхав в м.Загреб, де пробув 7 днів. З м.Загреб переїхав до курортного містечка в Югославії Цирквениця, де пробув 11 днів. Опісля знову

повернувся в м. Загреб і звідти через м. Відень переїхав в м. Берлін, де пробув півтори місяці. З Берліну поїхав до Праги в травні 1939 р.»¹⁶¹

23 березня 1939 р. префект Мараморошини повідомляв коменданта жандармерії в Клужі Геріта, що «16 березня 1939 р. приїхав в Румунію колишній прем'єр-міністр уряду Карпатської України д-р Волошин з іншими міністрами. Вони залишили в префектурі Сигету дві малі машини «Аеро», просячи нас їх залишити в себе. Одна з машин в доброму стані і може бути використана жандармерією. Враховуючи, що А. Волошин покидає наше місто, маємо честь і просимо Вашого дозволу, щоб вирішити що робити з цими машинами: залишити собі, чи передати їх військовим».¹⁶² Того ж дня префект повідомляв митну службу в Сигеті, що в місцевій префектурі «знаходиться машина НР 15581, залишена урядом Волошина. Машина рахується приватною власністю політичної організації (УНО – М.В.), очолюваної М. Туликом (УНО очолював Ф. Ревай – М.В.). Однак, вони є втікачами з Карпатської України, тому на нашій території втратили права на машину. Ми будемо нею користуватися до тих пір, поки ця проблема не буде вирішена».¹⁶³ Останній документ, який пощастило віднайти в Державному архіві Бая-Маре, стосується повідомлення митниці Сигета до префекта за 23 березня 1939 р., в якому ставилося єдине питання: «Що Ви зробили з машиною М. Тулика?».¹⁶⁴ Відомо, що А. Волошин і окремі члени його крайового уряду успішно перетнули кордон Румунії і їх широко прийняла Югославія. Журнал «Жіноча воля» повідомляв, що «о. д-р. А. Волошин святкував Великдень в Югославії».¹⁶⁵

30 березня 1939 р. Августин Волошин опублікував у «Вістнику українського товариства «Ірсовіт» в Загребі» своє «Великоднє звернення до українців Югославії». «Божому Провидінню, – писав А. Волошин, – подобалося знову досвідчити нас. Ми знову втратили свободу, що нею втішалася вітка українського народу в Карпатах. Ми її втратили, але тільки під напором численнішого й сильнішого ворога. В окупаційне ярмо не пішли ми добровільно. Ми улягли в нерівній боротьбі, а українські Герої сучасності дали нам новий приклад, як масмо стреміти до нашого національного ідеалу.

Бо свобода родиться й закріплюється лиш у крові й терпінні.

Голгофа українського народу є ще не скінчена... Прийде й час, твердо вірмо, національного воскресення Української Нації.

До тої світлої хвилини przygotowляймося, плекаючи в собі громадянські чесноти дисципліни, організованости, єдности. Творім національний моноліт, щоб у рішачущий мент одним серцем і одною душею досягнули ми по наше право, а досягнувши його, були в силі й боронити його».¹⁶⁶

Подякувавши українцям Югославії за підтримку національно-визвольних змагань закарпатських українців, Августин Волошин завершив своє звернення пророчими словами: «Високо тримаймо національний прапор, а воскресне Україна!».¹⁶⁷ Газета «Нова зоря», що видавалася в Галичині, писала про перебування А. Волошина в Берліні.¹⁶⁸

Августин Волошин сподівався на те, що Угорщина здійснила інтервенцію без відома Гітлера, який обіцяв свою підтримку, і намагався зв'язатися з ним. Разом з Ю. Реваем, С. Ключураком і А. Штефаном А. Волошин підготував меморандум, в якому писав: «Як відомо, у березні 1939 року територія Карпатської України була окупована угорськими військами. Окупація проводилася насильно, супроти волі всього населення Карпатської України.

Кривава окупація, безжалісні переслідування українського народу, безтактна поведінка представників угорської влади по відношенню до корінного населення, відсутність в угорських урядовців усякого соціального чуття, а також економічна відсталість Угорщини стали результатом того, що з часу свавільного захоплення

Карпатська Україна неретворилась в вогнище напруги... Угорські власті показали себе неспривабливим фактом, коли під час окупації Карпатської України були розстріляні або нечувано жорстоким чином замучені тисячі українців, у тому числі культурні організації та товариства, серед них більше 300 читальних залів культурного товариства «Просвіта», заборонили будь-яке видання української літератури і преси, закрили всі українські народні, спеціальні та середні школи, відмінили церковні відправи на українській мові, а тепер, навіть, не дозволяють говорити на рідній українській мові та співати українські народні пісні.

Натомість у краї вони розпочали нечуваний терор, тисячі інтелігентів позбавили засобів існування, до коронованих земель вивозять цінні речі, а тепер грабують і ліси, що складають найцінніше багатство природи Карпатської України. В економічному і соціальному відношенні угорські власті знизили життєвий рівень у Карпатській Україні до довоєнного показника. Угорський королівський уряд розглядає Карпатську Україну з перспективи 1914 року. Ось чому в країні не видно ніяких ознак на покращення умов життя. Підсумком цих обставин є те, що Угорщина не в силі завоювати симпатії населення країни. Наслідки, котрі впливають звіси, очевидні.

...Виятково можливим вирішенням ситуації, яка склалася, є відокремлення Карпатської України від Угорщини...».¹⁶⁹

Невдовзі А.Волошин зрозумів, що Гітлер дозволив Угорщині окупувати Карпатську Україну. І тому коли він давав інтерв'ю кореспонденту Рейтера, то прямо заявив: «Німці ганебно нас обманули...».¹⁷⁰ На цьому політична кар'єра Волошина закінчилася. Він також перестав займатися активною політикою, видавши себе повністю викладацькій роботі. «По приїзді в м.Прагу, – говорив він на слухавці, – коли остання вже була окупована німцями, я поступив на службу в Український вільний університет на посаду завідуючого кафедрою педагогіки».¹⁷¹ Під час допиту 22 травня 1945 р. Волошин заявив, що «протягом всього періоду, починаючи з 1939 по 1945 рік, займався професорською діяльністю в галузі педагогіки і не займався політикою».¹⁷²

Працький період життя і діяльності А.Волошина найбільш ґрунтовно висвітлила Т.Беднаржова. Ще 15 жовтня 1938 р. професор УВУ В.Щербаківський повідомляв ректора цього навчального закладу, що «комісія професорів факультету права і суспільних наук Українського вільного університету в Празі в засіданні свого дня 14 жовтня н.р. одноголосно ухвалила монсенсьйорові о. Августину Волошинію титул доктора прав УВУ в Празі».¹⁷³ Ще раніше, з нагоди призначення А.Волошина державним секретарем в уряді А.Бродія у жовтні 1938 р., ректорат УВУ привітав його з високою урядовою посадою і побажав успіхів у його майбутній праці.¹⁷⁴

Архівні документи Центрального Державного архіву Вищих органів влади та Управління України, відшукані й опубліковані Т.Беднаржовою, дають можливість простежити основні віхи викладацької і наукової діяльності А.Волошина в УВУ. У списку професорів Українського вільного університету, що мають викладати в зимовому півроці 1940/41 шкільному році на філософському факультеті значиться «Волошину Августин, доктор прав, звичайний професор педагогіки, член Слов'янського інституту в Празі, продекан філософічного факультету».¹⁷⁵ На нараді професорів філософського факультету в УВУ, яка відбулася 24 червня 1939 р. деканат привітав професора А.Волошина та висловив переконання, що «його співпраця спричиниться до розвитку університету».¹⁷⁶ В 1944–1945 навчальному році А.Волошин повинен був прочитати курси лекцій з «Теорії навчання», «Педагогічної телеології», «Уривки з педагогічної літератури», «Нової доби української освіти», «Методології морального виховання».¹⁷⁷

Викладаючи в УВУ, А.Волошин плідно займався літературною діяльністю. Із «Списку праць професорського персоналу УВУ, готових до друку, або які будуть готові до I.VI.1945 р.», видно, що А.Волошин підготував до друку історичну драму «Фабіола», книги «Теорія виховання», «Педагогічна телеологія» і продовжував працювати над «Методологією морального виховання», «Педагогічною Хрестоматією», «Педагогічною психологією». Обсяг цих книг мав складати понад 80 друкованих аркушів.¹⁷⁸ А.Штефан писав, що в Празі А.Волошин написав також історичну п'єсу «Князь Ляборець» і драму «Син Срібної Землі Юрій Довжа», але гітлерівська цензура не дозволила на їхню публікацію.¹⁷⁹ Така ж доля спіткала інші твори А.Волошина, зокрема, оповідання з верховинського життя «У плаю», переклади творів св. Августина «Божий Город» та «Ісповідання». Августин Волошин багато працював над перевиданням своїх головних праць з педагогіки, адже необхідно було їх довести до рівня вищої академічної освіти. Рукописи «Педагогічної дидактики», «Педагогічної методики» то двотомної «Педагогічної Хрестоматії» були передані видавництву «Пробосм», яке очолював Степан Росоха, однак його власник був заарештований, а видавництво закрите. Яка подальша доля рукописів А.Волошина – невідомо.

Перебуваючи на еміграції, А.Волошин приділяв багато уваги залученню українських дітей в школи, гімназії. А.Штефан пригадував: «В липні 1940 р. президент Волошин написав мені, щоб я переселився до Праги й перебрав і рятував Модржанську українську гімназію, бо чехи хочуть її зліквідувати... По двох тижнях мене найменовано директором Модржанської української гімназії».¹⁸⁰ Врятувавши цей навчальний заклад від закриття, А.Волошин на цьому не зупинився, а часто його відвідував: «Тішився, що біля 90 карпато-українських хлопців і бічат біля 120 з інших українських земель мали там регулярну середньошкільну науку, та були поміщені в гуртожитках».¹⁸¹ Августина Волошина часто можна було зустріти і в інших місцях, де проживали українські діти. Так, в 1940 р. він відвідав інтернат для дітей емігрантів в Мозтангах. Піклувався він і про долю студентів Торговельної академії, яка опинилася в Словаччині. Уряд цієї країни не дуже радо віднісся до появи українських академістів в Братиславі. Михайло Ледіда, що тепер проживає в Карлових Варах, пригадував: «Викладацький склад академії розпочав переговори з представниками словацьких властей про необхідність для її студентів завершення навчального процесу. Тільки після тривалих клопотань... їм було дозволено».¹⁸² І в цьому велика заслуга А.Волошина і А.Штефана.

В Українському вільному університеті Августин Волошин пройшов непростий шлях від рядового професора до ректора. За рішенням Сенату УВУ, прийнятому на своєму засіданні 16 квітня 1945 р., обов'язки ректора УВУ були покладені на А.Волошина.¹⁸³

Хоча в Празі Августин Волошин себе віддав педагогічній і науковій роботі, однак повністю політику не полишив. Хоча, активно її назвати важко. На допиті 22 травня 1945 р. А.Волошин заявив, що на еміграції не займався політичною діяльністю. Однак, на іншому допиті, 5 червня, він заявив прогніблежне: «Ні, це не відповідає дійсності, так як я і інші члени уряду займались політичною діяльністю... ми направили меморандум міністру закордонних справ Ріббентропу».¹⁸⁴

Питання: Коли, якого змісту і в зв'язку з чим направили фашистській Німеччині меморандум від імені уряду «Самостійної Карпатської України»?

Відповідь: Наприкінці вересня 1939 р., я, Ревай, Долинай, Перевузник, Ключурак і Штефан направили підписаний меморандум на німецькій мові міністру закордонних справ Німеччини Ріббентропу. В силу того, що я, Ревай Юліан, Ключурак, Перевузник, Долинай і Штефан, тобто президент і члени уряду були настроні антирадянськи (явне формулювання слідчого – М.В.), ми в цьому

меморандумі організовано виступили проти Радянського Союзу, вимагаючи від фашистської Німеччини не допустити дальнішої експансії з боку СРСР, так як на той час радянські війська вступили в Західну Україну і підходили до кордонів Карпатської України. Ми в силу своїх антирадянських переконань вважали себе противниками Радянського Союзу і не хотіли, щоб вони вступили на територію Карпатської України, а згідно обстановки, яка склалася, це було цілком можливо.

Запитання: При яких обставинах виникло питання про направлення меморандуму антирадянського змісту?

Відповідь: У вересні 1939 р. в Прагу із Словаччини до мене приїхав прем'єр-міністр Юліан Рєвай і повідомив, що він вів переговори із Словацьким урядом на предмет присудження самостійної Карпатської України до Словаччини, проти чого не було заперечень. Я сказав Юліану Рєваю, що для обговорення цього питання необхідно зібрати всіх членів мого уряду. Через кілька днів у мене на квартирі зібралися члени уряду, де Ю.Рєвай зачитав проєкт меморандуму на українській мові. У цьому проєкті меморандума говорилося про те, що президент, тобто я і уряд самостійної Карпатської України просимо Німеччину як арбітражну державу дозволити останній присудитися до Словаччини. В результаті обговорення проєкту було вирішено створити редакційну комісію в складі Штефана, Перевузника, Ю.Рєвая і Ключурака. Ця комісія підготувала меморандум, до якого включила і текст антирадянського змісту. Меморандум в кінцевій редакції був перекладений з української на німецьку мову, підписаний від імені уряду самостійної Карпатської України мною, Ю.Рєваєм, Перевузником, Ключураком, Штефаном і Долинаєм. Потім меморандум був відповідно оформлений і відправлений поштою в Німеччину...

Запитання: Які події відбувалися в міжнародному житті у вересні 1939 р.?

Відповідь: У вересні 1939 р. Радянський Союз визволив і захистив українців Західної України.

Запитання: Значить, антирадянського змісту меморандум був направлений Німеччині саме в зв'язку з вказаними подіями?

Відповідь: Так, це так.

Запитання: Який уряд був на той час в Словаччині?

Відповідь: Тоді президентом Словаччини був Тісо, а прем'єр-міністром доктор Тука, причому цей уряд був германофільським і Словаччина природно знаходилася під протекторатом фашистської Німеччини.

Запитання: Значить, висуваючи в меморандумі вимогу про приєднання Карпатської України до Словаччини, члени вашого уряду добивалися того, щоб бути під протекторатом фашистської Німеччини, а відповідно і самі були германофілами?

Відповідь: Виходить, що так, але ми мали надію, що об'єднаємося з Словаччиною.

По завершенні цього допиту Августин Волошин залишив автограф у своїй «справі»: «Записано з моїх слів вірно, мною прочитано, в чому і підписуюсь».¹⁸⁵

Немаловажний інтерес становлять відповіді А.Волошина на запитання слішого майора Вайндорфа з приводу стосунків його уряду з представниками гетьмана Павла Скоропадського та лідера українських націоналістів Андрія Мельника. До речі, ці питання найслабше висвітлені в історичній літературі. «Справа Волошина», сподіваємось, допоможе краще зрозуміти, яким було ставлення до цих лідерів української еміграції Августина Волошина та членів його уряду.

Допит 3 червня 1945 р.

Запитання: При яких обставинах ви зустрілися, перебуваючи в Берліні, з гетьманом Скоропадським?

Відповідь: Коли я прибув в квітні 1939 р. в Берлін, багато емігрантів про це дізналися. Через декілька днів до мене в готель «Мольгке» прийшов секретар гетьмана Скоропадського на прізвище Мурашко, який передав, що Скоропадський

бажає зі мною зустрітись. Я відповів згодою на це і незабаром його відвідав в одному готелі, назви якого не пам'ятаю. Будучи на прийомі у Скоропадського, я з ним мав розмову на політичні теми протягом одної години.

Скоропадський в присутності Мурашко питав мене, при яких обставинах відбулися події на Карпатській Україні, про що я йому розповів. Після цього Мурашко в присутності Скоропадського почав говорити мені, що події, які відбулися на Карпатській Україні, свідчать про необхідність притримання іншої позиції, а саме приєднати Карпатську Україну до всіх решти українських земель для створення єдиної держави на чолі з Скоропадським. Наскільки мені було відомо. Скоропадський прагнув, і в цьому напрямі вів свою роботу, до того, щоб об'єднати всі українські землі, тобто Карпатську Україну і Радянську Україну шляхом відторгнення її збройним шляхом від СРСР і на чолі такої української держави повинен був стояти гетьман Скоропадський.

Я на таку пропозицію нічого не відповів, але Мурашко знову повторив, що якщо не йти таким шляхом, то Карпатська Україна одна завжди буде переживати такі події, які відбулися з нею в той момент. Потім Мурашко почав вихвалити «Громаду» і я зрозумів, що він намагається запропонувати мені вступити в їх організацію «Громада».

Вислухавши все це, я відповів, що в подальшому буду вести роботу в напрямі того, щоб удалити угорців з території Карпатської України і залишити останню в рамках автономії. Далі я заявив, що ні з ким не думаю об'єднуватися і ні в якій організації не вступаю.

Не пам'ятаю точно, про що ми ще говорили, але добре пам'ятаю, що через деякий час я пішов і більше з Скоропадським і Мурашко не зустрічався.¹⁸⁶

Загальновідомо, що ОУН поклала великі надії на події, які розгорнулися в жовтні 1938 р. – березні 1939 р. в Карпатській Україні. Для того, щоб краще розібратись в обставинці, до Праги здійснив поїздку А.Мельник. Львівський часопис «Діло» повідомляв, що він «мав очолити збройні сили Карпатської України».¹⁸⁷ Які питання обговорював А.Мельник з представниками чехословацького уряду – невідомо. За словами генерала М.Капустянского, мова йшла про забезпечення Карпатської Січі зброєю.¹⁸⁸ Після відвідин Праги А.Мельник побував на Закарпатті. В листопаді 1938 р. А.Мельник, німецький консул Г.Гофман, С.Росоха та І.Роман приїхали до Перечина, де відбувалася таємна нарада. Їх приїзд був зафіксований чехословацькою службою безпеки, однак, про що йшла мова у приміщенні перечинської школи – теж невідомо. Через деякий час у Хусті відбулися установчі збори Карпатської Січі.¹⁸⁹

Петро Стерчо у своїй праці опублікував документ, який свідчить про те, що вже після окупації краю Угорщиною Августин Волошин із своїми однодумцями зустрівся з А.Мельником і навіть підписав договір про співпрацю. Ось текст договору: «Акт писаний у Венеції дня 21 липня 1939 р. в справі устійнення взаємовідносин і напрямних співпраці між Проводом Українських Націоналістів і Урядом Карпатської України в приявності Голови ПУН Полк. Андрія Мельника, Членів ПУН Омеляна Сеника Грибівського і Ярослава Барановського Лімницького, Президента Карпатської України, о. Др. Августина Волошина, Членів Уряду Карпатської України Прем'єра Юліяна Ревая, міністра Августина Штефана, яким прийнято наступні рішення:

I

Виходячи зі засади соборності української нації обидві сторони твердо обстоюють становище невідривності Карпатської України від українських земель і заявляють, що принцип соборності українських земель не може бути порушений.

II

Влада (Президент і Уряд) Карпатської України визнає із всіма з тою впливаючими висновками Український Націоналістичний Рух за єдиного носія соборницько визвольної боротьби української нації і Провід Українських Націоналістів за керівника тієї боротьби.

III

Провід Українських Націоналістів визнає Уряд Карпатської України з президентом о. Др. Августином Волошином за законодавчо умандатованого її представника серед українського і чужинного світу, як останній український легальний уряд, що правив частиною української землі – Карпатською Україною.

IV

Стверджується, що Український Націоналістичний Рух, а зокрема Уряд Карпатської України і Організація Українських Націоналістів спільно змагали всіма силами створити, збудувати й оборонити Карпатську Українську Державу.

V

Усі конкретні висновки і потреби, що випливають з тих повищих засад устійнюються в окремому залучникові.

Як проходили переговори і чи підписував Августин Волошин цей документ?

Допит 19 червня 1945 р.

Запитання: Розкажіть про суть зробленої вами усної заяви слідству?

Відповідь: На одному з минулих допитів я говорив про мою зустріч з «вождем» українських націоналістів в Берліні Андрієм Мельником. В дійсності ж я мав зустріч і розмову з А.Мельником, але не в Берліні, а в Італії. Про обставини, при яких відбулася зустріч і розмова з А.Мельником в Італії, я й хочу розказати слідству...

Запитання: При яких обставинах ви зустрілися і розмовляли з Андрієм Мельником?

Відповідь: Знаходячись в Празі до мене на квартиру в кінці серпня чи на початку вересня 1939 р. прийшли прем'єр-міністр Ю.Ревай і Комаринський – керівник пропаганди при мосум уряді і повідомили, що «вождь» українських націоналістів Андрій Мельник запрошує мене – президента Карпатської України, їх і члена мого уряду міністра освіти Августина Штефана в Венецію (Італія) для політичних переговорів з питання дальнішої долі Карпатської України.

Яким чином і коли вони домовилися про зустріч і переговори з А.Мельником, я зараз не пам'ятаю. Я погодився вести переговори з А.Мельником і для цієї цілі поїхати до нього в Італію.

Запитання: Яким чином ви одержали документи на проїзд до Італії?

Відповідь: Цим питанням я особисто не займався, документами на проїзд в Італію мене і інших членів делегації – Ю.Ревай, А.Штефана – забезпечив Комаринський. Наскільки я пам'ятаю, Комаринський від німецьких властей в Празі одержав на всіх нас перепустки, так звані «durchlassehein» на право проїзду кордону і перебування в Італії.

Запитання: Перед від'їздом із Праги ви, Ю.Ревай, А.Штефан і Комаринський обговорили спільно план ваших розмов під час переговорів з А.Мельником?

Відповідь: Ні, я цього не пам'ятаю.

Запитання: Коли прибули для переговорів з А.Мельником в Італію?

Відповідь: В Венецію через Відень ми прибули наступного дня.

Запитання: Де саме відбулись переговори з А.Мельником?

Відповідь: Переговори відбулись в готелі на острові Лідо (Венеція), де вже нас чекав А.Мельник, його секретар і професор римського університету.

Запитання: Назвіть, хто саме був присутній на ваших переговорах?

Відповідь: При переговорах були присутні: Мельник Андрій, його секретар Барановський і професор римського університету Онадський (або Онацький) – ідеолог українських націоналістів, який одночасно очолював українські націоналістичні організації в Італії, я – президент Карпатської України, прем'єр-міністр мого уряду Юлій Рєвай, міністр освіти Августин Штефан і Комаринський – керівник пропаганди при моєму уряді.

Запитання: Як проходили переговори і які були прийняті рішення?

Відповідь: Після обміну привітаннями проходили політичні переговори, повного змісту яких не пам'ятаю. Добре пам'ятаю тільки те, що Мельник запропонував мені і решті членам делегації погодитися на присиднання території Карпатської України до решти українських земель, тобто до Галичини і Радянської України для утворення «Самостійної України».

Далі Мельник заявив, що ця ціль по створенню «Самостійної України» буде здійснена при допомозі українців, які населяють всі землі і вони ж допоможуть удалити уторців з території Карпатської України, яку останні окупували.

На пропозицію Мельника я згоди не дав і відповів, що моя ціль полягає в тому, щоб удалити уторців з території Карпатської України і зберегти її автономію.

Запитання: Яку участь взяли в переговорах Ю.Рєвай, А.Штефан, Комаринський, Онацький і Барановський?

Відповідь: Ю.Рєвай, А.Штефан, Комаринський, Онацький і Барановський також брали участь в цих переговорах, але із-за давності я не пам'ятаю змісту їх виступів.

Запитання: Яким шляхом повинні були відторгнути Радянську Україну від Радянського Союзу, а також Галичину і залучити українців для здійснення цих насильницьких актів?

Відповідь: Якись плани на переговорах обговорювались, але не в детальній формі, однак із-за давності я не можу їх зараз пригадати.

Запитання: Які були прийняті рішення в ході переговорів?

Відповідь: Кінцевих рішень прийнято не було.

Запитання: Який документ був вироблений і підписаний після переговорів?

Відповідь: Документ не вироблявся і я особисто нічого не підписував, а про решту учасників переговорів не знаю.

Запитання: На чому тоді закінчилися переговори?

Відповідь: Мельник, Онацький і Барановський запросили мене, Штефана, Ю.Рєвая і Комаринського поїхати в Рим для продовження переговорів, але я від цього відмовився і поїхав з Комаринським в Прагу.

Мельник, Онацький, Барановський, Ю.Рєвай, Штефан поїхали в Рим, де продовжили переговори. Запрошення Мельника я розцінював як прагнення з його боку зробити на мене вплив і погодитися на його пропозиції в Римі, де б йому допомагали в цьому націоналістичні кола.

Запитання: Про що домовились названі особи в Римі?

Відповідь: Не знаю.

Запитання: Вас Ю.Рєвай, Штефан і інші особи інформували про результати переговорів в Римі?

Відповідь: Після повернення Ю.Рєвая і Штефана з Риму я з ними в Празі зустрічався і розмовляв неодноразово, але я зараз не пам'ятаю чи інформували вони мене про результати переговорів з А.Мельником та його соратниками в Римі.¹⁹¹

Отже, із вищенаведених матеріалів допитів видно, що протягом пражського періоду Августин Волошин мав зустрічі з політичними діячами української еміграції Павлом Скоропадським і Андрієм Мельником. Вони свідчать про бажання колишнього президента Карпатської України обговорювати проблеми майбутнього державного статусу краю. Однак, його позицію у цих питаннях можна вважати досить пасивною, яка зводилася до того, щоб «удалити угорців з Карпатської України».

...Закінчувався 1944 рік. Друга світова війна вступала в свою завершальну стадію. Четвертий український фронт ще перебував на Закарпатті, але своїм вістрям вже був спрямований на Європу. Попереду ще багато боїв, тисячі людей назавжди залишаться лежати в чужій землі, але, що війні скоро кінець – знали, мабуть, всі. Разом з фронтом, немов його супроводжуючи, однак, будучи його складовою частиною, просувався вперед і так званий 4-й департамент Смершу. Серед рату завдань, які були поставлені перед смершівцями, було «виловлення і знешкодження українських буржуазних націоналістів».

Перше знайомство А.Волошина з працівниками Смершу відбулося 11 травня 1945 р. Однак тоді все обійшлося. У нього забрали ключі від ректорської канцелярії та архів (як нам тепер не вистачає матеріалів цього архіву!). Можливо, для того, щоб «заспокоїти» похилого віку людину, президентові видали «бумагу», згідно з якою він міг спокійно продовжувати займатися своєю роботою, не боячись арешту. Та все було далеко не так, як могло здатися на перший погляд. «Недрімлише око» працівників Смершу уважно слідувало за кожним його кроком, а біля будинку Подліпками, 12, де він мешкав, постійно чергували смершівці.

15 травня 1945 р. біля будинку №12 зупинилася машина чеської поліції. З неї вийшла людина у формі офіцера МДБ. Пройшла мить – і капітан Шибайлов (так звали чи псевдо було смершівця) вже відкривав двері будинку. Переконаний у тому, що виникло якесь непорозуміння, господар показав документ і сказав, що його вже переслухали і звільнили. Офіцер запевнив, що турбуватись не потрібно, залишилось уладнати деякі формальності, незабаром його привезуть додому. Коли машина, в яку Шибайлов запропонував сісти Волошину, під'їхала до вулиці Делострелешької, колишній президент ймовірно зрозумів, що він вже додому не повернеться. В будинку під номером 11 тимчасово розміщувався слідчий відділ Смершу. Звичайно, вивіски, яка б про це говорила, на ньому не було.¹⁹²

В «Особовій справі Августина Волошина» знаходимо невелике повідомлення: «Задержан 15 мая 1945 года в Праге-16, ул.Подлипками, 12. При задержании изъята круглая печать с подписью «Президия правительства Подкарпатской Руси».¹⁹³ До цього додамо, що Волошин був заарештований незаконно, адже співробітники МДБ СРСР навіть не пред'явили йому ордер на арешт. Названий документ був представлений Волошину слідчим головного управління «Смерш» майором Вайндорфом (№749) тільки 5 червня 1945 р., тобто тоді, коли він був в'язнем Лефортовської тюрми.¹⁹⁴

У 1948 р. в Німеччині були опубліковані спогади Івана Мошниця (Н.Синевирського) «Смерш. Год в стане врага». Автор в 1945 р. працював перекладачем у контррозвідці Смершу. Пропонуємо Вашій увазі деякі уривки з цієї унікальної книги: «Прийшла авто капітана Шибайлова

– Здоров, Микола! – Шибайлов усміхався. Його товсте і рожеве лице висловлювало вдовolenня, що успішно виконав завдання.

– Пізнаєш?

Я подивився в сторону кругленького монсен'єра, що виступав з авто.

– Волошин!

– Так. Це він. Ваш бувший президент. Старик Волошин якось непритомно подивився в мою сторону. Мабуть, він навіть не бачив мене. Його очі блудили десь далеко, в невідомих краях.

–Куда смотришь поп? На небо? Поздно! Нужно было раньше богу молиться, а не политикой заниматься.

Волошин слухав Шибайлова байдуже.

–Ну, валяй, валяй вот с этим бойцом в подвал! Быстрее!

Волошин поспішив. Він якби все ще не вірив, що його арештовано... Я подивився в сторону, куди Волошин віддалявся. Вояк ударив прикладом його в спину...»¹⁹⁵

Через деякий час А.Волошина перевезли до Москви і помістили в одну з камеронок Лефортовської тюрми. Якою ж була ця твердиня Міністерства державної безпеки? Споруджена ще при царизмі, ця тюрма була закрита в 1917 р. Однак, після двадцятирічного «відпочинку» Й.Сталін у 1937 р. помістив у ній вищий командний склад армії на чолі з маршалом М.Тухачевським, і відтоді вона існує до наших днів. Відомий радянський розвідник Леопольд Треппер, який у свій час мав можливість детально ознайомитися з цією тюрмою, у своїх споминах «Велика гра» писав: «Споруда нагадує мені старовинну фортецю Сен-Жак д'Арк на Середземноморському узбережжі Палестини... З середини тюрма нагадує цирк, три поверхи колових галерей, вздовж яких розмішувались камери. В середині – великий, пустинний плац, звідки можна наглядати за всіма поверхами».

Колишній військовий прокурор М.М.Ушов, який пройшов всі «кола пекла», так описав камеру, в якій він знаходився: «Камера, в яку я потрапив, являла собою довгу вузьку кімнатку у вигляді кам'яного мішка. Віконечко прикрито незмінним залізним козирком. Світло з вулиці ледь-ледь пробивалося. Щодоби горіла вмонтована в стелю електрична лампочка. Біля стін наглухо прикріплені невеликий, продовгуватий залізний столик, а поряд з ним масивна табуретка. Зліва при вході в камеру прикріплені металічний унітаз, а поряд – водопровідний кран і маленька раковина. Стіни на півтора метра зафарбовані густо-зеленою фарбою. В дверях камери, як і в інших тюрмах, невелике віконечко, у вигляді кватирки, так званий «собачник», через який ув'язненим подається їжа, вода і робляться зауваження... В камері холодно. Всього 6–7 градусів тепла. Довго сидіти на одному місці неможливо. Ми не тільки ходили, але буквально бігали по камері, намагаючись хоч трохи зігрітись...».

Трех зазначити, що про існування такої тюрми мало хто знав, хоча слухи про неї існували. Один з в'язнів пригадував: «В три години ночі я був доставлений в Лефортовську тюрму. Про те, що існує така тюрма, я, старий москвич, не мав ніякого поняття...». Інший в'язень пише, що «Лефортовська тюрма відрізняється від інших тюрем особливою жорстокістю і страшним режимом. Слухи про неї доходили до тюрем інших міст. Деякі ув'язнені, які побували в Лефортовській тюрмі, від одного тільки згадування про неї починали трястися».

Перебування в тюрмі негативно впливало на нервову систему ув'язненого. Як пригадував Треппер, людина не мала ні хвилини спочинку. На протязі години по десять разів відкривалися двері камери і лунали попередження: ви забагато ходите, ви дуже довго сидите, ви недостатньо рухастесь тощо. Заснути було майже неможливо, бо щовечора біля десятої години починалось занадто бурхливе тюремне життя: безперестанне стукання дверима, кроки тих, кого вели на допит. Годували надзвичайно погано. Складалось враження, що все робилося для того, щоб повністю вивести з ладу здоров'я людини.

Під час арешту Волошину сповнилось 70 років. Можливо, в читачів промайне думка, що похилого віку людина знаходилась в кращих умовах, мала які-небудь

привілеї. На жаль, мусимо Вас розчарувати, вік для ув'язненого не був спасінням. Вченому-мікробіологу Надсону, якого повели на допит, було 73 роки. І коли через дві доби (!) він повернувся, то товариші по камері його не впізнали: «Виглядав він дуже погано. Лице земляного кольору, очі запалені. Від втоми він ледяє тримався на ногах... навіть не міг їсти».

У Волошина не посоромились відібрати при арешті навіть золоті речі, які по праву належали йому як каношіку. До речі, коли на прохання вчених Ужгородського державного університету з Москви вислали в їх тимчасове користування «Особову справу Августина Волошина», то з цих цінних речей нічого не збереглося. Безперечно, що вони поповнили колекцію когось із слідчих. І як не погодитися з М.М.Ушовим, який писав, що «співробітники НКВС були, як правило, владолюбними, безчесними, дуже обмеженими і охочими до грошей і нагород. готовими в ім'я особистих інтересів здійснити будь-яку підлість, забувши про людську совість».¹⁹⁶

Перший допит Августина Волошина був проведений 22 травня, після чого послідували наступні – 24 травня, 5, 9, 12, 14, 19 і 20 червня 1945 р. На останньому допиті йому було зачитано постанову про оголошення звинувачення. Уважно її прочитавши, Августин Волошин майже з усім погодився: «В чому мене звинувачують статті звинувачення мені зрозумілі... Винним себе визнаю».¹⁹⁷ Можна собі уявити, до якого стану була доведена ця 70-літня людина, якщо вона визнавала себе винною навіть у тих «бідях», до яких не мала ніякого відношення. І дійсно, працівники МДБ могли примусити говорити навіть мертвого...

20 червня 1945 р. Августину Волошину було представлено обвинувачення, згідно з яким він «проводив ворожу діяльність проти Радянського Союзу». Наводимо його повністю:

Постановление
(О предъявлении обвинения)
г. Москва, 1945, июня 20 дня

Я, следователь следственного отдела Главного управления «Смерш» майор Вайндорф, рассмотрев следственный материал по делу и приняв во внимание, что Волошин Августин Иванович достаточно избобличается в том, что являясь членом т.н. правительства Карпатской Украины и «Украинского народного объединения» проводил враждебную деятельность против Советского Союза

Постановил:

Руководствуясь ст.ст.128 и 129 УПК РСФСР, привлечь Волошина Августина Ивановича в качестве обвиняемого по ст.ст.58-4 и 58-11 УК, о чем объяснить обвиняемому под расписку в настоящем постановлении.

«Согласен» Начальник Отделения Следственного отдела подполковник Кулешов.

«Утверждено» Зам. начальника Следственного отдела
Главного управления «Смерш»
подполковник Флягин.
20 июня 1945.¹⁹⁸

Після останнього допиту, який вів слідчий Вайндорф, здоров'я Августина Волошина різко погіршилося і його перевели в Бутирську тюрму. Про перебування Волошина в Лефортові маємо свідчення В.І.Марчука із Житомирщини: «Сидів 8 місяців у Лефортовській тюрмі. Зразу після дня Перемоги до мене в камеру-одиночку помістили Августина Волошина – Президента Карпатської України. Це був невисокий, повний чоловік, років йому було за 70. Він мав хворий шлунок і не міг їсти. Свою їжу віддавав мені. Потім до нас підсадили ще якогось Барковського, не

був стукач, але ми цього не знали. Він заводив провокаційні розмови і потім доносив слідчому. Пам'ятаю такий випадок. Я не знав жодної молитви і Волошин вчив мене «Огче наш». Коли наступного разу мене викликали на допит, слідчий сказав: «Ну, как «Огче наш» выучил уже?». Тоді я не догадався, звідки слідчий знає про молитву. Хто такий Барковський, дізнався в Бутирській тюрмі від одного викладача військової академії, до якого теж підсаджували Барковського.

Кожного дня Волошин розповідав про життя Ісуса Христа, також про себе, як він їздив до Риму, до Праги. Я дізнався, що Волошин зустрічався з Ріббентропом, Степаном Бандерою і Мельником, казав, що його звинувачують у германofilстві. Це слово я вперше почув від нього, і воно мені запам'яталося.

Одного разу в камері Волошин писав заяву на ім'я Молотова. В цій заяві він зазначив, що його заарештовано несправедливо, що він громадянин іншої держави. Пригадую початок заяви: «Премьер-министру господину Молотову от бывшего премьер-министра Закарпатской Руси доктора Волошина».

З кожним днем Августин Іванович слабнув. Навіть сам вже не міг виходити на прогулянку. Ми брали його під руки і виводили гуляти. Одного разу він попросив його залишити. Коли ми повернулися з прогулянки, у камері його не застали. Два місяці був з нами. На все життя запам'ятав я що добро і розумну людину.¹⁹⁹ Свідчення В.І.Марчука повністю підтверджуються даними заключення медичного персоналу Бутирської тюрми:

Врачебное заключение 10 июля 1945 г.

Заключенный Волошин Августин Иванович 1874 г. рождения. обратился впервые за медпомощью 23 мая 1945 г. с жалобами на боли в области сердца, одышку и общую слабость.

Объективно: заключенный правильного телосложения, с чрезмерным отложением жира, кожа и видимые слизистые бледны. Сердце – границы расширены во все стороны, тоны глухие, акцент на втором тоне аорты.

В легких ослабленное дыхание, сухие хрипы. Печень и селезенка не пульсируются, безболезненны.

В течение последнего времени заключенный резко ослаб, усилилась одышка и общая слабость, сильно отекали ноги, совершенно исчез аппетит. Заключенный встает и передвигается только с посторонней помощью.

Все вышезложенное говорит за то, что у заключенного имеется кардиосклероз с упадком сердечной деятельности, вследствие чего он нуждается в немедленном направлении в больницу Бутырской тюрьмы для стационарного лечения.

Начальник санчасти лефортовской тюрьмы НКГБ СССР
майор медицинской службы Яншин.²⁰⁰

Сучасні дослідники називали різні дати смерті президента: 11, 14, 17 липня 1945 р. Помилкового твердження на початку 90-х років притримувався і автор цієї книги.²⁰¹ На основі «Справи Волошин» ми маємо можливість встановити точну дату смерті.

Акт

Заключенный Волошин Августин Иванович. 1874 г. рождения. находящийся в больнице с 11.VII.1945 по поводу декомпенсированного порока сердца, воспаления почек, хронического колита 19.VII.1945 в 15 час. 20 минут умер от паралича сердца.

Дежурный врач (подпись)

Копия верна
Секретарь Бутырской тюрьмы
НКВД СССР (подпись)
Капитан Свитский.²⁰²

Акт

Судебно-Медицинского исследования трупа Волошина А.И.

Вскрытие произведено 20/VII 1945 суд.-мед. экспертом Семеновским в присутствии нач. санчасти Бутырской тюрьмы полковника мед. службы Ларина

(Детализированный лист) Анатомический диагноз:

Артериосклероз. Артериокардиосклероз. Артериоло-склеротический нефроцирроз. Расширение полостей сердца. Общее ожирение. Миодегенерация сердца. Эмфизема легких. Желчно-каменная болезнь. Хронический энтероколит.

Заключение: смерть наступила от паралича сердца (артериосклероз, артериокардиосклероз).

Акт подписан собственноручно
Семеновский.²⁰³

Так закінчилися життя славного сина українського народу, президента Карпатської України Августина Івановича Волошина. У «Заповіті», написаному 19 серпня 1944 р. в Празі, Волошин вважав, що «лиш загально християнська стика, що стоїть над народами й державами, може забезпечити й нашому народові почесне місце в родині цивілізованих націй». ²⁰⁴ До цього ми повинні прагнути.

1. Центральный Архив Министерства Государственной Безопасности России (далее – ЦАМГБ России), Н–17681 (Личное дело А.И.Волошина), л.11.
2. Там само.
3. Беднаржова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог-мислитель. – Львів: Основа, 1995. – С.19.
4. Весна. – Ужгород, 1923. – С.2.
5. ЦАМГБ России, Н–17681, л.11.
6. Там само.
7. Гренджа-Донський В. Твори. – Т.ІХ. – Вашингтон, 1989. – С.189.
8. Там само.
9. Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991. – С.292.
10. Мишанич О., Чучка П. Августин Волошин (1874–1945) // Августин Волошин. Твори. – Ужгород: МПП «Громада», 1995. – С.6.
11. Див.: Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України.–Книга перша.–Торонто, 1973.–С.246.
12. Бірчак В. Августин Волошин его життя и діяльність. – Ужгород, 1924.–С.8; Гренджа-Донський В. Названа праця.–С.189.
13. Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. – Торонто, 1977. – С.20.
14. Бірчак В. Названа праця. – С.8–9.
15. За рідне слово. – Ч.І. Полеміка з русофілами. – Мукачів, 1937. – С.35.
16. Там само. – С.36.

17. Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. – С.21.
18. Цит. за: Беднаржова Т. Названа праця. – С.117.
19. Цит. за: Вегеш М., Турянця В. Короткий життєпис Августина Волошина (1874–1945). – Ужгород, 1995. – С.6.
20. Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. – С.38.
21. Там само.
22. Свобода. – 1936. – 13 берез.
23. Цит. за: Беднаржова Т. Названа праця. – С.163.
24. Там само. – С.162.
25. Болдижар М. Політична драма чи авантюра? // Закарпатська правда. – 1990. – 21 берез.
26. Документи свідчать. – Ужгород: Карпати, 1985. – С.17–18.
27. Волошин А. Оборона кирилики. Як оборонялися підкарпатські русини проти останнього атакуючого мадяризації перед переворотом? // Августин Волошин. Твори. – С.187.
28. Там само. – С.188.
29. Там само. – С.188–189.
30. Там само. – С.189.
31. Там само. – С.190.
32. Там само. – С.190–191.
33. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. – Книга перша. – С.244.
34. Волошин А. Оборона кирилики... – С.198.
35. Волошин А. Спомини // Августин Волошин. Твори. – С.42.
36. Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. – С.37.
37. Волошин А. Спомини. – С.43.
38. Там само. – С.62.
39. Там само.
40. Там само. – С.63.
41. Там само. – С.64.
42. Балєга Ю. Він був сином свого народу і... майбуття. Августин Волошин як культурно-освітній діяч // Закарпатська правда. – 1991. – 13 верес.
43. Волошин А. Спомини. – С.64.
44. Волошин А. Демократична шкільна система (До питання новелізації шкільних законів) // Августин Волошин. Твори. – С.125.
45. 44 а. Волошин А. Про шкільне право будучої Української держави // Там само. – С.144–145.
46. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – С.3–4.
47. Свобода. – 1922. – 2 лют.
48. Там само. – 5 лют.
49. Там само. – 16 берез.
50. Там само. – 11 черв.
51. Вегеш М.М. Голод 1921–1922 років у Росії очима закарпатців (за матеріалами «Свободи») // Актуальні та малодосліджені проблеми історії України. – Випуск третій. – Ужгород, 1998. – С.47.
52. Вегеш М.М. Газета «Свобода» про голод 1932–1933-х рр. на Україні // V Всукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті

- національного і культурного відродження (жовтень 1991 р.». Тези доповіді та повідомлень.—Київ—Кам'янець—Подільський, 1991.—С.317.
53. Свобода. — 1934. — 16 серп.
 54. Там само. — 27 квіт.
 55. Там само. — 27 лип.
 56. Там само. — 12 лип.
 57. Там само. — 30 серп.
 58. Там само. — 21 черв.
 59. Там само. — 30 серп.
 60. Вегеш М.М. Газета «Свобода» про сталінські репресії 30-х років // Актуальні та малодосліджені проблеми історії України. — Випуск третій. — С.48—49.
 61. Свобода. — 1935. — 3 січ.
 62. Там само. — 1934. — 15 лют.
 63. Там само.
 64. Там само.
 65. Там само.
 66. Там само. — 7 лют.
 67. Там само. — 1936. — 10 верес.
 68. Там само. — 30 верес.
 69. Там само. — 1937. — 14 груд.
 70. Мишанич О., Чучка П. Названа праця. — С.8.
 71. Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. — С.34.
 72. Штефан А. За правду і волю: Спомини і децю з історії Карпатської України. — Книга перша. — С.251.
 73. Волошин А. Практична грамати́ка руського язика // Августин Волошин. Твори. — С.217.
 74. Волошин А. Передмова до першого видання «Практичної малоруської (руської) мови // Там само. — 152.
 75. Волошин А. О письменном язичі Подкарпатських русинов // Там само. — С.185.
 76. Волошин А. Засновання і розвиток «Просвіти» // Просвіта. — 1991. — №1.
 77. Туряниця В., Делсан В. Діяльність «Просвіти» на Закарпатті в оцінці дослідників повосного часу // Матеріали наукової конференції.—Ужгород. 1992.—С.265—268.
 78. Дст. див.: Білак С.М. Народ за ними не пішов. — Ужгород. 1981.
 79. Букович Д. Павутиння омани. — Ужгород, 1974.
 80. Болдижар М. Названа праця.
 81. Волошин А. Засновання й розвиток «Просвіти».
 82. Волошин А. Промова з нагоди 10-літнього ювілею прилучення Підкарпатської Русі до Чехословацької Республіки // Свобода. — 1929. — 18 лип.
 83. Волошин А. Яка праця чекає нас для поднесення освіти серед населення? // Свобода. — 1922. — 12 лип.
 84. Там само.
 85. Там само.
 86. Там само.
 87. Волошин А. Промова з нагоди отворення «Народного дому» в Ужгороді // Свобода. — 1928. — 11 жов.
 88. Волошин А. Жіноче питання // Свобода. — 1934. — 31 трав.
 89. Волошин А. Наш прапор // Свобода. — 1933. — 27 лип.

90. Там само.
91. Волошин А. Засновання й розвиток «Просвіти».
92. Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. – С.51–52.
93. Там само. – С.52.
94. Там само.
95. Дег. див.: Гомоннай В.В. Народна освіта Радянського Закарпаття. – Київ – Ужгород. 1988.
96. Волошин А. Виступ на II з'їзді Педагогічного Товариства Підкарпатської Русі 8 травня 1926 р. // Августин Волошин. Твори. – С.120–121.
97. Волошин А. Виступ на III з'їзді Педагогічного Товариства Підкарпатської Русі 6 жовтня 1928 р. // Там само. – С.122.
98. Волошин А. Перегляд історії шкільництва Підкарпатської Русі // Там само. – С.136.
99. Мишанич О., Чучка П. Названа праця. – С.11.
100. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. – Книга перша. – С.62.
101. Вишнянський. Народний собор в Хусті // Руська Країна. – 1919. – 21 януар.
102. Вегеш М.М., Гирич В.І., Король І.Ф. Угорська іредснта на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939 рр.). – Ужгород, 1998. – С.38.
103. Волошин А. Спомини. – С.74.
104. Там само. – С.75.
105. Там само.
106. Там само. – С.76.
107. Волошин А. Інтерв'ю газеті «День» від 1923 р., ч.47 // Волошин. Твори. – С.77.
108. Там само. – С.77–78.
109. Шандор В. Спомини. – Т.І. Карпатська Україна. 1938–1939. – Ужгород, 1996. – С.31.
110. Там само. – С.359.
111. ЦАМГБ Росії, Н–17681, л.12.
112. Мишанич О., Чучка П. Названа праця. – С.11.
113. Там само.
114. Там само. – С.11–12.
115. ЦАМГБ Росії, Н–17681, л.25.
116. Гренджа-Донський В. Величний Всепросвітянський з'їзд в Ужгороді дня 17.Х.1937 // Твори Василя Гренджі-Донського. – Т.ІХ. – Вашингтон, 1989. – С.150.
117. Беднаржова Т. Названа праця. – С.28.
118. Волошин А. З першим числом українського щоденника // Августин Волошин. Твори. – С.87.
119. Волошин А. Хто винен? // Там само. – С.88–89.
120. ЦАМГБ Росії, Н–17681, л.24–25.
121. Гренджа-Донський В. Щоденник // Твори Василя Гренджі-Донського. – Т.VIII. – Вашингтон, 1987. – С.30.
122. Нова свобода. – 1938. – 18 жов.
123. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). ф.3, оп.3, спр.47, арк.9.
124. Беднаржова Т. Названа праця. – С.169.
125. Гренджа-Донський В. Щоденник. – С.38–39.

126. Нова свобода. – 1938. – 27 жов.
127. ЦАМГБ Росии, Н-17681, л.13.
128. ДАЗО, ф.3, оп.3, спр.41, арк.1.
129. Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – Ужгород. 1995. – С.305.
130. Там само.
131. Нова свобода. – 1938. – 4 груд.
132. Там само. – 27 лист.
133. Шандор В. Названа праця. – С.262.
134. Гренджа-Донський В. Щоденник. – С.163.
135. Волошин А. Маніфест уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України // Августин Волошин. Твори. – С.375.
136. Там само. – С.375–376.
137. Дет. див.: Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939): соціально-економічний і політичний розвиток. – Ужгород, 1998. – С.14–48.
138. Дет. див.: Вегеш М. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті: В 2-х томах. – Ужгород. 1997.
139. Дет. див.: Вегеш М.М., Гирия В.І., Король І.Ф. Угорська ірелента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939 рр.). – Ужгород, 1998.
140. Беднаржова Т. Названа праця. – С.170–172.
141. Там само. – С.170.
142. Там само. – С.170–171.
143. ДАЗО, ф.3, оп.1, спр.45, арк.4.
144. Там само, арк.1.
145. Там само.
146. ЦАМГБ Росии, Н-17681, л.10.
147. Там само, л.13.
148. Беднаржова Т. Названа праця. – С.173.
149. Там само. – С.179.
150. Там само.
151. Волошин А. До всіх громадян Карпатської України // Августин Волошин. Твори. – С.380.
152. Там само. – С.381.
153. Росоха С. Сойм Карпатської України. – Львів, 1991. – С.49.
154. Там само.
155. Цит за: Беднаржова Т. Названа праця. – С.180–181.
156. Волошин А. Громадяни Карпатської України // Нова свобода. – 1939. – 3 берез.
157. Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. – С.90–91.
158. ДАЗО, ф.3, оп.2, спр.32, арк.4.
159. Там само, оп.3, спр.14, арк.1.
160. Гренджа-Донський В. Щоденник. – С.264.
161. Жіноча воля. – 1939. – Ч.4.
162. ЦАМГБ Росии, Н-17681, л.11–12.
163. Arhivele de Stat Maramures, fond Prefectura, act.33/5148, 1939.
164. Ibid.
165. Ibid.
166. Жіноча воля. – 1939. – Ч.5.
167. Волошин А. Великодне звернення до українців Югославії // Августин Волошин. Твори. – с.385.

168. Там само.
169. Нова зоря. – 1939. – 27 квіт.
170. Офіцинський Р. Дипломатичні зусилля уряду Карпатської України в екзилі (Студія та документ) // Молодь – Україні. Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. – Т.І. –Ужгород, 1994. – С.14–17; Вегеш М.М., Туряниця В.В., Чаварга І.М.Смерть президента (Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина). – Ужгород, 1995. – С.30–34.
171. Вегеш М.М. Августин Волошин і Карпатська Україна // Сторінки історії України. ХХ століття. – К., 1992. – С.311–312.
172. ЦАМГБ Росії, Н–17681, л.11–12.
173. Там само, л.10.
174. Беднаржова Т. Названа праця. – С.184.
175. Там само. – С.184–185.
176. Там само. – С.184.
177. Там само. – С.185.
178. Там само. – С.185–186.
179. Там само. – С.189.
180. Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. – С.34.
181. Там само. – С.131.
182. Там само. – С.132.
183. Вегеш М. Довга дорога додому // Закарпатська правда. – 1992. – 20 жов.
184. Беднаржова Т. Названа праця. – С.195.
185. ЦАМГБ Росії, Н–17681, л.14.
186. Там само, л.14–15.
187. Там само, л.16–17.
188. Діло. – 1938. – 19 лист.
189. Капустянський М. Військова підготовка ОУН // Організація Українських Націоналістів. 1929–1954. – Париж, 1955. – С.133.
190. Kokoska Jaroslaw. Amiralul Canaris. – Editura Militara, 1970. – S.164.
191. Стерчо П. Карпато-українська держава. – Львів, 1994. – С.110–111.
192. ЦАМГБ Росії, Н–17681, л.27–29.
193. Вегеш М.М., Туряниця В.В., Чаварга І.М. Названа праця. – С.6.
194. ЦАМГБ Росії, Н–17681, л.1–3.
195. Там само, л.6.
196. Просвіта. – 1991. – №1.
197. Вегеш М.М., Туряниця В.В., Чаварга І.М. Названа праця. – С.7–9.
198. ЦАМГБ Росії, Н–17681, л.31.
199. Там само, л.30.
200. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. – Книга І. – Львів: Просвіта, 1993. – С.558–559.
201. ЦАМГБ Росії, Н–17681, л.106.
202. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна // Дзвін. – 1991. – №3. – С.89–90.
203. ЦАМГБ Росії, Н–17681, л.107.
204. Там само, л.109.
205. Заловіт Волошина // Карпатська Україна. – 1994. – 14 квіт.

3.1. Педагогічні погляди А.Волошина

Педагогічні погляди Августина Волошина – це тема для окремого дослідження. Її торкалися різні шанувальники наукової спадщини Волошина, наголошуючи на потребі вивчення цієї проблематики. Щоправда, переважно більшість висловлених оцінок стосується, як правило, окремих праць вченого. Так, приміром, В.Бірчак був високої думки про книжку «Педагогіка і дидактика для учительських семінарій», яка побачила світ двічі (1923, 1935). «Книжка отся чи не найгарнійша из всіх, які видал Августин Волошин, – писав В.Бірчак. – Своім методом та обсягом матеріалу, гарним стилем та легким народним язиком стоїть ся книжка на тій висоті, що не повстидалиби неї інші больше розвинені народи».¹ Названий автор чи не першим порушував питання про критерії оцінки заслуг А.Волошина. В.Бірчак переконливо стверджував, що найважливішою «громадянською працею Августина Волошина се його педагогічна діяльність».² На його думку, А.Волошин як вчитель «міг не тільки вчити, але і виховувати молодь».

Зауважимо: зміст згаданої праці (186 сторінок) охоплює 115 питань, які А.Волошин грунтовно висвітлює у чотирьох розділах: «Загальна педагогіка», «Фізичне виховання», «Духовне виховання» та «Дидактика». Особливу увагу дослідник приділив процесу виховання, у центрі якого – вихователь; етапам цього процесу, його типам і формам. Вчений посилається на працю «Еміль або про виховання» Ж.Ж.Руссо (1712–1778), який вирізняв три фактори виховання:

«1) природа, 2) людина та 3) вихователь».

А.Волошин, не заперечуючи французькому просвітителю, називав п'ять визначальних чинників, а саме:

«1) сім'я (родинний будинок), 2) школа, 3) держава,
4) церква, 5) вихователь».³

Ці фактори, на думку педагога, тісно взаємопов'язані між собою і, власне, доповнюють один одного. Так, скажімо, школа і сім'я органічно поєднані між собою, бо ж мовиться про гармонійне виховання дитини. Доводиться пошкодувати, що видатний український педагог сучасності В.Сухомлинський не знав педагогічних поглядів А.Волошина. Воістину у ріднім краю геніїв немає, якщо їх оминати. Звісна річ, сказане не відноситься на адресу всесвітньо відомого педагога з Кіровоградщини, який серце віддав справі виховання дітей. Але чи не цікавий факт. А.Волошин був добре поінформований нєрідко навіть про деякі, сказати б опосередковані моменти, дегалі; проте всі вони важливі, якщо розглядати їх крізь опуклу лінзу характеристики світоглядних позицій підростаючого покоління, власне, щодо їхнього формування. Візьмемо для прикладу збори батьків, що передусім у стінах школи набули традиції «у Німеччині, Франції та Швейції».⁴

Під час зустрічі з батьками учитель має можливість обговорити поведінку дитини. Щоправда, від вчителя подібні збори вимагають належної підготовки, терпіння, тонкого педагогічного такту і компетентності. Ведучи мову про «ідеали виховання», А.Волошин надав певну значимість тому, що у різних народів неоднакове розуміння й тлумачення цього питання. Насамперед в уяві представника того чи іншого народу постають імена «прославлених людей», бо саме про них складаються «легенди», історичні пісні, трохи ідеалізують їх. «Таким загальнонародським ідеалом видається Ісус Христос». Звичайно, мають місце й інші

* Дякується за виданням: Зимова М., Гочоной В., Велич М. Августин Волошин. – Ужгород, 1995.

прояви ідеального на різних етапах «морального розвитку дитини». Тут особливо важке місце батьків і вчителів. Помітний вплив на виховання моральних принципів справляють церковнослужителі.

Цікава деталь: розглянути ідеал крізь призму «зверхлюдини» як результат процесу розвитку особи, виписаний німецьким філософом та поетом Фрідріхом Ніше (1844–1900). А.Волошин наголошує, що така «зверхлюдина» «не є конкретною особою і не є ідеалом загально моральним». ⁵ Педагог обстоює, таким чином, висловлену ним тезу про те, що ставлення до дитини не складає «безправного предмету виховання». Іншими словами, виховання особистості залежить від цілого комплексу засад, а найперше – від високо компетентної особи вихователя. Мета виховання, на думку А.Волошина, «вимагає від вихователя знання і звання. До всього того потрібна шира любов до дітей і захоплення до виховательської праці». Мовиться тут не лишень про вчителя, а радше – про роль вихователя загалом (мати, батько, церковнослужителі тощо). На його погляд, виховний процес, скажімо, у родині «так треба приладити, чтобы дитина інтелектуально и морально могла развиваться». ⁶ У цьому плані український дослідник із Закарпаття солідаризувався з настановами таких відомих педагогів як Монтень, Руссо, Толстой, а також німецький вчений Ціллер, працями якого широко користувався А.Волошин. Приміром, він у багатьох місцях послуговується книжкою Ціллера «Основи вчення про виховне заняття», що з'явилася у Лейпцігу ще 1865 року.

Доречні вказівки А.Волошина щодо еволюції «морального характеру» дитини в умовах сім'ї. Батьки, у першу чергу, служать взірцем для дитини; розвиток і становлення її морального характеру «бере свій початок на рівні наслідування, тобто «призвичаєння». У зв'язку з цим заслуговує на увагу висновок автора «Педагогіки і дидактики» про визначальні принципи, які спричиняють успішне виховання справжнього громадянина – патріота своєї держави. Вони і сьогодні зберігають своє актуальне звучання.

Ведемо бесіду про безперервне виховання на ранніх етапах життя людини, оскільки цей процес (зачинається вже з першої хвилини життя дитини й триває до того віку, доки вихованець не дозріє. Старша особа вже не підлягає впливам своїх вихователів). Окрім цього, не слід забувати, що свобода виховання обмежена природними обдаруваннями дитини, а також умовами і обставинами життя. Інакше кажучи, «дитина не є такою матерією, як воск і з котрого можна виліпити, яку ми хочемо форму, но не являється і такою личністю, котра на світ Божий принесла вже готову свою індивідуальність». ⁸ Цікавий погляд А.Волошин-педагога на етапи виховання дитини. За його твердженням, слід розрізняти «чотири доби» (етапи), які творять цілісність виховного процесу від немовляти до зрілості:

доба: від немовляти до кінця першого року;

доба: від недолітка до сьомого року;

доба: вік дитячий – від 8 до 15-го року;

доба: вік юнацький – від 15 до 24-го року. ⁹

Для кожного з названих етапів характерні свої відповідні рамки, що обмежують дію факторів виховання взагалі. До них відносяться:

а) природні дані дитини з моменту її народження;

б) вплив навколишнього середовища (природа, товариство);

в) стан виховання, його якість, а звідти – «і недосгатки науки і виховання.

Примітно, що А.Волошин теоретично обгрунтував і докладно описав, власне, особливості форм виховання на кожному з цих етапів. З цього випливає важливість особливостей з боку вихователя, бо ж «педагог повинен знати психологію (розрядка Августина Волошина – М.В.) дитини». Вчений поділяє думку англійського мислителя Герберта Спенсера (1810–1903), який вважав, що кожний «педагог має

бути філософом». Отже, формування особистості з огляду на становлення світоглядних позицій, переконань, духовних запитів, суспільних і особистих зацікавлень здійснюється у поєднанні з такими складовими компонентами, як: а) духовне, б) фізичне, в) естетичне, г) трудове виховання.

Важливість стану здоров'я дитини і його врахування під час виховного моменту – на першому місці. Але А.Волошин слушно застерігає: вихователь (мати, батько, вчитель) не повинен «бити дитину по голові, торгати їй за вуха, волосся», «щоб не зашкодити нервовій системі» виховання. Натомість «для морального виховання» дитини слід ширше використовувати такі форми розваги, як «забава, казка і розмови». Казка, на думку дослідника, «служить для душевної забави недолітка»; «вона повинна бути така, чтобы в души воззввала живу і приємну діяльність фантазії і почувань».¹⁰

Наголосимо: А.Волошин вбачав першорядну роль у трудовому вихованні підростаючого покоління. Тут він дещо поглибив французького психолога та педагога, одного з творців експериментальної педагогіки Едуарда Клапареде (1873–1940), на класифікацію типів праці. Умовну, а часом і чітку межу між собою мають чотири типи:

а) легка, б) зацікавлена, в) важка, г) нудна.

При цьому варто й бажано спостерігати за дитиною: якщо вона правдиво втомлена, то їй необхідно дати можливість відпочити. Коли навіть дитина імпує втому, то і в такому випадку «не треба її далі примушувати до праці».

Сьогодні модним стало у практиці вчителів говорити про тести. Їхню сутність на рівні завдань і передбачуваних рішень А.Волошин розкрив ще в 1923 році на сторінках цитованої праці «Педагогіка і дидактика». Отже, як бачимо, нове – це добре призабуте.

Важливі думки педагога про духовне виховання дитини. Адже саме воно є «першою умовою інтелектуальності». Дитина повинна одержати «можливо більше способів ознайомлення зі зовнішнім світом».

Духовне «виховання має підтримати свіжість і бальорість сил дитячого розуму, не допускати до індивідуалізму, вялості й лінивості». Великого значення надав закарпатський вчений такій школі, яка функціонувала б на засадах народності; вона повинна привити учням любов і зацікавленість до вивчення рідної мови, народних звичаїв, традицій, культури загалом. Педагог накреслив шляхи та прийоми.

Помітні результати духовного виховання дітей мають місце у тих школах, де належним чином викладається історія та географія – предмети, матеріали яких можна і доцільно пов'язати з літописом рідного народу, рідного краю, багатством і красою рідного села чи міста у вужчому розумінні, а відтак – Вітчизни загалом. І знову на передній план А.Волошин висуває питання про роль вчителя народної школи. Він повинен із палким завзяттям говорити учням про все те, що є народне, що є наше, аби викликати в дітей відчуття любові й поваги як до рідного народу, так і до чужих.

Щодо форми виховання, то автор «Педагогіки і дидактики» поділяв досягнення цієї мети. Зокрема, це завдання найбільш ефективно реалізується у процесі викладання рідної мови. Цьому питанню А.Волошин приділяв особливу увагу, оскільки у мові вчений слушно вбачав ґрунт для національної атрибуції того чи іншого народу, у т.ч. й українського.¹¹ Є два найважливіші прояви:

а) індивідуальний, б) колективний.

При цьому підкреслимо: А.Волошин віддавав перевагу індивідуальному вихованню, оскільки його наслідки «суворо залежать від вихователя». Це стосується і таких навчально-виховних інституцій, як сиротинець, тобто у наближеному зіставленні – школа-інтернат у сучасних умовах. Як увиразнює А.Волошин,

«найкраще процвітають виховні інститути в Англії». Вимоги до виховання у сиротинцях («виховних інститутах») окреслюються трьома рівнями, а саме:

- а) гігієною («гігієнічно відповідним»),
- б) педагогікою («педагогічно ведений») з врахуванням належного забезпечення стану навчання та дисципліни,
- в) релігійно-моральною «теплотою живого духовного життя».¹²

Сиротинці як виховні центри («інститути») повинні мати у своєму розпорядженні «свою школу, свою робітню, город і поле»; в першу чергу, дуже добрий персонал, щоби дух там був родинний, веселий, теплий і бадьорий. Гадаємо, не буде перебільшенням, коли скажемо: ці свої настанови-рекомендації А.Волошин успішно реалізував на практиці, відкривши на свої кошти аналогічний сиротинець в Ужгороді. Про виховний процес у ньому, що відбувався під особистим патронажем Ірини та Августина Волошиних, поділились спогадами із авторами цих рядків кілька жителів Закарпаття, у тому числі доцент Ужгородського університету Степан Шефуровський. До речі, А.Волошин стверджував на сторінках «Педагогіки і дидактики», що в сиротинцях необхідно залучати до виховання дітей переважно жінок. Адже вони – в екстраординарних умовах – краще, ніж чоловіки, розуміються на характерних підступах до вихованців та «мають до них тепле почуття і материнське серце».

Аналіз педагогічних праць А.Волошина показує, що в його особі українська педагогічна наука мала і методиста; він вже на початку 20-х рр. нашого століття розробив цілісну систему поглядів на проблемні питання з прикладної методики, загальної дидактики тощо. А.Волошин розрізняв домінуючі відмінності між трьома частинами, що складають «Загальну дидактику» і націлюють на конкретні вимоги-договорки:

- а) що вчити;
- б) як вчити;
- в) забезпечення шкільної дисципліни.

Ці програмні положення, що містять водночас і запитання, не залишилися без відповіді.

«Учити, – підкреслює А.Волошин, – значить подати нове пізнання. Щоби воно сталося власністю душі учника. Школа надає таку науку, котра служить цілям виховання». У цьому зв'язку постають особливі завдання саме перед школою. Таких завдань – сім:

розвивати тілесну силу плекання і добрих забав і спорту;
охороняти й розвивати здоров'я смислових органів;
подати знання;

розвивати порозуміння законів і краси природи;

вказати розвиток народного мистецтва з метою його порозуміння та сприйняття;

підготовка учнів до дітських життєвих обставин, передусім любов до праці;
довести учнів до співжиття.

А.Волошин надавав особистості вчителя, його педагогічній майстерності в навчальному процесі, як вже підкреслювалося вище, надзвичайну роль. Він поділяв погляди німецького вченого Ернста Лінде, який стверджував: «Метода вчителів лиш тоді має силу, а навчання тоді буде артистичне, коли вчитель є артистом, коли в навчання вкладає свою живу особистість». Без сумніву, в успіхах учнів заґрунтована невтомна, часом несприятна праця вчителя. Його знання, любов до дітей і вміння пробудити в них інтерес до пізнання нового, відкриття незвіданого. Головна тут думка А.Волошина полягає в тому прагненні, яке свого часу сформулював німецький філософ І.Кант (1724–1804): «Відкривати людське в людині – ось вирішальне

завдання вчителя». Безумовно, що праці уславлених німецьких мислителів Гегеля, Фіхте та Канта були добре відомі автору праці «Педагогіка і дидактика». Завершуючи її розгляд, наголосимо: на сторінках цієї винятково важливої праці в усій педагогічній спадщині А.Волошина суттєве місце відведено методичі викладання різних наук, у т.ч. рідної мови, теології, історії, географії, краєзнавства, науки про числа (математики), фізики, науки сільського господарства, малювання, співу, гімнастики тощо. Ми переконані: перевидання «Педагогіки і дидактики» давно на часі.

Перу Августина Волошина належить ще одна праця, яку дослідники оминули своєю увагою. Ми робимо спробу ввести її, таким чином, у науковий вжиток. Мовиться про змістовну брошуру «О соціальному вихованню», що побачила світ 1924 року невдовзі опісля видання «Педагогіки й дидактики». Її автор дає короткий огляд еволюції соціалізму, слушно відзначивши, що людське суспільство зазнає поступових змін, які зумовлюють різні ступені культурного середовища. За словами дослідника «християнська культура розбила і розбиває інститути рабства, нерівності і несправедливості».¹³ Роль соціального виховання поєднується з метою – «циририти культуру, понести світло знання і хотіння доброго в усі куточки людського життя».¹⁴

Соціально педагогіку А.Волошин простежує у двох напрямках:
а) позитивістському та б) ідеалістичному.

На його думку, соціальна педагогіка заснована на моралі, освіченості, а звідти – «виховання волі». Цікаве визначення соціалістичної ідеї знаходимо у праці А.Волошина, який розглядає її як «ідею суспільної солідарності». Все це засвітає той факт, що йому були близькі, зрозумілі позиції Сен-Сімона, Комта, Трайдіорфа, Гілла. Зовсім інша справа, як ці соціалістичні ідеї зазнали цілковитої деформації під орудою Й.Сталіна (1879–1953), його попередників і наступників, коли було упосліджене все людське, знецінене навіть поняття «соціус», що у переклад з латинської мови означає «товариш», а натомість у пошані були інші величини, зокрема, жорстокість, ненависть, немилосердність до людини.

Як у попередній книжці «Педагогіка і дидактика», так і в брошурі «О соціальному вихованню» багато місця відведено вихованню дітей в умовах школи. У школі процес виховання повинен опиратися на власні інтереси батьків, які теж прагматично зацікавлені, аби їхні діти здобули грамоту. Однак школа повинна мати самоуправління, що означає також «свого роду автономію для учнів».¹⁵ У цьому контексті заслуговує аналізу розділ «наука о дітині».

Як підкреслює А.Волошин, соціальна педагогіка спричиняє подвійний вплив на виховання, тобто в теоретичному й практичному ключі. Скажімо, виховний процес має одні особливості в сільському, інші – у міському середовищі, де наявні ширші можливості для пізнання світу, ніж у селі. А.Волошин як педагог-гуманіст, який черпав своє розуміння доброти й любові до людини у рядках Святого Письма а також у творах Комєнського, Пєсталощі, Гєтє, Руссо, Шєкспіра, Шєвєчєнка. Толстєго. був глибоко переконаний: всі чинники виховання повинні бути проїняті «ідеєю людської солідарності», значить і любов'ю до ближнього. Хто знає, либонь, звідси випливає чітка негативна позиція А.Волошина щодо використання у виховному процесі «тілесної кари». На його думку, «тілесна кара в школі шкодить і учневі, і учителєві. Шкодить учителєві, бо зменшує любов та пошану до нього. Ніяка кара не повинна нищити моральної гідності людини».¹⁶

Багато праць А.Волошина несуть на собі печать християнської моралі. Але всюди вона трактується не тільки з огляду на певну релігійну спрямованість розповіді, ає й з погляду на гуманістичне розуміння її предмету. Такий висновок напрошується і при оцінці такої Волошинової книжечки, як «Методика» (Ужгород. 1935). Тут міститься, зокрема, розділ «Методика наука віри», в якому ставиться мета

вивчення істини віри, а також, щоб «довести учнів до визнавання християнської віри не лише устами, але й серцем».¹⁷

А хіба випадкова бесіда автора «Методики» про педагогіку, що висвітлює статеві відносини, статево виховання підростаючого покоління? Звісна річ, не з усіма його рекомендаціями можна погоджуватися сьогодні, але у свій час вони сприймалися справедливо, як «універсальні поради». Педагогіка статевого виховання молоді як проблема була вперше в Закарпатті покладена саме А.Волошином на конкретну основу, хоч певні застереження щодо підступів до з'ясування окремих питань у світлі нинішніх оцінок мають місце.¹⁸ Вони зумовлені насамперед тим, що А.Волошин окремий цикл питань висвітлював у рамках так званого гармонійного виховання статеви відносин, ґрунтуючись на постулатах богословської науки.

Проте його загальні твердження суттєво не розходяться з тогочасною педагогічною думкою визначних вчених з європейських країн (Англія, Німеччина, Франція, Італія, Угорщина, Чехія, Словаччина, Росія, Польща, Україна). Особливо впадають в око типологічні зіставлення з доробком Я.Коменського та Ф.Ферстера. Стержневим є висновок Волошина про те, «щоби духовне» я «одиниці запанувало над тілесним».¹⁹ Отже, А.Волошин вже в 20–30-ті рр. порушував складні питання соціальної педагогіки і, не оминаючи «гострих кутів», розв'язував поставлені перед собою завдання на рівні вимог своєї доби. Низка його характеристик у рекомендаційному плані не втратила актуального звучання і сучасного читача.

Новим кроком у науковому набутку А.Волошина стала поява книжки «Педагогічна психологія» (Ужгород. 1933). На правах рукопису ця праця у 1935 році розповсюджувалася як окреме видання за ціною 25 чеських корун.

А.Волошин приділяв першорядне значення психологічним студіям, оскільки «психологія є тою наукою, яка описує та виясняє духовні явища»; в її завдання входить «опис і пояснення процесів та явищ, що відбуваються в людській душі. Отже, вона виявляє саму людину». Сутність такої позиції пов'язується з давньогрецькою філософією. Адже ще Сократ закликав: «пізнай самого себе».

Автор «Педагогічної психології» робив вододіл між загальною та диференціальною психологією, бо ж «психологія не може інтересувати тільки те, що є в душах загальне, але й те, що є ріжне».²⁰ А звідси – залежність: справжній вчитель, власне, вихователь тільки тоді, коли він – психолог. Від цієї залежності постає успіх як результат діяльності педагога. На сторінках цього монографічного дослідження розкрито десятки питань. Серед них чотири «типи пам'яті»:

1) візуальний, 2) акустичний, 3) моторичний, 4) мішаний. Щодо вивчення процесу розвитку, тобто «розвивання пам'яті» в дітей, він відзначав, що одним із перших експериментально досліджував ці питання московський педагог А.Нечаєв.²¹ Щоправда, А.Волошин не копіює свого сучасника із Росії, а радше – дає своє трактування проблеми. Закарпатський вчений вважав, що «найголовнішим засобом розвивання пам'яті» є метод звичайного «повторення матеріалу». Особливо «цінною творчою силою нашої душі» є фантазія, у т.ч. фантазія дитини. Свого часу французький психолог-педагог Альфред Бінет розрізняв чотири типи уявлення:

- 1) описуючий, 2) чуттєвий, 3) толкуючий (філософічний),
- 4) срудичний.²²

А.Волошин поділяє думку німецького вченого А.Меймана,²³ який характеризував «добру фантазію» як

- а) живу, б) багату, в) оригінальну.

Почуття людини А.Волошин розкривав у двох іпостасях: почуття смислові та духовні. Ведучи бесіду про «розвивання естетичних почувань», він наголосує: виховання естетичного смаку до 10-го року життя дитини має лише підготовляючий характер... По 10-му р. можна вже науково (підкреслення наше – М.В.) приготувляти

учня до критичної інтуїції». До речі, у виданні 1935 року, яке чітко відрізняється від попереднього очевидним дотриманням норм української літературної мови, тут є різночитання, доповнення, окремі нові спостереження. І водночас в обох виданнях містяться аргументовані формулювання, скажімо «шкільна наука при кожній нагоді повинна повзбуджувати любов до правди і витворювати в душах учнів добрі ідеали». Чимало тематичних питань, досліджуваних на сторінках «Педагогічної психології», розкрито у науково-популярній площині. Однак, це не завадило авторіві «Педагогічної психології» «використати десятки наукових джерел різними мовами (українська, російська, чеська, німецька, угорська), що належали перу українських, німецьких, чеських, словацьких, англійських, угорських і російських вчених. З-поміж найбільш відомих імен назвемо такі, як С.Русова, Я.Ярема, Я.Гендріх, В.Штери, К.Бюлер, О.Кульпе, В.Вунд, Е.Лінде, П.Янст, А.Бінет, Е.Клаперед, В.Данталд, А.Нечаєв, Л.Виготський, О.Вільмаи, А.Меманн, Г.Гофдінг, Ф.Шмідт та ін. Корпус використаних наукових одиниць, не в останню чергу, стверджує той факт, що А.Волошин був добре обізнаний з найновішими досягненнями у царині педагогічної думки другої половини XIX – першої половини XX ст. Тому й не дивно, що «Педагогічна психологія» користувалася значним попитом, власне, вона стала настільною книжкою для закарпатських освітян. Це відноситься і до інших праць Волошина, зокрема: «Дидактика» (Ужгород, 1932) та «Логіка» (Ужгород, 1935). Як відомо, А.Волошин написав «Дидактику» у двох частинах, які розповсюджувалися «на правах рукопису» накладом педагогічного товариства Підкарпатської Русі. На жаль, нам не вдалося розшукати перший випуск; ми мали в розпорядженні тільки другу частину цієї цікаво задуманої праці. Вона містила два розділи:

а) загальна дидактика; б) школа й вчитель.²⁴

Як перший, так і другий розділ, у свою чергу, членується на конкретизовані підрозділи, в яких лаконічно мовиться про роль навчального плану в державній школі, розкладу годин, екскурсії, шкільних свят, театру, виховання естетичного смаку, почуттів патріотизму («виховання народного духу в школі»), а також релігійного життя. У другому розділі «Школа й вчитель» стисло розглядаються форми виховання дітей, власне, умови виховання молоді у світлі наукових засад. Автор не оминув своєю увагою і питання педагогічного уміння, такту вчителя або вчительки проводити заняття з хлопцями чи дівчатами у нижчих і вищих класах, розвитку слухняності у дітей, що має три фази (безпосередня сугестія, посередня сугестія та автосугестія). Мовиться також про вміння вчителя або вчительки використовувати накази, заборони, поради, попередження у стінах школи, здійснювати нагляд, оскільки без нагляду дитина «може причинити ї собі і другим велику матеріальну або моральну шкоду». У цьому зв'язку заслуговує ширшої оцінки параграф 21, в якому А.Волошин вельми аргументовано обстоює слушність такої тези, висловленої ще в 1896 році німецьким педагогом Ернстом Лінде на сторінках книжки «Особиста педагогіка». Дозволимо собі ще раз процитувати слова Е.Лінде – А.Волошина: «Методика вчителя лише тоді має силу, а навчання тоді буде артистичне, коли вчитель є артист, коли в навчання вкладає свою живу особистість. Особистість є там, де знання з'єднуються з почуттям. Зимний, байдужий чоловік не може бути добрим учителем, хочби й як держався правил дидактики».²⁵

Окремі питання з дидактики знайшли своє подальше розкриття у наступній книжці, що з'явилася під назвою «Логіка» 1935 року і є результатом співпраці: її написав А.Волошин, а переробив Андрій Алиськевич, відомий діяч на теренах освіти в Перемішлі та, у першу чергу, в Закарпатті, як директор ушавленої української класичної гімназії в Берегові.²⁶

Вже з перших сторінок цієї праці панорамно закросна бесіда про сутність питання: «Що то значить «учитися», а що значить «учити»? Отже, «учитися» значить:

лучити нові зображення (відомості) з давніми в одну нерозривну цілість, в нові асоціативні ряди дорогою аперцепції». З іншого боку, «учити» значить: полатати другим нове знання, дорогою аперцепції, ваги і зацікавлення (розбудження душевного, всестороннього інтересу). Школа подає таку науку, яка служить цілям раціонального виховання.²⁷ Таким чином, логіка, за визначенням Волошина, – це наука про «правила справного думання». Автор дає класифікацію цього вливогого об'єкту, поділяючи логіку на загальну (або елементарну) та систематичну (методологія). Ось кілька визначень у пов'язі з предметом логіки як науки, без якої процес виховання та навчання – невіддільний. «Логіка або наука правильного думання (мислення)... не учить нас правильно думати, так само як граматика не учить нас говорити, але як підручник душевної гімнастики подає нам закони правильного думання, котрих знання єсть кожному образованному – чоловікови, а тим більше учителеви потрібне, щоб вмів доказувати або провірювати правдивість своїх і чужих сусідів, поглядів і тверджень, шоби учився обережності, критичності в думаню». А.Волошин дійшов правильного висновку: «Правила справного думання подає окрема наука, котра називається логікою, а для доброго учителя є проготованнем, введенням до дидактики, себто до науки о засадах і способах навчання». Автор прискіпливо розкриває сенс кожного питання, що спринчине «творення понять» (конкретних, збірних, матеріальних, абстрактних, надуманих, уявних у свідомості учнів завдяки а) відновленню (репродукції), б) рефлексії, в) абстракції, г) синтезу, д) комбінації основних конститивних прикмет. Адже дитина (учень), на відміну від дорослої людини, тільки тоді «творитиме логічні поняття»), якщо матиме «уяву», відомості про даний предмет».²⁸ Вчений вказував і на труднощі, які виникають у дитини (учня) з появою кількох понять, предметів, нерідко різних, протилежних для розуміння. «Коли в нашій свідомості, – відзначає А.Волошин, – являється окремі два поняття або дві групи понять і ми установимо межі ними відносини, тоді повстане суд (осуд) – іншими словами це (судження – М.В.) є та форма нашого думання або така психічна проява, в котрій висловлюємо взаємні відношення одного поняття до другого».²⁹

Особливо чіткі деснініші неоднакових систематичних проявів містяться у розділі «Методологія», де розкриті об'єктивні й суб'єктивні докази, а також індукція, дедукція, аналогія, гіпотеза, класифікація наук, історія логіки тощо. З останніх сторінок цієї праці зацікавлений читач міг дізнатися про основоположні принципи логіки, розроблені Сократом (469–399), Платоном (427–347), а також Аристотелем (384–322). Він увиразнює здобутки людської цивілізації в добу Відродження, набання в галузі природничих наук (математика, астрономія, фізика), що пов'язуються з іменами Коперніка, Галілея, Келлера, Ломоносова, Лейбніца, Декарта, Бекона, Спенсера, Больцано, Гумбольдта, Вундта, Комте; з такими мислителями, як Вольтер, Гегель, Фіхте, Кант, Ібервег, Лоце, Гуссерль, Лінднер, Масарик, Дртіна, Крайчі.

З російських вчених А.Волошин користувався працями М.Лоського та Виготського; охоче він називає ім'я славнозвісного Володимира Соловйова (1853–1900), творця вершинної філософської думки Росії, ім'я якого кровними узами пов'язане з Україною. Адже його рідним дідусем по материнській лінії був всесвітньо відомий український філософ Григорій Сковорода (1722–1794). З контексту наукових праць, виданих А.Волошином упродовж 20–30-х років, не випадає цікавий підручник – «Коротка історія педагогіки для учительських семінарій».³⁰ Ця книжка першим виданням з'явилася в Ужгороді 1923 року, а другим – в 1931 році. Таким чином, в особі А.Волошина маємо і літописця педагогічної науки. На цей факт звернув увагу Штефан, відзначивши, що Волошин присвятив себе педагогічній діяльності і залюбки студіював праці Я.Коменського,

Й.Песталоцці, Й.Гербарта, Ф.Фребеля, Ф.Кіндсманна, В.Паржизека, Х.Залцмана, Ж.Руссо, В.Ченінга, Г.Манна, І.Мілтона, Ф.Фенслонс, Д.Локка, Еразм Роттердамський, М.Монтеня, Ж.Мілла, Г.Спенсера та ін., популяризував їхні доробки. Важливо, що він вів широку пропаганду художньої і філософської спадщини Гете, Шіллера, Канта, Фіхте, Гегеля, Толстого, Ушинського та ін. Пова всяким сумнівом, мав рацію А.Штефан, зауваживши, що А.Волошин «став найкращим фахівцем-педагогом... в системі народного шкільництва».³¹

Доламо – не тільки на Закарпатті, але й на інших землях Західної України. Вчений прагнув подати читачеві стислий нарис світової педагогічної думки, пов'язавши її безпосередньо із надбанням педагогіки в Україні. Слід наголосити: в «Короткій історії педагогіки» А.Волошин висвітлює поступий розвиток педагогічної думки («в час передхристиянський», «в період «до Реформації», в часи «від Реформації до Песталоціого», «новішу добу», тобто від початків формування педагогічних світоглядів у певну цілісність до 20–30-х років ХХ ст. Окремий підрозділ складає огляд історії шкільництва в Закарпатті. Тут згадується Грушівський монастир як центр просвітництва,³² де були опубліковані, за твердженням багатьох вчених (М.Возняк, О.Горбач, А.Ігнат, О.Орос, Н.Полонська-Василенко (у т.ч. А.Волошина), «Молитвослов» і «Буквар» церковно-слов'янського мовою. З поміж діячів на півні освіти названі Де Камеліс, І.Брадач, А.Бачинський, в заслугу яких покладено видання «Катехизису» (1692), «Азбуки» (1770) тощо. Не доводиться дивуватися, що дослідник при кожній okazji удостоює високої оцінки спадщину Михайла Лучкая («Грамматика славо-рутенна», «Історія Карпаторутенорум»), а також «Русько-угорську грамматику» Івана Фогорашія (Відень, 1833). За його словами, Олександр Духнович (1803–1865) був «найсумнінішим педагогічним письменником ХІХ ст.». Його перу належать «Буквар», «Скорочені граматика», збірник «Хліб душі», а також педагогічна праця «Народная педагогія в пользу училищ и учителей сельских» (Львів, 1857).

Цікавий факт: за підрахунками А.Волошина, тільки в 1922–1923 роках на Закарпатті було надруковано 20 нових підручників. Як доводить автор «Короткої історії педагогіки», особливості доби дохристиянської педагогіки добре узгоджуються із ілюстраціями історії виховання в Греції, Римі, Китаї, Індії та Ізраїлі. Вже у дохристиянський період існувало поняття «народна школа», в якій «учителі поважали ліпше, як батька». Серед тих, хто прилучився до найбільш активного розвитку педагогічної думки, А.Волошин називає Гомера, Піфагора, Сократа, Платона, Аристотеля, Цицерона, Квінтіліана. Початки християнського виховання припадають на роки життя Ісуса Христа (7 до н.с.–30), який «просвітив своїм приміром і своєю наукою людський рід і назначив нову ціль і нові середники для виховання», будучи при цьому «правдивим вихователем».³³ А.Волошин дає оцінку системі шкільництва та виховання в середні віки, коли дітей виховували «в душі християнства» у стінах середньовічних університетів (Париж, Прага, Відень, Болонья) тощо. Він докладно характеризує діяльність Люгера, Цвінглі, Гролендорфа, Штурма, а також представників так званої «течії реалізму в педагогіці» – Монтеня, Бекона, Декарта. Саме останнім вдалося застосувати на практиці «Методи обсервації, експериментів досліджування». Осібно високої похвали з боку А.Волошина удостоїлась педагогічна спадщина Я.Коменського, який «подав новий напрям шкільному ділу», посприяючи «науковій освіті» з «моральним й релігійним вихованням». На його думку, жоден педагог... не мав таких значних заслуг в ділі виховання і шкільної науки, як славетний син чеського народу».³⁴

З багатьох та різномірних спадщин Д.Локка та Ж.-Ж.Руссо ужгородський вчений виділяє дві праці: «Гадки про виховання дітей» та «Еміль, або про виховання». А.Волошину імпонувала теза французького гуманіста Ж.-Ж.Руссо з його твору

«Еміль, або про виховання», що вперше побачив світ 1762 року: «Чоловік родиться на світ слабим, і виховання має йому все додати. Вихователь повинен вислідити натуру дитини і оддалити все, чтобы могло шкодливо впливати, т.е. має обороняти серце дитини од хлого (негативнос виховання). Чинниками виховання суть: природа і люде. Природа учиць нас, як розвивати наші внутрішні сили і органи».³⁵ Іншими словами Ж.-Ж.Руссо зацікавив найширший читашький загал до справи виховання. Він підкреслював, що «вихованне має бути природнес!» Між іншим, тут впадає в око така примітка: Волошин робить посилання на висловлювання Вольтера про значення педагогічної системи Ж.-Ж.Руссо, арсенал якого був спрямований на розвиток освіти серед тих, хто читатиме книжку «Еміль, або про виховання».

Продовжуючи бесіду про досягнення французьких педагогів, А.Волошин зупиняється на теорії позитивізму Августа Комта (1798–1859), Альфреда Фуйе (1838–1912), Йосипа Жакато (1770–1840), Фелікса Дюпакту (1802–1878), Альфреда Біне (1857–1911) та ін. Зауважимо, що закарпатський дослідник вперше у вітчизняній критиці звернув увагу на теоретичну цінність розробки аналітичного методу в процесі вивчення іноземних мов шляхом писання та читання чужоземного тексту. А.Волошин, розглядаючи сутність педагогічних поглядів Песталощі з проєкцією на оцінку його творів («Як Гертруда учиць свої діти», «Книжка для матери»), наголосив, що автор названих праць «подав теорію модерної народної школи». Саме тут, власне, і полягає «головна заслуга» Песталощі. Ця теорія знайшла своє продовження у працях І.Гразера (1766–1841), Х.Гарніша (1787–1864), А.Німайєра (1754–1828), А.Дістервеґа (1790–1865). Ми вже підкресливали: у центрі уваги А.Волошина постійно були естетичні цінності, які органічно поєднуються з набланням художників слова, наприклад Ф.Шілера, Т.Шевченка, П.Куліша, Л.Толстого, О.Духновича та ін. Твори видатних письменників, як і філософів, служили йому переконливою основою для характеристики визначальних завдань загальної педагогіки. До речі, засновником передшкільної педагогіки він по праву вважав Фрідріха Фребеля, праця якого «Виховання Людини» (1826) містила чимало новаторського щодо здійснення навчання дітей шляхом впровадження у систему навчально-виховного процесу гри. Ідеї Фребеля знайшли вдячний ґрунт в Україні та в Росії. Вони широко використовувались у педагогічних закладах Ніжина, Одеси, Львова, Тули та в Ясній Полянці, де навчав дітей славетний Лев Толстой. Оцінюючи педагогічні погляди автора роману «Війна і мир», А.Волошин писав: «Головним принципом виховання по Толстому має бути свобода, а головним чинником виховання повинен бути родинний дім, а не школа». Він цілком слушно згадав про щому і заслуги Д.Писарева (1840–1868), який вказує на велике значення так званого «свобідного напрямку педагогіки». Ми поділяємо погляд М.Мороз, яка дійшла правильного висновку: «У становленні національної народної школи на Закарпатті, в якому помітну роль зіграли А.Волошин та О.Маркуш, було використано і досвід російської педагогічної думки».³⁶ У цьому зв'язку підкреслимо і такий факт: із хрестоматії Л.Толстого «Російські книжки для читання» подані у «Читанці для уро-руської молодези» А.Волошина (1908) байки «Заяць і жабні», «Олень», «Кінь і осел», «Старий дід і внук», «Поділ спадщини». Щоправда, автор «Читанки» розрізняв той вододіл, який постав у педагогічній науці Росії в 1917 році, коли до влади прийшли більшовики й оголосили про нову систему виховання, що фактично заперечувала багато вагомого й не минушого з історії педагогіки попередніх епох. «Більшовики витворили новий тип педагогіки, – пише А.Волошин, – опертої виключно на матеріалістичнім світогляді. Ціль виховання: виховати для комуністичної держави свідомих борців, тому найважнійший предмет є знання комуністичної програми».³⁷ Можна з великою ймовірністю припустити, що ці рядки (відсутні у першому виданні «Короткої історії педагогіки») були написані її автором

опісля знайомства зі змістом «Педагогічної Енциклопедії», виданої 1925 року за редакцією А.Луначарського. Звісна річ, А.Волошин добре знав досягнення української педагогічної науки, розвиток якої він поділяв на три головні етапи:

1) стара доба, 2) середня доба, 3) нова доба.

«Повчання дітям», що було створено Володимиром Мономахом у 1117 році, тобто тоді, коли автор цього твору став великим князем Київським (1113–1125). А.Волошин справедливо вважав «першим оригінальним педагогічним твором «старої доби». Для дослідження А.Волошина характерне органічне взаємопроникнення історичної, теологічної та науково-документальної аргументації. Тому й не дивно, що вчений спрямовує свою увагу на нерідко різні галузі, коли веде мову про педагогічні спрямування Костянтина Острозького, фундатора славнозвісної Острозької школи, відкритої між 1576–1580 рр., діяльність Львівського братства (1670–1788), Києво-Могилянської академії чи заслуги Івана Мазепи перед Україною в галузі освіти за час його плодотворного гетьманства (1687–1708) тощо.

На XIX–XX ст. припала, власне «нова доба» української педагогічної думки. Після поразки Івана Мазепи та його смерті (1709), а також після зруйнування «Християнської республіки» – Запорізької Січі (1775) «народна освіта занепадала» в Україні. Однак, її струмені потужно заяснили у різних регіонах України завдяки культурно-освітній діяльності Т.Шевченка, П.Куліша, М.Шашкевича, Я.Головацького, І.Вагилевича, Ю.Федьковича, О.Духновича та І.Франка. Це засвідчували і «Букварі» Т.Шевченка й О.Духновича, «Русалка Дністровая» (1837) М.Шашкевича, Я.Головацького, І.Вагилевича. Високо оцінював А.Волошин просвітницький рух в Галичині, що після поділу Польщі в 1772 р. увійшла до складу Австрії.

Завершуючи цей розділ, не можна оминати увагою ще одну працю А.Волошина, а саме «Пам'яті Александра Духновича» (Ужгород, 1923), що сприймається нами як знак пошани «пророку народних ідей», заґрунтованих на гуманістичних засадах і позначених суб'єктивним вираженням індивідуального образотворення. Для нього О.Духнович – це виразник народної ментальності, «провідна зірка» для грядущих поколінь, а його дух «межи нами буде од рода в род!».³⁸

У короткому життєписі А.Волошину вдалося виділити найголовніше в багатогранній діяльності О.Духновича, за влучним висловом Олени Рудловчак невтомного оратора закарпатоукраїнського діла. «Духнович засіяв як зірка своєю письмовою працею», тоді, коли почався час швидкого й небезпечного упадку нашого життя, коли стали пропадати всі скарби руської самосвідомості». Саме в такий період Духнович постав на повен зріст будителем українського населення від глибокого сну. Таким чином, А.Волошин розкривав сутність патріотизму Духновича, наголошуючи, що автор художнього твору «Добродетель пресвятає богатство», «з глибини душі любив свій народ» і бажав йому «віку крашого». У зв'язку з цим його віра в єдність усіх русинів по обидва боки Карпат, «бо свої то за горами – не чужі. Русь єдина», а звідти – «судьба будучи наша тісно зв'язана, що ми без культурної єдності з найближчими нам галицькими Русинами – пропадемо».³⁹ Без сумніву, в особі А.Волошина греко-католицька конфесія, якій випали на долю у 40–90-х рр. XX ст. надзвичайно важкі випробування, має видатного свого представника. Ідеями християнської моралі просякнуті всі, без винятку, опубліковані праці А.Волошина. Це стосується й цитованої вище книжечки «Пам'яті Олександра Духновича», в якій міститься нереконлива характеристика Духновича як вірного і широкого сина св'ятї церкви». Це засвідчують такі видання О.Духновича, як, наприклад, «Хліб душі», «Литергический катахизис», «Народна педагогія...».

За словами Степана Жупанина, сучасного дослідника творчої лабораторії О.Духновича, «наукова, літературна, педагогічна спадщина Духновича – явище не локальне чи периферійне, а загальноукраїнське, загальнослов'янське, загальнолюдське». «Заново перечитуючи твори О.Духновича, – зізнається С.Жупанин, автор багатьох поетичних творів для дітей та наукових праць з педагогіки, – переконуємося, що ідеї, висловлені в них, сучасні, актуальні і добре послужать для практичної реалізації завдань культури, освіти, навчання і виховання. Народознавчий зміст його творів імпоує українській педагогічній громадськості нашої доби».⁴⁰

Безумовно, А.Волошин і його видагний поередник О.Духнович поклали великі сподівання саме на освіту, як один із визначальних засобів, що є дороговказом у напрямку щасливого майбуття. І вони проклали цей шлях у міру своїх можливостей, поширюючи за різних історичних обставин в народі знання; цим вони зміцнювали національну свідомість українського народу. Ось висновок, сформульований А.Волошином: «Народ наш шляхом просвіти постане з глибокого сну й піднесеться до кращого матеріального життя і забезпечить собі «кращу будучину».

У цьому контексті цікавим видається питання про Августина Волошина як людину великих моральних чеснот і душевних щедрот у світлі спогадів тих, хто добре знав свого навчителя і наставника. Адже, окрім значної громадської діяльності, що вимагала організаторської енергії, А.Волошин працював і рядовим педагогом, вихователем. Він часто виступав із лекціями у стінах учительської семінарії, на міських мітингах, в будинку «Просвіти» тощо. Правилом його життя було: «не вимагай від іншого того, чого не дотримуєшся сам».

Людиною високої культури, широкої ерудиції – таким запам'ятовався образ А.Волошина в пам'яті його учнів, вихованців, сучасників – тих, хто зводив підвалини для незалежної Карпатської України. На нашу думку, зібрані досі спогади – це той причинок, який дає можливість краще збагнути подвиг Волошина як вченого і патріота України. Ще живе чимало людей, які в 20–30-х рр. навчались в учительській семінарії, в Ужгородській гімназії, де бував видагний педагог. Ось, приміром, заслужений учитель України Е.І.Шутяк близько знав Волошина, бо йому судилося вчитися в учительській семінарії у місті над Ужем. Він радо згадує про свого вчителя, який викладав у його академічній групі, що мала 40 студентів, серед них 10 – діти службовців, а решта – вихідці із селянських родин. До слова, плата за навчання була тут помірною, оскільки багато студентів звільнялися від оплати, якщо представляли «посвідку бідності». Харчування у семінарії було майже безкоштовне. У цих соціальних вимірах теж немало зусиль директора семінарії, який постійно шканився станом життя й навчання своїх вихованців. Неодноразово випадала Е.Шутяку щаслива нагода вслухатися у змістовні слова А.Волошина, осмислювати цікаві факти, почуті з уст свого вчителя. За його словами, «А.Волошин був людиною культурною, незвичайно ввічливою, вимогливою, з широкою обсервацією думки і діла». Подібні висловлювання доводилося чути і від таких відомих учених і громадських діячів Закарпаття, як С.М.Кишко, О.М.Кишко, А.М.Ігнат та ін. Хто мав приємність зустрітися з цими яскравими представниками закарпатської інтелігенції у найширшому розумінні... цього слова, той пригадає просвітлені добром, злагодою душі, привітною посмішкою обличчя нині покійних Степана Кишка, Олександра Кишка, Андрія Ігната. Як їх не вистачає сьогодні у лавах тих, хто працює нині у стінах Ужгородського університету! Хто знає (бо про це ніколи не говорилося вголос), але у рисах названих носіїв нуртували моральні імпульси від Августина Волошина-педагога, які сполучали, сказати б, естафету до нової верстви інтелігенції краю. Тому і закономірним видається твердження Шутяка про те, що

директор Ужгородської вчительської семінарії «користувався незмінним високим авторитетом серед вихованців та вихователів».⁴¹ У цьому зв'язку заслуговують на увагу також спомини ветерана – освітянина А.І.Суботи, який навчався у Білківській гімназії і добре пам'ятає про приїзд А.Волошина в с.Білки, де працював таким, без всякого перебільшення, талановитий педагог і невтомний ентузіаст хорového мистецтва, як Петро Світлик. Ось рядки із спогаду А.Суботи. «Про Волошина говорили багато. І мені дуже хотілося його побачити. Нарешті, він приїхав. Спочатку побував у церкві, а по Службі вийшов на майдан перед церквою, повністю заповнений людьми. І ось він на своєрідній трибуні, складеній навивидкуруч із бочок. Вибух овації, радість, захоплення присутніх селян. Августину Волошину ніяк не вдавалося почати виступ».

Може, і вивітрився б із пам'яті той епізод, але мав місце тут виховний «сеанс» для самого автора споминів. «Коли Волошин повільно прямував до церкви, я намагався бути ближче до церковної брами. Дорослі навкруг мовчали, а я – на відстані якихось трьох метрів од Волошина – на повен голос вигукнув: «Хай живе наш батько Волошин!». Августин Волошин зупинився і, озирнувшись у мій бік, з лагідною посмішкою підійшов до мене і тихим голосом прошепотів: «Хлопчику, побіля церкви не гідно кричати, бо тут – храм Божий». Я враз почервонів, а Волошин увійшов до церкви».

Про те, що в особі А.Волошина ми мали майстра усного слова, оратора, який завжди володів (як лектор-педагог) цікаво дібраним фактичним матеріалом, писав Павло Яцко, згодом відомий педагог у Закарпатті. «Його (А.Волошина – М.В.) широкое чоло, – пише П.Яцко, – мені здавалося великим складом людських знань, складом сконцентрованої енергії. Коже його речення було ясне, логічне». Спогади П.Яцка важливі для нас, бо вони писані пером об'єктивної людини.

У 20-х роках П.Яцко перебував під негативним тягарем москвофілів, які заперечували право українського народу на свою мову, протиставляючи останній російську мову. Завдяки аргументованій позиції А.Волошина П.Яцко знавав помітного оновлення в еволюції поглядів на ці суперечливі, сумні тенденції і переходом він під впливом Волошина чимало зробив для поширення української мови в Закарпатті. Це ілюструють переконливо його спогади про вчителя.⁴²

Як відомо, Т.Шевченко справив на А.Волошина особливо благотворний вплив. Кобзарству творчість любив і добре знав закарпатський педагог. За свідченням А.Штефана, він нерідко декламував своїм вихованцям «поезію Шевченка про родинне щастя», підкреслюючи окремі місця у тому чи іншому вірші автора славетного «Заповіту».

У нашій раї на землі
Нічого крашого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.

Цитуючи Шевченкові рядки про Україну, педагог робив акценти на відповідних думках, увиразнюючи паралелі, окремі художні деталі та реалії, приміром: «Це так як у нас під Хустом, чи за Севлюшом (нині Виноградове, районний центр у Закарпатті), при Терсблі, чи в Перечині... крім того, ми маємо ще Карпати».⁴³

Спомини А.Штефана примітні тим, що вони містять діалоги між вчителем (А.Волошином) і учнем (А.Штефаном), завдяки чому масно документально перелані думки автора «Педагогіки і дидактики» про найрізноманітніші події, факти, імена. До речі, подібну форму фіксації дійсності винятково високо цинив Й.-В.Гете, про що ми дізнаємося з відомої книжки Й.П.Еккермана «Розмови з Гете в останні роки його життя». Ось, скажімо, на сторінках 244–245 книжки А.Штефана «За правду і волю» читач віднайде ілюстративний діалог, що розкриває сутність історико-пізнавального

значення творів О.Пушкіна, М.Гоголя, Л.Толстого у російській літературі, з одного боку, і Т.Шевченка в українській – з другого. Цитуючи неминущі рядки з Шевченкового «Кобзаря». А.Волошин пропагував не тільки постичну спадщину автора «Гайдамаків», але й мову українського народу, його багатощу історію, гідну пера Шекспіра. До слова, Іван Рогач, який 1939 року виконував обов'язки особистого секретаря А.Волошина, написав тоді ж цікаву статтю під назвою: «Як живе і працює батько відродження Карпатської України в 1939 р.». Ось кілька рядків з його спомину: «Батько Волошин вставав завжди рано по священному звичаю. О шостій годині ранку був вже завжди перед престолом маленької каплиці свого сиротинця. де відправляв своїм сиріткам Службу Божу. По Божій Службі заходив ще, звичайно, між сирітки, потішав їх, поговорив з ними і по короткому сніданку шодня точно і в тій самій 8-ій годині ішов Капігульною вулицею до мурів учительської семінарії, в якій був директором повних 26 літ та виховав десятки генерацій свідомих вчителівства... Прем'єр пильно працює, не раз до пізньої ночі. Завжди свіжий і бадьорий, хоч і має вже 65 літ плідного життя. Це додає духа і молодим».⁴⁴

А ось ще одна красномовна деталь, що характеризує Волошина-педагога. Вона міститься на сторінках вже згадуваної монографії Штефана, який зауважив, що професор Волошин «нікого не підозрівав у злім вчинку... і судив лише, на основі чесних доказів», не був злопам'ятним і швидко забував нанесені йому образи.⁴⁵ Показовим у цьому плані є спогад соратника Волошина, визначного діяча України В.Гренджі-Донського. Поет залишив на шпальтах «Щоденника» – цього винятково важливого документа тогочасної доби – цікавий запис про взаємовідносини між Волошином і такою доволі посередньою особою, якою був чеський урядовець, директор Вака. Останній характеризується автором «Щоденника», як «запеклий чеський шовініст», що явив ненависть до найбільшого свого добродія Волошина, якому може завдячувати свій маєток, свою кар'єру». Це ім'я кануло б в Лету, коли б не існувало проникливе слово В.Гренджі-Донського, який писав про цього невгамовного задрісника: «Критикував він Волошина ганебними словами, я не міг спустити, як він образив, як він ганить культуру, а особливо політичну діяльність Волошина, пераз підло, брутально, словами військового зупака».

«...Коли Волошин записав свій ужгородський поверховий будинок сиротинцеві «Свята родина», директор Вака, у своїй запеклості чеського егоїста, критикував поступовання Волошина немилосердними словами, що просто описати гидко».⁴⁶ Воїстину: за вдіяне добро очікуй зло від мізерного за природою своєю носія людської подобі! Звідси – такий подив з боку Василя Гренджі-Донського, цього талановитого співа «Шляху тернового», коли він був свідком ганебних і лукавих вчинків «військового зупака» Вака і йому подібних «зупаків», з одного боку, і проявів людинолюбства «прощєння» «такого знаменитого психолога»,⁴⁷ як Волошин, – з другого. Мимоволі спадають на думку аналогічні паралелі взаємовідносин між сучасними людьми, які поміж великими і малими суперечками, амбітними вчинками не бачать за деревами лісу... Тут можна б ще навести цілу низку фактів про те, що А.Волошин як педагог керувався у шодєнному житті гуманістичними засадами, принципами високої моралі. Її сутність – у розумінні явищ, діалектики природи й суспільства, людського життя.

Хіба не показовою була спроба якоїсь Єлизавети Гроскопф публічно образити Волошина як політичного діяча? Проте прем'єр звернувся до державної прокуратурі з проханням не відкривати кримінальної справи щодо цієї особи, явивши цим ще один взірєць милосердя, власне, навіть тоді, коли мовилося про підступні дії з боку «Лицарів абсурду».⁴⁸

Розуміло, такі факти були поодинокими, якщо розглядати їх на тлі всенародного вияву пошани до Августина Волошина з боку населення Українських

Карпат. Ось свідчення цієї заслуженої любові з боку земляків-келечинців у 30-х роках: «Проводити отця Волошина зібралось багато селян. Хутко підходив до кожного, щоби подати руку, піднявся на звичний в умовах Верховини транспортний засіб, помахав рукою і кочія, мов пір'їнка на ватрі, понеслась над шляховими вибоїнами. Комусь з присутніх від небажання прошатись, комусь з гордості за славного сина Верховини, а комусь просто від мужької слабості в такій ситуації на очах виступили сльози. І, якби громада наперед знала, що це остання зустріч із своїм улюбленцем, який тільки чотири роки тому відзначав своє 60-ліття, їхніх ридань не вгамував би пісня здійнятої курави з-під коліс кочія вже за першим поворотом».⁴⁹

Ми ведемо мову про Августина Волошина як визначного педагога. Таким він і постає зі слів А.Штефана: «В класі Волошин говорив спокійно, виразно, незаперечно, щоденним розговорним голосом. Не вживав так званого співучого декламаторства. Просив, щоб студенти ставили питання. Був певним і мудрим керівником... Часто підкреслював Августин Волошин: «Панове! Не говоріть «Я»... Визнавайте і других! Коли пояснюєте причини невдач і помилок, скажіть: «На жаль! Я..! Моя вина!»».⁵⁰

Августину Волошину судилася тривала багаторічна служба на педагогічній ниві. Всі свої знання, уміння, досвід він щедро передавав підростаючим поколінням. Розмаїтою спадщиною заслужив А.Волошин як громадсько-культурний діяч і вчений-педагог добру пам'ять найширших верств народу, до якого завжди звертався з промовистими словами:

«Солодкий мій народе!».

Нові часи розвіяли чорні хмари, що тяжіли брилою над світлим ім'ям Августина Волошина, одного з найвидатніших синів Закарпаття – невід'ємної галузки України.

3.2. Концепція навчання

Августин Волошин-педагог упродовж усієї багаторічної діяльності працював над удосконаленням навчального процесу. Це – комплексна проблема, концепція якої полягає у реалізації цілої низки завдань, найважливіші напрями два:

а) процес навчання, як основний шлях опанування основ наук та інтелектуального розвитку учнів;

б) навчання й освіта – важливі компоненти формування та виховання особистості учня.

Автор «Педагогіки і дидактики» поняття «навчання» формулював, власне, як фактор такої діяльності, що схематично відображає її шлях «від учителя до учня», інший фактор – «учіння» – передбачає насамперед активну діяльність з боку учня. Отже, навчати означає, за словами А.Волошина, подати нове пізнання, щоб воно стало власністю внутрішнього світу учня; звідси – «школа подає таку науку, котра служить цілям – виховання». Знання – це продукт діяльності пам'яті, сприйняття, мислення, уваги, уваги та інших психічних процесів, які складають домінують розумової активності. З цього випливає той факт, що знання можуть бути засвоєні саме в результаті розумової праці. Таким чином, навчання спричиняє формальну і матеріальну мету. Ось ілюстративне свідчення А.Волошина. Коли, наприклад, дитина навчиться пізнавати годинку (себе годинник), то цим збільшиться у неї матеріал знання; «се есть матеріальна ціль навчання». Але разом з тим розвивається у дитини і розум, пам'ять і почування, а ця робота зветься вже освітою формальною. Звичайно, як стверджує педагог, «всяка наука повинна досягати обі цілі». Навчання – це активний процес, у першу чергу, з боку вчителя, якому слід домагатися не лише формальної передачі знань своїм вихованцям, але й формувати в них вміння самостійно здобувати знання. Важливо підкреслити тут таку деталь. А.Волошин розумів процес навчання, як прояв творчої праці вчителя з учнями. Іншими словами,

навчання передбачає взаємодію між вчителем і учнем. «Учитель має викликати увагу учника, має вибрати і подати матеріал, а ученик повинен уважати, прийняти новос познані і заскіпити собі у пам'ять», – наголошує А.Волошин. Педагог продовжує що тезу переконливим висновком, сутність якого не втратила своєї методичної дидактичної вартості й сьогодні,⁵¹ а саме: праця вчителя має бути цілісною, тобто мистецтвом.⁵²

А.Волошин обстоював принципи психологічних підступів з боку вчителя в процесі навчання, увиразнював важливість «інтуїції» вчителя, активного використання різноманітних механізмів, які сприяють фронтальному засвоєнню «матеріалу науки» у рамках навчального плану.

Вчений розглядав фізичний розвиток дитини в органічній єдності з її психічною сволоіцією; чим вищий рівень зрілості організму, тим успішніше навчатється дитина. Поза навчання чи без нього психічний розвиток дитини застигає. Отже, навчання в його найрізноманітніших виявах – це вирішальний чинник для становлення основних видів психічної діяльності, у т.ч. пам'яті, мислення, мовлення, уяви, рецспії тощо. Концептуальний наголос твердження А.Волошина позначений тим, що навчання у сполуці з трудовим, естетичним, релігійним вихованням сприяє розвиткові школярів. Воно відіграє провідну роль у цьому процесі. Щоправда, успіх залежить в значній мірі від діяльності вчителя. Мовиться про його мистецтво працювати, майстерність комунікації, загальну обдарованість і відданість справі шкільництва. Дослідник виділяє мотивацію «учіння», прагматичні проблеми в поширенні знань, почуття відповідальності й обов'язку. У цьому аспекті погляди Волошина співголосні тим засадам, що містяться у сучасному підручнику «Педагогіка», виданому за редакцією професора М.Д.Ярмаченка. Тут докладно висвітлені суспільні мотиви навчання (на кшталт – «хочу бути корисною для суспільства людиною»), прагматичні потреби виникнення пізнавальних зацікавлень (скажімо, «цікаво вчитись, бо щодня я довіуюсь про щось нове»), моральних настроїв («я повинен добре вчитись, щоб не зашкодити батькам, класові»), устремління до самовиховання чи самооцінки («хочу розширити свій світогляд»), прагнення спілкуватися з однокласниками чи з тими школярами, які близькі, зрозумілі, прихильні («з ними завжди весело»).

А.Волошин акцентує у цій концептуально важливій позиції, що необхідно розвивати передусім позитивні мотиви, а негативні – усувати. При цьому не слід забувати про те, що ці мотиви – динамічне явище; воно змінюється, підпадає під впливи, набуває видозміни в залежності від обставин. Ці зміни відбуваються у «глибинних каналах внутрішньої структури особистості, на яку справляють вплив зовнішні причини, пов'язані з життєдіяльністю школяра». На передньому плані – спільність фонду співпраці вчителя і учня. Либонь тому А.Волошин надавав такого великого значення належній розробці навчальних програм, в яких закладений матеріал кожного предмету по класах, визначає ціль науки – (усіх навчальних предметів) і подає число тижневих годин». До навчальних планів, наприклад, народної, (елементарної) школи введено вивчення таких предметів, як релігія, рідна мова, арифметика, геометрія, географія, історія, фізика, господарська наука, співи, ручна праця, гімнастика. До речі, у 20–30-х роках функціонували в Закарпатті державні, конфесійні та приватні школи. Як відомо, утримачі школи мали право укладати свої плани, проте загальний навчальний план недержавної школи мав бути неодмінно затверджений державною компетентною інституцією. До навчального плану додавалися і методичні рекомендації, що зобов'язували вчителя зважати на природний розвиток дитини, зокрема: а) вік дитини; б) конкретику вікової характеристики; в) аналіз рецсптивних можливостей дитини (свідомість).

Складаючи план роботи, вчителю рекомендується враховувати специфіку кожного уроку, що має, у свою чергу, завершену цілісність від його початку до закінчення. Його завдання полягає в тому, щоб охопити увесь матеріал у логічній послідовності від легкого до складного. План (відносно його частин та відповідного групування його розділів) може бути аналітичним або синтетичним, індуктивним або дедуктивним. А.Волошин пояснює різницю між аналітико-синтетичним і індуктивно-дедуктивними етапами. «Індукція опирається на окремі випадки», з них випливає загальне судження (правда), дедуктивний підхід навпаки – із загального судження випливають частинні.

За переконанням вченого, індукція в широкому розумінні – це форма мислення, за допомогою якого думка школярів скеровується на певне загальне правило чи стал, що характеризує одиничні предмети певного класу. Цей процес забезпечує перехід від одиничних факторів (часткових висловлювань) до загальних.

Педагог стверджує на ділі ту аксіому, що «теоретичне мислення взагалі було б неможливим, якби людина не проходила індуктивним шляхом до встановлення загальних положень, не висувала б гіпотез». Отже, індукція набуває ваги на рівні факту до узагальнення, від менш загального до більш загального судження, що спричиняє хід пізнання зовнішнього світу. Серед форм логічного мислення певну роль відіграє дедукція, тобто виведення з чогось, коли мовиться про перехід від загального судження до часткового, поодинокого, а визначальним щодо висловку постає силогізм.

У дидактичних міркуваннях А.Волошина виділяємо три структурні компоненти навчального процесу.

I. Конкретизована позиція вчителя і її рецесія з боку учнів на рівні пізнавального завдання. За твердженням А.Волошина, «аналізою приготуємося ученика ко науці». Вчитель повинен довідатися, що знає учень про об'єкт і, ґрунтуючись на це пізнання, прив'язувати його до «нового матеріалу».

Підготовка учнів до його засвоєння повинна бути короткочасною, аби викликати у дітей інтерес до предметної характеристики, події факту, явища. Інакше кажучи, підготовка передбачає визначення мети, що, у свою чергу, заснована на

- а) ясній постановці питання чи завдання,
- б) конкретизації матеріалу,
- в) інтерпретації (цікава, змістовна, складна, логічна).

Бо ж «дитина на те уважна, що душу її захоплює, т.е., що на почуття сильніше впливає». Автор «Педагогіки і дидактики» рельєсно увиразнює потребу «любовознавства» (тобто прагнення до знань, до навчального предмету), а також певні умови, зокрема:

- а) добрий фізичний розвиток учня,
- б) сила і приємність вражень,
- в) усунення (віддалення) непотрібних уявлень (ілюзії).

Звичайно, першочерговою умовою є загальна схильність школярів до навчання. А.Волошин підкреслює важливість визначення, наприклад, мети навчання у пов'язі з особою учня, завдання (у рамках відповідно доступного), окреслення прагнень щодо подальших успіхів учня.

II. А.Волошин вбачав другий структурний елемент у пізнанні навчального предмету на рівні сприйняття, тобто рецесії матеріалу у широкому розумінні слова. У восьмому параграфі його праці розглядається механізм сприйняття (розділ «Синтеза»), переконливо розкривається значення логічної наступності щодо викладу нового матеріалу. Ця «синтеза» складатиметься з двох взаємопов'язаних між собою етапів:

- а) повідомлення (інформативна фаза);

б) обговорення (інтерпретація матеріалу).

Повідомлення, як стверджує вчений, може бути висвітлене різними засобами. А.Волошин називає, зокрібно, оповідання, казку, експериментацію (експромт). На його думку, повідомлення – це чітке, лаконічне формулювання, ключові слова якого слід записати на дошку. Мовиться, власне, про завдання. А виклад матеріалу реалізується різними формами, у т.ч. бесідою. «Учитель лиш то каже сам, що дитина винайти або видумати не годна».

Звідси – певнаsuma запитань, якими вчитель спрямовує увагу учнів на матеріал, допомагає заглибитися у його зміст. Тому й не дивно, що А.Волошин аргументовано коментує важливість розуміння матеріалу, факту, події, осмислення явищ, узагальнення та систематизації знань. У цьому плані особливо корисними видаються засоби наочності.

Посилаючись на думки Коменського, Песталоцці та Локка, Волошин зробив спробу подати систему унаочнення, зауваживши, що «нагляд», тобто унаочнення, відноситься до характеристики предметів і явищ. Тому так важливо прилучати дітей до природи, привчити їх спостерігати природні явища, навколишнє середовище, використовуючи при цьому тільки у поодиноких випадках штучні предмети, картини, схеми, а саме тоді, коли безпосередній зв'язок із природою неможливий. Ось кілька рекомендацій з-під пера педагога, що вміщені на сторінках «Педагогіки і дидактики»:

демонструвати те, що вже обґрунтоване науково (педагогікою);

картина чи модель повинні відповідати дійсності, мати естетичний вигляд;

демонструвати небагаточисленні предмети;

учителеві слід звернути увагу дітей на цілісність предмета, а відтак на його окремі деталі;

прагнути відтворювати картини-об'єкти, предмет спостереження шляхом моделювання, малювання тощо;

наглядова наука повинна сполучатися з працею. спонукаючи дітей до фізичної діяльності відповідно до можливості, навчаючи їх цінувати фізичну працю.

Ці компоненти набувають ефекту, якщо їх поєднувати з метою і прагненням формувати в дітей естетичний смак, виховувати почуття любові до рідної землі, батьківської хати, бережливого ставлення до природи. У світлі цих педагогічних вмірів А.Волошин прогнозує успіх від праці вчителя, методики використання ним різних прийомів, у т.ч. унаочнень. Проте він застерігає, що предмети, моделі природних явищ і т.д. слід демонструвати системно з врахуванням побудови розмовної ситуації, діалогу за схемою «запитання – відповідь». Тут важливе місце посідає експеримент. Його проведення цілком залежить від учителя, бо ж навіть елементарно нескладний експеримент вимагає серйозного ставлення, оскільки увага дітей повинна бути постійно привернута до того явища, що аналізується, вивчається.

При цьому не можна забувати, що вчитель тільки спрямовує діяльність учнів. тобто його участь в експерименті порівняно незначна. До того ж певні закономірності, дефініції, правила укладаються самими учнями – результатом самостійної праці, обговорення тексту, запитань і відповідей. На думку А.Волошина, велими корисними видаються вправи з гімнастики, малюнки, наспіви мелодій улюблених народних пісень, а також ручні вироби. Вони використовуються так, щоб «нагляд (унаочнення) мав суб'єктивну силу». Пізнавальна діяльність учнів зримо активізується, якщо надаватись до словникової гри, пояснення виразів, тлумачення певних ускладнених для розуміння понять, явищ і т.д. Педагог цей розділ узагальнює одним терміном – загальником: «толкованс» (§10). Все це викликає в учнів неабиякі асоціації нового розряду і їх з'ясування – на базі давніх і призабутих – сприяє засвоєнню досі невідомих словосполучень, реалій, загадок, прислів'їв тощо.

III. А.Волошин першочергову увагу надавав системності навчального процесу, що розглядається у спеціальному розділі «система» (§12). Її роль у тому, що, власне, саме система веде до вдосконалення знань, формування умінь і навичок. Він стверджував, що після абстракції цей факт найважливіший, оскільки він є причиною до «поданого познання». У свою чергу, це пізнання досягається за допомогою таких функціональних ходів:

- відокремлення абстрактного від конкретного;
- формування знання на рівні правила («описане»);
- групування за аналогією (предметна подібність);
- результат пізнаного та його запис «на таблицю або в зошит».

Одне слово, тут мовиться про певну школу розкриття факту пізнання як підсумок розумової праці дитини, щоб вона була в спроможності відповідати на запитання: «Чому вона навчилася» тої години? «На нашу думку, заслуговує окремої розмови погляд А.Волошина на структурні елементи чи ступені навчання. Сутність його полягає в тому, що фактично застосовувати здобуті знання на практиці, пристосовувати їх, кажучи словами вченого, «нове познане ко виховуючим і науковим цілям тої частини навчання», яке має здійснюватись з допомогою вправ, контрольних завдань, моральних нагадувань тощо. Чи не централізуюче тут місце посідає момент закріплення знань у пізнавальному русі (математична формула, хімічний склад речовини, музичний ряд, мовне словосполучення, ідіома, народна поговорка, поетична строфа улюбленого письменника і т.п.). Так, в одному з параграфів (§14) шостий ступінь названо «заучення», де відзначається: «...не доста» толкувати і вивести нове познане», але слід ще і вкріпити у пам'ять». Тому дослідник принципово піддає критиці таких вчителів, які не достатньо добувають про закріплення поданого матеріалу, а радше надають перевагу тільки поясненню. Цікавим є твердження Волошина про те, що процес запам'ятовування в кінцевому рахунку має подвійну мету: поглибити засвоєння вивченого матеріалу і досягти його органічного природного відтворення. При цьому стержнева роль належить повторенню; воно може бути словесне й розумове (смысловое). Останнє загоряє асоціацію нових уявлень за старими квінтесенціями, витворюючи цілком пізнавальні моменти.

У цій площині вимальовується вимога до вчителя – ретельно дотримуватись дидактичних принципів, закономірності, правил навчання, які містять визначальні координати, оволодіння матеріалом. Вкрай необхідними слід вважати такі позиції, як системність, свідоме опанування програмою навчання, узагальнення тощо. У цьому аспекті А.Волошин відштовхувався від основоположних ідей Коменського та Песталощі, які вважали, що вмілье використання, зокрема, узагальнення вимагає саме природа дитини. Адже навчання з допомогою узагальнення усуває безладдя, скажімо, у схемі спостереження з боку дитини і водночас веде до розмежування різних (або об'єднання спільних) уявлень. Все це сприяє кращому розумінню нових понять як одним учнем, так і групою школярів. А.Волошин підкреслював слушність висновку Коменського: «Наочність – золоте правило дидактики».

Закарпатський педагог рекомендував подавати виклад навчальних предметів доступно, систематично, враховуючи індивідуально-психологічні особливості школярів. Це викликає нові емоції, спричиняє виникнення інтересу до навчання, а разом з цим і утверджує відчуття впевненості у свої сили, в досягненні мети й успіху. Обґрунтовуючи концептуальні засади навчального процесу, А.Волошин вказував: під «формою навчання» розуміємо «той спосіб говоріння, як займаються ученики і учитель под час науки, як учитель подає ученикам духовну живицу і як діти її приймають».⁵³ Отже, тут мають місце різноманітні форми подачі програмового матеріалу. Наголосимо: Волошин високо оцінював класноурочну систему, що

постійно вимагає повного складу учнів у класах, а також чітко визначеного часу початку й завершення занять, розкладу уроків, планування кожного заняття. Правильну роль вчителя на уроці. Правильними слід вважати передусім такі дві форми:

а) викладава або монологічна (тобто, коли вчитель розповідає, а учні слухають);

б) питальна форма або діалогічна (тобто, коли вчитель опитує, а учні відповідають).

До першої форми відносимо оповідання (вчитель розповідає дітям, наприклад, казки; щоправда, всі оповідки повинні бути нескладними, короткими і зрозумілими). По-друге, розповідь учителя повинна справляти вплив на почуття дітей. По-третє, розповідь вчителя має викликати в дітей живе захоплення (скажімо, розповідь біографії Шевченка, характеристика образу Миколи Джері, декламування відповідно дібраного уривку з оповідання, поезії, казки тощо).

З-поміж різноманітних форм навчального процесу варто увиразнити «опис», що застосовується, як правило, у природознавстві.

Читання, письмо, ручна праця, співи, гімнастика – ці предмети добре засвоюються, якщо застосувати так звану показову форму (моделі, малюнки, візріці народних вишивок, образи). А.Волошин певне значення надавав і таким формам навчання, як зразкове читання, вміле малювання, а також вправи для пам'яті. Дослідник окремо веде бесіду про значення пам'яті, її роль в процесі навчання. З метою тренування й кращого засвоєння дефініцій варто практикувати вивчення напам'ять віршів, уривків прозових творів рідної й чужоземної літератури, прислів'їв, приказок, загадок і т.д. Звичайно, успіх від цього заходу залежить у значній мірі від того, чи зрозумілий учням матеріал, чи має він практичну значимість. Викладацька форма реалізується у середній і вищих навчальних закладах, однак, її можна використовувати і в народній школі, якщо вчитель бездоганно володіє предметом, знає і враховує психологічний розвиток дітей, має багатий образний словесний арсенал.

А.Волошин переконливо розкрив зміст поняття «опитова форма навчання» (§16). Мовиться про діалогічну форму, сенс якої полягає в тому, що вчитель пояснює матеріал учням, а школярі відповідають на задані запитання. Або ж навпаки: вчитель відповідає на запитання учнів. Тут можуть використовуватись різні прояви цієї форми, зокрема:

а) «катехитична» позиція, що бере свій початок від перших віків християнства і використовувалася, як правило, при навчанні релігії;

б) «сократична» позиція (названа іменем грецького філософа Сократа) складається з двох компонентів – іронії та індукції;

в) «гевростична» позиція (не передбачає попереднє знання можливих запитань, оскільки вчитель керується в основному прагненням спонукати учнів до роздумів, осмислення факту).

За допомогою цих позицій вчитель веде учнів, за словами А.Волошина, «до нового познання».⁵⁴ Як різновидність діалогічної форми навчання може мати так звану «парламентарну форму», що застосовується в час проведення дискусії. Диспути спричиняють активне логічне мислення, критичні міркування відстоювати свої переконання, хитрі чи правдиві висновки, власне, відповідно до заданої ситуації. З-поміж усіх цих видів праці з учнями А.Волошин вирізняв «геаристичну» форму, якій вчений віддавав перевагу, бо мовиться про народну (елементарну) школу. Тут опитова форма навчання сприяє певній активізації індивідуально-пізнавальної діяльності учнів, зважаючи також на умову належного робочого ритму з боку кожного школяра.⁵⁵ Адже при такій ситуації учень здобуває практику мислити, чітко,

ясно, однозначно формулювати й висловлювати думки, привчаючись до самостійного володіння обставинами. З іншого боку вчителів кортить вивчити індивідуальні здібності, індивідуально-психологічні особливості того чи іншого виховання, що видається передусім важливим у творчій роботі з учнями. До речі, на вагомості цієї позиції вказують сучасні закарпатські педагоги З.С.Баконій, З.З.Жовчак, В.А.Бунда, які особливу увагу надають діяльності з творчо обдарованими дітьми.

Від наставника-вчителя вимагається досконале володіння предметом, майстерність викладу матеріалу, любовне ставлення до школярів. Таку постановку питань А.Волошин з'ясує у §17 своєї цінної праці «Педагогіка і дидактика», поділяючи їх на

а) аналітичні, б) синтетичні, в) екзаменаційні.

Отже, прокласифіковані, таким чином, запитання «повинні бути логічно і граматично відповідні», а відтак – лаконічними, виразними, а також доціль відловити «навчальному предмету», співвідносними до поетапного розвитку розумових можливостей учня. Разом з тим дослідник формулює вимоги до учнівських відповідей у підрозділі «Отвіти» (§18). Зауважимо: Волошинова дидактика містить спеціальний підрозділ «Експурсія», де автор чітко обрамляє важливість цього заходу для а) «фізичного» виховання, б) «для морального виховання». Позитивно тут особливо розглядається експурсія навчального типу. «В інтересі навчання, – писав А.Волошин, – прогуляк прив'язується до науки географії природи, господарства і промислових наук для того, щоби пізнання учні набували в самій природі». Таким чином, експурсії – це ще одна функціонально вагома можливість набувати знання на основі живого споглядання, що посилює інтерес школяра до навчання, збуджує його допитливість відкривати для себе незвідний досі світ. А звідси – значення належного вивчення таких шкільних предметів, як рідна мова, історія, географія, краєзнавство, малювання і т.д.

А.Волошин достовірно окреслив цілі методичних порад, етапи і способи проведення природознавчих та краєзнавчих експурсій, вказавши на практичне значення такого етапу, як підготовка експурсії. Він виділяє план експурсії, визначення її мети, опрацювання відповідних тем. Завершальний характер мають так звані комплексні експурсії, що проводяться за календарним планом школи. Ціні рекомендації подас вчений-педагог і щодо проведення семінарських занять практикумів (§21). Він зазначає: навчання складатиметься не лише з того, що містить лекційний виклад; тут вагоме «навчання в своїй цілості». Іншими словами, А.Волошин робив акцент на системність навчання, взаємозв'язок між практичним заняттям у стінах школи і самостійною роботою поза школою. Все це сприяє розвитку у дітей (у результаті вирішення різноманітних завдань і контрольних вправ, тестів) розумової (словесно-логічної) пам'яті.

У цьому контексті вельми продуманою нам видається Волошинова концепція навчання, яка висвітлена на сторінках підручника «Педагогіка», виданого 1923 року. Автор, базуючись на власному досвіді директора вчительської семінарії, глибоко усвідомлював: метод – це мета, що визначає в дидактиці шлях до пізнання істини; метод показує ступінь розвитку «практики шкільної». Дидактичні методи відіграють суттєву роль у пізнавальній спрямованості. За їхньою допомогою учні (під керівництвом вчителя) прямують дорогою від «незнання» до «знання», від неповного (одиночного) до завершального (загального). З цього погляду дидактичні постулати – це форма руху, висвітлення змісту навчальної програми. Методи, залежно від сполуки – дія школяра, плюс дія вчителя – визначають способи спільної діяльності педагога та його учнів.

Сучасна дидактична наука під поняттям «методи навчання» розуміє упорядковані способи взаємопов'язаної діяльності як вчителя, так і школяра, що в кінцевому рахунку спрямоване на розв'язання комплексу навчально-виховних завдань загалом.

А.Волошин був одним із перших в Україні, хто аналізував методи у світлі теоретичних положень Коменського, Песталоцці та Гербарта, підкреслював першочергову вагу освіти: сутність розумової праці та її значення у справі виховання й формування особистості. Як відомо, Й.Ф.Гербарт не визнавав такого навчання, яке не виховує. А.Волошин, поділяючи думки Гербарта про методи різнобічного навчання, поглибив їх і окреслив прагматичну роль інтересів особи (емпіричні, естетичні, соціальні, релігійні вияви інтересів школяра). Звідси – визначення видів навчання, яке буває описуючим, аналітичним та естетичним. За його твердженням, плікки синтез може піднести струнку систему такого складного процесу, яким є виховання, з одного боку і навчання – з другого. А.Волошин обгрунтував необхідність створення системи знань, що може бути втілена на практиці за допомогою різних тактичних і стратегічних ходів і різні методи у пов'язі з психологічними категоріями (увага, пам'ять, мислення, почуття) призводять до зримого поширення пізнавальних запитів з боку учнів.

Основні етапи формальних ступенів членуються у такому порядку: 1) підготовка (а) аналіз, розгляд того, що вже знає учень про предмет, визначення мети; 2) повідомлення (б) синтез, ілюстративна частина – казка, оповідання, унаочнення, експеримент, враження, асоціація, порівняння; (в) система (форма нового знання, поняття, правило, закономірність, опис, перегляд); 3) застосування; г) метод, моральні, практичні оцінки.

Навчання з його пояснювально-ілюстративними функціями Волошин реалізував шляхом словесних (оповідка, опис, лекційний виклад, роз'яснення, коментування), наочних (демонстрування, ілюстрація спостереження) та практичних (вправи, лабораторна робота, практичне заняття) засад.

Підкреслимо: А.Волошин як педагог був за своїм духовним вихованням і поклонанням теологом. Тому, звісна річ, він не оминав своєю увагою проблематики духовного зростання учнів, методики духовного навчання. В українській педагогічній науці він вперше подав історичний огляд християнської катехизації, розкривши при цьому методику засвоєння релігії («науки віри»). Перу вченого належать детальні методичні рекомендації щодо висвітлення цілої низки питань катехизації в 1–2 класах, об'єднаних 5–6 класах, а також катехизації (греко-католицька конфесія) в середній школі та позашкільних закладах. На цій темі варто б зупинитися окремо, оскільки в добу демократизації суспільного життя в Україні після проголошення державної незалежності 24 серпня 1991 року, дедалі актуальнішою стає справа організації недільних шкіл, а також введення до шкільної програми предмету історії релігії. Тому й злободенною є Волошинова методика навчання релігії як науки загалом і навчального предмета – зокрема.

Звісна річ, опісля багаторічного тотального залпровадження воєвничого атеїзму в систему освіти тепер нелегко повертатися до першоджерел віри, до зруйнованих храмів та знищених пам'яток, які нерідко відповідали не тільки на пекучі питання нашої тисячолітньої історії, але і були пройняті багатою філософською думкою, щедрою піснею – молитвою народу. Згадаймо хоча б «Ісповіданіє віри» та «Слово о законі і благодаті» (1049) Київського митрополита Іларіона. В одній із молитв його «Слово о законі і благодаті» висловлена віра в мир, що утверджується на землі й поміж людьми всемогутнім Богом.

Тому й не дивно, що божественна любов до людини, яку висповідував Ісус Христос, веда шляхом молитви «для ширення слави Божої», а його безмірне

страждання і нелюдське терпіння спричинили вплив, як підкреслює Волошин. «сильно на народ». Впався в око така деталь: вчений увиразнює прагматизм у діяльності Ісуса Христа, який упродовж трьох років навчав апостолів і учнів своїх методом практичного впливу на слухачів. Цей вплив поєднувався різні рівні високого красномовства, усної проповіді, у т.ч. притчі як взірця риторичного мистецтва («про блудного сина», «милосердного самарянина»), зіставлення (сіач, судно), лаконічні оповідки про життєві будні тощо. При цьому шляхом запитань і відповідей Христос «доводив слухачів своїх до познання правди».⁵⁶ Відтоді поштовхався катехуменат, тобто підготовча наука віри в Святе Хрещення. Перші катехитичні школи функціонували в Олександрії, Антіохії, а до того початки катехуменату припадають на друге століття. Ці школи, за словами А.Волошина, служили благородній меті богословської науки, «цілям апологетичного й полемічного образования».

Докорінно новий етап християнської катехизації пов'язується з рішенням Трієнського Собору, у світлі яких вивчення віри проголошувалось обов'язковим правилом у діяльності церкви.⁵⁷ Від середини XVI ст. основоположний був римський катехизм, укладений у відповідності до ухвали Трієнського Собору. Найбільшого поширення у багатьох країнах світу зазнав катехизм Петра Канізіуса, який помер 1597 року. У XIX ст. популярним був катехизм, що належав перу Дегарбе і був опублікований у Німеччині (Регензбург, 1847). В Закарпатті був у вжитку катехизм, виданий 1803 року Кутковим і перевиданий 1908 року у новій редакції капітаном Олександром Микитюго. Автор «Педагогіки і дидактики» того ж 1908 року видрукував «Малу біблію», а в 1916 році побачила світ «Середня біблія» за редакцією А.Волошина.

В окремому розділі «Педагогіки і дидактики», в якому Волошин подав методичку «науки віри», педагог високо оцінює постулати Климеята Олександрійського, головною ідеєю якого полягас у формулі: «Ut audento, credentio sperent, gerando ament» (іншими словами, щоб наукою прилучитись до віри, вірою до надії, а надією до любові). «Славнішими» називає А.Волошин катехитичні твори Рабана Мавра (776–856), зокрема його «Три книжки про церковну науку». З початком XIX ст. стала широко відомою в європейських країнах «Мюнхенська програма катехизму-хеизму».

Вона декларувала головні засади формальних ступенів науки віри, у т.ч. три головні і дві – додаткові. Тут мовиться про формулювання мети, повідомлення матеріалу, його тлумачення, сукупність та пристосування. Щоправда, німецький вчений Е.Лінде визрівав тільки два ступені, а саме: викладання і тлумачення. Той же педагог із Німеччини поділяв кожний урок на такі 12 етапів: підготовка до уроку й визначення мети; улаочнення, вказівки; абстракція понять; сукупність; аналіз тексту; докази; асоціація (відносно співставлення до аналогічних істин); практичні пристосування; збудження зацікавленість; вплив на волю; вправи; повторення («заученс»)⁵⁸.

Варто нагадати: педагог Віллманн запропонував класифікацію, згідно якої урок має тільки три одиниці:

1) повідомлення; 2) тлумачення; 3) пристосування.

А.Волошин, проаналізувавши тогочасні методички, дійшов висновку: триступенева структура уроку характерна для кожного навчального предмету, у т.ч. для церковної проповіді, що складається зі а) вступу, б) інтерпретації («розбиранс»), в) висновку («заключенс»).

Мету, яку ставить перед собою катехит, визначає його життєве кредо – добрим прикладом, наукою віри, обрядністю, звичаями, проповідями, активним богослужінням утверджувати «християнську віру не тільки устами, но і сердцем».

Предмети теології (наука віри): Святе Письмо (Біблія), катехизм, літургія (наука про богослужіння) та «історія церкви». У цьому контексті особливу роль відіграє молитва, що є активним засобом релігійно-морального виховання як дітей, так і дорослих. А. Волошин робив вододіл між «катехизацією» в першому, другому класах народної школи. Особливості впливають із різниці навчальної програми. Так, якщо у першому класі об'єктом навчання є загальна катехизація (попередні бесіди про Біблію; тут видаються важливими також коментарі до міфології, а також пам'яток поетичного письменництва (літописання, аґваграфія);⁵⁹ у другому класі – предмети – Катехиз і Біблія вивчаються сукупно; у третьому класі «головним предметом катехизації є символ віри і десять божих заповідей». У четвертому класі – окрім викладання Святого Письма – вивчаються п'ять церковних заповідей та сім тан» – то все це складає одну цілісність.

А. Волошин зауважував: «Біблію і катехиз не треба нам держати за різні предмети», оскільки катехиз містить аналогічні істини, що і Святе Письмо. Аналіз уроку з Біблії з боку катехета мав би спричиняти добрий зразок для учнів III–IV класів народної школи з метою його використання повсякчас. Завдання катехизації у п'ятому і шостому класах конкретизоване метою – повторенням матеріалу, засвоєного у нижчих класах. Об'єктом навчання виступають: а) Катехиз, б) Біблія, в) Літургія, г) історія церкви, д) сповідь; зрозуміло, все це передбачає систематичну участь у богослужінні в храмі.

Весь навчальний план у рамках катехизації у середніх школах відзначається не тільки збільшенням кількості предметів:

1) Катехиз; 2) Біблія (Старий Завіт); 3) Біблія (Новий Завіт); 4) Літургіка; 5) догматика; 6) мораль; 7) історія церкви; 8) апологетика, але й поступовим ускладненням програмового матеріалу.

Катехизація може реалізуватися і поза школою (читальня, бібліотека, товариства молоді, пластові гуртки, театральні, хорові громади, союзи жінок тощо). Таким чином, дівчата і юнаки можуть прилучатися до джерел науки віри.

Августин Волошин як педагог, розробляючи методику навчання загальноосвітніх предметів загалом і науки про віру, поширював загальнолюдські ідеали, що сприяють і сьогодні утвердженню високої моралі у суспільстві. державних організамах, у житті кожного громадянина, устремління якого пов'язуються із свідомим служінням рідному народові.

3.3. Концепція виховання

Для Августина Волошина як педагога, психолога, соціолога, богослова процес навчання й виховання – це нерозривна сполука. Упродовж своєї багаторічної діяльності вчений окреслював нерозривний зв'язок між навчанням і вихованням у широкому розумінні цього поняття. Його праці, зокрема, «Педагогіка і дидактика» (1923), «О соціальнім вихованю» (1924), «Педагогічна психологія» (1932), «Дидактика» (1932) «Методика народно-шкільного навчання» (1935), «Логіка» (1935), «Про шкільне право будучої Української держави» (1942) та ін. – переконливе свідчення цієї єдності, коли мовиться про концепцію навчання і виховання.

А. Волошин розглядав виховання як загальну і постійну категорію, використання якої не підлягає граничним віковим обмеженням. Адже виховання забезпечує наступність генерацій, нерозривний зв'язок між ними, що сприяє прийдешньому поколінню оволодівати історичним,⁶⁰ життєвим досвідом попереднього покоління, а звідси – безперервність поступу, розвитку духовної культури народу.⁶¹

«Пізнавати історію народу і людства так, аби в дітях розвивалася братня любов народна і міжнародна і аби присвоїли собі на правду людське почуття... в нашірми

тривалого поліпшення себе і людства», – писав педагог на сторінках вже неодноразово згадуваної праці «Педагогіка і дидактика». Її автор ставив перед собою завдання ще на початку 20-х років розкрити сутність «свободи і границі виховання», об'єктом якого є людина; дитина – не безправний предмет для експерименту, це не власність вихователя, який може з дітей тільки «виробити свос подобіє». Вчений застерігав, що дитина не є такою особистістю, яка «на світ Божий принесла вже готову свою індивідуальність». За словами А.Волошина, дитина приносить із своїм народженням тільки перші початки нахилів, які передбачають розвиток. Тому вихователь повинен систематично привносити свої компоненти у річище еволюції виховного процесу. Перед дитиною постають щонайменше сім визначальних завдань, вирішення яких зумовлене потребою:

- а) розвивати і плекати тілесну силу з використанням фізкультури, спорту та добрих (позитивних) забав;
- б) оберігати здоров'я;
- в) отримати знання;
- г) розвивати смак, розуміння краси природи, почуття відповідальності усвідомлення дії законодавчих актів;
- д) відчувати народне мистецтво та вироблення вміння його інтерпретувати;
- е) готуватись до життя у дійсних (реальних) обставинах, звертаючи увагу на виховання любові до «праці»;
- є) готуватись до приятельського «співжиття».

Отже, межі «свободи виховання» не мають нічого спільного з «насильством», що є за словами А.Волошина, головним чинником «прилучення даровитої натури». Педагог рагував за умови формування особистості з огляду на її індивідуально-психологічні риси. Базуючись на цьому підґрунті, він визначив «межі виховання», що окреслюють

природні властивості дитини;

вплив природи й навколишнього середовища;

міцність і слабкість виховання з врахуванням недоліків, допущених у виховному процесі.

А.Волошин критично оцінював ідеї п'єтістів і філантропістів, які обстоювали теорію виховання, як базисну підготовку особи «до вічного життя». Йому більше імпонували погляди визначного німецького педагога Йоганна-Фрідріха Гербарта (1776–1841), який укладав струнку систему наукового виховання дитини. А.Волошин, щоправда тяжів до безпосереднього використання засад народ педагогіки. Мета системи виховання підпорядкована планові, доцільності досягнення кінцевого результату. «Вихованє повинно довести до того, чтобы воля стояла все в службі морально доброго», – писав А.Волошин.⁶² Таким чином, план навчання, а водночас, виховання містить три централізуючі напрямки:

- а) ксрування (порядок, дисципліна);
- б) навчання;
- в) покора.

Поза всяким сумнівом, погляди А.Волошина на процес виховання відображають у значній мірі його світоглядні позиції як людини духовного сану. А звідси – розуміння ідеалів виховання у світлі християнської моралі. Християнство як вчення охоплює не тільки мету виховання людини, воно дає теорію удосконалення людини. Взірнем такої особистості є Ісус Христос, в образі якого послилися всі ідеї навколо досконалого «добродітельного життя» вічно живого образу.⁶³

Отже, А.Волошин вбачав, що модель християнського виховання нашілює педагога-наставника на формування (а не протиставлення «світові») «в душі

виховання» таких рис доброчесності й милосердя, які проповідував своїм учням Ісус Христос, власне, як людина-Бог. У цьому аспекті український вчений поділяв думку німецького дослідника Ціллера, перу якого належить цінна праця «Основи вчення про виховне навчання». Туїскон Ціллер (1817–1882) стверджував ще в середині 60-х років XIX ст., що в особі Христа перед нами стоїть «істинний образ морального достоїнства». Цей образ наближається до «вічного» релігійно-морального ідеалу».⁶⁴

А.Волошин назвав «ідеал соціальної педагогіки» прогресивним, бо він сприяє становленню особистості. Кожна людина живе у суспільстві і постає певною ланкою («як індивідуум історичного розвитку») у ланцюжку, що єднає минувшину з сучасним днем, є водночас містком до майбутнього, пов'язуючи відповідні засади на рівні моралі релігії, патріотизму, прагнень до справедливості, свободи і щастя. Окрім цих узагальнюючих позицій, А.Волошин не оминав конкретні компоненти виховного процесу, які відіграють важливу роль у здійсненні рис характеру в дитини. Такими складовими цього комплексного процесу педагог вважав а) фізичне, б) моральне, в) трудове, г) естетичне, д) інтелектуальне виховання. Аналізуючи школу фізичного виховання, він запровадив термін «тілесне виховання», розкритий на сторінках праці «Педагогіка і дидактика».

А.Волошин тут дає оцінку гаслові «в здоровому тілі – здорова душа», який висловив ще Квінтіліан (35–95). Вчений виклав основні педагогічні вимоги для організації фізичного виховання учнів, дав конкретні рекомендації щодо характеристики фізичного розвитку організму дитини, її нервової та психічної діяльності. До речі, тут всебічно обгрунтована думка про те, який критерій позитивно впливає не лише на здоров'я, але на розумовий розвиток дитини. Мовиться про потребу зміцнювати нервову систему дитини, забезпечувати її організм калорійним харчуванням, відпочинком на свіжому повітрі тощо. Виходячи із цих міркувань, педагог радив зводити школи біля лісової смуги, на околиці села чи міста. Йому ж належать методичні рекомендації до дотримання правильної організації режиму, гігієни праці та відпочинку. Наголосимо: вони були спрямовані проти застосування у процесі виховання фізичних мір покарання. Ось, наприклад, одне із застережень Волошина: «бити дитину по голові, смикати за вуха і волосся не можна». Педагог-гуманіст пропагував творчий характер діяльності вихователя. На його думку, не вільно «перетяжувати пам'ять дитини надмірною розумовою працею», натомість треба реалізовувати індивідуальні підходи відповідно до конкретних обставин, властивостей характеру дитини чи учня.

Особіне значення надавав Волошин моральному вихованню в початкових класах, коли активно формується особистість школяра. Духовне виховання він пов'язував з інтелектуальним, розглядаючи останнє як складову частину виховного процесу взагалі. Активність учня в умовах народної («початкової») школи він оцінював у рамках загального розумового розвитку школяра, становлення його духовного обличчя. Вчителеві слід усвідомлювати той факт, що процес формування особи учня – це напрямок систематичного засвоєння тих продуктивних ідей, знань, умінь, навичок, які включає в себе навчально-виховний процес. Він визначає поведінку учня, дає йому емоційно-вольову основу, що набуває виміру переконавання. З його формування впливає методична порада А.Волошина: вже з початкових класів необхідно виховувати в учня свідоме опанування законів розвитку суспільства, природи, людського життя, норм взаємин між людьми. Школярі повинні вміти порівнювати, проводити аналітико-синтетичні зіставлення, вдаватися до абстрагування, застосовувати різні прояви логічного мислення, керуючись при цьому самостійними судженнями, міркуваннями, рішеннями. Все це формує пізнавальні нахили учня, його культуру інтелектуальної праці, уміння творчо мислити. Адж

струмінь розумового виховання впливає на всі аспекти психічної діяльності школяра, торкаючись його індивідуально-вікових особливостей характеру.

У процесі виховання А.Волошин значну увагу приділяв висвітленню питання духовного збагачення кожного учня як неповторної особистості (індивід). У зв'язку з цим він розглядав сутність релігійного виховання. Доволі чітку систему релігійного виховання у стінах школи та в колі родини А.Волошин виклав на сторінках своєї праці «Дидактика» (Ужгород, 1932). Релігійне переконання може бути неоднаковим (різним) як у дітей, так і у дорослих. Проте релігія, якщо мовиться про виховання норми високої моралі, гуманістичних устремлень тощо, є важливим чинником у житті переважної більшості людей. Вона постає і джерелом історії того чи іншого народу, а до того ж таким явищем, яке може у певних умовах вирівнювати психіку, скажімо, на ранніх стадіях виховання учнів. За твердженням педагога, «релігія визначає світогляд і надає санкції моральності».⁶⁵

На наш погляд, А.Волошину належить пріоритет введіння в науку про виховання терміну «моральна правда». Її слід навчити кожну дитину. Отже, «коли школа таким вихованням подасть ученику основу морального виховання, шк. подасть йому найкращий скарб». Надаючи першочергового значення вихованню в дітей високих засад моралі, А.Волошин був переконаний, що «без релігії не можливе виховання морального почуття» в дитині, яку слід навчити розрізняти правду від кривди, розуміти добро й зло. Таким чином, віра – це надія і любов, що служать «кормачами почуттів людини». Зауважимо: А.Волошин, належачи всім своїм еством до греко-католицької конфесії,⁶⁶ ніколи не виступав проти інших віросповідань (православних, римо-католиків, євангелістів, іудеїв), підтримував різні конфесійні школи, що функціонували в 20–40-х рр. в Закарпатті. Аналіз педагогічних праць А.Волошина дозволяє зробити висновок з огляду на концепцію виховання: рушійною силою цього складного процесу виступає мораль. Початок морального виховання пов'язується з родиною, а його розвиток і становлення – із школою. Вчителєві необхідно вміти збуджувати почуття любові і взаємодопомоги між учнями, почуття дружби, справедливості, патріотизму, обов'язку. Не другорядними вважав А.Волошин і почуття альтруїстичні,⁶⁷ зокрема, терпіння, пожертву, благочестивість, співпереживання, що несумісні із егоїстичними засадами (ззарість, чванство, лукавність тощо).

У цьому контексті особливе місце посідає особистий приклад батьків (виховання в колі родини), вчителя-вихователя. Важливу регулюючу роль відіграють заохочення та покарання. Заохочення діє на учня «силою асоціації» позитивно. Нагорода може бути матеріальною і моральною.

Сенс винагорода полягає в тому, щоб учень усвідомлював моральну перевагу над матеріальним чинником. Приміром, батькові, вчителєві варто утримуватись від заохочень за виконання обов'язкового завдання. Адже тільки заслужена похвала чи винагорода приносить користь і є педагогічно виховним моментом. Щоправда, покару А.Волошин теж розглядав у виховному аспекті, якщо мали місце з боку учня порушення дисципліни, правил поведінки чи інші негативні вчинки. За його словами, покара сприяє вмінню школяра переборювати шкідливі звички і привчатись до відповідного дотримання порядку, дисципліни як у стінах школи, так в колі родини (виховання послуху перед старшими). Вчителє (вихователь) різними засобами виховного впливу повинен спрямовувати поведінку учня, привчати порушника порядку до норми та організації режиму.

А.Волошин обстоював пріоритетність не стільки міри покарання, як її профілактики (зауваження, попередження, обговорення, осудження подібного вчинку в учнівському гурті). Порушник дисципліни повинен усвідомлювати сталі своєї поведінки, розуміючи неприпустимість подібного вчинку в майбутньому. При

цьому покару аж ніяк не можна розглядати як засіб придушення ініціативи, активності учня, його жвавого характеру. Як тілесне, так і моральне покарання повинно попереджати новий прояв порушення порядку. У цьому плані слід використовувати моральну бесіду, яка може містити вираження незаловлення, усне попередження, оголошення про додаткову примусову працю, у т.ч. залишення учня в школі після закінчення занять. Проте і тут «ніяка покара не повинна нищити моральної гідності» школяра. Хоч «карати треба рішуче, серйозно, без гвіву».

У структурі виховного процесу первинний осередок – сім'я – у світлі концепції А.Волошина, на першому місці. Бо «родинне виховання є основою цілого виховання». Воно має впливову силу, бо дитину найкраще знають її рідні. Давня істина, що діти – найбільша радість батьків, їхня надія і зміна, майбутнє роду. Сімейне виховання А.Волошин назвав індивідуальною формою цього процесу, мета якого полягає в тому, щоб розвивати в дитини фізичні, трудові, моральні й розумові якості, виробити позитивне ставлення до оточення близьких людей, навколишнього середовища, закласти основи любові до щоденної праці незалежно від її якості чи складності. Звичайно, індивідуальна робота є найкращою та природною в дитячому віці. Її успіх пояснюється тою обставиною, що «старші і молодші в'яжуться повчаннями любові, єдиної релігії, єдиної мови, єдиної долі». ⁶⁸ Однак не можна забувати, що «природна любов родичів неразу багато шкودить дитині, коли не є обмежена свідомістю цілей виховання». І далі: «Там, – підкреслює А.Волошин, – де батько і мати зі сліпої любові до дитини не виступають проти злих нахилів дитини, де родичі не мають часу займатися з дитиною, або де злий приклад дають їм, там із рідного дому дитина не понесе з собою нитку чесноти, котра на все життя в'яже дітей добрих родин з родичами».

Характеризуючи переваги індивідуальної форми виховання, педагог звертає увагу на потребу врахування здорової обстановки в родині – головної передумови прогресивного (правильного) виховання дитини. Він увиразнює можливий результат «сліпої любові» батьків до дитини, акцентує фактори, що спричиняють «ідеальне виховання» дитини в колі сім'ї.

У родині мали б панувати: обопільна повага між батьками, єдність поглядів на відповідні явища (це особливо важливо у родинах, де батьки – представники різних націй або віросповідань), спільні трудові й культурні зацікавлення, життєві ідеали, різноманітні запити, культура побуту тощо. А.Волошин окреслював вагомість педагогічного такту з боку вчителя у виховній роботі, що вимагає чуйного ставлення до кожного школяра, поваги гідності і т.д. Попри індивідуальну форму роботи з учнями автор «Дидактики» надав певне значення колективній формі виховання з боку як сім'ї, так і школи, а також навколишнього середовища. Вчителеві (вихователєві) необхідно зважати на те, що школяр знаходиться під подвійним впливом; обидва чинники – сім'я та школа (якщо вони якісно доповнюють один одного) – стають плідотворними для виховання. З цього погляду школа повинна нагадувати учневі родинне вогнище.

Водночас батькам слід придивлятися до діяльності вчителя, продовжувати вдома його працю.

Цій меті добре може прислужитися постійний контакт між вчителем і учнем, сім'єю і школою. Такий зв'язок корисний, якщо практикувати проведення спільних свят, батьківських зборів (конференцій), занять у пластових гуртках, театральних вистав, бесід-лекцій про виховання. У рамках родинного виховання насамперед вагомі такі аспекти, як праця, навчання, формування добрих смаків щодо розумних потреб, естетичних нахилів, ставевих захоплень, і т.д.; якщо ж мовиться про випадки, коли діти виховуються поза сім'єю, тобто у сиротинцях, школах-інтернатах, а також у спеціалізованих закладах для глухонімих, сліпих, епілептичних, дебілів і

слабоумних та морально занедбаних дітей, останні «повинні виховуватись усі, котрі цього потребують», «котрим природа або якась нещасна пригода замкнула дорогу до освіти». Такий заклад «має бути для вихованця і родиною, і школою та лікарнею. Має доповнювати вади тілесного розвитку на стільки, щоб давав дитині навички до якогось практичного заняття».⁶⁹

Питання статевого виховання, яке порушував педагог, не відзначається оригінальними підходами та універсальними порадами. Вчений не шукав тут рецепту, а радше поділяв ідеї, висловлені багатьма попередниками – від Я.Коменського до Ф.Фребеля. Ось одне з міркувань А.Волошина про те, що супроти статевої небезпеки «не може вирозуміння, а лише розвивання почуття стилю, гартовання тіла, образовання характеру, добра лектура, відповідна аскеза». Отже, А.Волошин не омивав «гострих» питань, а прагнув до їхнього з'ясування.

Перед школою вчений висував завдання повсякчас формувати в учнів художній смак, розуміння естетичних цінностей загальнолюдського розряду. У напрямку естетичного виховання значну роль відіграють література і мистецтво. А.Волошин наголошував на потребі щоденно читати твори письменників рідної літератури, яка розвиває вміння граматно формувати думку, висловлювати її перед слухачами.

Дитина повинна винести зі стін школи вміння розрізняти красиве від гидкого, правдиве від фальшивого, поступ радуватися від розуміння краси досконалої природи. «Вже і листя дерев, – пише А.Волошин, – або фарби квітів, або склад тіла метелика – все це ілюструє нам багато краси. Най поучитись дитина в природі узнавати результат премудростей Божих, знати одушевляється красою природи, радуватися красному лісу, удивляти велику гору, глибокос і широке море...».

Вчений дійшов однозначного висновку: навчити учнів розуміти прекрасне в житті, природі, вміти віднайти дивосвіт краси в літературному чи мистецькому творі – ось завдання для досвідченого педагога-вихователя. А.Волошин вбачав в ілюстративному матеріалі (художній полотна Рафаеля, Мікеланджело, Леонардо да Вінчі, Дюрера, Шевченка, Бокшая, Мункачі, Матейко, ікони, випивки, візії художньо-промислових виробів) аргументацію для висловлених поглядів. «Естетичний смак облагороджує живот людський, поднимас думки із болота людського ко небу ідейного життя». Все це, за влучними словами Августина Волошина, отдаляє все, «что неправдивое, грубое, злос». А ще – зв'язок між поезією («вираження ідей наших словами»), музикою («спів»), малярством, ручними виробами. Все це – фоновий план у процесі естетичного виховання. Тут А.Волошин розрізняв «рецептивно-пасивну» площину та активну, що вимагає від учителя знання природних нахилів дитини, її обдарувань, які необхідно з вмінням розвивати та збагачувати. Скажімо, словесний дар або вивчення іноземної мови успішно розвивається передусім на основі материнської мови, а спостережливість – за допомогою рисунків і ручної праці. До речі, саме праці надав А.Волошин вирішальне значення, коли висвітлював тему виховання.

Трудове виховання нерозривно пов'язане із становленням особистості. Не тільки сучасна педагогічна думка кладе особливий наголос на ставленні дітей до праці. До цього закликала завжди народна педагогіка, сутність якої висловлена в численних прислів'ях та приказках: «Пташка для літання, – людина до праці»; «Добре працой, добре й буде»; «Хто робить, голий не ходить»; «Зароблена копійка краще краденого карбованця» тощо. Як відомо, до трьох років життя у дітей переважають забави з елементами праці. Трудове виховання дітей і молоді було відоме в усіх історичних формаціях. Воно впливає із загально існуючого порядку в природі. Ще англійський мислитель Томас Мор (1478–1535) чи не вперше звернув увагу на трудове виховання як фактор, що вказує на види розумової та фізичної праці, а Таммазо Кампанелла (1568–1639) на сторінках своєї книжки «Місто сонця»

(1602) зробив спробу змалювати таке суспільство, в якому всі громадяни працюють і люблять працю.

А.Волошин добре знав погляди Ж.-Ж.Руссо, Р.Оуена, Ш.Фур'є, Д.Локка та. у першу чергу, Я.Коменського, Й.Песталоцці, К.Ушинського, які у тій чи іншій мірі розкривали специфіку трудового виховання і його значення в житті людини й суспільства.

Трудове виховання проходить червоною ниткою скрізь: в навчанні, в забавах дітей; все служить розвитку духовних і фізичних сил учнів.

Висвітлюючи тему «Заняття», що містить §17 Волошинової праці «Дидактика», педагог підкреслює: людина створена «для роботи і родиться з природною нахлильністю до руху й заняття». ⁷⁰ Саме поняття «Заняття» вчений розумів як важливу складову частину системного виховання дитини. Іншими словами, щоб «в дитині розвивалася творча сила, виховникові не слід мішатися до забави дітей, так щоб вони могли вільно комбінувати та переводити свою вільну думку». Хіба не цікава деталь? «Коли дитина занята справою, то не привикає до лінивства і до всяких хиб, котрі з лінивства повстають», – застерігає А.Волошин. Він обгрунтовує ланку трудового виховання: від гри дітей (забави) до безпосередньої праці.

Навіть забава повинна мати елемент праці, а не перетворюватись у гайнування часу. Дослідник розглядає гру, власне, як основну форму вияву активності дитини на різних етапах її життя. Бо ж вона грається, тому що її приваблює процес гри, зміст пх дій, які дитя при цьому опосередковано чи безпосередньо виконує. Невдовзі гра і цієї фази (забави) переходить мимоволі в іншу стадію – змістовну творчу діяльність. А тут вже дитина ставить перед собою певну мету, прагне до її здійснення. Перехід від гри до праці має бути непомітним для дитини. І в колі родини, і в школі слід за допомогою гри привчати дітей до праці, виконання конкретних обов'язків. А ось ще одне цікаве застерження Волошина-педагога: гра – це своєрідна діяльність і в дитини вона виникає із власних бажань.

Примусово дитя не може плідно гратися, тобто «працювати», бо воно не «усвідомлює» сенсу, тобто користі від тієї чи іншої забави. Тому емоційне збудження, веселий, бадьорий настрій, захоплення – все це невід'ємні супутники гри як своєрідної праці малят, дошкільнят, учнів. Без задоволення її не буває. бо гра – це вільна, проте обумовлена діяльність. А звідси випливає її квінтесенція: «при забаві поступово привчаємо дитину до роботи. Ця праця має відповідати віку дитини, силам та спосібностям». ⁷¹ Це твердження А.Волошина в якійсь мірі перегукується з думками багатьох педагогів, у т.ч. німецького – Георга Кершенштайнера (1864–1932), австрійського – Джона Левея (1859–1952), польських – Генрика Ровіда (1877–1944), Владислава Спасьовського (1877–1941) та ін. ⁷²

У цьому зв'язку нагадаємо, що трудове виховання пропагували Г.Сковорода, Т.Шевченко, О.Духнович, Леся Українка, С.Руданський, М.Драгоманов, Ю.Федькович, М.Коцюбинський і передусім – А.Макаренко, В.Сухомлинський. «Тільки участь праці дає змогу виробити моральні відносини з іншими людьми». – писав А.Макаренко.

Завдання педагога полягає в тому, щоб скерувати процес цієї участі, привчаючи дитину чи школяра до праці з врахуванням вікових особливостей. Адже те, що задовольняє дошкільнятка, приносить маляткові радість, то нерідко залишить цілком байдужим підлітка, школяра чи юнака. Таким чином, А.Волошин обстоював різновид праці як якості з навчальним стимулом. Звідси його переконання: «праця в школі має бути не забавою, а серйозною працею».

Щоправда, у молодших класах цю працю варто виконувати на рівні циклічної гри, урізноманітнюючи її а) смисловими (наприклад, гра з кольоровими кубиками,

калейдоскопом, музичними інструментами і т.п.), б) м'язовими (гімнастичні вправи, рух на ходулях), в) мовними (наприклад, згадування) вправами.

Праця перетворюється в цікаве заняття дітей за умов, коли вчитель (вихователь) виявляє особистий дослідницький пошук,⁷³ вміє налагодити настрій дітей, пробудити в них захоплення предметом розмови, уривком з оповідання, пісні, казки рідною чи іноземною мовою.

Концепція навчання і виховання, що належить перу Августина Волошина як педагога, не втратила своєї вартості. Вона і сьогодні має суттєву пізнавальну цінність, велике теоретичне й практичне значення.

1. Бірчак В. Августин Волошин. Єго життя і діяльність. З нагоди ювілею 50-літніх уродин і 25-літньої праці. – Ужгород, 1924. – С.19.
2. Там же. – С.24.
3. Волошин А. Педагогика и дидактика для учительських семинарий. – Ужгород, 1923. – С.183.
4. Там же. С.15.
5. Там же. – С.11.
6. Там же. – С.15.
7. Ziller T. Grundlegung zur Lehre vom erzieherischen Unterricht. – Leipzig, 1865. – S.20, 24, 63. – Vgl. auch: Ziller T. Einleitung in die allgemeine Pädagogik (1901); Ziller T. Vorlesungen über allgemeine Pädagogik (1876; hrsg. von Th. Fritsch, 1914); Pädagogisches Lexikon mit einem Anhang über die Geschichte der Pädagogik und über das Bildungswesen der Länder. Hrsg. von H.H.Groothof und M.Stallmann. – Stuttgart–Berlin, 1965.
8. Волошин А. Назв. праця. – С.13.
9. Там же. – С.17.
10. Там же. – С.19.
11. Волошин А. О письменном языке подкарпатских русинов. – Ужгород, 1921. – С.4–42; Див. також: Юсип Ю.В. Августин Волошин і мовна дискусія 20-х років ХХ ст. // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. – Ужгород, 1993. – С.338–342; Чучка П.П. Августин Волошин і питання української мови на Закарпатті // Закарпатська правда. – 1991. – 5 листопада; Пор. також наступні дослідницькі студії: Турянця В.В. Августин Волошин про методику навчання рідної мови // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. – Ужгород, 1993. – С.303–308; Бача Ю., Штець М. Чому, коли і як? – Пряшів–Київ, 1992. – С.35; За рідне слово! Полеміка з русофілами. – Мукачів, 1937. – Част. перша – С.23; Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус // Сучасність. – 1987. – С.23–24; Зимомря М.І. Погляди на етнічну приналежність і мову корінного слов'янського населення Закарпаття у німецькомовних дослідженнях // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. – Ужгород, 1993. – С.170–174; Франко З. Мова як засіб національної атрибуції літератури // Сучасність. – 1992. – №11. – С.113; Дем'ян Г. Августин Волошин // Таланти Бойківщини. – Львів, 1991. – С.221; Зілгалов В. Вони долали картагену провінційности: Український Вільний університет у Празі і Закарпатті // Карпатський край. – Ужгород, 1993. – №9–11. – С.24–25; Дзендзелівський Й. ПОН і забутий Гарайда // Тиса. – Ужгород, 1994. – №1–2. – С.39–46; Федик О. Українська мова: дихотомія «лінгва-середовище» // Науковий збірник Українського Вільного університету. – Мюнхен–Львів, 1993. – Т.16. – С.207–214.
12. Волошин А. Педагогика і дидактика. – Ужгород, 1924. – С.31.
13. Волошин А. О соціальному вихованню. – Ужгород, 1924. – С.5.

14. Там же. – С.52.
15. Там же. – С.50.
16. Волошин А. Педагогіка і дидактика. – С.72.
17. Волошин А. Методика. – Ужгород, 1935. – С.25.
18. Гоша Е., Турянция В. Августин Волошин про статеве виховання молоді // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича. – Ужгород, 1992. – С.271–274.
19. Волошин А. Методика. – С.41.
20. Волошин А. Педагогічна психологія. – Ужгород, 1923. – С.5.
21. Нечасв А. Руководство к экспериментально-психологическому исследованию детей. – Москва, 1925.
22. Волошин А. Педагогічна психологія. – С.34.
23. Mehmman A. Intelligenz und Wille. – Berlin, 1920; vgl.: Vetter A. Die Erlebnisbedeutung der Phantasie (1949); Ewert O. Phantasie // Pädagogisches Lexikon. Hrsg. von H.H.Groothoff, M.Stallmann. – Stuttgart, Berlin, 1965. – S.707–708.
24. Волошин А. Дидактика. – Ужгород, 1932. – Ч.2.
25. Там же. – С.34.
26. Волошин А. Логіка / Зложив Августин Волошин. Перебрав Андрій Алиськевич. – Ужгород, 1935; Пор.: Зведомисння руської держ. реальної гімназії в Берегсасі (Берегово) на 1920–21 учебний год. Зладив Андрій Алиськевич. – Ужгород, 1921.
27. Волошин А. Логіка. – С.13.
28. Там же. – С.13.
29. Там же. – С.23.
30. Волошин А. Коротка історія педагогіки для учительських семінарій. – Ужгород, 1923.
31. Штефан А. За правду і волю. Спомини і дещо з історії Карпатської України. – Торонто, 1973. – Книга перша. – С.247.
32. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Мюнхен, 1972. – Т.І. – С.497.
33. Волошин А. Коротка історія педагогіки для учительських семінарій. – Ужгород, 1923. – С.6, 12.
34. Там же. – С.29–30.
35. Там же. – С.36.
36. Мороз М. Традиції шкільних підручників Л.М.Толстого. К.Д.Ушинського в «Часописі для угро-руської молоді» А.Волошина і «Світлі» О.Маркуша // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті І.Панькевича. – Ужгород, 1992. – С.337; Пор.: Лесів М. Джерела до історії розвитку української мови // Народний календар. – Варшава, 1961. – №11; Шевченко Ф.Л. Роль Закарпаття в загальноукраїнському історичному процесі // Ю.І.Гуца-Венелін і слов'янський світ / Упор. Гранчак І.М., Зимомря М.І. – Ужгород, 1992. – С.37; Белей Л.О. Мовна ситуація в Закарпатті у міжвоєнний період (на матеріалі споминів Ф.Тихого. «Ужгород, 1923» // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. – Ужгород, 1993. – С.58.
37. Волошин А. Коротка історія педагогіки для учительських семінарій. – С.65.
38. Волошин А. Пам'яті Александра Духновича. – Ужгород, 1923. – С.6.
39. Там же. – С.22; Див.: Рудловчак О. Олександр Духнович (Життя і діяльність) // Олександр Духнович. Твори. – Т.І. – Братіслава, 1968; Ричалка М. О.В.Духнович – педагог і освітній діяч. – Пряшів, 1959; Бача Ю. Літературний рух на Закарпатті середини ХІХ ст. – Пряшів, 1961.

40. Жупанин О. Народознавча педагогіка Олександра Духновича // Дукля. – 1992. – №4. – С.33; Зимомря М.І. Вегеш М.М. Духовні устремління О.Духновича в оцінках Августина Волошина та Едуарда Вінгера // О.В.Духнович і слов'янський світ. – Ужгород, 1993. – С.178–179; Бача Ю. Життя і творчість Олександра Духновича // Олександр Духнович. – Додаток до газети «Нове життя». – Прашів, 1993. – №14. – С.3–14.
41. Вегеш М. «Любов народна і міжнародна». Августин Волошин: педагог і людина // Молодь Закарпаття. – 1990. – 29 вересня.
42. Яцко П. Августин Волошин як педагог. Спомини // Августин Волошин. Єго життя і діяльність. – С.31.
43. Штефан А. Назв. праця. – С.245–246.
44. Рогач І. Як живе і працює батько відродження Карпатської України в 1939 р // Нова свобода. – 1939. – 7 січня.
45. Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. – Торонто, 1977. – С.128.
46. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник // Твори. – Т.8. – Вашингтон, 1987. – С.141–142.
47. Там же. – С.142–143.
48. Задорожний В., Вегеш М. Лицарі абсурду. Надзвичайний стан у Карпатській Україні // Закарпатська правда. – 1992. – 15 грудня.
49. Могорита М. Синівська пам'ять // Карпатська Україна. – 1993. – 11 березня.
50. Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. С.128.
51. Див.: Выготский Л.С. Психология искусства. – Москва, 1968; Андреева Г.М. Социальная психология. – Москва, 1981; Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – Москва, 1975; Иванов В.П. Человеческая деятельность – познание – искусство. – Киев, 1977; Костюк Г.С. Психология. – Київ, 1955; Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психологічний розвиток особистості. – Київ, 1989; Ситін Г.М. Психологія самовиховання. – Київ, 1973; Психологічний словник / За редакцією В.І.Войтка. – Київ, 1982; Машталер О.В. Педагогічна і освітня діяльність О.В.Духновича. – Київ, 1966; Шкоран В.В. Нестандартний урок української мови // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. – Ужгород, 1993; Баженова І.М. Педагогічний пошук. – Київ, 1988; Кость М.В. Морально-естетичне виховання на уроках української мови // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні; Пор. також такі дослідження, як, напр.: Rubinsztein S.L. Podstawy psychologii ogólnej. Warszawa, 1962; Kupisiewicz Cz. Podstawy dydaktyki ogólnej. Warszawa, 1973; Nagajowa M. Kształcenie języka ucniа w szkolic podstawowej. – Warszawa, 1985; Borthowski S. Spór z polonistyka szkolna. – Warszawa, 1988; Rudnianski J. Metoda pracy umysłowej ucniа. – Warszawa, 1967; Pädagogisches Lexikon. Herausgegeben von H.H.groothoff und M.Stallmann. – Stuttgart–Berlin, 1965; Jakobiec M. Aleksander Brückner jako historik Literatur slowianskich Przegland humanistyczny. – Warszawa, 1990. – №10; Czech M. Swiadomosc historyczna Ukrainy w pierwszej polowy – VII w. w swietle ówczesnej literatury polemicznej // Slawia orientalis. – Warszawa, 1989.
52. Волошин А. Педагогіка і дидактика. – С.81.
53. Там же. – С.92.
54. Там же. – С.94.
55. Волошин А. Дидактика. Ужгород, 1932. – С.5.
56. Волошин А. Педагогіка і дидактика. – С.113.

57. Schrey H.H. Weltbild und Glaube im 20. Jahrhundert. – Göttingen, 1956; Weber O. Die Herrschaft Jesu Christi im Umbruch der Weltgestalt. – Neukirchen, 1956; Rothenberg F.S. Christ sein heute. Handbuch der Probleme. – Kassel, 1959; Die Bibel. – Freiburg, Basel, Wien, 1979; Macey J. Kirche zwischen Ost und West. – Hildesheim, 1969; Fiedler J. Beiträge zur Geschichte der Union der Ruthenen / Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissenschaften. – Wien, 1862. – Bd. XXXIX, IV. – S.481–524; Wolf de J. Katolisch sein ist ein Verbrechen... – Köln, 1987. – S.185; Winter E. Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine (955–1939). – Praga, 1944. – S.36–38.
58. Пор.: Heinemann W., Viehweger D. Textlinguistik. Eine Einführung. – Tübingen, 1991. – S.23; Bodmer F. Die Sprachen der Welt. – Köln–Berlin, o.J. – S.160; Werlich E. Typologie der Texte. Entwurf eines textlinguistischen Modells zur Grundlegung einer Textgrammatik. – Heidelberg, 1979; Blumenthal P. Semantische Dichte. Tübingen, 1983. – S.108; Jolles A. Einfache Formen. – Tübingen, 1982. – S.196; Broich U., Pfister M. Intertextualität. – Tübingen, 1985. – S.137; Levy J. Die literarische Übersetzung. – Frankfurt, 1969. – S.43; Горбач А.Г. Франкові переклади Шевченкової поезії // Наукові записки УТГГ.–Мюнхен, 1966.–С.97; Зимомя М.І. Слово про Богдана Лепкого // Теорія і практика перекладу. – Вип.17. – Київ, 1991. – С.159; Денисюк І. Карбівничий чистого металу // Жовтень. – Львів, 1971. – №5. – С.104.
59. Пор. Пап С. Початки християнства на Закарпатті: На основі нових дослідів. – Філадельфія, 1983; Сабоп Севастіян. Голгофа греко-католицької церкви в Чехословаччині. – Торонто–Рім, 1978; Маркус В. Нищення Греко-католицької Церкви в мучаківській єпархії в 1945–1950 рр. // Збірник на пошану Зенона Кузеля. Записки наукового товариства ім.Шевченка. – Т.СLXIX. – Париж–Сідней, 1962; Пагіря В. Монастирі Закарпаття (1360–1939). – Мукачєво, 1993.
60. Herder J.G. Journal meiner Reise im Jahre 1769 // Herders Sämtliche Werke. – Berlin, 1878. – Bd.IV; Engel J. Ch. Geschichte Ukraine und der ukrainischen Cosaken. – Halle, 1796; Bodenstedt F. Die poetische Ukraine. – Stuttgart–Tübingen, 1845; Rudnytsky S. Ukraine: Land und Volk. – Berlin, 1916; Franko I. Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine. – Berlin, 1963; Opisy Erika Lassoty i Wihelma Beauplana. – Warszawa, 1972; Serczyk W.A. Na dalekiej Ukrainie. – Krakow, 1984; Losyk W. Kurzer Abriss der ukrainischen Geschichte // Jahrbuch der Ukrainekunde. – München, 1986; Hausmann G., Kapeller A. Ukraine. Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. – Baden-Baden, 1993; Jensen A. Taras Schewtschenko. – Wiesbaden, 1965; Zymonja M. Deutsche Sevcenko – Rezeption vor 1917 // Der revolutionäre Demokrat Taras Sevcenko (1814–1861). – Hrsg. von E.Winter und G. Jarosch. – Berlin, 1976; Horbatsch A.H. Die ukrainischen Kulturprozesse im 20. Jahrhundert // Studien zu Nationalitätenfragen. – München, 1993. – №9.
61. Див.: Шевчук В. Нерозгадані тасмници «Історії Русів» // Історія Русів. – Київ, 1991; Сірополук С. Народня освіта на українських землях і в колоніях // Антонович Д. Українська культура. – Мюнхен, 1898; Заброварний С. Хрещення Київської Русі 988 року // Греко-католицький церковний календар. – Варшава, 1988; Субтельний О. Україна. Історія. – Київ, 1991; Дорошенко Д. Угорська Україна. – Ужгород, 1992; Шандор В. Закарпаття. Історико-правовий нарис від IX ст. до 1920. – Нью-Йорк, 1992; Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави. – Ужгород, 1991; Гранчак І.М., Зимомя М.І. Гуца-Венелін – засновник болгаристики в Росії та в Україні // Ю.І.Гуца-Венелін і слов'янський світ / Упорядники І.М.Гранчак, М.І.Зимомя. – Ужгород, 1992; Павличко Д. Джерело життя // Г.А.Нудьга. Українська пісня в світлі. – Київ, 1989; Мольнар М. Зустрічі

- культур: 3 чехословацько-українських взаємовідносин. – Пряшів, 1980; Рудловчак О. Біля джерел сучасності: Розвідки, статті, нариси. – Пряшів, 1981; Штець М. Літературна мова українців Закарпаття і Східної Словаччини (після 1918). – Братіслава, 1969; Німчук В. Про походження українських діалектів // Україна. Наука і культура. – Київ, 1993; Ковач Ф. Есафета предків і національна безтактність // Пам'ятки України. – Київ, 1992. – №1; Горбач О. Літературна мова бачвансько-срімських українців; Горбач А.Г. Особливості епічного стилю українських народних дум // Збірник на пошану Зепона Кузеля. Записки Наукового товариства ім.Шевченка. – Т.СLXIX. – Париж–Нью-Йорк–Мюнхен–Торонто–Сідней, 1962; Чижевський Е. Народ і слово Шевченка. – Київ, 1961; Мірчук І. Історія української культури. – Мюнхен, 1946; Бочковський О.І. Вплив суспільної складні на формування й розвиток народу // Бочковський О. Вступ до націології. – Мюнхен, 1991–1992; Герус-Тарнавська І. Назовниство в поетичному творі. – Мюнхен, 1966; Шабліовський С. Народ і слово Шевченка. – Київ, 1961; Моторнюк І. Хто «Ми» такі, або антирабська тема в українській літературі // Науковий збірник Українського Вільного Університету. – Т.16. – Мюнхен – Львів, 1993; Погребенник Ф. Величчя й трагічна історія пісні-гімну «Ще не вмерла Україна» // Павло Чубинський. Ще не вмерла Україна. – Київ, 1994.
62. Волошин А. Коротка історія педагогіки для учительських семінарій. – С.53.
63. Річціотті Джозеппе. Життя Ісуса Христа. – Рим, 1979. – С.687.
64. Ziller T. Grundlegung zur Lehre vom erzieherischen Unterricht. – Leipzig, 1856. – S.24–25.
65. Волошин А. Дидактика. – С.11.
66. Див.: Огієнко І. Історія Української церкви. – Т.1–2. – Прага, 1942; Кость Панас. Історія Української Церкви. – Львів, 1992; Яковенко С. Августин Волошин як святиєник // Шлях. – 1955. – №22; Стерчо П. Августин Волошин // Календар-альманах «Нового шляху». – 1974.
67. Альтруїзм – безкорислива турбота про благо людей, готовність поступитися особистими інтересами задля іншої людини. Альтруїзм протилежність егоїзму.
68. Волошин А. Дидактика. – С.13.
69. Там же. – С.15.
70. Там же. – С.26.
71. Там же. – С.27.
72. Див.: Український Календар. – Варшава. – 1984. – С.233; Див. також: Лєшик В. Вчора, сьогодні, завтра. До історії Українського інтернату в Мюнхені. – Мюнхен, 1990; Рибак О. Етнопсихологічні дослідження вчених Українського Вільного Університету // Науковий збірник Українського Вільного Університету. – Т.16. – Мюнхен–Львів, 1993; Стахів М. Організація шкільництва в Україні // Стахів М. Христова церква в Україні 988–1996. До друку викінчив др. Петро Стерчо. – Стемфорд, 1985; Мокрий В. Обрії Шашківцевих питань // Ювілей хрещення Русі–України. Греко-кат. церковний календар. – Варшава, 1988.
73. В останні роки помітним став дослідницький ужинок багатьох вчителів (М.Машура, М.Алмашій, Ю.Мудра, З.Жовчак, М.Олашин, В.Петсчук та ін.) Закарпаття, які видрукували низку цікавих праць, де закресні питання історії, краєзнавства, педагогіки. Див.: Зокрема: Талапканич М., Алмашій М., Сивохоп В. Наша школа. – Ужгород, 1991; Мудра Ю. Наш край – наша історія // Новини Закарпаття. – 1992, 1993; Зимомря М., Туряниця В. З думою про отчий край // Дука. – 1993. – №4; Данилюк Д., Ілько В. З історії та розвитку культури

Висновки

Однією із найвизначніших постатей історії Закарпаття XX століття, безперечно, був Августин Волошин. Не випадково, що його багатогранна педагогічна, освітньо-культурна і політична спадщина вже при житті привертала увагу дослідників. Одними з перших, хто зробив спробу подати життєвий і творчий шлях Августина Волошина були його найближчі соратники і учні Августин Штефан, Володимир Бірчак, Василь Гренджа-Донський, Вікентій Шандор, Павло Яйко та багато інших. Уже на початку XX століття Августина Волошина порівнювали з визначним будителем закарпатців Олександром Духновичем.

На дослідження різнобічної діяльності А.Волошина було накладено «табу» відразу із встановленням радянської влади в нашому краї, а ті нечисленні праці радянських істориків, які з'явилися в 50–80-х роках, зображували Волошина виключно в негативному плані. В уяві радянських «вчених мужів» А.Волошин був «залежним українським буржуазним націоналістом», «ворогом народу», «слугою кількох господарів», «політичним авантюристом» тощо. В такому руслі написані заідеологізовані роботи Д.Буковича, Б.Співака, П.Халуса та багатьох інших. Виняток, хіба-що, становили праці, які публікувалися за кордоном. А.Штефан видав першу біографічного характеру монографію «Августин Волошин президент Карпатської України», яка не втратила своєї актуальності до наших днів. Авторами змістовних праць про А.Волошина були О.Данко, А.Пекар, В.Маркусь, В.Шандор, П.Кукуруза, М.Мушинка та ін. Найповніше педагогічну спадщину А.Волошина проаналізувала відома чеська дослідниця Тетяна Беднаржова у монографії «Августин Волошин – державний діяч, педагог-мислитель».

1990 рік став переломним у висвітленні життєвого шляху і багатющої діяльності А.Волошина українськими істориками, педагогами і філологами. Цьому сприяли наслідки перестроєвих процесів у колишньому СРСР, для яких характерною була переоцінка цінностей і повернення із забуття видатних постатей нашої історії. Особливо цьому сприяло проголошення Україною державної незалежності. Відкриття архівних фондів та доступ до них науковців дозволили українським вченим зовсім іншими очима подивитися на неординарну постать Августина Волошина. Більш-менш об'єктивний підхід до висвітлення спадщини видатного закарпатця був притаманний працям В.Гомонная, М.Болдижара, Ю.Балеги, П.Чучки, О.Мишанича та багатьох інших. Окремі вчені суттєво переглянули свої попередні оцінки діяльності А.Волошина. Педагогічні погляди А.Волошина найповніше висвітлили В.Гомонная, М.Зимомря, В.Гуряничя та інші. Особливої уваги заслуговують змістовні праці молодшої дослідниці Маріанни Кляп, яка наприкінці 90-х років захистила кандидатську дисертацію з цієї проблеми. Політичний портрет А.Волошина досить повно відображений в працях М.Болдижара, В.Ганчина та інших.

Необхідно відзначити, що сучасні дослідники притримуються різних думок щодо оцінки політичної спадщини А.Волошина, який у своїй політичній діяльності пройшов певну еволюцію. Разом з тим, всі вони сходяться на тому, що А.Волошин був неординарною і помітною особистістю свого часу, який відзначався високою освіченістю, поміркованістю і толерантністю. Саме ці риси вплинули на призначення А.Волошина прем'єр-міністром уряду Підкарпатської Русі.

Августин Волошин був, перш за все педагогом. З таким твердженням погоджується переважна більшість сучасних дослідників. Аналіз його підручників, яких він видав кілька десятків, дає підставу стверджувати, що А.Волошин досконало вивчив і опрацював все краще з доробку Коменського, Песталоцці, Гербарта, Ціллера, Ушинського, Толстого та інших видатних мислителів. Однак, А.Волошин не був тільки теоретиком педагогічної думки того часу. В 20–30-х роках він викладав різні предмети педагогічного циклу в Ужгородській учительській семінарії, а згодом в Українському вільному університеті в Празі, керував цілим рядом педагогічних та культурних товариств тощо. Незважаючи на те, що пройшло багато десятиріч з часу появи педагогічних праць А.Волошина, його положення та ідеї не втратили своєї актуальності та наукової значимості. Адже, в його працях відображена чітка позиція вченого з проблем утвердження української національної ідеї за Карпатами, відродження української національної культури. Необхідно погодитись з твердженням М.Кляп, що досвід, набутий А.Волошином в процесі наукової та педагогічної діяльності в цей період став основою для розробки ним в подальшому конкретних засад розбудови національної системи освіти і виховання в Українській державі.

Значення Августина Волошина як вченого (педагога, літературознавця, мовознавця, етнографа, теолога, публіциста, видавця), громадського і культурного діяча виходить далеко за межі регіональної оцінки. Іншими словами, його ім'я посідає чільне місце в духовному світі історії України, її культури та науки першої половини ХХ ст. Демократична спрямованість наукової спадщини А.Волошина, як педагога, її соціальна заостреність і об'єктивне тлумачення у річниці оборони духовних устремлінь українського народу – автохтонного населення на території історичного Закарпаття – все це визначило питому вагу плідотворної діяльності цього діяча на ниві української культури.

Підтримуючи думку М.Болдижара про пріоритет педагогічної діяльності А. Волошина перед політичною, разом з тим, не можемо погодитись з твердженням, що А.Волошин ніколи не готувався до політичної роботи. Історичні документи переконують, що в 1918–1919 рр. А.Волошин був помітною постаттю на політичній карті тогочасного Закарпаття, очолюючи Ужгородську народну раду. Він взяв активну участь в роботі Всеукраїнського конгресу, який 21 січня 1919 р. прийняв рішення про воз'єднання краю з Україною, а коли УНР припинила своє існування, А.Волошин все зробив для того, щоб об'єднати закарпатські народні ради в єдину Центральну Руську народну раду. Рішення цієї ради про входження до складу шойно утвореної Чехословацької республіки необхідно розцінювати як позитивне. Роль А.Волошина в цьому була теж немалою.

Протягом міжвоєнного періоду А.Волошин активно займався політичною діяльністю, очолюючи Народно-християнську партію та від неї представляв інтереси закарпатців у чехословацькому парламенті. Після надання краю автономних прав А.Волошин займав посаду державного секретаря в кабінеті Андрія Бродія, а з 26 жовтня 1938 р. був призначений прем'єр-міністром автономного уряду Підкарпатської Русі (Карпатської України). Період з 26 жовтня 1938 р. до 15 березня 1939 р. в житті А.Волошина необхідно розглядати на фоні тогочасного міжнародного становища Чехословащини та її складової частини – Карпатської України. А воно було нелегким. Постійні напади угорських і польських терористів, антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колонії», суперечності і конфлікти в українському таборі, українсько-чеські непорозуміння... Ці, та ряд інших факторів, негативно впливали на внутрішньополітичне становище Карпатської України, і уряд А.Волошина не рахувався з цим не міг. А тому зрозуміло, що політичний режим в Карпатській Україні не міг бути іншим, ніж авторитарним. Августин Волошин.

намагаючись зберегти життєдіяльність молодій державі, змушений був піти на ряд кроків, які в сучасному розумінні важко віднести до демократичних (бсальтернативні вибори до Союму, відкриття концтабору, закриття товариств, які проводили ангнукраїнську діяльність, розпуск всіх політичних партій тощо).

Августин Волошин закономірно був обраний президентом Карпатської України, бо не було більш достойного політичного діяча в краї наприкінці 30-х рр. Однак, доля Карпатської України вирішувалася не в Хусті – столиці Карпатської України. Фашистські Німеччина та Італія не були зацікавлені в існуванні незалежної Карпатської України. 15 березня гортистські війська, за згодою Гітлера, почали окупацію краю. Однак, незважаючи на короткочасність свого існування, Карпатська Україна показала всьому світу, що українська нація живе, бореться...

Академік Дмитро Яворницький писав у своїй автобіографії: «Моїм правилом в житті було пращой... пращой до тих пір, поки служать тобі руки і поки б'ється живе серце в твоїх грудях, пращой на користь твого народу і для блага Вітчизни дорогої тобі». Ці слова мав повне право сказати Августин Волошин.

Бібліографія друкованих праць Августина Волошина. Література про його життя і діяльність

Шановний читачу!

Пропонуємо Вашій увазі вибрану бібліографію праць різноманітного плану Августина Волошина. До неї включені окремі видання (підручники, книги науково-популярного змісту, художні твори), а також статті, звернення, інтерв'ю, опубліковані в різні роки в Ужгороді та за кордоном.

В основу даної бібліографії покладено такі видання : Вегеш М., Турянця В. Августин Волошин (1874–1945). Бібліографічний покажчик. – Ужгород, 1994. –25 с.; Зиморя М., Гомоннай В., Вегеш М. Августин Волошин –Ужгород, 1995. –С.96–100; Беднаржова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог-мислитель. – Львів, 1995. –С.146–156 та деякі інші. Особливої уваги заслуговує праця професорів Олексі Миличица і Павла Чучки, які зібрали найбільш повне на сьогоднішній день зібрання вибраних праць Августина Волошин (Августин Волошин. Твори. – Ужгород: МПП «Іражда», 1995). Вони ж видали «Бібліографію друкованих праць Августина Волошина» (Там само. –С.391–397).

Про Августина Волошина опубліковано чимало наукових і науково-популярних праць. Важко назвати будь-яку монографію чи статтю про Карпатську Україну, в якій би не згадувався А.Волошин. І це, на нашу думку, закономірно. Складаючи список літератури про А.Волошина, ми обмежилися тільки тими працями, які спеціально присвячені президенту Карпатської України. У своїй праці «Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті» (Київ–Ужгород, 1997) автор наводить досить повну бібліографію історії Карпатської України.

Сподіваємось, що наступні дослідники продовжать пошуки інших опублікованих праць Августина Волошина, що в недалекому майбутньому дасть нам змогу видати значно повніший бібліографічний покажчик робіт видатного педагога і громадсько-культурного діяча Закарпаття ХХ століття.

Бібліографічний покажчик праць Августина Волошина

Окремі видання

- Азбука и перва читанка для I кл. народних шкіл на руськом язїї / По малярской азбуці Павла Генція переробив Августин Волошин. – Будапешт, 1905, 2-е вид. – 1913. – 116 с.
- Азбука карпато-руського и церковно-славянського читання. Шестое изданіе. – Ужгород, 1921. – 104 с.; Семейное изданіе. – Ужгород, 1924. – 103 с.
- Азбука укро-руського и церковно-слав'янського чтенія. – Ужгород, 1904; 2-е, 3-е, 4-е, 5-е, 6-е, 7-е вид. – 1913, 1916, 1919, 1920, 1921, 1924.
- (Андрій Верховинський). Маруся Верховинка. П'єса на три дії. – Ужгород, 1931. – 74 с.
- Без Бога ні до порога. П'єса в трьох діях. – Ужгород, 1936. – 94 с.
- Братское слово ко вірным сынам греко-католицької церкви. – Ужгород, 1922.
- Волошин Августин и Велигорський Михайло. Физика и хемія для низших клас середних шкіл и для горожанських и народных шкіл. – Вид. 2-е. – Ужгород, 1932. – 277 с.
- Ворожба або не протився науці: Правдива історія / По Б.Л. переписав Иванович. – Ужгород, 1918 (Читальня. Книжочки для народа. – 4.4).
- Дві політичні розмови (Інтерв'ю. Страх о Подкарпатську Русь). Книжка «Русина». – Ужгород, 1923. – Ч.3. – 32 с.
- Дидактика (літограф.). – Ужгород, 1933.
- Історія педагогіки для учительських семінарій. – Ужгород, 1923. – 84 с.
- Ицко и Яцко. – Ужгород, 1904 («Поучительное чтеніе»).
- Коротка історія педагогіки для учительських семінарій. Друге справлене видання. – Ужгород, 1931. – 88 с.
- Коротка історія психології. – Ужгород, 1937.
- Логіка. Зложив Августин Волошин. Переробив Андрій Алиськевич. – Ужгород, 1935. – 94 с.
- Люби своє! Оповідання. – Ужгород, 1925. – 19 с.
- Мала Библия для низших народных школ. – Ужгород, 1904.
- Мала читанка для II и III класы народных школ. – Вид. II. – Ужгород, 1925. – 128 с.; вид. III. – Ужгород, 1930. – 125 с.; Вид. IV – Ужгород, Пряшів, 1937. – 165 с.
- Малая Библия для низших классов народных школ. Изд. III. – Ужгород, 1914. – 96 с.
- Методъ и подробный планъ народошк. катехизаціи. – Ужгород, 1910.
- Малый бібл. катехизм для низш. кл. нар. шк. – Ужгород, 1930.
- Методика народно-шкільного навчання. – Ужгород, 1935.
- Методическая грамматика карпаторусского языка для народных школ. – Ужгород, 1899.
- Методическая грамматика карпато-русского языка для народных школ. Ч. II. Для II и IV классов народной школы. – Ужгород, 1919. – 96 с.
- Методическая грамматика карпато-руського языка для низших клас народных школ. – Ужгород, 1923.
- Методична граматика руського языка для низших клас народных шкіл. – Изд. II. – Ужгород, 1923. – 111 с.; Вид. V. – Ужгород, 1928. – 111 с.; Вид. VI. – Ужгород, 1930. – 111 с.

- Методическая грамматика устро-русского литературного языка для народных школ. – Ужгород, 1901.
- Наука о числах для I и II классов народных школ. – Ужгород, 1919. – 55 с.; 2-е вид. – 1923. – 55 с.
- Наука о числах для III класса народных школ. – Ужгород, 1919. – 47 с.; 2-е вид. – 1923. – 48 с.
- Наука о числах для IV класу народных школ. – Изд. II. – Ужгород, 1923. – 62 с.
- Наука о числах для народных школ. – Ужгород, 1919. – 62 с.; 2-е вид. – 1923. – 62 с.
- Наука стилизації для IV, V и VI кл. народных школ. – Ужгород, 1923. – 46 с.
- Наш страшный враг. – Ужгород, 1918. – 32 с. (Читальня. Книжочки для народа. – Ч.5).
- О письменном языке подкарпатских русинов. – Ужгород, 1921. – 42 с.
- О социальным вихованню. – Ужгород, 1924. – 53 с.
- Паленка – загуба: Оповідання з життя народного на Подк. Руси. – Мукачєво, 1924. – 15 с. (Народна бібліотєска под редак. Володимира Кульчицького. – Ч.1).
- Пам'яті Александра Духновича. – Ужгород, 1923. – 30 с.
- Педагогика и дидактика для учительських семінарій. – Ужгород, 1923. – 176 с.
- Педагогічна етика. – Прага, 1942.
- Педагогічна методологія. Методологія навчання. Для вчителів та учительських семінарій. – Прага: Українське вид-во «Пробосм», 1943. – Кн. I. – 204 + 4 с.
- Педагогічна психологія / Ч.3. – Літографічно на правах рукопису. – Ужгород, 1932. – 111 с.
- Праздники гр.-кат. церкви (Короткое толкованіє). – Ужгород, 1904. – 40 с.
- Практична грамматика руського языка. – Ужгород, 1926. – 148 с.; вид. 2-е. – Ужгород, 1938. – 148 с.
- Практична грамматика руського языка для народных горожанських и середних школ: Складня (Синтаксис). – Ужгород, 1927. – 111 с.
- Примітки на «Меморандум», публікований в «Рус. Нар. Голосі» 18.XII.1937. – Ужгород, 1937. – 30+2 с.
- П'ять річї віри в великопостных катихитичних проповідях / Составив и в угварском каф. храмї преподав Августин Волошин. – Ужгород, 1910. – 76 с.
- Робинзон. – Ужгород, 1904 («Поучительное чтение»).
- Розговор кума Ивана и сосїда Василя о векселях. – Ужгород, 1908. – 14 с.
- Сорок казок. – Ужгород, 1904 («Поучительное чтение»).
- Спомини: Книжка «Русина». – Ужгород, 1923.–Ч.10.–95 с.
- Спомини. Релігійно-національна боротьба карпатських русинів-українців проти малярського шовінізму. – вид-во «Карпатський голос». – Філадельфія, Па., ЗДА. 1959.–56 с.
- Твори / Вид. підготували О.Мишанич і П.Чучка. – Ужгород: МПП «Гражда», 1995. – 447 с.
- Фабіола: Исторична драма в 4 діях, 6 картинах (За Виземаном). – Українське видавництво «Пробосм». – Прага, 1942. – 68 с. (Релігійна бібліотєска. – Ч.2).
- Фабіола: Историчний разказ. По сочинєнню Н.В. Написав Августин Волошин. – Ужгород, 1913. – 95 с. (Читальня. Книжочки для народа. – Ч.1).
- Читанка для II класу народных школ.–Ужгород, 1921.–77 с.
- Читанка для руської молоді. – Часть III для VI–VII шкільних років народных шкїл. – П'яте видання.– Ужгород, 1932.–285 с.

Читанка для руської молодіжи. – Ч.ІІ. – Для IV, V и VI клас народних шкіл. – Вид.ІІ. – Ужгород, 1925. – 261 с.

Читанка для утрусской молодіжи. – Ужгород, 1900. – 256 с.

Читанка для IV и V школьных роков народних школ. – Ужгород, 1932. – Ч.ІІ. – 251 с.

Що хоче угро-руський народ? – Ужгород, 1918.

Azbuka uhro-ruszkoho jazyka. – Ungvár, 1916. – 110 с. 2-у вид. – Ungvár, 1919.

Ssitanka dlya IV i V klaszszov narodnich skol. – Ungvár, 1916. – 334 с.

Kis Biblia a görög katholikus elemi nı́pisolok alsı́ osfı́lyai szö́mı́ra. VI kiadás. – Uzhorod, 1932. – 135 с.

Mala Biblia dlya nizsich klassov narodnich skol. – Ungvár, 1918. – 95 с.

Szerednya Biblia dlya narodnich i nizsich szerednich skol. – Ungvár, 1917. – 185 с.

Звернення, статті, інтерв'ю

«Адміністраційна екстеза»: Промова при відкритті зборів Першої Української Центральної Народної Ради // Нова Свобода. – 1938. – 6 верес.

А.Духнович як педагог // Підкарпатська Русь. – 1928. – №4. – С.65–67.

Анцька освідомилася. // Народний ілюстрований календар «Просвіта» на переступний рік 1932. – Ужгород, 1931. – С.56–58 (оповідання підписане криптонімом А.В.).

Безплатное народно школьное обучение // Місяцеслов на 1910 р. – Ужгород. – С.23–25.

Бесіда на анкеті о шкільній реформі 11.IV.1929 в Празі // Підкарпатська Русь. – Ужгород, 1929. – Р.VІ. – №8–9. – С.171–178.

Бесіда посла і председателя ПТПР при отворенню III загального з'їзду // Підкарпатська Русь. – Ужгород, 1928. – Р.V. – №8–9. – С.178–180.

Бесіда председателя педагогічного товариства на II загальнім з'їзді 8.V.1926 // Підкарпатська Русь. – Ужгород, 1926. – Р.III. – №6. – С.129–132.

Благовіщення Пресвятої Діви Марії // Місяцеслов на 1903 обыкновенный год. – Ужгород, 1902. – С.1–3. (Церковное чтение) (Підписано: А.В.).

В новій столиці Карпатської України / Передрук інтерв'ю А.Волошина за 20 листопада 1938 р голландському часопису «Фольк ен стаат» // Нова свобода. – 1938. – 3 груд.

Від уряду Карпатської України // Нова свобода. – 1939. – 15 лют. (співавтор – Ю.Ревай).

Вписуйтесь в члени Педагогічного товариства // Підкарпатська Русь. – 1925. – Р.II. – №1. – С.16 (співавтор – Ю.Ревай).

Всім русинам доброї волі // Свобода. – 1934. – 25 жов.

Демократична шкільна реформа: До питання новелізації шкільних законів // Підкарпатська Русь. – Ужгород, 1928. – Р.V. – №8–9. – С.181–186.

До всіх громадян Карпатської України // Нова Свобода. – 1939. – 8 лют.

До всього українського народу: Відозва уряду Карпатської України // Нова Свобода. – 1939. – 15 лют.

Д-р Антоній Годинка // Місяцеслов на 1917 р. – Ужгород, 1916. – С.63–66 (без підпису).

Жіноче питання // Свобода. – 1934. – 31 трав.

Засновання і розвиток т-ва «Просвіта» // Народний календар т-ва «Просвіта» на рік 1939. – Ужгород, 1938. – С.70–72.

Звернення // Вістник українського товариства «Просвіта» у Загребі. – 1939. – березень, квітень.

З першим числом українського щоденника // Нова Свобода. – 1938. – 15 черв.

Інтерв'ю о. А.Волошина // Нова Свобода. – 1938. – 11 лист.

К вопросу політичної консолідації // Русин. – 1923. – 25 лют.

Ко історії нашого новинарства // Русин. – 1923. – С.100–101.

К читателям! / Василь Гренджа-Донський. Золоті ключі. Поезії з ілюстраціями. – Ужгород, 1923. – С.3–4.

Князь Ляборець. Історична повість з IX ст. // Народний календар товариства «Просвіта» на 1921 р. – Ужгород, 1920.

Масарик і русини // Т.Масарик (3 нагоди 80 літ життя. 1850–1930. – Ужгород: «Просвіта», 1930. – С.13–17.

Материнський язук в народній школі // Місяцеслов на 1903 р. – Ужгород, 1902. – С.41–48.

Меморандум // Українське слово. – 1934. – 6 груд.

Мир людям доброї волі! // Нова Свобода. – 1939. – 7 січ.

Міркуймо, не пилуймо! // Руська країна. – 1919. – 29 січ.

Моя родина // Весна. – Ужгород, 1923. – С.1–2.

Наш прапор // Свобода. – 1933. – 27 лип.

Наш президент // Наук. ювілейний збірник УВУ в Празі, присвячений п. Президентові чехословенської республіки проф. д-ру Т.Г.Масарикові для вшанування 75-тих роковин його народження. – Ч.І. – Прага, 1925.

Наш церковний вопрос // Руська країна. – 1919. – 29 січ.

Наша нова народна влада. Розмова з паном прем'єром Августином Волошином // Нова Свобода. – 1938. – 30 жов.

Оборона кирилиці: Як оборонялися підкарпатські русини проти останнього атак мадаризації перед переворотом? // Науковий збірник тов-ва «Просвіта» в Ужгороді. – Р.ХІІ. – Ужгород, 1937. – С.85–117.

О катол. народних товариствах // Місяцеслов на 1910 р. – Ужгород, 1909. – С.5–8 (підписано криптонімом А.В.).

О соціалізмі // Місяцеслов на 1910 р. – Ужгород, 1909. – С.15–18 (підписано криптонімом А.В.).

Пану Гагаткови // Русин. – 1923. – 10 берез.

Пам'яті Духновича // Поздравленіє русинов // Пам'яті Духновича. 1803–1923. Релоговав Др. Ф.Тихій. – Накладом щоденної газети «Русин». – Ужгород, 1923. – С.6–7.

Перша авдиенція русинів у пана президента-визвольника // Свобода. – 1937. – С.31–35.

Прелат-протоісрей д-р Василь Гаджсга // Науковий збірник тов-ва «Просвіта». – Ужгород, 1938. – Т.13–14. – С.5–9.

Привітання президенту Чехословаччини // Нова Свобода. – 1938. – 2 груд.

Про актуальні проблеми Карпатської України // Нова Свобода. – 1939. – 12 січ.

Промова, виголошена дня 26-го жовтня 1938 р. в Ужгороді // Нова Свобода. – 1938. – 26 жов.

Промова, виголошена на святкуванні 20-ої річниці проголошення Соборної України // Нова Свобода. – 1939. – 5 лют.

Промова з нагоди створення «Народного Дому» в Ужгороді // Свобода. – 1928. – 11 жов.

Промова з нагоди 10-літнього ювілею прилучення Підкарпатської Русі до Чехословацької Республіки // Свобода. – 1929. – 18 лип.

Промова на VII з'їзді Учительської Громади в Ужгороді // Нова Свобода. – 1938. – 5 лип.

Про наші школи // Календар тов-ва «Просвіта» на звичайний рік 1923. – Р.І. – Ужгород, 1922. – С.76–92.

Про шкільне право будучої Української держави // Науковий збірник Українського Вільного Університету в Празі. – Прага, 1942. – Т.ІІІ. – С.100–113.

Релігійні відносини на Підкарпатській Русі // Acta conventus Pragensis pro studiis orientabilibus anno 1929 celebrati. – Оломоуц, 1930. – С.218–222.

Різдвяна промова прем'єра Карпатської України, оголошена по радіо на Святвечір до українського народу // Нова Свобода. – 1939. – 11 січ.

Руська країна і чехи // Руська країна. – 1919. – 15 січ.

Славянизм і наш народний культурний напрям // Наша школа. – Мукачєво, 1936. – Ч.8.

Солодкий мій народі! // Нова Свобода. – 1939. – 14 лют.

Справа нашого Українського театру. До відома нашого громадянства! // Нова Свобода. – 1938. – 3 лип. (у співавторстві).

300-рочна унгарська гімназія // Місяцеслов на 1913 обыкновенный год. – Ужгород, 1912. – С.105–108 (Підписано: В.).

Учительська женская семинарія // Місяцеслов на 1903 р. – Ужгород, 1902. – С.34–35. (підписано: Іванович).

Хто буде з нами? // Руська країна. – 1919. – 22 січ.

Хто винен? // Нова Свобода. – 1938. – 27 верес.

Церковно-простопіпіїе // Місяцеслов на 1903 р. – Ужгород, 1902. – С.39–42 (підписано криптонімом А.И.В.).

Шкільні книжки // Свобода. – 1934. – Ч.9–10, 11.

Яка праця чекає нас для піднесення освіти серед населення? // Свобода. – 1922. – 16 лип.

Якої автономії вимагаємо? // Нова Свобода. – 1938. – 15 серп.

A ručnek čtoslůsa // G. K. Kath. Szemle. – Ungvár, 1916/

Carpathian Ruthenia // The Slavonic and East European Review. – Лондон, 1935. – Т.13. – С.372–378.

Egészén fejbecsaptak az eszmények! // Uj Nemzet. – 1939. – 21 берез.

Interview with father A. Voloshin // Tinc magarin. – 1939. – 23 january.

Napady maďarských komunistov v r.1919 // Vpad maďarských bolševikov na Slovensku v roku 1919. – Bratislava, 1938. – с.237–240.

Počítky národného proburení na Podkarpatskú Rusi // Podkarpatskú Rus. – Bratislava, 1936. – с.53–56.

Recko-katolický cirkev v Podkarpatskú Rusi // Podkarpatskú Rus. – Orbis. – Praha, 1923. – С.99–112.

Vývoj časopisectva na Podkarpatski Rusi // Duch Nonin. – Praha, 1928 (I). – С3–5.

Література про життя і діяльність Августина Волошина

Анталовський В. Син свого народу. До 45-річчя з дня смерті А.Волошина // Рад. Верховина. – 1990. – 14 лип.

Августин Волошин // Будучність нації. – 1938. – 1 черв.

Бажалський М. Мої зустрічі з о. А.Волошином. – Дегройт–Лейн–Оріон, 1989.

Балега Ю. Він був сином свого часу і... майбуття. Августин Волошин як культурно-освітній діяч // Закарпатська правда. – 1991. – 13 верес.

Балега Ю. Культурно-освітня діяльність А.Волошина // Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст. – Ужгород, 1992. – С.11–15.

Балега Ю. Августин Волошин про виховання учнівської молоді // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). – Ужгород, 1995. – С.182–190.

Батько Волошин // Нова свобода. – 1938. – 5 серп.

Батько Волошин почесним громадянином Рахова // Нова свобода. – 1939. – 28 січ.

Беднаржова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог, мислитель. – Львів, 1995.

Беднаржова Т. Августин Волошин // Альманах «Гомону України» на 1995 рік. – Торонто–Онтаріо, 1993. – С.77–82.

Беднаржова Т. Августин Волошин – 120 років від дня народження // Пороги. – 1994. – №1.

Белень М. Карпатська Україна у портретах. – Ужгород, 1998.

Бірчак В. Августин Волошин его життя и діяльність. З нагоди ювілею 50 літніх уролин и 25 літньої праці. – Ужгород, 1924.

Бірчак В. Карпатська Україна: спомини і переживання. – Прага, 1940.

Бірчак В. Літературні стремління Підкарпатської Руси. – Ужгород, 1937.

Божук Г. Газети «Свобода» і «Нова свобода» про Августина Волошина // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.70–87.

Болдижар М. Політична драма чи авантюра? // Закарпатська правда. – 1990. – 21 берез.

Болдижар М. Навколо Августина Волошина // Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. – Ужгород, 1993. – С.105–110.

Болдижар М. Августин Волошин: заключний етап життя і діяльності // Там само. – С.110–117.

Болдижар М., Лемак В. Уряд Августина Волошина і його державно-правова діяльність у Карпатській Україні (жовтень 1938 – березень 1939 рр.) // Молодь – Україні (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету). – Т.4. – Ужгород, 1994. – С.284–296.

Болдижар М., Лемак В. Уряд А.Волошина і його державно-правова діяльність // Нариси історії Закарпаття. – Т.2. – Ужгород, 1995. – С.284–293.

Вайда М. Августин Волошин // Америка. – 1954. – 18 берез.

Вайда М. Монсенйор д-р Августин Волошин // Календар «Провидіння». – 1959. – С.89–93.

Вайда М. У 90-ту річницю народин президента А.Волошина // Вільне слово. – 1964. – 28 берез.

Вегеш М. «Любов народна і межнародна». Августин Волошин: педагог і людина // Молодь Закарпаття. – 1990. – 29 верес.

Вегеш М. Августин Волошин: ким він був? // Рад. Верховина. – 1990. – 24 берез.

Вегеш М. Велич і трагедія Августина Волошина // Рад. Верховина. – 1990. – 9 серп.

- Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна // Дзвін. – 1991. – №3. – С.85–90.
- Вегеш М. А. Волошин – в'язень Лефортовської тюрми // Рад. Верховина. – 1991. – 13 лип.
- Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна // Сторінки історії України ХХ століття. – К., 1992. – С.307–318.
- Вегеш М. Августин Волошин (1874–1945) // Календар «Просвіти» на 1994 рік. – Ужгород, 1994. – С.70–73.
- Вегеш М. Останні дні президента // Календар «Просвіти» на 1995 рік. – Ужгород, 1995. – С.135–138.
- Вегеш М. Останні дні президента Карпатської України Августина Волошина // Клич. – 1995. – №27.
- Вегеш М. Пам'яті Августина Волошина // Карпатська Україна. – 1995. – 22 серп.
- Вегеш М. Вшанування президента Карпатської України // Новини Закарпаття. – 1995. – 14 верес.
- Вегеш М. Чого прагнув Августин Волошин? Нові документи про діяльність уряду Карпатської України в еміграції (1939–1941 рр.) // Орбіта. – 1995. – 23 лист.
- Вегеш М. Августин Волошин: християнська етика – шлях до цивілізованих націй // Срібна Земля. – 1995. – 4 лист.
- Вегеш М. Пам'яті Августина Волошина // Новини Мукачова. – 1995. – 28 верес.
- Вегеш М. Земляк про земляка (Василь Гренджа-Донський про Августина Волошина) // Рад. Верховина. – 1991. – 21 верес.
- Вегеш М. Нові архівні матеріали про останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина // Срібна Земля. – 1996. – 16 берез.
- Вегеш М. Августин Волошин: Зміна орієнтацій // Пороги. – 1997. – №2, 3.
- Вегеш М., Віднянський С. Волошин Августин (1874–1945) // Малий словник історії України. – К., 1997. – С.97–98.
- Вегеш М., Туряниця В. Короткий життєпис Августина Волошина (1874–1945). – Ужгород, 1995.
- Вегеш М., Туряниця В. Августин Волошин (1874–1945). Бібліографічний покажчик – Ужгород, 1994.
- Вегеш М., Туряниця В., Чаварга І. Смерть президента (Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина). – Ужгород, 1995.
- Вегеш М., Туряниця В., Чаварга І. Нові матеріали про останні дні життя президента Карпатської України Августина Волошина // Закарпатська Україна. 1945 рік. Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.). – Ужгород, 1995. – С.68–72.
- Вегеш М., Туряниця В., Чаварга І. Останні дні президента Карпатської України (19 липня 1995 року минає 50 років з дня смерті Августина Волошина). – Верховина. – 1995. – 15 лип.
- Вегеш М., Задорожний В. Августин Волошин // Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України. – Ужгород, 1993. – С.27–38.
- Вегеш М., Задорожний В. Останні дні Карпатського президента // Там само. – С.61–66.
- Волошин Августин // Радянська Енциклопедія історії України. – Т.І. – К., 1969. – С.355.

Вигодованень Н., Гоца Е. Августин Волошин про національне шкільництво в Україні // Августин Волошин і Карпатська Україна. – С.191–194.

Вся Європа за прем'єром Волошином // Нова свобода. – 1938. – 29 жов.

Гаджега В. Щірі зернята пошани до Августина Волошина // Нове життя (Іршава). – 1994. – 15 берез.

Гаджега В. Спогади про вчителя // Карпатська Україна. – 1994. – 19 берез.

Галас Б. Науково-педагогічні погляди А.Волошина і процес утвердження української літературної мови на Закарпатті // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.200–210.

Ганч О. Августин Волошин – Президент Карпатської України // Карпатська Україна і Карпатська Січ. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України і Карпатської Січі. м.Хуст, 14 березня 1999 р. – Ужгород, 1999. – С.17–27.

Ганчин В. Можна тільки здогадуватись. Нові архівні дані про діяльність А.Волошина // Новини Закарпаття. – 1992. – 28 берез.

Годьмаш П. Судьба Президента // Подкарпатська Русь. – 1994. – 14, 17 лют.

Гомоннай В. Від сповиточку. Педагогічний портрет А.Волошина // Карпатський край. – 1991.

Гомоннай В. Августин Волошин // Гомоннай В. Антологія педагогічної думки Закарпаття (XIX–XX ст.).–Ужгород, 1992.

Гомоннай В. Педагогічні погляди Августина Волошина: До 120-річчя від дня народження // Срібна Земля. – 1994. – 12 берез.

Гомоннай В., Росул В. Августин Волошин про концепцію формування професії вчителя. – Ужгород, 1995.

Гомоннай В., Росул В., Талапканич М. Школа та освіта Закарпаття. – Ужгород, 1997 (про А.Волошина. – С.40–43).

Гоца Е., Туряниця В. Августин Волошин про статеве виховання молоді // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича. – Ужгород, 1992. – С.271–274.

Гренджа-Донський В. Августин Волошин і вдячність п. начальника шкільного реферату // Твори. – Т.IX. – Вашингтон, 1989.

Гренджа-Донський В. Короткий життєпис державного секретаря о. Августина Волошина // Там само.

Гренджа-Донський В. Отець др. Августин Волошин // Там само.

Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: щоденник // Твори. – Т.VIII. – Вашингтон, 1987.

Данко О. о. Августин Волошин – людина трьох покликань // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.110–115.

Дем'ян Г. О. Духнович у творчості А.Волошина-літературознавця // Дукля. – 1991. – №2. – С.32–33.

Дем'ян Г. Культурно-наукова і громадсько-політична діяльність Августина Волошина: Доповідь на 4 сесії Великої Ради Руху // Вісник Руху. – К., 1990. – №4. – ЧІ.

Дем'ян Г. Августин Волошин // За вільну Україну. – 1990. – 12 лип.

Дем'ян Г. Августин Волошин // Таланти Бойківщини. – Львів, 1991.

Зиморя М., Вегеш М. Духовні устремління О.Духновича в оцінках Августина Волошина та Едуарда Вінтера // О.В.Духнович і слов'янський світ. Програма (Матеріали) наукової конференції. 23–24 квітня 1993 року. – Ужгород, 1994. – С.178–179.

Зимомря М., Гомоннай В., Вегеш М. Августин Волошин: До 120-річчя від дня народження видатного громадського, культурного та церковного діяча України. – Слупськ–Ужгород, 1994.

Зимомря М., Гомоннай В., Вегеш М. Августин Волошин. – Ужгород, 1995.

Зимомря М. З глибин небуття: Августин Волошин: До 120-річчя від дня народження // Благовіст. – 1994. – Рік IV. – №3.

Зимомря М. З когорти невмирущих. Августин Волошин: До 120-річчя від дня народження // Наше слово. – 1994. – 27 берез.

Зимомря М. У вінок Августину Волошину // За вільну Україну. – 1994. – 8 квіт.

Зимомря М. У вінок Августину Волошину // Українське слово. – 1994. – 14 квіт.

Зимомря М. З галереї видатних: Отець Августин Волошин // Християнський голос. – 1994. – 3–10 квіт.

Зимомря М. У вінок Августину Волошину // Християнський голос. – 1994. – 26 черв.

Зимомря М. Августин Волошин – видатний вчений-педагог України // Дукля. – 1995. – №1. – С.34–46.

Зимомря М. Наші педагоги. Концептуальні погляди Августина Волошина на синтез навчання та виховання в умовах школи й сім'ї // Слово педагога. – 1995. – Ч1. – С.17–19.

Кляп М. Історичні умови формування світогляду А.Волошина як педагога // Молодь – Україні. Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. – Т.9. – Ужгород, 1996. – С.144–156.

Кляп М. Твори визначного педагога // Закарпатська правда. – 1996. – 30 лип.

Кляп М. Деякі питання історії церкви Закарпаття в працях А.Волошина // Ужгородській улії – 350 років. Матеріали міжнародної конференції. – Ужгород. 1997. – С.114–116.

Кляп М. Розробка А.Волошином методики духовного виховання // Там само. – С.117–119.

Кляп М. Нова праця про Августина Волошина // Новини Закарпаття. – 1997. – 16 груд.

Кляп М. Підручники з математики Августина Волошина // Обрії (Науково-педагогічний журнал). – 1998. – №1 (6). – С.72–76.

Кляп М.І. Педагогічна діяльність А.Волошина в 20–30-х роках ХХ століття. Автореферат дисертації... канд. пед. наук. – Івано-Франківськ, 1998.

Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Августин Волошин // Генералітет українських визвольних змагань. Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. – Львів, 1995. – С.269–270.

Кукуруза П. о. Августин Волошин // Свобода (Джерзі Сіті). – 1956. – 15–20 берез.

Куля Ф. Питання освіти і культури в контексті науково-педагогічної спадщини Августина Волошина // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.230–238.

Кушинський А. З нагоди 99-ої річниці народження о. Августина Волошина // Українське козацтво. – 1973. – С.21–25.

Лар О. Про діяльність президента Волошина // Ковчег. – 1948. – Ч.5–11.

Лябунька М. Останній ректор УЗУ в Празі // Карпатський край. – 1994. – №7–12. – С.69–70.

Лемак В. Через призму демократії // Хуст над Тисою. – Ужгород, 1992. – С.38–43.

Магочій П.Р. Августин Іванович Волошин // Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород, 1994. – С.175.

Маркусь В. Августин Волошин // Енциклопедія Українознавства. – Т.1. – Львів, 1995. – С.315.

Маркуш О. Августин Волошин // Наш рідний край. – 1924. – №8. – С.2–4.

Могорига М. Синівська пам'ять // Карпатська Україна. – 1993. – 11 берез.

Мишанич О. Августин Волошин як літератор // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.243–253.

Мишанич О., Чучка П. Августин Волошин (1874–1945) // Августин Волошин. Твори. – Ужгород, 1996. – С.5–36.

Мороз М. Традиції шкільних підручників Л.М.Толстого, К.Д.Ушинського в «Часописі для угро-руської молоді» А.Волошина і «Світлі» О.Маркуша // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича. – С.335–337.

Мушинка М. Взаємини Степана Ключурака з Августиним Волошином // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.127–135.

Наш прем'єр Августин Волошин – почесним доктором Українського університету в Празі // Нова свобода. – 1938. – 2 лист.

Німчук В. «Практична граматики руської мови» А.Волошина // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.254–265.

Овації Карпатській Україні та прем'єру др-ові А.Волошину // Нова свобода. – 1939. – 12 лют.

Олашин А. Августин Волошин // Нове життя (Іршава). – 1994. – 19 берез.

Опачко М. Трудова підготовка молоді в контексті формування національної самосвідомості в концепції виховання А.Волошина // Карпатська Україна і Карпатська Січ. – С.93–99.

Офіцинський Р.А. Дипломатичні зусилля уряду Карпатської України в екзилі (студія та документи) // Молодь – Україні. Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. – Т.1. – Ужгород, 1994. – С.8–24.

Павленко Г.В. Волошин Августин Іванович // Павленко Г.В. Діячі історії, науки і культури Закарпаття. Малий енциклопедичний словник. – Ужгород, 1997. – С.26–28.

Пагиря В. Августин Волошин – визначний науковець і педагог // Пагиря В. «Я світ узрів під Бескидом...». – Ужгород, 1993. – С.210–213.

Пагиря В. Августин Волошин // Пагиря В. Світочі карпатського краю. Історичні портрети греко-католицьких священиків Мукачівської єпархії. – Мукачево, 1996. – С.73–74.

Пашкевич В. Політичний авантюрист // Закарпатська правда. – 1990. – 6 берез.

Пекар А. Батько Волошин в обороні греко-католицької церкви // Світло. – 1975. – жовтень–листопад.

Підкова І.З., Шуст Р.М. Волошин Августин // Довідник з історії України. – Т.1 (А–Й). – К., 1993. – С.111–112.

Прем'єр др. Волошин почесним горожанином Малого Раковця // Нова свобода. – 1939. – 1 січ.

Прем'єр др. Волошин – учням семінарії // Нова свобода. – 1939. – 1 січ.

Рогач І. Як живе і працює батько відродження Карпатської України у 1939 р. // Нова свобода. – 1939. – 7 січ.

Росоха С. О.Августин Волошин як педагог і вчитель // Наша думка. – 1948. – ч.9.

- Росоха С. Сойм Карпатської України. – Вінніпег. 1949; Львів, 1990.
- Росоха С. Др. Августин Волошин і Карпатська Україна // Наступ. – 1940. – 16 берез.
- Сенько І. Фольклор у шкільних підручниках Августина Волошина // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.284–296.
- Сенько І. Автор і упорядник підручників // Новини Закарпаття. – 1994. – 17 берез.
- Сенько І. Августин Волошин – автор і упорядник підручників // Сенько І. Земля з ім'ямем. Краєзнавчі студії. – Ужгород, 1998. – С.83–88.
- Сенько І. Августин Волошин – автор і упорядник підручників // Сенько І. Ментальність русинів-українців. – Ужгород, 1996. – С.84–89.
- Середняк А. Августин Волошин // Нарис історії «Просвіти». – Львів–Краків–Париж: Просвіта, 1993. – С.126.
- Синевський Н. Смерш. Год в стане врага. – Мюнхенгоф–Кассел, 1948.
- Стерчо П. Августин Волошин // Календар-альманах «Нового шляху». – 1974. – С.36–37.
- Стерчо П. Карпато-українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. – Львів, 1994.
- Стерчо П. Батько Карпато-українського відродження // Америка. – 1965. – 4–11 верес.
- Турияниця В. Августин Волошин про методику вивчення рідної мови // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції. – Ужгород, 1993. – С.303–308.
- Турияниця В. Педагогічно-освітня діяльність А.Волошина // Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст. – С.112–116.
- Турияниця В. О.Духнович в оцінці Августина Волошина // О.В.Духнович і Слов'янський світ. Матеріали наукової конференції. – С.113.
- Турияниця В. Преса Угорської Русі в оцінці Августина Волошина // Карпатська Україна і Августин Волошин. – С.160–168.
- Утриско М. Волошин Августин // Бойківщина. Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину у географії, історії, етнографії і побуті. – Філадельфія–Нью-Йорк, 1980. – С.87–88.
- Федака С. Голгофа Августина Волошина // Кризь пекло таборів: документи, спогади, нариси. – Ужгород, 1996. – С.49–52.
- Федака С. Труди і дні Карпатської України. Хроніка подій. – Ужгород, 1998.
- Хланта І. Августин Волошин // Хланта І.В. Літературне Закарпаття у ХХ столітті. Бібліографічний покажчик. – Ужгород, 1995.
- Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – Ужгород, 1996.
- Чучка П. Августин Волошин і питання української мови на Закарпатті // Вісн Наукового Товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету. – Пряшів, 1991.
- Чучка П. Августин Волошин і питання української мови на Закарпатті // Закарпатська правда. – 1991. – 5 лист.
- Шандор В. Спомини. – Т.І. Карпатська Україна. 1938–1939. – Ужгород, 1996.
- Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України: Спомини. – Торонто, 1977.
- Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. – Книга перша. – Торонто, 1973; Книга друга. – Торонто, 1981.
- Штефан А. З останніх днів // Вільне слово (Торонто). – 1969. – 20 лист., 6 груд.

Юсип Ю.В. Августин Волошин і мовна дискусія 20-х рр. ХХ ст. // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції. – С.338–342.

Яковенко С. Августин Волошин як священик // Шлях. – 1955. – 22 жов.

Яцко П. Августин Волошин як педагог // Августин Волошин его жите и діяльність. – Ужгород, 1924.

Документи і матеріали

№1

Ольга Дутко, Туркунякова, Америцька 27
Прага 2, ЧР, 120 00 Прага, 10.5.2003

Христос воскрес!

Превосвященній Владико

Всечесніший отче, дуже перепрошую, що аж доперва нині відзиваюсь та посилаю важніші інформації, документи і т.д. про Августина Волошина, потрібних для беатифікації Його, збирання всякого матеріалу потребувало більше часу. На самий перед дуже дякую та дуже вдячна, що Ви, Екселенція, мені особисто написав листа. Є це для мене честь, велика радість, несподіванка така, що аж до сліз зворушило це менс. Посилаю Вам наразі оці матеріали, розділила на 4 часті. Знаю, що оця справа не буде легкою, бо світ злий, політичне повітря християнській ідсології не сприяє, але думаю Вашою працею, помічною рукою перевищать добрі, чесні почуття і правда побідить. Ви з Вашим шляхотним чином і серцем до мученичої смерті АВ переможете і пересвідчите де була кривда і чому АВ вибрав собі таку дорогу, щоб хоронив грек.кат. Віру та свій укр. народ. Кривда не відчинсна, мовчить про злочини комуністів а тепер і стопи хотять стерти, бо у Страсбургу і документи АВ в червні хотять спалити (документ III, ч.26).

Є багато людей у світі, що вже видять страшну кривду, умучення страшним способом невинної людини у Москві, доброчинця, чесного життя священника, признають Боже провидіння в Його особі. в його мученичестві, як хоронив свою віру і народ, що сам вибрав, вимолив собі мученичу смерть. Поможіть нам перед християнськими народами очистити Його пам'ять, Його силу в молитвах, що денно виконував аж до смерті (навіть у в'язниці) тим, що буде благоречений. Це з дитинства пам'ятаю, що приходив до нас Митрополит А.Шептицький. Був це височезний на два метри висока людина з паличками та довгою бородою. Як дзвін «Іван» у катедралі зазвучав, якраз при столі їли, оба встали і молились «хай Бог прийме як потрібно гогові мученичу смерть прийняти». Я не розуміла що то значить, від тітки, чи мами питалася, що то значить «мученича смерть» а чого Вуйко з тим «бородатим жидом» це говорить? Були оба веселі і сміялися, як зачув Митрополит мос здивування. Теж Отці Василіяне прийшли до нас і Архимандрит Скїба заявив, що прийдуть зі Львова сестри Василіянки і будуть нас вчити в школі. Було це вже 1923 році, як ми вже стали частиною ЧСР. Вуйко любив з нами дітьми співати, сам грав на фісгармонію, а Тітка (жінка Вуйка була мистець, грала на клавирі і концертувала) рішили, що з мене виховати будуть «музиканта», бо я з Вуйком всякі пісні требувала грати, та співали разом. Як Вуйко мав часу, то дуже радо грався з дітьми (сирітки, що їх приняв різнійше до свого дому в Ужгороді на вул.Ракоція 32 мали домівство і І. тракті будови А.В.).

Прошу вибачити за сій «несочесаний», розсіяний стиль мови. Від молодого віку жили ми в чеським окруженню, тут виходила чеські школи, тому не добиралась переклади зробити з цими поданими моїми документами. Урядово роблять на суді, не хотіла, щоб тим занялись соціал-демократи. Для трохи ліпшої орієнтації означила числами і зложила хронологічно папери. Дано є до трьох конвєрсах, а в четвертій свідчення людей двох та копії з ріжних часописів про АВ. Є між ними і біографія АВ, яку працю виконав, тому я описую лише уривки з шодснного нашого родинного

життя з ним. Не є легко точно згадати, бо у пропасти пам'яті за той час багато забулося, може і важні події. Пам'ятаю, що ще за Угорщини писав кирилицкою молитвенники, мимо «Азбуки» і т.д., бо вже тоді мадяре заводили у наш грек.кат. обряд мадярську мову. З початку латиникою остала церковно-слов. мова а потім у Повчі і по селах близь мадяр в церквах заведено по мадярськи. Тепер тут на Соловаччині завели словацьку мову по церквах наших та іменували і на КУ єпископа словака. По розпаді Австроугорщини з поміччю Львова та А.Шептицького прийшли до Ужгороду до наших церковних шкіл сестри ЧСВВ тим і оці латиникою писали «Ізборники» вигисли Вуйкове видання «Молитвенники» (доказ є у IV часті де бететрія).

По першій світовій війні настала Подкарпатська Русь в рамках ЧСР. В школах наших, по селах і в семінаріях вчилися за Азбукою. Вуйко писав у нас на фарі (бо мій тато і мій чоловік були священниками і всі загинули (карані комуністами)). За першої республіки АВ підпорував спортивний клуб християнський «Орел» (в Чехії був Сокол), далі студенти літом ходили по селах, організували «Пласт». АВ грошево підпорував. Межи нами сестрички вчили співи до «Суплікацій», до тов. «Серця Ісуса», де і Вуйко служив. Теж підпорував театр «Просьвіта» а молодіжну спілку театральну братів Шерегіїв (Юрій та Євген). Оця театральна група їздила в Югославію, Польщу, де за комунізму було можливо ширили нашу культуру з фонду заложену АВ. Можна би знайшлися ще живі пани в США, що могли б знати про це напр. Отець Баран, або Юдр. Шандор у Філадельфії. Знаю Отець Феделеш, Отець Ларь помічники бувші АВ вже умерли. Ще одна характерна черта була АВ. Помагав бідним, що не мали де бути. Теж як приходило свято св.Николая, то по Службі Божій в кафедралі, як ішов сходами (а я за ним) в долину поволи, заставився у жебраків і запросив їх до сиротинця. Сестрички їм роздавали даруночки, деякі річі, одяги, позбирані і под., а АВ то городив. Теж на ім'янини Тіток робив для бідних збірки, або на уряди ходив орудувати як якийсь бідняга втівав, або жиди шахрайство зробили і под. Мав свого адвоката Юдр. Михайла Брашайку, то знаю яку радість мали як комусь помогли. Дім другий ми вифотографовані ціла родина, був теж на Раківці вул., 32 (але через довгий двір від головного дому з вулиці входилося). Це був двоповерховий будинок, там були сирітки, сестри Василіянки і швейяні на ризи. Жила там у сутерні задармо пані вдова Ілона Гачкайло, тому, бо про грек.-кат. церкву шила наші ризи. З великого дому сходами входилося через двір до нас. Теж там була для дітей спортівна місцевість, а далі «кухня», за що служанка деколи і сердилась. Теж моя тітка Ольга боячись, від тих жебраків. У наших домі де був огород, далі потім ріка Уж, в сутерні мали ми і пралню з водоводом, майстерню, і служниця свою кімнату. Вуйко раз привів туди дурну вушлыву «Гізелку», здуріла за І. світ. війни (якась, кажуть, була мадярська шляхтична). Ходила по вулиці, мала великий бігар в руках обточений дротом з клинцями та викрикували на неї діти а вона тим бігарем билася та кричала «Пу, Пу». Вуйко, раз дорогою оборонив її і привів вушлыву до сутерена. Як Німеччина нас передала частину малярам Ужгород. Мукачєво, Берєгово, і нас забрали мадяре, то оця Гізелка хотіла зі заду цією палицею АВ вдарити. Хтось на вулиці її здержав а вже більше не прийшла, бо зачала на Вуйка кричати «Смердячий русине, попе католицький». Тітки казали Вуйкови як помиляєся в людях і т.д. а Вуйко казав «Святий Прокоп молився, оби мав ворогів а мені не треба! Згадав вдячного «жиди», Монов називався. Хромаючи ходив по людях. Вуйко вмів по жидівськи, то закликав до нас і дарував йому якийсь кафган. Оцей жид «пикав» Вуйкові та обіцяв йому «учительське» місце у бужні, але ще мусить Вуйка «довчити», бо не добре знає по жидівськи. Ой же минуло... Ми діти дуже його любили, бо він з нами вмів гратися, розказувати казки а то так, що не докінчував дії. Пішов до роботи а ми його чекали нетерпеливо а він і видумував казки, приповідки. На фарі у Невницькім, близько Ужгорода де мій тато був священником, приготував

сільських хлопців до шкіл, там на селі у нас на фари писав книги, фізику, педагогіку і под. а нас вивчав для получения примітки в книгах для дітей. Власних дітей не мав, то мене піднюрував а ще і моїх дітей поучовав. Розпад Підкарпаття привело нас всіх до Праги. Звіттам НКВД забрало частину цих людей з малої КУ а Вуйка прямо дали до в'язниці де його 19.7.1945 замучили. В Лефортовій в'язниці всего 51 днів прожив. Так його було замучено без суду, а я аж в р.1970 довідалась, від Др Н.Долиной, його лікаря та бувшого члена Влади КУ як повернув з в'язниці СССР. Мушур ще і то згалати, що багато зла робили мадяронські та русофільські люде і священники. Найгірший наш ворог був єпископ Поп Онтол. Як настала ЧСР, Вуйко як депутат з поміччю Рима відсторонив цього мадяра. Наступив єпископ дуже чесний, побожний Петро Гебей. Дуже помагав так в церковних справах як і культурних. Єпископську бібліотеку доповнювали, Алумнею для українських дітей уможливили на студії жити. За Єпископа Гебея і його поміччю заосновували так зв. «недільні школи» для дівчат і хлопців з сіл, що приходили на роботу до городів. В Ужгороді ми молодь, студенти ходили вчити тих читати писати. В дівочій семінарії був даний Дім до диспозиції дівчатам і жінкам, що ходили і варили. Молоко кому. інтеґрували зварили а городи в АВ сестрички Василянки помагали. Наш дім був напроти цих церковних шкіл. В чоловічій семінарії знов хлопці та мужчини мали школення, мимо читання, писання хто хотів вчився Апостол читати, наш обряд і под. Це вчив і мій тато в неділі після обіду. Отець Силавай диригент хори з катедрали вчив хорами як заминаясь, організації, поти і т.д. Ініціатором і допомогу робив АВ через знакомства в бувшій ЧСР.

В третій частині подаю докази нашого переслідування урядами як з родиною АВ. По застрашуванню, пригнобленню, фізичного, теж перспадення Тіток та головню хороб моєї сестри Еми, без води і отоплення, частого шиканування наша адвокатка радила дійсно з власної хати відійти. Дім, як тепер вийшло, хотіла братова жінка для сина. АВ книги приготовлені праці «лістині» все поволі витратилось. Тому так думаємо, що це пригноблення, наше терпіння виходило «згорі». Наша швагрова (чешка) хоч суд нескінчений, могла «урядово судом схвалено» то свому адвокатові Юдр Худобові пролати. Хоч сам міністер Мотейл, Парканова нам давали за правду, що ділицтво і наше громадянство і людські права і нам належаться, радили все подати на найвищий суд до Страсбургу. А бачите АВ не був реабілітуваний, не узнали наші людські права, конфіскація – «законна» а тепер в юнію всі документи АВ будуть на суді спалені! Це значить, щоб не вийшло на денне світло хто за тим с посьогодні. Одні казали нам, що против грек.кат. сам Сталін з Бенешом домовились і сліди знищити. То роблят. Другі кажуть, що хтось з високих урядників то проводить. Чи то є ще все диктат з Москви, чи з Праги, не знаємо. Злоба проти АВ дуже сильна, бо його мучили в так зв. «камінному мішку». Мал око вибите, золотий зуб витагнутий, сіхнутий, ноги як вугіль як колоди чорні. Др. Долинай як чекали на суд у Москві, так доти наші міністри, цебрита чеська була занята чищенням ОО, виношали мертвих на тачках, чистили лагри і под. Долиная як лікаря визвав сторож чи НКВДіста. оби ішов з ним як лікар переглядати в'язнів, були по вислухах, тортурах. Вмирили на досках а декотрі вже були і мертві. Пізнав АВ після «материнного знаку» під шиєю (довгі роки був АВ лікарем). Вже був безвідома, вмирав, але ще не був мертвий аж за три дні помер.

Ті що були в Празі зловлені і вивезені як С.Клочурак, журналіст Юдр Ю.Перевузік суддя, родак Рєваїв і т.д. вертались до Праги в різні часи з різним «здоров'ям». Вмирили тут один за другим а те саме мені у різні часи розказували, дуже боячися і секретно. Перед 4 роками був у Москві Др. акад. Проф. унів. з Пряшева М.Мушинка, пішов перевіряти «Протоколи» АВ. Казав тут на сходинах, що в Москві нема нічого уведено з того, що оці свідки мої говорили. Є там, що АВ «мав слабе серце» та в санаторії помер. Отже записували «казки» до протоколів.

Вуйко був здоровий як його забрали мимо зубів і очей до лікарів не ходив, ані ті всякі хобіби що вписували у Москву не ма перед тим. По депортації, нас настрашували що вивезуть Тіток, потім що ні діти ні я належну посаду не дістанемо. Тіток не вивезли бо застався за нас міністер христ. партії Прамек. Але ми дійсно посади не мали. Емку (сестру мою) залерли як грек.кат. акція велася проти нам. Прийшла покалічена. Тестамент по Тітці не передала державі а мені для судів. Оцей документ є в III. части ч.15.

Тому що документи грошеві вклади і под. ше у віллі АВ зникли, наші люди так догадуються, що швагрова по смерти брата зі своїм адвокатом викрали. Як забрали дім то меблі пишучий стіл образи і т.д. все давали до I. поверху де жили сестрички, капліця (а потім без нашої згоди замешкала родина жінки брата мати, рідня Цргів). Найбільша шкода для нас всіх є, що витратилась бібліотека, приготовлені праці научні АВ, образи цінні, портрет АВ що Емка (сестра моя) хотіла до монастиря взяти. Демокрація чеська має дуже поверхові закони. Як Україна стала вільною державою, приїхав наш посол Р.Лубківський. Той дуже нам поміг. Здобув нам метричні записи АВ дипломатичною дорогою, бо нам з вілли все було викрадено (III ч. Іо ксерокс).

Дальші копії суть знимки. Зустріч українців з нагоди 120- р. народження АВ (ч.17). Далі посолство в ЧР зробило прекрасну виставу з великим хрестом та з терновим вінцем. На Програмках є мала біографія АВ (ч.18).

Відозвалось чеське «Слово публіцисту» з маленькою статтею «Педагог а політик АВ» 1995 р. в коментарях теж ч.18. По зовсім не рсальнім обвинуваченню при суді в оборону озвався і наш грек.кат. єпископ І.Лявінець ч.20. Суд потребував фактичну рідню і мешканців вілли АВ по документації ч.21. Парте як доказ смерти нашої тітки дідички АВ ч.22. Далі копії моєї музичної праці, яку я виконувала зазармо аж до свого 85-річного віку (ч.23, 24, 25). Скінчена документація ганебним судом в Страсбургу, який не лише не правдиві твердження узаконили (а дуже скоро за пару днів), теж всю анонімну пращу судів і документи оригінали, які подавали обі сторони хотять зторновати знищити (III, ч.26) вже в місяцjo червню.

Все це не мені, але адвокатови мойому за певний час передали. Між тим пішов Вацлав Гавел і його правничка, що тепер ще все є власником АВ вілли, мій адвокат подав протест. Прийшов новий президент знов соціал що не сприяє церквам. Наперекір мій адвокат О.Ходера подав оці дальші документи знов (ч.27). Озвався знов суд на Сміхові, що документація як про АВ не можуть подати, бо вода, повінь знищила а треба чекати поки все висхне та дістануть дозвіл викрити Центральні документаційні списки (ч.28). Отже, Ексценція АВ після Божої правди мала би бути правдива, чиста, івсе справедлива. Прошу помочи в тім, оби оцей злий світ не виравав і в тій брехні ше до життя АВ. Був це чесний, розумний, щедрий чоловік. Робив добра людям а з любви до Христа сам собі вмиолив такої страшенної смерти. Гробу не має то я дала тут у Празі «ін меморіам» зробити.

Перепрошую за хаотичний довгий лист, буду Бога просити щоб цей намір Боже провідання добре повело. Дякую за терпеливість. Що буде потрібне можу доповнити. Богато успіхів в тяжкій добротинній праці бажаяю.

Христос Воскрес. Ваша вірниця з Чехії

Ольга Дутко Туркinyaкова

СПОМІНИ

на отця Монс. Августина Волошина, які написала його племінниця Емілія
Дутка,
наймолодша донька о.Михайла Дутки й Елеонори Волошин, рідної сестри
о.Августина Волошина

Батько о. А.Волошина, народився 5 січня 1838 в селі Строїно, де його батько був парохом. Мати Емілія Зомборі народилася 20 травня 1843 в селі Іанюшівце, де її батько, Андрій Зомборі, теж був парохом. Батьки о. А.Волошина вінчалися 30 травня 1867 в селі Керещьки. Їхнє життя і життя їхньої родини пройшло на території теперішньої Закарпатської області України. Після того, як о.Іван прийняв священство, призначено його на парафію в село Келечин. Господь Бог благословив подружжя Волошинів – в них народилося семеро дітей: Євгенія, Корнелія, Елена, Августин, Ольга, Марія й Елеонора. Євгенія народилася в 1861 році, а про Корнелію не маю точних даних. Елена народилася 1873 року й померла в Празі в 1961 році. Августин народився 17 березня 1874 року, номер у в'язниці Бутирки в Москві 19 липня 1945 року. Ольга народилася в 1876 році й померла в Празі 1960 року. Марія померла 15-річною, невдовзі після похорону свого батька, який помер в 1891 році. Елеонора народилася 22 липня 1882 й померла 26 жовтня 1945 року в Сімерках. Всі діти народилися в селі Келечин.

Отець І.Волошин був лобожною, скромною і розумною людиною. Своїх дітей він вчив сам, вдома на парафії. Як учитель він з ними пройшов увесь навчальний матеріал, який становили шкільні державні програми. Після вивчення матеріалу за четвертий клас основної школи, доньки поспутили вчитися до горожанської школи, а хлопця батько повів до Ужгорода на приймальний іспит до четвертого класу. Завжди слухняний хлопець на іспиті показався іншим. Ані на одне запитання не відповів. Директор сказав батькові взяти хлопця додому, бо був ще малим, не мав відповідний вік. Повертаючись додому батько спитав сина, чому не відповів на запитання. Хлопець сказав: «Тому, бо я не хотів говорити по-мадярськи». Через рік поїхала з хлопцем в школу мам і найняла старшого студента, щоб той підучував її сина з мадярської мови. Син рішуче заявив, що йому не потрібен ніхто, бо і сам зуміє цю мову вивчити. В школі весь час був відмінником і одержував стипендію.

О.Іван Волошин став жертвою свого покликання. На Богоявлення (1891) він пішов у філію в Облаз на водохреще. Там похознувся, впав у проруб і після того, як закінчив свої обов'язки, вернувся в Келечин, де відслужив св.Службу Божу і водохреще на річці. Простудився, захворів на легені й незабаром помер. На свято Петра й Павла його похоринили в Келечині.

Моя мама Елеонора часто згадувала останній день свого тата. Він вранці попросив до себе кураторів і дяка та сказав їм: «Я вже від вас відходжу й хочу з вами попрощатися». Далі попросив дяка, щоб прочитав йому уступ з Євангелія, де знаходяться слова: «Не педитесь, що будете іґси». Подивився на дружину й дітей, попрощався з ними і поблагословив їх. Зі словами на устах «А мені гаразд буде», навки тихо заснув.

Августин у той час кінчав гімназіяльні студії, а наймолодшій Елеонорі було дев'ять років. Елена кінчала горожанську школу, онісіла пішла працювати на пошту в село Драгово. На пошті була урядова квартира, куди вона взяла маму, сестер і брата.

Освіта о. Августина Волошина

Перше шкільне свідоцтво, яке він одержав, збереглося з четвертого класу початкової школи. Його дата була 27 червня 1884 р. Видане було в Ужгороді.

Матурував (атестат зрілості здав) в ужгородській гімназії, в навчальнім році 1891-1892.

Богословські студії проходив у 1892-1896 рр. в Ужгороді і в той самий час в Будапешті приватно студіював математику і фізику.

6 жовтня 1896 року заручився з Іреною Петрик, донькою професора гімназії і того самого року одружився з нею.

Через рік, 21 червня 1897, одержав диплом учителя для початкових (основних) шкіл з мовами навчання мадярською і руською. Диплом учителя для горожанських шкіл здобув у Будапешті 26 квітня 1900 року.

За викладача півцеучительської семінарії в Ужгороді був визначений 30 вересня 1901 року.

7-21 липня 1902 р. взяв участь у курсах в Будапешті (свідоцтво з 27 липня 1902).

Директором півцеучительської семінарії в Ужгороді був іменованим декретом від 5 березня 1902 р., виданим у Відні.

Від Українського вільного університету в Празі 30 жовтня 1938 року одержав звання почесного д-ра прав (JUDr) honoris causa.

Заняття

Після прийняття св. Тайни священства (1897) був іменованим капеланом ужгородської церкви в Цегольні.

В 1900 році став професором математики і фізики в Півцеучительській семінарії в Ужгороді. В 1919-1938 рр. займав посаду директора цієї школи. В той час перебрався в урядову квартиру (вулю Капітульна, №11).

Дружина о. А.Волошина, Ірена, успадкувала дім по батькові (вул. Ракоці, №34). В його дворі знаходився ще один чотирикімнатний дім (№34/а) і загорода, яка простягалася аж до ріки Уж. Дім під числом 34 під час війни був значно пошкоджений і тому о. А.Волошин його розібрав. На його місці побудував новий одноповерховий дім. В домі ч.34/а жила мама о.Августина та дві рідні сестри Елена і Ольга. В період 1928-1937 рр. протягом навчального року там перебувала і я. Що торкається мене, 1 жовтня 1937 я вступила в новіціят сс.Василіянок.

Сестри Василіянки в Ужгороді

Після різних хлопотань сс.Василіянки прибули до Ужгорода в 1924 році і почали піклуватися священичими та учительськими сиротами, які були поселені в двох інтернатах.

Тоді в Ужгороді жила пані Анна Поганьова (Погань) і виявила бажання, щоб сестри опікувалися нею аж до смерті. Свою хату, великий город і поле вона дарувала сестрам з умовою, що вони крім неї будуть дбати і про сироти. Сестри піклувалися панєю .А.Погань, але бажання фундаторки могли виконати тільки в 1925 році. коли дім звільнили її далекі родичі.

Зі самого початку в сиротинець попало 15 дітей. Його відкриття було великим святом. Сам преосвященний єпископ Петро Гсбей посвятив сиротинець, який знаходився на вул. Миняській, у присутності багатьох священиків і мирян. Сестри з великим зусиллям дали до порядку занедбаний дім і загороду, але після смерті А.Погань її далекі родичі дали сестер до суду. Звинуватили їх, нібито вони

примусили колишню власницю дому переписати її спадщину на сестер. Доки А. Іогань лежала хворою, ніхто з її рідні навіть не заглянув до неї.

Перший суд виграла сестри. Декілька років був спокій, але родичі померлої далі судилися і врешті найвищий суд присудив їм будинок, де жили сироти і весь інший маєток. Сестри мусили дім негайно залишити і сироти залишилися без стріхи над головою.

Та Господь Бог не раз за втрачене дає навіть щось краще. Якраз у той час мала імєнини пані Ірена Волошин. З тієї нагоди сирітки прийшли привітати її. Одна з них розплакалася і сказала, що вони вже не мають свого дому і мусять вєртати на села, звідки походять. Пані Ірена розплакалася і тоді зробилося в її душі шляхетне рішення – зайнятися долею сиріток. Домовившись з чоловіком Монс. А. Волошином, наступного дня заявила матері ігумені, що вони вирішили дарувати свій дім на сиротинець. Пані Ірена сказала: «Бог не дав нам дітей, то від сьогодні Ваші сироти будуть моїми дітьми».

Посвячення сиротинця відбулось 5 листопада 1933 року. Здійснив його прєосвящений єпископ Александер Стойка. В проповіді підкреслив велику заслугу родини Волошинів як фундаторів сиротинця. Під кінець святкування з промовою виступив о. Мон. А. Волошин, який, крім іншого, сказав: «Може комусь дивно, що я роблю це завіщання тепер і не відкладаю його на пізніший час. Роблю це тому, бо тепер усім відомо, що я є при здоров'ї, бо по моїй смерті міг би знайтися адвокат, котрий би мене міг представити божевільним чи неспричетним старцем, який не знає що робить і піддав би під сумнів моє рішення. Сестрам Василянкам я свій маєток заповів тому, бо вони вмюють добре господарювати. Це є для мене запорукою, що моє майно в добрих руках».

Діти-сироти Волошиних називали мамою і татом, часом і сестри зверталися так до них. Новий сиротинець був присвячений Св. Родині. 13 березня 1936 року раптово померла пані Ірена Волошин. О. Августин Волошин перейшов жити до своїх рідних сестер. Відтоді службу Божу служив у сиротинці і не ходив щодня навити її в кафедральний храм. В Ужгороді він жив і працював до історичних днів «арбітражу» (1938), опісля переїхав у Хуст, де працював до окупації Карпатської України мадярським військом 15 березня 1939 року.

Суспільна і політична діяльність

Батько Волошин, як його найчастіше називали на Закарпатті, сам пережив долю священничих сиріт і вдовиць, тому, з благословення єпископа Петра Гєбея і празького нунція архієпископа Франциска Мармаджі, заснував «Християнську народну партію» і на виборах в 1924 році був обраний послом до чехословацького парламенту. В парламенті він подав пропозицію, щоб вдови греко-католицьких священників одержували належну пенсію. Парламент пропозицію ухвалив. Незабаром після того Апостольська столиця в Римі признала о. А. Волошинові титул (звання) Іапського шамбеляна (монсєнюра), хоч він був одружений.

Отець Волошин в першу чергу служив греко-католицькій церкві та своєму рідному любимому народові, потреби якого розумів. Він не бажав кар'єри, але всі сили віддав на користь населення. Деякі знайомі батька Волошина не раз говорили йому: «Дай собі спокій з тими невдячними русинами. Якби ти це робив для нас, мадярів, ми би тебе на руках носили». Отець на такі балачки не звергав жодної уваги, але робив те, що йому казало власне сумління. В нього була своя мета, якої придержувався.

Коли святкувався ювілей 50-річчя від дня народження А. Волошина, мадяри не могли надивитися на тих «невдячних русинів», які в Народнім театрі в Ужгороді вітали ювіляра. Той час я і сьогодні пам'ятаю, хоч тоді я була тільки шестирічною

дигниною. Освітлений зал у театральному будинку, повно людей – і всі вони приходили до батька Волошина з найкращими побажаннями. Крім іншого, він хоті прилюдно дякував своїй дружині за її жертвність і порозуміння, бо якби того не було, він не міг би так інтенсивно працювати для церкви і на народній ниві. Пані Ірена свого чоловіка по-справжньому широко любила і в родинному теплі створювала йому сприятливі умови для його відповідальної роботи. Супружжя Волошинів наживало як св. Йоаким з Анною. Слід згадати, що на десять років пізніше, величаві святкування 60-ліття батька Волошина також відбулися в ужгородськiм театрі за участі греко-католицького кліру, керівних представників національного життя та великої участі народу.

Що торкається шкільництва, о. А. Волошин найважливішою справою вважав дати дітям відповідні підручники. Сам був автором багатьох. Як я поступила в школу, від початкової школи аж до закінчення університетського навчання, вчилася з його підручників. Згадаю хоч би декілька з них: «Коротка руська граматика» (Ужгород, 1899), «Граматика: вправи мішані мадярсько-руські» (Ужгород, 1907), «Наука о числах. I і II клас народної школи» (Ужгород, 1919). Молодь виростала з його книгами. Останньою книгою А. Волошина була «Педагогічна методологія» (Прага, 1943). Багато його праць залишилися в рукописах, однак їхня доля мені невідома.

Крім того, батько Волошин редагував щорічні календарі (місяцеслови), починаючи 1903 роком (а може і раніше) аж до 1919 року. В 1921 році він почав видавати «Благовісник», в якому обороняв інтереси греко-католицької церкви, а через рік став видавати християнсько-політичну газету «Свобода».

Еміграція

Після Віденського арбітражу (1938) батько Волошин переїхав жити в Хуст, де першiсн купив дім. Декілька сестер Василянok також переселились туди. По окупації Карпатської України, о. Волошину вдалося виїхати з Хуста за кордон. Через Румунію і Югославію, разом з проф. Августинoм Штефаном, вони поїхали в Прагу, де батько Волошин купив дім. Сестрам Василянкам, які перебували в Прiшеві, він написав листа, в якому просив, щоб декілька сестер приїхали в Прагу. Мати ігуменя відрядила до нього вісім сестер і чотири сироти. Чотири сестри одержали роботу в Українській гімназії в Морджанах, а інші чотири залишилися в хаті батька Волошина. Дві сироти відвідували морджанську гімназію, а дві ходили до школи в Празі. Мати Марія Яворська була настоятелькою в Празі та секретаркою батька Волошина. Вона під диктовку писала його роботи на друкарській машинці. Мати Северина Махник вела дім, сестра Імельда Яворська була християнкою, а сестра Тереза Дутка записалася в Українській вільній університет.

Батько Волошин і в Празі дотримував денний режим. Після ранньої молитви і Служби Божої він диктував матеріали, приготовлені попереднього дня. Опісля йшов до загороди на прогулянку. О дванадцятій годині він обідав. Пізніше готував окремі свої роботи, щоб їх наступного дня продиктувати матері Марії. Він також читав лекції з педагогіки в Українському вільному університеті. Два роки був деканом цієї освітньої установи. В такий час порядок денний о. Волошина мінявся.

Прага – Великдень 1945 р.

Одного ранку перед Великоднем, розбудила нас сестра Імельда і сказала, що чула по радіо, ніби радянська армія увійшла в Прагу. Батько Волошин спокійно відповів: «Нема що чекати, підсмо в каплицю помолитися, я відслужу Службу Божу, дам вам розгрішення на випадок смерті і нехай діється воля Божа». Присутність Отця

при престолі впливала на нас успокоюючо, немов бальзам. Під час Служби Божої він віддаю молився. Потім уділив нам розгрішення, після якого ми і спожили свячене. В короткі прийшли до нас радянські солдати і чемно поросили дозволення увійти до двору з восними тягаровими автомашинами (залишилися на нашій дворі декілька днів, військові в автомашиних навіть і спали). Того ж дня після обіду прийшли до нас ще троє радянських, двоє увійшли до хаги, а один залишився в авті. Один з присутніх сказав, що він є професором філософії і бажає говорити з А.Волошином. Батько прийняв їх гостинно. В сусідній кімнаті ми чули, що вони говорили про Е.Канта. Посиділи годину-дві і відійшли. Після їхнього відходу батько сказав, що вони поміняли склянки з вином на столі, бо, мабуть, боялися, що їх хочемо отруїти.

Декілька днів ніхто не приходив. Батько старався дотримувати свій режим дня. Після обіду 8 або 9 травня двоє військових приїхали за батьком і сказали, що хочуть з ним подивитися на український університет. Він пішов з ними. Додому його привезли пізньої ночі. Нам ані слівцем не сказав, де був і що від нього хотіли. Пішов у каплицю, опісля ліг спати. Через кілька днів, 13 травня приїхало до нас кілька автомашин і десь десять солдатів. Один з них зразу звернувся до батька словами: «Ми вас пришли арестувать, соберите нужные вещи!». Ніяких документів вони нікому не показали. Нас, монахинь і рідну сестру о.Волошина Елену, вони посадили в ідальню, де нас сторожив солдат з автоматом. Двоє солдат залишилися в бюрі біля батька, інші солдати розійшлися по всьому домі, де робили обшук. Уже стемніло, коли його закінчили, а нам здавалося, що то була ціла вічність. Перед тим, як взяти о.Волошина, нам дозволили попрощатися з ним. Відходячи, один з солдатів запитав: «Деньги у вас есть?». Мати Свєрина принесла фотографію сиріт і сказала: «Тут його деньги». Солдат продовжував: «А оружие у вас есть?». Батько витяг вервечку з кишені і сказав: «Це моя зброя». Військовий засміявся і вони, взявши о.Волошина з собою, пішли. Про те, що трапилося, ми зразу телефоном інформували бувших міністрів Карпатської України, які жили в Празі. Однак перед ціннічко батька Волошина привезли додому і вибачалися, мовляв, то була помилка. «Знаєте, военное время».

В неділю до нас відважилися прийти міністри і радилися з о.Волошином, що далі робити. Деякі казали, що йому вже добре, бо звільнили його додому, а інші були того погляду, що радянським не треба вірити, бо вони батька не лишать живим. Мовляв, конче потрібно поїхати далі, за кордон. Августин Штефан широ радив батькові поїхати з ним. Він уже мав замовлений вагон і підкреслив, що його дружина буде ними опікуватися.

Вранці 15 травня, безпосередньо після Служби Божої, увійшли в хату двоє солдатів. Вони казали, що з батьком підуть до Степана Ключурака, щоб батько зі собою нічого не брав, бо то лише формальність. Та ми даремно його чекали. Батько вже не вернувся. Сестра о.Волошина Елена писала листи різним людям і установам. Написала і на посольство СРСР в Чехословаччині. Ходила по різних урядах, але нічого про брата не довідалася. Десь через два роки посередництвом радянського посольства ми одержали вістку, яку написав тогочасний посол Валер'ян Зорин: «У нас его нет».

В тім часі, крім сестер Василянок, у домі жив ще садівник з жінкою і водій Ф.Тураїниці.

Правду про батька Волошина ми довідалися аж через кілька років, коли в Прагу повернувся з Радянського Союзу д-р Микола Долиной. Він був арештований разом з Юрієм Перевузником і Степаном Ключураком. Згаданих заарештували за день раніше ніж о.Волошина, значить 14 травня. Затримували їх близько аеропорту, куди 15 травня привезли А.Волошина. Всіх їх літаком повезли в СРСР. В літаку було ще кілька полонених і високих восних діячів. Як прiletіли в Москву, автoм їх перевезено у Лефортовську тюрму. Кожного з ув'язнених післали в інше місце і д-р

Долинай о.Волошина більше не бачив. М.Долинай у в'язниці пізніше попав в кімнату з одним німцем. Той оповідав, що в лікарні у Бутирській тюрмі кілька днів лежав з Президентом Карпатської України. Коли А.Волошина 11 липня привезли в лікарню, він ще міг ходити. В той, як з німцем був разом, А.Волошина щодня брали на допити, де його мучили. Одного дня о.Волошина привели два сторожі і кинули на ліжко. А.Волошин був непритомний, не приймав харч і тоді його німець, якого повезли на інше місце, бачив останній раз.

Отець Августин Волошин, мій вуйко, залишився в моїй пам'яті людиною сильного характеру, надзвичайно жертвовою, працювотою, строгою до себе, ласкавою і терплячою до інших. Побожний і ревний священик пожертвував усе, що мав, навіть і своє життя за благо церкви і рідного народу.

Хочу зауважити, що при обличнях я дістала ім'я Тереса, а при вічних обітах змінила своє монаше ім'я на Володимир.

Пряшів, 7 липня 2003 р.

№3

СПОГАДИ СЕВАСТІЯНА САБОЛА (ЗОРЕСЛАВА)

«У другій половині бурхливого 1945 року у похмурій в'язниці Лефортово в Москві мученицькою смертю загинув найбільший син Срібної Землі – о.Монс. Августин Волошин».

«Схиляємо наші голови в тихій молитві перед маєстатом його смерті», написав о.Севастіян Сабол ЧСВВ у збірнику «Красне поле».

Отець Севастіян Сабол на кількох сторінках цього збірника подав короткий життєпис і про діяльність о.Августина Волошина, при чому наперед відмітив, що йому не було відомо точно, когрого дня і якою смертю помер А.Волошин. Авторіві пошастило довідатися про це все і він бажає поділитися з читачами інформацією перед тим, заки подасть короткий життєпис і дещо про діяльність о.Августина Волошина.

Страдницький шлях Августина Волошина почався в Празі, а скінчився у Лефортовській тюрмі в Москві

Будапешт і Москва не просто лишень відкидали і поборювали ідею самостійности Карпатської України, здійснену під проводом Августина Волошина. Вони також чигали на його життя. «Нью-Йорк Таймс» дня 15 березня 1939 року на стор. 15 повідомила, що мадяри напали на Карпатську Україну. Помістила також знімок А.Волошина, а представники міністерства закордонних справ у Будапешті заявили, що «мадяри знатимуть як поводитися з А.Волошином, якщо він матиме невдачу і буде зловлений». Без сумніву, вони були б повелися з о. А.Волошином так само, як Радянський Союз у 1956 р. повіся з волелюбним прем'єром Мадярщини Імре Надь. Схопили його і слід пропав по нім... А.Волошин вислизну майже з-під рук мадярських гвардійців у Великому Бичкові дня 16 березня 1939 р. Не бажав стати мучеником з рук мадярських католиків. Іншою справою була безбожницька Москва, з рук якої тільки під час голодоморів у 1920-1930-х роках і в 1947 році загинуло біля чотирнадцять мільйонів українців. Червона Москва була головним катом українського народу. Перед нею не втікав А.Волошин з Праги на Захід.

Августин Штефан, юлія Ревай і Степан Росоха намовляли А.Волошина, щоб відійшов на Захід, але він рішуче відмовився покидати Прагу. Подавав різні причини, чому не відходить, але правдиву причину залишив для себе, не відкрив ні перед ким свою задушевну таємницю.

— Не можу й не хочу виїхати, була відповідь о.Волошина на намову міністра Юліяна Ревай.

– НКВД може своїми різними методами, головню наркотиками та ін'скаїями зламати вашу волю, душевну силу і характер, і вимогти від вас таку заяву, що буде на шкоду Карпатській Україні та українській справі і вас скомпрометує. сказав Ю.Рєвай.

– Того вони не можуть зробити! Можуть мене й забити, але я не піддамся їхній волі – сказав о.Волошин.

– У «великій сталінській чистці» в рр. 1935-1938 мільйони арештованих давали енкаведистам такі заяви, які НКВД хотів, і признавались до таких «злочинів», про які вперше чули в кімнаті слідчого, – сказав А.Штефан.

– То напевно були молоді люди. Старого чоловіка можна вбити дуже легко, але його зламати не можна – була відповідь о.Волошина.

Тільки під кінець натякнув о.Волошин А.Штефанові про правдиву причину, чому не хоче виїхати. сказавши:

– Якщо така Божа воля, щоб я помер смертю мученика, то я прийму це без нарікання.

Іншими словами сказано, якщо моя мученицька смерть є потрібна для блага мого народу, то я прийму її без нарікання.

Ще більше написала про це авторові племінниця о.Монс. А.Волошина др. Ольга Дуткова-Туркиняк в листі з Праги. В родині було п'ятеро дітей, тому о. А.Волошин взяв на виховання племінницю Ольгу і уможливив їй закінчити університетські студії. По смерті дружини А.Волошин перебував у родині др. Ольги Дуткової. Вона знає багато дечого про залушевні бажання свого рідного вуйка (дядька). Написала авторові др. Ольга Дуткова, що, молячись щодня о 12-ій годині, коли в Ужгороді дзвонили дзвони, о. А.Волошин благав Господа: «Прийми, Боже, мою мученицьку смерть за віру, за народ». (В цьому відношенні о. А.Волошин нагадує нам Великого Митрополита Андрєя Шептицького, який благав Господа, щоб дозволив йому померти мученичою смертю).

Арешт о. А.Волошина в Празі

А.Волошин був два рази арештований, перший раз у п'ятницю 11 травня 1945. Тоді тільки забрали ключі від Українського вільного університету та архів з ректорської канцелярії, а його відвезли назад додому в Прагу, вул. Под липками. 11. Залишається не вясненим питання, на яке можуть відповісти лишень документи СМЕРШу, чому його арештували два рази. Можливо, що перший раз агенти СМЕРШу не мали ще відповідного документа в руках.

Другий раз арештували А.Волошина в понеділок 21 травня. Цей арешт описав, присутній на Дирекції поліції при Дєлострєльській вулиці в Празі, перекладач СМЕРШу Іван Мондич під придбаним ім'ям Н.Синєвирський, який походив з околиць ??ста. Він описав арешт о.Волошина в російськомовній праці «СМЕРШ. Год в стране ??ага» (Журнал «Грани», Касель, Німеччина, 1948).

Капітан СМЕРШу Шибайлов приїхав чеським поліцейським автoм арештувати президента на квартиру в Празі, вул. Под липками, 11.

Помимо того, що о. А.Волошин був звільнений після першого арешту, він рахувався з можливістю бути знову арештованим. Доказом цього є те, що він мав заздалегідь приготовлену валізку, яку взяв з собою. Відходячи, розцілувався з сестрами – знак, який передбачував, що він, мабуть, вже більше не повернеться додому. Тільки звернув увагу капітанові Шибайлову, що вже був раз переслуханий та показав «бумажку», що був звільнений, але то не допомгло. А.Волошин перелчував свою хресну дорогу, можливо, що в тривозі забажав, щоб Господь відхилив від нього чашу терпіння, коли показав «бумажку».

Приїзд о. А. Волошина до Делострелецької вулиці на Дирекцію поліції ось як описав Н. Синевирський:

«Куда смотриш, поп? В небо? Поздно, поздно! Нужно было раньше Богу молиться, а не политической заниматься». Волошин слухав Шибайлова ніби байдуже, запримітив Синевирський.

«Ну, вайяй, вайяй! Вот с этим бойцом в подвал! Быстрее!» І солдат ударив о. Волошина прикладом в спину.

Приблизно в той самий час агенти СМНРШу арештували колишніх міністрів – Степана Ключурака, дра Миколу Долиная і дра Юліяна Перевузника. Їх відправили у літаку разом до Москви. По дорозі А. Волошин домовився з міністрами, що прийме на себе всю відповідальність, очевидно для того, щоб їх виручити. І, мабуть, виручив їх від смерті. Вони всі три повернулися живими до Праги після 20 років. Августина Волошина замучили на протязі 51 дня.

Стає ясним, чому А. Волошин не дав переконати себе виїхати на Захід перед приходом Червоної Армії до Праги, з котрою приходив також СМЕРШ.

Прибулі до Праги керівники СМЕРШу мали заздалегідь приготовлений їхніми агентами список людей, призначених на арешт. Одним з таких агентів був у Празі чоловік на прибране ім'я Гуменюк. Він прибув до Праги як «біженець з сім'єю, огже виглядало, що він є справжній біженець. Українці в Празі підозрівали його згодом, але толерували. Дістав навіть працю коректора в редакції часопису захарпаської молоді «Пробоем». (Одного разу автор мав нагоду пізнати того Гуменюка. Приїхавши в серпні 1944 року з Берліну до Праги, автор зайшов до редакції «Пробоем», вступив до канцелярії видавця дра С. Росохи. Розбалакався з ним при відчинених дверях. Раптом вступив до канцелярії мужчина невисокого росту, середнього віку. Оглянув автора із зацікавленням, мабуть тому, що перший раз бачив його. На запитання С. Росохи – чого прийшов, відповів, що прийшов подякувати за те, що прийняв його на працю. Це був агент Гуменюк. Видно, що щойно десь незвано став коректором у редакції «Пробоем», де мав доступ до адресаря предшлатників).

Українці в Празі помітили, що часто, коли Гуменюк стрічався з людьми, залюбки фотографував їх. Це насторожувало поодиноких людей, але Гуменюк спокійно продовжував свою діяльність. Августин Волошин сказав міністрові Августину Штефанові, що Гуменюк також сфотографував його шось два раз. Раз трапився випадок, що агент СМЕРШу прийшов на квартиру Миколи Вайди, щоб арештувати його. Микола Вайда виїхав був на Захід, агент не застав його вдома. Але в той самий час прийшов відвідати М. Вайду учитель руханки української гімназії в Морджанах. Агент запитав його прізвище, подивився на свій список і на місце арештував відвідувача.

Мон. А. Волошин – в'язень Лефортовської тюрми в Москві

Про вагу «злочину» о. А. Волошина і трьох міністрів Карпатської України говорить той факт, що їх запроторили до найсуворішої зі всіх військових в'язниць – до Лефортовської в'язниці в Москві, відомої своїми рафінованими методами допитів. Про «тягар» їхнього «злочину» говорить також той факт, що, як подала др. О. Дуткова в листі до автора із 21 серпня 1999 року, ніхто інший, як самий Йосип Віссаріонович Сталін «запросив» до свого кабінету на «розмову» о. Августина Волошина і трьох міністрів. Написала др. О. Дуткова: «Сталін показав на Вуйка, аби підійшов до стола. Там були всякі папери до підпису. Вуйко зачав читати, зблід і сказав, що таке не має права підписати. Сталін махнув рукою до дверей, вступили хлопці в чорнім одягу, і тоді послідний раз усі бачилися...» (мова оригіналу листа).

Др. О.Дуткова написала, що слідчий сказав др. М.Долинасві, що на підставі совєтських законів не могли судити А.Волошина. Отож СМЕРШівці відсудили його на повільну, мученичу смерть. Така була логіка совєтського правосуддя. Не мали законної основи, щоб засудити на смерть розстрілом, то агенти СМЕРШу засудили на повільну смерть тортурами...

Є описи тортур колишніми в'язнями у Лефортовській тюрмі, наприклад, в'язня замикали у низьку будку, в якій в'язень мусів весь час стояти похилившись або зігнувшись. По якомусь часі повітря сильно зуживалося і в'язень умлівав. Тоді сторож додавав йому трохи свіжого повітря і так тортури продовжувалися. Доводилося читати, що маршалові Михаїлу Тухачевському ще капала вода на голову. Або застосовували тортури при помочі т. зв. залізного міліка. Іншим способом тортур було позбавити в'язня сну на довгий час. Слідчі не давали спати вночі, а сторожі вдень.

Найгірші побої, тортури і знущання сипалися на в'язня, коли він відмовлявся підписати сфабриковане зізнання. В наслідку таких тортур, як написав А.Штефан, кріпкої будови і здорового о. А.Волошина за 51 день в тюрмі фізично цілком вичинчили і він помер.

Юрій Шанта. Свідчення про смерть о.Августина Волошина

Як було сказано вище, рівночасно з арештом А.Волошина були також арештовані три колишні міністри Карпатської України – Степан Ключурак, др. Микола Долинай та др. Юлій Перевузнник. Всі вони спочатку опинилися у в'язниці Лефортово у Москві разом з А.Волошином. В часі смерті А.Волошина вони були в Лефортові, щойно десь пізніше були засуджені на 20 чи 25 років.

Степан Ключурак і др. Микола Долинай після повороту до Праги залишили по собі важливі свідчення про смерть А.Волошина. Степан Ключурак випадково був свідком його смерті. Про це він повідомив Августина Штефана листом з Праги до Філадельфії, США. Ось зміст листа Степана Ключурака, що був поміщений в монографії Августина Штефана «Августин Волошин. Президент Карпатської України. Спомини» (С.147-148):

«Дня 11 липня 1945 р. мене ввели до мого опікуна (слідчого), який всіма нами «опікувався». Коли мене привели до дверей мого опікуна, двері були замкнені, але сусід нам сказав, що він знаходиться у одного тяжко хворого, від якого хотів би дещо довідатися.

Ми повернулися і перед дверима кімнати, де лежав старснький о.Волошин, мій сторож попросив, щоб опікун на хвилину вийшов. Двері відчинилися і так уже залишилися відчиненими. Коли я побачив, що він лежить в агонії, смертельно блідий, я схвильовано поспитав, що з ним діється?! Чому не приведуть до нього лікаря?! – Не нужно, ему не нужна помощь.

Мій опікун наказав відвести мене до його канцелярії і там почекати, поки він прийде.

За нещільних півгодини прийшов мій опікун і, як завжди, почав мене випитуватися. Між іншим поспитав, кого залишив Волошин в Празі. Я тоді його запитав, чи є якась надія, щоб зберегти о. Волошина. На те він відповів: «Он уишел».

Я не розумів його добре, – продовжував свідок С.Ключурак і думав, що може о. Волошина кудись відвезли. Тому поспитав: «Куди він пішов?».

Опікун зденервовано сказав: «Він не пішов, але... помер».

«Усе це сталося так, як я переказав. Це я бачив своїми очима та сам чув».

Лист йде далі: «Він лежав вже мабуть мертвий, а на другий день мій покровитель ще сказав мені: «Його знищила не тюрма, але хвороба, яку він приніс з собою з дому. Старенький мав цукровку» – виправдовувався опікун.

Кінець листа: «Відносно дня смерті о. Волошина – це єдина правда, яку я міг би й іншими доказами підтвердити».

А.Штефан зауважив: «О. А.Волошин мав незначне поширення серця і його успішно лікував. Цукровки ніколи не мав. Твердження опікуна, що старенький приніс з собою з дому цукровку, дійсності не відповідає. Однак советські тюремники такі всезнайки, що можуть за 3 дні приворожити таку хворобу, яка їм потрібна».

«Що зробили з тляними останками бл. п. о. А.Волошина – невідомо. Він помер, але пам'ять про нього безсмертна серед його земляків».

Обширне свідчення про смерть А.Волошина подав др. Микола Долинай його племінник др. Ользі Дугковій в Празі. На відміну від Степана Клочурака, який, як видно, дозволив А.Штефанові зразу опублікувати його свідчення в газеті «Америка» у Філадельфії, США, др. Микола Долинай розказав др. Ользі Дугковій про смерть А.Волошина під присягою, що нікому не розкаже про це так довго, заки хтось буде азвий із його сім'ї. Це тому, що большевики, подібно як це робили нацисти, погрозили кожному звільненому в'язневі смертю цілій його сім'ї, якщо він комусь розкаже, що пережив, бачив і чув. Др. Ольга Дуткова дотримала дану обіцянку. Щойно після того, як помер син і внук дра Долиная трагічно на вулиці в Празі, др. О.Дуткова в листі від 21 серпня 1999 року поділилася з автором інформацією, яку отримала від міністра дра Миколи Долиная.

В'язень-лікар, др. М.Долиная, мав у Лефортові завдання перевірити чи вже є мергві тіла в'язнів, заки їх кудись відвезли закопати. Він мав сказати сторожеві, хто ще живе, а кого вже можуть класти на тачанку і забирати геть тих, що померли. Др. М.Долиная розповів др. О.Дутковій, що його одного разу взяв сторож з НКВД кудись до великого гангару, в котрому було коло 160-200 людей, зложених на лашках, куди дальше принесли напівмертвих. Др. Долиная довідався, що туди приносили тих в'язнів, що не витримали тортури. Їх без похоронного обряду кидали у спільну могилу. Др. М.Долиная був родинним лікарем о. А.Волошина. «Між червоними та вмираючими він впізнав вуйка по материнському знакові на шії», написала др. О.Дуткова. Про спосіб «допитів» слідчими о. А.Волошина говорить стан, в якому побачив його тлінні останки др. М.Долиная: «Побите око, вирваний золотий зуб, спухнутий, ноги як колоди, чорні, був без відома, вже не дихав».

Читач може тільки здогадуватися, чому тіло було спухнуте, а ноги чорні, грубі як колоди. Лікар міг би подати докладніше причину такого стану, в який спосіб тортували о. А.Волошина.

Сповнилися слова, які були сказані о. А.Волошином у відповідь міністру Ю. Рєвасві, що НКВД торгурами може зломити його волю, душевну силу та характер і змусили підписати заяву на шкоду Карпатській Україні та українській справі взагалі: «Того вони не можуть зробити! Можуть мене й забити, але я не піддамся їхній волі», була відповідь о. А.Волошина. І не піддався, не просто лишень під загрозою смерті, але навіть під загрозою тортури.

Для щирих українців о. Монс. Августин Волошин – Великомученик.

Щодо дати смерті о. А.Волошина, то найкраще поінформована в тій справі др. Ольга Дуткова є персонана, що смерть настала 11 липня 1945 року, як подав Степан Клочурак.

Агенти НКВД, як звичайно, спробували вмити руки від крові о. Волошина. Вигадали, що в той день, коли його замучили, 11 липня 1945 р., вони перевезли його на лікування до лічниці в тюрмі Бутирки в Москві та що він помер там 19 липня на діабет, який приніс з собою з дому. Др. О.Дуткова рішуче відкидає фальшиву «документацію» НКВД про дагу і причину смерті о. А.Волошина.

Августин Волошин поповнив довгий ряд українських духовних осіб – священиків, єпископів, монахів і монахинь, яких знищив більшовизм. Його смерть з рук червоних катів замітна тим, що він не лишень відмовив кільком землякам у їхніх

намаганнях переконати його, щоб рятував своє життя, виїхавши з ними з Праги на Захід. Як засвідчила його племінниця др. Ольга Дуткова, о. Августин Волошин, з безмежної любови до рідного народу, задля його блага, часто молив Господа, щоб дозволив йому нести хрест мучника до самої могили...

За цю безмежну любов народ прозвав Августина Волошина батьком.

№5

Торонто, 17 лютого 2003 Юрій Шанта

Слава Ісусу Христу!

Преосвященний Владико,

Прошу вибачити нам, що шойно тепер відзиваємося на Вашого листа. З присмістю повідомляю Вас в імені Дирекції Кредитової Спільки при Церкві Святої Покрови в Торонті, Канада, що Дирекція високо оцінила благородний почин побудувати Божий храм в рідному селі нашого великого Митрополита. Слути Божого Андрея Шептицького – в Прилбичах – і рішила зложити скромний дар \$500. Я від себе прикладаю \$100. Прикладаю два монери ордери на ці суми.

Мені особисто цікаво було довідатися з вашого листа, що Ви доглядате справу канонізації Слути Божого Андрея і радію поданою Вами вісткою, що вже в скорому часі канонізація буде завершена.

Преосвященний Владико, окрім цього листа дозволю собі вислати Вам в подарунок книжку друга моєї родини Петра Гринчишина «Від Зарваниці до Гарабандалу» летунською поштою.

Пробачте мені, прошу, що дозволю собі попросити Вас о пораду у справі, з якою Ви є обізнані.

Пригадую собі, як я десь читав, що Слуга Божий Андрей часто просив Господа Бога, щоб дозволив Йому вмерти мученичою смертю за віру, за Христа. Подібно також Монс. Августин Волошин, як мені написала Його племінниця Д-р Ольга Дуткова-Туркняк із Праги, що кожний раз, як в Ужгороді о 12-ій годині зазвонили дзвони, Монс. Августин Волошин благав Господа, щоб дозволив Йому померти мученичою смертю за віру, за народ.

Бажання Монс. Августина Волошина сповнилося. Коли під кінець Другої світової війни до Праги наближалася Червона Армія, Монс. Августин Волошин не хотів послухати своїх приятелів, щоб виїхав з ними з Праги на Захід. Сказав своєму своякові і найближчому співробітникові Августинові Штефанові, що коли є така Божя воля, щоб Він помер мученичою смертю, то Він прийме це без нарікання. Залишився в Празі.

Агеїти СМЕРШу арештували Монс. Августина Волошина в Празі 21 травня 1945 року і запроторили до найстрогішої військової тюрми Лефортово в Москві. Сам Сталін домагався, щоб підписав приготовлену заяву. Коли Монс. Августин Волошин почав читати ту заяву, зблід і сказав, що Він не має права підписати цю заяву. Сталін на це покликав сторожів, які стояли при дверях. Вони взяли Монс. Августина Волошина з собою. Присутніми при тому були ще три видатні особи із Закарпаття.

Одним з тих трьох осіб був Д-р Микола Долинай, родинний лікар Монс. Августина Волошина в Ужгороді на Закарпатті. Його як лікаря використовувала команда тюрми у Лефортові, щоб він перевіряв тіла в'язнів, які не витримали тортури. чи вони вже мертві, заки їх закопали в землю без священика. Дня 11 липня 1945 року Д-р Микола Долинай впізнав по материнському знаку тіло Монс. Августина Волошина, коли Він вже не дихав. Про спосіб, як Його мучили, можна догадатися з того, в якому стані побачив Д-р М. Долинай Його тіло, і повернувшись до Праги початком 1970-их років, розповів про це Д-р Ользі Дутковій, а Вона написала мені

про це. Монс. Августин Волошин мав побите око, вирваний золотий зуб. Ноги були чорні і грубі як колоди.

31 день мучили Монс. Августина, хотіли зломити Його дух, але Він радше дав себе замучити, а не піддався їхній волі.

Монс. Августин Волошин бур відомий як глибоко релігійний священик, добродітель, який багато спричинився до релігійного, культурного, господарського і всестороннього піднесення вірних. Особливо опікувався Монс. Августин Волошин сиротами. За придане своєї дружини побудував сиротинці в Ужгороді і в Хусті, які втримував власними коштами.

Українці, греко-католики Закарпаття, молимо Господа, щоб нагородив мученика Монс. Августина Волошина своєю ласкою. Я є в постійному листовному контакті з племінницею Монс. Августина Волошина, але ні разу Вона не згадувала мені, щоб хтось поцікавився справою Канонізації і зробив відповідні кроки. Племінниця Д-р Ольга Дуткова вже наближається до 90 років і треба би, щоб Вона дала свідчення заки ще живе. Вона мала четверо братів і сестер. Живе ще одна, молодша від Неї сестра, яка є законницею ЧСВВ у Пряшіві на Словаччині. Монс. Августин Волошин взяв на виховання Д-р Ольгу, бо не мав власних дітей. Дав їй можливість закінчити університет в Празі. Тому Д-р Ольга Дуткова знає найліпше і найбільше про Монс. Августина Волошина.

Пресвященний Владико, я був би Вам надзвичайно вдячний, якби Ви могли сказати нам, чи було би добре, якби Д-р Ольга Дуткова написала свідчення про праведне життя і мученичу смерть Августина Волошина і кому мала би передати це свідчення, щоб доручив до Апостольської Столиці. На випадок, якби треба було комунікуватися з Нею, передаю тут її адресу.

Пресвященний Владико, дозвольте, щоб я додав вістку, яку моя дочка Людмила отримала від владики Романа Даниляка з Риму. За Його згодою під датою 27 грудня 2002 ми поширюємо між знайомими копію Його листа із 09.12.02, яку тут прикладаю.

З Божої ласки сталося так, що п'ять днів після того, як в Ужгороді на Закарпатті було посвячено пам'ятник Августину Волошинові 22 серпня 2002 року, 27 серпня з'явилася Мати Божя на Закарпатті, про що довідається із приложеного листа владики Романа Даниляка.

Ми також маємо опис тої об'яви Матері Божої в українській мові на 12 сторінок, але я не висилаю Вам, Владико, бо не хочу обтяжувати більше довгим листом.

Ми не знаємо чи то Господь зіслав таку благодать на Закарпаття за земне вшанування пам'яті Августина Волошина вірними поставленням Йому пам'ятника в Ужгороді, де Він трудився для своїх вірних і для цілого народу Закарпаття понад 40рок літ. Зате знаємо, що духовне вшанування Апостольською Столицею Августина Волошина було би куди важливішим, як вшанування Його поставленням пам'ятника.

Слава Ісусу Христу!

№6

Торонто, 23 липня 2003 р. Юрій Шанта

Ваше Блаженство!

Користаючись з присутності Вашого Блаженства в Торонті, дозволю собі в Вашому Блаженству копію опису арешту і мученичої смерті о. Монс. Августина

Волошина. Батька, як Його прозвав народ, духовно-релігійного і національного відродження закарпатців.

Як подано під кінець цього опису, о. Монс. Августин Волошин поповнив довгий ряд українських духовних осіб – священників, єпископів, монахів, монахинь і мирян, яких знищив більшовизм. Смерть о. Августина Волошина замінна тим, ще він не лишень відмовив кільком землякам у їхніх намаганнях переконати його, щоб рятував свос життя. виїхав з ними з Праги на Захід. Як засвідчила його племінниця Др. Ольга Дуткова-Туркуняк, о. Августин Волошин з безмежної любови до рідного народу, задля його блага, часто молив Господа, щоб дозволив йому нести хрест мученика де самої могили.

Чи не заслужив собі о. Августин Волошин своїм праведним, християнським життям і мученицькою смертю, аби Українська Католицька Церква розпочала беатифікаційний процес на проголошення о. Августина Волошина блаженішим?

Закарпатці греко-католики ласкаво просять Ваше Блаженство допомогти новому Мукачівському владиці розпочати цей беатифікаційний процес. Похилого віку племінниця о. Августина Волошина вже радилася у тій справі з владикою Михаїлом Гринчишином.

Українці Закарпаття надіються і вірять, ще Апостольська Столиця возьме під увагу мучеництво о. Августина Волошина за Христа і народ на протязі 51 днів, прихильно ставиться де прохання вірників Української Греко-католицької Церкви на Закарпатті.

Слава Ісусу Христу!

Юрій Шанта
Управитель Кредитової Спілки
Святої Церкви в Торонто

№7

Із матеріалів постуляційної справи Августина Волошина

о. Августин Волошин

П-1-1-30 Інг. з о. Гафичем Степаном

С.7. Августина Волошина, може, пам'ятаєте, він в той час був в Ужгороді?

о.Г.: Ви маєте на увазі – до 39-го року? Я дуже мало знаю про нього, сам його особисто ніколи не бачив. То знаємо, що він духовно високо дуже стояв, чудовий священик був. Потім, знаємо, став головою, правда ***, а так я не мав нічого... Він був директором учительської семінарії тут, в Ужгороді, до тих пір, але я нічого конкретно більше не знаю, не цікавився тим просто.

Інг. з вл. Софроном Дмитерко

С.9-10 (продовження). З нашого побуту в Празі знам'ятався такий епізод, що в святого Климента церкву приїхав зі Львова ще за німців митрополит, ніби наслідник слуги Божого митрополита Андрея Шептицького отець Йосиф Сліпий, як тоді ше ректор, але знали ми, що він є з правом наслідства як архієпископ Львівський приїхав відвідати нас, нашу еміграцію і життя українців в Празі і взагалі в Чехах, який стан є нашої еміграції, мабуть на поручення митрополита Андрея Шептицького і відправляв Службу Божу в церкві святого Климента призначену для греко-

каполиків східного обряду, де я також мав честь дяконувати коло тодішнього митрополита з правом наслідства Йосифа Сліпого. (100) Пам'ятаю, що на тій Службі Божій був присутній президент Закарпатської України отець доктор Августин Волошин, сидів в першій лавці, а ми... і була наша еміграція, яка була в Чехах тоді, багато прийшли на... Хор співав нас. Там було багато переселенців з Закарпатської України – з Ужгорода, Мукачева, Хуста, і з Галичини, зі всіх усюд і з великої України. Було дуже багато наших втікачів з огляду на туо війну.

П-1-1-1148 Інт. з вл. Мардичичем Іваном

Була, існувала Карпатська Україна, незалежна держава з 1938 року по 1939 рік. По 16 березня 1939 року Карпатська Україна на чолі із президентом, священиком, опієм, доктором Августином Волошином, (С.7).

П-1-1-204 Інт. з о. Оргутаєм Елемиром.

С.12. Ви можете щось розповісти про Августина Волошина або про Олександра Стойку в той час?

о.О.: Про Олександра Стойку можу. За Волошина.., я видів його раз, два раз, лиш тільки можу Вам сказати, що він тихий характер мав, но не був великим оратором. Добре, що се оратори, оратором, но знаєте... тут є одне слово, що не можу, не знаю, бо я по мадярськи ту маю, так, бачите, *** Значить, він так говорив, що ви до рана його слухали і...

В.З.: Захоплювались.

о.О.: Так захоплювали, знаєте, по нашому говорив, я два рази чув його говорити, два, два рази, так, знаєте, но моральний авторитет мав. Його муса як було, розумісте се що муса?

В.З.: Так, так.

о.О.: Все переважила. Муса його була уважати і шанувати, но він се не требовав, він не требовав, що би йому сказати, що пан директор і пан професор, ілі такос...

В.З.: Він був ненав'язливий, так?

о.О.: А йно. Приміром, йому сказали. Бачі, знаєте, що то?

В.З.: Так, так.

о.О.: Ну, знасте, я, но... і з очей його моральна чистота то, значить, світила. Се можу Вам сказа... всі... муса було його шанувати як людину. Александер Стойка, то мій єпископ був, котрий

П-1-1-230 Інт. з о. Шубою Діонізієм

За Волошина так само читав, бо мій брат, Шуба Василій, крестний отець його був Августин Волошин, мого брата, Шуба Василій, учителем був. А він до нас, Августин Волошин, часто приходив, коли, наприклад, у Мукачеві у монастирі були Успенські празники, то все, коли заходив, в тих роках, 1915-1920-их роках. то батько тут був капеланом, а був у гімназії катехитом. релігію... А Августин Волошин в кедучилищі був там, тоди ще не був директором. Але позніше був директором. А мій брат... то Волошин йому був кресний батько. Так до нас часто приходив до Івановиць, особливо тоді, коли під монастири... там у монастири були Успенські празники, та все, коли там був, то прийшов до нас до Івановиць та дуже... мого нянька однорочник. Ні, мав... на еден рік молодший був Августин Волошин. Мій нянько родився 1873-го, а Волошин – 1874-го. (С.5-6).

П-30 о. Гафич

Кас.275. С.7.

В.З.: Отче Степане, я чому питаю за Олександра Стойку, бо ми знаємо, що він був похований тут, на єпископському кладовищі під замком. Ми не знаємо до кішця долі цього кладовища, цвинтаря, бо його знесли, а от яка доля останків єпископа Олександра Стойки? Якщо у Вас якісь с, можливо, дані, або хтось міг би знати?

о.Г.: Я не маю ніяких даних про те конкретно, тільки знаю то, що ця крипта була вирабована і... невідомо, хто, як...

В.З.: Там була похована дружина Августина Волошина Ірина Волошина.

о.Г.: Так, але я про це нічого так добре не знаю. Не знаю цього, тому що я був на селі, потім арештований був, так що я не знаю цього.

В.З.: Августина Волошина, може, пам'ятаєте, він в той час був в Ужгороді?

о.Г.: Ви маєте на увазі – до 39-го року? Я дуже мало знаю про нього, сам його особисто ніколи не бачив. То знаємо, що він духовно високо дуже стояв, чудовий священник був. Потім, знаємо, став головою, правда ***, а так я не мав нічого.. Він був директором учительської семінарії тут, в Ужгороді, до тих пір, але я нічого конкретно більше не знаю, не цікавився тим просто.

П-1208п. Шух Іван

Кас.1997. С.24.

А цей Рогач, що був секретарем президента Волошина, був дуже здібний і мудрий хлопцеш, такий учинаний, сильний патріот український, відважний такий.

П-205 о. Штіліха

Кас.239. С.10.

Вечоринки влаштовували, молодь. Рідко, але навіть таке, що й танці дозволили молоді. А в основному на великі свята, наприклад, Пасху, Великдень. Різдво гри такі пасхальні або різдвяні. Особливо на отця Миколая. Августи Волошин написав таку п'єску коротку, дуже цікаву, для одної вечоринки такої, для вечора. А там вже після того роздача: роздавали подарунки. Отець Миколай був. Артист, котрий там зі студентів був, той роздавав подарки. Звичайно, один одному купували подарки, а батьки особливо несли дітям своїм або студентам. Так то було таке якесь наповнення життя (300) чимось таким веселим. Це щось було веселого, надія на щось інше.

П-34 о. Чав'як

Кас.533, С.34.

Ч.І.: На Україні було відомо навіть вже те, що коли в 38-му році була Закарпатська Україна організована Волошином – Президентом Закарпатським, а українці греко-католики власне високо стояли. Такий рівень знання греко-католицького... Вони мови не мають такої чистої, більш змадяризовані або до чеської подібні, а чисто наріччя такого українського не було, але віра була в них тверда греко-католицька і там не було перешкоди їм. В нас тут були більші перешкоди, у Польщі, бо тут були навіть такі місцевості, що поляків не було.

П-419 вл. Дмитерко Софрон

Кас.235. С.8-9.

З нашого побуту в Празі запам'ятався такий епізод, що в святого Климента церкву прийшов зі Львова ще за німців митрополит, ніби наслідник слуги Божого митрополита Андрея Шептицького отець Йосиф Сліпий, як тоді ще ректор, але знали ми, що він є з правом наслідства як архієпископ Львівський прийшов відвідати нас, нашу еміграцію і життя українців в Празі і взагалі в Чехах, який стан с нашої еміграції, мабуть на поручення митрополита Андрея Шептицького і відправляв Службу Божу в церкві святого Климента призначену для греко-католиків східного обряду, де я також мав честь дяконувати коло тодішнього митрополита з правом наслідства Йосифа Сліпого. (100) Пам'ятаю, що на тій Службі Божій був присутній президент Закарпатської України отець доктор Августин Волошин, сидів в першій лавці, а ми... і була наша еміграція, яка була в Чехах тоді, багато прийшли на... Хор співав нас. Там було багато переселенців з Закарпатської України – з Ужгорода. Мукачова, Хуста, і з Галичини, зі всіх усюд і з великої України. Було дуже багато наших втікачів з огляду на тую війну.

П-1148 вл. Маргітч Іван

Кас.1911, С.7.

Була, існувала Карпатська Україна, незалежна держава з 1938 року по 1939 рік. По 16 березня 1939 року Карпатська Україна на чолі із президентом, священиком, оцем доктором Августином Волошином. Мадярська окупація...

Кас.1912, С.27.

Значить, наш мирянин, наш земляк із *** району, із села Пересіл. Там де родився священик, значить, отець доктор Волошин, колишній президент Карпатської України.

П-1240 п. Горникевич М.

Кас.2073, С.10.

Г.М.: (550) Зато приїжджала влада Карпатської України, отець Августин Волошин секретарем... Я маю книжку, де вони всі підписані. Єфремов і т. д. Там вони всі. Знаю, як мадяри ввійшли на Закарпаття, то вони всі у Відні опинилися. То ми так постійно заступали посольство українське.

Д.Н.: Просто виїхали на еміграцію, Ви маєте на увазі?

Г.М.: Декотрі, так. Секретар виїхав до Канади, оскільки я знаю, а Августина судили.

Г.С.: То Ваша домівка була таким маленьким посольством справді?

Г.М.: Так. У нас вічно був якийсь рух.

П-1252 с. Перевузник

Кас.2091, С.5.

Приїхали вечером сестри з Ужгороду, що мадяри забрали Ужгород. Мукачово і Берегово. То був перший етап вторгнення у Закарпаття. Розірвали *** Собор. *** Договір. А потім, після того, може, через місяць вже прийшов Волошин, він був в Празі. А то був його дід фактично. Він то на сиротинець подарував той дім. де сестри жили. Він прийшов там до того дому і школу закрили, бо такий переворот був, що ніде було школу держати.

С.11.

П.П.: А в Хусті, навірно, 1937 року сиротинець організували. Так що сей сиротинець подарував Волошин аж тоді, коли той пропав. Я не пам'ятаю, котрого року подарував той Волошин. Лиш це пам'ятаю, що ми приготувляли, я в Ужгороді

була, а приготувляли ми дітям, бо діти мали виступати з нагоди того, що поларували сиротинець. Там у театрі десь мали виступати.

П-1292 п. Стойко Степан

Кас.2161, С.7-8.

Якраз тоді був свідком зародження Карпатської України, свідком уряду Волошина... І мос призначення було вже від уряду Волошина на посаду вчителя... Я був свідком тих подій у Хусті, березневих подій, коли молоду Карпатську Україну стали підтримувати галичани... Я бачив галицьких хлопців, які прийшли допомагати і мали вже своє озброєні відділи... Я був свідком вже тоді також, як з діаспори вже надавали матеріальну допомогу Карпатській Україні... Це був підйом... Національний підйом Закарпаття... Національний підйом Закарпаття... На жаль я був котім і свідком, тоді коли 14 березня відбулася битва на «Красному полі», коли нічії зрадили Карпатську Україну і, з одного боку, був там консулят, який підтримував, а з другого боку, дозволили мадярам окупувати Закарпаття і таким чином Закарпаття було окуповане у 1939 році угорськими військами...

П-204 о. Оргутай

Кас.237, С.5.

В.З.: А який підручник був місцевої мови, ну, русинсько-української мови був, хто був редактором? Там два підручники було, здається, один Марина, а один?..

о.О.: То був Марина. Дуже цікава книжка була. Я в тім не спеціаліст, бо я мадярський підручники мав, Волошин написав книжку, Августин Волошин. То був як фундамент, потім Марина Юлій, він був, потім – Горойда. Ци Ви чули те?

В.З.: Так, так. *** (218).

о.О.: Тепер Вас прошу, *** (219).

В.З.: Так, так.

о.О.: На яких, на се я Вам точно не можу відповідати, бо я із ними зв'язь так не мав, бо я був в мадярській гімназії учень (222). Но знаю то, що Волошин, Марина Дюло і Юлій, два Марини були, і Горойдо. Се були підручники в школах.

В.З.: Ви можегє шось розповісти про Августина Волошина або про Олександра Стойку в той час?

о.О.: Про Олександра Стойку можу. За Волошина... Я видів його раз, два рази, лиш тільки можу Вам сказати, що він тихий характер мав, не був великим оратором. Добре, що се оратори? Тут є одне слово, що не можу, не знаю, бо я по-мадярськи ту маю, перекиасти (232). Значить, він так говорив, що Ви до рана його слухали і...

В.З.: Захоплювались.

о.О.: Так захоплювались... По-нашому говорив, я 2 рази чув його, 2 рази. Но моральний авторитет мав. Його муса було (розумієте, се що «муса»?) шанувати.

В.З.: Так, так.

о.О.: Муса його було уважати і шанувати, но він се не требовав, він не требовав, що би йому сказати, що «пан директор» і «пан професор», ліі такое...

В.З.: Він був ненав'язливий, так?

о.О.: Айно. Приміром, йому сказали. *** (240). Знаєте, що то?

В.З.: Так, так.

о.О.: З очей його – моральна чистота світила. Се можу Вам сказати. Муса бую його шанувати як людину.

П-230 о. Шуба

Кас.277, С.5-6.

З.В.: А може, Ви б щось згадали про Теодора Ромжу того періоду або про Августина Волошина, може, знали їх ближче?

о.Ш.: За Волошина так само читав, бо мій брат, Шуба Василій, крестний отець його був Августин Волошин, мого брата. Шуба Василій, учителем був. А він до нас, Августин Волошин, часто приходив, коли, наприклад, у Мукачеві у монастирі були Успенські празники, то все, коли заходив, в тих роках, 1915-1920-их роках, то батько тут був капеланом, а був у гімназії катехитом. релігію... А Августин Волошин в педучилищі був там, тоді ще не був директором. Але пізніше був директором. А мій брат... то Волошин йому був кресний батько. Так до нас часто приходив до Івановиць, особливо тоді, коли під монастири... там у монастири були Успенські празники, та все, коли там був, то прийшов до нас до Івановиць та дуже... мого нянька однорочник. Ні, мав... на еден рік молодший був Августин Волошин. Мій нянько родився 1873-го, а Волошин – 1874-го.

С.13. Під час малярів руський язык разрішали. І мій батько, і перед тим о. Августин Волошин так само преподавав руський язык у школах. То несправда, що гонили нас. ні. Вони давали свободу на руський язык.

З.В.: Були підручники? Я пам'ятаю, Гарайди був підручник.

о.Ш.: Ага, то були підручники Августина Волошина, скорше було, а Гарайда пізніше вже, вже в 1936-1937 роках. Нянько вже на пенсії був, вже не був... А коли тут був капеланом, тут в Гімназії учив і релігію, і одночасно руський язык і латинський язык. Бо нянько мій кончив богословіє у Відню, а лиш п'ятий курс потім в Ужгороді, а чотири курси у Відню. Так він і латинський язык дуже знав, і німецький язык знав добре.

З.В.: То він ще в дев'ятнадцятому столітті, видно, в дев'яностих роках вчився?

о.Ш.: Учився, начав вчитися богословію в 1891 році... Волошин, бо Волошин лиш на еден рік був.

П-294 о. Бугковський

Кас.377, С.9.

Як у нас кінчилася польська влада, в нас повстала Закарпатська держава. Там Волошин був президентом. Отець доктор Волошин. Багато наших хлопців і між ними мій брат пішли в армію, тому що німці зайняли Чехію, окупували. Словакам тим ближче до нас, словакам дали Віржан. Він був президентом. Так само отець-доктор Тісо називався словак. І та Словацька держава вибула, аж доки не прийшли другий раз...

Л.К.: Як прізвище? Тісо?

І.Б.: А у нас був доктор Волошин.

Л.К.: Так, то відома особа.

І.Б.: І Маляршина запротестувала. Вона мала колись Закарпаття. За австрійських часів Закарпаття було під Австро-Угорщиною. (350) Під Угорщиною. Вона запротестувала. Гітлер сказав, обмив руки: «Займете собі силою, то беріть». І в нас рушила молодь туди боронити.

П-296 о. Скробач

Кас.381, С.10.

Тоді в нас вже як постала Україна в 1939-му Закарпатська, тоді багато студентів хотіли лишити і йти в Закарпаття до Волошина. А він каже: «Ні, ви тримайтеся тут, ви будете ще потрібні Україні. Я вам не дозволяю, щоби хтось залишив семінарію і пішов». Навіть ми голодували, так хотіли йти туди.

Л.К.: Акція протесту?

о.С: Так. Не хотіли їсти, все відмовлялися їсти. Каже: «Видержіть хлопці». Викликали Хомишина, єпископа. Той вже успокоївся, кажє: «Не час вам ще йти на Закарпаття».

Л.К.: Бо хлопці хотіли свою державу мати, а тут не мали надії ще?

їм.С: І захищати хотіли.

о.С: Хотіли захищати, так. То тоді багато, як Волошин організовує Українську державу. Ревай, ті всі були, вже міністри були ті всі. І ті хотіли... А він сказав, кажє: «Вам ще буде час піти тоді будувати. Щоби ви були духовно свідомі, а тоді національно будете свідомі».

П-365 о. Надрага О.

С.17.

Нашої молоді дуже много погинуло, як була Закарпатська Україна, бо многи не знають тут про неї, а в Росії взагалі не знають про Закарпатську Україну і про то, як був президентом отець Волошин, як був Юрійчук прем'єр-міністр, як вони просили Гітлера, як Гітлер приказав брати, як воювали з мадярами, як спочатку був Ужгород столиця, потім в Мукачеві столиця, потім Хуст столиця, а потім таки поляки... І поляки задавилися, забрали кусок там з розбору Чехословачкі, а потім стратили Польщу.

П-369 о. Савчинський В.

Кас.568. С.52.

Бо мої діди-прадіди були священики, а ми, діти, з'їжджалися. Приміром, мій дідо був президентом України Закарпатської – Волошин.

К.Л.: Я перепрошую, то був хто?

їм.С: Дідо.

К.Л.: То був рідний дідо?

о.С: То не рідний дідо мій. То був моєї бабці рідний брат. Бо вона Волошин, а той був президентом. В той час він загинув. Ми таки думали, що він загинув на Закарпатті, що його там вбили. Знають, пані, то всю подію страшну Закарпаття?

К.Л.: Так.

їм.С: Ми думали, що він там, його утопили в тій Сулі, ріці, що його замордували ті маляри. А пізніше, то вже в архівах, коли найшли... Той пан, який зацікавився тою книжкою, в архівах винайшли. то у Львові, що він був... Його перекинули були в чехи, і він там був, на чехах. А пізніше, коли вже прийшла комуністична влада, то його передали вже комуністам, і то вже комуністи його тут розстріляли. То власне моєї рідної бабки рідний був брат. Бо бабка Волошин, і він був президентом України Закарпатської.

П-455 вл. Василек

Кас.1084. С.10.

вл. П.В.: Микола Желтвай, прізвище Желтнай, а ім'я Микола з Закарпатської України, бувший секретар президента Закарпатської України Волошина.

П-499 о. Мадяр

Кас.788. С.2.

Тридцять дев'ятого року вже зародилася Україна. Там великий підйом настає у нас, в країні... В Білках був з'їзд січовиків. Був Волошин, молодим, присутній на

тому з'їзди. Взагалі, великий підйом був. Великий патріотизм зародився між нами. (50) І інтелігенція дуже захопилася.

П-927 о. Рисей Степан

Кас.1514, С.6.

А ще дальше беручи, то мої діди, прадіди – усі були священиками. Тепер от має пані історію. Волошин, то мій рідний вуйко був, значить, президент Закарпатської України.

П-929 о. Барабані

Кас.1521, С.88.

Або скажімо так: «Перший президент України Волошин». Ні. «Перший президент України отець Волошин, священик Української Греко-Католицької Церкви». Мало того, я чув за Волошина, але я не знав, що він священик, розумієте, ще в молодших літах. А чому не підкреслюють, що він священик, що то була духовна особа, що він взяв на себе той великий тягар створення тої держави, бо це був вкрай необхідний момент того часу.

П-978 п. Деркач

Кас.1619, С.2.

Д.М.: А це означає те, що ті хто кінчав в Мукачеві вчительську семінарію вони рахували себе русинами. А в Ужгороді вчительська семінарія була під керівництвом Волошина, вони вже тоді декотрі називали себе українцями. На Закарпатті ніхто себе тоді українцями не називав. В нас в церкві служба йшла на старослов'янській мові. І вся, як кажуть, релігійна традиція, все-все правилося на старослов'янській мові.

№8

О. д-р Волошин Августин народився 17 березня 1874 року в селі Келечині біля Волового на Підкарпатській Русі. Батько його був священиком. Виховання в національно-свідомій родині, де панували добрі народні звичаї і традиції, сформувало в талановитого хлопчика основи національної свідомості. А.Волошин закінчив ужгородську гімназію, потім богословську семінарію, фізико-математичний факультет Вищої педагогічної школи в Будапешті. Після її закінчення йому було присвоєно звання професора математики та фізики. На цій посаді працював спочатку професором учительської семінарії в Ужгороді, а потім її директором (1912-1938). За часів його директорства з ужгородської вчительської семінарії вийшли між народ багато свідомих вчителів, які сприяли формуванню українізації національної свідомості широких кіл Закарпаття. Про це згадує Тетяна Беднаржова в газетній статті «Ірразьке Дзеркало – Августин Волошин».

О. д-р А.Волошин, перш-за-все, був священиком, священиком у повному розумінні слова, священиком-праведником, людиною тихої, муравлиної праці над культурним піднесенням нашого народу на Закарпатті.

Монс. А.Волошин, автор понад 40 творів, довголітній директор Учительської Семінарії в Ужгороді, голова або член управи майже всіх крайових наукових, культурних і національних, навіть і фінансових установ на Закарпатті, – завжди знаходив час на молитву, й не раз, після різних зборів і засідань, до півночі клячав у каплиці Сиротинця, щоб відправити своє щоденне розважання та ієрейський часослов. Він знаходив час на молитву, бо розумів вагу й потребу молитви. В

молитві він черпав силу до праці, молитвою він кріпився в труднощах і переслідуваннях.

Його переслідував малярський уряд ще за Австро-Угорщини, коли він і ще кількох відважних патріотів стапули до боротьби проти насильної маляризації, проти заборони вживати руську, т.т. українську народну мову в руських школах Закарпаття.

Його переслідувала церковна ієрархія Угорщини, коли він підніс голосний протест проти церковної власти, яка під натиском малярського уряду намагалася завести малярську мову до наших церковних богослужень.

Його переслідувала чеська влада новоствореної Чехословаччини за йкю українство, коли вся Чехословаччина була засипана московськими сміртками, які увесь український рух, очолюваний Волошином, називали сенаратизмом, небезпечним для державної цілоти Чехословаччини й через це тримала його під доглядом, і не раз цілі сторінки часопису «Свобода», видаваного Волошином, були конфісковані поліційною цензурою.

Його переслідувала в тому часі також і малярська церковна влада в Ужгороді за те саме українство. Не раз я був свідком розмов ужгородських каноніків, які признавали, що Волошин, як священник – це безакидний святець, але як українець, – він сатана. Мали велике поважання до нього за його високу освіту, безакидний характер, неймовірну муравлину працьовитість, за його доброту і щедрість для бідних, але і при тому всьому, в очах маляронських священників він був паршивою вівцею, зрадником, що запродав себе галицьким українським емігрантам.

Його оминали, підозрівали, очорнювали і свої і чужі; його опльовували й застрашували, колоди кидали під ноги, й тоді він заходив до монастиря оо.Василія по слово підтримки й заохоти, заходив до монастирської церкви, щоб перел євхаристійним Спасителем виляти свої жалі й болі, щоб набрати сил, щоб не зломитися, а звітдам ішов до редакції, чи друкарні, а після того всього майже щовечора до півночі виклячував у каплиці Сиротинця, щоб відправити свої святсничі молитви...

На політичну арену він виступив примушений обставинами. Австро-Угорщина програвала війну, а нашої ще так-сяко свідомої інтелігенції залишилася була лише маленька горстка. Показувалася нагода вирватися з ярма гнобителів-малярів, а майже не було людини, що мала б відвагу вхопити провід у свої руки. І, оце тут виступив А.Волошин і ще до розвалу Австро-Угорщини створив Першу Руську Народну Раду в Ужгороді, яка намагалася здобути якнайбільше національно-політичних прав для Карпатської України в новій політичній ситуації.

У листопаді 1918 року Руська Народна Рада в Любовні на Пряшівщині висловилася за злуку Закарпаття з Українською Державою. Скоро після того за Україною завилася Народна Рада в Сваляві 8 грудня 1918 р. та Мармарошськз Народна Рада в Сиготі 18-го грудня 1918 р. Після того скоро зібрався Всенародний Конгрес Русніів у Хусті, на якому обрано Центральну Українську Народну Раду і однодушно проголосовано прилучення Закарпаття до Української Держави. Але Українська Держава опинилася в скрутній ситуації. На неї напали москалі і поляки, в ній самій відбувалися перевороти за персворотами, її доля була непевна, а перел Ужгородом уже з'явилися були війська нової слов'янської Чехословаччини. Тоді об'єднані ужгородська, пряшівська та хустська Народні Ради, дня 8 травня 1919 р. проголосили злуку Закарпаття з Чехословаччиною па правах автономії. Але всі ті Народні Ради, як у Любовні, Сваляві та Хусті були в порозумінні з Українською Парляментарною Репрезентацією галицьких і буковинських послів Австрійського Парляменту у Відні, з якими о. Августин Волошин утримував контакт через свого свояка професора Августина Штєфана.

В новій Чехословаччині Монс. Волошин заложив «Християнську Народну Партію», з рамени якої в 1925 році був вибраний послом до Празького Парляменту.

В 20-их роках Чехословаччину й наше Закарпаття заливали московські емігранти й вони почали сильний москвофільський рух між нашим учительством і молодію інтелігенцією. Але з-під рук монс. Волошина, тоді директора Учительської Семінарії в Ужгороді, почали виходити кадри свідомої української інтелігенції. За його ініціативою поставали українські установи, як Т-во «Просвіта», Педагогічне Т-во, Учительська Громада, Етнографічне Т-во, часописи «Свобода», «Українське Слово». «Учительський Голос» і багато інших. З того розгорнулася завзята боротьба між українським і москвофільським мовним і культурно-політичним рухами, що завершилося блискучою перемогою українського національного руху на початку 1938-го року.

Потім прийшли претензії Німеччини до судетських країн Чехословаччини і Чехословаччина опинилася перед розвалом.

Тоді і доперва тоді, чехи погодилися дати Закарпаттю давно обіцяну й Сен-Жерменським договором після 1-ої світової війни гарантовану автономію. Так стала перша на Закарпатті автономна влада з москвофілом-мадярофілом Андрієм Бродієм як першим прем'єром. Але Бродій скоро виявив свої наміри; він зразу захотів прилучити Закарпаття до Мадярщини. Доперва тоді чехи побачили, до чого веде ними підтримуваний москвофільський рух. Прем'єр сфедерованої Чехословаччини генерал Ян Сировий закликав нашу автономну владу до Праги, де Бродій заарештовано за зраду, а новим Прем'єром Карпатської України назначив монс. А.Волошина.

Дальша доля монс. Волошина всім Вам відома. За його прем'єрства внаслідок арбітражу у Відні з дня 2 листопада 1938 року українські міста Ужгород, Мукачево, Берегово з околицями віддано Мадярщині.

Монс. Волошин переніс свою владу до Хусту, де всіма силами перетворював дотеперішню Україну незалежною державою з її державним гімном «Ще не вмерла Україна».

Ось як вітав він Карпатську Україну з Новим 1939-им Роком і з Різдвом Христовим:

«На порозі Нового Року вітаємо Тебе, Народу Карпатської України, радісною вісткою: Карпатська Україна вступає в другий етап свого державного життя.

За волею Всевишнього старий рік приніс нашій країні визволення з вікових кайданів, що проти всіх Божих і людських законів відібрали Народові його найприродніше право: жити на своїй землі своїм вільним життям.

Наш сильний, повний життєвої енергії й запалу нарід чином доказав, що «вольного духа не скути в кайдани». Він по-геройськи перетривав критичний час неволі й наприкінці минулого року завершив переможно свій тернистий шлях до волі. Сьогодні він сам, як виключно єдиний суверен, кермує своєю долею та як повноправний член засів у народів вольних колі. Новий, 1939-ий рік зустрічаємо з непохитною вірою: він скине з затроюваних продовж віків душ тавро неволі, розітне останні «старі серця трудні та ввілле в них чистої живої крові».

1939-ий рік загане нарід Карпатської України об'єднанням при праці для свого кращого завтра.

А Ти, Всевишній, що ласкою Своєю благословив наше визволення, благослови й надалі нашу працю для добра нашої малої держави та для слави нашого Народу.

У Новий, 1939-ий рік вступаємо з найкращими надіями.

В ім'я Боже!» (Хуст, дня 1, січня 1939).

Так монс. А.Волошин, людина наскрізь чистого характеру, світло, що могутньо засяяло над Карпатами. Мойсей, що з молитвою на устах та ярмом надлюдської праці та зусилля на своїх раменах – випровадив свій нарід із темряви, з неволі та

пониження до світла і волі, до державности. Він справді гідний назви: Батько Карпатської України. Він не був родженим політиком, він ані не любив політики задля самої політики. На політичну арену винесла його воля народу, коли не було нікого іншого на Закарпатті, хто був би так широко відомий і так сильно впливовий, як о. монс. Волошин. Він мав харизму провідника, Мойсея. Він єдиний був здібний надхнути тисячі молоді Закарпаття до боротьби проти наїздника, що наступав на Хуст із полудня. Українці в Галичині плакали й розбивали свої радіоприймачі, які подавали шо трагічну вістку, а ми в Хусті завмерли, оглухли й заніміли. На наших очах мадярська армія вступала до Хусту, майже на наших очах розстрілювали перше 6-ох, потім 18-ох, потім сотки Січовиків, синів Срібної Землі, Лемківщини. Галичини, Гуцульщини, синів українських матерів по обох боках Карпат, а ми, в Хусті, з тяжкого болю не могли заплакати. А Волошин не виїздив, коли радянська армія наближалася до Праги, де він жив на еміграції, відповідаючи своїм приятелям, що його місце є вдома, в Карпатській Україні, щоб ділити з своїм народом долю й нелюдо. Все своє життя жив він чесно і змагав, щоб на Закарпатті «запалувала правда, право і справедливність». До цього долавав, що він не має чого боятися, бо він не провадив війни з Радянським Союзом. Крім того, після першого переслухання совести звільнили були його і дали йому потвердження, що він перевірений і ніхто не має його чіпати. Також і члени чеської влади запевняли його, що йому ніщо не станеться. Але советський СМЕРШ мав свої цілі супроти Президента Карпатської України – його знищення.

Протягом берзня-квітня 1945 року колишні члени уряду Карпатської України і ширі прихильники Волошина Августин Штефан та Юліан Ревай намагалися переконати його виїхати на Захід, бо з приходом радянських військ до Праги він буде заарештований. На всі докази неминучості такого нещастя Волошин відповідав: «Але я не почуваю за собою жадної вини. Все, що я робив було в користь Карпатської України. Крім того, я ніколи не робив шкоди».

Та сталося це вже через два дні після вступу радянських військ до чеської столиці. Відомості про арешт, ув'язнення і смерті, Волошина скрупульозно зібрав і опублікував у статті «З останніх днів» Августин Штефан, яку в кінці листопада – на початку грудня 1969 року вмістила на своїх шпальтах українська газета «Вільне слово» (Канада). Оскільки зараз документальних свідчень про ці сумні події практично використовувати ще не можливо, не зайвим буде подати тут фрагменти згаданої публікації.

«Президента Волошина перший раз арештовано 11 травня, в п'ятницю. і перевезено до Українського Вільного університету, де, в присутності професора І.Панькевича вислухали і зібрали ключі та архів його ректорської канцелярії. Описи дали йому «бумажку», що він вільний, та відвезли його додому: Под Ліпками, 11.

З професорів УВУ арештовано ще проф. інж. Василя Чаглоу і засуджено на заслання, з якого вернувся щойно по десятиох роках.

21 травня приїхало чеське поліційне авто Под Ліпками, 11 і до дому увійшов офіцер СМЕРШу, попросив Волошина піти з ним. Волошин показав йому «бумажку» та сказав, що його вже переслухали і звільнили. Офіцер сказав, що тепер це тільки формальність, і незабаром привезуть його додому».

Далі автор цитує уривок з праці закарпатця Івана Мондича, який від 21 січня до 6 серпня 1945 року був перекладачем у контрозвідці Червоної Армії «СМЕРШ». Під псевдонімом Н(иколай) Синевиірський він опублікував сенсаційну книгу «СМЕРШ» (год в стране врага)». Про другий арешт Волошина він розповідає таким чином:

«Приїхало авто капітана Шибалова під число 11 вул. Дело-стрелської. – Здоров Микола! – Шибалов усміхнувся. Його товсте і рожеве обличчя виражало задоволення, що успішно виконав завдання. – Пізнаєш? Я подивився в бік кругленького монсенйора, що виходив із авта. – Волошин. – Так. Це він. Ваш

колишній президент. Старий Волошин якось неспритомно подивився в мою сторону. Мабуть, він навіть не бачив мене. Його очі блудили десь далеко, в невідомих краях. — Куди дивишся, поп? На небо? Поздно! Нужно было раньше Богу молиться, а не политикой заниматься. Волошин поспішив. Він як би все ще не вірив, що його арештовано... Я подивився в сторону, куди Волошин віддалявся. Вояк ударив його прикладом в спину».

Добре знаючи популярність свого в'язня серед українського населення берівські людологи вже у червні 1945 року розпустили чутки, що Волошин помер у Станіславові (тепер Івано-Франківськ). Насправді ж його туди не возили, а відправили під посиленою охороною до Лефортовської тюрми у Москві.

Донигували Августина Волошина два слідчі по п'ять годин. Робили це то вдень, то вночі. Прізвище одного з них — Валєндорф. Методів, які застосовували до нього в тюрмній «Особистій справі Волошина», що налічує 111 сторінок, із зрозумілих причин, не фіксувалося. То це неважко собі уявити, знаючи, що він перед арештом мав досить добре здоров'я, а після, точніше підчас четвертого допиту, був доведений до такого стану, що його винесли до в'язничної лікарні. Очевидно з тією метою, щоб там, а не в кабінеті слідчого, фіксувати смерть та й, на всякий випадок, придумати вигідне формулювання її причин. Помічники слідчих з документами про медичну освіту так і зроблять, вказавши на «параліч серця».

Отж, на 52-й день ув'язнення, 11 липня 1945 року, життя Августина Волошина обірвалося. У тій же Лефортовській тюрмі каралися й такі відомі його сподвижники, як Микола Долинай, Степан Ключурак і Юрій Перевузнук. Після тривалого ув'язнення вони повернулися на попередні місця проживання.

Поет Василь Гренджа-Донський мав усі підстави для того, щоб заявити: «Дійсно, Боже Провидіння дало нам оцього нашого великана. Недаром дав йому наш народ почесне ім'я Батько нашого національного відродження».

28 липня 1941 року о. д-р А.Волошин так писав з Праги до митрополита Андрея Шептицького у Львові:

«Ваша Ексцелєнціє,
Милостивий Отче Митрополите!

Передовсім сердечно вітаю Вашу Ексцелєнцію з нагоди ювілею 40-літньої архиєрейської служби, а особливо, що добрий Ісус допоміг Вам перейти найгіршу неволю наших часів і виволовив Вас з більшовизму для дальшої праці душевного відродження нашого народу.

При цій нагоді дозвольтє мені піддати одну скромненьку думку.

Для здійснення загального бажання релігійного об'єднання нашого народу, чи не могли б ВИ, Милостивий Отче Митрополите, з дозволом Св. Отця, звернутися до компетентних репрезентантів Української Автокефальної Церкви з пропозицією приступлення їх до Католицької Церкви, так щоб повстав наш український патріархат.

Українсько-католицький патріархат міг би заспокоїти всі серйозні домагання автокефалістів, а свята єдність з Католицькою Церквою додала б нашому народові таку моральну силу і підпору, яка принесла б нам найкращі вигляди культурного розвитку і забезпечила б нашу самостійність.

Прашу Церкви міг би значно підперти, крім інших інституцій, передовсім українсько-католицький університет, який мав би повстати у Львові, есентуально під веденням оо.Василіан.

Молю Бога, щоб Вам дарував много сили і здоров'я для здійснення Ваших ідей.

Цілу руку з глибокою пошаною поздоровляю Вас.

Ваш Син в Христі
Августин Волошин».

А. Волошин . Мій заповіт (тестамент)

Переступивши 70 р. життя, вважаю потрібним заряди все, що треба, на випадок моєї смерті.

1. Душу мою вручаю Божому милосердю. Виражаю й ту мою глибоку вячяність Богови за те, що дарував мені добрих християнських родичів, і добру побожну жінку, що так щиро помагали мені і в духовному життю. Дуже вдячний я й за те, що покликав мене до священничої служби. Особливо вячний за великі ласки, якими обдарував мене Бог після тяжких провин моєї молодости та неосбудумности, і все захорював мене для дальшої праці над спасенням душі.

Тіло мос, прошу по смерті поховати в гробі, приготованім при гробі покойної дружини Ірини в Ужгороді; коли б воєнні, або політичні обставини не дозволили, прошу тіло дочасно поховати там, де постигне мене смерть.

Похорон має бути скромний, без світських парад. На похороні прошу роздавати людям образочки, на котрих на одній стороні має бути образ Розп'яття з підписом: «Мій Ісусе милосердя» (100 дн. відп.); на другій стороні образ малий мій з проханням: «Помолімся за о. Августина Волошина, б. президента Карп. України, народженого 17.III.1874 в Келечині, помершого дн. ___ в _____».

І ці короткі молитви:

«Слава Отцю і Сину і св.Духу, нині і присно і во віки віков. Амінь» (100 дн. відп.).

«Ісусе помилуй мя!» (100 дн. відп.).

«Серце Ісусово на тебе ся здаю» (300 дн. відп.).

«Мати любови, болів і милосердя, молися за нас!» (300 дн. відп.).

«Ісусе, Маріє, Йосифе! Вам віддаю серце, душу й тіло мос» (100 дн. відп.).

«Св. Августине молися за мене!».

Отче наш... Богородице Діво... Милосердя двері...

По смерті прошу сейчас найняти 40 (сорок) Служб Божих за спасіння душі моєї.

2. Мій масток в селі Слешка (окр. Крал. Клумец) віддаю Чину с.с. Василянук в Ужгороді для піддержування сиротинців, заложеных пок. жінкою мою і мною в Ужгороді і в Хусті, і для новіціату Чина.

На виплачення довгів мастку в Подк. Банку в Ужгороді, лишаю вклад фонду імєни мого в Хусті, в сумі 315 006. 85 (вал. 2.III.1939) числ. вкладної книжки 24047 з пождами. Після догоди з Подкарпатським банком з дн. 29.IV.1938 ч.12022 на цілковите вирівнання всіх інтабулованих на мастку й векселями покритих довгів маю заплатити 325 000 К. Я ще р. 1939 предложив банкови цей вклад на вирівнання довгу, тому й вимагаю від банку, щоб за довг за рр. від 1939 не рахував вишого пожду, як кілька платив банк за вклад. На покриття диференції нехай ужис банк вартість моїх акцій Подк. Банку, яких маю 100 і акції Ассекурац. Товариства Бєсєид. яких маю 134 в Подк. Банку.

Чину с.с. Василянук віддаю вповні і право моє на відшкодовання за те, що я від 1939 р. був насильно і несправедливо позбавлений уживання мастку. Мал. Комісаріят Земельних Діл (скоро потім зрушений) р. 1939 сконфіскував мій масток, уважаючи його приділним із земельної реформи; я доказав заявою самого празького Поземк. Уряду, що я масток свій купив з вільної руки від самого бувшого майєтя гр. Юлія Андрашія, з одобрєнням Поз. Уряду і фідєі-комісового суду, але той комісарят, хоч після своїх статутів супроти могого мастку не має компетенції, мос відкликання відкинув; на скаргу мою Найвисший Адм. Суд в Будапешті справу віддав Міністерству Земледільства, але діло ще й до нині не б полагоджєне. Відшкодовання має бути урядово установлене, і воно має бути значне, бо напр. лиш у виниших вродилося р. 1943 360 Гл. вина, яке мало ціну 7-8 пенге за літр.

Із відшкодування нехай заплатить Чин всі інші долги маестку, довг Сиротинця в Ужгороді 80 000 К. (земському Банку в Празі), а також довг Сиротинця в Хусті 110 000 К., з пождами (Спархіяльній касі в Ужгороді).

Чин с.с. Василянок нехай постарється про те, щоб в каплицях Чина і Сиротинців була відправлена поодна заупокойна Служба Божа щороку за Ірину і Опія Августина.

3. Права видавання моїх книг, учебників, педагогічних підручників, молиговників, перекладів і т. д. віддаю як конфратер Чина св. Василя Вел. ужгородській друкарні цього Чина.

4. Мою виллю в Празі (XVI ч. 1784 Под ліпками 12) з цілим зарядженням, гроші у вкладках і в готовості і життєві асесурації віддаю сестрі Гелені Волошин, нар. 1873 в Келечині, яка має постаратися й про те, щоб сей мій заповіт був точно додержаний.

Із готових грошей має вона зложити в Спархіяльній касі в Ужгороді:

- а) 50 000 К. як фундацію для гр. кат уч. Семінарії в Ужгороді, щоб з доходків того капіталу щороку доповнювалися кабінети й бібліотека;
- б) 50 000 К. як фундацію для Сиротинця дівчат духовників;
- в) 50 000 К. як фундацію Сиротинця синів духовників (Конвікт);
- г) 50 000 К. як фундацію для сиротинця дівчат дякуючителів в Ужгороді, щоб з пождів цих фундацій щороку купувалися черевики, або одяги для найбільшніх сиріт.

Житські асесурації маю такі:

- а) в Товаристві «Адрія» на 5 000 К. (ч.156096),
- б) в Товаристві «Адрія» на 15 000 К. (ч.396214),
- в) в Товаристві «Асесураціоні Генсралі Трієст» на 10 00 К. (ч.123145).

Коли б моя сестра Гелена скорше померла, тоді все постановлене для неї переходить на другу сестру мою Ольгу Волошин пенсіоновану вчительку в Ужгороді, а коли б і ця померла, тоді все переходить на третю сестру Лавру, або її чоловіка о. Михайла Дутки, респе на їх дітей після віку.

5. Мій політичний заповіт. Передовсім відказую любому українському народу гаряче побажання моє, щоб більшість народу чимскорше обновила церковну єдність під головою наслідника св. ап. Петра. Твердо вірую, що оновлення церковної єдності принесе за роботою й політичну свободу нашого народу, яку має забезпечити дорозумінням (федерацією) з сусідними народами. Коли нарід наш одержить свою політичну свободу, конституцію свою має приспособляти до абсолютної етики універсалізму; особливо має забезпечити повну свободу діяльності для всіх історичних чинників освіти, між ними й для католицької Церкви. Лиш загально християнська стика, що стоїть над народами й державами, може забезпечити й нашому народові почесне місце в родині цивілізованих націй. Християнський світогляд подає нам можности найширшої й найсправдливішої соціалізації громадянського життя без утілітаризму й без жорстокости безбожного соціального плану. Без додержування цієї головної основи здорового розвитку культури, нарід наш знову може втратити свого тяжко здобуту свободу.

З'окрема милому народові моєї рідної Карпатської України пригадую страшні переслідування й терпіння, які пережив я в першій і другій світовій війні; пригадую йому, що перед першою світовою війною р. 1912 знову прослезилася Марія Повчанська Преч. Діва; передбачила Вона ті тяжкі часи й тоту браговвійну боротьбу, яку вже тоді зачав провадити наш народ підбурений злобними агітаторами проти своєї Церкви й проти народньої єдності. Цю нерозумну боротьбу проти церковної і народньої єдності, уважаю я головними причинами тих тяжких допустів Божих, які пережив наш нарід в останніх 30 років. Із гарячої любови до тебе, народе мій, бажаю, щоб ти чим скорше обновиш свою церковну й народну єдність і щоб в дучности не дав себе розбивати чужими інтересами.

«Мир Божий, що вище всякого розуму, нехай хором серця ваші й мислі квітє в Христі Ісусі» (Филип. 4, 7).

Дано в Празі дня 19 серпня 1944.

Августин Волошин

Цей свій заповіт п. о. Августин Волошин в повнім здоровлю душі й тіла власноручно підписан перед нами, як свідками:

Степан Клочурак

Др. Микола Долинина

№10

Свобода. — Ужгород, річник XXXV. — Ч. 9-10, 10 березня 1934

Ювілей о. Августина Волошина

«А чоловіком, що обслуговував ту останню, ще одну, ще одиноку твердиню руськості на Підкарпатській Русі — народну школу — і подавав їй поживу — свої книжки, чоловіком, що в ті тяжкі часи обслуговував і одинокий руський часопис на Підкарпатській Русі — був Августин Волошин. І в тому його заслуга, що дольки оливи до останньої руської лямпи, що ще горіла під малярським гнетом, коли вже всі інші погашено. Ту останню лямпу і беріг Августин Волошин як святу, налюбочився на кращу будучність з глибокою вірою, що та краща будучність таки прийде, з гарним бажанням хоч ту одну Іскру перетримати при житті, заки зійде нове, ясне сонце».

Оці слова написав Др. В. Бірчак в книжочці виданій з нагоди п'ятдесятої річниці уродин Августина Волошина. Нині, коли святкуємо вже шістьдесяту річницю, ті слова тільки, що не стратили свого значіння, навпаки їх зміст тим яркіше, тим виразніше виступає. Любов рідного слова, що казала Нашому Ювілятові ще перш переворотом працювати на полі письменства, здобуває нині чим раз більше прихильників, тим самим постає А. Волошина набирає нині тим яснішого, тим світлішого значіння. Коли перед десяти літами ювілей А. Волошина мав більше партійне значіння нині є він загально національним святом всіх українців без огляду на їх партійну приналежність.

Бажасмо Високодостойному Ювілятові, щоби дожив в здоровлю, в праці й труді за десять літ нового ювілею, щоб побачив як рідне слово, якому він весь час служив, здобуло собі самоволодіюче місце в нас.

Пережиття цієї побіди буде найкращою нагородою за весь труд, за всю службу, тому ж рідному слову.

БІОГРАФІЯ ЮВІЛЯТА

Перед шістьдесяти роками, дня 17. березня 1874. року в селі Келечині, біля Волового, уродився зі священничого роду Августин Волошин. Рід Волошинів походив з Великих Лучок і належав до так званих лібертинів, то є вільних селян, що не робили панщини. З цих лібертинів і вийшов з початком 19-ого віку Іван Волошин, дід нашого Ювілята. Цей Іван Волошин був священником, його син, а батько Августина, став знов священником — в селі Келечині.

Батько Августина Волошина належав до свідомих Русинів. Дома говорено по українськи, хоч мадяризація по 1867. році вже стала ширитися. В Келечині ще остали давні традиції, навіть як син пішов до Ужгорода до школи, батько не писав до него інакше письма як мовою, якою говорено дома.

Першу науку побирає дома, кінчить народню школу в Кслечині, по сім переходить до гімназії в Ужгороді, але з дому та з народної школи виносить замале знання мадярської мови, отже перепадає при вступному іспиті до гімназії з малярської мови. Батько записує сина до четвертої класи нормальної школи в Ужгороді.

Від 1883/4 – 91/2 учитьсЯ Августин в гімназії в Ужгороді. Наука не тільки в ужгородській але й у всіх гімназіях того часу мала одну ціль: виховати добрих Мадярів. До осягнення чого служили всі предмети, в головню історія, землепис, а найбільше історія мадярської літератури й сама мадярська література.

По українськи учено тоді тільки релігію й «руське». Релігію могли по українськи відповідати тільки ці ученики греко-католики, що хотіли; ті, що не хотіли, могли відповідати по мадярськи.

Наука «руського» полягала в тому, що учитель диктував граматику церковно-славянсько-руської мови. Читано теж Апостола та Євангеліє.

Оця наука мало цікавила учеників, тим більш, що вони бачили як високо стоїть наука мадярської мови, які високі домагання ставлено. Ученики легковажили собі науку руської мови, а учитель, боячися, щоб цілком не перестали ходити на науку того предмету – ще менше вимагав. Коли до того додати, що в Гімназії не було жадної бібліотеки, що дома теж не було жадної нашої книжки то чи мож дивуватися, що мадяризація поступала скорими кроками вперед? Коротко по сім, як А.Волошин вийшов з гімназії, не було вже кого учити руської мови, ані не було кому відповідати релігію по руськи. Тим більше диво, що серед тих відносин А.Волошин не стратив своєї народности, що перейшовши таку школу однаково остав Русиним, однаково заховал в серці горячу любов до свого народу, його мови й культури.

Теологічні студії зачав А.Волошин в Будапешті, але вже на першому році вернув назад до Ужгороду, захорувавши. Але вже той короткий час побуту в Будапешті скріпив у молодого теолога національне почування. В Будапешті сгудіювали теологію румуни, хорвати (греко-католики). Серед тих народів вже було розвинено національне почуття їх теологи дорікали теологам з Підкарпатської Русі, що ті говорять між собою по мадярськи. Часто приходило до острих сварок, румуни й хорвати доказували, що й русини с народом, що й вони повинні говорити по своєму, не по мадярськи, що й вони мають любити свій нарід. І диво: теологи, яких змадярено в гімназіях Підкарпатської Русі – ставали національно свідомими в серці Мадярщини в Будапешті.

Скінчивши теологію в 1896 р. висвячуєсЯ з початком 1897. р. (22.5) на священника і стає спершу капеляном церкви на «цегольні» в Ужгороді. в по пів році зачилас свою педагогічну діяльність, якої не кинув до нині. В тім самім році здобув диплом на учителя народних шкіл. Дипльом на учителя горожанських шкіл здобув з математики й фізики в Будапешті в 1899. і 1900. році.

В 1912. р. обняв Августин Волошин директуру мужеської учительської препаірації в Ужгороді й на тому місці остає по нинішній день. З під його руки вийшли цілі ряди нашого учительства. Народний дух, народна думка вкєплювана ним в молоді серця давала пізніше стократні плоди. Праця, яку А.Волошин вкладав в народне життя, та його характер були завжди найліпшим приміром, що притягав до себе й виховував молодіж. Августин Волошин був педагогом не тільки для одної молодіж, що училася в йому повіреній учительській семінарії – але був педагогом всієї тої часті українського народу, що жие по цему боці Карпат. Був педагогом всієї молоді, видаючи раз-по-раз для неї шкільні книжки, був педагогом цілого народу, видаючи для него від 1903 р. «Науку», був педагогом своєю громадянською працею, своїм характером і тим, що випередив свою суспільність своїми модерними поглядами на мову о кількадесять літ.

Священик по серцю Божому

Підк. Русь під взглядом релігійним мас добру славу. А се мабуть тому, що вона так красна, так маєстатична немов одна церква. Наші верховинські гори немов ті вежі, що стремлять до неба. А там долі в тих глубинах, цвітами прибраних долинах всюди мертва, церковна тишина. В одній з них найдемо невеличке село Кселечін, де 60 років тому взад побачив світ великий син Підкарпаття о. А. Волошин. Чудове міліе Верховини глибоко вразило його чутливу душу. Нічого дивного, сли вже в дитинячій віці ясно рисується його роля і доля «Мойсея» Підкарпаття.

Старші люди в Келечині дуже мило згадують про дитинячий пік Ювілята. Вічно службу служив, до чого чашою служила квітня ваза, а ризами лішкової покрівці. Так само вже тоді можно було збагнути в нім будучого великого місіонера Підк. Руси. Місіонерську працю випробував на жидівських дітях, яких конче бажав хрестити. Зовсім природно вибрав собі лізнійше священичий стан, аби міг добитись до престола і піднестись до неба. Як колись той Мойсей, так і Він при престолі бажав говорити з Богом. Там глядав сили, натхнення, аби міг працювати за свій нарід. Там шукав помічі, аби міг поборювати хитрости «Фараонів» і вивів свій люд з «египетської неволі». Там здобував скріплення часом в дуже гіркій недолі, коли нечесні і невдячні люде ранили йому серце.

Престіл став для него «Синайською горою», який від блеску Лиця Божого в надземськім світлі палає. Хто видів о. Волошина при престолі, міг пересвідчитися як впливає його велика душа надземським світлом; міг бачити, як набирає його лише блеску боговидців. Той блеск не опустив його й тоді, коли вже покинувши «Святую гору» спустився в глубини до щоденних турбот. Вигляд його лица приневолює кожного чоловіка до найбільшої почеси, пошани.

Як дорогий йому престіл ясно з того, що не лише в неділю й свято але щоденно кінчить ту службу. А найбільше боліє і свої болі й окруженню своему виявляє тоді, коли почує, що десь там сей, чи той священик не ступає кожний день до святого престола.

Радби навіть всі душі світа зібрати до престола, аби там і вони знайшли Бога та з ним розмовляли. І коли купив собі маєток в Севлюшці, першим кроком його було зарядити капличку, яка стала жерелом життєвої води запустілого села.

о. А. Волошин с взором правдивого греко-католицького священика

Наш Ювілят добре знає, що кожний нарід може сподіватися па кращу будучину тоді, коли буде мати провідників високоморальних, якими буде міг виказатися перед вищим світлом. Маючи перед собою історію видів добре, що кожний нарід дістане таку ролю в драмі людства, до якої покажеться спосібним. Виходячи з тих думок дивився на Захід, передовсім на церкву католицьку, яка, немов той маяк над морськими фіялами, кидає світло на всі народи світа. І виробив собі культурно-релігійний план. В руках з мандатами ріжних єпископів Еп. Мухачівської прямо необчислену працю виконав в організації і адміністрації греколат. церковного шкільництва Підкарп. Руси, як також в зложенню ширим католицьким духом навіяних релігійних – інших наукових підручників. І що в переворотних часах, коли всі темні сили злучилися для відірвання нашого народу від «жерела життя», від церкви католицької, від Заходу, нарід великою більшістю героїчно поставився за

вірою Св.Володимира, Св.Йосафата, за віру католицьку, в тім немала заслуга якраз о. А.Волошина.

о. А.Волошин буде в нас завжди учителем великодушності

«Віра без добрих учинків є мертва». Мало хто на Підкарпаттю пережив тоті слова так глибоко, як наш Ювілят. Місто слів найговорять самі факти. Та однак не будемо тут покликуватися на цілі сотки учителів, які вийшли з учительської семінарії наповнені його благородним священничим духом, та з яких многі навіть йому завдячують скіженцію свою. Не будемо вичисляти вже сотки, але цілі тисячі людей різного типу, звання, стапу, знаних і незнаних, часом прямих ворогів, які менші-більші услуги просили і до нині просять і дістали від нього і тепер дістають, навіть ексістенцію свою при нім знайшли і до нині знаходять. Лише оден факт бажаємо піднести, який лишитьсь найкращим наглядним виховним чинником на віки для будучих поколінь Підк. Руси. Є то дар повсрхового дому в Ужгороді в користь «Сиротинця Св. Родини». Тим спас від гіркої будуччини тих круглих сиріт, які по страченню фундації бл. п.Іоганьової спинились па ули.

Вітай нам наш дорогий Батьку! Чи побачиш Ти з нами Каноан?!... Чи може й Тобі того не судилось?!... Та одно певне! Твоя праця, Твоя слава ніколи по згине!

№12

Др. Михайло Брашайко

ВОЛОШИН ЯК ПОЛІТИК

Перед війною не було в нас національно-політичного життя. Були з наших рялів послі, – деколи навіть добрі патріоти, як священник Артим і інші, – але їх вибрали випадково, належали вони до котроїсь із мадярських партій і вступали хибай в обороні господарських інтересів населення. Мали ми і впливових людей, як напр. єпископа Юлія Фірцака, високо освічену й талановиту людину, котрий як єпископ, член палати вельможів, дійсний тайний радник через свої звязки та впливи виборів чимало менших-більших господарських вигод для нас а між іншим його заслугою була так звана верховинська або Еганова акція, яка мала дуже корисний вплив на господарське життя підкарпатських українців.

Та все це були спорадичні випадки, які не були плашово й органічно звязані з національним життям нашого народу.

В такій політичній ситуациї, – розуміється – не могли виробитися у нас політики і коли прийшла велика переміна в 1918. році, не мали ми нікого з відповідною політичною школою і минувшістю. Життя само мусіло видвигати людей на політичних провідників і воно видвигло в першій мірі о. Августина Волошина.

Вільсонові ідеї про самовизначення народів заставили думати свідомих українців Підкарпаття над долею і майбутністю свого народу. Природна річ, що в першій мірі виринула думка зєдинення всіх українських земель в одну незалежну державу. Ми тут на Підкарпаттю в 1918. році не були поінформовані про світову політичну ситуацію і тому о. Волошин вже місяця вересня 1918. року висилає довірно Августина Штефана до Відня по інформації до української парламентарної репрезентації. Міжнародне положення в той час було ще неясне й українські послі не могли дати певних і вичерпуючих директив та інформації. Були різні комбінації, як напр. розділ Австро-Угорщини, перетворення Австро-Угорщини на національний краї, уділення автономії національностям Мадярщини в її історичних границях і тд. – але ясного образу недалекого майбутнього ніхто не міг збагнути.

По повероті Штефана вже 5. жовтня 1918. організує Волошин «Раду угорського народу», щоби на всяку свентуальність мав наш нарід репрезентат. оправненого до переговорів і заключення договорів. Ця Рада домагається дл українців «всіх тих прав, які нова демократична Угорщина уділить немадярським народам». В той час про рішення американських русинів ніхто тут нічого не знав. Рада зачинає переговори з мадярським правительством ще перед переворотом і мадярське правительтво зараз робить уступки, дозволяє в школах українську мову, назначає українців за жупанів і тд. По перевороті маляри дають українськмо міністра а потім дня 24.ХП.1918. року X-ий закон про утворення «Руської Країни». Волошин тим не заспокоюється, домагається міжнародньої гарантії віджосто додержання того закона і коли маляри відпираються дати таку гарантію, Волошин вже 1. січня 1919. р. зачинає пертрактації з Міланом Годжою в цілі прилученя Підкарпаття до Чехословацької республіки, отже ще перед тим, як ми довідалися про рішення «Ради америцьких русинів», бо ми довідалися аж кінцем січня 1919. року. Пертрактації вів о. Волошин дальше з іншими чинниками персів злук бєх трьох народніх рад, – ужгородської, хустської і пріяшівської, – і дня 8. травня 1919 року проголошує святочно в ужгородськїм замку прилученя підкарпатських українських земель до Чехословацької республіки.

Було це великим, історичним ділом і довсло до того, що ця горстка нашого народу, яка належала перед тим до Мадярщини, не опинилася розбитою між румунами, мадярами й чехами, як то напр. румуни форсували, але належить до одної славянської держави і має забезпечені свої автономні права. Це дає нам змогу на національний, культурний й господарський розвиток, а в цьому с безперечно найбільша політична заслуга А.Волошина. По прилученню при нових умовах почалася у нас інтензивна політична праця. В тій праці Волошин відіграє велику роль. Як член директорії Підк. Руси, як секретар а пізніше предсідатель «Народної Ради» скликає збори, наради, виробляє меморандуми, плани автономії, дає різкі проскти владі й губернаторові, редагує політичну газету, пише статі до різних газет, організує wraz з іншими діячами «Руську хліборобську партію» й бореться за наші народні права. Своєю працею і своїми заслугами здобуває рішачучий вплив в ріжких наших політичних, культурних і господарських справах, з ним радяться міністри, губернатор і ні одна важніша подія на Підк. Руси не відбувається без його участі. Головну вагу кладає на організування і знаціоналізування нашого шкільництва й старається обсадити своїми людьми бодай деякі місця. На жаль не мали ми достатком одповідних людей, як частинно не маємо їх ще й до нині. Починаючи від 1924-ого року, коли настала зміна режиму і до слова прийшли аграрники з москвофілами, його вплив зменшився на шкоду нашого народнього розвитку.

В 1925. році став Волошин послом до парламенту Чсл. республіки. На час його посольської діяльності припадає боротьба за Ужгород, як головне місто Підк. Руси. Відома річ, що в проєкті адміністративного закону за головне місто Підк. Руси намість Ужгороду було призначено Мукачєво. Переведення того проєкту принесло би було недоцїнені шкоди не лише для Ужгороду, але і в національному одношенню для цілого нашого українського населення. Культурний центр посунувся би був на схід, Ужгород і околиця підпалиби немилосердній словакізації а для Пріяшівщини було б це також великим катастрофальним ослабленням.

До цього не можна було допустити. Не відбираємо заслуг і іншим політичним чинникам, які проти цього наміру боролися, але головну заслугу в проваденню цього проєкту має безумовно Волошин. Нєгаймо скликав він обі Центральні Нар. Ради (українську й москвофільську, на які поділилася вже давнійше Перша Центр. Нар. Рада), як найенергїчніше запротестував проти посягання на наші набуті права, вїзав манїфєст, в яким візав цілий нарід до боротьби за полишення Ужгороду столицєю краю. Ради вислали з протєстами делегацию до Праги, зачалися протєстні збори –

віча по сілому краю. Крім того в клубі «лідової партії» до якої належав, виголосив Волошин гостру промову, на кінці котрої зложив свій посольський мандат, мотивуючи це тим, що не може нести відповідальности перед своїм народом за таку політику влади. Тоді міністр Шрабек, міністр Мічура та інші члени клубу упросили Волошина, щоб не настоював на своїй заяві а партія зробить все можливе, щоб просити упав. І дійсно наслідком праці Волошина в краю і його гострого виступу на парламентарній арені – вдалося оборонити Ужгород, як головне місто Підк. Руси.

До нового парламенту 1929-го року Волошин не зайшов, бо партія його при виборах виказала слабкий успіх. Причиною того був головним чином великий розмах у нас на Підкарпаттго аграрної партії, в якій руках опинився цілий урядовий адміністративний апарат. Під новим режимом, підняло голову москвофільство, – бо аграрна партія здавна сприяла і сприяє москвофільству, – почався окрім релігійного і язиковий спір незорієнтоване й мало ще свідоме населення розбилося на різні партії й партійки, в серед таких обставин нетяжко було вийти переможцями тим людям, які мали за собою підмогу могутчої партії й урядовий апарат. Частинно спричинилося до неуспіху й те, що провідники партії, Волошина присвячували більше культурній і господарській праці, а дуже мало політичній агітації, навіть і при самих виборах.

В останніх часах Волошин багато труду присвячує розвитку рідного шкільництва, вихованню молоді, але не покидає при тому й політичної діяльности.

Чесак його неспірно ще поважна політична роля, як чоловіка заслуженого, досвідченого, людини великого розмаху й небуденного талану.

Те, що зробив він як політик ввійде в історію нашого народу і там найде належну оцінку.

№13

Андрій Алискевич

Товариство Педагогічне Підк. Руси директорві Августину Волошинови,
свому основателєві і председателєві

З діяльністю директора Августина Волошина в посліднім десятиліттю. т.е. від ювілею 50-уродин в р. 1924 до нинішнього ювілею 60-уродин вяжеться як найтісніше оснoванія, розвиток і десятилітний ювілей Товар. Педагогічного Подк. Руси. Дир. Волошин найшов при своїх численних заняттях як директор учительської семінарії, посол до парламенту, голова численних культурних і економічних товариств, ще часу і сили для праці у виділі товар. Педагогічного. З его ініціативи і при сто помочі зладжено в р. 1924. статути нового Товариства; на перших загальних зборах проводив він як председатель, вибраний одноголосно в доказ великого довіря і узнання своєї праці на поли шкільництва, педагогічної і дидактичної літератури перед війною, в часі воєної заверухи і в перших часах свобідної ери. Загальні збори вибрали дир. Волошина головою Товариства, не могучи собі навіть подумати достойнішого і найбільш покликаного провідника у виділі. Той важкий і відповідальний уряд передавали дир. Волошинови і дальші слідуючі загальні збори аж до послідного в грудні 1933. – Товариство Педагогічне має дир. Волошинови дуже много завдячувати. Ціла видавнича діяльність, велике число виданих книг з області вихованія (педагогії), навчання (дидактики) книг для молодежи, учебників для шкіл всіляких категорій, словарів (малярско-русского, латинсько-русського), часопис «Лідкарпатська Русь», посвячений пізнанню рідного краю, педагогічним і літературним справам – то все перевелось в тім десятиліттю поступенно під покровом і при видатній, активній помочи дир. Волошина, котрий не жалів часу і труду для висидювання субвенцій громадних замовлень виданих книг і часопису, котрий в посліднім році сам зладив більше число літографованих підручників з області

педагогіки, дидактики, логіки, педаг. психології, методики для учительських семінарій і учительських іспитів, не жадаючи за то жадного гонорару.

Але тим не вичерпується шше праця дир. Волошина в Товар. Педагогічнім. На те десятиліття припали в нашій Республіці – подібно як і в інших краях – реформи шкільництва. головню реформи учебних основ і всіляких іспитів (принимательних до І. кл., іспитів зрілости, іспитів при переході з горожанських шкіл до гімназій), відбувалися в Празі і Ужгороді ріжні наради і анкети а у всіх тих нарадах і анкетах брав як найживішу і часто рішаючу участь дир. Волошин. котрого авторитет сягав далеко поза І Підкарпатську Русь, до Праги і до інших славянських близших і дальших народів. Его промови на головній анкеті в Празі, котра відбулася в квітню р. 1929, его оборона наших домагань на поли народного і середного шкільництва, найшли у всіх учасників анкети порозуміння і узнання. Введення німецького языка як релятивно обовязкового від І. кл. в р. 1929. а тим самим сповнення бажання широкого нашого громадянства сталося головню на численні інтервенції дир. Волошина, з котрого голосом числилися рішаючі чинники в міністерстві і взагалі в правительстві.

На анкеті, уладженій Товариством Педагогічнім в березні 1932. в ділі нових основ в середних школах, проводив дир. Волошин і виголосив глибоко подуманий реферат в ділі тих реформ, в ділі педагогічних академій, курсів приготовних до учительських іспитів, основання руського університету. На нарадах, уладжених іспитовою учительською комісією в р. 1932-33 в ділі реформи тих іспитів і видання нового статуту по мислі проектів міністерських забирав дир. Волошин важний голос, зазначаючи всегда інтереси нашого шкільництва і учительства. – На учительських приготовних курсах, уладжених Товар. Педаг. в р. 1933 мав дир. Волошин виклади з історії педагогіки, одиноко до того покликаний таким всестороннім і глибоким знанієм тої дісципліни, яким мало котрий може похвалитися в цілій републіці і в славянськім світі. Наш нарід може лише гордитися таким фаховцем в об ласті педагогії і дидактики а Товариство Педагогічне обходячи в тім році десятилітній ювілей свого розвитку мусить в першій мірі віддати свому основателєві і першому доволітному голові як найглубшу почесть і подяку. Нині же в день 60-их уродин висловлює Товариство Педагогічне, его вдячна дитина, попри найширші желання головню те бажання, щоби дир. Волошин міг ще многі а многі літа трудитися в Товаристві на ниві нашої педагогічної і дидактично-методичної літератури, при переведенню здорових реформ і вибудованню нашого рідного шкільництва.

№14

о. Дмитрій Попович

Августин Волошин – чоловік

Великі люди як монументальні будівлі.
Хто близько стоїть, величі їх не бачить.
Треба відійти, щоб обкинути їх оком від
гори аж до долу (Богдан Лепкий)

Волошин – священик, Волошин педагог, Волошин – професор. Волошин – писатель, Волошин – політик, Волошин – громадянин. Кожда із цих капітол є зокрема сама в собі велика, яка є одною складною життя Августина Волошина. Можна ними занятися зокрема і вийде з них гарна студія, яка стане чудово цікавим листком в тому вінці, який сплете населення нашої рідної землі Августину Волошинові з нагоди його шістдесятиліття.

Всі ці капітоли, яко цікаво цінні частини життя Августина Волошина лишаю описати від мене на це покликанишим особам, сам тільки спімну Августина Волошина яко – чоловіка.

Чоловік! Так коротке слово, але вельми багатий зміст знаходиться в цім. Кілько і кілько людей родиться і вмирає і всежтаки як не много с тих, на яких спокійно можна сказати, що с чоловіком в тісному розумінню слова. – Бо як в цілім світі тільки на ту частину або ділянку скажемо, що є на висоті свого звання, яка цілковито виконає свої завдання – таксамо і зі широкого моря людства тільки ті суть справжними – «чоловіками», які знають – переживають та і виконують всі ті завдання, які ставить для них Бог і чоловік, небо і земля – царство небесне і земне, Слава Божа і добро людства.

Августин Волошин є з тих немногих, які вповні пізнали ціль людини на цім світі і змагались до неї среміти всіми силами і її здійснити. Щоб згрупувати велику людську діяльність о. Волошина, то мусимо сказати, що вся вона виходить і влясєся до того і з тим, без кого нема величавої і на довгі віки впливаючої праці – до Бога. – Так хто знає Августина Волошина і тільки мало мав нагоди заглянути до його життя, сам – зразу забачить той найсильніший чинник його життя – Бога. – Любов до Бога, до Сотворителя і всдержителя землі та цілого людства на ні дало так сили Волошину до того, щоб і для свого народу став тим, ким став – його вчителем та будетелем, його добротливим товаришем любимцем.

Діректорський, чи там професьорський стан Августина Волошина є тільки одною з тих многих етап, на яких працює. Для него вузькі були стіни кляси – школи – і не задовольняли його з під його рук виходячих вчителів. Він вилетів зі стін школи, і спинився і в найменшій хатині Підкарпаття і думаю – не говорю в гіперболі – коли кажу, що Августин Волошин кожного пригорнув до свого серця.

Так – пригорнув! Пригорнув всіх, ще і тих, які ворожо ставились до него, бо що він не був ніколи нічим ворогом, в тім злишню говорити. Бог і нарід! Церква і наша рідні земля. Ці були головною ціллю Августина Волошина.

Політика, егоїзм чоловіка, любов до здобувань висот в житті суть великими складниками в житті многих людей. Августин Волошин далеко відкинув ці від себе і готовий був перетерпіти за своє плодове життя все, але від своїх святих ідей не відступив і мучничим духом видержає філі всіх нападів. Кілька разів доводилось говорити з ним на що тему, тільки разів все солодкою лагідливістю усміхнувся і хіба тільки сказав: ще не хотять роздумувати о ділах з любовню, але помалу дійдуть й вони до того.

Любов до Бога дала йому сили любити ближнього та й любити свій нарід. Задармо всякі порожні напади на його особу. Чоловік будь якого переконання має бути об'єктивним. Мас ставитися до діла критично, але справедливо. Як сякий мусить забачити, що наш нарід о. Волошинові премоного дякує. І то дякує те, що в житті, народу так важне, дякує ширу свідомість і оцінення самого себе. Ні в однім збудив Волошин полемінь не тільки до Бога та церкви, але й до рідної землі, рідного слова, рідного народу. І то не тільки словом на катедрі або на казательниці, але і пером – новинками – книгами. Не вірить дехто? Хай вичеркне життя та працю Волошина зі суспільного та культурного життя Підкарпаття – та забачить, що зістане з послідних десяток літ.

Многі – і то люде злої волі і зависти закидували Августина Волошинові його богатство и хотіли закрасти яд до серця народу – якіби він позад – Бог знає яких діл – зібрав його. Пусте – порожне слово і Людина так широї – муравельної праці та скромного життя і не могла зістати «бідною», але якраз і це «багатство» (аж такє е!) докаже шляхотне серце Волошина. Що з ним зробив? Промарнив там десь на Рівієрі або Ніззі, або хто знає де? І недавно читали ми, що Сго Ексц. Преосв. Александер святочно посвятив в Ужгороді сто і сто тисяч коштууючу каменіщю, даровану о.

Волошином на сиротинсьць для бідних залишених руських сиріт. І хто би знав зчислити всі ті добродійства, які зробив о. Волошин за свого життя.

Повним правом можемо сказати, що о. Волошин був тим, який:

«Всє, що мав у житті, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів і страждав
І трудився для неї».

Глибока побожність та горяча любов до народу і зробили його скромним та ширим приятелем народу. Ніколи не боровся за якісь там признання. Він добру програму поета взяв за свою :

«Я для геніїв грядучих
Поле диксе орав,
Шлях серед хашів найпущих
Просікав і протинав».
(І.Франко).

Його серце забачило нашу бідноту, як міг, помагав, де прямо (і кілька разів) плакав над словами нашого народу, який стало повторяє:

«Ні нема! І стало те «нема»,
Мов жах смерти холодний;»
Тому і робив, щоб
«...щезло те, без чого
Жить ніхто з них не годний».

Певна річ, що Августин Волошин яко чоловік є перворядний. З цього впливає пак вся його інша праця. Ціле його життя як відкрита книга лежить перед нами. І при нагоді його 60-ліття, якого – хвала Богу дожився вповній свіжості душевно та й тілесно, – спокійно і сміло позираючи в очі всіх нас може сказати цілому народу:

«Як би ти знав, як я люблю тебе,
як люблю невимовно!
Ти мій рід, ти дитина моя,
Ти вся честь моя і слава,
В тобі дух мій, будуче мое
І краса...
Аж весь вік свій, весь труд тобі дав
І в незломнім завзяттю,
Підеш ти у мандрівку століть
З мого духа печаттю!
(І.Франко).

Борцеві. З нагоди 60-річчя А.Волошина

Загусли хмари, ясний світ губився
І в темряві упав зранений брат,
У поросі лежав, страдав, дусився,
Бо сонце вкрали з неба до палат...

І жили ми в лстаргії, бєз бою,
Повязані, сліпі, німі раби
І ниділи, повиті темнотою,
Сред неволі, лиха і журби.

Сріберні філи Тиси занімія,
Потоки рідні більше не гули,
Лишень уста рабів загомоніли,
Щоби нарешті вільними були.

З багатого, оплаканого ґрунту
Зістались лиш кровавії шматки...
Повіяло століття вихром бунту,
З'явилися борці, провідники.

А, воріг тьмою свіг хотів убити,
Щоб наш народ з лица землі заник...
Але зродились рідні смолоскипи
І запалив світила провідник.

Довкола кров змішалась зі слезами,
В провідника в душі вогонь кипів,
Промовив він огненними словами,
До тих своїх окрадених братів:

Вставайте, гей! брати мої до волі!
Новим життям вас кличе Рідний Край,
Терпіли ви, аж тисяч літ, доволі...
Вставай, народе гноблений, вставай!...

І встав народ, прозрів і догадався,
Що це його земля, вода й трава,
До сонця, правди й волі поривався,
Здобути знову всі свої права.

Не ставим більш ярмо собі па шню,
Нема, нема вже темної юрби!
Ми станем сильні тілом і душею,
Чи то до праці, чи до боротьби.

У поготові мускули сталеві,
Коли народ тюрму вже розвалив...
Хай буде слава нашому борцеві.
Що нам у тьмі світила запалив.
Гренджа-Донський

БУДІВНИЧІ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

ЮЛІАН РЕВАЙ – МІНІСТР КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Юліан Ревай був одним з найпопулярніших політичних діячів Карпатської України. Педагогічні здібності перепліталися з активною політичною діяльністю протягом всього міжвоєнного періоду. Юліана Реваю справедливо вважають одним з творців Карпато-Української держави.

Майбутній міністр Карпатської України народився 1899р. в селі Мирча на Березнянщині. Початкову освіту здобув в школах Мирчі та Костьової Пастілі, після чого закінчив Ужгородську гімназію. В двадцятих роках Ю.Ревай організував у Мукачеві Соціал-демократичну партію. Через деякий час він став членом президії цієї партії, обирався депутатом чехословацького парламенту від соціал-демократів краю (1935-1938). Відомий зарубіжний дослідник П.Р.Магочій відзначає, що Ю.Ревай "був членом парламентської групи, що вела з чехословацьким урядом переговори про автономію (1938), редактором політичної газети "До перемоги" (1935-1936) і заступником голови урядової секції "Русско-української Центральної народної ради" (1938)". До цього додамо, що Ю.Ревай був не тільки заступником, але й головою УЦНР. Протягом 20-30 років Ю.Ревай виконував обов'язки секретаря Педагогічного товариства, редагував газету "Учитель", працював шкільним інспектором. Навіть пізніше, коли політична робота забиратиме в нього багато часу, Ю.Ревай буде активним діячем освітнього руху в краї. Його перу належать праці "Русько-мадярська термінологія" (1923, у співавторстві), "Мадярьсько-руський словарь" (1928, у співавторстві), "Довкола автономії Підкарпатської Русі" (1936) та ін.

5 липня 1938 р. Ю.Ревай виступив з промовою "Нема тої сили, яка б могла відобразити від наших дітей українські підручники". "Українці не бояться жодного плембїсниту відносно мови, - говорив він, - але хай він буде переведений на підставі регулярних приписів, що мають моральну основу, допускають публічну контролю й зможливають і чотириразову корекцію". Ю.Ревай відкинув твердження, що плембїснт у мовному питанні є демократичним: "в демократії, що правдиве, правильне, не рїшає більшість, але наука й моральність". Про русофільські підручники він однозначно заявив, що "велика перемога Сабової граматики означає не лише повну моральну поразку, але прямо розгром руського табору й нечуване роз'єднання, бо є він розбитий на якихось шість піднапрямків".

Ю.Ревай одним із перших привітав вихід у світ першого номера газети "Нова свобода", яку редагував В.Гренджа-Донський - відомий закарпатський письменник і громадсько-політичний діяч. "Справа шоденника, - писав Ю.Ревай, - є загальною справою нашого суспільства не дивлячись на його партійно-політичний стаж. Наше відродження відповідно до сьгоднішньої доби в рамках демократичної республіки скорим темпом йде вперед. Народні маси освідомлюють, отже ми, що держимо руку на живчику нашого суспільного життя, не могли не бачити, що без шоденної преси нам більше не обійтися. Пускаємо в світ "Нову свободу" й тільки одне бажаємо шоденникові, щоб всі українці спільними силами підтримували його".

9 липня 1938 р. Ю.Ревай одержав від прем'єр-міністра Чехословаччини М.Годжі запрошення на обговорення справи відносно автономії. Зустріч відбулася 14 липня. М.Годжа висловив бажання, щоб в справі автономії представники політичних партій порозумілися і діяли спільно. На думку чехословацького прем'єра, "опозиційні партії мають прилучитися до їхньої акції". 27 липня М.Годжа заявив Ю.Реваю і Л.Бачинському, що вибори до Соїму можуть відбутися вже цього року (1938-Авт.). Переговори між представниками українського напрямку в краї і урядом Чехословаччини тривали аж до жовтня 1938 р. Відомо, що чергова зустріч між

М.Годжею і Ю.Реваєм відбулася в Празі 5 жовтня 1938 р. Юліан Ревай знаходився в курсі всіх політичних подій того часу. 20 жовтня 1938 р. він дав інтерв'ю німецьким журналістам, в якому відзначив: "Уповноваження влади Підкарпаття є однакове з уповноваженням влади Словаччини. Найголовнішим нашим завданням є впорядкування границі з Мадярщиною, яке тепер проводиться. Вірю, що знайдемо розв'язку, яка буде відповідати інтересам Підкарпаття й Мадярщини. Мадярщина стоїть на принципі самовизнання й влада Підкарпаття в границях можливості хоче не задоволити. Але мадярська влада мусить взяти під увагу географічні відносини й комунікаційну сітку". Однак, пізніші події довели, що доло кордонів вирішував не уряд Карпатської України, а "сильні світу цього". Оптимістично Ю.Ревай був настроєний під час зустрічі з редактором Німецького Інформаційного Бюро Карлом Арією і кореспондентом "Национал Цайтунг" Г.Меркеном (23 жовтня 1938 р.).

Уряд гортистської Угорщини вів антиукраїнську та античеську пропаганду, агітацію з приводу проведення плебісциту, засилав банди терористів на територію краю. 26 жовтня 1938 р. Ю.Ревай був присутній на засіданні УЦІНР, де підтримав її членів виступити проти плебісциту, відстоював принципи федерації народів у Чехословацькій державі. Засудив він також несобгрунтовану угорську пропаганду. Даючи інтерв'ю представникові Німецького Інформаційного Бюро, Ю.Ревай відзначив: "Ворожа пропаганда поширює сплетні, що в Карпатській Україні є переслідування на політичному чи релігійному тлі, зокрема переслідування православного населення. Ці чутки - видумані. В Карпатській Україні немає ніяких переслідувань. Всі громадяни, без різниці політичної переконаності чи релігійної приналежності - є рівні перед законом".

1 грудня 1938 р. М.Годжа і генерал Я.Сирови повідомляли Ревая: "Панс после Ревай, прийнявши демісію цілої чехословацької влади, звільняю Вас з уряду міністра Підкарпатської Русі... Іменую Вас членом влади Підкарпатської Русі". В часи автономії Ревай став міністром торгівлі і громадських робіт в кабінетах А.Бродія і А.Волошина, був автором законопроекту про автономію краю, представляв автономний край на переговорах про економічне співробітництво з Німеччиною, був обраний послом Союму, призначений прем'єр-міністром і міністром закордонних справ останнього уряду.

Ю.Ревай користувався величезним авторитетом в народі. "Розгляється по присутніх, - повідомляла "Нова свобода" про виступ Ю.Реває на з'їзді "Учительська Громада", - Зору його не видко, але блистяться скла окулярів. Буря оплесків. Говорить залізною логікою. Здається, немає людини, яка б його виводів змогла заперечити. Притім ясний й одвертий, та ширий, імпонує. Навіть єпископ Олександр очевидно задоволений його логічними виборами". Його всюди радо зустрічали, уважно слухали. 24 жовтня 1938 р. Ю.Ревай повертався з Солотвина, де відвідав копальні, й зупинився у Вонігові, "де на вістку, що їде перший український міністр зібралось буквально ціле село, старі й молоді, діти і дорослі, які уладчили міністрові бурхливі овації".

Українська преса Східної Галичини теж високо оцінила Ю.Реває. Львівський часопис "Новий час" 10 жовтня 1938 р. констатував: "Прияність у складі цього уряду загальновідомих постатей - активних українських діячів-політиків: о.Августина Волошина й посла до пражського союму Юлія Реває - для нас найкраща запорака, що керма подій і життя буде в надійних і досвідчених руках". "Міністри о.Волошин та Ю.Ревай, - повідомляла львівська газета "Діло" (1938. - 11 жовтня). - державні й випробувані українські діячі, які не потребують національної легітимації".

Після поразки визвольних змагань Ю.Ревай, разом з деякими членами уряду Карпатської України, емігрував за кордон. Деякий час проживав у Словаччині. В липні 1939 р. брав участь у переговорах з Проводом Українських Націоналістів

(Венеція), на яких було прийнято документ про співпрацю. В 1945 р. емігрував до Німеччини, а в 1948р. до США, де став директором кредитного товариства, начальником канцелярії Українського конгресового комітету, директором Українського інституту і Карпатського дослідного центру, який сьогодні носить його ім'я. Юліан Ревай помер в 1979 р.

Із вищесказаного видно, що Юліан Ревай вніс вагомий вклад у розбудову Карпато-Української незалежної держави, очолюючи найвідповідальніші напрямки діяльності в його уряді. Прийшов час написати фундаментальну біографію цього видатного політика, педагога і громадського діяча краю.

ФЕДІР РЕВАЙ – ГОЛОВА УНО

Серед політичних діячів Карпатської України своїми радикальними поглядами відзначався Федір Ревай - рідний брат міністра внутрішніх справ Юліана Ревая. Протягом 1938-1939 рр. він посідав відповідальні посади голови Української Народної Ради, Українського Національного Об'єднання (УНО), був обраний послом до Союму Карпатської України - першого в краї обраного всім народом парламенту. Наш нарис охоплює тільки період кінця 30-х років, і оснований на виступах і статтях Ф.Ревая, а також на свідченнях його соратників. Відразу відзначимо, що постать Ф.Ревая неоднозначно оцінювалася його соратниками...

Найповніша характеристика Ф.Ревая, яка існує на сьогоднішній день, належить відомому закарпатському письменникові В.Грецижі-Донському. У серії публікацій "Наші кандидати" В.Грецижа-Донський писав: "Один із найталановитіших наших політиків є Федір Ревай, теперішній провідник УНО. Правдивий "народний трибун". Він вже зараз після перевороту вибивається на перше місце. Хоч є в душі палким націоналістом, вступає в ряди соціал-демократів, бо - крім партії о.дир.Волошина, в цій єдиній партії можна щось за українство зробити. Стає послом до красивого заступництва. Ввесь час провадить у партії величезну боротьбу з чехізаторами. В красивому заступництві він був майже єдиним обранцем наших національно-культурних справ. Вороги найкраще хотіли б нас задавити, - розділюють субсидії наліво й направо, субвенціями підтримують різні ворожі товариства, навіть мадярський театр, підплачують продажною москвофільську та мадярську пресу..., а коли треба дати "Просвіті" чи іншому нашому товариству справді на культурну діяльність, то на те грошей нема... Як щось вдалося видерти, то це була заслуга посла Федора Ревая, що підготував ноги, поки виходив нашим культурним інституціям якусь допомогу. В ті часи він був добродієм наших устанів.

Рухливий і меткий з надзвичайним темпераментом. Мало політичних зборів, де б він не виступав. Знаменитий промовець, його слова молотом ударяють, силуються громами і з ним не можна і не виплатиться конкурувати - всіх переліщить і хоч би скільки промовців виступало, найбільші успіхи завжди він несе. Він є майстер в тому, як треба масу захопити і широка аудиторія найбільше йому б'є браво. Не диво отже, що тепер, коли треба було назначити енергійного провідника Українського Національного Об'єднання, вибір упав на нього і він став вождем партії вповні заслужено" (Грецижа-Донський Василь. Федір Ревай //Твори. – Т. ІХ. – Вашингтон, 1989. – С. 218).

З таким твердженням не погоджується Вікентій Шандор, який у 1939 р. виконував обов'язки представника уряду Карпатської України в Празі: "Життя показало, що призначення Федора Ревая головою УНО... було помилковим. Федір був активний громадський діяч, але на таку провідну роль ні своїм темпераментом, ні знанням не годився... Поведінка Федора Ревая як голови УНО А.Волошину

спричиняла чимало турбот і клопотів як улома, так і в Празі..." (Шандор В. Спомини. – Т.1. Карпатська Україна. 1938-1939. – Ужгород-Нью-Йорк, 1996. – С.270).

На думку В.Шандора, Ф.Ревай несе відповідальність за конфронтацію українсько-чеських відносин, втручання у справи Карпатської Січі тощо. "Для уряду в Хусті і для мене в Празі. - писав В.Шандор. - ситуація була тим тяжча й гірша, що ці войовничі протичеські гасла виходили від людей та інституцій дуже тісно пов'язаних з життям молодого держави. Наприклад, заклик "Бійте чехів мопаними, вилами", проголошений Федором Ревасом, головою УНО в Хусті, настрашич чехів. Ми мусли бути обережними в загальнонаціональних протестах та вічевих провахах. Так нам диктувала наша державна мудрість, а ми її завжди слухали. Ми мали право й підставу протестувати, але не в такій різкій формі та не з такими політичними гаслами, що підривали цілісність федерації. Наслідки скоро виявились ..." (Там само. – С. 218 – 219). Із закликом до боротьби з чехами Ф.Ревай виступив на сторінках газети "Нова свобода" 9 березня 1939 р. Вона закінчилася словами: "Очікуємо, що порозуміюють чеські політичні мегаломани-імперіалісти, або доведуть нас до того, що скажемо собі: все одно, чи чеська, чи польська, чи мадярська неволя для нас, але зневаги терпіти не будемо".

Останнім часом все більше з'являється доказів того, що в лютому-березні 1939 р. радикали Карпатської Січі та ОУН готували змову проти уряду, очолюваного А.Волошином. Про це пишуть Й.Сарвадій, В.Бірчак, С.Сабол (Зореслав), М.Бандусяк та ряд інших активних діячів того часу. Всі вони називають серед ініціаторів змови також Ф.Ревай. У своїх мемуарах В.Шандор наводить розмову Ф.Ревай і С.Папа-Пугача в 1939 р. у концтаборі Вор'юлопош: "Одного разу Ф.Ревай підійшов до мене і якось зненацька запитав: - Скажи, Степане, як це було з планом команди Січі, щоб повалити уряд д-ра Волошина? Я витріщив очі на нього і кажу йому: - Пане редакторе, про це я перший раз чую. - А я скажу тобі ще й місце цієї змови. Це не було у доміві Січі, її Головної команди, але в одній із кімнат Січової гостинниці. - Нічого подібного я не чув і не знаю" (Шандор В.Спомини. – С. 304).

Всі ці факти свідчать про надзвичайну радикальність Ф.Ревай, яка принесла не стільки користь, як біду національно-визвольним змаганням закарпатських українців. Однак, цей недолік був характерний не тільки для одного Ф.Ревай. "Вожлівською" хворобою хворіли С.Росоха, І.Роман, І.Рогач, А.Ворон та десятки інших. Деякі з них, вже перебуваючи в еміграції, широко зізналися в цьому, деякі, навпаки, замовчували. Ф.Ревай був щирим патріотом краю, який все робив для того, щоб Карпатська Україна була незалежною. 4 жовтня 1938 р. газета "Нова свобода" опублікувала його статтю "Що ліється", в якій голова Української Народної Ради відзначав: "Треба... зорієнтуватись і задалегідь протиставитись небезпеці і приготувати оборону. Перед таким завданням стоїть український народ на Підкарпатті, на якою територію зголошують імперіалістичні зазіхання сусіди з півдня і півночі. Ті зазіхання є звичайно посяганням на чуже добро без ніякого і найменшого національного чи господарського обґрунтування. ...В сьогоднішній завірюсі, в якій відновлюється сусідський вовчий голод на нашу територію, наш провід стоїть перед великим завданням найти як найліпшу і найдоцільнішу дорогу для нашого майбуття". На жаль, провід УНО такої дороги не знайшов.

Ідея захисту кордонів краю прослідковується в статті Ф.Ревай "Які границі?". "В сьогоднішніх напружених, першових часах стоїть перед нами найважливіша проблема: як будуть унормовані границі нашої Підкарпатської Федеративної Держави з Мадрициною... Мусимо зробити всі зусилля, щоб переконати владу чотирьох великих держав, що аргументи мадярської влади не видержать абсолютно критики й об'єктивності щодо національного населення низини Підкарпаття, бо це населення не являється мадярським, тільки змадяризваним. Далі мусимо переконати тих, які рішають про нашу долю, про дуже важливий господарський факт, а саме, що

Підкарпатська Русь є відказана на свою низину вже з тої причини, що туди веде полова комунікаційна лінія ...Не віримо, щоб до цього дійшло, але будьмо приготовані і на той випадок" (Нова свобода. – 1938. – 19 жов.).

Ф.Ревай рішуче засудив антиукраїнську діяльність проуторської "П"ятої колони" в краї і угорських терористів. "Ось у моїх руках лєтючки, - говорив він на засіданні Української Народної Ради 16 жовтня 1938р., - які видали панове з противного табору. Супроти нас наші русські обіцяли толеранцію, а тепер наше населення називають українськими бандитами. Ці панове не мають місця на нашій землі! Ось учора попросили ми нашого героя в Дубриничах, Андрія Ригана, якого вбила мадярська брanda... Ми хотіли сьогодні запротестувати перед цілим світом проги мадярської пропаганди, але ці пани, замість того, щоб з нами разом маніфестувати проти мадярні, видають проти нас лєтючки" (Нова свобода – 1938.-20 жов.).

Ф.Ревай від імені Української Народної Ради підписав маніфест "Громадяни і громадянки!", який завершувався словами: "Давня наша мрія: створення своєї держави, де панами були б ми самі на своїй землі, здійснюється. Старі часи гніту і неправди минули і не сміють ніколи повернути!" (Нова свобода. – 1938. – 22 жов.). 27 жовтня 1938р. Ф.Ревай привітав А.Волошина з призначенням його прем'єр-міністром: "Наше громадянство доказало, що воно дисципліноване й воно стоїть і стоятиме завжди при Вас. Пане прем'єр, ми присягаємо на вірність своїй українській владі. Ми масмо довір'я до своїх провідників, бо знаємо, що вони підуть завжди з народом..." (Нова свобода. – 1938. – 27 жов.). Виступ Ф.Ревая супроводжувався бурхливими оваціями і скандауванням: "Так е!", "Підкарпаття не дамо!" тощо.

Патріотизм Федора Ревая підняв його авторитет серед широких верств українського народу Закарпаття. 24 січня 1939 р. було сформовано Провід УНО, який очолив Ф.Ревай. 26 січня "Нова свобода" стала офіційним органом УНО, редактором призначили В.Грецижу-Донського. В результаті виборів до Союму Карпатської України Ф.Ревая було обрано послом першого українського парламенту. 15 березня 1939 р. його обрано першим заступником голови Союму. Однак, коли Сойм приймав великої історичної ваги рішення, угорські війська вже перейшли кордон Карпатської України. Подолавши опір карпатських січовиків, гортисти встановили на території краю жорстокий окупаційний режим.

ЗАКОНОТВОРЕЦЬ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ МИХАЙЛО БРАЩАЙКО

Августин Штефан, Степан Клочурак, Микола Долинай, Степан Росоха, Михайло і Юлій Бращайки... Вони оточували Августина Волошина. Серед них було чимало талановитих і здібних організаторів, готових повністю віддати себе служінню своїй державі. Кожний з них заслуговує на окреме дослідження. У зв'язку з 60-ю річницею Карпатської України істориками приділялася особлива увага нашому президентові і, на жаль, так трапилось, що ті, без кого А.Волошин не міг би повноцінно діяти, залишились поза увагою. У цьому відношенні приємний випадок становила, хіба-що, міжнародна наукова конференція "Карпатська Україна: національне відродження, політичний розвиток, персоналій", проведена спільно Ужгородським державним університетом і Крайовим товариством "Просвіта". В центрі даного дослідження буде постать Михайла Бращайка (Якщо Михайло і Юлій брали активну участь у політичному житті, то їх брат Антон - лікар за фахом, був далеким від політики, хоча і симпатизував українським національно-визвольним змаганням). Цей невеличкий нарис не можна вважати його біографією. В ньому

робиться спроба змалювати політичний портрет Михайла Брашайка - людини неординарної і цікавої.

В 1918 р. Австро-Угорська монархія розпалася і на її руїнах виник цілий ряд незалежних держав. А яка доля чекала наш край? На нього впливали щойно створена Чехословаччина, Угорщина й Румунія, а певні спроби робила також Західно-Українська Народна Республіка. Тож яким бачив своє майбутнє народ, котрий з давніх-давен жив на цій землі? Саме в цей час Михайло Брашайко показав себе як політичний діяч, що виступав за єдину і несподільну Україну.

21 січня 1919 р. в Хусті відбувся Всенародний конгрес українського населення Закарпаття, який обрав Михайла Брашайка своїм головою. Це був досить представницький форум, на якому були присутні 420 делегатів від 420 тисяч населення. Роботу конгресу детально описав у своїх спогадах Юліан Химниць: "Голова зборів, д-р. Михайло Брашайко... запитав народ: Куди ми хочемо прилучитися? До Мадярщини? Чи, може, до Чехо-Словаччини? Чи до України? - До України! До України! - закричали делегати". Може виникнути закономірне питання: "А до якої України?" Трудящі Закарпаття не мали чіткого уявлення, що ж являла собою політична обстановка на Україні в той час. Для багатьох з них Україна була державою, де жили їх брати по крові, а столицею якої з давніх часів - Київ. Насправді політична ситуація була тоді надзвичайно складною і нестабільною. Радянська влада встановилася тільки в Харкові, а що стосується, наприклад, Києва, то вона переходила там і до Центральної Ради, П.Скоропадського, Директорії...

Але вернімося знову до книги Юліана Химниць: "Потім Михайло Брашайко говорив: Ясно, що збори бажать злуку Угорської Русі з Українською державою. Щоб було всім нам видно, що це воля більшості народу, прошу, щоб той делегат, чи ті делегати, які мають іншу волю, голосилися до слова. - Голосіться до слова, - кричали делегати, - ми нас вислухаємо чесно й без гніву. У залі було тихо. Ніхто не голосився. Заговорив знову Михайло Брашайко: Однозгідна воля всенародних зборів: З'єднати Угорську Русь з Соборною Україною. Слава! Слава! Слава! - вирвалося з уст делегатів. Усі встали і зачали співати "Вже воскресла Україна. і Слава, і Воля...".

Сформували делегацію для ознайомлення з рішеннями конгресу української влади в Станіславі. Тут історики спільної думки не притримуються. І.Мельникова пише, що "на зборах в Хусті була вибрана делегація, яка повинна була поїхати в Київ і передати рішення про возз'єднання Закарпаття з рештою України... Однак як тільки делегація доїхала до Станіслава, як їй перегородили шлях петлюріві і білополяки". І.Мельникова так і не з'ясувала, чи знали в Станіславі про хустські рішення. Іван Король притримується протилежної думки: "...уже в 1918 році делегація закарпатських селян (і не тільки селян - Авт.) побувала в Станіславі і вела переговори про возз'єднання краю з УНР".

У нашій наявності надзвичайно цікавий документ - Універсал Директорії Української Народної Республіки від 22 січня 1919 р. про возз'єднання всіх українських земель в одній державі. В ньому однозначно підкреслюється, що "однієї воедино зливаються одірвані одна від одної частини єдиної України - Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися вікові мрії, якими жили й умирати краші сини України...". Універсал був прийнятий, але возз'єднання не відбулося. Чому? Різно змінилась міжнародна обстановка як на Закарпатті, так і на Україні. Однак, це тема окремого дослідження.

8 травня 1919 р. в Ужгороді об'єдналися три закарпатські ради в одну Центральну Руську Раду, яку очолили Михайло Брашайко і Августин Волошин. Як пише польський історик П.Журавський-Гравський "рада однодушно підтримала рішення та схвалила план Жатковича...". План полягав у тому, що Підкарпатська

Русь ставала складовою частиною Чехословаччини. Таким чином, орієнтація М.Брашайка на УНР змінюється на Чехословаччину. Чи можна його назвати авантюристом? Це було б невірно. В тих умовах, коли возз'єднання з Великою Україною стало неможливим, приєднання до Чехословаччини було найкращим виходом. Тим більше, що як показав час, населення Закарпаття добилося певного культурного зростання в 20-30-х роках.

Отже, в 1918-1919 рр. М.Брашайко показав себе як політик, який доклав чимало зусиль для возз'єднання нашого краю з Україною, проте ця спроба тоді завершилася невдахою... Але зерно надії в людській душі було посіяно, зросло в часі...

Перебування Закарпаття в складі Чехословаччини в радянській історичній науці оцінювалося неоднозначно. Сьогодні ситуація суттєво змінилася. Переважна більшість дослідників, фахівців з історії Чехословаччини, розцінюють цей факт як позитивне явище. Хоча не можна відкинути і те, що наш край залишився фактично сировинним придатком Чехословаччини. Будучи юристом за фахом, М.Брашайко не обмежувався виключно юриспруденцією. Він багато зробив як публіцист, як борець за пропаганду української культури. Вважаємо, що це тема окремого дослідження. Дозволимо собі навести тільки деякі факти. В 1931 р. М.Брашайко написав змістовну статтю "Тарас Шевченко", в якій доводив, що "Україну без Шевченка, Шавченка без України не уявити собі... Слово "Україна" найдємо майже на кожній сторінці "Кобзаря". Але він є однозначно постом всеслов'янським. Не лише для українського народу давав він гасла і заповіді, але і для слав'ян, а також для цілого чоловічого роду".

Михайлом Брашайком була високо оцінена діяльність першого на Закарпатті театру. В статті "Руський театр" він писав, що "під впливом театру і при його помочі повстали театральні кружки од Попраца аж до Тиси і в них молодіж, а також і старша свідома інтелігенція підтримує і поширює національну культуру та національну свідомість і любов до свого народу та до свого мистецтва".

Як проявив себе Михайло Брашайко як політик у цей період? Якими були його відносини з комуністами Закарпаття? Відносини були надзвичайно напруженими, особливо тоді, коли проходила передвиборна кампанія. Так, наприклад, в комуністичній передвиборній листівці, виданій в 1935 р., говорилося: "Долу з пузатими попами! Ані одного голосу на Волошина і Брашайка! Геть з українськими фашистами! Геть з чорною реакцією! Не сміється найти такого українського трудяшого, який дав би свій голос на кандидатку ч.5! Хай живе Радянська Україна! ...Всі голосуйте лише на комуністичну кандидатку ч.4!". Безперечно, така обопільна боротьба не приносила користі ні одним, ні іншим. В тих умовах більше користі приносила б спільна робота, хоча б на культурній ниві. Тим паче, що наприкінці почали між собою співпрацювати волошинська "Просвіта" і Закарпатський крайком КПЧ.

Останнім часом вже багато написано про Карпатську Україну. Ми спробуємо показати, яку роль відіграв М.Брашайко в цих історичних для закарпатців подіях. Напередодні виборів до Союму Карпатської України бурхливо обговорювалося питання чи можуть, наприклад, два брати висуватися кандидатами до українського парламенту. Виняток було зроблено для Михайла і Юлія Брашайків. Таку винятковість пояснив у своїй книзі "Союм Карпатської України" Степан Росоха: "Опісля йшло про те, чи можуть кандидувати евентуально два брати, чи тільки один, щоб уможливити заступництво в Союмі іншим заслуженим людям. Конкретно йшло про братів Брашайків. Проти них не мав ніхто, бо і не міг мати. Оба вони високо заслужені ветерани українського національного відродження на Закарпатті, які від самого початку стояли на українському національному ґрунті і на ґрунті соборності українського народу. Ціле своє життя зводили важкий бій за українське обличчя

Закарпаття, не будучи при тім кон'юнктуристами і не міняючи своїх політичних поглядів і переконань”.

Михайло Брашайко, як і його брат, стали послами Сойму. Як досвідченому юристу, М.Брашайку було довірено написати проект закону (частина I), який був прийнятий 15 березня 1939 р. Соймом, причому прийнятий одностайно. Це був закон про назву, мову, прапор, герб і гімн Карпатської України. Згідно з ним Карпатська Україна оголошувалася незалежною державою. На другому засіданні М.Брашайко виступив з невеликим, але надзвичайно емоційним словом. Зокрема, він сказав: “По тисячолітній неволі наша Земля стала вільною, незалежною та проголошусь перед цілим світом, що вона була, є й хоче бути Українською. І коли б навіть нашій молодій Державі не суджено було довго жити, то наш Край залишиться вже назавжди Український, бо нема такої сили, яка могла б знищити душу, сильну волю нашого народу”.

Після окупації Закарпаття фашистською Угорщиною, під час якої встановився жорстокий режим, М.Брашайко відійшов від політики, хоча погляди свої не змінив. Він був прихильником єдиної і несподіваної України. Можливо саме тому він не виступив проти вступу радянських військ на територію Закарпаття, не назвав цей акт агресією. І теж можливо, що саме це врятувало його від тої біди, яка випала на долю Августина Волошина та багатьох його соратників.

ВІЙСЬКОВИЙ МІНІСТР КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ СТЕПАН КЛОЧУРАК

У 20-30-х роках Степан Клочурак був на Закарпатті не менш відомим, ніж брати Брашайки, Ревая, Августин Штефан, Вікентій Шандор... Католіцький тижневик “Мста”, що видавався у Львові, назвав його одним із “самих чільніших діячів Закарпаття” (1938. – 27 лист.). Так трапилося, що Степан Клочурак брав найактивнішу участь у визвольних змаганнях закарпатців як після розвалу Австро-Угорської монархії, так і тоді, коли Карпатська Україна була проголошена самостійною державою.

Народився С.Клочурак 27 лютого 1895 р. в селі Ясіня Рахівського округу на Мараморощині. Навчався в Сигетській гімназії, а потім у Сигетській юридичній академії. Успішно закінчив університет ім. Яна Амоса Коменського в Братиславі. На політичній арені з'явився після закінчення Першої світової війни, відстоюючи ідею єдності всіх українських земель. Отже, С.Клочурак напередодні включення краю до складу Чехословаччини зайняв яскраво виражену проукраїнську позицію. Доказом - події 1918-1919 років у закарпатській Гуцульщині.

8 листопада 1918 р., у день святого Дмитра, відбулися збори всього населення Ясіня. Керував зборами (за пропозицією Дмитра Іванюка) Степан Клочурак. Виступ його був надзвичайно емоційним, патріотичним і діловим. “... Я вповнений, - говорив Клочурак, - що поміж члнами ради не буде опору, у всіх нас є одна мета, одна ціль - з'єднатися зі своїми кривними братами українцями, з'єднатися з Україною. Але щоб ніхто не сумнівався у цьому, я ставлю це питання на голосування: - Хто за з'єднання з Україною. хай піднесе руку!”. Жодного голосу проти не було. Результатом зборів стало створення Української національної ради в Ясінях.

Ясінянська рада вирішила взяти владу в свої руки, але цьому заважали іноземні війська. Василь Гренджа-Донський пригадував: “Під саме Різдво, на святвечір, ясінянські демобілізовані вояки під проводом колишніх офіцерів 85-го пішого полку, старшого лейтенанта Штеня Клочурака, лейтенанта Миколи Сабатюка та сержанта Дмитра Німчука, зорганізували гуцульське повстання, вигнали 600 сейшелів, здобувши навіть столицю Мараморощини - Мараморощинський Сигіт”.

Гуцульська республіка проіснувала до 1 червня 1919р., поки румунські війська не увійшли до Ясіня. Багатьох членів ради заарештували. Така доля спіткала й Степана Клочурака. Його батька румуни ввели по селу і нещадно били, від чого він невдовзі помер.

У міжвоєнний період Степан Клочурак не менш активний. Він очолює соціал-демократичну партію краю, посідає посаду секретаря, очолюючи її друковані органи "Народ" і "Вперед". С.Клочурак був одним із ініціаторів створення товариства "Просвіта" - на загальних зборах "Просвіти" 9 травня 1921 р. ввійшов до головного відділу цієї культурно-просвітньої організації. Коли Прага відмовилась фінансувати український театр, Степан Клочурак на освітянському з'їзді в Ужгороді заявив: "Гуцули протестують проти того, що держава відмовила субвенції театрові". У 30-х роках він входив до управи товариства українських письменників і журналістів, був членом контрольної комісії, а деякий час займав посаду генерального секретаря спілки потпоновиробників. Щодо мовної боротьби С.Клочурак у червні 1937 р. заявив, що українська мова є "найдорожчим національним скарбом і ми не можемо терпіти її усунення і калічення в наших школах!"

Після проголошення А.Волошином 14 березня 1939 р. самостійності Карпатської України Степан Клочурак призначається міністром господарства. 15 березня він, як посол Союму, присутній на його історичних засіданнях. Однак після того, як чеський генерал О.Сватек відмовився обороняти кордони краю, Степан Клочурак призначається міністром оборони Карпатської України. Він одразу оголошує мобілізацію, згідно з якою колишні військові, віком до сорока років, повинні були стати на захист Вітчизни. Проте все робилося дуже поспішно. ВІренджа-Донський пригадував: "До столиці прибувала маса людей... Але для них не було тоді ані харчів, ані зброї. Сотні за сотнею творилися і відходили пішки і вагтажівками на південні кордони... До війська подавали заяву учні шкіл, студенти, всі йшли боронити свої рідні кордони". 18 березня останні захисники краю припинили опір, і в Карпатській Україні встановився жорстокий гортистський режим.

Після окупації краю угорськими фашистами Степан Клочурак емігрував до Праги, де в 1945 р. був заарештований радянським СМЕРШом і засуджений. Тільки в 1956 р. С.Клочурак опинився на волі. До останніх днів свого життя невтомний борець за свободу свого народу залишився вірним національній ідеї. У 1978 р. завершив працю над спогадами, яку назвав "До волі".

ПОЛКОВНИК МИХАЙЛО КОЛОДЗІНСЬКИЙ – ГУЗАР В КАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ

1938-1939 р. - період утворення і розвитку Карпатської України, спочатку автономної, а згодом самостійної української держави. У зв'язку з загостренням міжнародної ситуації уряд А.Волошина починає приділяти значну увагу формуванню власних збройних сил - Карпатської Січі. Молода українська армія на Закарпатті вимагала досвідчених військових кадрів, яких карпатський уряд не мав. Саме тому робиться спроба залучити до своїх лав кадрових військових з Галичини, Буковини і Волині. Найближчим часом це було зроблено. Різні функції тоді виконували генерали М.Калусянський, В.Петрів, В.Курманович, члени Проводу українських Націоналістів З.Коссак, Р.Шухевич, Я.Барановський, О.Сенік, О.Ольжич та інші. Однак серед усієї цієї плеяди військових спеціалістів особливо виділявся вихованець з Буковини полковник Михайло Колодзінський, більш відомий на Закарпатті як полковник Гузар.

У 30-х роках ім'я Михайла Колодзінського було добре відоме військовим фахівцям Європи. Завдяки своїм працям з військової теорії й історії українського війська Михайло Колодзінський вважався одним з талановитих військових теоретиків того часу. Особливої уваги заслуговує його праця "Українська воєнна доктрина", яка побачила світ між 1935 і 1937 роками (частини 1-3). Автор розглядає такі питання, як проблема війни і воєнної доктрини в Україні та Європі, простежує її етапи (княжі, козацькі, найновіші часи).

М. Колодзінському імпонували військово-теоретичні погляди Клаузевіца, зокрема постулат останнього, що війна повинна вестися всіма духовними й матеріальними силами народу до повного знищення ворога. Не відкидав Колодзінський і здобутків військового мистецтва Французької буржуазної революції. Саме під впливом цієї революції автор дійшов висновку, що "коли вже нема розумного виходу з тяжкого положення, то треба вміти вмерти по-геройськи, щоб така смерть була джерелом для молодих поколінь". Події 1939 р. на Закарпатті довели, що це були не просто слова.

На чому мала базуватись сучасна (кінець 30-х років – Авт.) українська воєнна доктрина? "Наша воєнна доктрина, - пише М. Колодзінський, - має dostosовуватись до політичних змагань України. В нашій визвольній війні бере участь увесь наріз. тому воєнна доктрина мусить будуватись на охопленні цілого життя народу". Свою "воєнну доктрину" Колодзінський називав націоналістичною, бо в "Україні не може бути нічого не націоналістичного. Така доктрина дасть тверді моральні й політичні підстави для української армії".

У 1938 р. М. Колодзінський завершив роботу над своєю працею "Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття". Автор доводив, що після підписання радянсько-чехословацького договору до Закарпаття прикута особлива увага політичних і військових кіл світу. На думку М. Колодзінського, Закарпаття може стати "авіаматкою для большевицько-московської повітряної фльоти". Виходячи з цього, даний регіон становить певний інтерес для стратегічної оборони всієї України. Колодзінський зауважив: "Під оглядом стратегічним Закарпаття було б неощінним для оборонної системи української держани... Сильно уфортифіковані Карпати зможуть здержати ворожий наступ зарівно з полудня як і з заходу. В цьому випадку мас для нас неощінне значення Лемківщина. З неї ми вічно будемо загрозувати полудневій Польщі. Ніякий поляк не відважиться перейти на схід від Висли, якщо поперед не буде здобутою Лемківщина, сполучна фортифікаційною системою з Перемишлем і Львовом".

Отже, військово-теоретичні праці М. Колодзінського довели, що на Україні з'явився військовий теоретик, перед яким відкривалася непогана військова кар'єра. Михайло Колодзінський одним із перших з'явився на Закарпатті і був включений до військового штабу Карпатської Січі.

Як і всі його товариші, він діяв під псевдонімом. Василь Гренджа-Донський називав полковника Гузара "мозком Січі". Так воно і було в дійсності. З великої кількості емігрантів Карпатської України саме про Гузара в очевидців збереглися найкращі спогади. Ось як його описав уже згадуваний нами В. Гренджа-Донський: "Його висока постать була завжди мені імпонуючою, - тепер вистото його обожую. Хоч він і ходить у цивільному одязі, зразу видно, що вояк.. Палає ненависто проти ворогів, його спокійне, зрівноважене обличчя є виразом хороброї душі, ті тверді риси віддзеркалюють безмежну, незастрашиму відвагу...".

13-14 березня 1939 р. тривали бої між січовиками і чеським військом. Спроба окремої групи січовиків захопити чеську зброю закінчилась трагічно для Карпатської України. Загибло більше сотні чоловік. Трагедія, якої могло не бути. Очевидець тих подій Іван Сарвадій твердить, що у випадку успішної операції по захопленню зброї дана група повинна була здійснити державний переворот з метою скинення уряду

Карпатської України. На підтримку такого твердження мала служити і доповідна записка М.Бандусяка до Міністерства внутрішніх справ Карпатської України, яка зберігається в Держархіві Закарпатської області. Спробу групи змовників, серед яких були і деякі галичани, чеські війська використали як привід до роззброєння Січі. Вони, дочекавшись підкріплення, зробили напад на всі її головні споруди. Оборону січової гостиниці очолював Михайло Колодзінський. В.Гренджа-Донський детально її описав. Сили воюючих сторін були нерівні, але, незважаючи на це, полковник Гузар тільки тоді склав зброю, коли одержав особистий наказ Августина Волошина.

15 березня 1939 р. міністр військових справ Карпатської України Степан Ключурак підписав наказ про створення нового штабу Карпатської Січі... Командантом було призначено полковника Сергія Єфремова, але весь тягар керівництва Січчю ніс на своїх плечах М.Колодзінський. Необхідно погодитися з Й.Сарвадієм, що "штаб Січі... властиво в часі боїв проти мадярів не існував". Як винятком названий автор називає Колодзінського, який залишився дійовим. "Молодий поручник, - пише він, - в розпучі шукає своєї порятунку на полі бою. З лицарською посвятою він засновує сотні добровільців й разом виходить на поле битви - Красне поле. Головні карпатські команданти утікли". Колодзінському вдалося сформувати всього один полк, який зайняв позицію "при битій дорозі на краснім полі й далі вздовж залізничного насипу". Його спроби встановити зв'язки між окремими відділами нічого не дали. Залишалось одне - дорого віддати ворогу свос життя, про що пророчив Колодзінський в одній із своїх довоєнних праць.

Події 15-16 березня 1939 р. показали, що Карпатська Січ не була підготовлена до серйозного опору ворогові. Необхідно погодитись з В.Гренджою-Донським, який писав, що причиною такої неспідготовки були "амбіції деяких наших молодоків". До Головної Команди Карпатської Січі проникли люди, які навіть не мали військового стажу, в той же час В.Курманович, В.Петрів, М.Капустянський та інші досвідчені військові виконували другорядні функції. Звичайно, що не така армія була ідеалом М.Колодзінського. Актуальними для тих трагічних днів березня 1939 р. залишалися його слова з "Української воєнної доктрини": "Нам не можуть імпонувати малі армії, малі концепції й малі люди". На жаль, дуже багато таких "малих людей", делеких від військової справи, потрапили до Головної Команди Карпатської Січі.

Михайло Колодзінський-Гузар останнім покидав поле бою на Красному полі. Будучи важко пораненим, він разом із своїм товаришем З.Коссаком-Тарнавським відступав у напрямку до Солотвина. Василь Гренджа-Донський писав, що їх заарештували терористи в селі Апша і через деякий час розстріляли. Відомий український письменник вважав, що Колодзінський і Коссак загинули близько 20 березня. Й.Сарвадій дотримувався думки, що "під час відступу його мадяри догнали і вбили". Михайло Колодзінський-Гузар віддав усі свої сили для оборони молодої української держави на Закарпатті й не його вина у тому, що таким трагічним був її кінець.

ОЛЕГ ОЛЬЖИЧ В КАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ

Карпатська Україна постійно відчувала моральну і матеріальну підтримку українців, які проживали в Східній Галичині, різних країнах світу. Уже з часу надання краю автономних прав (жовтень 1938 р.) у Карпатській Україні з'явилася велика кількість членів Проводу Українських Націоналістів, який очолював Андрій Мельник. На Закарпатті прибули і активно включилися в роботу на різних ділянках суспільного життя М.Колодзінський, З.Косак, Р.Шухевич, В.Курманович, Є.Врецьона, Ю.Лопатинський, В.Петрів та ін. Одним із перших з'явився в Карпатській Україні Олег Кандиба, більш відомий під псевдонімом Ольжич, який

тут виконував функції керівника культурної референтури Організації Українських Націоналістів (ОУН).

Ті нечисленні документи, які вдалося розшукати у фондах Державного архіву Закарпатської області, свідчать про велику активність О.Ольжича в культурному житті краю. Він був одним з ініціаторів створення "Летючої Естради" - організації, яка відповідала за пропаганду національно-визвольних ідей серед місцевого населення. З ініціативи О.Ольжича, У.Самчука, Ю.Горліса-Горського, В.Гренджі-Донського, І.Рошка-Ірлявського, А.Патруса-Карпатського та деяких інших в Хусті - поній столиці Карпатської України, було створено літературно-мистецьке товариство "Говерля". Товариство видавало однойменний місячник, редактором якого було обрано О.Ольжича. Завдяки йому Закарпаття відвідали О.Олесь, С.Черкасенко, М.Аркас, Є.Маланюк, М.Чирський, М.Михалевич та ін. Хугський театр "Нова Сцена" поставив драматичну поему Олександра Олеса "Над Дніпром".

О.Ольжич не обмежувався проведенням культурно-освітницької роботи. Він вніс великий вклад у налагодження відносин між Закарпаттям і українською еміграцією в Празі, був членом військового штабу Карпатської Січі. Олег Ольжич повністю себе віддав Закарпаттю. "П'ять місяців державного життя Карпатської України, - пригадував він пізніше, - пробігали в нерівних та неспокійних умовах". Однак, сили молодой держави були нерівні в двобої з агресором - гортистською Угорщиною. Близько двох тисяч захисників краю загинули в боях, або були закатовані в фашистських таборах і тюрмах. Заарештували і Ольжича. Відомий український письменник У.Самчук пригадував: "З Ольжичем ми знов зустрілися аж 16 березня, але вже в переповненій до краю Тячівській в'язниці, куди він потрапив з цілою групою "культурників". ...Його вигляд і настрої віддзеркалював яскраво наслідок пережитого минулих днів. Витягнуте, запале лице, до краю втомлений погляд, зім'ятий заляпаний болотом одяг. Але мораль його і всіх нас лишалась незламною. Три дні нам не давали харчів, але дарма. Ми могли, сидячи стиснуті на брудному помості, не лише завзято ділитися враженнями пережитого, але і навіть співати "гей, чи пай, чи пропав" а жартувати, пригадуючи запорожського січовика, який, сидячи на palі, мав казати до свого ката, - поверни мене до тебе задом, бо я не хочу бачити твоєї брудної пики...".

Завдяки деяким впливовим закарпатським друзям, О.Ольжичу пощастило уникнути плачевної участі і його звільнили. Покинувши окуповану угорцями територію Карпатської України, він емігрував за кордон. Перебуваючи у Відні, Ольжич виступив з ініціативою опублікувати по свіжих слідах спогади активних учасників оборони Карпатської України. Так з'явився в 1939 р. збірник "Карпатська Україна в боротьбі", редагований О.Ольжичем, і який сьогодні являє собою бібліографічну рідкість.

Олег Ольжич був одним з перших, хто почав досліджувати історію Карпатської України в 1938-1939 рр. Цю проблему він піднімав у статтях "Вояки-будівничі" та "Український націоналізм". Необхідно відмітити, що його думки, висловлені на сторінках названих праць, в основному поділяються сучасними дослідниками Карпатської України. О.Ольжич детально описав процес виникнення і діяльності Карпатської Січі, яку так "названо згідно з традицією української історії та останніх визвольних змагань. Він вірно підмітив, що Січ "поставила собі великі завдання націоналістичного виховання та військового вишколу найширших мас українського народу на Закарпатті для служби української державности". Вона швидко зростала в кількісному відношенні, бо "майже не було села на Карпатській Україні, де не повстала б своя Січ". Проте, найбільочішим питанням був брак зброї, без якої Січ "була не військовою, а тільки спортивно-виховною організацією". Саме відсутність зброї привела до кровопролитних сутичок карпатських січовиків з чеським військом,

під час яких загинуло близько сотні українців, і які радикальним чином негативно вплинули на подальший хід українсько-чеських відносин.

О.Ольжич показав як важко було діяти уряду Карпатської України. Адже, не припинялися напади угорських і польських терористів, активізувала свою діяльність проугорська "п'ята колона", негативно впливали також суперечності в українському таборі. У цьому відношенні актуальними залишаються міркування Ольжича, що "вся історія України - це боротьба двох сил: конструктивної, що скучує українську потугу, щоб звернути її назовні, і руйнної, що розпоршує її у взаємному самопожиранні та несе розбиття і розлад. А вслід за цим завжди йшло панування чужинців над Україною". Незважаючи на дію подібного роду факторів, український розвиток у краї справедливо переміг: за УНО проголосувало 92,4 відсотки населення (О.Ольжич помилково називає 94 відсотки -Авт.).

15 березня 1939 р. розпочав свою роботу Сойм Карпатської України. Ще напередодні його відкриття, 14 березня А.Волошин проголосив самостійність Карпатської України, сповістивши про своє рішення німецький уряд. Шістьом засіданням Сойму випала доля бути історичними, бо на них були прийняті історичної ваги документи - про незалежність, державний устрій, назву, мову, прапор, герб і гімн Карпатської України. Таємним голосуванням був вибраний президент. Ним став А.Волошин. Однак, в ніч з 14 на 15 березня угорська армія вторглася в Карпатську Україну.

О.Ольжич детально описав бої карпатських січовиків і студентської молоді з угорським військом на окремих ділянках фронту (Севлюш, Копаня, Королево, Святкава, Перечин, Рокосово, Іршава, Хуст). 18 березня виснажені в боях січовики, залишали територію краю. Переважна їх більшість вирішила перейти кордон Румунії. "В Бичкові, - писав О.Ольжич, - дня 19 березня видали румунам 273 січовиків з десятьма старшинами, з того 6 з Головного Штабу Січі. В Тячеві видано відділ 30 душ під командою старшином, що перейшов румунський кордон біля Бедевалі, і менший відділ 15 душ, який пробився був на румунський бік біля Тячева". На території Закарпаття встановився жорстокий окупаційний режим. О.Ольжич з сумом констатував, що "тюрми набито арештованими, з якими поводитися мадяри нелюдсько. Кількадесят січовиків з тячівської в'язниці та Веречанщини видано полякам, що розстріляли їх на кордоні. Найбільший відділ січовиків, виданих з Румунії, задержано в Бичкові, де їх катовано протягом кількох днів". Однак, навіть з повною окупацією краю, місцеві патріоти не припинили боротьбу. О.Ольжич відзначав, що "в горах переховуються партизанські групи січовиків, що ведуть дрібну війну з мадярами. Вся країна живе легендами про криваву боротьбу Січі та її партизанських відділів".

О.Ольжич дав високу оцінку діяльності членів ОУН під час подій 1938-1939 рр. у Карпатській Україні. На його глибоке переконання, "державність Карпатської України завдячується тільки плановій внутрішньо-організаційній та зовнішньополітичній акції ОУН. Тому теж все будівництво Карпатської України несе слід впливу націоналізму. Ентузіазм народних мас та гарячкова праця провідного елемента створити незабутню традицію".

Олег Ольжич, як і багато інших членів ОУН, під час подій 1938-1939 рр. в Карпатській Україні був саме тою конструктивною силою, про яку писав у своїй статті "Дух руїни. По сторінках історії". Він робив все для того, щоб Карпатська Україна вистояла, а після її падіння доклав чимало зусиль, щоб про героїчну боротьбу її захисників дізнався весь світ.

ОСОБИСТІЙ СЕКРЕТАР АВГУСТИНА ВОЛОШИНА ІВАН РОГАЧ

Про Карпатську Україну з початку 90-х років написано не мало. Неодноразово писали і про її захисників, “лицарів абсурду”, як назвав їх Зореслав, що пішли в бій з агресором і не повернулися. Несправедливим, на нашу думку, є те, що майже обходиться мовчанням висок Івана Рогача - одного з будівничих Карпатської України, життя якого трагічно обірвалося 1942 року в Бабиному Яру.

Це, невелике за обсягом дослідження про молодого закарпатського патріота, не претендує на біографічний нарис про Івана Рогача. Ми робимо тільки спробу показати нашого героя на тлі Карпатської України 1938-1939 років. Віримо, що назабаром будуть написані змістовні праці про нього та про багатьох захисників краю, які становлять пантеон слави України.

Для багатьох очевидців і учасників подій 60-річної давності ім'я Івана Рогача було добре відоме. перш за все тому, що він був особистим секретарем Августина Волошина. Уже тільки цей факт свідчить про те, що президент Карпатської України йому цілком довіряв виконання цієї важливої місії. Івана Рогача можна було часто зустріти на мітингах і маніфестаціях, у яких приймав участь Августин Волошин. До цього додамо, що Іван Рогач, будучи чудовим оратором, захоплював присутніх своєю ерудицією, вченістю, щирим патріотизмом. Житель села Синьвір Василь Субота розповідав про мітинг у Воловому, на якому виступили майбутній міністр внутрішніх справ Карпатської України Юліан Рєвай та Іван Рогач. “Про їхній приїзд ми дізналися заздалегідь і прийшли цілою групою до Волово. Площа була розвішена синьо-жовтими прапорами. Багатотисячний люд дружно скандував “Слава Україні”, “Вже воскресла Україна”, “Слава батьку Волошину”. Виступив Рєвай, а потім слово взяв Іван Рогач. Ми знали, що він виконував обов'язки секретаря Волошина. Будучи чудовим оратором, він завершив свій виступ словами клятви: “Клянемося, що все віддамо для захисту Карпатської України”. Цось подібне мало місце у сусідній Колочаві, де виступив Іван Рогач. Ветеран Карпатської Січі, голова її місцевої команди Микола Шимоня пригадував: “Я в житті не чув такої рішучої, впевненої і патріотичної промови. Після мітинга у всіх присутніх був піднесений настрій. Ще довго після нього не вшухала мелодія нашого гімну “Ще не вмерла Україна”...”

Івана Рогача слід відносити до закарпатських націоналістів-радикалів, які вболівали не тільки за свій край, а бажали незалежності всій Україні. У вересні 1939 р. вся прогресивна громадськість світу була прикута до масових актів переслідування українців у Галичині, де польські шовіністи, “середньовічною психозом затроєні, хворі на великоманію люди задумують стерти з лиця землі одного з найкращих і найсвідоміших народів світу”. Під час зустрічі з лордом Рансіменом, який відвідав Прагу як офіційний представник Великобританії, українські політичні діячі вимагали прийняття радикальних мір стосовно Польщі. Іван Рогач тоді заявив: “Ми, як рівноправні городяни, хочемо мати вплив і на заграничну політику, тому домагаємося негайної інтервенції влади в Варшаві в інтересі наших поневолених і переслідуваних братів за Карпатами! Увесь український загаль закликуюмо до будови єдиного українського залізного політичного тіла для здобуття політичної керми на Підкарпатті!” Підпис Івана Рогача знаходимо під багатьма зверненнями Української Центральної народної Ради у справі оборони української Галичини.

Вихований у дусі християнської моралі, колишній студент-богослов Іван Рогач був одним з ініціаторів утворення “Говариства боротьби з комунізмом”, яке було засноване 10 лютого 1939 р. Хоча він і не ввійшов до керівництва цієї організації, однак приймав активну участь у розробці її програмних документів. “Ціллю

товариства, - говорилося в Статуті, - є боротьба з комунізмом і марксизмом на всіх ділянках національного життя і у всіх його формах та ліквідація наслідків большевицько-марксистського виховання". На думку Рогача та його соратників, "не може бути принята в члени особа, яка належала до товариства, основаного на марксистській ідеології в останніх трьох роках".

Сучасний словацький дослідник Іван Ванат у своїй фундаментальній праці "Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини" пише, що Іван Рогач входив до складу правління "Фронту руських земледільців і робітників", який "ставив своїм завданням знищити суспільно-економічні й культурно-національні інтереси русинів Пряшівщини і паралізувати політичну діяльність куртяків та феїчників серед населення цього краю".

Іван Рогач багато зробив як секретар Українського Національного Об'єднання і як активний учасник "Летючої Естради", що пропагувала ідею незалежності Карпатської України серед населення, готувала ґрунт для успішного проведення перших демократичних виборів у краї. Немала заслуга Рогача у тому, що за УНО віддали свої голоси 92,4 відсотки закарпатських українців, а це свідчило про перемогу української ідеї у Карпатах.

І все-таки, Іван Рогач найбільше зробив для утворення збройних сил краю. Взявши Вереш пригадував, що "дня 4-го вересня 1938 року в Ужгороді відбулися основоучі збори, на яких рішено заснувати ОНО (Організація Народної Оборони-Авт.) з осідком централі в Ужгороді, а відділами по цілому краю... Заступником голови було обрано Івана Рогача". 17 вересня відбулося "пересунення постів", але І.Рогач продовжував залишатись на попередній посаді. Коли в Хусті проходила чергова реорганізація, головою обрали Дмитра Климпуша, а Іван Рогач разом з Іваном Романом та Степаном Росохом ввійшли до Головного відділу Карпатської Січі. Одна з головних нарад, на якій було кінцове сформовано штаб організації, проходила в жовтні 1938 р. у Берліні. Лідер закарпатських націоналістів Юліан Химинєць пригадував: "Під час мого перебування в Берліні в зустрічі з провідниками ПУНу ми обговорювали створення й справу проводу Організації Народної Оборони - Карпатська Січ. Ми пропонували такий склад команди: командир - Дмитро Климпуш, його заступник - Іван Роман, секретар - Іван Рогач, пропагандистський референт - д-р. Степан Росоха. Нашу пропозицію Карпатська Січ вповні прийняла". До вищесказаного слід додати, що крім цього штабу, який був суто політичним, був створений окремих військовий штаб, до якого входили досвідчені військові Михайло Колодзінський, Зенон Коссак, Роман Шухевич, Віктор Курманович та ряд інших.

Сьогодні багато пишеться про Карпатську Січ, про сутички між січовиками та чехами, про спробу державної змови проти уряду Волошина. Іван Сарвадій пише: "Юлій Брацкайко був тоді переконання, що після 20-літнього співжиття з чехами заіснували реальні можливості створити свою державу. Підкарпаття могло стати державою де-юре і де-факто хоча б на деякий час. І це вже не перший раз сталося, що "ми самі" своїм безглуздим повстанням знівчили можливість закріпити існуючу голову державу. При чому часто згадували імена людей, які приготували змову, пригадую деякі: Стефан Росоха, Іван Рогач, Іван Роман..." На нашу думку, мова може йти про суперечності, що існували в українському таборі між молодими радикалами-націоналістами, які вимагали кардинальних змін по відношенню до чехів, з метою прискорити проголошення самостійності, і старшим поколінням більш поміркованих і досвідчених А.Волошина, Ю.Рєвая, братів Брацкайків, які намагалися за будь-яку ціну зберегти автономні права. Молоді радикали вбачали надію у сильних збройних силах, а зброї не було. Цей факт і змусив їх взяти її силою, що призвело до кровопролиття.

Степан Росоха, вже проживаючи в еміграції, пригадував: "Не раз дуже критично висловлювався на їх адресу та інших провідників... бо ж в наших

“революційних” поняттях вони були “опортуністами”, а тільки ми “правдивими” націоналістами. Без сумніву, що такі поняття в нас родились під впливом ОУН, до якої належали провідні одиниці закарпатської молоді”. До них слід віднести і Івана Рогача, який вступив до лав ОУН ще навчаючись у Львові. Не нам, нащадкам карпатських січовиків, судити Івана Рогача та його соратників за допущені ними промахунки. Вони свято вірили, що тільки обраний ними шлях боротьби приведе до перемоги. Іван Рогач вірив в ідею незалежності навіть тоді, коли 20 лютого 1942 р. стояв перед дулами фашистських кулемстів поблизу Кисва. Розстріл українських підпілників у Бабиному Яру був розстрілом останніх надій українських патріотів-націоналістів на допомогу Німеччині... Юліан Химинець справедливо писав, що ім'я Івана Рогача є “символом великої відваги, самопожертви і героїстичності”.

...Проходило засідання Союму Карпатської України. І раптом “...пройшла звістка, що маляри вже зайняли Севлюш, віддалений ледве 25 кілометрів від Хусту. В той час вечором в Хусті в приватній квартирі Президента Волошина відбувається нарада. В часі наради січовики з фронту приводять малярського парламентаря... Малярський офіцер передає на руки президента Волошина ще раз згаданий вже малярський ультиматум, щоб до 8-ої години передати владу малярам... Відбувається знову коротенька нарада й западає рішення: не віддаватися добровільно малярам, але провадити боротьбу далі, хоч і безвиглядну...”. Ці слова належать Івану Рогачу, які він виклав у своїй статті “Під прапором незалежності”, опублікованій у книзі “Карпатська Україна в боротьбі” (Відень, 1939). Ця праця була його внеском у правдиве висвітлення історії Карпатської України, яке почалося відразу після її трагедії.

Карпатська Україна стогнала під чоботом окупанта. Карпатські січовики, яким вдалося уникнути репресій угорських гортистів, емігрували за кордон, де не припиняли своєї діяльності. “У Відні, - писав Юліан Химинець, - оформив я делегацію Карпатської України, якої став головою”. Делегація багато зробила, щоб створити сприятливі умови для втікачів з Карпатської України, наводила стосунки з українськими організаціями діаспори. Одним з найактивніших членів делегації був Іван Рогач.

ВІКЕНТІЙ ШАНДОР – ДИПЛОМАТ КАРПАТО-УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Серед дослідників історії Закарпаття міжвоєнного періоду особливе місце посідають змістовні праці Вікентія Шандора “Закарпаття, історико-правний нарис. IX ст. – 1920” (Нью-Йорк, 1992), “Спомини. – Т.1. Карпатська Україна. 1938-1939” (Ужгород-Нью-Йорк, 1996), “Карпатська Україна між двома світовими війнами” (Торонто, 1979) та ін. У них він зумів поєднати багатий архівний матеріал з особистими спогадами і міркуваннями, оскільки брав активну участь в суспільно-політичному житті краю між двома світовими війнами.

Після поразки в Першій світовій війні Австро-Угорська монархія розпалася, внаслідок чого виникло ряд незалежних держав. З'явилася сприятлива нагода жити державним життям і для закарпатських українців. Слід погодитись з твердженням В.Шандора, що “карпатські українці не мали причин залишатись вірними Мадярщині, яка, крім того, що нищила їх національно й культурно, посягала вже і на назви їхніх міст і містечок та особистих прізвищ. Все це робилось ради унітарної великої Мадярщини та самих мадярів, як “пануючої нації”. Вчений детально описав рішення з'їзду 10 грудня 1918 р., на якому “переназначаюча більшість делегатів висловлювалася за приєднання краю до України”. Будапешту не допоміг навіть окремих пункт Закону № 10 (“Руська Крайна”), в якому закарпатським русинам

обійняла автономія. В.Шандор справедливо писав, що крім Ужгородської народної ради, решта рад, зокрема Любовнянська, Свалявська, Мараморощ-Сигетська і Ясінянська стояли на чіткій українській позиції. Пізніше проукраїнської орієнтації почала притримуватись і Ужгородська рада. Всенародні збори в Хусті 21 січня 1919 р. на яких були присутні 420 делегатів із всього Закарпаття, висловились за приєднання краю до України. Однак, відзначає В.Шандор, - "помимо такого загального вияву волі населення, приєднання краю до України не мало в той час відповідної збройної сили, як теж інші політичні обставини в Європі тому не сприяли". Аналогічної точки зору дотримуються й сучасні вітчизняні дослідники.

"Закарпатська проблема" вирішувалась на Паризькій мирній конференції. Ініціатором Мірової конференції, - зазначає В.Шандор, - було саме об'єднувати розділені досі народи, як, напр. Польща, Югославія, Чехословаччина. Одиний виїмок примінено чомусь до України. Замість об'єднати її державну територію та підтримувати в боротьбі проти большевизму, територію України розділено між чотирма державами. Був це прямо ворожий акт і найбільша політична помилка першої половини ХХ ст., а як вислід показує сьогодні, помилка в своїх наслідках прямо трагічна". В результаті Тріанонського мирного договору найбільше втратила Угорщина (68 % території і 58 % населення). А тому нічого нема дивного в тому, що протягом всього міжвоєнного періоду Угорщина ні на мить не припиняла реваншистську діяльність проти Чехословаччини і Закарпаття.

В.Шандор детально висвітлив спроби першого президента ЧСР Т.Масарика повернути на свій бік американських русинів, переконати їх в необхідності приєднання Закарпаття до Чехословаччини. Дослідник наводить дані плебісциту у Скрентоні: "За злуку з Чехословаччиною голосувало 67 %, Україною - 28 %, Росією - менше як 1 %, Малярщиною - менше як 1 %, Галичиною - менше як 1 %, за повну незалежність - 2%. У травні 1919 р. Центральна Руська Народна Рада теж підтримала результати голосування в Скрентоні. Закарпаття було включено до складу ЧСР на правах автономії.

Учений об'єктивно оцінив входження краю до Чехословаччини. "Подючи критичну аналіз, - констатував В.Шандор, - не маємо наміру замовчувати чи затемнювати ті успіхи, які ми, як нарід, протягом не повних двадцяти літ в демократичній Чехословацькій державі здобули. Як життя показало, за цей час ми вирости в національну й політичну силу. Це є одночасно й свідомством великої здібності та творчої наснаги нашого народу, який за сприятливих умов в такім історично короткім часі в роках 1919-1939 став центром уваги міжнародного політичного світу". Разом з тим, вважав В.Шандор, чехи "в своїй політиці у нас об'єднувались із протинародними місцевими й чужими силами, які спрямовували до проукраїнського національного й політичного руху. Були й видатні чехи, чий поміч і працю ми з великим вдовolenням приймали, вони розробляли правильно наші проблеми, нам помагали, були й членами уряду в Празі, але не мали рішачого впливу на зміну політики в краю. Щойно в 1938-1939 роках із зміною державної системи Чехословаччини на федеративну, здобули українці ексекутивну державну владу в краю".

Вікентію Шандору в період існування Карпато-Української держави була доручена важлива функція - представляти наш край у Празі. "Як тільки наприкінці листопада я зголосився в Братиславі у банку, - пригадував він, - до мене підійшов директор Алоїз Стібло з телеграмою від уряду Карпатської України, у якій вимагали, аби банк зразу відпустив мене до праці Представника уряду в Празі... Своім новим призначенням я був украй здивований, адже не належав до жодної політичної партії, а партії, як правило, висувають на відповідні посади своїх людей". Відзначимо, що це призначення Уряду Карпатської України слід вважати вдалим. В.Шандор успішно справився з поставленими на нього обов'язками.

Необхідно було намітити примірний план роботи представництва в Празі. Серед завдань, які необхідно було вирішити в першу чергу, В.Шандор вважав: 1) Зорганізувати групу чеських приятелів, щоб через них мати ліпший доступ до чеських урядових кіл, підготовляти і вводити їхнім посередництвом у життя свої завдання, здобути довіру офіційних діячів до Карпатської України, української державної справи взагалі та до себе особисто. 2) Підібрати до Представництва кваліфікованих людей, які розуміються на справі. 3) Увійти в ділові й дружні контакти з українською еміграцією в Празі, щоб міг використати її досвід, поради та іншу допомогу. 4) Централізувати в рамках Представництва карпато-українську справу в Празі”.

Представництво уряду Карпатської України в Празі, яке очолював В.Шандор, складалося з семи чоловік. Крім голови, до нього входили О.Матковський, який виконував обов'язки адміністративного референта, В.Орлецький (референт зовнішніх справ), Г.Сигник (секретар), М.Рідлова (секретар), Й.Скала (водій) та І.Майор (післанець). Десять пізніше, при представництві знаходився кореспондент урядової газети “Нова Свобода” П.Вигнанський і дорадники А.Галетка, В.Качуровський і В.Бора. Цей склад, фактично, і повинен був вирішувати покладені на нього завдання.

Ще в жовтні 1938 р. уряд Карпатської України зіткнувся з складною проблемою, яку негайно потрібно було вирішити - безробіттям. Кількість безробітних поспійно збільшувалась. Саме тому уряд Карпатської України розпочав переговори з урядами Німеччини, ЧСР та деяких інших країн про можливість для закарпатців виїжджати на заробітки за кордон. Домовленість була досягнута. Необхідно відзначити, що ця робота велася через посередництво Карпатської України в Празі, зокрема, через В.Шандора. Численні архівні документи переконують, що В.Шандор постійно тримав уряд в курсі всіх справ. Зокрема 27 лютого 1939 р. він повідомляв А.Волошина, що німецьке міністерство праці потребує “50 родин з дітьми на земледільські роботи до Саксонії. Мешканія даром та плата 1200 марок”. І таких телеграм були сотні.

В.Шандор користувався безмежним авторитетом. Не дивно, що як тільки виникали які-небудь труднощі, люди звертались саме до нього. 21 лютого 1939 р. Гжановицький писав Ю.Реваю: “Можливо, що провадження акції висилки робітників до Німеччини перебрала Прага і захоче переводити так, що найперше вичерпає свій контингент, пізніше словацький, а ми могли б прийти на чергу, можливо, за десять місяців. Просимо, щоб Ви при нагоді свого заїзду до Праги прибрали оцю справу з п.Шандором та іншими компетентними чинниками”. Не викликає сумнівів, що велика заслуга в тому, що кількість безробітних в Карпатській Україні значно зменшилась, належить також В.Шандору.

23 грудня 1938 р. при Президії уряду ЧСР в Празі була створена Державна Господарська Рада, яка повинна була вирішувати господарські, соціальні й фінансові справи. Спочатку її очолював Годач, потім Ян Батя. Що стосується В.Шандора, то він репрезентував в ДГР Карпатську Україну, добуваючи потрібні кредити. “Моя функція як члена ДГР, - пригадував В.Шандор, - давала мені можливість мати багато зустрічей і розмов з вирішальними державними діячами, в першій мірі з Яном Батьою. Треба було створити таку концепцію, якій допомога чехів для нас була б однозначно корисна і для них. Для цього я використав ідею української незалежності, державності... В українській державі знайшли б чехи та словаки сильну оборону проти посягнень на них сусідів. Хоч Москва й Берлін виступали проти себе в минулому із зброяю, але коли розходилося про розподіл Європи, то знаходили спільну мову”.

В.Шандор багато зробив для заключення торговельних договорів Карпатської України з Німеччиною, Угорщиною, Румунією. Зокрема, 18 лютого 1939 р. в Празі

проходила міжміністерська конференція у справі заключення торговельного договору з Румунією. Карпатську Україну представляв В.Шандор, який пізніше заступався: "У триденних нарадах вирішено і прийнято торговельну сторону справи. Осталося ще вирішити збірніс конто, контингенти та преференційне мито (шлю). Ми дістали від Румунії кукурудзу по дешевій ціні, ніж та, яку нам пропонувала Мадярщина". Безумовно, що участь у міжнародних торговельних переговорах була доброю школою для молодих дипломатів Карпатської України.

Однак, події, які розгорнулися в березні 1939 р., склались не на користь Карпатської України. 14 березня 1939р., у зв'язку з різким погіршенням міжнародної обстановки, А.Волошин змушений був проголосити незалежність Карпатської України. В.Шандор пригадував: "...прем'єр Волошин передав мені до Праги рішення уряду, сказавши: "Ви виконасте акт проголошення незалежності в Празі, а ми тут зробимо, що буде треба". Між 12.30 і 14.30 годин В.Шандор повідомив про це Президію Міністерської Ради й Міністерства закордонних справ ЧСР. З окупацією Закарпаття Угорщиною місія В.Шандора формально завершилася, хоча він продовжував чимало робити для допомоги біженцям із Карпатської України, забезпечуючи їх житлом, харчами тощо.

В.Шандор, вже проживаючи за кордоном, опублікував десятки праць, в яких дав об'єктивну оцінку подіям 1938-1939 рр. в Закарпатті. Особливої уваги заслуговує книга В.Шандора "Спомини", перший том якої побачив світ у 1996р. Вона написана на основі дійсних історичних фактів, підтверджена джерелами, архівними документами, особистими щоденниковими записами, веденими протягом 30-ти літ, свідченням учасників тощо. Як писали видавці "Споминів", книга В.Шандора - це своєрідні політологічні студії пережитого автором..., перше науково виважене системне дослідження українських національних та державо-творчих змагань у контексті суспільно-політичних процесів Західної Європи ХХ століття.

ПОРУЧНИК КАРПАТСЬКОЇ СІЧІ ФЕДІР ТАЦИНЕЦЬ – КРОТ

Ще не так давно про Федора Тацинця на Верховині майже нічого не знали. Пам'ять про нього збереглася хіба серед старожилів Келечина та його родичів. Але рятком... Усе почалося з прийняття Міжгірською організацією Народного Руху України рішення про увіковічнення пам'яті патріотів, що загинули під час угорсько-гортистської окупації. Нам стало відомо, що біля Соймів (у березні 1939 року) були розстріляні чотири невідомі герої. Було вирішено на місці страти встановити хрест і провести громадянську панахиду. Так би все, напевно, й закінчилося, якби через деякий час до мене не підійшла немолода вже людина, яка сказала, що одним з невідомих розстріляних був Федір Тацинець. До речі, в книзі відомого історика Петра Стерча "Карпато-Українська держава" є список полеглих у 1939 році, де 97-им значиться він.

Отож почався пошук хоч деяких слідів. Переглянули підшивки поживклих газет, записи споминів, у яких очевидці розповідали про події кінця 30-х років на Закарпатті. Нам здавалося, що Тацинець нічим не виділявся серед інших патріотів, і тому стали побоюватися, що розшуки виявляться марними. Однак було не так. Виявилося, що Федір Тацинець народився в селі Келечен, теперішнього Міжгірського району. Успішно закінчив місцеву школу, вирішив продовжити навчання в Ужгородській учительській семінарії, де провчився до третього курсу.

Травень 1930 р. Ужгород. З приміщення театру вийшов архідиякон Євмен Сабов в оточенні своїх соратників Степана Фенцика і Йосипа Камінського. Щойно завершилися загальні збори "Общества имени Духновича". Товариство жваво

обмінювалось думками, виходячи на вулицю, що всла від театру. І раптом... молодий хлопець, років 18-19-ти, в цей час спокійно витягнув з кишені щось подібне на револьвер, і майже не цілячись, вистрілив. Замість, здавалося б, гучного пострілу, всього-навсього щось ляснуло. Євмен Сабов нічого не зрозумів. Недалеко від нього стояв хлопчина з револьвером в руці, з дула якого йшов димок...

Терорист був миттю заарештований і почався судовий процес, що увійшов в історію під назвою "Справа Тацинця".

В 20-х роках на Закарпатті була зроблена спроба створити організацію, щось подібною на зразок ОУН в Галичині. Як писав Ю.Химинєць, ця організація не була самостійною, а повністю залежала від галицького УВО. Очолювала її Стефанія Новаківська, яка, фактично, доручила учневі Ужгородської вчительської семінарії Федору Тацинцю здійснити замах на одного з лідерів русофілів Євмена Сабова. До замаху ця молода людина, звичайно, була зовсім невідомою. Особливо популярним Тацинєць став наприкінці 30-х років, коли служив поручником Карпатської Січі. Але це буде через вісім років. А тоді, в травні 1930 р., Сабов не зрозумів, що куля, яка вилетіла з револьвера, була направлена в нього. Він продовжував спокійно йти по дорозі театру і аж через 200 метрів Й.Камінський, який дещо затримався, наздогнав Сабова: - Чи чули Ви що-небудь? - Нічого не розумію. Хлопець, револьвер... - Стріляли у Вас. Це звичайнісінький атентат (замах-Ант.). Пізніше, на судовому процесі, який був організований проти групи С.Новаківської, Євмен Сабов на запитання голови суду: "чи Тацинєць вважав в лицю як той став з револьвером", преподобний архидиякон буде впевнено відповісти: "Да, да, я вважав на улици". Для Сабова, як бачимо, не було великої різниці між словами "лицо" і "улица". Правду кажучи, він не вимагав покарання студента Тацинця.

Так звану "Справу Тацинця" преса Закарпаття, відповідно до своєї спрямованості, трактувала по-різному. Як слід було чекати, русофільські газети миттю накинусь на "Просвіту", волошинську "Свободу", звинувачуючи їх в організації замаху. А як зреагувала на ці нападки "Свобода"? В газеті було опубліковано кілька великих статей, метою яких було відмежування від цих наклепів. В номері за 29 травня 1930 р. невідомий автор писав, що "лишень підля і лукава душа може кидати такі глупі підозріння на нашу чесну, тядку і ширю культурну пращо... Навпаки, ми уживання таких способів ніколи не одобрjali, а ми такого способу ані потребуємо, бо жива народовецька ідея того не потребує...". Проте, що український напрям не мав нічого спільного з організаторами замаху, говорилося і в номері за 19 червня: "...лише страху ради виконаний вистріл... зденерованого молодого студента, дав причину вічним ворогам нашого народу, щоб заревли і посилали літанії клевет, образ і підозріння проти нашого святого народного діла...".

Таким чином, волошинська "Свобода", фактично, засудила даний замах і тим самим відсторонилась від його організаторів. Це є свідченням того, що вона не мала будь-яких стосунків з щойно утвореною ОУН. Хоча дещо пізніше, коли на її сторінках буде робитись детальний опис проходження судового процесу, симпатії будуть, все-таки, на стороні Тацинця. Можливо, що Волошин не хотів відкрито підтримати Тацинця, боячись закриття українських організацій. Якби там не було, але в 1938-1939 рр. Федір буде знаходитись у керівництві Карпатської Січі під псевдонімом "Крот". І про нього, як про одного з найактивніших січовиків, будуть писати П.Стерчо, В.Гренджа-Донський, Ю.Химинєць. Під час своєї зустрічі з дружиною Юліана Химинця, пані Марією, я в цьому мав можливість в котрий раз переконатися.

Коли пишу ці рядки, то порівнюю цей замах з аналогічною ситуацією, яка склалася в 30-х роках в Галичині. Тоді Степан Бандера та його однодумці організували замах на польського міністра внутрішніх справ Броніслава Пераського,

під час якого потерпів помер від смертельних ран. Митрополит Андрей Шептицький теж засудив цей акт, як також засудив терористичну діяльність ОУН. Що стосується мого ставлення до верховинця Федора Тацинця, який віддав своє життя в трагічному 39-му, то я глибоко поважаю цю сміливу людину. Його слід поважати хоча б за те, що вже тоді, коли зрозуміло для всіх була безнадійність становища, він продовжував партизанську боротьбу. А що стосується замаху 1930 р., то він був не те, що корисним, а навпаки, шкідливим. На мою думку, він завдав сильного удару українському рухові, який і так тоді був значно слабшим, ніж русофільський. Але, повернемося знову до процесу.

"Справа Тацинця" розглядалася судом присяжних в Ужгороді 3 листопада 1930 р. Звинувачені і С.Новаківська, і Ф.Тацинець заявили, що не ставили перед собою мету вбивства Сабова. Сьогодні важко однозначно відповісти на це питання. Додам, що цього не вдасться дослідити нікому. Історик повинен не тільки вивчати документи, але й бути своєрідним психологом. Інколи потрібні, навіть, емоції... Я ж надаю слово Федору Тацинцю: "Я не хотів нікого вбивати, а хотів лиш звернути увагу публічній opinіi на того, що тутешній руський нарід це не москалі і що так звали дні "русської культури", улаговані духновичівцями, це пагубна робота сьриптих фанатичних душ, котрі найшли собі до тої цілі фальшиво амбітні одиниці, що для своєї хворобливої амбіції підпирають нищення рідного народу".

У нас є чимало доказів того, що місцева влада не дуже прихильно ставилася до процесу українізації Закарпаття. Так, Гренджі-Донському заборонили прочитати його вірш про Тараса Шевченка, а комісар поліції А.Шпенник змушений був зізнатися, що власноручно зривав в день "русской культури" національні відзнаки українців, бо вважав їх за провокацію. Йому було незрозуміло, як могли українські студенти вийти на демонстрацію під синьо-жовтими прапорами. Звичайно, мені чужою заперечити і назвати теж чимало випадків на захист демократичної Чехословаччини. Я з цим погоджуюсь і навіть сам один наведу: 1939 рік. Колочава. Група галичан приїхала "піднімати" свідомість закарпатців. Один з молодих хлопців миттю виліз на горище і скинув вниз чехословацький прапор. До нього спокійно підійшов жандарм місцевої управи і полпескавши по плечу, знову ж таки спокійно, сказав:

-Пане, то не є файно.

Дуже швидко інцидент було улагоджено. Біля синьо-жовтого з'явився і прапор Чехословаччини. До цього хочу додати тільки одне. Тоді, наприкінці 30-х років, докорінно змінилась ситуація, причому на користь українського напрямку.

Однак знову повернемося до судового процесу над Тацинцем. Стефанія Новаківська, головний ініціатор замаху, поступила благородно і всю вину взяла на себе, що звичайною мірою і зробило свою справу. А тепер, познайомимось з представниками Феміди. Головою суду був Фотанек, а членами Ком'ятій і Мориль, тобто два чехи і один уторець. Прокурором теж був чех. До залу вводили свідків, яких давали запитання то прокурор, то адвокат. Тацинець продовжував наполягати на своєму алібі, що він не хотів вбивати Сабова, пояснюючи це тим, що з його револьвера вбити просто неможливо, бо він "старє ряндя". Для цього створили спеціальну комісію експертів, яка прийшла до висновку: "З того револьвера майже неможливо вистріляти". Один із них твердив, що "пробував стріляти много разів всякими набоями, однак не годен був добути вистрілу, і що той вистріл це лиш дивний випадок".

Зал уважно слухав звіт експертів по зброї і раптом... піднімається М.Мохна із Заріччя і твердить "як то він раз в Америці стрілив до бочки з пивом на яких 15 кроків, а куля, що відбилася від обруча, мала ще таку силу, що поранила ухо стоячого коло него чоловіка". Це "цінне" доповнення до справи викликало загальний сміх в залі.

Тацинець знову додав, що не хотів убивати Сабова, а здійснив цей замах тільки “задля демонстрації”, щоб привернути увагу громадськості. Його заключне слово свідчить про те, що цей молодий хлопеч не був авантюристом, а чітко притримувався української ідеї: “Я то зробив для свого народу, а засуд чи сякий, чи такий, не відстрашить мене від праці для рідного народу...”. Це не були пусті слова. Майбутня робота в “Просвіті”, участь в захисті Карпато-Української держави це підтверджує.

Вирок суду був таким: Стефанія Новаківська, як головиний ініціатор замаху, була засуджена на 5 років позбавлення волі, Тацинцеві дали 1 рік “санаторію”, як назвав Гренджа-Донський в'язницю. Через деякий час відбувся пересуд і Тацинцеві строк збільшили. У читача може виникнути питання: для чого порушити вже забутий судовий процес? Правду кажучи, мене цікавить не стільки він, як гостра боротьба навколо нього між духовничівцями і представниками української ідеї. Цей замах не так привернув до себе увагу громадськості, як загострив і без того напружену обстановку в краї. Я, як і завжди, стою на тому, що було б набагато більше користі, якби ці два великі культурно-просвітні товариства віднайшли шляхи до взаєморозуміння і зближення. При такій умові багатостраждальне Закарпаття тільки б виграло. Цього найбільше боялися колонізатори краю.

У нас є кілька світлин Тацинця. На одній з них Федір стоїть разом з секретарем А.Волошина Іваном Рогачем і Іваном Романом у формі січовика-офіцера. Знали його як людину ввічливу, елегантну.

Йосип Рушак пригадував, що Тацинець, “як вийшов з тюрми, не міг студувати, а мусив робити дома на господарстві. Ми з ним нав'язували стосунки і він з нами грав представлення, як правило, любовника моєї сестри. Ці вистави організовувала “Просвіта” в Міжгір'ї. Про те, що Тацинець приймав активну участь у роботі міжгірської “Просвіти”, писав і колишній просвітянин із с.Ізки Степан Бобиньш.

Березень 39-го... Мабуть, не знайдеться на Закарпатті людини, яка б не знала, що відбулося того місяця. На засіданнях Союму прийнято історичної ваги документи (причому, все відбулося одного дня), агресія угорських горгістів і опір їм з боку Карпатської Січі, а потім - трагедія Карпатської України. Чи не забагато це на один місяць, а якщо точніше, на один день - 15 березня?

Нам відомо, що Федір Тацинець взяв участь у боях 14 березня, як керівник загону по захопленню місцевого готелю в Хусті. Юліан Химиниць писав: “Ані Тацинець, ані Довгопільський не можуть дістатися до гостиниці, зате Лавнопільський займає хату з одного боку площі, а Тацинець - з другого, тільки чехи групу останнього розпорозили, і він з рештою відстрілювався з-поза будинків”. При чім тут чехи, якщо вже наступного дня йтимуть криваві бої з угорським військом? Однак бідним січовикам довелося тоді воювати і проти чехів, і проти горгістів. Так би мовити, воювати на два фронти. 15 березня тривали запеклі бої слабоозброєних січовиків з переважачими силами угорців. Почалася трагедія Карпатської України.

Коли стало зрозуміло, що далі чинити опір неможливо, захисники молодої держави окремими групами почали переходити кордон. Одні пішли в Румунію, інші до Польщі, частина в Словаччину, а деякі подалися в гори, аби продовжувати партизанську боротьбу. До останніх належав і Федір Тацинець, який із своїм загonom олинняв на Воловеччині. 16 березня відбулася остання зустріч В.Гренджі-Донського з Тацинцем: “Зустрічаю Федора Тацинця... Знайомлю його з своїм планом, а також звертаю увагу на саму вузьку, стислу долину з другого боку Гуцульщини - від Брустур до Околи. Коли доступ від Требушан з одного боку, а від Брустур з другого, буде понишений, або бодай на кільканадцятьох місяць добре забарикадований надрубаними деревами, то для мадярів гуцульська улоговина стане недоступною, хоч би на деякий час. Стискаю руку земляка Тацинця і прощаюсь...”. Більше не бачились.

Василь Гренджа-Донський був заарештований і опинився в концтаборі, де і дізнався про смерть свого товариша. Загін Тацинця ще тримався в горах. Окремі групи борців, очолювані С.Росохою, М.Крупною та іншими не змирились з окупацією. Саме про них так багато говорилось на розширеній раді НРУ в Хусті, присвяченій річниці Карпатської України. Сучасні історики не мали точних відомостей про те, як і де загинув Тацинець. Помилки допустився і львівський історик Богдан Якимович, який у своїй статті "Карпатська Україна" писав, що "довго воювали стрільці на Воловеччині під командою поручника Федора Тацинця, який сам загинув у бою".

Тацинець у бою не загинув. Угорська адміністрація оголосила, що всім січовикам, які припинять боротьбу, буде надана амністія, і Федір вирішив повернутися додому, в рідний Келечин. Коли я пишу ці рядки, мені приходять на згадку слова, які вимовляв один з героїв Еріха Марії Ремарка: "Назад дороги нема. Інакше - загибель...". Так сталося і з Тацинцем.

Через деякий час він був заарештований і відправлений до Волового. Разом з ним були ще три січовики. Два з них - галичани, а один з Торуня. В.Гренджа-Донський писав: "Ув'язнених січовиків по дорозі били рушницями та палицями. В селі Сойми бачили їх селяни ув'язненими, пов'язаних один до одного, збитих так, що їм обливала кров". Тепер на місці страти - густий ліс, а навколо височать прекрасні архітектурні споруди санаторію. А тоді... Наступного дня молоді хлопці прибігли на місце злочину, скоєного окупантами. Серед них і Еміл Медвідь (нині житель с.Лопушне), який мені розповів про те, що він бачив. А саме - трупи чотирьох страчених. Про це писав і Гренджа-Донський: Збитих січовиків завели до того лісу і на одній поляні розстріляли всіх чотирьох...". Видатний закарпатський поет глибоко переживав смерть свого лобратима. З болем у серці він писав:

“Тацинця в Соймах спіймали,
збиткували цілу днину,
покатованого вбили
й закопали, мов здохлину...”.

Про розстріляних у Соймах створювалися легенди. Вони свідчили про популярність у народі січовиків, зокрема, Тацинця. "Люди знайшли спільну могилу та з синьо-жовтими прапорами славно їх поховали. Один прапор поставили на їхню високу могилу. Про цей похорон довідалися мадяри і вишукували тих, хто відважився похоронити січовиків. Проте знайшлася потвора і видала, до речі, зовсім невинного селянина. Мадяри відвели його на ту могилу і розстріляли. Вмираючи, селянин так голосно крикнув: "Слава Україні!", що зрадник оглух, а мадяри гналали на землю". Ця легенда нагадує одну з численних казок, якими з давніх-давен славився наш край і народ. Ми, нащадки безстрашного січовика Федора Тацинця, який віддав своє життя за незалежність рідної землі, маємо ставити його ім'я в один ряд з героями, які житимуть в людській пам'яті вічно. Як писав поет:

“Тож пам'ять - теж історія своя,
як подруга надійна аж до коню:
це шлях і час, ім'я і течія,
і стежка, що виводить із затону”.

МІЖГІРСЬКІ ІНТЕЛІГЕНТИ СТЕПАН ФІГУРА І ЯКІВ ЗАВАЛЬНИЦЬКИЙ

...Одного березневого дня 1939 року в урочищі Тішня поблизу Волового зупинилась крита машина, так званий "чорний ворон". Відкрились двері і з неї вийшли п'ятеро чоловік із зав'язаними назад руками. Жандарми наказали

заарештованим спуститися вниз, до річки. Приречені йшли повільно, роблячи останні кроки. Згодом пролунали постріли...

"Довідуся страшну річ: у Воловому замордовано д-ра Завальницького та д-ра Фігуру..." - записав у своєму щоденнику "Щастя і горе Карпатської України" 19 квітня 1939 р. В.Гренджа-Донський.

Степан Фігура втік на Закарпаття, рятуючись від репресій польських пансволовачів. Яків Завальницький прийшов до нас із Східної Галичини. Хоч вони й не були уродженнями Срібної землі, як тоді назвав Закарпаття Василь Пачовський, але віддали йому найкращі роки свого життя. Емігранти - інтелігенти вчили дітей бідних верховинців грамоті, волелюбству, любові до неньки-України. Завдяки їм горяни усвідомлювали, що тільки возз'єднання з Великою Україною може принести їм щасливе майбуття. В народі їх любовно називали "професорами". Це ж завдяки їм у 30-х роках на Закарпатті таким високим був національний дух, що визріли умови для створення суверенної Української держави - Карпатської України.

Навколо С.Фігури та ще одного емігранта - доктора Йосипа Дудикевича, який проживав у Воловому, згуртувалась прогресивна інтелігенція Волівського округу. Жилося їм нелегко, бо протуроськи настроєні люди всіляко переслідували їх. Неодноразово вони отримували різного роду погрозові записки.

Збираючи матеріали для цього нариса, я часто замислювався над відношенням цих борців за свободу до верховинців, їх ставленням до бідного верховинського люду. Слава Богу, що іще живуть люди, які їх пам'ятають. Вчитель-історик М.І.Липсий говорить, що і Фігура, і Завальницький були високоосвіченими, високого злету людьми. Михайло Липсий тоді був учнем і досі пам'ятає, як Я.Завальницький приносив і дарував дітям книги, олівці, зошити. Крім професійної, він мав виму музичну освіту. Вчитель-пенсіонер А.І.Субота з Синевира до них пір зберігав свідоцтво про закінчення школи, яке йому виписав С.Фігура. Вабить зір красивий почерк цієї людини. "Коли ми слухали Фігуру, - пригадує Андрій Субота, - хоплось, аби урок не кінчався. Говорив він завжди спокійно, розважливо і голос запа'ятався мені назавжди.

Про Степана Фігуру В.Гренджа-Донський писав, що "був він першорядним педагогом, серед молоді надзвичайно любленим. Третину своєї платні роздавав своїм ученикам, утримував кількох здібних хлопців в інтернаті на свій кошт". Те ж саме наш видатний земляк пише про Я.Завальницького, який "допомагав, де тільки міг, "роззначаючи" гроші з своєї платні селянам не те що без проценту, але в більшості і сам капітал йому бідні селяни не повертали". Із сказаного видно, що ці люди користувались великим авторитетом у населення (такого б теперішнім сіячам доброго, розумного, вічного)...

В.Гренджа-Донський був близько знайомий з Фігурою, Завальницьким і Дудикевичем. Кожна зустріч з ними носила діловий характер, особливо в 1939 р. В щоденнику поета і письменника є виписки, датовані 6,7,8 січня, коли він з Хуста приїхав у Волове відсвяткувати релігійні свята і зупинився в будинку Й.Дудикевича (нині там стоматологічна поліклініка). Зустріч друзів була теплою і тоді вони домовилися про поїздку в Майдан. У цьому селі вони спричинилися до створення місцевої команди Карпатської Січі. Командантом Волівської Січі був Степан Фігура. Він добре розумів, що вона конче потрібна, бо сусіди-агресори точать зуби на молоду Карпатську Україну. Варто сказати, що молодь і вчорашні вожаки охоче записувалися до Січі, в Синевирі, наприклад, було 50 січовиків, Лозянському - 12 і так в кожному селі Волівського округу. За нашими підрахунками до місцевої команди Січі записалось близько 2 тисяч чоловік.

Діяльного Степана Фігуру часто бачили і в інших населених пунктах Волівського округу. До дорученої справи він ставився найсерйознішим чином, як і його товариш Завальницький, котрий був "добрий українець і добрий патріот.

населення його обожнювало”, - писав В.Гренджа-Донський. Хоч велетнем останній не був, тим паче, що на одній руці не мав двох пальців і був горбатий). Василь Гренджа-Донський пише, що “він був на тілі з ганчом” (горбатий).

Безпосередньо С.Фігура не брав участі в бою на Красному полі, але був у курсі всіх подій і підготував план оборони і наступу січовиків. 15 березня вони прийняли нерівний бій з фашистами і відступили, а через деякий час у Воловому з'явилися угорські війська і “сабатчапати” (терористи). Колишнім січовикам доводилось скрутно, бо в населених пунктах їх зраджували “малярони”, аби вислужитись перед новою владою. Згодом С.Фігуру і Я.Завальницького заарештували. В.Гренджа-Донський писав: “...почали під смерть катувати. Крик і зойки було чути на шле село. Тримали їх майже тиждень і щодня прийшлося терпіти пекельні муки. За останні дні було вже чути тільки слабкі, хрипливі голоси”.

Гортисти були майстрами катувати. Василь Степанович пише, що люди розказували, як під солом'яником С.Фігури знайшли криваву сорочку, в якій були жмути спеченої крові. Сеяни констатували, що то була сорочка доктора Степана Фігури. Гонведи, використавши смертний вирок, повертались назад у піднесеному настрої: було чим поживитись. У одного вбитого вони відтяли палець разом з обручкою, другому вибили золоті зуби. Так поводитись на нашій землі “визволителі”, як вони себе називали.

В.В.Петрище з Лозянського, йдучи ранком на роботу, натрапив на чотири трупи. Вони лежали під скелею біля води. Всі були вбиті пострілами в потилицю. Характерний почерк вбивць-фашистів. Однак, розстріляних було все-таки п'ятеро. Один з них був важко поранений і діждавшись, коли жандарми підуть геть, він перебрився через річку і згодом переховувався в Лозянському у Клевця. Федір Грегулич був родом з Пряшівщини. На жаль, його подальша доля невідома.

...Прекрасно вмерти за щастя свого народу. Саме за це віддали свос життя Степан Фігура і Яків Завальницький. Тож ми вічно повинні пам'ятати про них.

ГОЛОВА ВОЛІВСЬКОЇ НАРОДНОЇ РАДИ Д-Р. ЙОСИП ДУДИКЕВИЧ

До соціально-економічних перетворень по розбудові Карпатської України включилися всі патріотичні сили краю. Не залишилися осторонь і українці Галичини, які з різних причин опинилися в 20-30-х роках в Закарпатті. Срібна земля відкрила свої обійми всім, хто потребував підтримки.

Йосип Дудикевич змушений був тікати з рідної Галичини, яку окупували польські війська. Санацийний режим тримався на масових репресіях і переслідуваннях всього українського. Що стосується Й.Дудикевича, то він вже у 1918-1919 роках активно займався політичною діяльністю. Достовірно відомо, що в цей час він був одним із помічників президента ЗУНР Євгена Петрушевича. Й.Дудикевич відзначався неабиякими організаторськими здібностями, а тому неспадково, що саме йому було доручено супроводжувати закарпатську делегацію до Сигета на засідання Народної ради. У своїх спогадах Й.Дудикевич писав: “Ми всі перейшли до секретаря військових справ Вітовського... Я познайомився ближче з моїми майбутніми товаришами, перебрився в цивільну одягу, а ввечері коло год. 7 повіз нас поїзд на Яремче, Ворохту до Ясіня... Коло 4-ої рано заїхали до Сигета”. Відбулася перша зустріч Й.Дудикевича і М.Брашайка. Ці короткі мемуарні записки є черговим доказом того, що між патріотичними силами краю і урядами ЗУНР та УНР існували тісні стосунки.

Національно-визвольні змагання українців у 1918-1920-х роках закінчилися трагічно. Чимало активних діячів цих подій емігрували за кордон. Серед них був і д-

р. Й.Дудикевич. Юрист за фахом, він вибрав собі місцем осідку Мараморошину і поселився в с.Воловому (тепер Міжгір'я). Працював адвокатом. Павло І.Дудикевича згуртувалась ціла група української інтелігенції краю: Микола Скира, Степан Фігура, Яків Завальницький. Всі ці люди були активними просвітянами, що викликало велике обурення з боку мадяронів (антиукраїнських елементів у краї). Василь Гренджа-Донський, який був близько знайомий з Дудикевичем, писав, що він "дуже часто одержував листи з погрозами: "Завтра вечір помреш!" Підпис завжди був один - "Чорна рука" (мадярська).

В щоденнику В.Гренджі-Донського "Щастя і горе Карпатської України" читаємо: "7 січня 1939 року. Сіли ми на сани - д-ор Дудикевич, д-ор Фігура, д-ор Завальницький і я - та поїхали до Майдану на збори... Тоді, коли перед тим на збори приходило кілька одиниць (знаємо від місцевих), тепер було тут ціле село: старі і молоді, чоловіки і жінки. Деякі гляділи на нас досить байдуже, але коли різним словом почули, що ми хочемо, селяни зразу захопилися". До Карпатської Січі почали записуватись люди.

Подібні збори відбулися і в с.Вучкові, де промовляв від Української Центральної Народної Ради Йосип Дудикевич, а від Карпатської Січі Степан Фігура. "Нова Свобода" повідомляла: "Рівночасно відсвятковано 20-ту річницю гуцульського повстання. З приводу того, на пошкодженому мості, де стільки раз були напади терористів і де загинули їхні жертви, були вивішені і прикрашені національні прапори". Йосип Дудикевич користувався великим авторитетом серед населення. Не випадково, що саме його було обрано головою окружної Української Національної ради.

Останнім часом з'явилось немало статей про соціально-економічне становище Карпатської України. Без сумніву, воно було нелегким. Особливо важко жилось жителям гірських районів, зокрема, Волівського округу. Й.Дудикевич писав Августину Волошину: "Більшу часть лісових маніпуляцій заставлено, а ціла територія деревом застановилася. Тим перестали всі заробки, які були джерелом доходів для тутешнього населення, а калри безробіття з дня на день зростають". Й.Дудикевич вважав, що дане становище нагадує кризу 1932-1933 років, а можливо, ще її гірше. Він запропонував цілий ряд заходів, для виходу із ситуації, що склалася. Наведемо їх повністю:

1). Дальша будова так званої північної магістралі на відтинку Келечин-Пилипець-границя.

2). Добування і перемеловання на шутер або спрацювання на костра першорядного каменя в ломах між В.Бистрим і Торуню.

3). Будова поперечної дороги Воловий-Лозанське-Кушниця, що мала б першорядне значення не лише для Волівського округу, але й цілого Підкарпаття.

4). Державним лісовим управам в Синевирській Полянці, Колочаві, Лопушім можна приказати приготування дерева, якого при розбудові Хуста буде коначе потрібно.

5). Перевезення прозоричного увелнення берегів Ріки на відтинку Соїм-Волове-Іюточина, де вона забрала сотки угрів найліпших земель, а містами загрожує зруйнувати державну дорогу Хуст-Торунь".

Й.Дудикевич був глибоко переконаний, що позитивне вирішення цих проблем дасть змогу забезпечити "заробітком тисячі наших безробітних, а розбурхані умнi успокоїли б і сконсолідували". До речі, Й.Дудикевич намагався залучити якомога більше українців до цих робіт. "Нова Свобода" повідомляла 29 лютого 1938 р.: "Окружний уряд у Воловім виписав на місце урядовця в уряді посередництва праці. Багато наших українських хлопців подали прохання... Чи приймуть нашу людину, або чи зроблять так, як податковий уряд, що дав привести слугу аж із Чехії". Незважаючи на різні перешкоди, процес українізації тривав.

Заслуговують на увагу статті Й.Дудикевича, поміщені на сторінках газети "Нова свобода", а саме, "Полонини і пасовища" (1939, 18 лютого), "Як обезпечити власників прибережних піль при сплавлюванню дерева" (1939, 3 лютого), "Чого чекає Волищина від першого Союму Карпатської України" (1939, 7 березня). У перших двох статтях йшлося про раціональне використання полонини і пасовищ, укріплення берегів річок. Автор писав, що "...лиш той купець має право жадати дозволу на сплавлювання, який перед дотичним еднанням обезпечить береги, і то в такий спосіб, щоб нормально всяке пошкодження берегу було унеможливлене". Останню працю слід розцінювати як голос всієї Волищини. Й.Дудикевич писав, що "в певних відокремлених випадках жадають компетентні уряди аграрної реформи". Він пропонував "створити на деяких землях зразкові, взірцеві гірські господарства у формі спеціальної колонії".

Цим та багатьом іншим намірам не суджено було збутися. Вони так і залишилися на папері. Карпатська Україна була окупована угорськими гортистами і в різних кюточках краю почалися масові арешти і розстріли. Йосипу Дудикевичу вдалося в останню мить емігрувати в Словаччину. Незважко собі уявити, що його чекало вдома. По крайній мірі поклали свої голови майже всі соратники у справі речубовди Карпатської України. Така ж доля спіткала й особистого секретаря Й.Дудикевича Шупку. Як склалася доля Дудикевича в еміграції - невідомо.

КОМЕНДАНТ КОЛОЧАВСЬКИХ СІЧОВИКІВ МИКОЛА ШИМОНЯ

Колочава. 1939 рік. Молодий вчитель Микола Шимоня пояснював новий матеріал. Незважаючи на те, що клас був переважаний (в кімнаті знаходилися діти різного віку), панувала тиша. Він говорив спокійно, чітко вимовляючи кожне слово. Людина, яка б відвідала цю кімнату під народну школу, ще кілька місяців тому відразу помітила би зміну "декорацій". Ще нещодавно, за часів Карпатської України, стіну прикрашав портрет нашого Великого Кобзаря, а учні вивчали твори українських поетів. Тепер, з приходом угорських гортистів, на стіні висіли портрети Марії Терезії та угорського регента Міклоша Горті. Та Микола продовжував вчити колочавських дітей у патріотичному дусі. Звичайно, на свій страх і ризик. Колишній січовик зберіг українські книги, а їх у нього було чимало (560 примірників). Він добре розумів, що це небезпечно. Урок продовжувався. І ...раптом увійшли чотири жандарми разом з їх начальником Егрешієм, у супроводі місцевого директора школи Шпонтака, затяглого мадярона. Діти, навчені своїм вчителем, миттю стали "струнко" і угорською мовою привітали "поважних гостей". Урок закінчився. Миколу Шимоню викликали в коридор.

- У вас ключі від приміщення "Просвіти"?
- Так.
- Ходить з нами.

Почався обшук. Та що там вибирати, якщо вся література була для нової влади "криміналом": книги Т.Шевченка, А.Волошина, В.Гренджі-Донського, зарубіжні видання...

Тепер, коли пройшло чимало часу з того дня, він, як важкий сон, пригадує ту ситуацію. А якщо б тоді нерви не витримали? В кишені нашого героя знаходився пістолет, заряджений кулями калібру 6,35. Він ніколи з ним не розлучався з того часу, як одержав його від Августина Волошина. хоча добре розумів, що зброя не місце в освітньому закладі. Адже важкі були часи... Тоді, коли обшук перетворився на звичайнісінький вандалізм у відношенні до книг, він був готовий розрядити в шкх "носії культури" всю обійму. Однак до цього справа не дійшла.

Егрешій, із перекошеним від злості обличчям, почав врати на шматки синьожовте полотноше, яким була закрита сцена. Розірвані шматки покидали до машини: вони боялися, щоб і сліду не залишилося від цих мирних кольорів, які символізували собою єдину ідею, сдине слово - Україна, такс дороге для кожного колочавця. Книги, правду кажучи, до машини не віднесли. З них зробили величезну гору і облили бензином. Полум'я піднімалось все вище і вище. Для Миколи Шимоні горіли не тільки книги, горіла нанівець зведена його багаторічна робота просвітянина.

Пане начальнику, що ви робите? Ви ж палите унікальне видання, чотирьохтомник Степана Руданського. Йому ж нема ціни!

Не звернули уваги, а коли Шимоня намагався вихопити з полум'я вже обгорілі книги, його грубо відштовхнули. Так вели себе ті, що прийшли як "визволителі русинів".

"На самий Великдень, - пригадує дружина Миколи Івановича, - чоловіка викликали до сусіднього уряду із іншими односельчанами, колишніми просвітянами. Я навіть не сподівалася, що скоро його знову побачу". Невдовзі Шимоня був звільнений, але зобов'язаний щодня "голоситися" до місцевої управи. Для угорської корони він уже назавжди залишився неблагонадійним елементом... І він, гортаючи сторінки книг, які вдалося зберегти, згадував розквіт колочавської "Просвіти".

З ініціативи Василя Гренджі-Донського і шкільного інспектора Юрія Пазуханича в Колочаві було створено осередок "Просвіти". Очолити його доручили Миколі Шимоні. "Я прашовав тоді столярю, - розповідав Микола Іванович, - і закінчував замовлення інспекторату шкіл на меблі (збереглися до нашого часу - Авт.). До майстерні ввійшли Василь Гренджа-Донський і Юрій Пазуханич. Василь Степанович запитав мене: "Миколо, чи не хотів би ти зайнятися важливою роботою, очолити місцевий осередок "Просвіти"? Повір, що вкрай необхідно тепер, коли потрібно прикласти всі зусилля для підняття свідомості односельчан". Погодився...

Вже через два місяці Шимоня, як член "Просвіти" і голова колочавського осередку, поїхав до Ужгорода на її черговий з'їзд. Він з великою увагою вислухав виступи А.Волошина, Ю.Брашайка, В.Гренджі-Донського. У перерві "верховинській соловейко" жартував і як завжди поетично: "Ів маляр двадцять років несолону кашу, тому тепер буде завжди їсти солонину нашу". На з'їзді були присутні представники з США, зокрема редактор "Українського слова". Шимоня використав цей сприятливий момент, щоб замовити для свого осередку книги.

Він дійсно був найактивнішим у власному осередку: замовляє за свій рахунок книги, сам змайстрував сцену. Будучи непоганим художником, прикрасив її своїми малюнками (намалював українського козака і дівчину в національному костюмі). Саме тому йому було боляче, коли маляри все те нищили.

З його ініціативи було організовано сільський драматичний гурток "Просвіти". Шимоня був і режисером, і актором. Ще й тепер він пам'ятає всі вистави, які поставили перед односельчанами його гуртківці: "Запорожесь за Дунаєм", "Ой, не ходи, Грицю", "Сватання на Гончарівці"... Не забув він і тих, хто йому у всьому допомагав: смігрант з Великої України Іван Рудківський, земляки Василь Опаленик, Михайло, Іван, Федір та Андрій Дербаки. З особливою любов'ю Микола Іванович пригадує постановку п'єси "Невольник". Він з захопленням переказував її зміст, не забув і того, що саме за цю п'єсу місцева влада наклала на нього штраф 50 корун. Цей незаконний акт викликав гнівну критику урядовців з боку В.Гренджі-Донського.

Починаючи з 1925 року, тобто від часу виникнення і до кінця 30-х років, Микола Шимоня залишався беззмінним керівником осередку колочавської "Просвіти". В газеті "Свобода" (1933, 5 січня) читаємо: "Загальні збори читальні "Просвіта" в П.Колочаві відбулися дня 6 листопада 1923 р. До відділу вибрано: голова - Микола Шимоня, заст. голови - Василь Пишка, секретар - Андрій Дербак, касир - Йосип Штаєр, бібліотекар - Дмитро Буркало, заступники відділкових - Йосип

Леньо і Юрій Буркало". Активність М.Шимоні відзначив під час приїзду в Колочаву Августин Волошин.

Наприкінці 1944 р. Зореслав написав вірш "Зневіренім". У ньому є такі рядки:

"Тільки той вартий гідно й заслужено жити,
Хто не знає спочину, утоми й зневіри,
Хто і серце, і душу гартує, сталить,
Огнем чину, змагання, любови й офіри".

Ці слова можна впевнено віднести і до героя цього нарису.

У 20-30-х роках на Закарпатті діяли два, на жаль, протилежні, товариства - "Просвіта" і "Общество имени Духновича". Перше підтримувало "українізацію", а друге було русофільським. Дослідники, як старі, так і сучасні, переконливо довели, що "Общество" було тільки численнішим, і з цим не могла не рахуватися чеська влада. Друковані органи названих товариств вели майже безперервну "війну" один проти одного, яка завдавала тільки шкоди. Одним з ідеологів русофільства в 30-х роках був Степан Фенцик. Микола Іванович розповідав про його приїзд до Колочави для проведення "Дня русской культуры". Фенцик щойно повернувся з-за океану, відвідавши США. Один селянин його запитав:

А щось привезли з Америки? Ми вам дали 5 тисяч корун, які колочавці вибирали на книжки, айбо щось їх не видимо.

Фенцик не знав, що відповісти. Шимоня не міг так це залишити. Він зібрав 10 свідків, які подали на пана Степана скаргу в суд. Як і слід було чекати, демократичний суд Чехословаччини змусив Фенцика повернути колочавцям гроші. Саме тоді якийсь талановитий верховинець, не довго думаючи, склав віршик:

"Їхав Фенцик в Америку,
нахапався доларів,
ходить, брешучи, по сслу,
як спаситель народів".

Фенцик використовував різні, навіть найбрудніші методи для того, щоб привертнути людей на свій бік. Одного разу, знову ж таки в Колочаві, він за свій рахунок гостив пивом колочавців, хоча успіху так і не досяг. Звичайно, прикро, що активіст "Просвіти" Василь Опаленик навіть змагався з Фенциком в "кулачному бою". Односельчанина підтримали інші, а пан Степан не дорахувався кількох зубів. Боже сохрани, від таких "методів" для досягнення мести!

В 1938-1939 роках наш край пережив радісні й трагічні дні своєї історії. Багатовікова боротьба закарпатців за незалежність увінчалась перемогою. 15 березня відбувся Сойм Карпатської України, який проголосив на весь світ, що наш край став незалежним. Серед численних очевидців цієї радісної події був і Микола Шимоня. П'ятдесят колочавців на чолі зі своїм командиром прибули до Хуста - тодішньої столиці Карпатської України. Він відчував неабияке моральне задоволення, бо в тому, що Закарпаття стало незалежним, була і його заслуга, вояка Карпатської Січі. Напередодні Сойму на нього і його команду було покладено відповідальне завдання - здійснювати нагляд за успішним проведенням виборів.

Якою ж була обстановка в Колочаві 12 лютого 1939 року? Колочава уся проголосувала за Українське Національне Об'єднання, - каже Микола Іванович. - Стілки було людей, що їх ланцюг в одному кінці Колочави починався, а в другому закінчувався. Все було покрите синьо-жовтими знаменами, і здавалося, що Колочава - одне велике синьо-жовте пологнище.

Микола Іванович розповідає чітко і спокійно. Я навіть дивувався його чудовій пам'яті. Все, що він говорив, підтверджується спогадами Василя Гренджі-Донського, Степана Росохи, Володимира Бірчака. Але особливість спогадів М.Шимоні в тому, що це оповідь не одного з керівників Карпатської України, а роздуми рядового січовика. Він наводить цікаві й майже невідомі епізоди з тогочасного життя. Ось

хоча б один. Відомо, що єврейське населення в основному віддало свої голоси за УНО. Вибори до Союму співпали з призначенням третім міністром Карпатської України чеського генерала Л.Прхали. Населення і уряд краю поставилися до цього негативно. В.Гренджа-Донський про це писав так: " У розмові зі цюйно прибулим генералом Прхалою Волошин прямо заявив, що він є чужинцем для нашого народу і не тільки не є членом нашої нації, але й мови нашої не знає, й місцевих обставин, отже, не може бути міністром...". Населення Колочави теж приєдналося до думки А.Волошина. По селі всюди виднілися гасла і чулися вигуки: "Геть із Пирхалом!". Євреї, яких у той час дехто принизливо називав "пархами", подумали, що це про них. Дуже скоро непорозуміння було з'ясоване, і вони теж свої голоси віддали за український уряд.

Цікаві спогади Миколи Івановича про А.Волошина, В.Гренджу-Донського, С.Росоху та інших відомих діячів Карпатської України. Августина Волошина Микола Шимоня вперше побачив у Хусті, коли його уряд переїхав з Ужгорода, захопленого угорцями. "Ми його зустріли як свого провідника. Як завжди, він спочатку відвідав місцеву церкву, в якій особисто правив службу Божу". Вдруге Микола Іванович слухав його виступ на пам'ятному Союмі Карпатської України. Кілька разів Шимоня зустрічався з Волошином особисто. Як командант Колочавської Січі, йому потрібна була особиста зброя. Звернувся до самого прем'єр-міністра, який його прийняв радо. "Коли я висловив своє прохання батькові Волошину, він із посмішкою на вустах сказав: Синку, нащо тобі зброя, кого хочеш убивати? Кого буде треба! Все ж Волошин на своїй візитці написав: "задовільнити прохання". А.Волошин справді сподівався, що до зброї справа не дійде. Тим більше, що чехи заявили про свою готовність обороняти Карпатську Україну. Великі надії карпатський прем'єр покладав на Німеччину. Коли стало очевидним, що чехи не тільки не допоможуть, а ще й заважатимуть, - Закарпаттям прокотилася хвиля демонстрацій під гаслами: "Січі - зброю!". Про це пише у своїх спогадах і Василь Гренджа-Донський. Микола Іванович особисто знав трьох братів Климушів. Про команданта Карпатської Січі Дмитра Климушу залишилися найкращі спогади: "Я вчився у школі в Ясіно, а Климуші були досить заможними. Дмитро мав свій ресторан і всяко допочагав школі - і морально, і матеріально. Такої чуйної людини я давно не зустрічав. Тільки побачив мене - гукає: "Миколо, ходи сюди!". І, як правило, ситно мене нагодує".

Кілька разів до Колочави приїжджали особистий секретар А.Волошина Іван Рогач і Степан Росоха - майбутній заступник голови Карпатського Союму, автор спогадів "Союм Карпатської України" (Вінніпег, 1949; Львів, 1990). Обидва були високоосвіченими людьми, маючи за плечима докторат у Празі. Кілька разів Микола Іванович слухав виступи майбутнього військового міністра Карпатської України Степана Ключурака. Зі Степаном Фігурою Шимоню багато що зближувало, зокрема - шкільні і просвітянські справи. Федора Тащинця вперше побачив у Воловому, коли карпатські січовики зібралися на панакхиду біля "могили волі". Там, як завжди, виступив майбутній президент, яєраву промову виголосив Іван Рогач.

Особливо яскраві спогади Миколи Івановича про нашого славного земляка В.Гренджу-Донського. Лихою волею обставин вони разом опинилися в угорському концтаборі Вор'юлопош. Знали один одного давно, і стосунки між ними були надзвичайно теплі. Василь Степанович добре розумів, як із ним будуть поводитись, а тому прошив Шимоню:

- Миколо, а що, якби я одягнув ще одні штани, бо я боюся, доб'ють на. А так удари будуть менше болючі.

- Зробимо так: Я вам дам свій жакет, і ви його захочете в штани.

- Так і зробили. Пізніше Василеві Степановичу це дуже знадобилось. Микола Івановичу подастило. Він і сьогодні не знає, яким чином йому вдалося вирватись із того пекла. "Я був свідком, - пригадував Шимоня, - коли до нашої камери заєсли

синевириця Василя Поповича. Все обличчя в нього було в крові, а допомогти йому не могли: маляри відразу були прикладами. Особливо небезпечними були терористи". Хто допоміг вирватися Миколі Шимоні з табору?

Надамо слово йому самому. "Колись жителя села Вишково Каспера вигнали з роботи. Я в той час столарував. І, як кажуть, був при грошах. Мені завжди було його жаль: в сім'ї п'ятеро дітей, їсти не мали що. Одного разу я дав йому дві рибини і запропонував зайнятися якоюсь вигідною справою, наприклад, заготовляю м'яса. Я йому в усьому допомагав.

- Міклош, я Вам цього ніколи не забуду.

Грошей з нього ніколи не брав. Навіть і подумати не зміг, що саме цей Каспер колись стане мені в пригоді...".

В 1939 р. Каспер став терористом. Читач уже знає, скільки лиха наробили вони на Закарпатті. На їхній совісті сотні замордованих людей, сльози вдів і сиріт. "В таборі, - говорить Шимоня, - зі мною було чимало колочавців. Михайло Дербак, наш учитель Романовський та інші. Табір охороняли терористи, і серед них був мій знайомий Каспер. Переглядаючи документи арештантів, він робив обхід камер. Я його зразу впізнав. Мені так і хотілося його окликнути, але старший і досвідчений Дербак перерадив. Через деякий час Каспер сам підійшов до нас в оточенні кількох солдатів і здивовано запитав:

- А ви за що сидите?

- Я й сам не знаю. Вини за собою не маю.

Нічого більше не сказавши, він пішов. А наступного дня мене викликали до коменданта. Каспера на той час не було. Його кудись відіслали.

До мене підходить терорист Дулка і прямо питає:

- Хочеш іти додому?

- Чого таке питаєте?

- Завтра підіш.

Нам наказали помитися і привести себе в порядок. Наступного дня з'явився і Каспер. Тепер він мені віддячував, приніс по літрові вина.

- Чи бись-те випили?

- Мені не до пиття, не знаю, що зо мною буде?

- Не переживай, усе зроблено.

До камери увійшов генерал. Чи не той самий, якому Гренджа-Донський прямо в лице говорив про нелюдські муки арештантів? Він заявив, що гуманна малярська влада відпускає їх, як невинних і вірних малярському урядові людей. Але попередив: якщо вдруге попадемо сюди, більше білого світу не побачимо.

Перед від'їздом додому Микола Іванович в останній раз розмовляв з Гренджою-Донським. Василь Степанович не був панічно настроєним, вів із ним серйозну і ділову розмову:

- Миколо, передай, будь добрий, моїй дружині, яку ти добре знаєш, щоб негайно йшла в німецьке консульство та їхала в Німеччину. А, може, і мені щось допоможе?

- Я зроблю все, як Ви просите.

По приїзді додому негайно виконав прохання. Його дружина довго мене розпитувала, а я говорив усе, що знав і бачив. Як тепер відомо, дружина Василя Степановича Маруся передавала йому продукти. Микола Іванович за два тяжкі перебування в таборі добре вивчив, як і що тут можна зробити. Одного разу йому передали буханку хліба, а в ній записку. Коли виникла підозра, що маляри про це знають, він негайно позбувся цього компромату.

Маляри прискіпливо ставилися до табористів. Така людина вже назавжди у них була на замітці як неблагонадійна. Навіть випускаючи в'язнів додому, вони підкидали до них у вагон детективів. Надамо знову слово Миколі Івановичу: "Біла

кожного з нас сидів такий детектив. Ми здогадувалися про це... Вони, як правило, першими вступали в розмову:

- То звідки ви йдете?

- З табору.

- А за що вас взяли ті неміті свині, іроди?

- Випустили нас, бо ми не винні. Правда все переможе.

Коли один із звільнених щось грубо відповів, то на першій же зупинці безслідно зник. Без сумніву, його знов заарештували”.

Останнім часом опубліковано чимало праць про внесок галичан в оборону Карпатської України. Ця тема особливо актуальна тепер, коли сучасні неоруськи розносять чутки про зраду галичанами Карпатської України. А тому я не міг обминути цієї проблеми і в розмові з Миколою Івановичем. Деякі історики твердять, що галичани першими втекли з поля бою. Чи так воно було насправді?

- Це груба брехня. Вони билися до останньої хвилини. В Карпатській Січі був окремий галицький полк. Тільки тоді, коли всім стало зрозуміло, що незабаром усе Закарпаття буде окуповане, вони на машинах виїхали через Колочаву на Ірстліп. Потім їх залишили у місцевого священика, на фарі, і пішком подалися через гори. Поляки їм перекирили дорогу. Почалася стрілянина, яку чули місцеві жителі. Казали, що всі вони загинули.

Я неодноразово читав, що навіть за окупації Карпатської України продовжували діяти партизанські загони за принципом “Свобода або смерть”.

Так вона і було, але, правду кажучи, діяли вони недовго.

Читач уже сам знає про загони, які очолювали Степан Росоха, Федір Ташиньч, Микола Крупа. Честь їм і хвала. Горяни не забудуть народних месників, які не змирилися з фашистською окупацією. А мені мимоволі пригадується запитання, яке на науковій конференції в Хусті переді мною поставила одна жінка:

Для чого галичани прийшли в 39-му на Закарпаття?

Правду кажучи, я не знав, що відповідати. Вона ніяк не розуміла, що для них наша земля була частиною Великої України.

Прошли роки. В Колочаву вступили радянські війська. Слід сказати, що Микола Іванович, як і багато його земляків, широко чекав приходу Радянської Армії. Вступив у партію, бо примусили. Я не виню за це мого героя, бо такий був час. Не обійшлося і без доносів. Один з “добродіїв” написав до КДБ, що Шимоня не був простим січовиком, а командантом місцевої Січі, не раз виступав на мітингах. Та й що було приховувати те, що знали всі? “А саме тоді видача нових партійних квитків, - розповідав Микола Іванович. - Мене викликали в райком партії і запропонували заповнити анкету. Мені дуже хотілося позбутися свого партійства, я говорив, що не хочу займатися політикою, бо і так немало за це перетерпів. В анкеті я все правдиво описав, не забувши нагадати, що в 1939 році був командантом Колочавської січової команди. Партійців дуже здивувала моя прямота.

Цього не треба показувати, бо вам тільки зашкодить, - радили.

- Я ніколи не писав неправду. Про те, що я був у Січі, знають всі.

Квиток, звичайно, не видали. Січовик був для них звичайним бандерівцем. Я прямо в кабінеті перехрестився і пішов. Так закінчилося моє перебування в партії”.

На завершення додамо, що сподіає Миколи Івановича допомогли з'ясувати ще одну білу пляму в історії нашого краю. Читачі вже, мабуть, читали цілий ряд моїх статей про С.Фігуру і Я.Завальницького. На нинішній день ми знали прізвища трьох розстріляних в Тішні: Степана Фігуру, Якова Завальницького і пряхівця Федора Грегуліча. Сьогодні (стаття опублікована в 1992 р. - Авт.) відкриваємо ще одного героя Карпатської України, який прийняв тоді смерть разом з міжгірськими вчителями. Це - особистий секретар юриста Йосипа Дудикевича - Шупка. Дудикевич перед самим приходом угорців змушений був тікати, а галичанин Шупка не встиг.

може, не відчував за собою вини? Через деякий час його заарештували, а після тривалих катувань розстріляли. Таким чином, на сьогодні залишився невідомим лише один захисник Карпатської України, який був розстріляний у Тішні, і обов'язок історика належить виконати. Історія України не повинна мати білих плям.

Нещодавно Микола Іванович Шимоня відійшов у вічність. Все своє життя він вів у ідею незалежності України, не раз за неї страждав, але ніколи не відмовлявся від своїх поглядів. Найбільше для нього свято – проголошення незалежності нашої держави. Це свято він завжди зустрічав підтягнутим, у вишиваній сорочці. Вояк залишився воляком.

СТЕПАН МАРІКОНЬ ПРО ОЛЕКСУ БЛИСТІВА

Березень 1939 року. Красне Поле. Ще учора тут прийняли бій молоді хлопці-гімназисти, ті, хто не змирився із вторгненням гортистів на Срібну Землю. Наступного дня над полем панувала мертва тиша. Уже не видно мерців: їх поспішно поховали. Ями від вибухів, кров'ю залите поле. Йдуть дві жінки. Одна молода, голова іншої покрита сивиною. На їх очах сльози. Мати і сестра шукають сина і брата. Він учора прийняв бій і не повернувся додому.

Синку мій, Степане, - стогне мати. – Що сталося з тобою? Де твоя могила?

У відповідь мертва тиша...

Головний герой нашого нарису Степан Маріконь народився в рік жовтневого перевороту у Воловому, теперішньому Міжгір'ї. У напівугорській сім'ї. Виховання його було таким, що годі було сподіватися, аби згодом поповнив ряди захисників Карпатської України. Як трапилось, що молодий хлопчина став прихильником української ідеї?

На початку 30-х років Степан Маріконь приїхав до Хуста і з допомогою родичів, що там мешкали, був зарахований учнем торговельної школи. Жадоба знань брала гору. Вчився старанно, навіть ночами. Вже в 1938 р. ми його зустрічаємо в хустському осередку товариства "Просвіта", активним членом і керівником якого був Ілько Ващишин. Цей галичанин, як й багато йому подібних, втік на Закарпаття, рятуючись від санайного терору польських властей. Як би там не було, але за часів Чехословаччини існували сприятливі можливості для різнобічної діяльності, зокрема, просвітної. Хоча школа була з чеською мовою навчання, завдяки таким активістам, як Ващишин, її вихованці були добре обізнані з українською літературою, знали твори Шевченка, Франка, Лесі Українки. "Ми ганцювали, ставили вистави на українську тематику, - розповідає Степан Маріконь. - і саме за ці три роки я став українцем. Я полюбив Україну всією душею, полубив її милозвучні пісні. І гордився усвідомленням, що закарпатці також є українцями".

Про Ілька Ващишина збереглися найкращі спогади. Людина добра і безкорислива, він завжди допомагав тим, хто потребував підтримки. Степан був близько знайомий з трьома синами Ващишина. Коли в Хуст вступили угорські війська, Ілько Ващишин не втік, а залишився в старому місті.

- Мені нічого тікати, я нікому нічого поганого не вчинив.

Та не всі так думали. У місті залишилось чимало і тих, хто добре пам'ятав Ващишина-просвітянина, Вищишина, який переховував у себе перебіжчиків з Галичини... Як слід було чекати, його заарештували і, після тривалих катувань, розстріляли. В будинку, де мешкала сім'я Ващишина, поселилися "визволителі".

Незважаючи на демократичний устрій міжвоєнної Чехословаччини, її служба безпеки уважно слідкувала за розвитком українського руху, боячись, щоб у жителів Срібної землі не з'явилося бажання приєнатися до України. Чеські власті вели спеціальні картотеки, тримали на обліку неблагонадійних.

Кінець 30-х років. Читач добре ознайомлений з цим складним періодом в житті краю. Боротьба між різними політичними партіями, загострення міжнародної обстановки, коли сильні світу цього вели політичну гру навколо Закарпаття, зміна уряду Бродія кабінетом Волошина... Степан Маріконь не знав особисто братів Брацайків, братів Реваїв, Августина Волошина. Він був рядовим жителем Хуста, а потім рядовим захисником Карпатської України.

Березня 1939 р. в "Новій свободі" був опублікований заклик до мобілізації: "Увага! Бувші військової старшини, підстаршини й вояки, голосіться!

При міністерстві війська в Хусті утворився генеральний штаб під проводом полк. Єфремова. Формується армія Карпатської України. Всі бувші військової старшини, підстаршини й вояки, голосіться до головної команди армії, і тому нехай не буде ні одного вишколеного вояка, який би не заоферував свої прислуги своїй Державі. Служили ми цісарям, всяким чужим президентам, то послужім тепер своєму народу.

Вояки, Вас кличе рідна Держава!"

Степан Маріконь не був офіційно зареєстрованим в Карпатській Січі. Для таких формальностей просто бракувало часу. Ще до публікації заклику наш герой в зброю в руках охороняв січову гостиницю в Хусті. Оборону її від чехів очолював полковник М. Колодзінський. Читач уже знає, що січовики билися до кінця і тільки одержавши наказ Августина Волошина, вони припинили опір і склали зброю до ніг прем'єра. На Степана Маріконя було покладено обов'язки зв'язкового між Хустом і Красним Полем і коли ворожі танки шматували тіла героїв, то серед них був і Маріконь. Сили нерівні. Рушницю передавали з рук в руки, бо зброї не вистачало. Хіба можна було в такий спосіб зупинити вишколеного агресора? І героїзм, любов до Батьківщини, боротьба не за життя, а на смерть. Поруч із закарпатцями боролися галичани. Більшість із них заловго до 14 березня перейшла польсько-чехословацький кордон. С. Маріконь розповідає, що група патріотів перейшла Торунський перевал, напала на чеських прикордонників, захопила зброю і з'явилася до січової команди при повному беззастіжці.

Красним нарекли це поле на випадково. Воно дійсно було червоним від крові його захисників. Коли стало очевидним, що далі продовжувати боротьбу неможливо, січовики групами почали відступати у різних напрямках. Добре знаючи, що на Торунському перевалі їх чекають польські кулемети, пробивалися хоч куди, тільки не додому. Не всім вдалося успішно пройти кордон. З багатьма Степан Маріконь знову зустрінегся у Вор'юлопоші.

Коли С. Маріконь разом з галичанами не пощастило прорватися за кордон, він рушив у напрямку Севлюша. Чудове знання угорської мови (до речі, вільно володіє ще німецькою, чеською та єврейською) йому допомагало. Зброю викинув, запасає угорським прапорцем. І чи можемо за це дорікати йому? Адже він ще так мало прожив на білому світі... Особливо остерегався терористів, що "п'ятою колоною" йшли Закарпаттям, несучи із собою смерть. Та уникнути мадярської тюрми все ж не вдалося. Хоч заарештували Маріконя значно пізніше за інших. Доніс проватор. Викликали до жандармської дільниці:

- Ти вбивав людей. Будеш покараний!

- Неправда.

Один з жандармів сильно вдарив його по обличчю. Закривавився рот. Наступної миті Степан загустив у свого ката табуреткою. Впірвалися інші жандарми і стали нещадно бити. Відтак зв'язаного вкинули у машину. Кінцева зупинка: концтабір Вор'юлопош.

Уже не раз писалося про становище в'язнів угорських концтаборів. Хочеться тільки додати, що Карпатська Січ була найвійськовою організацією, а це, як писав її відомий дослідник Петро Стерчо, "ставило її під охорону постанов Женецької

Конвенції відносно ведення війни, охорони полонених і т.п.". Іншими словами, "всі мадярські знущання над січовиками у в'язницях і концентраційних таборах, зокрема у Великому Бичкові, Вор'юлопоші і інших, були грубим порушенням міжнародних постанов відносно трактування воєнних полонених".

Карпатська Україна, як і будь-яка держава, має своїх героїв. До них ми відносимо і Олександра Блестіва – хустського студента, який віддав своє юне життя за свободу рідного краю. Олександр Блестів був одним із ініціаторів створення загонів карпатських січовиків у Хусті. Після окупації був заарештований. Угорським властям цей молодий студент завдав чимало клопотів. Уже один той факт, що його тримали в камері-одиначці, засвідчує особливу увагу його постаті. Василь Гренджа-Донський детально описав останні дні життя цієї мужньої людини. Тож надамо слово першому літописцю Карпатської України: "...Блестіва мадяри арештували, вивели до в'язниці і замкнули до одинки. Днями "вислуховували". При таких "допитах" били його кілька разів денно, били навіть і ті вояки, що були завжди нові, свіжі і приходили на зміну варти до в'язниці. Це тривало тиждень. Особливо знущалися над ним хустські мадярські терористи: Марко та Дулка, а крім них ще й якийсь Барабаш – колишній хустський підстароста. Бідного хлопця ці бандити так побили, що оглух і з вух текла йому якась речовина".

Степана Маріконя викликали на черговий допит. Коли жандарм відчинив двері камери, то Степан одразу зауважив верстат-циркулярку для пиляння дров. Поблизу молодий хлопчина. Увесь одяг і стіни камери - в крові. Не зміг збагнути, як люди, що вважали себе представниками культурної нації, могли немов дрова пиляти живого хлопця. Кров цебсналіа, а він все-одно мовчки дивився в очі своїм катам. То був Олександр Блестів.

Розлучений угорський офіцер вереснув:

- Ти, собако січовицька, йди і пооблизуй кров. Стіни мають блистіти.
- Я не заслужив такого ставлення до мене, пане офіцер...
- Ти ще огризасешся! Йди і роби, що тобі кажуть, бо пошматуємо...
- Я не буду.

Побачивши, що Маріконь став, немов вкопаний, вихопив багнет і з усієї сили вдарив його вище коліна. Знепригомонівши, впав.

Більше побратими не бачились. Блестіва одвезли за місто і розстріляли. Відомо тільки, що в камері, де він провів останні години свого героїчного життя, знайшли на папірчику кілька рядків: "Я, Олександр Блестів, з Хусту, умираю за те, що любив свою Україну..." А Степану Маріконю доведеться пройти всі кола Дантового пекла, перш ніж вирветься на волю.

Однаке, після визволення краю не дуже приязним було ставлення до нього нових властей. Так і залишився у чорних списках спецслужб бандерівцем, ворогом народу. З проголошенням незалежності України в нашій молодій державі змінилося ставлення до тих, хто першими дали бій фашизмові. Степан Маріконь та його побратими - то цвіт історії. І про це ми повинні завжди пам'ятати.

ВАСИЛЬ ГРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ РОЗПОВІДАЄ...

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ВАСИЛЯ ГРЕНДЖІ-ДОНСЬКОГО

23 квітня 1897 року у подружжя Степана і Олени Гренджів народився син, якому шасливі батьки дали ім'я Василь. Пройде якихось двадцять років і про письменника Василя Гренджу-Донського знатимуть дорослі і малі, закарпатці і галичани. Його твори видаватимуться не тільки в закарпатській періодиці, але і у Львові та Харкові. Він вийде в літературу та історію краю як поет, що видав першу збірку поезій літературною українською мовою, як людина, яка завжди на перший план ставила не власні інтереси, а загальнонародні, поезія якого закликала до боротьби. Все своє життя "верховинський соловейко" буде залишатися з своїм народом:

"Несу в хустині грудочку землі,
орошену і кров'ю і сльозами,
нехай потішить душу в чужині,
пригноблену тривожними думками".

Про батьків у Василя Степанопича залишились найкращі спогади. "Спробую батька змалювати, - писав пізніше письменник в короткій автобіографії, - гарний, стрункий, трохи вищого, за середній, росту. Волосся чорне, а очі дивно-сині, як синє небо. Вуси біляві, тобто "жовті". Якась дивна примішка. Цю прегарну красу задержав він до тридцять п'ять років свого життя, бо пізніше праця і недуга знищили його разом з красою". Якщо батько "всє був у гуморі", то мати "була завше сумною, ніколи в житті не чув я, щоб співала, а тільки ридала". Василь Гренджа-Донський народився у звичайній працелюбній верховинській сім'ї, яких на зламі століття були тисячі. У своїй статті "А что хотят они?", опублікованій в газеті "Свобода" у 1922 р., письменник писав, що "мой отець бідний чоловік, хлібороб, мати боса ходить, невби знали за м'ясо ай молока не видять, только сухой хліб й того недоста. Я сам голый, як палець. Больше раз боровся з голодом як сытий бив".

Прийшов час йти до школи. "Коли батько мене увів до школи, - пригадував поет у своїх "Спогадах", - Бокотей (так звали вчителя – М.В.) покрутив головою і сказав: "Зпізналися, Степане, адже самі бачите, що школа вже переповнена". Та, все-таки, упрошування допомогли і Василя зарахували учнем першого класу. "В першій класі я був чи не найгіршим учнем. Букви прочитати я вмів, але сполучувати їх у склади та слова я ніяк не міг". Причина цього полягала не в низьких здібностях Василя, а в бездарності тодішньої шкільної методики. Чого не навчили в школі, навчився сам, а тому, коли перейшов до другого класу, то читав "зовсім швидко".

Закінчивши шість класів, Василь мав велике бажання продовжити навчання, однак такої можливості у нього не було. До того ж, важко захворів на туберкульоз батько. Доводилося підзаробляти на кусень хліба читанням Псалтиря над померлими, співати на похоронах, носити пошту, виконувати обов'язки писаря у міського адвоката. На останній роботі довго не пробув, бо почалася перша світова війна. З 12-м гонведським полком Василь Гренджа-Донський потрапив на російський фронт, а під час наступу Брусилова, у серпні 1916 р. його було важко поранено: куля пройшла через груди, провертіла легені у двох місцях. Після вилікування направили спочатку на румунський, а згодом на італійський фронт. Проте, справжніх боїв вже не було, Австро-Угорська монархія розвалювалася.

Наприкінці квітня 1919 р., перебуваючи в Будапешті, Василь Гренджа-Донський познайомився з Мандікою Вільгельм і через деякий час одружився. Незабаром у молодого подружжя народилися дві доньки – Ольга і Аліска. Проте, шлюб виявився недовготривалим, бо батьки дружини "виховали з неї малярку, і

постові не вдалося її перевиховати". Наслідком такого виховання був той факт, що вона "Ольгу вповні змадяризувала протягом років". У 1930 р. шлюб розпався. Другий шлюб виявився набагато міцнішим. Маруся Гренджа-Донська стала налітним помічником і соратником Василя Степановича.

Займатися літературною діяльністю Василь Гренджа почав рано. У своїх спогадах поет писав: "Десять мав тоді 14 років, як вислав один вірш небіжчичковій Михайлові Врабслеві до Будапешту, що й побачив світ в "Неділі"... Але переробили його, і я більше не пробував писати". Справжнє захоплення літературою припадає на 20-ті роки. Цікавими є думки Василя Степановича про деяке розширення свого прізвища. "Тоді я придумав щось іншого, - писав поет, - адже Україна гягється до Дону - чому не назватися Донським"? Це звучало гарно. І так перша збірка вийшла вже під новим іменем". На початку 1923 р. В. Гренджа-Донський видав книгу "Квіти з терням", передмову до якої написав відомий галицький письменник Василь Пачовський. Нсобхідно погодитись з сучасним українським літературознавцем О. Мишаничем, що "Квіти з терням" "були свіжим струменем у тогочасному літературному житті Закарпаття". У першому збірнику поетичних творів поета переважала соціальна лірика. Вона була притаманною і для подальших творів В.Гренджі-Донського. Це визнав і сам письменник: "Мої вірші були досить гострі. Боровся я проти безробіття, проти злиднів, проти денационалізації і хехізації".

На протязі 20-х років одна за одною виходять його поетичні збірки "Золоті ключі" (1923), "Шляхом терновим" (1924), "Китиця квіток" (1925), "Тернові квіти пологини" (1928). Останню відомий літературний критик 20-30-х рр. В.Бірчак вважає найкращою збіркою лірики В.Гренджі-Донського, в якій переважає суспільно-політична та патріотична лірика. Поет сумує над долею свого народу, тужить разом з ним. У таких віршах, як "Оце мій рідний край", "Русин" та інших викривається сучасна поетові дійсність, хехізація. В.Гренджа-Донський часто вживає такі образи, як "тюрма", "кайдани", "сум", "невольа", "темниця", "страждання", "сльози", "журба", "голод". Однак, це не є доказом того, що поезія Гренджі-Донського песимістична. Він, як ніхто інший, був переконаним оптимістом. У 1936 р. вийшла його чергова збірка поезій "Тобі, рідний краю". В однойменному вірші цієї збірки поет вірить, що настане той час, коли "сонце свободи" буде світити з небес "на наші зелені Карпати". В.Гренджа-Донський з великим захопленням зустрів звістку про проголошення незалежності краю і в 1939 р. написав нову редакцію (перша – 1928) вірша "Марш молоді Карпатської України". Куплет, яким завершується цей твір поета, ніби підсумовує багаторічну боротьбу закарпатців за свою свободу:

"Повстав наш край із крови, із руїни,
Хай пропадуть роздори, ряд незгод,
Нехай живе Карпатська Україна,
Нехай живе свобідно наш народ!"

Уже на початку 20-х рр. Гренджу-Донського заповонила історична тематика. У 1922 р. на сторінках журналу "Пчілка" він опублікував історичну поему "Червона скала", а в 1925 р. драму "Сотня Мочаренка". Револуційним подіям 1918-1919 рр. на закарпатській Гуцульщині він присвятив збірку оповідань "На зустріч волі" (1930). Найкращими зразками історичної прози В. Гренджі-Донського є його дві повісті "Ілько Липсі – карпатський розбійник" (1937) і "Петро Петрович" (1937). Останню високо оцінили сучасні Гренджі-Донському критики. "Оцю повість, - писав В.Бірчак - можна оцінювати з різних точок, можна закинути деякі анахронізми, можна навести приклади, де автор певповні випрацював поодинокі мотиви - та мимо всего треба зазначити, що цю повість читасмо гладко й живо і що в розвитку творчості Гренджі-Донського вона становить великий крок".

Василь Гренджа-Донський був чудовим і висококваліфікованим журналістом, редактором і співробітником таких популярних видань, як "Наша земля", "Пчілка", "Русин", "Неділя", "Свобода", "Українське слово", "Нова свобода". Його постійно можна було побачити серед просвітян, учнів шкіл і студентів учительських семінарій. де він читав лекції або просто вів бесіди. За підрахунками Зірки Гренджі-Донської, яка по праву вважається найкращим біографом батька, "літературний доробок Гренджі-Донського вже при кінці 30-х років був немалий. Його поезії належали до кращих надбань закарпатських письменників і ними вклав своє ім'я в історію української літератури. Це був вік його поетичної творчості. Він видав близько 20 книжок. Пробував свої сили у всіх жанрах - поезії, епосі, драматургії, публіцистиці, виступав і з літературно-критичними статтями, записував і видавав фольклорно-етнографічні матеріали. Був завжди там, куди кликало життя ...".

1938-1939 роки - шасливі й трагічні в історії краю. Невелика гілка українського народу здобула можливість в певній мірі проводити власну внутрішню і зовнішню політику, внаслідок чого була зроблена спроба формування української державності. Останню законодавчо закріпили рішенням Союму Карпатської України 15 березня 1939 р. Цей історичний акт слід розцінювати як другий, після визвольних змагань 1917-20-х років, етап у створенні Української держави. Закарпатські українці довели, що бажають воз'єднатися з великим українським народом. За пропозицією Августина Волошина В.Гренджа-Донський очолив редакцію урядової газети "Нова свобода". "Всю увагу газети, - пригадував Василь Стеланович, - я звернув на відбиття зазіхань мадярів і на внутрішні потреби". 4 березня 1939 р. письменника було включено до відділу преси і пропаганди, який очолював Володимир Комарницький. Починалися трагічні дні Карпатської України та її мужніх захисників. Розстріли, в'язниці тепер стали звичайним явищем. В. Гренджу-Донського заарештували і помістили в тячівську тюрму, а потім перевели до концтабору Вор'юлопш. До речі, вже тоді ходили чутки про смерть В. Гренджі-Донського. Львівська газета "Нова Зоря" (1939. - 8 червня) повідомляла, що поета помістили до угорського концтабору в Ниредьгазі. Професор М. Омсельчикова написала некролог "В. Гренджа-Донський" (Жіноча доля. - 1939. - Ч.4). Видатний словацький письменник Франьо Краль написав вірш-некролог, в якому високо оцінив заслуги Гренджі-Донського, назвав його "забутим співцем полонин", а його земляків - "народом героїв". Але поет в угорських таборах не загинув, а 5 липня 1939 р. одержав повістку, згідно з якою вважався вільним, хоч зобов'язувався постійно зголошуватися до поліції. Добре знаючи, яким буде ставлення угорських властей до українського письменника-патріота, Василь Гренджа-Донський вирішив покинути Закарпаття і емігрував до Словаччини.

Післявоєнна Чехословаччина мало чим відрізнялася від Радянського Союзу, а тому закономірно, що Василь Степанович не мав можливості писати в душі кінця 30-х років. Однак необхідно погодитися з твердженням Зірки Гренджі-Донської, що творчість письменника на еміграції була різноманітною і багатю. В цей час вийшли з друку нові поетичні твори, зокрема, "Криваві тумани" (1965), "В тилу ворога" (1965), "Наше пістоліття" (1967), "В сторіччя Т.Шевченка" (1961) та ряд ін. В. Гренджа-Донський взявся за переробку ранніх своїх творів - "Князь Лаборець", "Василина - князівна гуцулії", "Олена Верховинка" та ін. Що стосується преси, то в цей час письменник підготував до друку "Спогади" і "Мадярські звірства", однак вони побачили світ тільки завдяки дочці поета Зірці уже після смерті батька. Щоденник "Щастя і горе Карпатської України" був опублікований у восьмому томі "Творів Василя Гренджі-Донського" накладом "Карпатського Союзу" у Вашингтоні.

Останні роки письменник напружено працював над романом "Сини Верховини", який запланував видати у двох томах. В численних листах до дочки в США він постійно знайомив її з просуванням роботи над романом. Навіть в

останньому листі, датованому 20 червня 1974 р., В.Гренджа-Донський писав: "Роман "Сини Верховини" переписую, вже маю більшу як половину на часописі. Цього року хочу бути з ним готовий". На заваді була смерть, яка наступила 25 листопада.

В емігрантський період Гренджа-Донський продовжував працювати як драматург, публіцист, літературний критик, автор художніх творів для дітей. За літературну діяльність Василь Степанович неодноразово нагороджувався різноманітними урядовими нагородами, подяками тощо. Так, в 1965 р. він з рук президента одержав орден "За відбудову", а в грудні 1968 р. йому присвоєно звання заслуженого діяча мистецтв.

Та його тягнуло додому, на рідну Верховину. Така нагода трапилася в 1970 р. Зірка Гренджа-Донська так описала його відвідини рідного краю: "Пост був безмежно зворушений цими відвідинами. Відвідав він тоді своє рідне село й околицю і врешті міг поклонитись рідним полонинам особисто... Вдивлявся в кожне перстворення рідного краю, ходив по старовинному Ужгороду, Мукачеву і не міг впізнати тих вулиць, на яких залишив частину своєї молодості...". Відвідав знову знає йому вже "Морське око" в Карпатах — Синевирське озеро, де часто бував під час своїх мандрівок у молодих роках". Вдруге Василь Гренджа-Донський побував у Закарпатті в 1973 р.

Василь Гренджа-Донський помер 25 листопада 1974 р. на 77 році життя. Дочка поета пригадувала: "Кілька місяців не приходили листи від батька... Та враз, серед ночі, 25-го листопада, 11 місяців після нашої візити, збудив мене телефон і я почула голос брата: "...Татко помер...".

Похорон поета відбувся 29 листопада 1974 р. в Братиславі на кладовищі "Славичіе удаліс". На могилі Василя Гренджи-Донського вступили найближчі його друзі та соратники: біограф Михайло Молнар, д-р М.Роман, засновник українського театру у Закарпатті Юрій Августин Шерегії.

Василь Гренджа-Донський вніс великий вклад революційного характеру у розвиток культури в Закарпатті. Все своє життя він плідно працював у галузі освіти і літератури рідного йому народу. Доказом цих слів є творча спадщина письменника, яка включає в себе понад 1000 поезій, 13 поем та віршованих оповідань, 6 повістей, понад 50 оповідань, спогади та документальні матеріали з історичних подій кінця 30-х років, близько 30 драматичних п'єс, п'єсок і радіосценок, 36 казок для дітей, 12 п'єс та сенок, 38 радіосенок, близько 26 оповідань, понад 200 статей, рецензій, нарисів, репортажів, доповідей тощо. Власних збірок та книжок протягом життя було видано 42, а в співтворстві з іншими авторами - сім. За підрахунками Зірки Гренджи-Донської перелік творів письменника та літератури про його творчість нараховує 1293 позиції. До цього додамо, що це далеко не всі твори, статті, репортажі письменника, які вдалося розшукати. Це стосується також праць, які будуть написані про нього. Але навіть те, що нам сьогодні відомо про Василя Гренджу-Донського, дає нам підставу стверджувати, що "карпатський солонейко" був одним з найбільших письменників Закарпаття ХХ століття.

ВАСИЛЬ ГРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Двадцять років, несхожих один на одного, пройшли-промайнули з того часу, коли у столиці Словаччини - Братиславі 25 листопада 1974 р. перестало битися полум'яне серце нашого земляка Василя Степановича Гренджи-Донського - поета, прозаїка, драматурга, журналіста, активного культурно-просвітнього діяча. Тернистим був життєвий шлях "верховинського солонейка", його ім'я та слово приходили на рідну землю, а нерідко замовчувалися. Михайло Молнар, який

вважається першим біографом Гренджі-Донського, зазначає, що Василь Степанович "для Закарпаття значною мірою є тим, чим для літературного життя Наддніпрянської України був І.Котляревський, для Галичини – "Руська трійця", для Буковини – Ю.Федькович (Молнар М. Над вибраним з поетичного доробку Василя Гренджі-Донського //Василь Гренджа-Донський. Місячні групи. – Пряшів, 1969).

Однак, коли виповнилося 60 років від дня народження письменника, продовжує дослідник, ювілей відзначали українці не лише в Чехословаччині, а й у Києві, Львові, Польщі, Югославії, Канаді, США. Тільки на рідному Закарпатті преса, на жаль, мовчала про його заслуги, хоча неспростовним досі фактом лишається те, що кестичиний доробок В.С.Гренджі-Донського, завдяки своєму ідейному та художньому спрямуванню, дорівнює цілій епосі в новітній українській літературі Закарпаття. Слід відзначити, що вже при житті Василя Гренджі-Донського з'явилися перші публікації, в яких давався глибокий аналіз його творчості. Одним з перших, хто досліджував життя і багатогранну діяльність Василя Степановича, і був Михайло Молнар. Грунтовні праці про письменника написали Юрій Бача і дочка поета Зірка Гренджа-Донська, завдячуючи титанічній роботі якої на сьогоднішній день у США видано дванадцять томів "Творів Василя Гренджі-Донського".

Після смерті В.Гренджі-Донського з'явилися ряд некрологів про нього (Роман М. Помер В.Гренджа-Донський //Нове життя, Пряшів. – 1974. - 6 грудня; Молнар М. Пам'яті В.Гренджі-Донського //Дружно вперед, Пряшів. – 1975. – Ч.1. – С.18; Іванчов Ф. Син Верховини //Дукля, Пряшів. – 1975. – січень; Пагири В. Останні листи. Пам'яті широкого друга Василя Гренджі-Донського// Дукля, Пряшів. – 1975. – С. 43-44; Штефан А. Василь Гренджа-Донський (1897-1974) // Америка, Філадельфія. – 1975. – 4,10,11,14 січня). Аналогічні публікації з'явилися в україномовних виданнях у Скрентоні, Торонто, Джерсі Сіті, Вінніпезі, Мюнхені. В 60-80-х роках у різних закордонних виданнях побачили світ спогади про Василя Гренджу-Донського. Заслуговують уваги статті В.Комаринського, Й.Груніка, А.Кушинського, М.Бажанського, В.Пазуханича, М. Кукурзової-Король, М. Теслевича.

Детальний аналіз творчості В.Гренджі-Донського зробив у своїй праці "Тернові квіти полонин. До сорокаріччя поетичного дебюту Василя Гренджі-Донського" Іван Машинський. Автор стверджував, що ім'я Василя Гренджі-Донського викликає в пам'яті тих, хто були свідками зародження літературного руху закарпатських українців в часі між двома світовими війнами, й інші імена з його літературної генерації, яку можна б назвати "генерацією перших сміливих літературних дерзав". Поряд з такими письменниками І.Машинський ставив Ю.Боршомо-Кум'ятського, М.Божук, О.Маркуша, Л.Дем'яна, Ф.Потушняка, М.Бараболю. Неможливо не погодитись з автором статті, що Василь Гренджа-Донський "у цій плеяді займає окреме і почесне місце передусім тим, що він першим з-поміж закарпатців почав писати українською літературною мовою. В цьому велика його заслуга перед українською літературою взагалі".

У 1980 р. Словачке педагогічне товариство в Братіславі видало книгу М.Молнара "Зустрічі культур", в якій дослідник помістив статтю "Доля співця полонин. Причинок до творчої біографії В.Гренджі-Донського" (передрук статті 1964 р.). Аналізуючи збірник В.Гренджі-Донського "Шляхом терновим", автор нарису відзначав, що "ці вибрані твори письменника розкривають перед нами недавнє минуле такого близького до нас краю, перегорнуть ще одну сторінку про його недавню історичну долю". Заслуговують також уваги "Примітки", підготовлені М. Молнаром для збірки вибраних творів "Шляхом терновим".

Автором ряду статей про В.Гренджу-Донського був Андрій Пестременко (Прозова творчість Василя Гренджі-Донського // Нове життя, Пряшів. – 1969. – Ч.18; Переклади В.Гренджі-Донського //Дружно вперед, Пряшів. – 1969. – Ч.4; Публіцистична творчість Василя Гренджі-Донського // Дукля, Пряшів. – 1972. – Ч.2.-

С. 50-54). Юрій Кундрат досліджував діяльність В.Гренджі-Донського в журналі "Наша Земля", який в 1927-1929 рр. редагував письменник. Автор статті вірно підмітив, що "в літературному процесі на Закарпатській Україні в міжвоєнний період цей журнал відіграв помітну роль. Він сміливо викривав політику пасивністської хезізації закарпатоукраїнського населення та ренегатства місцевої інтелігенції, широко знайомив населення Закарпаття з успіхами в галузі економічного, культурного і політичного будівництва на Україні, з українською літературою" (Кундрат Ю. Художні твори В.Гренджі-Донського в журналі "Наша Земля" //Духля, Пряхів. – 1977. - Ч.3. – С. 58-63). Чільне місце відвів В.Гренджі-Донському Й. Сірка у монографії "Розвиток національної свідомості лемків Пряхівщини у світлі української художньої літератури Чехословаччини" (Мюнген, 1980).

4 листопада 1989 р. професор університету Стейт Юга Богдан Чопик прочитав доповідь "Поесія Василя Гренджі-Донського" на конференції Американої Асоціації для розвитку Слов'янських студій. Автор підсумував: "Значення творчості такого поета як Василь Гренджа-Донський має більше, як загуміновий характер. Воно широко національне і має також інтернаціональну вагу в своєму романтизмі. Боротьба Підкарпатської Русі, як її хотіли називати чехи, принесла і цілому українському народові свою дань. Вона вперше по революції показала знову світові, що є українці, що є Україна і є її столиця Київ. Зі своєї ж сторони факт Великої України, її вже саме існування впливало і на закарпатців у позитивному напрямі, що підсилював їх національне усвідомлення".

У 1993 р. в Ужгороді вийшла праця дочки поета Зірки Гренджі-Донської "Ми є лишень короткі епізоди...". Життя і творчість Василя Гренджі-Донського. "Те, що зробив Гренджа-Донський, - писала Зірка Гренджа-Донська, - як письменник на Закарпатті, назавжди залишиться невід'ємною складовою частиною культурного надбання закарпатських українців". До цих слів важко щось ще додати.

Що стосується вітчизняних дослідників, то більш-менш об'єктивні праці з'явилися тільки наприкінці 80-х років. Виняток становила тільки стаття ужгородського науковця Івана Сенька, яку надрукувала газета "Молоді Закарпаття" (1970. – 2 серія). Автор публікації "У фарватері чужих здобутків" зробив аналіз одного з кращих історичних творів В.Гренджі-Донського "Лько Липей – карпатський розбійник". Вчений дійшов висновку, що автор роману "Під мечем Дамокла" А.Пасгушенко "часто бере від свого попередника (В.Гренджі-Донського – М.В.) навіть окремі діалоги, незначно видозмінюючи їх". Пізніше аналізувати історичну повість Гренджі-Донського будуть й інші вчені, зокрема Олекса Мишанич.

Лише в 1990 р. розпочалося глибоке, системне і об'єктивне дослідження творчості В.Гренджі-Донського вченими Ужгородського державного університету. Так, Ганна Божук в міжгріській газеті "Радянська Вєрховина" (1990. – 28 квітня) опублікувала статтю "Великий корифей Закарпаття". Даючи оцінку зробленому письменником, вона з боєм констатувала, що сучасна молодь "на жаль, не знає про розмаїту літературну творчість та громадсько-політичну діяльність В.Гренджі-Донського". Дослідниця також зауважила, що головними винуватцями цього були тодішні владні структури із своїм "чужим ідейним керівництвом".

Літературознавець Юрій Балега опублікував статтю "Сини свого народу" (Ужгородський університет. – 1990. – 1 вересня), в якій провів паралелі між творчим і життєвим шляхами Олександра Духновича і Василя Гренджі-Донського, підмітивши, що будучи "як і Духнович переконаним закарпатським русином, Гренджа-Донський у вірші "Ми українці" гордо кидає у вічі денационалізаторам та їх помічникам: "Чим ми є, ми не ганьбимось, Знайте: ось чий ми сини: Ми українцями зємось, А не русняцькі русини". Ця стаття, як і деякі інші, на той час мала особливу актуальність, бо саме тоді знову штучно відродилася ідея політичного русинства. Через деякий час до проблеми "Духнович – Гренджа-Донський" звернулися й інші

закарпатські вчені (Див.: Делеган В., Вегеш М. О.Духнович в публіцистиці В.Гренджі-Донського // О.В.Духнович і Слов'янський світ. Матеріали міжнародної конференції 23-24 квітня 1993 р.).

В.Гренджа-Донський вважав своїм вчителем Великого Кобзаря Тараса Шевченка, присвятив йому чимало віршів і окремих публіцистичних статей. Тому є закономірним, що в полі зацікавлень українських учених була тема "Шевченкіана в творчості Гренджі-Донського". Неодноразово не це звертали увагу О.Мишанич і В. Поп. Останній опублікував статтю "Оживас в слові Верховина" (Тарас Шевченко в творчості письменників Закарпаття // Закарпатська правда. – 1990. – 7 березня). Підіймав цю проблему і автор цієї статті (Див.: Учень Тараса Шавченка. – Торонто, Канада, 1992. – 30 травня, 6 червня).

Культурно-просвітницьку діяльність Василя Гренджі-Донського досліджує Надія Ференц. Під рубрикою "Поети Срібної Землі" у "Календарі "Просвіти" на 1994 рік" вона опублікувала статтю "Василь Гренджа-Донський (1897-1974)". Дослідниця відзначила: "Важко назвати письменника, який зробив би для національного відродження краю стільки, як В.Гренджа-Донський". У іншій праці "Культурно-освітня діяльність В.Гренджі-Донського" вона дійшла такого висновку: "Зроблене В.Гренджою-Донським важко переоцінити... З національно несвідомої етнографічної маси завдяки самовідданій, сподвижницькій, жертвенній праці В.Гренджі-Донського і його однодумців, витворилася на Закарпатті своя інтелігенція і свідомий український народ". Василь Гренджа-Донський вже в 20-30-х роках був добре відомим за межами рідного краю, але ця тема була вперше піднята тільки недавно ужгородським вченим Миколою Зимомрею у статті "Творчість Гренджі-Донського на сторінках німецькомовної преси 30-х років". Безумовно, що ця праця є тільки ластівкою в оцінці творчості Гренджі-Донського зарубіжною періодикою.

Окремі вчені досліджують просвітницьку і театральну діяльність В.Гренджі-Донського. Це, зокрема, Павло Федака, Василь Міщанин і Йосип Баглай. Останній чітко виділив місце Василя Гренджі-Донського в театральному житті краю (Микола Аркас наш ...// Закарпатська правда. – 1992. – 8 грудня; Василь Гренджа-Донський - театральний критик// Закарпатська правда. – 1993. – 23 квітня; "Запорожець за Дунаєм" не вмирас // Карпатська Україна. – 1993. – 29 квітня).

Починаючи з 1990 р. почалося більш глибоке дослідження громадсько-політичної діяльності Василя Гренджі-Донського, зокрема участь письменника в подіях 1938-1939 рр., коли Карпатська Україна здобула автономні права і була проголошена самостійною державою. Це, перш за все, такі публікації, як "Велич і трагедія Карпатської України" (Вегеш М., Задорожний В.), "Кривава казка", "Галичани на Закарпатті", "Уроки Василя Гренджі-Донського", "Повернення Василя Гренджі-Донського", "Якої України хотів Василь Гренджа-Донський?" (Вегеш М.). Однак необхідно констатувати, що громадсько-політична діяльність Гренджі-Донського ще чекає свого всебічного дослідження. Історична тематика у творчості письменника захопила молодого дослідника Івана Шинкаря, який присвятив цій проблемі статтю "Деякі питання історії Закарпаття у творчості В.Гренджі-Донського" //Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20-30-х роках ХХ ст.". – Ужгород, 1992.

У монографії "Повернення" відомий дослідник, уродженець Закарпаття, О.Мишанич зазначив: "Оглядаючи з деякої відстані велику й різносторонню літературну спадщину В.Гренджі-Донського, ми ще раз підкреслимо, що він був одним із перших, хто почав творити нову, сучасну українську літературу на Закарпатті, був першим, хто в центрі своєї творчості поставив питання соціальної і національної боротьби населення краю, першим широко і свідомо відобразив прагнення закарпатських українців до возз'єднання з Україною. За це ми шануємо

його творчість, беремо з неї те, що не втратило значення для історії української літератури".

"Оцінюючи творчість В.Гренджі-Донського, - справедливо вказував М.Молнар, - постійно треба мати на увазі, що мова йде про закарпатського письменника, який став одним з основоположників новітньої української літератури на Закарпатті, хоч у школі не вивчав української літературної мови і на початку своєї літературної діяльності не мав жодного уявлення про теорію українського віршування. Від батька він перейняв любов до народної пісні, яка була його перною супутницею в нещасливому дитячому житті. Народна пісня стала для нього зразком як щодо форми поетичного вираження, так і щодо мови. Гренджа-Донський був сином тієї частини українського народу, яка, здавалося, вже була остаточно засуджена до національної загибелі". Нехай ці думки вчених послужать насагою не тільки науковцям Ужгородського університету, а й всім, хто досліджуватиме доробок В.Гренджі-Донського до більш глибоких і різнопланових студій над творчістю талановитого земляка.

ВАСИЛЬ ГРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ - РЕДАКТОР ЖУРНАЛУ "НАША ЗЕМЛЯ" (1927-1928)

Влітку 1926 р. у Перечині група прогресивних українських письменників Закарпаття вирішила заснувати новий суспільно-політичний журнал "Українська земля". Однак, як швидко з'ясувалося, ужгородська поліція на цю назву дозволу не давала. Василь Гренджа-Донський, якого по праву вважають головним ініціатором створення журналу, так передав реакцію Праги: "Як ви собі уявляєте, "українська" має бути та ваша "земля", і то на території Чехословаччини?!" Жодні апеляції не допомогли і в 1927 році почав виходити журнал "Наша Земля". Хоча поєбхізно відзначити, що постійно виникали фінансові труднощі, а тому треба було звернутися за допомогою до міської діаспори, передусім до письменників Галичини. До речі, вони теж були зацікавлені в існуванні такого журналу, який уже з перших днів став всеукраїнським часописом. Автура його швидко зростала, вже в 1927 році він здобув велику популярність. Редактор журналу В.Гренджа-Донський писав: "Статті мені посилали зі всіх кінців, навіть учителі, професори та інші працівники на державних посадах. Молодь готувала дописи, потрохи виростали нові письменники..."

Уже в перших своїх номерах журнал почав "нервувати" чеські власті. Вони переконалися, що "Наша Земля" займає безкомпромісну позицію, дозволяючи собі критику всіх і вся. Почали виникати перші інциденти, а пісня одного з них змушений був покинути Ужгород відомий український письменник Спиридон Черкасенко. Звичайним явищем стали білі полоси в часописі, що свідчило про конфіскацію окремих матеріалів. Дочка поета Зірка пригадувала: "Оскільки мені відомо, сконфісковано чотири вірші поета: "Розділили Україну поміж ворогів" (1928, ч. 9). "Оце мій рідний край" (1928, ч. 4) та два інші, назви яких мені не вдалося розвідати...". В.Гренджа-Донський сильно переживав і в цьому нема нічого дивного, адже в "Нашу Землю" вложив не тільки енергію і своє здоров'я, але також вилив усю свою душу". Вже пізніше, в 50-х роках, Василь Степанович пригадував, що "Наша Земля" була "кутком рідної мови, української літератури".

Василь Гренджа-Донський був не тільки редактором "Нашої Землі", але також її постійним автором. Причому тематика його публікацій різноманітна. "Статті з періоду "Нашої Землі" (1927-1928), - писала дочка поета, - воюють проти національного і соціального гноблення, радикально критикують чеську владу, чехізацію по країні, соціальну несправедливість, використання людей, палкі селян".

Письменник присвячує ряд нарисів видатним постатям минулого і сучасності. Серед його героїв Тарас Шевченко, Ольга Кобилянська, Спиридон Черкасенко, якого Василь Степанович справедливо вважає своїм близьким товаришем, "стоїть на першому місці українських майстрів слова. Його поезії і п'єси вже забезпечили йому місце між незабутніми". Василь Гренджа-Донський не обминув увагою і внесок С.Черкасенка у розвиток закарпатської літератури, адже "від самого початку почав писати у нашій "Пчілці" і в "Гластуні". Високо оцінив редактор "Нашої Землі" творчість Ольги Кобилянської у своїй статті з приводу 40-річчя її літературної діяльності. На його думку, знаменита письменниця "своєю невтомною працею в дуже тяжких обставинах дала доказ живучості частини нашого народу на Буковині".

Та все-таки переважна більшість матеріалів, підготовлених Гренджою-Донським для "Нашої Землі" носила політичний характер. У статті "Із смітника "Общества ім. Духновича" Василь Степанович вкотре стає на захист українського народу та його мови. В ряді публікацій він засуджує політику чехізації. Назвемо хоча б деякі з них: "Наша шкільна політика" (1927, ч.9), "Шішек і його шкільна політика" (1927, ч.10), "Наслідки шішеківської шкільної політики в Беретівщині" (1928, ч.1), "Нужда, голод, темнота, розпука і ... чехізація" (1928, ч.7), "Чехізатори" (1928, ч.9), "Українська торговельна школа в Ужгороді в руках чехізаторів" (1928, ч.10) та інші.

Звичайно, ці статті були не до вподоби чеським властям, які вже планували закрити журнал. Та були й інші причини, які дуже впливали на відомого закарпатського письменника "...стали переслідування, насмішки, незрозуміння, погані підозріння, наклепи, доноси, вічні погрози, меч Дамокля на страчання куска хліба для родини - все це мов, вибачте за слово, свиня під обухом. До того пониження, терор, провокації, погане відношення працевдавців, що все давали відчувати, що я в їх руках, далі матеріальні втрати через конфіскації, полеміка, виправдання, всякі рапорти і всякі інші неприємності, - все те спричинилося до того, що стратив мої залізні нерви і вже від двох місяців не можу працювати".

Дійшло до того, що письменника називали то фашистом, то комуністом. Захищаючи свою честь, В.Гренджа-Донський написав листа до редакції газети "Вперед", в якому неоднозначно заявив: "Моє минуле - відкрита книжка. Хоч чую себе письменником-оборонцем покривджених, комуністом я ніколи не був і не є, а є я українцем, по переконанню радикальним націоналістом і як син селянина ношу на серці долю того пригнобленого селянства, що віками гинуло в ярмі. Отже, прошу мене вважати націоналістом, не большевиком і хто мене назве комуністом, тому я зubi виб'ю, хоч би то був і сам голова держави".

2 січня 1928 р. "Наша Земля" надрукувала звернення Василя Гренджі-Донського до редакційного комітету цього журналу, в якому письменник склав свої редакторські повноваження, хоч і не поривав із журналом цілком. Звернення він завершив патріотичними гаслами, які були кредом "карпатського соловейка": "Нехай живе рідне слово! Нехай живе рідна українська культура!" Нехай живе українізація Закарпаття для знищення чехізації!"

Це число "Нашої Землі" виявилось останнім, чеська поліція його заборонила. Але все-таки часопис, незважаючи на короткочасність свого існування, відіграв помітну роль. Зірка Гренджа-Донська так підсумувала дворічну діяльність часопису: "За два роки свого існування він виконав поважну роботу для національного усвідомлення української літературної мови, яка в 1930-х роках прийнялась загальною. Журнал справді українізував карпатських русинів. І це було головною метою поета".

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ЗАКАРПАТСЬКОЇ "ПРОСВІТИ" В ПУБЛІЦИСТИЦІ ВАСИЛЯ ГРЕНДЖІ-ДОНСЬКОГО

Серед джерел, які допомагають глибше зрозуміти роль "Просвіти" в житті нашого народу, вагомє місце посідає публіцистична спадщина Василя Гренджі-Донського. Сторінки історії закарпатської "Просвіти" В.Гренджа-Донський виклав на шпальтах журналів "Наша Земля", "Українське слово", газет "Свобода" і "Нова свобода". Великий фактичний матеріал міститься у спогадах і щоденнику "Щастя і горе Карпатської України", що побачили світ вже після смерті автора. Добрим словом згадував діяльність "Просвіти" В.Гренджа-Донський у своїх доповідях, виголошених на різноманітних форумах інтелігенції в Чехословаччині.

Даючи оцінку закарпатській "Просвіті", В. Гренджа-Донський справедливо відзначив, що саме завдяки їй "українська культура на Закарпатті росла, розвивалась". На думку письменника, велика заслуга товариства полягала в тому, що "витворилася своя інтелігенція, яка цю культуру підтримувала, живила".

Вже будучи загальноновизаним письменником, В.Гренджа-Донський у 1968 р. в Пряшеві прочитав доповідь "Українська культура на Закарпатті на початку кожного сторіччя і за першої Чехословаччини", яка опублікована в IX томі "Творів Василя Гренджі-Донського" (Вашингтон, 1989). В ній письменник детально зупинився на виникненні та діяльності "Просвіти". "Про українську культуру на Закарпатті, - писав він, - можна говорити почавши від дня 9-го травня 1920 року, коли основино "Просвіту", яка мала розпочати широку культурно-освітню діяльність". Хоча виникнення товариства пов'язане з іменем В.Гренджі-Донського, "ініціатором ідеї" був о.Е.Невицький. Він чомусь постійно відсувається на задній план. В 1918-1920-х роках саме Е.Невицький був найбільш енергійним культурним і громадським діячем у краї. І це ні для кого не було таємницею. Кореспондент галицького журналу "Літопис Червоної Калини" М. Творидло писав: "...Першим, що зачав свою організаційну працю, був о.Еміліян Невицький, парох із Уяка Спішської землі, тобто з тої країни наших земель, що висунулась найдалі на захід, бо під самі майже Татри...". Зі спомигів В.Гренджі-Донського довідуємось і про такий цікавий факт: серед людей, що "закладали українську "Просвіту", були також Й.Камінський і С.Фенчик - майбутні лідери русофільства в краї (Дет. про це див.: Вереш М. Омелян Невицький - піонер національного відродження Закарпаття // Календар "Просвіти" на 1995 рік. - Ужгород, 1995. - С. 166-168; Вереш М., Міщанин В. "Просвіта" і В.Гренджа-Донський //Карпатська Україна. - 1993. - 6 травня).

"Просвіта" почала свою роботу в дев'яти комісіях: реферат будови Народного Дому в Ужгороді, музейна й бібліотечна комісія, драматична, видавнича, комісія для назв місцевостей, театральна, організаційна, музична комісії та літературно-науковий відділ. Необхідно погодитись з твердженням В.Гренджі-Донського, що "Просвіта" вже за перший рік свого існування виказала велику діяльність. До музею придбано експонати музею Легочького з Мукачова, почали збиратися й цінності від приватних осіб. Придбано дев'ять рукописів із XIV - XIX століття, збірки старих друків, старих образів, барокових іконостасів, вишивок. Бібліотека за той перший рік існування придбала 1206 томів книжок".

В.Гренджа-Донський дав аналіз роботи всіх комісій "Просвіти" за перший рік її існування. Особливо активно працювала театральна комісія: "Драматичний кружок, - писав письменник, - за перший рік улаштував 10 літературних вечорів з відчитками та деклараціями, дав вистави "Гаталки-Полтавки", "Жидівки вихрестки", "На перші гулі", "Ой, не ходи, Грицю" і концерт в 59-ті роковини смерті Тараса Шевченка. Це було перше Шевченківське свято на Закарпатті... Театральна комісія пересела всю драматичну групу з драматичного гуртка в театр і дала почин утворенню

професійного театру ... Цей театр "Просвіти" розпочав широку діяльність в Ужгороді і на заїздах. Вже в першому році дав десятки вистав щороку, і на Закарпатті досі тільки не виданого, репертуару, що складався не тільки з наших класичних п'єс, але і з світового репертуару".

Запрошували й інші комісії. Василь Гренджа-Донський писав, що видавнича комісія вже за перший рік існування "Просвіти" видала книгу Луки Дем'яна "Чорт на аєст'ю", вибрані співомовки Степана Руданського, "Історію Підкарпатської Руси" Василя Пачовського, господарські поради селянам Миколи Творидла та інші корисні для населення книги. Комісія для назв і місцевостей "випрацювала і подала урядові проект правильних назв сіл, міст, присілкв, фільварків, хуторів, який випрацював Мирон Стрильський". Найскладніші обов'язки були покладені на організаційну комісію, яка "закладала філіялки і читальні не тільки на території Підкарпатської Руси, але і в Празі та в Братиславі". Літературно-наукова комісія почала видавати "Науковий вісник" та журнали. "Почин для утворення хорів" зробила музична комісія. Так описав перші кроки діяльності "Просвіти" В. Гренджа-Донський.

"Просвіта" швидко набирала розмаху і сили. Вона мала в Ужгороді "чотириповерховий свій народний будинок, із кінотеатром, із клубом, музеєм цікавих і рідкісних експонатів, бібліотекою, в якій знаходилося вже понад 10.000 книжок. Це був наш головний центр. Молодь щовечора приходила до читальні, на розвагу, на галчі, забаву. Тут відбувалися проби вистав, курси танців, проби хорів, відчити. Десятки приміщень давали можливість всесторонньої діяльності". В.Гренджа-Донський звернув увагу на той факт, що з утворенням товариства "по всій Карпатській Україні корчми порожні, зате читальні "Просвіти" переповнені". В цьому і полягало одне з завдань товариства, на чому неодноразово акцентував увагу А.Волошин. Все це давало можливість і право В.Гренджі-Донському зробиати експовок, що в 20-30-х роках "вже можемо говорити про великий рух української культури". Згадав "Просвіту" В.Гренджа-Донський у своєму інтерв'ю львівській газеті "Новий час" у жовтні 1935 р.: "Єдина "Просвіта", що перед десятима роками мала можливість видавати книжки ...".

"Просвіта" жила і боролась за своє існування завдяки ентузіазму її активістів і простих закарпатських селян. Чехословацький уряд жодної фінансової підтримки не надавав. Виняток становив хіба-що колишній президент ЧСР Т.Г.Масарик, який здрував значні кошти на спорудження Дому товариства та на деякі інші цілі "Просвіти".

В. Гренджа-Донський у "Спогадах" описав свою поїздку 21 лютого 1933 р. до Волового (Міжгір'я). "Взяв тиждень відпустки, щоб з д-ром Михайлом Брашайком сьбіти Волиньську округу і серед інтелігенції збирати декларації жертв на санацію "Просвіти", зглядно ужгородського Народного Дому". Поїздка була досить успішною, бо вдалося зібрати близько тисячі крон на "Просвіту". Допомогли місцеві інтелігенти (патріоти Й.Дудикевич, С.Фігура, Я.Завальницький, М.Шимоня, С.Бобинєць та багато інших).

"Просвіта" видавала багато книг і різних друкованих видань. Символічно, що перші поезії молодого Гренджі-Донського були надруковані у просвітянському журналі "Пічка", а в 1926 р. саме "Просвіта" видала цикл віршів поета під назвою "Трембіта".

Гренджа-Донський був активним членом товариства. За словами дочки поета Зірки Гренджі-Донської, його нерідко можна було побачити в театральних та інших організаціях, він часто виступав зі своїми поезіями на вечорах і концертах. В 1927 р. Гренджа-Донський очолював театральні справи при Головному відділі "Просвіти". Відомий театральний діяч краю Юрій Августин Шерегій пригадував, що в 1927 р. до театру було "запрошено нові мистецькі сили ... і кращі аматорські сили... Референтом в театральних справах до Головного відділу "Т-ва "Просвіта" було обрано Василя

Гренджу-Донського" (Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто-Прийшів-Львів, 1993. – С.164). Один із близьких соратників А.Волошина Августин Штефан пригадував: "...в "Просвіті" ... мав я нагоду пізнати нашого письменника, як людину, і я переконався, що Василь Гренджа-Донський був щирим українським патріотом. Він пристрасно любив свій народ, свій рідний край, наші зелені Карпати, в серці яких він народився і зростає". А тому йому було боляче, коли "Просвіта" сповільнювала темпи поступу, хоча необхідно врахувати, що головним винуватцем був грошовий фактор. 10 грудня 1935 р. В.Гренджа-Донський записав у своєму щоденнику: "... "Просвіта" продовжує векслі, а це видає книжки, на жаль. Колись книжки видавала масами, а тепер ледве споможеться на один календар, та й той поганий".

Гренджа-Донський не ідеалізував діяльність "Просвіти". Він піддавав різкій критиці негативні явища в житті окремих просвітян. "Хоч я є членом клубу в "Просвіті", - писав Василь Степанович, - заходжу туди зрідка. Там людей повно, і що ж вони роблять? Ціліснічний вечір до півночі грають у карти і балакають... І як отак люди можуть збувати дорогий час".

Закарпатська "Просвіта" зазнала великої матеріальної шкоди після сумнозвісних рішень Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. Гренджа-Донський, що брав активну участь в евакуації, відзначав: "З великого книжкового фонду (до 20 000 книг) та цінних музейних експонатів щось вдалося нам врятувати до Перечина. Решта книг та експонатів пропала в Ужгороді, бо бродіївці та фенциківці зводили з нами бійки за музей і бібліотеку, де були і старинні рідкісні експонати". Та найбільший удар "Просвіті" був нанесений угорськими гортистами в березні 1939 р.

Трагедія Карпатської України, трагедія "Просвіти"... Переслідували і розстрілювали не тільки січовиків, які чинили опір агресору, їхню долю розділяли також просвітяни. Страшні відомості містить у собі щоденник В.Гренджі-Донського "Щастя і горе Карпатської України". Просвітянина Василя Гримута з Берегова задротували в угорський коштабір, а Гната Савку з Нетрівця "побили тільки за те, що знайшли в нього печатку читальні товариства "Просвіта". Гортисти розстріляли хустського просвітянина Ілька Ващиница "тільки за те, що був членом "Просвіти". Така доля судилася також послові Союму Карпатської України, голові "Просвіти" у Вишніх Верцельках І.Гризі. Дравецького секретаря читальні "Просвіта" Івана Мигалину нобито під смерть".

В.Гренджа-Донський часто бував у керівника просвітян с.Ізки Степана Бобинця. Він завжди високо цінував це село, яке в повному складі було в "Просвіті". З приходом угорських військ ізківчанам теж довелося скрутно. "В селі Ізках, - писав В.Гренджа-Донський, - попався до рук жандармів список членів товариства "Просвіта", а тому, що це село було одним із найсвідоміших. членами "Просвіти" були майже всі, 16 жандармів у нелюдський спосіб побили людей і пригрозили, "що як ще посміють бути "українами", то повішають їх на смереки".

Аналогічне творилося і в інших селах та містах Карпатської України. "В селі Пацканьові, - читасмо в щоденнику В.Гренджі-Донського, - арештували мадярські жандарми просвітянина старого Скучку і його 26-річного сина січовика Михайла Скучку. Повели їх на фару (помешкання священника) і перед мадяроном попом Мільном почали їх бити. А коли піп показав жандармам якісь свої записки і щось шепнув до вуха, то жандарми, б'ючи ув'язнених кольбою у спину, повели їх на нові тортури до школи.

Тут прив'язали їх до лавки, і два жандарми й два вояки били їх цілий день за те, що були членами української "Просвіти".

Отже, угорські гортисти добре усвідомлювали всю небезпеку з боку "Просвіти", яка за двадцять років високо підняла рівень національної свідомості краян. І як не

погодитись з ветераном "Просвіти" Олександром Пайкошом, що "єдиним зв'язувачням у виroku було: "Українську діяльність проводив".

Історія закарпатської "Просвіти" повинна бути ґрунтовно досліджена. Сподіваємось, що публіцистика Василя Гренджі-Донського багато в цьому відношенні допоможе сучасним дослідникам.

ВАСИЛЬ ГРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ У СПОГАДАХ ДРУЗІВ

Завдяки Василю Гренджі-Донському ми дізналися багато цікавого про президента Карпатської України Августина Волошина, голову Союму Августина Штефана, керівника Гуцулської республіки Степана Клочурака, послів Союму братів Михайла і Юлія Брашайків... Гренджу-Донського справедливо вважають першим дослідником Карпатської України та біографом головних її діячів. Переважна їх більшість були особистими друзями відомого закарпатського письменника, вони писали свої спогади про нього. Скупі архівні документи не дають можливості поглянути на Гренджу-Донського, перш за все, як людину. Нерідко перед нами впливають факти, які в тій чи іншій мірі тільки фіксують його участь в окремих подіях. Саме тому важливим джерелом, яке часто доповнює архівний матеріал, є спогади. Отже, Василь Гренджа-Донський у спогадах...

Одним із перших відгукнувся на смерть Василя Гренджі-Донського відомий політичний діяч краю 20-30-х років, соратник письменника Августин Штефан. Пролідувавши головні віхи в житті Гренджі-Донського, А.Штефан із сумом і надіями пише: "Василь Гренджа-Донський помер, але його літературний заповіт живе у вільному світі. У вільній Соборній Україні карпатські українці його не забудуть. Будуть його поминати, спашщину від нього досліджувати. Гренджа-Донський жив, працював і страдав не даремно!" До цього додамо, що ці слова були сказані в 1975 році, коли до проголошення незалежності України залишався ще добрий десяток років. Весь цей час Гренджу-Донського вважали на його батьківщині українським буржуазним націоналістом, зрадником народу, якому він, насправді, служив усю своє життя. Августин Штефан був пророком - сьогодні незалежна Україна вважає Гренджу-Донського своїм видатним сином.

Незважаючи на постійну зайнятість, Василь Степанович був веселою і життєрадісною людиною. Голова Пресової Служби Карпатської України, близький соратник Гренджі-Донського Володимир Комарницький пригадував: "Одного дня в Нижньому Сінеєвірі зголосився в мене якийсь молоденький пластун і заявив, "що там над потоком" поет Гренджа-Донський запрошує мене на вечерю. Хоч "Василів ресторан" був замаскований між кущами, найти його було легко, бо відтіля підносилися хмари густого, чорного диму. З поза кущів вийшов Василь у високій палеровій торбі на голові з написом "Ісаак Каган". Сорочка - майже чорна з сажі, а його доня Зірка мала козацькі чорні вуси... Сіли ми на камені. Спочатку подав нам печені рижики на кружку сирій цибулі, відтак сиру ковбасу на вуголь ... На десерт були коломийки, які можна було читати з свого записника, співати чи вигойкувати з власної пам'яті чи безпам'яті. Відтак Зірка і ще двоє пластунів пішли робити порядок і розмовляли про минуле і майбутнє, і то в загальному оптимістично".

Василь Гренджа-Донський був добре обізнаний з народними повір'ями і легендами. Михайло Бажанський пригадував, як він з Василем Степановичем у табірні пластуни готувалися до свята Івана Купала: "Як тільки ми прийшли розглядати в поблизькому ліску сухі дерева, які можна було б зрубати на ватру, він почав оповідати про ці близькі околиці, в яких він казав, жили відьми.

- Тут треба бути обачним, - сказав до мене, - на цій полонині, яка починається за цим лісом, можна ще і тепер зустрінути страшну потвору, про яку давні люди оповідали. Ця фантастична казкова істота, мабуть, ще й сьогодні чатує десь там в нєстрах, чи на верхів'ях спорохнявілих дерев. Вона, неначе повітруля, чи якась яга або чаклун пильнує свос царство".

В очах Михайла Бажанського Василь Гренджа-Донський був незвичайною і неординарною людиною. Він "часто відхилявся від усталених норм поведінки. Створив собі світ, свій стиль свого власного життя, зумовленого суспільним, економічним і політичним ладом свого часу. Був еманациєю свого часу. Відбиткою його вимірних героїв. Хотів жити і працювати і бути корисним за великим рахунком, творити нові цінності, які стали би справді гідним вкладом у скарбнищу духовної культури народу під Карпатами..."

Василь Степанович напружено працював, його робочий день був, як правило, ненормованим. Для того, щоб зняти напругу, письменник любив відправитися в яку-небудь мандрівку. Майбутній посол Союму Василь Пазуханич пригадував, як одного разу письменник звернувся до нього з пропозицією:

- Пане Василю, їдьте з нами на вакації роверами з Ужгорода на Говєрлю. Маруся Кукурузова-Король теж не один раз знаходилася в оточенні сім'ї Василя Степановича під час мандрівок. "Гренджа-Донський, - пригадувала вона, - був завжди провідником на цих прогулках і добрим кухарем з його неперевершеною "циганською печенею". Тоді ні його дружина Маруся, ні донька Зірка, ні я не втручалися до куховарського ремесла".

Василь Гренджа-Донський завжди піклувався про людей і це було характерною рисою його широкого доброзичливого характеру. Як кажуть, людина пізнається в біді. Після трагедії Карпатської України Василь Гренджа-Донський був заарештований і ув'язнений до уторського концтабору. Антін Кушинський детально описав перебування відомого письменника в таборі та його поведінку: "На всі ті звинувачення не було ради. З боєм та жахом спостерігали полонєні, бо на якісь найнеобережніші зауваження діставали карні побойі від вартових. Лише один раз за всіх нас голосно й рішуче обізався Василь Гренджа-Донський. А сталося це тоді, коли одного дня до концтабору прибув якийсь вищий мадярський старшина, видко, що на інспекцію. Він у супроводі кількох старшин і вояків обходив наші лежачі ряди. Коли він наблизився до лежачого Гренджі-Донського, то Василь несподівано для всіх схопився на ноги і, ставши перед тим начальником, голосно заговорив до нього по-мадярськи і почав скаржитися йому на все те, що і як поводитись з полонєними варта концєтраку. Гонєви схватили Гренджу-Донського за руки і штовхнули, щоб він ліг і перєрвав своє жагалєння. Але інспекційний начальник все вислухав, щось коротко відповів поєтові і вийшов з кошари. Протягом години або й довше після того несподіваного епізоду нічого не діялось. Але ось покликали Гренджу-Донського на допит і по довшому часі привели його аж згорбленого від побойі. Він впав на свос логовище й довго нічого не міг спокійно говорити, лише просив води".

Таким був Василь Гренджа-Донський – поєт, письменник, бунгар, який завжди інтерєси народу ставив вище за власні.

ЯКОЇ УКРАЇНИ ХОТІВ ВАСИЛЬ ГРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ

Численним шанувальникам Василя Гренджа-Донського більш відомий як поєт, письменник і редактор "Нової свободи". У своїх творах Василь Степанович постійно акцентував на тому, що населєння, яке з правданних часів засєляє Срібну землю, є українцями, а не русинами, угроросами, карпаторосами, "русскими" тощо. Завдяки публікаціям останніх років український читач чимало дізнався про життєвий шлях

"верховинського соловейка", його багатогранну просвітницьку і творчу діяльність. В центрі цього скромного дослідження - публіцистика Василя Гренджі-Донського, присвячена ідеї соборності українських змелів, яку постійно проповідував і відстоював славетний наш земляк.

Своє кредо Василь Гренджа-Донський виклав ще на початку 1929 р. у листі до редакції "Вперед", яка звинувачувала поета, що він "продався комуністам і ласться на всіх і вся, хто не признає комунізму". Відповіддю Гренджі-Донського було: "Мое минуле - відкрита книжка. Хоч чую себе письменником - оборонцем покривджених, комуністом я ніколи не був і не є, а є я українцем по переконанню, радикальним націоналістом, і як син селянина пошу в серці долю того пригнобленого селянства, що віками гинуло у ярмі".

Десяким сучасним супердемократам дуже б хотілося зобразити Гренджу-Донського в образі непослідовного діяча, який двома руками підтримував уряд Волошина, а живучи в післявоєнній Чехословаччині, яскравими барвами описав прихід в край радянської армії. Справді у Василя Степановича є такі твори, але ті, хто звинувачує цим коміроматом відомого поета, не зуміли побачити головного. Повернемося знову до Василя Гренджі-Донського: "... Дуже помиляються ті панове, що думають, що я ... лягати му нинішню українську владу. Ні, панове! .. Україна мені рідна, мила, Україна мені дорога хоч би вона звалася навіть і радянською, але вона після 300-літньої неволі встала і живе! Україна є і 40-мільйонний народ, який любившись до своєї рідної культури, не загине, а піде своїм шляхом".

Таким чином, якою б чужою не була для Гренджі-Донського радянська влада, він завжди на перше місце ставив головне - український народ. А коли Василь Степанович вітає возз'єднання краю з Радянською Україною, то вітає не пануючу ідеологію, а віковічне прагнення закарпатських українців до злуки зі своїми братами. Хіба не цій святій ідеї був присвячений чи не кожний номер "Нашої Земля", яку редагував Гренджа-Донський? "Було б убивством застановити і зліквідувати журнал, що мав і має велике значення для національного освідомлення українського Закарпаття". Не просто Закарпаття, а українського. І це не лише слова...

Для того, щоб вважати наш край українським, Гренджа-Донський переглянув масу літератури та історичних джерел і на підставі всього цього написав наукову працю "Матеріальна і духовна культура селян Волівської Верховини кінцем XIX і початком XX століття". Він доводить, що був період в історії краю, коли наша земля входила до складу Київської Русі, бо "берецький жулан Григорій відмовив послуху угорському королеві, заявляючи, що він є урядовцем руського князя Лева ... В ті часи, отже, Закарпаття належало до Галицько-Волинської держави". Племена угрів для Гренджі-Донського - кочівники, які вчинили навалу на нашу землю. Вже до їх приходу "наші прапредки в Ужгороді мали свого легендарного князя Лаборця". Глибоке переконання поета в тому, що наш край український. В його статті "Конгрес народовецької молоді Підкарпаття", який надрукувала "Свобода" (1929, 11, липня), читаємо: "... Ми є частиною того великого українського народу, що живе за Карпатами і від нього культурно ніколи не відірвемося. Мадяр, німець, поляк в ЧСР може назвати себе мадяром, німцем, то ж і нам можна себе назвати назвою того матірнього пня, з котрого ми походимо і до котрого ми признаємося".

Василію Гренджі-Донському було боляче, що його земляки, яких душили різні чужеземні влади, відставали рівнем національної свідомості від українців Галичини. Будучи проїздом у Галичині, тишився, що не зустрів у Самборі "української панночки чи хлопця, що говорили б інакше, як по українськи" і жалів, що "багато води потече доли нашою сивою Тисою, доки виросте наша інтелігенція до тої висоти, що галицька". І, дійсно, так було, але, що стосується Гренджі-Донського, то він все робив для того, щоб прискорити цей процес. Він вірив у воскресіння свого народу, який тисячі років стояв на колінах, був рабом. "Куймо сильні характери, виховуймо

залізних борців... Тільки вільні - воскреснемо вповні". І такий день настав - 15 березня 1939 року, коли вперше за свою багатостраждальну історію наш край став вільним, незалежним. Став незалежним не для того, щоб відірватися, а щоб з часом назавжди возз'єднатися з великим українським народом.

Василя Гренджу-Донського ставимо в один ряд з такими носіями ідеї соборності всіх українських земель, як Олександр Олесь, Богдан Лепкий, Зореслав. Це завдяки їм, цим справжнім синам свого народу, Україна виборолала незалежність і стала вільною.

ОЛЕКСАНДР ДУХНОВИЧ В ПУБЛІЦИСТИЦІ В.ГРЕНДЖІ-ДОНСЬКОГО

Літературна спадщина Закарпатського будителя Олександра Духновича зробила великий вплив на творчість переважної більшості постів і письменників нашого краю. Не залишився осторонь такого впливу і Василь Гренджа-Донський. Численні дослідники його творчості неодноразово акцентували на цьому свою увагу. Необхідно погодитися з твердженням, що В.Гренджа-Донський добре освоїв творчу спадщину О.Духновича і "надав слову нового звучання, небувалої до того сили" (Молодь Закарпаття.- 1988. – 28 травня). Заслуговує на увагу дослідження сучасного українського літературознавця Юрія Балеги "Сини свого народу. Традиції О.Духновича в творчості В.Гренджі-Донського", в якому автор довів спільність патріотичних і національно-визвольних мотивів літературної спадщини двох визначних поетів Срібної землі (Твори Василя Гренджі-Донського. – Т. XI. – Вашингтон, 1990. – С. 436-439). Про чільне місце О.Духновича в творчості Гренджі-Донського також писали М.Молнар, Ф.Коваль, С.Пеленський та деякі інші дослідники.

В центрі даного дослідження знаходиться публіцистична спадщина В.Гренджі-Донського про О.Духновича, яка не аналізувалася сучасними вченими. Для В.Гренджі-Донського, О.Духнович - "наш підкарпатсько-руський славний пост", "наш будитель", "духовний великан". Уже будучи визнаним письменником, В.Гренджа-Донський, даючи аналіз розвитку української літератури в Закарпатті, підкреслив, що "Духнович в минулому сторіччі лишив по собі добрі сліди" (Твори Василя Гренджі-Донського. – Т. X. –Вашингтон, 1988. – С. 298).

Перше знайомство майбутнього поета з творами О.Духновича припадає на дитячі роки. "Всі ми, що ходили до українських церковних шкіл, - писав В.Гренджа-Донський, - вчилися із букваря Духновича. Досі зарився в мою пам'ять віршик Духновича в тому Букварі:

"Мамко, мамко, купи ми книжку,
тинту, папір і табличку,
бо я їду до школи
учитися поволи ..."

У своїй статті "Як я завчав писати" В.Гренджа-Донський з великою любов'ю пригадає свого вчителя Станка, який "співав вірш Духновича "Я русин був єсьм і буду", підібравши його під якусь мелодію" (Твори Василя Гренджі-Донського. – Т. IX. – С. 404). Про місце О. Духновича в його дитячій душі поет писав також у своєму ґрунтовному науковому дослідженні "Матеріальна і духова культура селян Волинської Верховини кінцем ХІХ і початком ХХ століття".

В.Гренджа-Донський критично відносився до пізньої творчості О.Духновича, як і його невдалих епігонів. У статті "Дальший розвиток української літератури в ЧСР" він писав, що "далі його літературні епігони - з невеликими виїмками - вже на такій висоті як автор Букваря, не були, а навіть більшість із них була більш на шкоду,

як на користь українській літературі". На це звертали увагу І.Я.Франко, а пізніше Ф.Коваль і С.Пеленський. Однак, В.Гренджа-Донський не погоджувався із своїми політичними противниками, які намагалися зробити з Духновича виключно "руського" поета. У статті "Велика буря - з нічого" він пише про "великих великанів Бачинського, Духновича, Крालицького" як про українських культурних діячів. На його думку, "вони були більш розумними, зрячими й чистими людьми, як нинішні претенденти на провідників" /Українське слово. - 1937. - 11 листопада/. Сучасні Гренджі-Донському політикани готові були "розпізнати" Духновича за його українство. Можливо, йдеться про вірш Духновича "Бо свої то за горами ...", в якому він закликав до єдності всіх українців.

У 1923 р. В.Гренджа-Донський опублікував статтю, в якій проаналізував працю будителя "Добродетель превyšаєт богатство" (А.Духнович о пчолах // Подкарпатське пчолярство. - 1923. - Ч.1. - С. 3-5).

В.Гренджа-Донський, працюючи редактором різних газет і журналів, багато зробив для пропаганди творів Духновича. Яким би не було відношення Гренджі-Донського до окремих етапів життя і діяльності Олександра Духновича, він завжди залишався для нього будителем закарпатських українців і ворогом для панівних класів, який "Читати навчає своїх гречкосіїв,

Ще й книги узявся писати для них

І гасла ворожі між ними він сіє...

А де ж він, а де ж він, поет-бутигівник?"

(Твори Василя Гренджі-Донського, - Т.1.- Вашингтон, 1981. - С.96).

ЩОДЕННИК "ШАСТЯ І ГОРЕ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ" ВАСИЛЯ ГРЕНДЖІ-ДОНСЬКОГО - ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

У жовтні 1938 р. Василь Гренджа-Донський почав писати щоденник, присвячений Карпатській Україні. Тоді він не являв собою чогось єдиного, цілого, завершеного. Проживаючи в Словаччині, складав до купи розрізнені записки і вирішив їх видати окремою книжкою під назвою "Малярські звірства". Однак цього зробити не вдалося. Словаччина стала союзником Угорщини і Німеччини в роки війни і вихід у світ таких обвинувачувальних матеріалів міг, як вважали, зашкодити "братньому" союзові угорців і словаків. Не вдалося видати цю книгу і пізніше. Втративши всі надії, Гренджа-Донський повністю віддав себе роботі над художніми творами. В останні роки життя він працював над романом "Сини Верховини"...

Після смерті батька дочка Зірка вирішила на свої кошти видати 12-томне зібрання його творів. У 8-му томі цього видання поміщено щоденник В.Гренджі-Донського "Шастя і горе Карпатської України". В передмові до нього упорядники тому й пишуть: "Ми раді, що, хоч із великим спізнанням, - бо майже 50-ох роках після цих історичних подій, - маємо можливість сповнити бажання автора й опублікувати його цінні матеріали". Мрія письменника здійснилася, але вже після його смерті.

Щоденник Василя Гренджі-Донського складається з двох великих за обсягом розділів, які доповнюють один одного. У першому - "З великих днів Карпатської України" - описані події з 7 жовтня 1938 р., коли політичні сили краю завершили боротьбу за автономні права, до 15 березня 1939 р., коли закінчилося останнє засідання Союму Карпатської України, на якому була проголошена незалежна держава і обрано президентом Августина Волошина. Автор у першому розділі щоденника детально описав прихід до влади А.Бродія, його арешт і призначення Прагою прем'єр-міністром А.Волошина, соціально-економічну і політичну діяльність обох автономних урядів. На сторінках цього розділу читач знайде великий

фактичний матеріал про напади угорських і польських терористів, антиукраїнську діяльність проуторської "п'ятої колони". Письменник не замовчує також конфлікти, які виникали в українському таборі.

В.Гренджа-Донський детально описав вибори і самі засідання Сойму Карпатської України. Він наводить наслідки голосування по всіх округах краю, не маючи жодного населеного пункту. Як відомо, із 92,5 % населення, яке взяло участь в голосуванні, 92,4 % - проголосували за Українське Національне Об'єднання, яке очолював Федір Ревай. "Цим успіхом можемо бути горді, - писав В.Гренджа-Донський, - ніхто не сподівався, навіть крайні оптимісти не очікували такої перемоги. Скажіть тепер, будь ласка, чи після цього наш народ не є зрілим до державного життя?!". Перший розділ завершується вторгненням угорських гортистів у Карпатську Україну, коли "дикий азіят рушив брутально своїм брудним чоботом здавити вимріяну Волю".

Другий розділ щоденника - "Під чоботом окупагта" - присвячений трагедії Карпатської України та її мужніх захисників. Його хронологічні межі охоплюють період з 15 березня до кінця серпня 1939 р., коли В.Гренджа-Донський емігрував до Словаччини. Цей розділ, фактично, обвинувачує звітства угорських гонведів та терористів над місцевим населенням. Знаходячись у тячівській в'язниці, а згодом у концтаборі Вор'юлопош, В.Гренджа-Донський скрупульозно записував свідчення військовополонених, причому робив це нелегально, ховаючись від адміністрації концтабору. У другому розділі поміщені матеріали, в реальності яких сучасний читач почне сумніватись. Однак, так воно було в дійсності. Самі за себе говорять назви свідчень - "Знушання в Кривій", "Мадярьський вояк полоненому вибиває око", "Замордування учителя Дмитра Остапчука", "Знасилування і морд жінок", "Мадяри поріють черева, щоб вилазили кишки", "Гоплять січовиків живими в Тис", "Штаба заліза до шиї січовика", "В державній лікарні в Кривій ранених розстрілюють кулями "дум-дум", "Гонведи грабують, штиком видобувають золотий міст із рота" тощо. Неабияку цінність становить додаток до щоденника, в якому поміщено список загиблих січовиків. Він нараховує 116 чоловік (Для порівняння див.: Стерчо П. Карпато-українська держава. - Львів, 1994. - С. 253-255).

В чому ж сила щоденника Василя Гренджі-Донського? Сила його в правдивому висвітленні подій. Він нічого не видумує, а пише все так, як йому переказували. "ІЦастя і горе Карпатської України" - це не стільки книга автора, як збірник спомиініл багатьох людей, які пережили радість і трагедію 1939-го року. І саме тому щоденник Василя Гренджі-Донського - цінне джерело для вивчення історії Карпатської України. В них історик наших днів може почерпнути для себе безліч фактів, яких не знайде ніде. Не випадково, що щоденник високо оцінив відомий історик Петро Стерчо. Говорячи про важливість щоденника, він писав: "Ці хронікерські записи маюмь більшу документальну важливість від якого небудь старовинного літопису, що на нього історики покликаються з повагою і достовірністю, бо писані вони кожного дня, коли ті події відбувалися, тому і відображені в них безпосередні враження".

ГАЛИЧАНИ НА ЗАКАРПАТТІ. ВАСИЛЬ ГРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ РОЗПОВІДАЄ...

В Галичині з великим захопленням прийняли звістку про те, що Закарпаття стало автономним. Польський уряд негативно поставився до цього акту і почав вести консультації з урядом Угорщини про спільний польсько-угорський кордон. Коли це стало відомо, в Галичині відбулися масові демонстрації протесту проти такої політики польської влади. В.Гренджа-Донський високо оцінив таку солідарність, бо

це, на його думку, кувалася "українська воля Закарпаття і Прикарпаття у вогні і крові". Уряд тодішньої Польщі добре усвідомлював, що надання Закарпаттю прав автономії приведе до заворушень з боку українських сил у Галичині, які теж вимагатимуть автономії. Незабаром так і сталося. "З газет довідуємось, що в Галичині українці вимагають від поляків територіальну автономію", - пише в своєму щоденнику Гренджа-Донський.

Уже наприкінці 1938 р. почалися масові переходи польсько-чеського кордону. "З Галичини стихійно переходять молоді люди, переважно селянські хлопці...". Цей процес посилювався після проголошення наказу про створення Карпатської Січі. Чехословацький уряд вороже ставився до таких нелегальних переходів свого кордону. Існують сотні свідчень очевидців, коли жандарми заарештовували перебіжчиків і через деякий час повертали їх назад. Правда, і серед них знаходилися чесні люди, які дивилися "крізь пальці" на цей процес. До них слід віднести і Йосипа Рушака, який угорських терористів заарештовував, а галичан відпускав.

У 1938 р. на Закарпатті з'явилася велика група колишніх кадрових військових галичан. Тепер важко собі уявити Карпатську Січ без них. На це звертав увагу і Василь Гренджа-Донський: "З боку військового штабу складалася з фахових військових частин, що кінчили старі австро-угорські, німецькі, російські, чехословацькі та польські офіцерські школи і були старшими в ранзі від чотара до полковника включно. Мозком був полковник Гузар, а виконавцем поручник Чорний".

Василь Степанович був особисто знайомий з полковником Колодзінським, який на Закарпатті діяв як "полковник Гузар". Коли з 13 на 14 березня 1939 р. різко загострилась міжнародна обстановка і ймовірним стало вторгнення угорських військ, саме Гузар вимагав від Августина Волошина негайно озброїти січовиків. Він хотів окремі січові загони вислати на угорський кордон і саме там дати бій інтервантам. Прем'єр-міністр вагався: він то надіявся на чесність гітлерівських обіцянок, то просив у чеського уряду військової допомоги. Проте скоро стало зрозуміло, що ні Німеччина, ні Чехословаччина не допоможуть. Останні замість того, щоб допомагати Січі у випадку угорської агресії, самі зав'язали бої з січовиками. З'явилися перші жертви. 14 березня полковник Гузар очолює оборону січового готелю. Він кілька разів заявляє Волошину про слабкі сторони оборони, просить підкріплення.

... Штурм готелю продовжувався. З шостої до дев'ятої години січовики героїчно захищались. Кілька разів чехословацьке командування вимагало припинити опір, однак Гузар відповідав, що "ворогам січовики зброю не зложать". Тільки одержавши наказ А.Волошина, і то при умові, що зброю складуть не чехам, а прем'єру, Гузар віддав наказ про залишення готелю.

На нашу думку, великою помилкою уряду Карпатської України було те, що тільки 15 березня військовий міністр Степан Ключурак підписав наказ про створення нового штабу Карпатської Січі. Його очолив полковник Сергій Єфремов, який теж не міг обійтися без полковника Гузара.

Останнім часом в історичній літературі нерідко з'являються твердження, що між закарпатцями і галичанами існували численні конфлікти. Про це говорили ще в лютому-березні 39-го. Василь Степанович теж не міг про це не сказати. "Шпиготіння про якісь конфлікти в "Карпатській Січі" продовжуються, - писав він 22 лютого у своєму щоденнику, - але це не відповідає дійсності. Є правдою, що невеликі непорозуміння між нами - автохтонами й галичанами існують, а то з тієї причини. що галичани в надзвичайно радикальний спосіб виступали проти Польщі, а ми

старасмось трохи їх гальмувати. Галичани хотіли би викликати якийсь інцидент, сподіваючись, що до того вмішасться Німеччина і звільнить Галичину. Але це газардна гра, можемо затратити і Карпатську Україну, і з Галичиною нічого не вийде... Маленька Карпатська Україна не звільнить Західної України, не в силі звільзити, то чо ж такого небезпечного сусіда зачіпати...". Можна зрозуміти радикальність галичан, коли пригадаємо, скільки мук переніс цей народ в роки панування сананційного режиму. До речі, через деякий час ці невеликі непорозуміння, що виникли між галичанами і закарпатцями, припинилися.

Галичани взяли найактивнішу участь в обороні Карпатської України від угорських гортистів. Не їхні вина в тому, що молода українська держава була потоплена в крові, причому немало її пролили й галичани. А тому диву даєшся, коли читася, що галичани першими втекли з поля бою. Так можуть говорити тільки ті, хто не читав Гренджу-Донського, та не тільки його. У щоденнику Василя Степановича, особливо в його другій частині "Під чоботом окупанта", міститься безліч доказів того, що галичани повністю розділили з своїми закарпатськими братами всі старждання і муки. Грендж-Донський одержував факти від своїх товаришів по табору, які приходили дещо пізніше за нього, а також багато цікавого він почув і від угорських солдатів, які часто любили похизуватися своїми "подвигами". На перших порах уторці розстрілювали всіх січовиків без вибору, а через деякий час формували окремі групи з галичан і передавали останніх полякам. Так, 21 квітня вони "відправили з концентраційного табору групу галичан до Польщі - близько 60 людей. На границі в Ужкю передали полякам. Поляки цих нещасників ще на очах мадярських вояків почали масакрувати і вели під один беріг, де вже ждали їх польські кулемети". Про це Василь Степанович написав і у вірші:

"Галичан передавали
в руки полякам-бандитам,
Не дійшли вони до Львова,
на кордоні їх убито".

Деякі групи галичан перейшли кордон Румунії, сподіваючись на порятунок, однак негтайно були передані в руки тих самих уторців, які після жакликих катувань у тчівській тюрмі в свою чергу передавали їх до рук поляків.

Нелегко читати щоденник В.Гренджі-Донського. Чигаєш і очам своїм не віриш, що все, описане в ньому, - правда. Справді Хрестові муки перенесли галицькі січовики. "...Галичан відвели на півтора кілометра далі в ліс, яким проходила фронтова боева лінія за світової війни. Тут їх розп'яли на деревах. Поперш поприв'язували їм руки заржавілим дротом, що знайшли в старій фронтовій лінії, відтак розп'яті руки й ноги поприбивали залізними скобами та великими пв'яхами, що ними прибивають рейки на залізницях. Над розп'ятими, але ще живими героями почали поляки і мадяри знущатись, плюючи їм у вічі та б'ючи їх рушницями". Після всього цього їх розстріляли. Василь Степанович писав, що розп'яті герої віддавали свої шляхетні душі з словами: "Слава Україні!" і співом "Ще не вмерла Україна".

Відомо, що в січових загонах були і дівчата з Галичини. Їх теж чекала страшна доля. "Котра з галичанок попалася в руки цих злочинців, - писав Грендж-Донський. - а ще до того не знищила завчасу січової легітимації, чи не спалила уніформи, ті всі після тілесних і душевних мук були ганебно замордовані".

Вже перебуваючи в Братиславі, в червні 1940 р., В.Грендж-Донський склав список загиблих воїнів, у якому нараховується 116 чоловік. З нього видно, що в боях загинули або були люто закатовані галичани Василь Бойчук, Тимко Проць, Василь

Саблюк, Зенон Коссак (Гарнавський), Михайлюк, Монюк, Дужий, Кушнір, Мелешко, Орлович...

Знущання над січовиками не припинялись і після їхньої смерті. "Карпатський солов'як" навіть повірити не міг в таке. В Нижніх Верецьких розстріляли групу січовиків-галичан, а трупи залишили лежати тижнями. Місцевому населенню було суворо заборонено їх ховати. До цих "трофеїв" мадяри приходили майже щодня, щоб бачити жертви свого "геройства". "При тому знущались над трупами, смішувались, до гола роздягнених трупів стріляли, кидали в них багнетами, хто краще потрапить..." І лише тоді, коли трупи почали повністю розкладатись, навколишнім селянам було дозволено зібрати їх і поховати в землю. Славний син свого народу В.Гренджа-Донський вірив, що прийде час помсти:

Пождіть, пождіть, брати мої,
Прийде ще наше свято,
За ту нужду, за кривду, глум
Ми помстимось завзято".

Нелегкою була і доля тих, хто опинився в концтаборі. Жахливі знущання, часті побої, причіпки жандармів за будь-яку повину... Угорці примушували в'язнів відповідати на запитання угорською мовою. Галичанам це не вдавалось. Василь Степанович писав, що галичанин Василь Федів із ссла Жаб'є не вмів вимовити правильно "Іт водьок" (я тут), і жандарм так ударив його, що кров'ю залилось око хлопця... В'язень-галичанин був змушений по тричі повторювати правильно що фразу, і після кожного разу йому завдавали болючих ударів. Дехто з галичан, що були затримані при переході кордону і повернуті назад, навіть не зізнались, що вони галичани. Так, Микола Григорчук і Микола Шторм назвались німцями, і їх у деякій мірі це рятувало. Гренджа-Донський за них дуже переживав і просив бути обережними, адже вони говорили по-українськи.

В середині 1939 року з Василем Степановичем стався досить дивний випадок. На нашу думку, запис у шоденнику за 12 травня 1939 р. багато що може роз'яснити про позицію відомого закарпатського поета і письменника. "Вліпив в морду одному нашому панкові "рутенові". Десятник став з ним "політикувати" і наш браток в мадярській мові запевняв, що ми - чесні русини, "українці" - то другі...галичани..., а ми - добрі і вірні русини...". Я як це почув, то з другого кінця лечу, мов оса:

-Неправда, ти, свине, українці ми всі! - І бах!"...

Гренджа-Донський таких людей не вважав зрадниками, на його думку, вони були "дураками", які терплять так само, як і всі". Для нього не було сумніву в тому, що закарпатці є частиною великого українського народу. На жаль, багато хто цього не розуміє і заявляє, що в цій проблемі ще слід розібратись. "Унікальне" знання історії рідного краю...

Галичани знаходилися в концтаборі до 7 червня 1939 р. Напередодні в таборі з'явилися представники Німеччини і Польщі. Ув'язненим було запропоновано зробити вибір - піти до Німеччини або повернутися на батьківщину. Галичани від останньої пропозиції категорично відмовились. І в цьому нема нічого дивного. Зрозуміло, що їх могло чекати вдома. 11 червня Гренджа-Донський зробив останній запис, в якому згадувались галичани: "Сумно в таборі, сумно. Всі українці, що не з Карпатської України, 7-го червня поїхали з транспортом до Німеччини. Не було того, щоб не плакав. Остались ми самі-закарпатці".

Пізніше, вже проживаючи в Чехо-Словаччині, Василь Степанович не раз згадував своїх бойових побратимів, які під час захисту молодої української держави ділили з ним і радіші, і горе. Через все своє життя він проніс любов і шану до галицьких братів.

КРИВАВА КАЗКА

Криваву казку знаю я
І розкажу її...
(Василь Гренджа-Донський)

У 20-30-х роках ім'я цього поета, названого в народі "карпатським соловейком", було широко відоме на Закарпатті, його твори друкували практично всі газети й журнали, і не тільки в краї. Мова йде про видатного українського письменника і громадського діяча Василя Гренджа-Донського. Однак достатньо було, щоб він очолив редакцію волошинської газети "Нова свобода", як вся його творча спадщина була фактично заборонена. Останнім часом з'явилися окремі публікації про життєвий шлях видатного письменника. Проте для масового читача він поки що залишається мало відомим. Його твори краще знають за кордоном ніж на батьківщині. Перебуваючи у фашистському концтаборі в березні 1939 року, В.Гренджа-Донський написав: "Вірю, що мій народ мене так скоро не забуде". Не масмо права допустити, щоб це трапилось, бо Гренджа-Донський - наша слава і наша совість.

... 15 березня 1939 року редактор урядової газети "Нова свобода" Василь Гренджа-Донський працював допізна, необхідно було підготувати матеріали засідань Союму Карпатської України. Незважаючи на велике напантаження, встав раненько. Обстановка в Хусті 16 березня була нервозною, навіть панічною. Всі кудись бігли, вулиці переповнені народом. Від друзів дізнався, що угорці захоплюють міста, президент Августин Волошин терміново виїхав, а позиція Німеччини щодо вторгнення готистів невідома. Разом з Ю.Брацайком і М.Долинасм, міністрами Карпатської України, дав згоду їхати до Будапешта на переговори з угорським урядом...

Як тільки в'їхали до Тячева, відразу помітили розвішані по місту угорські прапори. Через кількесот метрів машину зупинили. Підійшов чеський солдат і наказав вийти. На протест Брацайка, що вони є представниками суверенної держави, заявив, що ніякої української влади не визнає. Гренджа-Донського та його побратимів заарештували. Найгіршим було те, що їх передали в руки угорських терористів, і вже 21 березня повели на перший допит.

Гренджа-Донський був добре відомий на Закарпатті як полум'яний борець за незалежність свого народу. Угорці швидко зрозуміли, хто потрапив до їх рук. Перебуваючи в тячівській тюрмі, поет дізнався про зривства, які чинять окупанти на його рідній землі. Не сумніваючись у тому, що і йому не минути катувань, а врешті-решт і розстрілу, вирішив написати і передати рідним останнього листа. Звертаючись до своєї доньки, Гренджа-Донський писав: "Найдорожча моя дитино! Не плач за своїм батьком, а носи голову гордо, високо. Твій тато не злодій, не грабіжник, але пострадав за велику, святу ідею, за визволення нашого народу... Я ціле своє життя присвятив нашому народові, не раз покривдив і вас - свою сім'ю, але вірив, що ви перейняті тією святою ідеєю, що й я. Почавши від маленької дитини, я старався защепити в тобі любов до свого народу, а велику ненависть до наших ворогів..."

Ти вже знаєш про Україну, знаєш ті наші милозвучні пісні, що вічно житимуть. Добре знаєш, за що вмیرали наші батьки, за що боролось наше славне Запоріжжя і за що згинув і твій батько... Зірочко моя любя, єдина! Десь перед кількома роками подарував я тобі переплетену мою авторську книжку, а до неї вписав тільки чотири рядки:

"Хоч би і чорною була
Твого життя сторінка,
Ніколи, донцю, не забудь,
Що ти є українка!"

Врий собі ці рядки в пам'ять і ніколи їх не забудь. Хай твоє серце кипить ненавистю до тих гнобителів нашого народу, що брудною ногою вступили на нашу святу землю і чоботом здавили нашу вимріяну волю".

Чорна коса смерті обминула волелюбного письменника. Йому ще доведеться витерпіти сграшні муки, коли фізичні знущання будуть чергуватись з моральними образами.

Перебуваючи в тячівській тюрмі, Василь Гренджа-Донський постійно викликався на допити. Один з них, 4 квітня, тривав з 13 до 21 години. Так пройшов місяць. А 15 квітня наказали приготувати речі і вийти з камери. Спочатку промайнула думка, що його звільнять, але через деякий час марні сподівання розсіялись, як солодкий сон. "Пов'язано нас так, що Ревай подав ліву руку, я подав праву, положив на руку Ревая, жандарм сильно зв'язав ланцюгом, відтак на наші руки наложив руку Маркуш, далі Тарканій, і нас чотирьох зв'язано настільки, що нам руки посирили, ще й колодкою замкнено... Так мали перевести нас до Кривої".

Поет ще не знав, що в Кривій був шойно організований концтабір. і що саме там доведеться перенести пекельні муки. Знущання почалося, як тільки вони ступили на територію табору: "Відтак наказали нам сісти, але так, щоб ряди були наче за лінією, нашіпакованою вздовж і поперек. Ми мусили сидіти з витягненими шиями, з підложеними під себе ногами "по-турськи". Повернутись до сусіда або розмовляти було заборонено. Хто нагнувся взад чи вперед і порушив лінію, до того жандарми підійшли і вдарили рушницями, в ліпшому випадку в груди, як не просто у бороду. За 5 днів перебування в Кривій нас так вимучило отаке сидіння і побої, що ми всі виглядали наче мерці".

Наставали такі хвилини, коли ув'язнені бажали собі смерті. Але, мабуть, сама доля бажала їм вижити, щоб вони змогли розповісти нащадкам про пережите. Не випадково, що Василь Степанович написав сотні віршів, в яких викривалися злочини малярських гортистів. 19 квітня Гренджа-Донський був переведений до концтабору Вор'юлопош, який був створений на території фільварку Дежефія поблизу Ниредьгази. Умови тут були надзвичайно важкими. Ув'язнених постійно виводили на допити, весь час доносились крики й зойки. нерідко людей приносили до камери неспритомними. Саме тоді, користуючись шифром, про який знав тільки він і один з його товаришів, ослаблий поет написав:

"Биття, тяжкі побої, муки
приймаете, мої брати...
Не люди це, але гадюки,
Кати, прокляті кати".

Знущання і муки не приглушили бугарський дух В.Гренджі-Донського. Цікавий факт наводить у своїх споминах Юліан Химинець. "Одного дня, - пише він, - під час обільної перерви прийшов до нас малярський генерал, ставши здалека від нас, і питає: "Чи маєте скаргу?" На це раптом устав письменник Василь Гренджа-Донський, зробив кілька кроків до дверей, а потім почав голосно генералові говорити. Той з незадоволенням слухав його... Виявилось, що письменник виступив в обороні катованих. Він сказав малярові, що дивно йому, як у державі, котра претендує на культурність в Європі, можуть діятися подібні речі, як катування невинних людей, що лише виконували директиви свого легального, визнаного всіма державами Європи, уряду, щоб цих людей бити і катувати".

Як і слід було чекати, вже наступного дня Гренджу-Донського викликали на допит: "Боліло тебе тоді, коли ми інших били? - запитали мене.

-Та правда, що боліло, це ж мої брати.

-Так?! - обурився бандит, - то нехай тебе болить тепер!

Відступивши, розігнався, і так мене копнув чоботом у шлунок, що я летів до другого кута, перекинувшись кілька разів...".

Перебуваючи в таборі, поет напружено працював. Він писав історію Карпатської України. Без перебільшення можемо вважати його першим її істориком. У травні 1939 року Гренджа-Донський писав: "Тяжко згадати про всі ті села, тих людей і ті муки, які нещасне українське населення терпіло. Коли б я був на волі і мав свободу руху, можна б написати цілі томи про муки і страхіття... Але й на те приїде час". Коли такий час настав, В.Гренджа-Донський написав унікальну працю-щоденник "Щастя і горе Карпатської України".

5 липня 1939 р. окружний військовий начальник м.Хуста Голлоді підписав посвідчення, згідно з яким В.Гренджа-Донський - редактор, роджений греко-католик, жонатий, хустський мешканець, ставився під поліцейський нагляд. Пояснювалося це так: "поведінка названого загрожує порядку внутрішнього спокою і публічній безпеці країни".

На початку серпня Гренджа-Донський нелегально перейшов кордон Словаччини. Ходіння по муках славного закарпатського поета закінчилося. "Я на волі!.. Словаччино, люба Словаччино, в тобі я почувуюсь, як вільний птах! Ти стала мостою другою Батьківщиною, за що я вдячний тобі на ціле життя!".

У Словаччині Василь Степанович жив до останніх днів свого життя. Але всі ці роки думав про рідний народ з вірою, що колись таки стане він вільним:

"Але я вірю, що колись
Окови він пірве,
На своїй прадідній змлі
свобідно заживе".

УЧЕЊ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

"Шевченко своїм вогненним
пером більше зробив для
української справи, як сто
генералів...".

(В.Гренджа-Донський)

Століттями Закарпаття було відірване від своєї матері-Вітчизни. Одні господарі змінювалися іншими, але яким би важким не був гніт чужоземців, вільнолюбиві жителі нашого краю не втратили надії, що прийде день, коли і вони стануть вільними, житимуть в одній Українській державі. Незважаючи на відірваність від Великої України, Закарпаття ніколи не припиняло зв'язків з нею. Краями читали книги українських письменників і поетів, знали твори видатного історика Михайла Грушевського, а з численних газет, що видавалися в краї, одержували різноманітну інформацію про політичне і культурне життя на Україні. Українська культура робила величезний вплив на закарпатську. І особливе місце в цьому посідає творчість Т.Г.Шевченка. Закарпатські просвітителі в краї зробили немало для пропаганди його творів, ідей. Не випадково в бідних верховинських хатинах на стіні висів портрет поета-бунтаря, а маленькі діточки декламували його вірші.

Злиденне життя верховинців не раз змушувало їх відправлятися на заробітки. Це була винятком і сім'я Гренджів. Ще в 1922 р. В.Гренджа-Донський у своїй статті "А что хотят они" писав, що "мій отець бідний чоловік, хлібороб, мати боса ходить,

невиби знали за м'ясо ай молока не видять, только сухій хліб й того недоста. Я сам голий, як палець. Больше раз боровся з голодом як ситий був".

Та не одним хлібом живе людина. В сусіднє Прикарпаття нерідко йшли не тільки на заробітки. Цілі процесії мандрували туди... просто Богу помолитись. До однієї з них одного разу приєднався Василь Гренджа з Волового. Рушили пішки до славнозвісної Чернечої гори. Так було прийнято. Долина, Болахів, Гошєв... І там, на базарі, Василь віддав останні гроші за книги. Придбав поему Тараса Шевченка "Гайдамаки". Так він вперше познайомився з творами геніального поета. Вже з перших прочитаних поезій Кобзаря відчув Гренджа-Донський силу шевченківського слова. А коли через рік, у 1913 році, купив "Кобзаря", то важко було знайти у Воловому хату, в якій би не прочитали Василеву книжку. Шевченко, як пізніше напише Василь Степанович, був "у своїй хаті, наперекір усім офіційним і неофіційним заборонам". До останніх днів свого життя В.Гренджа-Донський з глибокою шанобою ставився до свого вчителя. Не один вірш присв'ятив йому, не одну статтю про нього написав.

Ким же був Шевченко для Гренджі-Донського? У першу чергу, він був для нього вчителем. В 1961 році, будучи загальноновизнаним письменником, на запитання одного із словацьких журналів, які письменники і взагалі діячі культури були нашими вчителями... і які мали найбільший вплив на нашу творчість, Василь Степанович серед п'ятох назвав Т.Г.Шевченка. До своїх вчителів він відносив і Шандора Пегефі, однак неодноразово заявляв, що "нам нема чого його ставити на п'єдестал на рівні з Шевченком. Бо Шевченко своїми геніальними творами його набагато більше переважив". На думку В.Гренджі-Донського, Тарас Шевченко "вигворив іскру Божу", "іскру національної свідомості...".

Шевченко для Гренджі-Донського - геній, революціонер, пророк... У статті "Тарас Шевченко", яку опублікував журнал "Наша Земля" в 1927 р., він писав: "Шевченко - це найбільший геній народу. Ні перед ним, ні після нього ніхто не зумів так гукнути, мов грім, на пануючих, що обкрадають народ. Серце його проймалося півом бідного, придушеного народу, якого тримали пани в ярмі, якого катували, садили в тюрми і гнали юрбою на панщину, мов худобу на заріз".

Не раз міркуючи про причини популярності Кобзаря в народі, Гренджа-Донський, в котрий уже раз, доходив висновку, що "такого генія, поста-революціонера могла зродити тільки земля, що сотні літ кипить революцією...". Шевченко всією своєю творчістю закликав до боротьби. Про це написав Василь Степанович у своїй статті "Шевченко на Закарпатті": "...можна сміло сказати, що ім'я Шевченка на Закарпатті... було бойовим гаслом гноблених мас у боротьбі за своє національне та соціальне визволення".

Шевченко для Гренджі-Донського - будитель українського народу. В "Могилі пророка" є такі рядки:

"Народ бродив колючим терном
У крові по коліна,
Пророк збудивсь, промовив стиха:
Повстане Україна!".

Цей вірш написаний в 1925 році, але через 27 років Василь Степанович знову повертається до нього. Він у ньому робить суттєві доповнення, фактично його переробляє. Більш могутньо звучать заключні рядки:

"І пророк збудився у могили,
Могутнім вітром мовить:
Хай кожен з вас буде готовий,
Розплати час надходить.
-Хоч би і всі кати бродили
У крові до коліна,

Не стопчуть дух, що прагне волі,
Не зломить України!".

Сила Шевченка в тому, що навіть після своєї смерті, він залишився небезпечним для ворогів українського народу. Бо зі смертю Кобзаря, не вмерли його твори. На світі нема такої сили, яка б відсвнула людей від поета. В поезії "Великий наш Тарас", написаній у 1964 р., Гренджа-Донський написав, що Шевченка "...у борні за Волю святу не подолала жодна темна сила".

Так, Шевченко був популярний і любимий на Закарпатті. "Багато батьків новонародженим синам давали хресне ім'я Тарас", "не було на Закарпатті такого села, щоб раз у рік не відбувалося свято Тараса Шевченка", але, як писав Гренджа-Донський, "помиляються ті, які б думали, що з культурного боку нам, українцям, за Чехословаччини вольніше дихалося. Ні. Навіть безсмертного автора поеми "Іван Гус" Тараса Шевченка не допускали в маси". Навіть заборонялося вживати назви "українець", і "Україна". Людей переконували в тому, що вони "руснаки", "карпатороси", хто завгодно, тільки не українці. А в яких творах найчастіше вживалися ці слова? У творах Шевченка. Саме тому його забороняли. В 1928 році заборонили і Гренджі-Донському прочитати свій вірш "Могила пророка". Не дозволяли офіційно - шанували поета підпільно. Збиралися в школах, читальнях, інтернатах, селянських хатах.

Частіше нападки на Шевченка робилися з боку членів "Общества имени Духновича". Прочитавши брошуру І.Лаппа "Происхождение украинской идеологии новейшего времени", В.Гренджа-Донський у відповідь написав статтю "Із смітника "Общества им.Духновича", в якій став на захист Шевченка. Якщо Лапп твердив, що Шевченко "мыслил по-русски..." і "не чужою представлялась ему вся Россия, а родною, называл ея своим отчеством", то Василь Степанович на конкретних прикладах з поезії Шевченка довів, що царська Росія для українського народу, як і для самого Шевченка, була тюрмою. І це не означало, що Шевченко не цінував російську літературу, російський народ і його найкращих представників. Не можна це сказати і про Гренджу-Донського. Серед його улюблених поетів, як відомо, був О.С.Пушкін.

Вороги українського відродження Закарпаття доводили, що Шевченко - виключно український поет і не має ніякого відношення до Закарпаття. Не так думав Гренджа-Донський:

"І дармо ворог скреже в зуби
І хоче розлучити нас, -
Ми не підем до власної загуби,
Бо в нас Кобзар, у нас Тарас!".

Про це писав він у статті "Тарас Шевченко": "Нас, підкарпатських українців, покривали чорні хмари й мало знали ми про Тараса Шевченка. Але пізнавши його, ми також відчули його золоті слова, ми також відчули те, що він є наш, що пам'ять його дорога нам, живе і житиме серед нас.

Бо його пламенні слова також якби нам вичитані з душі. Чи ж не для нас можна найкраще прикласти його слова:

"Де нема святої волі,
Не буде там добра ніколи".
Чи ж не для нас... його огненні слова:
"Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.
І неситий не виоре
На дні моря поле.
Не скус душі живої
І слова живого".

"Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине".

Як український народ поезія Шевченка закликала до боротьби з самодержавством, так і закарпатців - до визволення від колонізаторів. Гренджа-Донський звертається до Шевченка, як до Бога:

"Святий, великий наш Тарасе,
Дай нам завзягтя, сили,
Забуги кров, руїни,
Пошли з небес серцям байдужим
Любов до України.
О, поможи, святий Пророче,
Великий наш Тарасе,
Прогнати звідси чорні круки
І гайвороння ласе,
Налий із келиха надії
В серця холодні, кволі
І дай нам сильні, пружні м'язи
Добитися до волі".

Шановний читачу, уважно вчитайся в поезію В.Гренджі-Донського і ти побачиш, що багато спільного в ній є з шевченківською. Візьми хоча б Тарасовце:

"Поховайте, та вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю,
Волю окропіте".

Порівняйте з твором В.Гренджі-Донського "Вставай, народе...":

"Вставай, народе, зривай кайдани,
Виріж тиранів, катів убивай,
За наші сльози, за наші рани,
За наші муки - згинуть тирани!
Раби, до бою за любий край!"

З вірою в те, що прийде колись воля в Карпати, завершується вірш Василя Степановича "Кривава казка":

"Але я вірю, що колись
Окови він пірве,
На своїй прадідній землі
Свобідно заживе".

Аналогічна думка звучить у поезії "Пождіть, пождіть":

"Пождіть, пождіть, прийде той день,
Прийде свята хвилина
Тиранів ми потрошимо,
Бо правда за плечима.
І шезнуть наші вороги,
Як станем серед поля...
Пождіть, пождіть, брати мої,
Вже недалеко воля!"

Як Шевченко був поетом-бунтарем, що кликав на боротьбу весь український народ, бо "в єдності - сила народу", так і вся поезія Василя Гренджі-Донського кликала до бою за "Воленьку святу". "Карпатський соловейко" - наш поет-бунтар, наш Шевченко.

У березні 1939 року українці Закарпаття вперше за свою історію стали вільними. І, мабуть, не випадково, що, відкриваючи Сойм Карпатської України, її президент Августин Волошин почав саме із слів Шевченка:

“Встане Україна...
світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..”.

Перший легальний український уряд прийняв розпорядження про святкування дня Тараса Шевченка щорічно, 9 березня. Щиро раділи з приводу цього, Василь Гренджа-Донський писав у щоденнику: “...Дуже гарно. Хочеться погратулювати міністерству за таке мудре розпорядження. Великий пророк Шевченко одержав урядове призначення і в Карпатській Україні.

Неможливо уявити собі Україну без Шевченка, як і Шевченка без України. Він був, є і буде нашою національною гордістю, бо важко в українській літературі знайти йому рівного. Він радів разом з народом і терпів теж разом з ним. Належне місце в українській культурі повинен посісти Василь Гренджа-Донський - поет-патріот, пост-мученик, який все віддав для того, щоб наш народ був вільним.

ПЕРШИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

“Історик повинен радіти і сумувати зі своїм народом. Він не повинен, керований пристрастю, викривляти факти, перебільшувати щастя і применшувати в свосму викладі бідування, він повинен бути перш за все правдивим...”

(Микола Карамзін)

15 березня 1939 року редактор “Нової свободи” Василь Гренджа-Донський працював допізна, адже необхідно було підготувати в наступний номер газети матеріали засідань Сойму. Незважаючи на велике навантаження, піднявся раненько. Обстановка в Хусті була якоюсь нервовою, навіть панічною. Всі кудись бігли, вулиці були переповнені народом. Від друзів дізнався, що угорці захоплюють міста, президент терміново вийшов, а позиція Німеччини щодо вторгнення гортистів невідома. Разом з Ю.Брашайком і М.Долинаєм - міністрами Карпатської України, Василь Степанович дав згоду їхати до Будапешта на переговори з угорським урядом...

Як тільки вони в'їхали в Тячів, то зразу в очі кинулись угорські прапори, які були розвішані по місту. Підійшов чеський солдат і наказав вийти з машини. На протест Брашайка, що вони є представниками суверенного українського уряду, заявив, що “ніякої української влади не визнає”. Гренджа-Донський та його товариші були заарештовані і передані до рук угорських терористів. Почалося ходіння по муках прославленого закарпатського поета. За період з березня по червень його переводили з одної тюрми в іншу, з одного концентраційного табору до іншого. Кожний день приносив сумні звістки про все нові й нові звірства гортистів. Їх оповідали Гренджа-Донському новоприбулі полоненики. І саме тоді Василь Степанович зрозумів, що про всі ці злочиння повинні знати підрастаючі покоління. Пачалася кропітка робота над написанням історії Карпатської України. Писати доводилося в перервах між допитами, сховавшись десь у куточку з ручкою. Він добре усвідомлював, що буде з ним, якщо його записи потраплять до рук табірних властей.

2 квітня Гренджа-Донський написав: “Щодня роблю нотатки, може й непотрібно, але якби не записував, то і те забув би, який день сьогодні. А дні ці однаково сірі, сумні”. Це перший і останній запис, де Василь Степанович сумнівався в потрібності задуманої роботи. В 20-х числах квітня, під час перевірки конштатору високим угорським начальством, Гренджа-Донський став на захист ув'язнених, яких нелюдські катували, за що нещадно був побитий. “Не до записування було мені за ці

пекельні чотири дні. Побили й мене. Ще й сьогодні - п'ятого дня - не можу взяти олівця до рук”.

Добре знаючи, що перед ними відомий письменник, гортисти хотіли використати його талант й ім'я для прославлення Угорщини, а також для оправдання дій угорських військ на окупованій території. 26 квітня Гренджі-Донському запропонували, а точніше - наказали написати історію українського руху на Закарпатті, сподіваючись, що він його дискредитує. Та навіть знаходячись у таборі, коли його життя багато в чому залежало від них, Гренджа-Донський написав правду: “Цілий день писав. Під вечір слідчий перечитав і сердито порвав на шматки.

- Пишеш з таким захопленням, що ще й мене хочеш загітувати та переконати, що я українець.

Я заявив, що інакше писати не вмію. Я українець, двадцять років борюся за українство і на все те за чийсь гарні очі плювати не буду”.

Примусили писати заново, але через деякий час зрозуміли, що нічого не доб'ються. 29 квітня в своєму щоденнику він написав: “Помиляються, коли думають, що я їм опишу в підлабузницький спосіб. Український рух - це і крихітка моєї праці, отже описую з замилюванням до справи”.

Травень був найпродуктивнішим для письменника в роботі над написанням його “Історії”. До табору привозили все нових і нових людей, які розповідали Гренджі-Донському про нові звірства гортистів. “... Роблю записи в куточку в бараку. Вислуховую людей. Оповідають неймовірні речі, на жаль, правдиві. Все те складаю докупи, опишу разом. Морди, звичайні убивства. Господи, скільки крові протекло по цій нашій прекрасній, але нещасній Карпатській Україні! Люди говорять, я записую: “... нас сльози обливають... годі їх утримувати”. Або ще один запис: “...записую коротко, лаконічно. Нема часу, бо описую страхіття, від яких волосся дибом стає на голові”.

Саме тоді, під впливом почутого, Василь Степанович написав сумні рядки:

“Я не в силі описати
ті знущання, ті всі муки,
Що нова орда дала нам
Й терористи, ті звірюки!
Злочини, вбивства дикі,
Варварські, брудні, погані,
ані соту часть із того
описати я не в стані,
описати біль і горе,
змалювати ту руйну,
що зазнала та нещасна
Закарпатська Україна”.

Персчитуючи тепер його записи, важко повірити, що таке було в дійсності, але, на жаль, це було, було... Ось декілька виписок із щоденника Василя Гренджі-Донського:

- На великому копанянському полі під час боїв полонили мадяри січовиків. між ними й одну дівчину. Осмішили її, зірвали з неї одяг, один мадярський солдат всадив до неї багнет у голі груди, а другий вояк пустив до неї кулю... Нижню частину черева здичавілі садисти покололи штиками...

- До полону попали декілька січовиків. Мадярські “культурні” старшини, вихованці 20-го століття. поводяться з ними гірше варварів. Порозрізували нещасним полонним січовикам черева, намотали кишки на палиці, а вояки биттям заставляли січовиків бігти, щоб ліпше вилазили кишки з черева... Це сталося між Королевом і Верцями.

-Недалеко Кевелєсва... Полоненого січовика біля телеграфного стовпа зв'язали, розпорошили його черево і випустили кишки. Опісля кишки скобою пригвоздили до стовпа і страшними ударами приневомили січовика крутитися довкола стовпа, щоб чим ліпше вилазили кишки спричиняли йому нечувані болі. Відтак нещасники прокололи багнетом і він повалився в рів...

...І таких злочинів Гренджою-Донським описано безліч. Хоча всього і неможливо описати, але і так "може собі світ представити, що тут робилося. Десь у темній Африці з чорними лудоїдами не виробляли того, що ці "культуртрегери" з нашим мирним населенням".

"Наступали такі хвилини, коли не піднімалась рука писати про ті знущання і муки, які пережило населення Карпатської України. Оце тільки занотував що частину, крадькома, що почув від моїх товаришів недолі в Тячєві, Кривій і тут, у Вар'юлопоші, скриваючи та передаючи їх з рук до рук у безпечне місце".

Василя Степановича часто відвідували в таборі дружина Маруся і дочка Зірка. Частину записок він передав їм. Деякі в'язні боялися, що їхні розповіді можуть стати відомими табірним властям, і тому відмовлялися розповідати про пережите творчому літописцю. Незважаючи на те, що В.Гренджа-Донський прізвища людські завжди шифрував і казав, що "не прозрадить, хоч би його сікли на шматки...". Та, все-таки, страх брав своє...

Незважаючи на те, що нотатки робилися нелегально, табірним властям стало про них відомо. Необхідно було їх обманути: "треба робити так, щоб вони ті записки знайшли в мене. Тоді вони будуть задоволені... тільки ті записки мусять бути фальшиві". Як пізніше виявилось, така свого роду хитрість була вкрай необхідною, бо наступного дня до бараку, де знаходився Гренджа-Донський, зайшли жандарми. "Надійшов Альмашії з молодим жандармом, той повів мене до канцелярії, а Альмашії зівстався, - очевидно перевірити мої речі. Зошити я не ховав, носив їх в кишені і в канцелярії від мене їх відібрали:

-Ми тільки переглянемо і вам звернемо... Справді, сьогодні Альмашії все те мені повернув назад..."

В кінці травня 1939 року, бояжись, що справжні записки знайдуть, він попросив товаришів, щоб вони їх знищили. Життя його побратимів для Василя Степановича було дорожчим. Людей він цінував перш за все. Та побоювання виявились марними, і Гренджа-Донський пожалів, що дав такий наказ. В щоденику за 27 травня є такий запис: "Вернувшись до бараку, я був дуже нещасний, що так помилився: думав, що відкрили записки і всі ті дорогі матеріали, які я збирав в такій небезпеці і працював над ними так багато - тепер пішли нанівець... і то я сам наказав їх знищити. Ох, голово ти дура-нерозумна! Але Юрчук та Дубик почали сміятися:

-Що, записки? Ні, ті не знищимо! Ми вже й самі не знаємо де вони. Вони підуть з нами.

Отак, бачите, можна часом помилитись!"

Таким чином, плідна робота для історії не пропала даром. Записки були врятовані. 26 червня 1939 року Василь Степанович був звільнений, однак кожного дня змушений був відмічатися в поліцейському відділі. На початку серпня він одержав дозвіл переїхати до Ужгорода, а вже 6 серпня нелегально перейшов до Словащини. Після смерті батька, дочка Зірка вирішила видати 12-томне зібрання його творів. Невеликий тираж (250 примірників) перетворює їх в бібліографічну цінність. Їх видав "Карпатський Союз", відділ якого знаходився у Вашингтоні. У восьмому томі цього видання можна прочитати щоденник В.Гренджі-Донського "Щастя і горе Карпатської України". В передмові до нього, упорядники тому й пишуть: "Ми раді, що хоч і з великим спізненням, - бо майже по 50-х роках після цих історичних подій, - маємо можливість сповнити бажання автора й опублікувати його цінні матеріали". Мрія письменника здійснилася, але вже після його смерті. Темер,

коли відбувається процес переоцінки цінностей, коли історики намагаються дати правдиву оцінку історії Карпатської України, сподіваємось, що щоденник Василя Гренджі-Донського, як і інші його твори, буде перевиданий в Україні, де посідає вагоме місце унікального історичного джерела.

ПОВЕРНЕННЯ ВАСИЛЯ ГРЕНДЖІ-ДОНСЬКОГО

“Чим ми є, ми не ганьбимось
Знайте: ось чий ми сини!
Ми українцями звесомся,
А не русняцькі русини”.
(В.Гренджа-Донський)

План уроку:

Вступ.

1. Батьківщина В.Гренджі-Донського в часи Чехословаччини.

2. Рідний край в поезії “верховинського соловейка”.

3. В.Гренджа-Донський в шасливі й трагічні дні Карпатської України.

а).Ходіння по муках В.Гренджі-Донського.

б).Міжгірська інтелігенція на сторінках щоденника поета “Щастя і горе Карпатської України”.

4. Учень Великого Кобзаря.

5. Значення літературної спадщини Василя Гренджі-Донського.

Висновки.

Вчитель літератури: Ми вивчали багатьох поетів і письменників, видатних митців українського слова, але більшість з них вихідці із Східної України. Складається враження, що наш край - земля без імені, що місця наші якісь другосортні. Проте, варто зауважити, що Срібна земля, як в давнину називали наш край, дала не менш, а можливо, й більше талановитих співців народу, носіїв визвольних ідей. Серед них, Зореслав, Духнович, Чендей, Скуць... Почесне місце серед них (і чи не найголовніше) посідає літературна спадщина нашого земляка, видатного поета і письменника Василя Гренджі-Донського, якого в народі з любов'ю називали “верховинським соловейком”.

На сьогоднішньому уроці (урок проведений у Синевирській середній школі в березні 1992 р. – М.В.) ми з вами, учні, познайомимось з творчістю нашого славетного земляка. Але я висловився не чітко, бо для цього треба було б до 11 класу вивчати тільки Гренджу-Донського, і більше нікого. Адже він написав дуже багато. І зараз за кордоном, завдяки старанням його дочки Зірки, виходить перше, найбільш повне зібрання творів поета і письменника в 12 томах. Правильно буде, коли я скажу, що ми познайомимось тільки з деякими його поезіями. Постарасьмося їх хоч в деякій мірі проаналізувати, а також звернемо увагу на основні віхи життя і діяльності Василя Степановича Гренджі-Донського. Перш ніж познайомити вас з творчим доробком нашого славного земляка, необхідно зупинитися на огляді суспільно-політичного життя нашого краю в 20-30-х роках, тобто в період Чехословацької республіки.

Вчитель історії: В 1919 році наш край згідно з рішенням Паризької мирної конференції був включений до складу Чехословаччини. Як скаже пізніше карпатський президент Августин Волошин, це був вибір меншого зла порівняно з більшим. У зв'язку з тим, що прилучитися до України було за тих умов неможливо, приєднання до демократичної Чехословацької республіки стало найбільш оптимальним варіантом. Що ж являв собою наш край у ті роки?

Переглядаючи архівні документи тих часів, я нерідко наштотхувався на матеріали, в яких описувалося важке життя верховинців. Так, лісоруб Синевира заробляв від 6 до 12 крон на день. Місцевий священик Феодосій Горват скаржився, що “в нашій околиці вже багато людей обречені на смерть від голоду, нема ніякої допомоги і вони впадають у відчай. Із состраданія к людям я уже 11 год служу без жодної платні.... терпіння привозходить міри”.

Врахуйте, що 100 кг кукурудзи коштувало 100 кч. В листі до одного із своїх друзів Феодосій Горват писав: “В Синевірі та Товчці єсть епідемічна хворота “тіфус”, від якої померло 4 особи, а у Синевір-Полянї єсть епідемічна хворота “Червінка” (віплівачка), померло 3 особи”. 67-річний житель Синевира Гаврило Горват писав: “жию в крайній бідності і не можу собі проптаніє заробити...”. Зауважимо, що закарпатці, які їхали на сезонні роботи до Бельгії, заробляли по 50 кч на день. А ті, що поїхали до Франції, отримували платню 150 кч, що відповідало 150 франкам. Таким чином, становище наших земляків легким назвати не можна. Не випадково Василь Степанович із сумом напише:

“Скільки я страждаю,
Сльози утираю,
Що у тобі все так сумно,
Рідний ти мій краю!”

Вчитель літератури: У Василя Гренджі-Донського є чимало поезій, в яких поет описує важке життя закарпатців, і ніби разом з ними терпить муки і страждання, що їх пережив наш вільнолюбний і терплячий народ.

Учень зачитує вірш “Русин”.

Ще й на світ він не зродився,
Ще й його не знали,
А вже пута парували,
Окови кували.
Ще його та бідна мати
Під серцем носила.
А вже руки пов'язала
Проклятая сила.
Тільки-тільки що зродився,
Ще і не оділи, -
Вжс йому над головою
Кайдани дзвеніли”.

Вчитель літератури: Я думаю, всі розуміють, що займенник “він” у першому рядочку фактично означає “русин”. Але давайте, учні, подумасмо, чи можна твердити про одного русина, про якусь одну людину, чи може хтось інакше розуміє?

Звичайно, що поет говорить не про когось одного, а про весь український народ. А тепер давайте згадаємо, які образи, слухаючи вірш, нам запам'яталися. По-перше, образ русина, потім образ кайданів, пут, оков. І, по-третє, образ матері. Не завжди корисно рахувати, вираховувати, особливо в поезії, але, все-таки, порахуємо, скільки разів тут зустрічається образ русина. Я нарахував чотири рази. Отже, на першому місці, без сумніву, образ русина. Давайте уважно подивимось на поезію, чи є ще якийсь образ, що часто вживається. Ви бачите, що нерідко використовується образ кайданів. Просто деколи пута, деколи окови, а деколи проклятая сила. Автор прагне показати, що на кожного русина припадає по кайданах. Це, образно кажучи, а попросту, то всі русини, весь закарпатський люд відчуває себе в якомусь ярмі.

Ця поезія, учні, для нас цікава ще з однієї причини. Я назву вам одне тільки слово, а ви уважно подумайте і розшифруйте те, що я хотів висловити. А слово це – Шевченко. Згадаймо “Заповіт”. Чим подібні “Заповіт” Шевченка і “Русин” Гренджі-Донського?

От візьмемо хоча б таку строфу:

“Поховайте та вставайте.

Кайдани порвіте,

І вражою, злою кров'ю

Волю окропіте”.

Тарас Шевченко цими словами звертається до трудового люду. А чи є тут образ кайданів? Пригадайте, а де у Шевченка образ матері?

Учень: Шевченко називав матір'ю Україну, Тарас Григорович завжди про Україну говорить так, ніби про рідну матір:

“Як умру, то поховайте

Мене на могилі

Серед степу широкого,

На Вкраїні милій”.

Тільки про матір можна так гарно, з ніжністю сказати, як Шевченко каже про Україну – “Україно мила”.

Вчитель літератури: Одним словом, всі ми зрозуміли, що зв'язок між поезією Шевченка і поезією Гренджі-Донського, безперечно є.

Вчитель історії: Одного разу, за часів чехословацького режиму, Василь Степанович виступав на концерті, присвяченому дням Кобзаря. Він підготував вірш “Пам'яті пророка”, але так з ним і не виступив. Місцева влада побачила в цьому кримінал. Пізніше, вже проживаючи в Братиславі, він неодноразово згадував цей випадок. Але якби там не було, дні Шевченка на Закарпатті святкувалися щорічно, а уряд Карпатської України визнав як святкові шевченківські дні. Це є ще одним доказом, що молода Карпато-Українська держава вважала Великого Кобзаря і своїм поетом.

Вчитель літератури: Отже, Гренджа-Донський, безперечно, вважає себе учнем Тараса Шевченка. Він не тільки вчився у Шевченка, а так само, напевно, переживав і страждав за свій рідний край. Про це свідчить наступна поезія Василя Степановича “Скільки”:

Учень:

“Скільки я страждаю,

Сльози угираю,

Що у тобі все так сумно,

Бідний ти мій краю.

Горе, моє горе!

Серце моє коле,

Не раз плачу та й думаю:

Доле ж наша доле”.

Пригадуєте, учні, колись ми з вами говорили, які є види лірики: громадянська, інтимна, пейзажна, історична, філософська. Тож на вашу думку, яка це лірика?

Учні: Ця поезія відноситься до громадянської лірики.

Вчитель літератури: Звичайно, що громадянська. І загалом про Гренджу-Донського в першу чергу необхідно говорити як про громадського поета. І необхідно додати, що саме громадянська лірика веде у найбільш складні часи в житті суспільства. Так, перед відміною кріпосного права на весь голос звучав Шевченко. Аналогічне становище склалося в нашому краї, коли президент Августин Волошин проголосив 14 березня 1939 р. незалежність Карпатської України.

Вчитель історії: 15 березня 1939 р. Василь Гренджа-Донський, редактор урядової газети “Нова свобода” працював допізна. Необхідно було підготувати матеріали засідань Союму Карпатської України. Вранці 16 березня обстановка в Хусті була складною, навіть панічною. Всі кудись бігли, в місті почалася метушня. Гренджа-Донський разом з міністрами Карпатської України Ю.Брацайком і

М. Долина см вирішили їхати до Будапешта, щоб з'ясувати позицію угорського уряду. При під'їзді до Тячсва їх заарештували. Почалося тривале "ходіння по муках" "верховинського соловейка". Тюрма за тюрмою, табір за табором. Вже 18 березня Василя Степановича викликали на перший допит. Маляри добре знали, хто перед ним стоїть. Гренджа-Донський був занадто відомим на Закарпатті. Мені довелося зустрітись з Миколою Івановичем Шимонюк, який в той час був командантом Колочавської Січі. Ось, що мені розповів: "Я з Василем Степановичем знаходився в концтаборі Вор'полош. Якось він мені сказав: - Миколо, ти б мені не дав ще одні штани, бо доб'ють ня. - Я дам вам свій піджак, ви його заб'єте в штани і ударів не відчуєте. Так і зробили. Потім Гренджі-Донському це дуже було в пригоді.

Одного разу до табору прибуло високе угорське начальство. Прийшов генерал. Гренджа-Донський заявив йому рішучий протест у зв'язку з масовим биттям в'язнів. Наступного дня Василя Степановича безжалісно побили. І таке траплялося не раз. Одного разу змаріюлий поет, користуючись кодом, напише:

"Биття, тяжкі побої, муки

Приймаєте, мої брати...
Не люди це, але галоки,
Кати, прокляті кати".

У травні 1939 року Гренджа-Донський написав: "Тяжко згадати про всі ті ссла, тих людей, і ті муки, які нещасне українське населення терпіло. Коли б я був на волі і мав свободу руху, можна б написати цілі томи..." Коли такий час настав, В. Гренджа-Донський написав унікальну працю-шоденник "Щастя і горе Карпатської України". Перебуваючи в таборі, Гренджа-Донський багато довідався про долю, яка спіткала його земляків: Степана Фігуру, Якова Завальницького, Федора Ташиця... Він сильно переживав їх смерть. 5 липня Гренджа-Донський був звільнений, а через деякий час йому вдалося успішно перейти кордон Словаччини. Там Василь Степанович перебував до останніх днів свого життя. Але всі ці роки думав про рідний народ, не розлучався з вірою, що колись стане він вільним:

"Але я вірю, що колись
Окови він пірвє,
На своїй прадідній землі
Свобідно заживє".

Вчитель літератури: І від цього ще голосніше зазвучала поезія Василя Гренджі-Донського. Тут вже не тільки співчуття рідному народові, не тільки біль і плач над його долею, тут уже відчайдушний крик поета про неможливість дальшого такого життя, а заодно і заклик зривати кайдани.

Учень:

"Ударив з неба грім вогнем.
Невільним стало ясно:
Нам без царя жить, без тюрем.
На волі, в згоді, красно.
Недоле клята, схамснись!
Ми в тобі й нині гинем,
Кайдани з рук нам не знялись,
Док їх самі не скинем".

Учень:

"Вставай народе, зривай кайдани,
Виріж тиранів, катів убивай,
За наші сльози, за наші рани,
За наші муки - згинуть тирани!
Родину бідну жалем морили,
З костей по полю була би гора,

Стріляли, били, крівцю розлили...
Країну рідну на хрест прибили...
Раби, вставайте, вставайте - пора!"

Вчитель літератури: Отже, прослухали ми з вами тільки чотири поезії, але вже у нас виробилось певне враження, певне ставлення до поезії Гренджі-Донського, і в першу чергу він постає перед нами як громадський поет. І, напевно, якщо ви колись через багато років почувете вірш "Русин", або якусь іншу поезію Гренджі-Донського, то ні в якому разі не спутаєте з іншим поетом. Але кожний поет, учні, не є якимсь обмеженим. І якщо він проявився як громадський, може, навіть революційний, то це не означає, що він пише, скажімо, суто громадську лірику. Хоча я б ніколи так строго лірику не ділив: це пейзажна, а це громадська і т.д. А чому б я не ділив, ми постарасьмося розібратись після того, як переслухаємо наступний вірш поета:

Учень:

"Там, де ті високі гори,
Глибокі долини,
Де зелені бережечки
Попід полонини,
Там, де вітрик холодненький,
Вода студененька, -
Там то наша країночка,
Усім нам миленька".
"Ви дівчата - голубчата,
Хлопчики – соколи,
Не забудьте рідне слово,
Ніколи, ніколи!
Не забудьте рідну пісню,
Що вас мати вчила,
Доки з уст вам не забере
Студена могила".

Вчитель літератури: Особливістю поезії Гренджі-Донського є наявний в ній елемент казки. Для казки характерною ознакою є боротьба добра і зла, яка завжди закінчується перемогою добра. Для прикладу "Кривава казка (учні декламують цей твір поета).

Вчитель літератури: Отже, ви уважно прослухали цей твір, який Гренджа-Донський назвав "Кривавою казкою". А тепер давайте подумаємо, чи така це казка, які вам розповідали в дитинстві, чи може є якась різниця? По-перше, це така казка, яка читається у віршах. По-друге, чи дуже багато тут фантастичного? Не дуже. А якщо добре подумати, то й зовсім немає. Можливо, це не казка? Але, все-таки, чому автор називає цей твір казкою, та ще й кривавою? Ми говорили, що казка, як правило, це боротьба між добром і злом. Зло зустрічаємо майже протягом всього твору, але поезія закінчується на оптимістичних нотах, тобто автор вірить у перемогу добра.

Наступний вірш, як і попередній, досить песимістичний. В ньому відчувається сум, переживання автора над важкою долею рідної землі. І, здається, ніби нема вже надії на кращу долю, проте... Проте, давайте краще послухаємо поезію, яка називається "Багата в нас земля".

Учень:

"Багата в нас земля,
Багато в нас вина, -
Самі ми жебраки.
Та й долі в нас нема".

Вчитель літератури: Незважаючи на весь песимізм цього твору, завершення вірша оптимістичне:

"Вже чути дивний глас,
Вже каже нам гора:
Проклятеє ярмо
Пора зломить, пора".

Вчитель історії: Надію на краще майбутнє ми зустрічасмо не тільки в Гренджі-Донського. Яскраво про це пише західноукраїнський поет Богдан Лепкий:

"Воскресне, встане Україна!
Тільки не тратьте, браття, віри,
Тільки не будьте маловіри,
Тільки не будьте, як бур'ян,
Хто ступить - той йому і пан,
А стійте твердо, як скала,
Най розбі'ється об нас хула,
І вража лють й нікчемна лєсть –
Се наш закон, се - наша месть".

Присутні виконують національний Гімн України "Ще не вмерла Україна". Незалежність України була найвищою метою Гренджі-Донського. Він про це вірив завжди. Тоді, у 39-му, Карпатська Україна не вистоляла. Срібна земля стоїнала під чоботом окупанта. З болем у серці писав Олександр Олесь:

"О боже, щастя в нас було,
О боже, в нас була держава,
Невже ми втратили її,
Невже у нас не стало сили,
Що крихту рідної землі
В своїх руках ми не лишили.
Слокутуймо ж ганьбу свою,
З'єднаймо всі в єдину лаву
Знайдім в вогні, в бою, в диму
Свою загублену державу!"

Більше 50 років український народ Закарпаття виборював свою довгоочікувану незалежність. Правда перемогла. Ми – незалежні!

Вчитель літератури: Отже, учні, з прослуханих поезій ми бачимо, що Гренджі-Донський - це поет суму, поет страждання, поет трагічного. Але чи міг митець, якщо він справжній поет, писати щось інше, веселе, розважальне, чарівне, чи міг він писати таку поезію, яка б просвічувала барвами щастя. Звичайно, що цього робити він не міг. Бо коли в народі доля трагічна, коли народ стогне від знемагання в ярмі, то і доля поета трагічна, і поезія його ніби стоїгне. А деколи цей стоїгін переходить в рішучий протест проти несправедливості, і звучить віра в те, що прийде час, прийде, як каже Гренджі-Донський, "свята хвилина", і восторжествує справедливість, і буде мир і злагода між людьми, головне, щоб на нашій Карпаті світило "сонце свободи". Про це він говорить в поезії "Тобі, рідний краю":

Тобі, рідний краю, і честь і любов.
Хай вітер гуде пісню волі,
За тисячу років і сльози, і кров
Пролив твій народ у неволі.
Криваво стояв у тяжкій боротьбі
За волю, за рідну державу.
Був вірним до смерті, країно, тобі
За правду, за честь і за славу,
За волю народу, що з мертвих воскрес,

Життя ми готові віддати,
Щоб сонце свободи світило з небес
На наші зелені Карпати".

Вчитель літератури: І щоб віддячити тим людям, котрі винесли стільки страждань і просто відчуті той дух, дух тих часів, давайте заспіваємо ще одну пісню, яку в ті часи співала вся Україна, а особливо любили її співати січові стрільці. Всі присутні виконують пісню "Червона калина".

ПРЕЗИДЕНТ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ В ОЦІНЦІ ВАСИЛЯ ГРЕНДЖІ-ДОНСЬКОГО

Майже всі соратники Августина Волошина - будівничі Карпато-Української держави, яким вдалося вижити за часів гортистської окупації Закарпаття і уникнути сталінських таборів, вилали за кордоном свої спомини про нього. Особливо цінний матеріал міститься в щоденнику і спогадах славного закарпатського поста, письменника і громадського діяча Василя Гренджі-Донського. Наш земляк на протязі десятиліть йшов нога-в-ногу з Августином Волошином, був живим свідком тих подій, що відбувалися в краї у міжвоєнний період. Перу Василя Степановича належать кілька спеціальних статей про багатогранну діяльність і життєвий шлях майбутнього карпатського президента. Зокрема, такі як: "Августин Волошин і вдячність п.начальника шкільного реферату", "Короткий життєпис державного секретаря о.Августина Волошина", "Отець д-р. Августин Волошин". В них В.Гренджа-Донський вказував на чільне місце Августина Волошина в нашій історії і культурі, про його величезний внесок у розвиток освіти і науки краю.

В 1938 р. Гренджа-Донський писав, що "... як чехи мають свого Масарика, так і ми, підкарпатські українці, маємо свого Августина Волошина. Це наша гордість і наша слава. Волошин - наша новітня історія...". В "Короткому життєписі державного секретаря о.Августина Волошина" Гренджа-Донський пише про дитячі роки і формування національної свідомості майбутнього президента. "Батько нашого національного відродження о.Августин Волошин побачив світ в наших зелених горах на Верховині, в селі Келечині, окр.Волівська, де його батько був священником. Свою національну свідомість набув уже в хаті своїх батьків, де говорилося по-українськи. Верховина наша говорить чистісінькою українською літературною мовою й донині і це на молодого хлопця мало вплив. По-мадярськи дуже мало знав, так, що коли прийшов до Ужгородської гімназії, з мадярською мовою мав труднощі і лише з поправкою перейшов".

Юнак тягнувся до знань. "З гімназії іде молодий талановитий студент на теологію в Ужгороді, а опісля в Будапешті й закінчує, придбавши також фах професора фізики. Зразу стає професором ужгородської учительської семінарії". В той же час А.Волошин активно включається в громадську роботу.

Величезний внесок зробив А.Волошин як видавець книг, газет і журналів. Його праці, що були широко відомі в народі, посяли в людях зерно освіти, науки, яке зросло в часі. "Найбільшою заслугою о.Волошина є те, що в ті часи найбільшої мадяризації пише і видає книги, шкільні підручники і редагує майже єдину на той час газету "Наука"... Працює в товаристві ім. святого Василя Великого, а коли мадярська влада закрила це товариство, організовує разом з іншими друкарню і книгарню "УНІО". Ці слова Гренджі-Донського є відповіддю деяким нашим історикам, які намагаються зробити з А.Волошина "слугу кількох господарів", що переходив від одних до інших заради своєї кар'єри. Та чи зробив він взагалі собі кар'єру? "Августин Волошин - найбільший наш муж наших новіших часів, не зробив жодної кар'єри, хоч його широке знання, досвіди й здібності та великі заслуги просто

предестинували його на найвищі достоїнства". А скільки зробив корисного Августин Волошин для формування кадрів нашої інтелігенції? Саме вона в 30-х роках була ініціатором величезних державних перетворень, яким, на жаль, не судилося здійснитися. Про це теж не міг не сказати В.Гренджа-Донський: "Як директор семінарії, виховує сотні, тисячки найсвідомішої нашої інтелігенції, народних працівників...".

Задовго до 1938 року Августин Волошин починає активно займатися політичною діяльністю. Особливо в цьому відношенні слід виділити його участь в подіях 1918-1919 років, коли після розпаду Австро-Угорської монархії вирішувалася доля нашого краю. Історики по-різному трактують ці події, зображуючи Волошина-політика як авантюриста, який миттю з орієнтації на Угорщину перевернувся до новоутвореної Чехословаччини. А як оцінював його участь в тих подіях В.Гренджа-Донський? В "Короткому життєписі..." Василь Степанович відзначає, що "найбільшу роль відіграв о.Августин Волошин під час перевороту, коли треба рішати про долю народу. Організовує і веде Народну Раду, а коли була небезпечка, що розшмагують нашу країну, то збирає сточленну делегацію з трьох народних рад і 8-го травня 1919 року під синьо-жовтими прапорами веде до Праги. Що наше Підкарпаття заховало на свою цілісність, це заслуга о.Волошина". На думку Гренджі-Донського майбутній президент "своєю геніальністю тричі врятував наш народ від національної загибелі. По-перше, тоді як під час малярського панування розпочав на широку скалю свою політичну культуру і літературну діяльність, по-друге, тоді, як під час перевороту відірвав нашу країну від Мадяричини... Втретє врятував цей великий муж нашу країну тепер, коли зрадники Бровдії і Фенцик хотіли знов накинати на нас малярське ярмо... Дійсно, Боже Провидіння дало нам оцього нашого великана. Не даром дав йому наш народ почесне ім'я "Батько нашого національного відродження". Така оцінка ролі Августина Волошина багато в чому суб'єктивна, адже не можна всі ці важливі в житті нашого народу події трактувати виключно на фоні окремої людини, однак заперечувати особистий внесок Волошина буде теж несправедливо.

Августин Волошин був надзвичайно чуйною людиною, яка зміла угледіти майбутні таланти. саме він, в деякій мірі, дав дорогу в життя і молодому письменнику Гренджі-Донському. "Верховинський соловейко" не раз на це вказував. Вже будучи широко відомим письменником, Василь Степанович у своїй доповіді-статті "Українська культура на Закарпатті на початку цього сторіччя і за періоду Чехословаччини" у 1968 р. говорив, що, якщо до першої його книги передмову написав галицький поет Василь Пачовський, то до другої - Августин Волошин. В 1939 р. прем'єр-міністр запропонував В.Гренджі-Донському посаду головного редактора урядової газети "Нова свобода". Він не помилявся в кандидатурі.

Волошин - людина добра, незлопам'ятна, милосердна. Разом з своєю дружиною Іриною, він у 1933 р. передав свій власний будинок на вулиці Раковці під сиротинець. Вартість його представляла 300 000 чеських крон. Як інакше можна назвати цей вчинок, як не милосердям. А тому, Гренджі-Донському було нестерпно боляче, коли Вака, родич Волошина, називав за це ненормальним. "Та найбільше обурили мене слова Ваки під час похорону пані Волошиної, - пише Гренджа-Донський, - Вака тоді назвав Волошина ненормальним, а також ненормальною і всю Волошинівську рідню". Цікаво, що Волошин про це знав, але не звертав ніякої уваги. Він не змінив свого прихильного ставлення до Ваки.

Та перйдємо до кінця 30-х років, коли на Закарпатті відбувалися вирішальні ваги події. В.Гренджу-Донському можна по-праву вважати літописцем тих подій, хоча це слово і не зовсім підходить через їх короткочасність. 27 жовтня 1938 р. "Нова свобода" опублікувала повідомлення "Величава маніфістація народу", в якій, зокрема, говорилося: "Вчора пополудні надійшла радісна вістка про те, що влада Бровдія відступила і на її місце покликана народна українська влада".

- Якраз прилетів до мене кур'єр з Праги і приніс вістку,- сказав Федір Ревай.

Перм'єр-міністром іменовано директора Августина Волошина.

З цією вісткою зараз вдерлися ми до великої залі, де відбувалась проба і Федір Ревай гукнув грімко:

Масмо свій уряд! Головою уряду директор Волошин!"

Так переказав про це В.Гренджа-Донський у своєму щоденнику.

Як оцінив народ призначення прем'єр-міністром Августина Волошина? Наведу кілька місць з щоденника письменника: "...Люди з великої радості по вулицям обнімались, підкидували шапки вгору і плакали з великої втіхи. Я ще в житті не бачив такого захоплення, такого ентузіазму...". Або: "...Вістка про нову владу прийшла о третій годині і зразу рознеслася не тільки в столиці, але й по цілому Підкарпатті. За десять хвилин знав Хуст, Рахів, Ясіня, Волове. По вулицях люди стискали собі руки, цілувалися, здоровили один одного, в багатьох очах блищали сльози радості, що маємо свою ширю українську владу".

Августин Волошин не випадково був призначений прем'єр-міністром, а потім обраний президентом. Не було на той час більш авторитетної і любимої в народі особи. Численні його виступи на мітингах супроводжувалися бурхливими авашіями. "Коли я законферував, - пише Гренджа-Донський, - що до мікрофону приступає батько нашого відродження о.Августин Волошин, то оваціям і оплескам не було кінця". Таке відбувалося завжди, як тільки на трибуну піднімався карпатський прем'єр. Важка ноша випала на його долю. Нелегкий був час. В тих складних умовах треба було просуватися вперед до повної незалежності. Були помилки, сумніви, надії..., яким не судилось здійснитися.

Уже в перший день свого прем'єрства, виступаючи перед народом, Августин Волошин сказав: "Перед владою важке і відповідальне завдання закласти тривалу основу під будову нашої держави і подбати, щоб кожний син нашого народу мав працю. Я вірю, що нам Бог допоможе в нашій праці, а вас прошу підтримувати нас і надалі так віддано, як дотепер". Перші дні прем'єрства переконали Волошина, що нелегко буде домагатися незалежності. Насторожувала позиція чехословацького уряду, який після надання Закарпаттю прав автономії, ніяк не хотів відмовитися від свого старшинства над нашим, Як йому здавалося, на готовим до самоуправління народом. Може саме тому, в січні 1939 р. на Закарпатті з'явився у ранзі третього міністра генерал Прхала. Цей акт втручання у внутрішні справи Карпатської України гівно засудив А.Волошин. "В моєму житті, - передавав Гренджа-Донський його слова, - багато прикостей мені заповидно, але такої перфідії, як тепер з іменуванням міністра-чеха, я ще не пережив". У розмові з щойно прибулим генералом Прхалю, А.Волошин прямо заявив, що "він є чужинцем для нашого народу і не тільки що не є членом нашої нації, але й мови нашої не знає й місцевих обставин, отже не може бути міністром...".

Робилися численні утиски на прем'єра і з боку угорсько-фашистського уряду Міклоша Горті. Цікавий у даному відношенні епізод, який свідчить про відкритість Волошина і його цілеспрямованість, наводить у своєму щоденнику Гренджа-Донський: "...До прем'єр-міністра Волошина зараз підійшов малярський полковник Невицький. Прийшов намовляти прем'єра, щоби піддався мадьярам, бо і так "немає смислу тепер іти проти Мадярщини...". Прем'єр Волошин надзвичайно обурився на таку мадьярську безличність і полковникові Невицькому відповів так:

- Іди і скажи тим, що тебе послали, що ми із глибини душі їх ненавидимо. Ми мадьярів добре знаємо і нічого спільного не хочемо з ними мати. Коли б ми прилучилися до вас, то нашу сіль і наше дерево ви візьмете задармо, а тепер будемо вам продавати за гроші...".

Однак, не варто робити висновок про агресивність Волошина по відношенню до угорського уряду. Ще в перші дні свого прем'єрства він заявив, що "ми хочемо з

нашими сусілами мадярами жити у згоді, ми готові їм віддати те, що їм належить, але наші стічні границі не пустимо і захоронемо народну єдність".

Наближався відповідальний час в житті молодій державі - вибори до Сойму - першого парламенту Карпатської України. Вони принесли 92,4 % голосів УНУ, яке очолював Ф.Рсвай. Карпатський прем'єр відчув, що міцно стоїть на ногах. Волошин був першим, що на сторінках преси подякував населенню за велике довіря: "З утіхою, з невимовною радістю бачу, що ти, солодкий мій народе, вже виробив у собі свідомість, що ти не є вже тим пониженим рабом, тим нещасним ругеном, як колись тебе з презирством називали чужі пани... Твоя щира поведінка при виборах доказує твою політичну зрілість, але й солідарність і національну свідомість...".

А. Волошин весь час відчував підтримку народу. Коли 13-14 березня проходили бої між січовиками і чеським військом, захисники січової гостиниці на чолі з полковником Гузаром тільки на наказ А.Волошина зложили зброю, і тільки в його руки. 15 березня назавжди ввійде в історію волелюбних краян, бо цього дня Закарпаття вперше за свою багатотисячову історію стало вільним. Цього дня почав свою роботу Сойм Карпатської України, якому доля визначила стати історичним. Роботу Сойму з stenografічною точністю описав Василь Гренджа-Донський: "Прем'єр Волошин, після великих овацій відкриває засідання Сойму словами:

- Світлий Сойме! З глибини душі відчуваю важність тих слів, якими ославив я вас, як першу законно вибрану політичну репрезентацію нашого народу.

...Боже провидіння дозволило мені відкрити Перший Сойм Карпатської України словами Тараса Шевченка:

"Встань Україна, світ правди засвітить

І помоляться на волі невольничі діти...".

А.Волошин з надією говорив: "...Ми розбудуємо Карпатську Україну з признанням повних прав і національним меншіостям, щоб усі громадяни Карпатської України почувалися щасливими". На одному з засідань Сойму, вже будучи президентом, Волошин сказав: "Прошу Всевишнього, щоб скріпив нашу віру й позволив нам розбудувати нашу Землю для щастя й добра українського народу та цілого населення Карпатської України".

На жаль, цим благородним і справедливим задумах не суджено було збутися. Мадярська солдагія чоботом вже топтала нашу землю. Тисячі молодих хлопців з різних куточків України йшли під танки, щоб не пропустити ворога. Починалася трагедія Карпатської України. Намагаючись якимось чином врятувати становище, Волошин їде в Берлін. Він навіjno продовжує вірити Гітлеру, не розуміючи, що фашистському диктатору самотійність не до душі. 16 березня В.Гренджа-Донський записав у щоденнику: "...Принесла пані Обручарська молоку плачучи і сказала, що української влади вже нема в Хусті, прем'єр Волошин виїхав кудись вночі". А через деякий час "на помешканні пана Президента Волошина заквартирувалися мадярські старшини. Тероризуючи безустанно сестер пана Президента, не поводитись як люди цивілізовані".

По-різному склалися долі двох видатних наших земляків. Василь Гренджа-Донський, пройшовши крізь пекло фашистських тюрм і таборів, опинився в Словаччині, де і жив до самої смерті. Августин Волошин, заарештований в 1945 р. людоловами із НКВС, закінчив своє життя в Бугирській тюрмі. До останніх днів В.Гренджа-Донський зберігав у своєму серці любов і пошану до президента Карпатської України. Він був глибоко переконаний, що "такий муж заслужив, щоб ім'ям його назвали найкращі площі й вулиці, щоб йому ставили пам'ятники. Це все ми зробимо, як прийде на це час".

На наших очах відбувається, хоч і запізнілий у часі, але закономірний процес повернення пам'яті Августина Волошина і Василя Гренджі-Донського. Ми не тільки

повернемо собі їх спадщину, ми тим самим повертаємо собі нашу історію і нашу культуру. І нехай нам допомагає Бог у цій справедливій справі.

З ЛИСТІВ ЗІРКИ ГРЕНДЖІ-ДОНСЬКОЇ ДО МИКОЛИ ВЕГЕША

№1

2 липня 1992

Дорогий Пане Миколо!

Не мала дотепер нагоди подякувати Вам за всі ті гарні статті, які Ви написали дотепер про батька. Вдячна Вам, як і всім іншим Вашим землякам, що стараетесь популяризувати ім'я батька.

Ваша стаття «Учень Тараса Шевченка» мені дуже сподобалася і я її вислала була до канадської газети. Я рада, що вони її помістили. Тут залучую копію, щоб Ви мали у своєму архіві.

В цій статті Ви згадуєте про статтю батька з 1922 року «А что хотят они?» Якщо маєте її, то прошу Вас, зробіть мені копію і пришліть, а якщо це неможливо, то перепишіть статтю для мене. Буду Вам дуже вдячною. Це є одна із статей, яку я до сьогодні ще не роздобула для архіву. Хотіла б її подати вXIII-му томі. Там же подам і Вашу статтю «Учень...» Цей запланований (позачергово!) том вийде не раніше кінцем слідуєчого року, аж тоді, як повернуся із Закарпаття. Скорше не маю можливості його видати.

З вдячності за Ваше ласкаве і щире ставлення до пам'яті батька, вислаю Вам його твори, які ще в мене є. На жаль, томів 2, 3, 6 і 7 вже не маю, бо розпродані, але інші вишлю. Будуть їхати морською поштою, то вони зайдуть до Вас певно десь кінцем року. Прошу, дайте знати, як їх одержите.

Тішуся наперед, що на другий рік, як поїду з візитом на Закарпаття, зможу і з Вами познайомитися особисто і подякувати Вам ще раз за все.

Сердечно Вас вітаю і бажаю дальших успіхів у Вашій праці.

Щиро Ваша Зірка Гренджа-Донська

№2

31 серпня 1992

Дорогий Пане Миколо!

Ваш лист із 17-го серпня прийшов до мене два дні тому, разом із газетами, які Ви долучили. Щиро дякую, що написали. Дотепер я від Вас не одержала ніякого листа. З моїм листом з дня 2-го липня я вислала Вам копію Вашої статті «Учень Тараса Шевченка», яка появилася в канадській газеті, але не маю відомости від Вас, чи Ви її одержали. В тому ж листі я висловила Вам свою щирозсердечну подяку за Ваші гарні статті, які Ви дотепер написали про батька, а тут, тепер, ще раз висловлюю Вам подяку за них.

З Вашою статтею про батька «Галичани на Закарпатті» я обзнайомлена і вже підготувала її до друку в 13-ий том. Однак мушу Вам сказати, що видання того тому дещо затримається, бо в мене вже всі мої фінанси вичерпалися, і я не змогла б заплатити в цей час за друк. Мушу зачекати, поки звідкись роздобуду гроші. Зараз

стараюся зібрати якісь гроші на дорогу на Закарпаття на другий рік, тому мушу зачекати з виданням наступного тому.

Не знаю, чи Вам відомо, що цю Вашу статтю передрукували і в газеті «Україна і світ», яка виходить в Торонті (день появи 26.11.1992, ч.8, ст.8). Думаю, що це газета, а не журнал, але напевно не знаю, бо з цим виданням не обізнана.

Якщо для Вашої дисертації друк у журналі допоможе, то я можу цю статтю вислати до лондонського журналу «Визвольний шлях» і до «Літопису Бойківщини» (виходить раз у 6 місяців.). Є ще тут журнал «Сучасність», який вже «одною ногою» є в Україні і з ним не маю ніяких зв'язків. Можу спробувати вислати і до журналу «Самостійна Україна» (Торонто/Чікаго), однак і там зв'язків не маю (а зв'язки, очевидно, важні, бо скорше можуть помістити...). Ніякого запевнення Вам не можу дати, що Вашу статтю помістять, але якщо появиться, то зараз Вас повідомлю. В найгіршому випадку прийдеться Вам зачекати, поки вона появиться в 13-му томі, що буде шойно десь за два роки.

В листі з 2-го липня я згадувала, що вишлю Вам вневдовзі видання батька. До цього часу я ще їх не вислала. З огляду на те, що пересилка книжок дешевша, як вислати їх на одну адресу, я тепер почала їх вислати на адресу моєї родини, яка їх буде зберігати, поки я приїду на другий рік. Тоді я Вам особисто передам цілу серію книжок. Це мені заощадить багато грошей, тому надіюся, що не будете мати нічого проти того, як одержите книжки з таким спізненням.

Ще раз дякую, що написали до мене. Сердечно Вас вітаю і прошу, напишіть знову колись.

Щиро Ваша Зірка Гренджа-Донська

№3

3 жовтня 1992

Дорогий Пане Миколо!

Дякую Вам за листа з 14-го серпня. Дістала його кілька днів тому. Тішуся, що написали. Бачу однак з Вашого листа, що Ви ще не одержали мого листа з 31-го серпня. Та він в дорозі, колись «дочимчикує» до Вас. Я на правду вдячна Вам, що так багато часу і праці присвячуєте моему батькові. Як Ваша брошура про батька появиться, то відложіть для мене один примірник. Я надіюся, що заки приїду на другий рік, то вона побачить світ, і тоді зможу її від Вас дістати.

Щиро вдячна Вам за Ваші старання дістати для мене статтю батька «А що хотять они?» Якщо Музей має ксероксову машину (машину до копіювання, то зробіть мені так копію. Мені не хочеться Вас просити тратити багато часу з переписуванням статті рукою чи машинкою. Музей газету Вам напевно не дасть, але може він сам зможе зробити фотокопію. Я радо заплачу за фотографування статті.

Як згадала в листі з 31-го серпня (простіть, що повторюю те саме, але це на випадок, якби Ви того листа не одержали), Вашу статтю «Галичани на Закарпатті» я подам у 13-му томі, як прийде час. Також вислала її до журналу в Лондон і вже маю від них відповідь, що в котромусь числі її помістять. Як появиться, то вишлю Вам фотокопію. До інших журналів тоді вже не буду звертатися.

Що торкається 13-го тому, то я також переконалася, що такі треба буде його видати, бо матеріяли вже назбиралися. Не тільки матеріяли про батька, але ще і його твори (от, наприклад, і стаття, яку Ви пришлете), та цінні додатки до бібліографії, які вже не попали до 12-го тому. Хто знає, чи ще не назбираю матеріялів і на 14-ий том – а збирати буду завжди, бо я певна, що ще багато матеріялів можна б знайти.

Згадала я в своєму останньому листі до Вас і про те, що віднайшла дешевший спосіб висилання книжок до Закарпаття, але їх висилати треба на одну адресу. Тому я рішила висилати книжки потрохи до своєї родини. Одна посилка вже є в дорозі. З гої послілки зможете одержати серію книжок батька, але прийдеться Вам поїхати до мого стрійка Івана у Виноградів, бо книжки посилаю до нього. Я його повідомлю про те, що одну серію (томи 1, 4, 5, 8, 9, 10, 11 і 12 – на жаль, решта томів не маю, бо розпродані) може передати Вам як мій дарунок. Його адреса: Іван Гренджа, 295540, м. Виноградів, Ломоносова 9. Думаю, що посилка повинна прибути до нього десь у грудні або в січні, а може й скорше. Так виглядає, що пакунки їдуть морем біля 3-4 місяці, а я вислала його в серпні.

Дайте знати, чи одержали мої листи. Сердечно Вас вітаю і прошу, при нагоді вітайте від мене і мистця Михайла Беленя. Тішуся вже наперед, що всіх Вас зможу особисто познайти на другий рік.

Щиро Ваша

№4

14 жовтня 1992

Дорогий Пане Миколо!

Ваш лист (рекомандо) з 1-го квітня добрався до мене кілька днів тому. Видно, чи посилати рекомандо чи звичайною летунською поштою все одно: він або прийде за 13-18 днів, або за кілька місяців. Лист від Ангаловського, наприклад, прибув також недавно, а писаний перед Великоднем! Людину просто аж жах бере. Невже ніколи ситуація не зміниться?!

Дякую, що подали список своїх публікацій. Перевіривши їх, бачу, що в більшості вони в мене є. Не маю тільки «Бути пам'ятнику поету» (замітка), Рад. Верх., 8 лютого, 92 та «Наш край назавжди залишиться українським», Наука і суспільство, ч.12, 1991.

Я Вам щиро вдячна, що Ви старастесь помішувати Ваші статті про батька і в українських виданнях поза Закарпаттям. Мені дуже хотілося б, щоб про нього знали по цілій Україні. Я певна, що Ваша книжка «А.Волошин і К.У.» в цьому багато допоможе. Дякую Вам наперед за примірник. Якщо книжка не появиться цього року, то не висилайте мені поштою, бо на другий рік десь у серпні/вересні буду на Закарпатті. Тоді переберу від Вас.

При нагоді напишіть мені, чи Ви споріднені з родиною Вегешів у Міжгір'ї? Сестра моєї нерідної мами Анця була замужем за Вегешом. Його не пам'ятаю, вона в 1930-их роках, коли я її заїзнала, вже була вдовою, пам'ятаю тільки її двох (тоді ще малих) дітей – Петра та Марійку. Може ми є собі далека рідня?

Як я Вам згадувала в попередньому листі, з книжок, які висилаю тепер до стрійка, у Виноградів, зможете собі взяти одну серію. Про це вже я стрійкові написала і подала йому Вашу адресу у Синевирі, щоб Вас повідомив, що вже книжки у нього. Пересилка книжок в цей спосіб для мене дешевша. Прощу, зголосіться до нього і заберіть книжки. Він їх Вам висилати не буде бо вже старенький, і я не хочу його тим турбувати. Книжки однак ще все в дорозі – думаю, що раніше як в грудні вони туди не заїдуть.

Сердечно Вас вітаю і бажаю всього добра. Пишіть знову, як зможете і час дозволить.

Щиро Ваша Зірка Гренджа-Донська

15 грудня 1992

Дорогий Пане Миколо!

Ваш лист прибав до мене тиждень тому, їхав всього 10 днів – це добре, може нарешті та пошта вже буде рухатися краще. Дякую за нову адресу.

Вашу статтю у «Визвольному шляху» я ще не бачила. Як появиться, то вишлю Вам обов'язково копію. Нижче подаю Вам адресу редакції. Недавно довідалася, що редакція думає перенести журнал на Україну – куди і коли, мені невідомо.

Дякую Вам за збірник пам'яті Панькевича. Поки що його не одержала, але буду дуже рада бачити його. Буду вдячна Вам і за дальші Ваші видання. З цікавістю буду чекати на Вашу доповідь про батька. Вона зможе увійти з часом і до 13-го тому. Матеріалів для того тому вже маю багато, тепер треба тільки гроші зібрати, щоб його видати...

П.Федака вже мені написав про те, що я стала почесним членом обласного т-ва «Просвіти». Це, очевидно, велика честь для мене і я йому і Раді Т-ва вдячна, що так мене відзначили.

В попередньому листі я згадувала Вам, що висилаю книжки батька до свого стрийка в Виноградів. Чую, що вже деякі книжки до нього добралися, тому можете з ним скоординуватися і перебрати серію книжок. Я його про те вже повідомила. Тільки прошу до нього заїхати і забрати книжки, бо він – старша людина і я не хочу його турбувати ношенням чи пересилкою книжок. Одержите томи 1, 4, 5, 8, 9, 10, 11 і 12. Решта томів вже розпродані, тому не могла їх вислати. Може з часом, як десь «зродяться» гроші в моїй кишені, то перевидам їх.

З нагоди свят Різдва Христового і Нового Року сердечно вітаю Вас і бажаю багато добра і найкращих успіхів у новому році. Буду Вам вдячна за дальші листи.

Щиро Ваша Зірка Гренджа-Донська

№6

28 липня 1993

Дорогий Пане Миколо

Дякую щиро за посилку газет та Вашої цінної книжки. Одержала все в порядку. Вітаю Вас щиро з виданням Вашої праці. Сердечно вітаю також і п. Залорозного. Дуже рада, що Ви опрацювали цю тему і так вже більше людей обзнайомиться з цією частиною нашої історії.

Надіюся, що як буду в Ужгороді, то зможу і з Вами зустрітися. Точно не знаю, в які дні там буду. Будемо мати всього дев'ять днів для побуту, то ж з часом нам буде дуже скупо. На Захарпатті будемо в середині вересня, і затримасмося у стрийка Івана. А вже там побачимо, як буде можливо (і коли) розіжджати.

Сердечно Вас вітаю і тішуся на нашу зустріч.

Щиро Ваша Зірка Гренджа-Донська

12 листопада 1993

Дорогий Пане Миколо!

Як бачите, «Визвольний шлях» в Лондоні нарешті видрукував Вашу статтю «Галичани на Закарпатті». Залучую тут Вам копію. Також залучую копію статті «Полковник М.Колодзінський-Гузар», яка напевно також Вашого авторства. Це певно Ви вислали до редакції безпосередньо. Тішуся, що помістили Вашу статтю про батька, я вже думала, що вони її десь згубили. Це якраз рік тому, що я їм вислала цей матеріал. Дайте знати, як одержите матеріяли.

Хочу Вам тут подякувати, що Ви прибули до Міжгір'я, щоб мене зустрінути. Я дуже рада, що Ви це зробили, бо інакше напевно я не мала б була змоги з Вами зустрінутися. Мій одноденний побут в Ужгороді не дав мені змоги з ніким зустрінутися, крім Павла Федаки, якого «зловили» в замку. Часу в нас було дуже мало і я навіть не мала нагоди хоч телефонічно сконтактуватися з людьми, яких хотіла побачити. Та це частинно моя вина, бо я не подумала про те, щоб зарезервувати хоч 2-3 дні на побут в Ужгороді, але при умовах, в яких ми були, це було просто неможливо. Ми мали всього 8 1/2 днів, які могли провести на Закарпатті (решта днів зужили на дорогу туди й назад...) і так з тої «широкої» програми, яку я задумала, виконали всього може половину.

Але найважливіше, що вдалося мені показати Закарпаття синові, який ще ніколи там не був, і обзайомити його з родиною. Для мене зустріч з родиною була дуже глибоко емоційною і я ще довго після приїзду додому не могла до себе прийти. Якби так булотрохи більше тих «зелених» в банку, то я би їздила на Закарпаття кожного літа, а саяк... немає ради, можу побувати там тільки в думках...

Сердечно Вас вітаю і дякую Вам ще раз, що дали мені нагоду з Вами особисто заізнатися.

Щиро Ваша Зірка Гренджа-Донська

№8

12 листопада 1994

Дорогий Пане Миколо!

Вашого листа з 13-го жовтня одержала на днях. Глибоко вдячна Вам за гарну статтю, яку написали про батька. Вишлю її кудись і як появиться, то напевно вишлю Вам копію.

Тішуся, що й «Ужгородський університет» надрукує Вашу статтю про батька. Я Вам дуже зобов'язана за те, що так широко пропагуєте ім'я батька всюди.

Приємно було мені познайомитися з Вами особисто минулого року. Я привезла з собою прекрасні спогади з Закарпаття тільки дуже жалію, що ми не могли побувати там довше. Дев'ять днів закороткий час на те, щоб привітатися з рідною землею після 54-ох років... Та, може Бог pomoже і зможу знову в котромусь році поїхати, може тим разом вже на довший час.

Сердечно Вас вітаю і бажаю дальших добрих успіхів у Вашій праці, і ще раз спасибі Вам за все.

Ваша Зірка Гренджа-Донська

грудень, 1994

Дорогий Панс Миколо!

Сердечно вітаю Вас зі святами Різдва Христового і бажаю Вам всього найкращого в Новому Році.

Залучую тут п'ять фотографій для Вас з нашої поїздки минулого року. Дуже довго «родилися» ці фотографії, але я щаслива, що нарешті вони є.

Дякую Вам ще раз за Вашу гарну статтю, яку Ви написали про батька. Я вислала її до Києва до «Літературної України» та до газети в Детройт, США. Відомостей ще не маю, чи помістили і коли. Обов'язково вишлю Вам копії, як появляться друком.

Вітаю Вас щиро, Ваша Зірка Гренджа-Донська

№10

30 січня 1996

Дорогий Пане Миколо!

Ваш лист з 1-го грудня 1994 року попав мені в руки сьогодні. Десь він був закинувся між газетами і я шойно сьогодні усвідомила собі, що я на нього Вам не відписала. Дуже прошу Вашого вибачення.

Всі чотири газети, про які згадуєте в листі, які помістили Ваші статті про батька з приводу 20-ої річниці смерті батька, я одержала. Сердечно Вам дякую за них і спеціально вдячна Вам, що потрудилися їх написати.

Надіюся, що конференція, про яку згадуєте в листі, пройшла в грудні 1994 року добре. Якщо в міжчасі появилися якісь друковані матеріяли, то я дуже прошу Вас подати мені дані (видання, назва, місце, час, сторінки і т.д.), щоб я могла все це завести в бібліографію, щоб її доповнити. Не знаю, чи ці доповнення зможу ще якось видати, але зібрати все докупи мушу. Що з ними зроблю далі, то буде видно. Зібралось вже в мене досить багато додаткових матеріялів про батька (включно з Вашими чотирьма статтями, які Ви мені прислали) і я хотіла б зробити з них збірник, – цих матеріялів вже вистарчило б і на 13-ий і на 14-ий том. Чи я це все видам, то інша справа, бо грошей в мене вже немає, але зроблю з них хоч кілька фотокопій і передам родині в архів.

Я до сьогодні не знаю, чи Ви одержали тих п'ять фотографій з нашої поїздки, які я Вам вислала з різдвяною карткою в грудні 1994 року. Дайте, прошу, знати. Було б мені дуже жаль, якби вони пропали. Деякі люди, яким порозсилала поштою, їх не дістали, інші дістали.

Дуже хотіла б приїхати на Закарпаття ще раз, може на другий рік, щоб разом з родиною відзначити 100-річчя батька. Ще не знаю, чи ці пляни здійсняться. Багато залежить від сина Марка, який дуже в'язаний своєю працею і йому тяжко ще сказати, як уложаться його справи. Я не думаю, що сама поїду, бо мос здоров'я з року на рік гіршас і боюсь на таку довгу і тяжку дорогу вибиратися. Та побачимо, як вийде. Протягом цього року напевно все виясниться.

Ще раз сердечно Вам вдячна за Ваші старання пропагувати ім'я батька і за всю Вашу працю для нашого Закарпаття. Нехай Господь допомагає Вам і надалі.

Щиро вітаю Вас, Ваша Зірка Гренджа-Донська.

10 травня 1996

Дорогий Пане Миколо!

Ваш пакунок з матеріялами датований 20-го лютого я дістала і сердечно дякую Вам за них. Простіть, що шойно тепер відписую Вам, але і хвороба і праця з писанками перед Великоднем затримали мене і моя кореспонденція на тому дуже потерпіла.

Дістала все в порядку, що Ви вислали: і газети, і «У вінок шани...», і «Тези доповідей...» і програму першої наукової конференції, як теж і брошурку В.Турянці «Міфи...». Прошу передати йому мою щирю подяку за все. Всі ці матеріяли використаю в наступних томах творів батька, які думаю зібрати (це 13-ий, і 14-им, а може прийдеться підготувати й 15-ий...). Правда, з виданням буду мусіти зачекати, бо вже фінансів на це в мене немає, але зате зберу все докупи, щоб не ваялося все окремо. Дуже-дуже вдячна Вам всім при університеті, що провадите досліди у зв'язку з батьком і друкуєте про нього.

Хочу надіятися, що вдасться мені приїхати на Закарпаття на другий рік, але це поки що тільки надії... Не знаю, чи моє здоров'я дозволить мені їхати, може тільки син поїде, може... не знаю, ще побачимо.

Сердечно Вас вігаю і бажаю дальших добрих успіхів у Вашій праці.

Щиро Ваша Зірка Гренджа-Донська

23 червня 1997

Шановний Пане Миколо!

Простіть, що так довго не відзивалася, але я тяжко перехворіла свою простулу, яку набрала під час побугу на Закарпатті. Приємно було з Вами знову бачитися. Мені тільки жаль, що ми не мали змоги з собою поговорити довше.

Я згадувала Вам, що Ваша стаття появилася в одній з наших газет тут. То ж посилаю її Вам тут у фотокопії. Як бачите, вона появилася в нашій «Америці» ще в лютому. У зв'язку з батьковим 100-річчям я вибрала кілька статей з архіву різних авторів Закарпаття, щоб порозсилати до газет нашої діаспори, і між ними я підбрала і що Вашу статтю «Кривава казка». Хотілося мені бачити згадки про батька і на заході, а тому, що знаю, що ніхто не догадається тут написати щось про нього, то я рішила сама порозсилати статті. Зробила це ще в грудні та початком січня. Я знаю, що Ви її написали не в 100-річчя батька, а багато раніше, але текстом вона мені підходила, то, з Вашим додатковим дозволом, я її використала. Вона дуже гарно написана і я Вам дякую за неї.

Ми шасливо вернулися додому, хоч, як я згадала вище, після приїзду я пролежала добрих два тижні. Рентген легенів показав, що я набралася запалення бронхів, що мене мучило досить довго.

Після відїзду із Закарпаття ми ще вступили до Братислави, де 4-го травня також відбулося святкування завдяки послові Павличкові. Та про це Ви певно вже читали в пресі. Я безмежно вдячна нашому послові, що постарався про новий прекрасний

пам'ятник на могилу батька. Як дістану копії фотографій від Марка, які зробив під час нашого побуту, то вишлю і Вам кілька.

Сердечно Вас вітаю і бажаю Вам всього добра і дальших добрих успіхів у Вашій праці.

Щиро Ваша Зірка Гренджа-Донська

№13

8 серпня 2000

Дорогий Пане Миколо!

Вашу посилку – книжку і Вашу каргочку – дістала і щиро-сердечно дякую Вам за неї. Була дуже приємно заскочена, бо не сподівалася побачити нову книжку про батька. Дякую Вам з глибини серця за Ваші турботи і старання ознайомити все більше й більше наш народ з батьком. Я рада і щиро задоволена, що могла Вам дати матеріяли в дванадцятитомнику для досліджування життя і творчости людини, яка дала так багато з себе для свого народу.

Прошу передати мою глибоку поляку і співавторові книжки, п.Горватові – на жаль, його адреси не маю.

З великою приємністю читала Вашу карточку про Ваші професійні досягнення, – докторат і звання професора. Сердечно гратуюю Вам і бажаю Вам ще й дальших успіхів у Вашій праці.

За мою спізнену відповідь прошу Вашого вибачення. В мене було багато проблем в цих останніх місяцях, включно з хворобами, пораненням руки та операцією ока, не говорячи вже про ревматизм, який мене стало дуже мучить. Як кажуть «старість – не радість» і в цьому є багато правди.

Надіюся, що цей лист щасливо допливе до Вас. Не подали Ви мені свій індекс в адресі, то я вжила індекс двоюрідного брата Володі Гренджі, який також живе в Ужгороді. Може і Ви маєте той самий індекс.

Щиро Вам дякую ще раз за все, що робите для батька. Нехай Господь дасть Вам сили, охоти і бажання і даліше робити що працю.

Зі щирим привітом Ваша вдячна Зірка Гренджа-Донська

№14

26 лютого 2001

Дорогий Пане Докторе!

Сердечно вдячна Вам за Вашу милу картку, яку Ви мені прислали і за газету з Вашою статтею про мене. Направду, було мені дуже приємно дістати вістку від Вас. Простіть, що зі спізненням відписую Вам, але я маю проблему зі здоров'ям і так багато годин в день проходить так, що не в силі нічого зробити. В мене тяжкий артрит (рід ревматизму) імені тільки тоді легше, як лежу і вигріваю свої кости... Нажаль, на це немає ніякого ліку і так мушу з тим жити. Правда, є дні, коли мені легше, особливо літом, але тепер, в зимі, коли тяжкі морози в нас, то дійсно життя робиться немиле.

Дуже дякую Вам за таку гарну велику статтю, яку Ви написали про мене. Дуже подібно Ви написали і я була зворушена усім, що Ви написали і тим, що газета «СЗ» присвятила мені аж більше половини сторінки. Прошу Вас тільки виправити одну річ

у тексті (це так, на майбутнє): Гімназійну матуру я склала не в Будапешті в 1939 році, а в Хусті, вже за мадярської окупації, і 13 днів після матури мене мама забрала з собою до Будапешту. Там я прожила з родиною до грудня 1944 року, коли разом з мамою поїхали на захід, бо советський фронт зближався до Будапешту. Ще одну річ прошу виправити: В Мінеаполісі я не закінчила курси внутрішньої декорації, а тільки відвідала кілька семестрів, бо із-за фінансових труднощів мусіла ці студії перервати. Як прийдеться колись Вам знову щось про мене згадати, то прошу ці дві речі виправити – інакше все дуже гарно і правильно написане.

Я часто згадую свої дві подорожі додому і мені завжди сльози пхаються в очі... Мені дуже бракує моя родина, і як почну думати про те, що я пройшла за тих кілька тижнів в 1993 році і в 1997 році, то насправду серце стискається дуже. На жаль, ще раз їхати мені додому було б дуже тяжко, бо з року в рік мій артрит мене більше болять і так тяжко ходити, тяжко рухатися, – то немає сенсу мені кудись «рипатися»...

Повірте мені, що я з страхом думаю про свої роки (була б ніколи не думала, що доживу до цього віку), бо маю ще так багато чечого зробити, а дні летять одні за одним дуже скоро і я не встигаю. І це мене найбільше турбує. Якщо не зможу всього докінчити, то певно буду дуже неспокійно лежати в своїй труні...

Ще раз дякую Вам за Ваші добрі побажання, за те, що і Ви стараєтеся своєю працею повернути ім'я батька нашому народові і за те, що Ви його так шануєте як і я. Нехай Господь дасть Вам ще багато років прожити у здоров'ї і досягнути ще більших успіхів у праці.

Сердечно Вас вітаю, Ваша Зірка Гренджа-Донська

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ	3
Вступ	4
Розділ 1. Карпатська Україна в джерелах та історіографії	6
1.1. Джерельна база історії Карпатської України	6
1.2. Карпатська Україна 1938–1939 рр. у спогадах очевидців і активних учасників подій	13
1.3. Історія Карпатської України у працях вітчизняних дослідників	19
1.4. Зарубіжна історіографія Карпатської України	46
Розділ 2. Історичні передумови Карпатської України	59
Розділ 3. Карпатська Україна у міжнародних відносинах	82
3.1. Початок “міжнародної гри”: від Мюнхенської конференції до Віденського арбітражу	82
3.2. Угорські та польські терористи в Карпатській Україні	96
3.3. Кінець “великої гри”	106
3.4. Організації української еміграції і Карпатська Україна	114
Розділ 4. Соціально-економічне становище Карпатської України (1938–1939 рр.)	127
Розділ 5. Суспільно-політичний розвиток Карпатської України напередодні Другої світової війни	146
5.1. Проголошення автономії. Політична діяльність автономних урядів А.Бродія і А.Волошина (вересень–жовтень 1938 р. – березень 1939 р.)	146
5.2. Організація Народної Оборони Карпатська Січ – збройні сили Карпатської України	157
5.3. Угорська іредента в Карпатській Україні	167
5.4. Державно-правовий статус Закарпаття наприкінці 30-х рр.	193
Розділ 6. Галичина і Карпатська Україна (1938-1939 рр.)	199
6.1. Національно-культурні взаємовідносини українців Східної Галичини і Закарпаття в міжвоєнний період (1919-1938)	199
6.2. Українська преса Східної Галичини про Карпатську Україну	209
6.3. Нелегальні переходи польсько-чеського кордону, Галичани в обороні Карпатської України (1938-1939 рр.)	222
Розділ 7. Діяльність автономних урядів краю в галузі культури. Релігія і церква в Карпатській Україні	241
Список використаних джерел та літератури:	262
АВГУСТИН ВОЛОШИН – ПРЕЗИДЕНТ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ	292
Розділ 1. АВГУСТИН ВОЛОШИН В ІСТОРІОГРАФІЇ ТА СПОГАДАХ	296
1.1. Августин Волошин у вітчизняній історіографії	296
1.2. Педагогічна і громадсько-політична діяльність Августина Волошина в зарубіжній історіографії	306
1.3. Августин Волошин у спогадах очевидців	311
Розділ 2. Короткий життєпис Августина Волошина (1874–1945)	329
2.1. Дитячі і юнацькі роки. Формування світогляду Августина Волошина (1874–1900)	329
2.2. Період зрілості А.Волошина (1900–1938)	335
2.3. Августин Волошин і Карпатська Україна (1938–1939)	349
2.4. Августин Волошин в еміграції. Останні роки життя (1939–1945)	356
Розділ 3. Августин Волошин – педагог	374
3.1. Педагогічні погляди А.Волошина	374
3.2. Концепція навчання	388

3.3. Концепція виховання.....	397
Висновки.....	409
Бібліографія друкованих праць Августина Волошина. Література про його життя і діяльність.....	411
Бібліографічний покажчик праць Августина Волошина.....	412
Документи і матеріали.....	424
БУДІВНИЦІ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ.....	464
ЮЛІАН РЕВАЙ – МІНІСТР КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ.....	465
ФЕДІР РЕВАЙ – ГОЛОВА УНО.....	467
ЗАКОНОТВОРЕЦЬ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ МИХАЙЛО БРАЦАЙКО.....	469
ВІЙСЬКОВИЙ МІНІСТР КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ СТЕПАН КЛОЧУРАК.....	472
ПОЛКОВНИК МИХАЙЛО КОЛОДЗІНСЬКИЙ – ГУЗАР В КАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ.....	473
ОЛЕГ ОЛЬЖИЧ В КАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ.....	475
ОСОБИСТИЙ СЕКРЕТАР АВГУСТИНА ВОЛОШИНА ІВАН РОГАЧ.....	478
ВІКЕНТІЙ ШАНДОР – ДИПЛОМАТ КАРПАТО-УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....	480
ПОРУЧНИК КАРПАТСЬКОЇ СІЧІ ФЕДІР ТАЦИНЕЦЬ – КРОТ.....	483
МІЖГІРСЬКІ ІНТЕЛІГЕНТИ СТЕПАН ФІГУРА І ЯКІВ ЗАВАЛЬНИЦЬКИЙ.....	487
ГОЛОВА ВОЛІВСЬКОЇ НАРОДНОЇ РАДИ Д-Р. ЙОСИП ДУДИКЕВИЧ.....	489
КОМЕНДАНТ КОЛОЧАВСЬКИХ СІЧОВИКІВ МИКОЛА ШИМОНЯ.....	491
СТЕПАН МАРІКОНЬ ПРО ОЛЕКСУ БЛИСТІВА.....	497
ВАСИЛЬ ГРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ РОЗПОВІДАЄ.....	500
ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ВАСИЛЯ ГРЕНДЖІ-ДОНСЬКОГО.....	501
ВАСИЛЬ ГРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ В ІСТОРІОГРАФІІ.....	504
ВАСИЛЬ ГРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ - РЕДАКТОР ЖУРНАЛУ "НАША ЗЕМЛЯ" (1927-1928).....	508
СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ЗАКАРПАТСЬКОЇ "ПРОСВІТИ" В ПУБЛІЦИСТИЦІ ВАСИЛЯ ГРЕНДЖІ-ДОНСЬКОГО.....	510
ВАСИЛЬ ГРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ У СПОГАДАХ ДРУЗІВ.....	513
ЯКОЇ УКРАЇНИ ХОТІВ ВАСИЛЬ ГРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ.....	514
ОЛЕКСАНДР ДУХНОВИЧ В ПУБЛІЦИСТИЦІ В.ГРЕНДЖІ-ДОНСЬКОГО.....	516
ЩОДЕННИК "ІЩАСТЯ І ГОРЕ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ" ВАСИЛЯ ГРЕНДЖІ-ДОНСЬКОГО - ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО.....	517
ГАЛИЧАНИ НА ЗАКАРПАТТІ. ВАСИЛЬ ГРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ РОЗПОВІДАЄ.....	518
КРИВАВА КАЗКА.....	522
УЧЕНЬ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА.....	524
ПЕРШИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ.....	528
ПОВЕРНЕННЯ ВАСИЛЯ ГРЕНДЖІ-ДОНСЬКОГО.....	531
ПРЕЗИДЕНТ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ В ОЦІНЦІ ВАСИЛЯ ГРЕНДЖІ-ДОНСЬКОГО.....	537
3 ЛИСТІВ ЗІРКИ ГРЕНДЖІ-ДОНСЬКОЇ ДО МИКОЛИ ВЕГЕША.....	541

Підписано до друку 18.05.2005 Формат 60x84/16 Умовн. друк. арк. 31,85
Облік.-вид.арк. 31,25 Друк офсетний. Зам. № 54 Наклад 300

Видавництво Ужгородського національного університету
м.Ужгород, вул.Капітульна, 18.